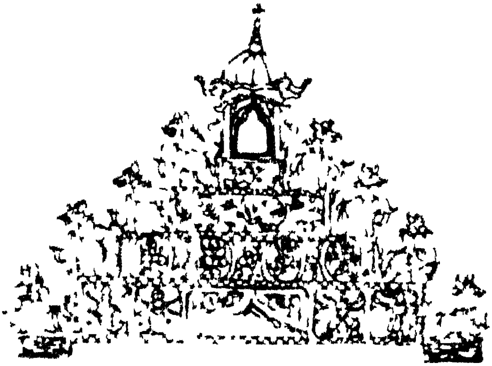

মহাপুৰুষ শ্ৰীশংকৰদেৱ আৰু শ্ৰীমাধৱদেৱ

মহাপুৰুষ

শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ আৰু শ্ৰীমাধৱদেৱ

লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা

সাহিত্য-প্ৰকাশ
ট্ৰিবিউন বিল্ডিংছ
গুৱাহাটী-৩

MAHAPURUS SRI SANKARDEV ARU SRI MADHAVDEV

A critical work of the life and teachings of the great Vaishnavite Mahapurusas of Assam by Sahityarathi Lakshminath Bezbora, Published by Sahitya - Prakash, Tribune Buildings, Guwahati—781003 and Printed at the Tribune Press; Price Rs. 35.00 (Rupees Thirtyfive) only.

* প্ৰকাশক :
সাহিত্য-প্ৰকাশ ॥ ট্ৰিবিউন বিল্ডিংছ ॥
গুৱাহাটী—৭৮১০০৩

* প্ৰথম সংস্কৰণ, ১৯১৪ খ্ৰীঃ
দ্বিতীয় সংস্কৰণ, ১৯৬৩ খ্ৰীঃ
তৃতীয় সংস্কৰণ, ১৯৮৮ খ্ৰীঃ

* মূল্য ॥ ৩৫·০০ (পঁয়ত্ৰিশ টকা) মাত্ৰ ॥

* প্ৰচ্ছদপট অংকন :
ত্ৰৈলোক্য দত্ত

* মুদ্ৰক :
ট্ৰিবিউন প্ৰেছ ॥ গুৱাহাটী—৭৮১০০৩ ॥

DIRECTORATE OF LIBRARY SERVICES ASSAM GUWAHATI

পাতনি

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱৰ সুদীৰ্ঘ জীৱনৰ ঘটনা আৰু কাৰ্য্যবোৰ সকলোৱে জানিবৰ সুবিধা যাতে হয়, সেই আশা কৰি আমি এই কিতাপখন ৰচনা কৰিলোঁ। আমি দেখিছোঁ যিসকলে এই মহাপুৰুষ দুজনৰ বিষয়ে অলপ জানে তেওঁলোকৰ সৰহ ভাগেও অনেক বিষয়ত প্ৰকৃত ঘটনা ভালকৈ নাজানি, কোনো কোনো চৰিত্ৰলিখকে স্বাৰ্থসিদ্ধিৰ নিমিত্তে বিকৃত কৰি লিখা কথাবোৰ সত্য বুলি ধৰি লয়। যি যাৰ জীৱন-চৰিত্ৰ লেখে লেখকজন সেইজনৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাবান নহলে, তেওঁ লেখা কথাত প্ৰাণ নাথাকে; কাৰণ তেওঁৰ বিচাৰ বিবেচনা আৰু দৃষ্টি সেই জনৰ ওপৰত প্ৰায়ে বেকা হৈ হে পৰে। যি জনৰ বিষয়ে তুমি লিখিবলৈ গৈছা, সেই জনৰ প্ৰকৃত চিত্ৰ আঁকিবলৈ হলে, তুমি সেইজনৰ মনোৰাজ্যত যিমান দূৰ সাধ্য প্ৰবেশ কৰি সেইজনৰ ভাব আৰু কাৰ্য্যৰ প্ৰকৃত মৰ্ম্মৰ দ্বাৰাই অনুপ্ৰাণিত হৈ তন্ময় তদ্গদ হৈ নগলে, তেওঁৰ প্ৰকৃত পট তুমি কেতিয়াও আঁকিব নোৱাৰা। এই কথাৰ প্ৰমাণ অনেক দিব পাৰি। আমাৰ আগেয়ে ৰচিত "শঙ্কৰদেৱ" কিতাপতো এই কথা আমি কৈছোঁ। ইয়াতো তাৰ চমু উল্লেখ কৰোঁ। অধিকাংশ ইংৰাজ লেখকে নেপোলিয়ান বোনাপাৰ্টৰ জীৱনৰ চিত্ৰ আঁকিবলৈ গৈ নেপোলিয়ানক বিকৃত কৰি পেলায়; তাৰ কাৰণ, অধিক ভাগ ইংৰাজে তেওঁলোকৰ চিৰ শত্ৰু নেপোলিয়নক শ্ৰদ্ধা ভক্তিৰ চকুৰে চাব নোৱাৰে; সেইদেখি, তেওঁলোক যিমানকে বিচক্ষণ বিজ্ঞ আৰু বিদ্বান হওক নেপোলিয়ানৰ কাৰ্য্যকলাপৰ মৰ্ম্মস্থলত প্ৰবেশ কৰিব নোৱাৰে। সেই নিমিত্তে ডাক্তৰ জন্‌চনক বুজি তেওঁৰ প্ৰকৃত চিত্ৰ আঁকিবলৈ বচ্‌বেলক লগা হয়; গ্লেড্‌ষ্টোনক আঁকিবলৈ জন মৰ্লিক লগা হয়। পিতা মাতাৰ মহত্ব, মহানুভবতা, অন্তৰৰ কমনিয়তা, উদাৰতা, সন্তানৰ বাহিৰে কোনে সুন্দৰকৈ সৰ্ব্বতোভাৱে প্ৰকৃতৰূপে বুজিব? তেওঁৰ বিৰুদ্ধপক্ষীয়জনে তো বুজা দূৰত থাওক, সৰহখিনি সময়ত হালধীয়া, বা নীলা, বা কলা বিত-চকু পিন্ধি হে সেইজনে তেওঁৰ ফালে চাব। নন্দদুলালক নন্দ যশোদাই, বৃন্দাবনচন্দ্ৰক গোপ-গোপীয়ে, শ্ৰীকৃষ্ণক পাণ্ডৱে যেনেকৈ বুজিব, অঘ বক ধেনুক বা শিশুপাল দুৰ্য্যোধনে তেনেকৈ বুজিব নে? সেইদেখি ৰাধা কৃষ্ণক বুজিবলৈ জয়দেৱ, বিদ্যাপতি, চণ্ডীদাস, গোবিন্দদাসক লাগে; চৈতন্যক বুজিবলৈ কৃষ্ণদাস কবিৰাজ আৰু বৃন্দাবনদাসক লাগে; শঙ্কৰদেৱক বুজিবলৈ মাধৱদেৱক আৰু নাৰায়ণ ঠাকুৰক লাগে; মাধৱদেৱক বুজিবলৈ মথুৰাদাস আৰু বদুলা-আতাক লাগে; আৰু শ্ৰীমদ্ভাগৱত বুজিবলৈ ব্যাসদেৱ আৰু শুকদেৱক লাগে। যি জনক বা যি বিষয়টোৰ প্ৰকৃত মৰ্ম্ম বুজিব খোজা, সেই জনৰ বা সেই বিষয়ৰ প্ৰতি তোমাৰ প্ৰকৃত শ্ৰদ্ধা আৰু ভক্তি নহলে, তাৰ মৰ্ম্মত প্ৰবেশ কৰি তাক ঠিককৈ কেতিয়াও বুজিব নোৱাৰা এইটো নিশ্চয়। এই বাবেহে শ্ৰীমদ্ভাগৱত বুজাৰ সম্পৰ্কে ব্যাসদেৱে কৈছিল "ভক্ত্যা ভাগৱতং বেত্তি ন বুধ্যা ন চ টীকয়া।"

ওপৰৰ কথাৰ দ্বাৰাই আমি এনেটো কৈছোঁ বুলি যদি কোনোবাই ভাবে যে আমি হে শঙ্কৰদেৱ মাধৱদেৱক বুজিছোঁ আৰু সেই বাবেহে আমি তেওঁলোকৰ চৰিত্ৰ লিখিবলৈ নিজক যোগ্য বিবেচনা কৰিছোঁ, তেন্তে নিশ্চয় নিশ্চয় আমাৰ প্ৰতি সেই জনে অন্যায় কৰিব। আমাৰ কোৱাৰ মানে এইটোহে যে যি বিষয়ৰে যিজনে পট আঁকিবলৈ যাব, সেই বিষয়ত তেওঁ শ্ৰদ্ধাবান হৈ মন প্ৰাণ সমৰ্পণ কৰি নালাগিলে সেই পট প্ৰকৃত নহৈ বিকৃত হয়। সেই বিষয়ৰ বিৰুদ্ধভাবাপন্ন জনৰ হাতত তাৰ Spirit অৰ্থাৎ প্ৰাণ ধৰা নপৰে, তেনে কাম তেওঁৰ পৰা অসাধ্য।

মহাপুৰুষ শঙ্কৰ মাধৱৰ চৰিত্ৰ পুথি কেইবাখনো পঢ়ি মিলাই, আৰু মহাপুৰুষীয়া সত্ৰৰ সন্ত সাধুসকলৰ মুখে মুখে প্ৰচলিত হৈ অহা চৰিত্ৰ, আৰু বাইকৈ পিতৃদেৱ দীননাথ বেজবৰুৱাৰ মুখে শুনা চৰিত্ৰৰ যি মনত আছিল সেইবোৰ সুৰঁৰি জুকিয়াই লৈ এই চৰিত্ৰৰ কিতাপখনি আমি ৰচনা কৰিছোঁ। সন্ত সাধুৰ গ্ৰহণীয় পূৰ্ব্বাপৰ প্ৰচলিত কথাহে ইয়াত দিয়া হৈছে, লোকৰ বা কোনো বিশেষ সম্প্ৰদায়ৰ মনতুষ্টিৰ ফালে আমি লক্ষ্য ৰখা নাই, বা ৰাখিবৰ ইচ্ছাও কৰা নাই, কাৰণ সত্য গোপন বা সত্যৰ অপলাপত আমাৰ স্বাৰ্থ নাই, আৰু নাৰাখোঁও। মহাপুৰুষ দুজনৰ চৰিত্ৰ সৰ্ব্বলোকে মাজত প্ৰচাৰ হওক, তেওঁলোক কেনে আছিল, তেওঁলোকে কি কৰিছিল, আৰু ভবিষ্যতলৈ কি কৰি গল, অসমীয়াই তেওঁলোকৰ পৰা কি পালে, ইত্যাদি কথা হে সৰ্ব্বসাধাৰণৰ আগত আৰু বাইকৈ অসমীয়াৰ আগত প্ৰচাৰ কৰা আমাৰ মুখ্য লক্ষ্য, কোনো সম্প্ৰদায়ক ডাঙৰ কৰা বা কোনো সম্প্ৰদায়ক সৰু কৰা আমাৰ উদ্দেশ্য নহয়।

শঙ্কৰদেৱো আমাৰ, মাধৱদেৱো আমাৰ, দামোদৰদেৱো আমাৰ, বংশীগোপালদেৱো আমাৰ, হৰিদেৱো আমাৰ। আমাৰ এওঁলোক বৰেণ্য, পূজ্য, শ্ৰেষ্ঠ, গৰীষ্ঠ, "মহতোৰ্ম্মহীয়ান"। এওঁলোকক লৈয়েই আমি আজি ধনী। এওঁলোকৰ কৃপাতেই আমি ধৰ্ম্ম, কৰ্ম্ম, নীতি, সদাচাৰ, মনুষ্যত্ব, আৰু আমাৰ সাহিত্য পাইছোঁ। এওঁলোকৰ আবিৰ্ভাৱত অসমীয়া জাতিয়ে বিনাশৰ হাতৰ পৰা উদ্ধাৰ পালে। এতেকে এওঁলোকৰ চৰণত আমাৰ লক্ষ কোটী প্ৰণাম। কিন্তু সত্যৰ অপলাপ আমাক নালাগে। আকাশ খহি পৰক, হানি নাই, কিন্তু সত্য সূৰ্য্যৰ দৰে অটুট হৈ জ্বলক। উঠি অহা, উদাৰ শিক্ষা পোৱা, অসমীয়া ডেকাসকলৰ পৰা বাইকৈ আসামে এইফেৰা কৰ্ত্তব্য আশা কৰে। সত্য আৰু কৰ্ত্তব্যৰ গৌৰৱ অক্ষয় থাকক, ভয় নাই, আকৌ আমি দুবি মানুহ-সুৰা হৈ উঠিম নিশ্চয় নিশ্চয়।—চোৱা চোন, শঙ্কৰদেৱৰ কি ন্যায়নিষ্ঠা, স্বাৰ্থত্যাগ আৰু স্বধৰ্ম্মত ৰতি! তেওঁ শিৰোমণি ভূঞা, ৰজাৰ নিচিনা তেওঁৰ ক্ষমতা, ঐশ্বৰ্য্য, দাস, দাসী, সম্পদেৰে তেওঁ পৰিবৃত। তেওঁৰ কিহৰ অভাৱ আছিল যে এনে সুখ সম্পদ সম্ভ্ৰমৰ জীৱন তেওঁ তৃণবৎ পৰিত্যাগ কৰি বিপদসঙ্কুল ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰকৰ জীৱন অৱলম্বন কৰি দৰবীয়া ছাল-ছিগা ভিকহু সৰ্ব্বজয়, বলোৰাম, পৰমানন্দৰ নিচিনা ভকতক বুকুত বান্ধি লৈ দুখি দাৰিদ্ৰ্যৰ কঠোৰ অৱস্থাক আলিঙ্গন কৰি, নিজে দৃঢ় বিশ্বাস কৰা ধৰ্ম্মক পৰৰ উপকাৰৰ নিমিত্তে এনে কঠোৰ ব্ৰত অৱলম্বন কৰিছিল। ভাৰতবৰ্ষত ৰাজপাট আৰু সাংসাৰিক সুখসম্পদ বিসৰ্জ্জন দিওতা এক সিদ্ধাৰ্থ গৌতম বুদ্ধৰ বাহিৰে এনে দৃষ্টান্ত কেইটা আছে? বুদ্ধৰে

সৈতে হে আমাৰ শঙ্কৰদেৱৰ তুলনা হয়। আৰু কেনে সময়ত শঙ্কৰদেৱে এই বিপদৰ জীৱন অৱলম্বন কৰিছিল ভাবি চাইছানে? আজি কালি পাশ্চাত্য উদাৰ সভ্যতাৰ পোহৰত ধৰ্ম্মমতৰ সম্পূৰ্ণ স্বাধীনতা প্ৰদানকাৰী ৰজাৰ শান্তি-ছায়াত বহি আমি নিৰ্ভয়ে নিৰ্ব্বিবাদে শিলগুটি, গছ, সাপ, বাঘ পূজাৰেপৰা আৰম্ভ কৰি একমেবাদ্বিতীয়াং নিৰাকাৰ পৰমব্ৰহ্মলৈকে নিৰ্ব্বিঘ্নে পূজা কৰিব পাৰোঁ, সেই পূজাৰ গুণ গৰিমা, ঘৰৰ চালৰ মূধত উঠি বিড়িয়াই প্ৰচাৰ কৰি লোকক আমাৰ মতলৈ আনিবলৈ প্ৰাণপনে চেষ্টা কৰিব পাৰোঁ, আৰু তেতিয়াই নামি আহি এপেটকৈ খাই নিৰ্ভয়ে ফস্তি জুৰি ফোচ্ ফোচ্ কৰে শুই থাকি পিছ দিনা পুৱা উঠি খবৰৰ কাকতত আমাৰ সুখ্যাতি আৰু ফাটি-যোৱা নাম দেখি সন্তোষ লভিব পাৰোঁ; কিন্তু শঙ্কৰদেৱে যি সময়ত যি ৰজাৰ তলত বাস কৰি, পৰাক্ৰমী স্বেচ্ছাচাৰী ৰজা আৰু অসূয়াপৰৱশ পৰাক্ৰমী পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণৰ বিৰুদ্ধবাদী হৈ তেওঁৰ ধৰ্ম্মমত নিৰ্ভয়ে প্ৰচাৰ কৰি আঁচলৰ গাঁঠিত তেওঁৰ জীৱনটো বান্ধি লৈ ফুৰাইছিল, সেইটো সম্পূৰ্ণ অনুভৱ কৰিব পাৰিলেহে তেওঁৰ স্বাৰ্থত্যাগ, নিৰ্ভীকতা, ধৰ্ম্মপ্ৰাণতা আৰু ঈশ্বৰবিশ্বাসত অটল নিষ্ঠা আৰু তেওঁৰ প্ৰাণৰ আৰাধ্য দেৱতাত অচলা ভক্তিৰ সম্পূৰ্ণ মহত্ব হৃদয়ঙ্গম কৰিব পাৰিবা, নতু নোৱাৰা। চোৱাঁচোন, মাধৱ-দেৱৰ কি স্বাৰ্থত্যাগ, কি গুৰুত অচলা ভক্তি, কি বিষয় সুখত বিৰাগ ভাব! যি দিনাই তেওঁ শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত শৰণ ললে, কৃষ্ণত আত্মসমৰ্পণ কৰিলে, সেই দিনাই তেওঁ পাৰ্থিব সুখ সম্পদলৈ পিঠি দিলে, জোৰোণ পিন্ধাই থোৱা কন্যা পৰিত্যাগ কৰিলে। তেওঁৰ মৃত্যুভয় গুচিল, যমে তেওঁৰ ওপৰত প্ৰভুত্ব কৰিব নোৱাৰি তেওঁৰ কিঙ্কৰত্ব স্বীকাৰ কৰিলে। আমাৰ ৰজাই তেওঁক শঙ্কৰদেৱৰ জোৱাঁয়েক হৰিৰে সৈতে কটাবলৈ ধৰাই নিয়ালে, তেওঁৰ মনত চিন্তাৰ লেশ মাত্ৰ নাই, তেওঁ ঈশ্বৰৰ চৰণত আত্মসমৰ্পণ কৰি নিৰ্ভয় হৃদয়ে হৰিক বুজাই হৰিৰ মন হৰিত দৃঢ় কৰি দি ৰজাৰ আগত হাজিৰ হলগৈ। হৰিক চাউদাঙে কাটিবৰ সময়তো মাধৱে হৰিৰ ওচৰত থিয় হৈ হৰিক সাহ দি ঈশ্বৰ একমাত্ৰ সাশ্বত, সংসাৰ অসাশ্বত, এই শিক্ষাৰ ভটীমা, নামহে সোৱঁৰাবলৈ ধৰিলে, বিপদৰ ভয় তেওঁৰ ওচৰত নাই। মাধৱদেৱে ভটীয়াই যাওঁতে নাৱত দুজন ভকতলৈ ঠাই নোহোৱা দেখি নিজৰ সৰ্ব্বস্ব পানীত পেলাই দি ঠাই উলিয়াই ভকত দুজনক নাৱত তুলি ললে। আকৌ চোৱাঁচোন, দামোদৰ দেৱৰ ঈশ্বৰত কি বিশ্বাস, কেনে তেওঁৰ ইষ্টদেৱতা কৃষ্ণত অব্যভিচাৰী ভক্তি! পৰীক্ষিত ৰজাই তেওঁক ধৰাই বিচাৰলৈ লৈ যাবলৈ মানুহ পঠিয়াই দি তেওঁক কোৱালে, তেওঁ যদি বলি কাটি দেৱী পূজা কৰে, তেন্তে তেওঁক ক্ষমা কৰিব। দামোদৰদেৱৰ উক্তিত কি তেজ, তেওঁ অৱলম্বিত ধৰ্ম্মমতত কি অচলা ভক্তি, কি অটল নিষ্ঠা! তেওঁ উত্তৰ দিলে— "যদি বলিৰ ছাগৰ ডিঙিটো তলত থৈ তাৰ ওপৰত তেওঁৰ ডিঙিটো থাপি ৰজাই কটায়, তথাপি তেওঁ বলি নাকাটে, দেৱী পূজা নকৰে।" দামোদৰদেৱৰ ডাঙৰ ডাঙৰ শিষ্যসকলে তেওঁক কলে "আপুনি বলি কাটি পূজা কৰিব নালাগে, আমিয়েই আপোনাৰ হৈ তেনে কৰিম, তথাপি আপুনি আত্মৰক্ষাৰ্থে যত্ন কৰক।" এই কথা শুনি দামোদৰদেৱে ভূমি ছুই কৰ্ণত হাত দি কেনে উত্তৰ দি শিষ্যসকলক তিৰস্কাৰ কৰিলে সেই কথা পঢ়িলে শৰীৰ ৰোমাঞ্চিত হয়, লোতকত তন তিতে।

পাতনিত কৰলৈ অনেক কথা আছে, কিন্তু সেই এটাইবোৰ কৰলৈ গলে পাতনিৰ আকাৰ অনেক বাঢ়ে ; সেইদেখি দুটা এটা কথাৰ বিষয়ে দুষাৰ এষাৰ কৈ সামৰণি মাৰিম। আন প্ৰদেশৰ ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰকৰ সম্পৰ্কে এই গ্ৰন্থত উল্লিখিত কোনো কোনো ঘটনা বা বৃত্তান্ত সময়ৰ হিচাপত সেই সেই ঠাইত প্ৰচলিত বা বৰ্ণিত থকা ঘটনা বা বৃত্তান্তৰ সময়ৰ হিচা-পেৰে সৈতে অমিল হয় যদিও, আমি কিন্তু তালৈ বিশেষ লক্ষ্য নাৰাখি, আসামত স্বাধীন-ভাৱে সেইসকলৰ সম্পৰ্কে প্ৰচলিত বা জ্ঞাত থকা প্ৰকাৰেহে সেইবোৰ এই গ্ৰন্থত সন্নিবেশিত কৰিছোঁ। তাৰ কাৰণ এই যে, এই গ্ৰন্থোল্লিখিত আন আন দেশৰ ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰকসকলৰ সম্পৰ্কে সময় বিষয়ত সেই সেই দেশতে যে সেইবোৰ নিঃসন্দেহ ৰূপে স্বিৰীকৃত হৈছে এনে নহয়। উদাহৰণ স্বৰূপ কওঁ,—ৰামানন্দ ৰামানুজৰ শিষ্য পৰম্পৰাত চতুৰ্থ বুলি নিৰ্দ্দিষ্ট হৈছে। শকাব্দৰ একাদশ শতিকাৰ মাজ ভোখৰত ৰামানুজ আচাৰ্য্য বিদ্যমান আছিল। তেনেহলে দ্বাদশ শকাব্দৰ মাজ ভোখৰত ৰামানন্দ বৰ্ত্তমান থকাটো সম্ভৱ হয়। কিন্তু ৰামানন্দৰ শিষ্য কবীৰা শকাব্দৰ চতুৰ্দ্দশ শতিকাৰ মাজ ভাগত প্ৰাদুৰ্ভূত। সেইদেখি কবীৰাৰ গুৰু ৰামানন্দ স্বামীৰও সেই শতিকাৰ আৰম্ভত, নতুবা তাৰ অলপ আগতে জীয়াই থকাটো হে সম্ভৱ। এইদেখি ৰামানন্দ ৰামানুজৰ শিষ্য পৰম্পৰাৰ ভিতৰত চতুৰ্থ বুলি থিৰ হলে, যি সময়ত তেওঁ বিদ্যমান থকা অসম্ভৱ সেইটো যুক্তিসিদ্ধনহয়। এই নিমিত্তে ৰামানন্দ ৰামানুজৰ শিষ্য পৰম্পৰাৰ ভিতৰৰ হয় নে নহয় সন্দেহৰ স্থল।

আৰু চোৱাঁ, কবীৰ পন্থীসকলে কয় যে কবীৰা ১২০৫ সংবতৰ পৰা ১৫০৫ সংবত-লৈকে তিনি শ বছৰ জীয়াই আছিল।

"সংবৎ বাৰহসয়ে ঔ পাঁচ মোঁ জ্ঞানীকিয়ো বিচাৰ। কাশীমাহি প্ৰগটভয়ো শব্দকহো টকসাৰ॥ সংবৎ পঁদৰহ স যে ঔ পাঁচ মোঁ মগৰকিয়ো গবন। অগহন্ সুদি যেকাদশী মিলে পৱন সোঁ পৱন॥" ইয়াৰ অৰ্থ—১২০৫ সংবতত জ্ঞানী কবীৰাই বিচাৰ কৰি দেখিলে আৰু কাশীত আবিৰ্ভূত হৈ টক্সাৰ শাস্ত্ৰ প্ৰকাশ কৰিলে। ১৫০৫ সংবতত মগৰলৈ যোৱাত আঘোণৰ একাদশীত পৱনত পৱন মিলিল। কিন্তু মানুহৰ তিনিশ বছৰ পৰমায়ু হোৱাটো সম্ভৱ নহয়। নানকৰ গ্ৰন্থতো কবীৰাৰ বচন উদ্ধৃত আছে। ১৫৪৬ সংবতত নানকে ঘৰত প্ৰচাৰ কাৰ্য্য আৰম্ভ কৰে। চেকন্দৰ লোডিৰ আগত কবীৰাৰ বিচাৰ হোৱাৰ কথা প্ৰচলিত আছে। চেকন্দৰ ১৫৪৪ বা ১৫৪৫ সংবতক ৰজা হয়। ইত্যাদি কাৰণত সংবৎ অব্দৰ পঞ্চদশ শতিকাৰ মাজ ভাগত ৰামানন্দ স্বামীৰ আবিৰ্ভাৱ হৈছিল যেন অনুমান হয়।

আৰাৰ আসামৰ চৰিত্ৰ পথিৰ বিৱৰণ মতে শঙ্কৰদেৱে সশিষ্যে দ্বিতীয় বাৰ তীৰ্থলৈ যাওঁতে কবীৰাৰ নাতিনীয়েকৰে সৈতে তেওঁলোকৰ দেখা হৈছিল, আৰু কবীৰাৰ সমাধিস্থান তেওঁলোকে দৰ্শন কৰি, শঙ্কৰদেৱে নাতিনীয়েকৰ মুখৰপৰা কবীৰাৰ মৃত্যুৰ সকলো বাতৰি শুধি জানি লৈছিল। শঙ্কৰদেৱে কবীৰাৰ প্ৰতি প্ৰগাঢ় ভক্তি দেখুৱাইছিল আৰু শিষ্য-সকলকো সেই সমাধিত ভক্তিভাৱে সেৱা কৰিবলৈ কৈছিল। ইয়াৰপৰা শঙ্কৰদেৱে প্ৰথমবাৰ তীৰ্থলৈ আহোঁতে কবীৰাক লগ পাইছিল যেন অনুমান হয়।

ৰূপ সনাতনৰ সম্পৰ্কে কথাও বঙ্গদেশত প্ৰচলিত কথাৰে নিমিলে। বঙ্গদেশত আজি-কালি প্ৰচলিত আৰু স্বিকৃত কথাৰ যে সমুলি আসোঁৱাহ ৰবিছে এনে নহয়; আৰু তেওঁলোকৰ বোৰেই হে যে অকাট্য, আমাৰবোৰ কাল্পনিক, ক্ষুদ্ৰ জ্ঞান লৈ এনে সিদ্ধান্ত কৰিবলৈ আমাৰ সাহ নাই।

কিতাপখন অকল আজিকালি ইংৰাজি শিক্ষিত পাশ্চাত্য ভাবাপন্নসকলৰ নিমিত্তে হে যে যুগুত কৰা হৈছে এনে নহয়; নব্য পুৰণি ভকত অভকত সকলোৰে নিমিত্তে লেখা হৈছে।

মাজে মাজে ইয়াত যিবোৰ অলৌকিক কথাৰ বিবৰণ দিয়া হৈছে, সেইবোৰ যিসকলৰ মনঃপুত নহয়, তেওঁলোকে সেইবোৰ চট এৰাই কাষৰীয়া কাটি তেওঁলোকৰ নাও বাই লৈ গলেই কাম চলিব। যীচু খৃষ্টৰ জীৱনতো এনে অলৌকিক কাহিনীৰ (Miracle) আটক নাই; ওল্ডটেষ্টেমেণ্টৰ কথাকে নকওঁ, নিউটেষ্টেমেণ্ট বাইবোলৰ ভিতৰতে ভৰি ভূৰি; তথাপি তাৰপৰা সেইবোৰ বাদ পৰা নাই। যাৰ যেনে অভিৰুচি তেওঁ তেনেকৈ গ্ৰহণ কৰিব।

আৰু এটা কথা পাঠকে এই কিতাপ পঢ়োঁতে মন কৰিব, যে গ্ৰন্থকাৰৰ "শঙ্কৰদেৱ" কিতাপত থকা কোনো কোনো সিদ্ধান্তৰে সৈতে এই কিতাপত থকা কোনো কথা নিমিলে। ইয়াৰ কাৰণ এই হে যে "শঙ্কৰদেৱ" কিতাপ লৰালৰিকৈ লিখা হৈছিল, আৰু বাস্তবিকতে গুৱাহাটীৰ "অসমীয়া ভাষা উন্নতি সাধিনী সভাৰ" প্ৰশ্ন কিছুমানৰ উত্তৰস্বৰূপে তাক লেখা হৈছিল। "শঙ্কৰদেৱ" কিতাপৰ আৰু এটা মাই উদ্দেশ্য আছিল, মহাপুৰুষ শঙ্কৰ-দেৱৰ ফালে মানুহৰ মনযোগ আকৰ্ষণ কৰা; সুখৰ বিষয় সেই কিতাপে সেই কাৰ্য্য অনেক পৰিমাণে সিদ্ধি কৰিলে। এই কিতাপৰ গুৰিডোখৰত "শঙ্কৰদেৱ" কিতাপৰো অনেক সহায় লোৱা হৈছে। সেহত কওঁ যে শঙ্কৰদেৱৰ মাধৱদেৱৰ অমূল্য অসংখ্য গ্ৰন্থ, গীত ভটীমা আদি ৰচনাৰ সম্যকৰূপে আলোচনা এই কিতাপত কৰা হোৱা নাই, যদিও আমাৰ সেইটো কৰিবৰ খুব ইচ্ছা আছিল। সেইকাৰ্য্য কৰিবলৈ গলে কিতাপখন আৰু অনেক ডাঙৰ হয় দেখি সেই কাৰ্য্যৰপৰা সম্প্ৰতি বিৰত হলোঁ। ঈশ্বৰে অনুগ্ৰহ কৰিলে আৰু সময় আৰু সুবিধা পালে, পিছত সেই কাম যথাসাধ্য কৰিবলৈ আশা ৰাখিলোঁ।

অন্তত আৰু এষাৰি কথা কব লগীয়া আছে,—চিৰকাল এই গ্ৰন্থকাৰৰ প্ৰতি ভ্ৰাতৃস্নেহ-পূৰ্ণ, সন্মানভাজন শ্ৰীযুক্ত ভোলানাথ বৰুৱা ডাঙৰীয়াই এই কিতাপ ছপোৱাৰ সম্পূৰ্ণ ব্যয়ভাৰ স্বেচ্ছাতে গ্ৰহণ কৰি বিদ্যানুৰাগিতা গুণগ্ৰাহিতা আৰু মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্মৰ প্ৰতি প্ৰগাঢ় নিষ্ঠাৰ চিনাকি দিছে; সেই বাবে আমি তেওঁৰ ওচৰত কৃতজ্ঞ থাকিলোঁ।

নবেলচ।
হাওড়া। গ্ৰন্থকাৰ।
শক ১৮৩৬, ৰহাগ।

দ্বিতীয় সংস্কৰণ

নিবেদন

সাহিত্যৰথী শ্ৰীলক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱাদেৱৰ "মহাপুৰুষ শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ আৰু শ্ৰীমাধৱদেৱ" নামৰ এই পুথিখন অসমীয়া ভাষাৰ এটি অমূল্য ৰত্ন— ভাষা-সাহিত্যৰ ফালৰ পৰাও আৰু ঐতিহাসিক মূল্যৰ ফালৰ পৰাও। এই পুথিখন গ্ৰন্থকাৰৰ দ্বাৰা ১৯১৪ চনতে প্ৰকাশ হোৱাৰ পিচত আৰু দ্বিতীয়বাৰৰ বাবে মুদ্ৰণ হোৱা নাই। এই সুদীৰ্ঘ সময়ৰ ভিতৰত পুথিখন অকল যে অসমীয়া মানুহৰ ঘৰত দুষ্প্ৰাপ্যহে হৈ পৰিছে এনে নহয়, আনকি তাৰ স্মৃতিও বৰ্ত্তমান সমাজৰ পৰা নাইকিয়া হৈ পৰিছে। গতিকে এই অমূল্য পুথিখন একেবাৰে হেৰাই নৌ-যাওঁতেই তাক যেনেতেনে আকৌ ৰক্ষা কৰি উঠি অহা অসমীয়া সুধী সমাজৰ হাতত তুলি দিয়াটো এটা জাতীয় কৰ্ত্তব্যহে হৈ পৰিছিল; আৰু সেই দায়িত্বও আমি বেজবৰুৱাৰ অন্যান্য গ্ৰন্থাৱলী প্ৰকাশ কৰাৰ লগতে বহন কৰিবলৈ হেঁপাহ কৰি আছিলো।

ইতিমধ্যে, সৌভাগ্যবশতঃ, বেজবৰুৱাদেৱৰ উক্ত পুথিখনৰ দ্বিতীয় সংস্কৰণৰ বাবে বেজবৰুৱাদেৱে নিজেই যুগুতাই থৈ যোৱা পাণ্ডুলিপিটোকে বেজবৰুৱাদেৱৰ কন্যা, স্বৰ্গীয় ৰোহিনী বৰুৱাদেৱৰ পত্নী, শ্ৰীমতী ৰত্না বৰুৱাৰ পৰা পোৱা হল। বেজবৰুৱাদেৱে দ্বিতীয় সংস্কৰণৰ বাবে যুগুতোৱা এই পাণ্ডুলিপিটোত প্ৰথম সংস্কৰণৰ পুথিৰ পৰা ভালেখিনি কথা বিয়োগ কৰিছে আৰু ভালেখিনি যোগ কৰিছে। এই যোগ-বিয়োগ তেখেতে নিজ হাতৰ আখৰেৰে যি ধৰণে কৰি থৈ গৈছে, আমি তাৰ অকণো হেৰফেৰ নকৰাকৈ হুবহু মুদ্ৰণ কৰিছো। আনকি বেজবৰুৱাদেৱে পুথিখনৰ স্তোৰণিপাত কেইখিলাও তেখেতে কৰি যোৱা পৰিকল্পনা অনুসৰি কৰা হৈছে।

আৰু এটা কথা আমি এই খিনিতে অতি সন্তৰ্পনে উল্লেখ কৰাৰ আৱশ্যকতা অনুভৱ কৰিছোঁ যে বেজবৰুৱাই যি কালত এই পুথিখন ৰচনা কৰিছিল সেই কালত এনে ধৰণৰ ই প্ৰথম চেষ্টা কাৰণে ইয়াৰ তথ্য পাতিবোৰ পোৱাটো স্বাভাবিকতে েঃনেই দুঃসাধ্য আৰু সীমা-বদ্ধ আছিল আৰু বেজবৰুৱাই তাৰ ওপৰতে ভেটি কৰি এই পুথি লিখি-ছিল। বেজবৰুৱাৰ পিচত এই সুদীৰ্ঘ পঞ্চাশ বছৰৰ ভিতৰত শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ আৰু শ্ৰীমাধৱদেৱৰ বিষয়ে ভালেমান নতুন তথ্যপাতি উদ্ধাৰ হৈ আছে আৰু গুৰু দুজনাৰ ওপৰত নতুন আলোকপাত হৈছে। সেই ফালৰ পৰা বিচাৰ কৰিলে এতিয়া বেজবৰুৱাৰ এই ৰচনাৰ কোনো কোনো ঠাইত কিবা খুঁত বা আসোঁৱাহ আদি ওলোৱাৰ শঙ্কাও নোহোৱা হয়। কিন্তু সেইবোৰৰ প্ৰতিকাৰ কৰিবলৈ যোৱা মানে বেজবৰুৱাৰ পুথিখন চালি জাৰি আকৌ নকৈ লিখাৰ দৰেই হব; যিটো কাম কৰিবলৈ গৈ বেজবৰুৱাৰ লিখাৰ ওপৰত হাত চলাই তেখেতৰ ৰচনাক অজ্ঞানতঃ আমি বিকৃত কৰাৰ দুঃসাহস কোনো-পধ্যে কৰিব নোৱাৰো।

বেজবৰুৱাদেৱে এই আপুৰুগীয়া পুথিখনৰ পৰিমাৰ্জিত সংস্কৰণটোৰ সকলো কাম শেষ কৰিছিল যদিও তাক প্ৰকাশ কৰাৰ সময় নাপালে। আমি তেখেতৰ সেই অসম্পূৰ্ণ কাম সমাপন কৰাৰ সৌভাগ্য লাভ কৰি গৌৰৱান্বিত হৈছো।

—প্ৰকাশক

অনুক্ৰমণী

অধ্যায়		বিষয়	পিঠি
প্ৰথম অধ্যায়	॥	উপৰিপুৰুষৰ কথা।	১
দ্বিতীয় অধ্যায়	॥	জন্মৰপৰা বাৰবছৰলৈকে।	১১
তৃতীয় অধ্যায়	॥	বাৰ বছৰৰ পৰা বত্ৰিশ বছৰলৈকে।	১৭
চতুৰ্থ অধ্যায়	॥	তীৰ্থভ্ৰমণ।	৩২
পঞ্চম অধ্যায়	॥	বৰদোৱা পৰিত্যাগ।	৩৫
ষষ্ঠ অধ্যায়	॥	মাধৱদেৱ।	৪৩
সপ্তম অধ্যায়	॥	নামধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ।	৫৫
অষ্টম অধ্যায়	॥	ব্ৰাহ্মণৰ বিদ্বেষ।	৫৮
নৱম অধ্যায়	॥	মাধৱদেৱৰ গুৰু-সেৱা।	৬৬
দশম অধ্যায়	॥	হৰিজোৱাঁইৰ মৃত্যু।	৭১
একাদশ অধ্যায়	॥	অসম ৰাজ্য পৰিত্যাগ।	৭৭
দ্বাদশ অধ্যায়	॥	ঠাকুৰ আতা।	৮১
ত্ৰয়োদশ অধ্যায়	॥	কুমাৰকুচি আৰু পাটবাউসী।	৮৯
চতুৰ্দ্দশ অধ্যায়	॥	পাটবাউসী।	৯৩
পঞ্চদশ অধ্যায়	॥	দেৱ দামোদৰ।	৯৮
ষোড়শ অধ্যায়	॥	তান্তীকুচিত ৰাজ্যচৰ্চ্চা।	১০১
সপ্তদশ অধ্যায়	॥	শঙ্কৰদেৱৰ দ্বিতীয়বাৰ তীৰ্থ ভ্ৰমণ।	১০৫
অষ্টাদশ অধ্যায়	॥	স্বধৰ্ম্ম আৰু গুৰুৰ অৰ্থে প্ৰাণ বিসৰ্জ্জন কৰোঁতাসকল।	১১৯
ঊনবিংশ অধ্যায়	॥	ৰাজসভাত শঙ্কৰৰ বিচাৰ জয় আৰু প্ৰতিষ্ঠা।	১২৬
বিংশ অধ্যায়	॥	ৰত্নাৱলী গ্ৰন্থ প্ৰাপ্তি।	১৩৭
একবিংশ অধ্যায়	॥	অনন্ত কন্দলিৰ "উচ্ছিষ্ট ভোজন"।	১৪০
দ্বাবিংশ অধ্যায়	॥	শঙ্কৰদেৱৰ বেহাৰ যাত্ৰা।	১৪৪

অধ্যায়		বিষয়	পিঠি
ত্রয়োবিংশ অধ্যায়	॥	শঙ্কৰদেৱৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ।	১৫৪
চতুৰ্ব্বিংশ অধ্যায়	॥	শঙ্কৰদেৱৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ।	১৫৯
পঞ্চবিংশ অধ্যায়	॥	বুঢ়া আতা। ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতা।	১৭৪
ষষ্ঠবিংশ অধ্যায়	॥	মাধৱদেৱৰ ভক্তসকল।	১৮২
সপ্তবিংশ অধ্যায়	॥	সুন্দৰী পৰিত্যাগ আৰু বৰপেটা গমন।	১৯৬
অষ্টাবিংশ অধ্যায়	॥	ব্ৰাহ্মণৰ বিদ্বেষ আৰু ৰজাৰ হাতত মাধৱদেৱৰ বিপত্তি।	২০৭
ঊনত্ৰিংশ অধ্যায়	॥	মাধৱদেৱৰ কামৰূপ পৰিত্যাগ আৰু বেহাৰত বাস।	২১৪
ত্ৰিংশ অধ্যায়	॥	বদলা আতাৰ চৰিত্ৰ।	২৩৭
একত্ৰিংশ অধ্যায়	॥	মাধৱদেৱৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ।	২৫৪
দ্বাত্ৰিংশ অধ্যায়	॥	বদলা আতাৰ চৰিত্ৰ শেহ ছোৱা।	২৫৮
ত্ৰয়োত্ৰিংশ অধ্যায়	॥	সামৰণি।	২৬৯
ওপৰঞ্চি	॥	শঙ্কৰদেৱৰপৰা ধৰ্ম্মাচাৰ্য্য আৰু সত্ৰ; টোকা, মহাপুৰুষীয়া সম্প্ৰদায়ৰ ধৰ্ম্মমত।	

প্ৰথম অধ্যায়

উপৰি পুৰুষৰ কথা

শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ আসামত বিখ্যাত বাৰ-ভূঞাঁসকলৰ ভিতৰৰ শিৰোমণি ভূঞা চণ্ডীবৰৰ নাতিৰ নাতি আছিল। আসামত বাৰভূঞাঁসকলৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে কেইবাটাও মত আছে। আহোমবিলাক আসামত সোমোৱা কালত ভূঞাঁসকলে ব্ৰহ্মপুত্ৰ নৈৰ উত্তৰ ফালে আৰু ছুটিয়া ৰাজ্যৰ পূৰত ৰাজত্ব কৰিছিল। এটা মত এই,—আৰিমত্ত ৰজাৰ পিছত তেওঁৰ মন্ত্ৰী সমুদ্ৰই আৰিমত্তৰ পুতেক বজ্ৰসিংহক ৰাজ্যৰপৰা খেদি দি নিজে ৰাজপাটত উঠিছিল। আৰিমত্ত সূৰ্য্যবংশী ক্ষত্ৰিয় ধৰ্মপালে সংস্থাপন কৰা ৰাজ্যৰ শেহ ৰজা ৰামচন্দ্ৰৰ ৰাণীৰ গৰ্ভত হোৱা সন্তান। এই আৰিমত্তই বাপেক ৰামচন্দ্ৰক নাজানি বধ কৰিছিল। আৰিমত্তৰ ৰাজধানী কামৰূপৰ বেত্নাৰ ওচৰৰ বৈদ্যৰ গড়ত আছিল। কমতাপুৰৰ ৰজাৰ বংশৰ ফেঙুৱা নামে ৰজা এজনে আৰিমত্তক আক্ৰমণ কৰি হাৰি প্ৰাণ হেৰুৱায়। আৰিমত্তৰ পুতেক বজ্ৰসিংহক তেওঁৰ বাপেকৰ কালৰ মন্ত্ৰী সমুদ্ৰই খেদাই দি নিজে ৰজা হয়। সমুদ্ৰৰ পিছত সমুদ্ৰৰ পুতেক মনোহৰ ৰজা হয়। এনে প্ৰবাদ আছে যে মনোহৰৰ জীয়েক লক্ষ্মীৰ গৰ্ভত সূৰ্য্যদেৱৰ ঔৰষত দুটি ল'ৰাৰ জনম হয়, এটিৰ নাম সান্তনু, আনটিৰ নাম সামন্ত। সান্তনু বৈষ্ণৱ আৰু সামন্ত শাক্ত হল। সান্তনু বেলেগ হৈ সপৰিবাৰে গৈ নগাওঁৰ ৰামপুৰ

বোলা ঠাইত বসতি কৰিলে; আৰু সামন্ত লক্ষ্মীপুৰতে (আজিকালি যাক লখী্পুৰ বোলে) থাকিল। সামন্তৰ পিছত তেওঁৰ পুত্ৰসকলে তাতে ৰাজত্ব কৰি আছিল, আৰু মধ্য-আসামত ৰাজত্ব কৰি থকা কছাৰী ৰজাই আৰু সদিয়াৰ চুটিয়া ৰজাই তেওঁলোকৰ স্বাধীনতাত হাত দিব নোৱাৰিছিল। কিন্তু পিছত আহোম ৰজাৰ হাতত তেওঁলোকে হাৰি ৰাজ্য হেৰুৱায়। ৰাজধৰ নামে সামন্তৰ সন্তান এজনে নগাওঁৰ বৰদোৱাত বসতি কৰে। এই ৰাজধৰেই আমাৰ শঙ্কৰদেৱৰ পিতৃ কুসুমবৰৰ ককাক।

গুৰুচৰিত্ৰ পুথিবিলাকত বাৰভূঞাঁৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে আন প্ৰকাৰে লিখা আছে। গুৰুচৰিত্ৰ পুথিত লিখা মতে হে শঙ্কৰদেৱৰ পথাৱলম্বী সত্ৰবিলাকে কয়। এতেকে আমি গুৰুচৰিত্ৰ পুথিত লিখা বিবৰণ হে ঠিক বুলি গ্ৰহণ কৰিলো।

শঙ্কৰদেৱৰ আদি পুৰুষৰ নাম প্ৰেমপূৰ্ণানন্দ গিৰি। তেওঁ অত্ৰি গোত্ৰ সম্ভুত আছিল। চৰিত্ৰ-পুথিত আছে, তেওঁৰ সন্তান নথকা গতিকে কৃষ্ণক উপাসনা কৰি তেওঁ এটি সন্তান লাভ কৰিলে। সেইদেখি সেই সন্তানৰ নামকৰণ কৰা হল কৃষ্ণগিৰি। কৃষ্ণগিৰিৰ পুতেকৰ নাম সুবৰ্ণ গিৰি। সুবৰ্ণ গিৰিৰ পুতেকৰ নাম গন্ধৰ্ব্ব গিৰি। গন্ধৰ্ব্ব গিৰিৰ পুতেকৰ নাম ৰাম গিৰি। ৰাম গিৰিৰ পুতেকৰ নাম হেম গিৰি। তেওঁৰ পুতেকৰ নাম হৰিবৰ গিৰি। হৰিবৰ গিৰিয়ে বহু যত্ন কৰি পুত্ৰলাভ কৰিবৰ অৰ্থে পৰম পুৰুষ ভগৱন্ত কৃষ্ণদেৱক আৰাধনা কৰিছিল; তেওঁৰ দুৰ্ভাগ্যবশতঃ পুত্ৰসন্তান জাত নহৈ কন্যা এটি হল। সেই কন্যাৰ নামকৰণ হল কৃষ্ণকান্তি। কৃষ্ণকান্তি ডাঙৰ হৈ ঘৰতে আছে; ভূঞাসকলে তেওঁৰ বিবাহৰ প্ৰস্তাৱ কৰি পঠিয়ালে, কিন্তু কন্যাই কাকো বিবাহ কৰিবলৈ সন্মত নহল। এনেতে অলৌকিক ঘটনা এটি ঘটা বুলি পুথিত লিখা আছে—স্বপ্নত সদাশিৱৰ ঔৰষত কৃষ্ণকান্তি গৰ্ভৱতী হল। এই কথা প্ৰকাশ পালত সকলোৱে কুকথা ৰটনা কৰিবলৈ ধৰিলে। সেইদেখি সদাশিৱই সকলোকে স্বপ্নাদেশ কৰিলে যে তেওঁলোকে কুকথা ৰটনা নকৰিব; কাৰণ তেওঁৰ সন্তানহে কৃষ্ণকান্তিয়ে গৰ্ভত ধাৰণ কৰিছে। পূৰ্ণকালত সেই সন্তান ভূমিষ্ঠ হলত তেওঁৰ নাম চণ্ডীবৰ ৰখা হল। চণ্ডীবৰে এদিন গৰু ৰখি থাকোঁতে তেওঁৰ লগৰীয়া লৰাবিলাকে তেওঁৰ বাপেক নাই বুলি হাঁহিলত, তেওঁ বৰ দুখ কৰি নামাতি বহি আছিল। এনেতে

মহেশ্বৰে দেখা দি তেওঁৰ হাতত ধৰি গৰখীয়া লৰাবোৰৰ মাজলৈ তেওঁক লৈ গৈ সিহঁতক কলে যে "মইহে লণ্ডাবৰৰ পিতৃ। তোমালোকে আজিৰ পৰা এওঁক আৰু উপহাস নকৰিবা, কৰিলে তোমালোকৰ বেয়া হব।" এই কথা গৰখীয়া লৰাবোৰে ভূঞাসকলৰ আগত কলত, তেওঁলোকে সেই-দিনাৰপৰা লণ্ডাবৰক লণ্ডাদেৱ নাম দিলে।

লণ্ডাদেৱ চণ্ডীৰ ভক্ত আছিল। তেওঁ চণ্ডীক আৰাধনা কৰি পুত্ৰ লাভ কৰি, সেই পুত্ৰৰ নাম চণ্ডীবৰ ৰাখিলে। (১)

দুৰ্লভ নাৰায়ণ নামে কমতাপুৰৰ ৰজা এজনেৰে সৈতে ধৰ্ম্মনাৰায়ণ নামে গৌৰৰ ৰজা এজনৰ ৰণ লাগে। উভয়ে বল বীৰ্য্যত সমকক্ষ হোৱাত কোনোৱে কাকো বলে নোৱাৰি শেহত মিত্ৰতা কৰে। তাৰ পিছত কমতা-পুৰৰ ৰজাই গৌৰৰ ৰজাক কলে "মোৰ দেশত উচ্চজাতীয় লোক নাই। মোক কেইজনমান উত্তম ব্ৰাহ্মণ আৰু কায়স্থ লোক দিলে ভাল হয়।" গৌৰেশ্বৰে সেই কথাত সন্মত প্ৰকাশ কৰি কনৌজৰপৰা অহা কৃষ্ণ পণ্ডিত প্ৰমুখ্যে সাত ঘৰ ব্ৰাহ্মণ আৰু চণ্ডীবৰ প্ৰমুখ্যে সাত ঘৰ কায়স্থ কমতেশ্বৰক দিলে। ব্ৰাহ্মণ কেইজনৰ নাম,—কৃষ্ণপণ্ডিত, ৰঘুপতি, ৰামবৰ, লোহাৰ, বৰণ, ধৰম, মথুৰা। কায়স্থ কেইজনৰ নাম,—চণ্ডীবৰ, শ্ৰীধৰ, হৰি শ্ৰীহৰি, শ্ৰীপতি, চিদানন্দ, সদানন্দ। কমতেশ্বৰে এই চৌধ ঘৰ ব্ৰাহ্মণ কায়স্থ অনাই, প্ৰথমতে তেওঁলোকক লেঙামাগুৰি নামে ঠাইত থাকিবলৈ দিছিল। চণ্ডীবৰ তাতে কিছু দিন থাকি পলাই গলত, গৌৰেশ্বৰে জানিব পাৰি তেওঁক ধৰাই বন্দী কৰি আকৌ কমতেশ্বৰৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিলে; আৰু কমতেশ্বৰে চণ্ডীবৰক সেই দোষত পোতাশালত বন্দী কৰি থৈ দিলে।

---

(১) "লণ্ডাদেৱ নামে একজন আছিলন্ত। চণ্ডীবৰ নামে তান তনয় ভৈলন্ত ॥
চণ্ডীবৰে ৰাজসেৱা বিস্তৰ কৰিল। দুৰ্লভ নাৰায়ণে দেৱীদাস নাম দিল ॥
দেৱীদাসে বসাইলন্ত টেম্বুৱানি বন্ধে। বৰদোৱা নাম গ্ৰাম পৰম প্ৰবন্ধে ॥
কৰা সেৱা দুৰ্লভ নাৰায়ণ নৃপতিৰ। দাতা ভোক্তা জ্ঞাতা বীৰ গহীন গম্ভীৰ ॥
হেনয় পণ্ডিত দেৱীদাস আছিলন্ত। ৰাজধৰ নাম তান তনয় ভৈলন্ত ॥
দানী মানী গুণৱন্ত শান্ত শুভনয়। ভৈল তিনি জন জানা তাহান তনয় ॥
সূৰ্য্যবৰ জয়ন্ত মাধৱদলৈ নাম। তিনিয়ো পণ্ডিত গুণৱন্ত অনুপাম ॥
সূৰ্য্যবৰ পুত্ৰ ভৈল কুসুম্বৰ নামত। সেহি বেলা কুসুম্বৰ পুত্ৰ উপাজিল ॥
শঙ্কৰৰ বৰত পুত্ৰক লভিলন্ত। এতেকে শঙ্কৰৰ নামক থৈলন্ত ॥"

—দৈত্যাৰি।

কিছুকালৰ মূৰত কমতেশ্বৰৰ নগৰলৈ এজন পণ্ডিত বাদ কৰিবলৈ আহিলত, সেই পণ্ডিতৰে সৈতে সমানে বাদ কৰিব পৰা কোনো পণ্ডিত ৰজাৰ ৰাজ্যত নথকাত ৰজাই চণ্ডীবৰক বন্দীশালৰপৰা মোকোলাই আনি পণ্ডিতেৰে সৈতে বাদ কৰিবলৈ লগাই দিলত, চণ্ডীবৰে বাদত পণ্ডিতক হৰুৱালে। এই কাৰ্য্যত ৰজাই বৰ সন্তুষ্ট হৈ চণ্ডীবৰক আদৰ সন্মান কৰি তেওঁৰ চণ্ডীবৰ নাম সলাই দেৱীদাস নাম দি আৰু ধন বস্তু মাটি বাৰী দি তেওঁক শিৰোমণি ভূঞা পাতি ৰাখিলে। তেওঁ লেঙামাগুৰিত কিছুদিন থাকি তাৰপৰা উজাই আহি টেম্বুৱানি বৰদোৱাত ঘৰ বান্ধি পাতি বসিলে। (২) (৩)

চণ্ডীবৰে বাদ কৰা কথা বৰ্ণনা গুৰু-চৰিত্ৰত এইদৰে আছে—এদিন নদীয়া শান্তিপুৰৰপৰা চন্দ্ৰকবি নামে পণ্ডিত এজন বাদ কৰিবৰ মনেৰে কমতাপুৰৰ ৰজাৰ ওচৰত উপস্থিত হলহি। ৰজাই তেওঁৰ ৰাজ্যত সেই

(২) "ভাৰতবৰ্ষত মুচলমান জাতিৰ অধিকাৰ হোৱাত যেতিয়া ১৩ শতাব্দিত তেওঁলোকে এহাতে শাণিত তৰোৱাল আন হাতে ইচলাম ধৰ্ম্মৰ মূল কোৰাণ পুথি লৈ অধিকৃত প্ৰদেশৰ মানুহবিলাকক সেই বস্তু দুটি যাচি ফুৰে, সেই সময়ত কান্যকুব্জ নগৰৰ অনেক ধৰ্ম্মপৰায়ণ হিন্দুৱে ধৰ্ম্ম আৰু প্ৰাণ লোপৰ ভয়ত দেশ এৰি পৰ্ব্বতে হাবিয়ে অশেষ দুখ সহি লুকাই ফুৰিছিল। এই লোকসকলৰ মাজত শঙ্কৰদেৱৰ উপৰি বংশধৰ লণ্ডাদেৱ গিৰি আৰু তেওঁৰ পুতেক চণ্ডীবৰ গিৰি আছিল। এওঁলোক দুজন মচলমানৰ উপদ্ৰৱত বহুদিন পৰ্ব্বতে হাবিয়ে লুকাই ফুৰি অৱশেষত কান্যকুব্জ নগৰলৈ যোৱা নিৰাপদ নহয় জানি বঙ্গদেশৰ উত্তৰ অঞ্চলৰ গৌড় নামে এক নগৰত আহি বাস কৰে। এই সময়ত এই গৌড় নগৰত ৰজা ধৰ্ম্মনাৰায়ণ আছিল। লণ্ডাদেৱ আৰু চণ্ডীবৰ বুদ্ধিমান পণ্ডিত আৰু পৰাক্ৰমী থকাত ৰজাৰ প্ৰিয়পাত্ৰ হৈ উঠে। চণ্ডীবৰ ৰজাৰ দেৱান হয়। গৌড় ৰাজ্যত এওঁলোকে সুখ শান্তি, ধন, সম্ভ্ৰম লাভ কৰি অনেক দিন আছিল, কিন্তু অসময় সৌভাগ্যৰ নিমিত্তে তেওঁলোকৰ বাসস্থান গৌড় নগৰৰপৰা আঁতৰিল। গৌড় ৰাজ্যৰ লগত কমতা ৰাজ্যৰ সন্ধি থকাত দুয়ো ৰাজ্যৰ ৰজাৰ মিল আছিল। কমতাৰ ৰজা দুৰ্লভনাৰায়ণে তেওঁৰ ৰাজ্য বহু দূৰলৈ ব্যাপি পৰাত তাক শাসন কৰিবলৈ ঠায়ে ঠায়ে উপযুক্ত মানুহ নথকাত আৰু ৰাজ্যত ধৰ্ম্ম-পৰায়ণ, জ্ঞানী, সমাজ চলোৱা মানুহৰ সংখ্যা নীচেই তাকৰ থকাত সাতজন ব্ৰাহ্মণ আৰু সাতজন কায়স্থ কমতাৰ ৰাজ্যলৈ পঠাবলৈ গৌড়ৰ ৰজাক অনুৰোধ কৰে। ধৰ্ম্মনাৰায়ণে মিত্ৰৰ অনুৰোধ মতে সাত ঘৰ ব্ৰাহ্মণ আৰু সাত ঘৰ কায়স্থ কমতা ৰাজ্যলৈ পঠায়। এই কায়স্থ সাত ঘৰৰ ভিতৰত লণ্ডাদেৱ আৰু চণ্ডীবৰো এঘৰ আছিল। এওঁলোকে কামৰূপ জিলাৰ বৰ-নদীৰ ওচৰত থকা লেঙামা-গুড়ি নামে গাওঁত বাস স্থাপন কৰে। তেওঁলোকৰ কুল-পুৰোহিত কৃষ্ণ পণ্ডিতো এই ঠাইতে থাকে। চণ্ডীবৰ ইমান কাৰ্য্যক্ষম আছিল যে কমতেশ্বৰে দেৱান আৰু মন্ত্ৰণা কাৰ্য্যত মাজে-সময়ে তেওঁৰ সহায় লৈছিল। চণ্ডীবৰে বাৰভূঞাৰ শিৰোমণি ভূঞা হৈ শাসনকাৰ্য্য অতি সুন্দৰৰূপে চলাইছিল আৰু সেই অঞ্চলত ভোট আদি পৰ্ব্বতীয়া জাতিবিলাকৰ উপদ্ৰৱ বহু পৰিমাণে দমন কৰি শান্তি স্থাপন কৰিব পাৰিছিল। দুৰ্লভনাৰায়ণে এবাৰ চণ্ডীবৰক ধৰাই নিয়াই ৰাজধানীৰ বন্দীশালত থয়।

পণ্ডিতেৰে সৈতে বাদ কৰিব পৰা উপযুক্ত পণ্ডিত নেদেখি মনৰ বেজাৰত মৌন হৈ থকাত বঙ্গদেশীয় পণ্ডিতজনে ৰজাক অহঙ্কাৰেৰে সৈতে কটু কথা শুনালে। এই কথা পোতাশালত থকা চণ্ডীবৰে শুনি তেওঁ পণ্ডিতেৰে সৈতে বাদ কৰি পণ্ডিতক জিনিব পাৰিব বুলি ৰজালৈ জনাই পঠিয়ালত,

চৰিত্ৰ লেখকসকলে চণ্ডীবৰক বন্দীশালত থোৱাৰ কাৰণ দুটা নিৰ্দ্দেশ কৰিছে। প্ৰথম,—চণ্ডীবৰ লেঙ্গামাগুড়িত থাকি বৰ প্ৰতাপশালী হৈ পৰিল; তেওঁ ৰজাৰ আজ্ঞাকো লঙ্ঘন কৰি নিজৰ মতে শাসন কৰিছিল, নিয়মমতে কৰ নপঠাইছিল আৰু ৰজাৰ দূতক বন্দী কৰি থৈছিল। এইবিলাক কাৰণত খঙ উঠি ৰজাই কৌজ পঠাই চণ্ডীবৰক ধৰাই নি বন্দী-শালত থোৱায়। আন কাৰণ,—যেতিয়া চণ্ডীবৰ কমতাৰ ৰাজ্যলৈ আহে সেই সময়ত ধৰ্ম্মনাৰায়ণ ৰজাই এৰি নিদিছিল। চণ্ডীবৰে প্ৰতি বছৰে এবাৰ গৌড় ৰাজ্যলৈ যাব বুলি অঙ্গীকাৰ কৰি কমতা ৰাজ্যলৈ আহে। সেই অঙ্গীকাৰ মতে চণ্ডীবৰ গৌড় ৰাজ্যলৈ প্ৰতি বছৰে এবাৰ গৈছিল। তাতে কমতাৰ ৰজাই চণ্ডীবৰক ঘনে ঘনে গৌড় ৰাজ্যলৈ যোৱা দেখি তেওঁৰ ৰাজ্য গৌড়ৰ ৰজাক দিয়াৰৰ চক্ৰান্ত পতাৰ সন্দেহ কৰি চণ্ডীবৰক বন্দী কৰি থয়। বন্দীশালত চণ্ডীবৰ এবছৰ থাকে। নবদ্বীপৰপৰা এজন পণ্ডিত বাদ কৰিবৰ নিমিত্তে কমতাপুৰলৈ আহে। সেই পণ্ডিতক চণ্ডীবৰে শাস্ত্ৰৰ তৰ্কত হৰুৱায়। ইয়াতে ৰজাই সন্তুষ্ট হৈ চণ্ডীবৰক মুক্তি দিয়ে; আৰু দেৱীদাস নাম দি বহুমূল্যৰ পুৰস্কাৰ দি ঘৰলৈ পঠায়। কিছু দিনৰ পাচত লগাদেৱৰ গিৰিৰ মৃত্যু হয় আৰু ৰাজধৰ নামে চণ্ডীবৰৰ এটি পুত্ৰ জন্মে। লেঙ্গামা-গুড়িত কিছুদিন আছি বাস কৰে। ৰাজধৰৰ চাৰিজন পুত্ৰ হয়—সূৰ্য্যবৰ, জয়ন্ত, মাধৱ আৰু হলায়ুধ। সূৰ্য্যবৰৰ এটা পুত্ৰ জন্মে, নাম কুসুম। এওঁৱেই মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ পিতৃদেৱ।"

(দ্বিতীয় ভাগ জোনাকী শক ১৮১১-১৮১২)

(৩) "শঙ্কৰৰ ওপৰে চতুৰ্থ পুৰুষৰ নাম লগাদেৱ। তেৱ শতিকাত চাহাবুদ্দিন গৰীয়ে যেতিয়া দিল্লী আক্ৰমণ কৰে, তেতিয়া কনৌজ নগৰত চণ্ডীবৰ নামেৰে এজন ভূঞা বা গিৰী আছিল। আগৰ কালত যাৰে ভূমি আছিল তাকে ভূঞা বুলিছিল। পাচত ভূঞা মানে গিৰী অৰ্থ হল। দিল্লী জয় কৰি চাহাবুদ্দিনে কনৌজ আক্ৰমণ কৰে আৰু তেওঁ হিন্দু দেৱ-দেৱীৰ মূৰ্ত্তিবোৰ ভাঙ্গি-ছিঙ্গি হিন্দুধৰ্ম্মাৱলম্বীবিলাকক বহুত মানসিক আৰু শাৰীৰিক কষ্ট দিছিল। তেওঁৰ ভয়ত চণ্ডীবৰ আৰু তেওঁৰ লগত বহুত ব্ৰাহ্মণ কায়স্থ মানুহ হাবিলৈ পলাল। যেতিয়া যৱনে খেদি নি তেওঁবিলাকক ধৰোঁ ধৰোঁ হল, তেতিয়া তেওঁবিলাকে ধন-সোণ এটা পুখুৰীত পেলাই নিজৰ দেহা আৰু আত্মাক মাথোন ৰক্ষা কৰিবলৈ বুলি কাঠনিত সোমাল। যৱনে তেওঁবিলাকৰ পিচ এৰিলত চণ্ডীবৰ আৰু লগতে জনচেৰেক হাবিৰপৰা ওলাই আহিল। ওলাই আহি সেই পুখুৰীত পেলোৱা এখন তামৰ ফলি বিছাৰিছিলে। এই তামৰ ফলিত তেওঁবিলাকৰ পূৰ্ব্ব পুৰুষসকলৰ নাম আৰু কোন ৰজাই কাক কিমান মৰ্য্যাদা দিছিল এইবিলাক লিখা আছিল। সেইগুণে চণ্ডীবৰে এই ফলিখন বিচাৰি আকৌ যৱনৰ হাতত পৰাৰ ভয় থকা স্বত্বেও আহিছিল।

"বহুত বেলি বিচৰাৰ পাচত তেওঁ দেখিলে এটা কাছুই সেই ফলিখন মুখেৰে কামুৰি নি পাৰত তুলি থৈছে গৈ। তেতিয়াৰপৰা হেনো চণ্ডীবৰৰ বংশই কাছু মাখাইছিল। বোধ হয় এইখনেই ধাতুতাম্ৰাক্ষৰ বুলি পাচত প্ৰখ্যাত হৈছিল। চণ্ডীবৰ আৰু তেওঁৰ লগৰীয়া

ৰজাই সন্তুষ্ট হৈ চণ্ডীবৰক বন্দীশালৰপৰা মোকোলাই অনাই নখ কটাই, দাড়ি চুলি খুৰুৱাই, বগা কাপোৰকানি পিন্ধোৱাই, পণ্ডিতেৰে সৈতে বাদ কৰিবলৈ লগাই দিলে। চণ্ডীবৰে মহামায়া দেৱীক উপাসনা কৰি মাতাৰ আশীৰ্ব্বাদ লভি বলীয়ান হৈ ৰজাৰ সভাত খুটাত কাপোৰ বান্ধি লৈ শৰাই

বামুণ কায়স্থসকলে ফলিখন লৈ পঞ্চগৌৰেশ্বৰৰ ওচৰ পালেগৈ। ফলি দেখি ৰজাই তেওঁবিলাকক নিয়ম মতে মান-সৎকাৰ কৰি আশ্ৰয় দিলে। সেই সময়ত কৰতোয়া নৈকে সীমা কৰি পূবে কামৰূপ আৰু পশ্চিমে গৌৰৰাজ্য হৈছিল। গৌৰৰ ৰাজধানী মালদাত আৰু কামৰূপৰ ৰাজধানী কমতাপুৰ কৰতোয়া নৈৰ পাৰত আছিল। কমতেশ্বৰে গৌৰেশ্বৰক খজি চৌদ্ধঘৰ বামুণ আৰু কায়স্থ মানুহ আনি নিজৰ ৰাজ্যত বহুওৱাটো গঁচা হব পাৰে। গৌৰেশ্বৰে কিন্তু নিজৰ প্ৰজাৰ মৰম এৰিব নোৱাৰি, কনৌজৰ পৰা উটি-বুৰি অহা আলহী কেইঘৰকে দি পাল মাৰিলে আৰু মিত্ৰতাও ৰক্ষা কৰিলে। কমতেশ্বৰে বৰ আনন্দেৰে এই চৌদ্ধ ঘৰ মানুহক নিজ খুচি মতে মাটি-বাৰী বিচাৰি বসতি কৰিবলৈ দিয়াত তেওঁবিলাক উত্তৰ পাৰে লেঙ্গামাগুৰি নামেৰে এখন বিলৰ পাৰত মাছ-খৰিৰ সুচল চাই গাওঁ পাতি বহিল। ৰজাই দূত পঠিয়াই স্থানীয় মানুহৰ দ্বাৰাই ঘৰ-বাৰী সজাই দিয়ালে। কিন্তু তেতিয়াও তেওঁবিলাকৰ শনিৰ দশা নৌ ওকলে। অসভ্য ভোট আহি বহুবছৰেকৰ পাচতে এই ভাটিৰ মানুহ কেইঘৰক লেঙ্গামাগুৰিৰ সোৱাদৰপৰা বঞ্চিত কৰিলে। কোৱা বাহুল্য, এই সময়তে মানুহ কেইঘৰ ধানবান হল। কিছুমান দক্ষিণলৈ আৰু কিছুমান পূবলৈ গল। চণ্ডীবৰকে আদি কৰি কিছুমানে দক্ষিণ পাৰে টেম্বুৱানী নামেৰে এটা ঠানৰ পাৰত বহিলহি। এই ঠানটিক আজিকালি শাস্তিঠান বোলে, নগাৱঁৰপৰা দহ মাইল ভটীয়াই গলেই পায়।" দে, ভ,।

শঙ্কৰদেৱৰ কুল-ক্ৰম :—প্ৰেমপূৰ্ণানন্দ গিৰী। (অত্ৰি গোত্ৰ সম্ভূত)

।

কৃষ্ণ গিৰী।

।

সুবৰ্ণ গিৰী।

।

গন্ধৰ্ব্ব গিৰি।

।

ৰাম গিৰী।

।

হেম গিৰী।

।

হৰিবৰ গিৰী।

।

কন্যা কৃষ্ণকান্তি।

।

চণ্ডাদেৱ বা চণ্ডীবৰ।

ৰঁটা আগত লৈ বহি পণ্ডিতৰ সন্মুখ হল। পণ্ডিতে চণ্ডীবৰক শুধিলে "তোমাৰ বসতি কত? সেই গ্ৰামৰ নাম কি? চণ্ডীবৰে উত্তৰ দিলে "গোগৰীয়া গ্ৰামত আমি থাকোঁ"। পণ্ডিতে সেই কথাৰ ব্যাখ্যা কৰি উপহাস কৰি কলে "একেই গৰু, তাতে গৰীয়া।" চণ্ডীবৰে পণ্ডিতক শুধিলে "আপোনাৰ বা বাসস্থান কোন গ্ৰামত?" পণ্ডিতে উত্তৰ দিলে— "পোতনি গ্ৰামত।" এই উত্তৰ শুনি চণ্ডীবৰে ব্যাখ্যা কৰি কলে "চাউল সিজালে ভাত হয়, তাত পানী দিলে পোতনি হয়, সেই পোতনি পৰা ঠাইক গৰুৰ গোবৰেৰে শুচি নকৰিলে আন দ্ৰব্যেৰে সি শুদ্ধ নহয়।" এই কথা শুনি সভাসদসকলে গিৰ্জনি মাৰি হাঁহিলত, পণ্ডিতে লাজ পাই সভাৰপৰা উঠি গুচি গল। দুৰ্লভ নাৰায়ণ ৰজাই এই কাৰ্য্যত চণ্ডীবৰৰ ওপৰত বৰ সন্তুষ্ট হৈ তেওঁক দেবীদাস নাম দি মাটি-বাৰী দি ঘৰ-দুৱাৰ সজাই দিয়াই সন্মান কৰি ৰাখিলে। (৪)

গণ্ডদেৱৰ পুত্ৰ চণ্ডীবৰ বা দেবীদাস।

ৰাজধৰ। (ভাৰ্য্যাৰ নাম দেৱৱতী)।

সূৰ্য্যবৰ (ভাৰ্য্যা, খেৰসুতী)	জয়ন্তা (ভাৰ্য্যা, খেৰ-সুতীৰ দ্বিঃ ভগ্নী)	মাধৱ (ভাৰ্য্যা, খেৰ-সুতীৰ তৃঃ ভগ্নী)	হলায়ুধ (ভাৰ্য্যা, খেৰ-সুতীৰ চঃ ভগ্নী)
কুসুমবৰ (ভাৰ্য্যা, (১) সত্য-সন্ধ্যা, (২) অনুমতি)	শতানন্দ (ভাৰ্য্যা নাৰায়ণ প্ৰিয়া)	মাধৱী দলৈ	
		ৰতিকান্ত	
সত্যঃ—শঙ্কৰদেৱ অনুঃ—বনগঞাগিৰী	জগতানন্দ বা ৰামৰায়	হাতীৰা	

ওপৰত কৈ অহা "জোনাকী"ৰ প্ৰবন্ধত এই বংশাৱলীৰ অলপ লৰচৰ আছে; গতিকে, তাক তলত দিলোঁ;—"সুপদ্ম গিৰী, কৃষ্ণদেৱ গিৰী, বামদেৱ গিৰী, হেমদেৱ গিৰী, গন্ধৰ্ব্বদেৱ গিৰী, সুবৰ্ণ গিৰী, হৰিবৰদেৱ গিৰী, কৃষ্ণকান্তি দেৱী, লণ্ডাদেৱ গিৰী, চণ্ডীবৰ বা দেবীদাস, ৰাজধৰ। ৰাজধৰৰ চাৰি পুতেক—সূৰ্য্যবৰ, জয়ন্ত, মাধৱ আৰু হলায়ুধ। সূৰ্য্যবৰৰ পুতেক কুসুম গিৰী, কুসুমৰ পুতেক শঙ্কৰ। শঙ্কৰৰ তিনটি লৰা আৰু দুজনী ছোৱালী,—বিষ্ণুপ্ৰিয়া, ৰমানন্দ, কমললোচন, হৰিচৰণ, আৰু ৰুক্মিণী। ৰমানন্দৰ পুতেক পুৰুষোত্তম। জয়ন্তৰ পুতেক শতানন্দ, তেওঁৰ পুতেক ৰামৰায় বা জগদানন্দ। মাধৱৰ পুতেক হাতীদলৈ তেওঁৰ পুতেক ৰতিকান্ত। হলায়ুধ নিঃসন্তান।"

চণ্ডীবৰ লেঙ্গামাগুৰীত কিছুদিন থাকি তাৰপৰা উজাই আহি টেম্বুৱানিত ঘৰ সাজি থাকিলহি। কিছুদিনৰ পিছত চণ্ডীবৰৰ এটি পুত্ৰ-সন্তান জন্ম হয়, তেওঁৰ নাম ৰাজধৰ। এদিন ৰাজধৰে পথাৰত ধানৰ খেতি কৰাই থাকোঁতে ভোটে তেওঁক ধৰি নিলে। চণ্ডীবৰে এই বাতৰি পাই খেদি গৈ দেখিলে যে ভোটে ৰাজধৰক সিহঁতৰ মাজত লৈ শুই আছে। চণ্ডীবৰে ভোটবোৰক কাটি ৰাজধৰক লৈ আহিল।

ৰাজধৰ দয়াশীল, সৰল অতিথি-সৎকাৰক ভক্ত আছিল। তেওঁৰ চাৰিজন পুত্ৰ হয়—প্ৰথম সূৰ্য্যবৰ, দ্বিতীয় জয়ন্তা, তৃতীয় মাধৱ, চতুৰ্থ হলায়ুধ। খেৰসূতী নামেৰে কন্যাক স্ৰূ্য্যবৰলৈ বিয়া কৰাই অনা হল। খেৰসূতীৰ কনিষ্ঠা ভগিনী কেইজনাক ক্ৰমে জয়ন্তা, মাধৱ আৰু হলায়ুধলৈ বিয়া কৰোৱা হল।

---

(৪) "চণ্ডীবৰকে আদি কৰি নতুনকৈ অহা পচিমীয়া মানুহ কেইজন ইমান ক্ষমতাপন্ন হৈ উঠিল যে অলপ সময়ৰ ভিতৰতে তেওঁলোক ৰজাৰ প্ৰতিদ্বন্দী হৈ ৰজাৰ হুকুম নমনা হল। দুৰ্লভ নাৰায়ণে ভূঞাসকলৰ এনে ব্যৱহাৰ দেখি এজন সেনাপতি পঠাই অকৃতজ্ঞ চণ্ডীবৰক ধৰাই নিয়ালে। ৰামচৰণৰ পুথিমতে এই সেনাপতিৰ নাম শশীপাত্ৰ **। সেনাপতিজনে হেনো চণ্ডীবৰক সন্মুখ সমৰত দেখা দিবলৈ ভয় কৰি কাজলীমুখতে (বৰ্ত্তমান কলংমুখ) কোঠ বান্ধি চণ্ডীবৰক ছল কৰি ধৰিলে। প্ৰায় এবছৰমান চণ্ডীবৰ কাৰাগাৰত বন্দী হৈ আছে, এনেতে চন্দ্ৰকৰি নামেৰে এজন নদীয়াৰ পণ্ডিত কমতাপুৰত উপস্থিত হলহি আৰু ৰজাৰ ওচৰত বাদ কৰিবলৈ প্ৰতিযোগী বিচাৰিলে। ৰজাই পণ্ডিত বিচাৰি থলক নপালে; শেহত নাপাই সেনাপতিক হুকুম দিলে, 'তুমি সাদিনৰ ভিতৰতে এটা পণ্ডিত আনি হাজিৰ নকৰিলে তোমাক শুদাই এৰা নাযাব।'' শশীপাত্ৰই চণ্ডীবৰৰ পণ্ডিতালিৰ বিষয়ে আগৰেপৰা কিছু জানে। এতিয়া মুৰাৰিৰ সমগত ** এওঁকে আগ বঢ়াই দি গা সাৰিলে। চণ্ডীবৰে পণ্ডিতক তৰ্কত ঘটুৱালে* পণ্ডিতে তাৰ সমুচিত উত্তৰ দিব নোৱাৰাত সভাসদসকলে গিৰ্জ্জনি মাৰি হাঁহিবলৈ ধৰিলে। চণ্ডীবৰ তৰ্ক-যুদ্ধত জয়ী প্ৰমাণ হল। ৰজাই তেওঁক দেৱীদাস নাম দি বৰিলে আৰু তেওঁৰ অসীম পণ্ডিতালিত সন্তুষ্ট হৈ সকলো ভূঞাৰ ওপৰত শিৰোমণি ভূঞা পাতি বৰদোৱা অঞ্চলত স্বাধীন ভাৱে ৰাজকাৰ্য্য চৰ্চ্চা কৰিবলৈ অনুমতি দিলে। তেতিয়াৰপৰা চণ্ডীবৰ আৰু তেওঁৰ পুত্ৰনাতি মধ্যআসামত স্বতন্ত্ৰ হল। অকল সেয়ে নহয়, নগাওঁ আৰু তেজপুৰত ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ দুইপাৰে যি গাওঁ-ভুই আছিল সকলো চণ্ডীবৰৰ অধীনলৈ আহিল। চণ্ডীবৰেও তেওঁৰ লগত অহা বামুণ-কায়স্থ-কেইজনৰ লগত মিলি ন্যায়পৰ হৈ ৰাজ্য চলাবলৈ ধৰিলে। ৰাজকাৰ্য্য চৰ্চ্চা কৰিবৰ নিমিত্তে এটা ঘৰ সাজিলে, তাক কাৰখানা (office) বোলে। এজন সেনাপতি নিযুক্ত কৰিলে, তেওঁৰ নাম দিলে দলপতি। এইদৰে ৰাজকাৰ্য্যৰ আন আন লাগতিয়াল বাবখিনিও তেওঁবিলাকৰ ভিতৰতে ভাগ বঁটাই এই চৌদ্ধ ঘৰ মানুহে অতি মিলাপ্ৰীতিৰে দেশ চলাই কাল যাপন কৰিবলৈ ধৰিলে। ** চণ্ডীবৰৰ দিনৰপৰা শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ দিনলৈকে এই পাঁচ পুৰুষৰ ভিতৰত ভূঞাৰ সংখ্যা অলেখ হল। তেওঁবিলাকে ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ দুই পাৰে পুৰলৈ

জয়ন্তাৰ পুত্ৰ সতানন্দ। সতানন্দৰ পুত্ৰ জগতানন্দ বা ৰামৰায়; তেওঁৰ মাকৰ নাম নাৰায়ণপ্ৰিয়া। মাধৱৰ পুত্ৰ মাধৱীদলৈ। মাধৱীদলৈৰ পুত্ৰৰ নাম ৰতিকান্ত। ৰতিকান্তৰ পুত্ৰৰ নাম হাতীয়া বা হাথীয়াদলৈ। হলযুধৰ সন্তান হোৱা নাছিল। ৰতিকান্ত ব্ৰহ্মজ্ঞানী আছিল বুলি চৰিত্ৰত উল্লেখ কৰা আছে। সূৰ্য্যবৰৰ পুতেকৰ নাম শঙ্কৰৰ জন্মদাতা বিখ্যাত কুসুমবৰ। আহিনৰ এদিন যোৰাত শুক্লাদশমী শুক্ৰবাৰে কুসুমৰ জন্ম হয়।

আৰু পচিমলৈ ক্ৰমাৎ ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে। ইয়াৰ ভিতৰতে, তেওঁবিলাকৰ বল আৰু সাহস বৃদ্ধি হোৱাৰ আৰু এটা কাৰণ হল। উত্তৰৰপৰা ভোটে আৰু দক্ষিণৰপৰা কছাৰীয়ে তেওঁবিলাকক সততে জুলুম কৰি থকাত ভূঞাসকল যুদ্ধবিদ্যা অভ্যাস কৰিবলৈ বাধ্য হল। গ্ৰাসাচ্ছাদনৰ অভাৱ সমূলি নথকাত মানসিক অনুশীলনৰ নিমিত্তে তেওঁবিলাকৰ আগৰেপৰা চাল আছিল। তেওঁবিলাকৰ জন্মভূমি কনৌজৰ সভ্যতা সেই সময়ত আঢৈ হেজাৰ বছৰীয়া। কনৌজ পঞ্চালীবিলাকৰ ৰাজধানী আছিল। সপ্তম শতিকাত দ্বিতীয় শিলাদিত্যৰ তলত কনৌজ শিক্ষা আৰু সভ্যতাৰ কেন্দ্ৰস্থান আছিল। এতেকে তেনে ঠাইৰ বাসিন্দাসকলে ওপৰত কৈ অহা সুবিধাজনক অৱস্থাত পৰি মানসিক উৎকৰ্ষতা নকৰাটোহে অতি আচৰিত হলহেঁতেন।"

—শ্ৰীযুত দেৱানন্দ ভৰালীৰ প্ৰবন্ধ। আলোচনী। ২য় বছৰ, শাওণ।

"আদিচৰিত" নামে ছপা হৈ ওলোৱা পুথি এখনত শঙ্কৰদেৱৰ উপৰি পুৰুষৰ বৃত্তান্ত আন এক প্ৰকাৰে দিয়া আছে, যাৰে সৈতে গুৰুচৰিত্ৰ পুথিবিলাকত লেখা বৃত্তান্ত নিমিলে। সেই পুথি ৰচোঁতা মাধৱদেৱ বুলি কোৱা হৈছে। আমি ডাঠকৈ কব পাৰোঁ যে মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ দ্বাৰাই সেই পুথি বিৰচিত নহয়। তাৰ প্ৰথম কাৰণ হৈছে মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ মৰমৰ ভাগিনিয়েক ৰামচৰণ ঠাকুৰ ৰচিত গুৰুচৰিত্ৰৰ বিৱৰণৰ সি বিৰোধী। ৰামচৰণ ঠাকুৰক মাধৱদেৱে পচাই শিকাই লগতে ৰাখি ডাঙৰ দীঘল কৰিছিল। শঙ্কৰদেৱৰ বংশৰ সম্বন্ধে নিশ্চয় ৰামচৰণৰ জ্ঞান মাধৱদেৱৰপৰা। মাধৱদেৱে যদি আদিচৰিত পুথি লিখিলেহেঁতেন, সেই পুথিত লিখাদৰেহে তেওঁ ৰামচৰণ ঠাকুৰক শিকালেহেঁতেন। শঙ্কৰদেৱৰ চৰিত্ৰ প্ৰণেতা দ্বিজভূষণেও যি লেখিছে, সিও আদিচৰিতৰ সৈতে অমিল। দ্বিজভূষণো মাধৱদেৱৰ দ্বাৰাই অনুপ্ৰাণিত। মাধৱদেৱৰ দ্বাৰাই স্থাপিত, আৰু তেওঁৰ প্ৰধান শিষ্যসকলৰ দ্বাৰাই স্থাপিত মহাপুৰুষীয়া সত্ৰবিলাকত গুৰু-চৰিত্ৰত লিখা মতে হে শঙ্কৰদেৱৰ উপৰি পুৰুষসকলৰ কথা কয়, আদিচৰিতৰ মতে নকয়। আদিচৰিতৰ ৰচনা প্ৰণালীলৈ চালেও, সি যে মাধৱদেৱৰ অমৃতময়ী লেখনীৰপৰা ওলোৱা নাই, সেইটো স্পষ্টকৈ দেখা যায়। এতেকে "আদি চৰিতৰ" লেখক যে কোনোবা মাধৱহে, অথবা সি মাধৱদেৱৰ নামে চলাবলৈ কোনোবাই কৰা বৃথা চেষ্টা হে তাত সন্দেহ নাই।

কিন্তু এটা কথাৰ উদ্ভাৱিহ আদি চৰিতে দিয়ে। চণ্ডীবৰৰ বংশৰ ভূঞাসকল আসামলৈ অহাৰ আগৰেপৰা আসামৰ লক্ষীমপুৰ অঞ্চলত আন এক বংশৰ ভূঞাসকল যে আছিল এইটো যাৰ লেখটোৰ প্ৰতিপত্তি বংশ বা সম্প্ৰদায়ৰ শ্ৰেষ্ঠ লোকৰ সংখ্যা বুজোৱাত ভাৰতৰ অনেক ঠাইত আছে। পূৰ্ব্ববঙ্গতো বাৰভূঞা আছিল। সকলোৰে ভিতৰত বাৰ অঙ্কৰ প্ৰাদুৰ্ভাৱ দেখা যায়। বঙ্গদেশতো আৰু আসামতো ভূঞাসকলৰ নাম ওলালেই "বাৰভূঞা" বোলা

শ্ৰীহৰিভঞাৰ মালাকান্তি নামে পত্নীৰ গৰ্ভত হৃদয়ানন্দ নামে পুত্ৰ জাত হয়। হৃদয়ানন্দলৈ ৰামপ্ৰিয়া কন্যাক বিয়া কৰোৱা হয়। তেওঁৰ গৰ্ভত অনিৰুদ্ধ নামে পুত্ৰ হয়। সাত্বতী নামে কন্যাক অনিৰুদ্ধই বিবাহ কৰায়।

বহুকালৰ পিচতো সত্যসন্ধাৰ গৰ্ভত সন্তান নোহোৱা দেখি কুসুমবৰে শ্ৰীপতিভূঞাৰ কন্যা অনুধৃতীক বিয়া কৰায়। অনুধৃতীৰ গৰ্ভত বনগঁয়া গিৰীৰ জন্ম হয়। কিন্তু বনগঁয়া জন্ম হোৱাৰ আগেয়েই সত্যসন্ধাই এটি পুত্ৰসন্তান প্ৰসৱ কৰে, তেওঁৰ নামেই শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ।

হয়, যদিও বঙ্গদেশৰ বাৰভূঞা বে [?] আসামৰ 'বাৰভূঞাৰ' বংশগত কিবা সম্বন্ধ থকাৰ প্ৰমাণ পোৱা নাযায়। নৰনাৰায়ণ বড়'ৰ বাৰ জন মন্ত্ৰী আছিল, আৰু তেওঁৰ জয়ন্তীয়া ৰাজ্যৰ পাৰ্ব্বতীয়া দেশ চাখৰ শাসন কৰিবৰ নিমিত্তে বাৰজন দলৈ বা প্ৰধান আছিল। নেপালৰ ৰজাৰ বাৰজন প্ৰধান সভাসদ আছিল। ভাৰতৰ আন আন ঠাইতো বাৰৰ প্ৰভাৱ কম নহয়। ৰামানন্দৰ বাৰজন শিষ্য, কবিৰৰো বাৰজন। বাৰটা মাহ। বাৰটা বছৰে এযুগ। শঙ্কৰ মাধৱৰ বাৰজনকৈ ধৰ্মপ্ৰচাৰৰ সাতো। বৰ বাৰজনীয়া, সৰু বাৰজনীয়া সত্ৰ বিখ্যাত। কোচবেহাৰ ৰাজবংশৰ ওৰি, বিশু শিশুৰ (পিছত বিশ্বসিংহ, শিৱসিংহ) বাপেক, ওৱালপাৰৰ খুন্তাঘাট পৰগণাৰ ভিতৰুৱা চিকণ গাওঁৰ মানুহ হাৰিয়া মণ্ডল বাৰ ঘৰ প্ৰধান মেচ বা কোচৰ ভিতৰত বৰমূৰীয়া আছিল। সেই বাৰ মেচৰ নাম—পাণবৰ, ফেদেলা ফেদ্‌ফেদেউ, বাৰিহানা বৰ্থীয়, ওৱাবৰ মেঘা, বৈসাগু জগাই, গুৰীকাটা, ভুগবৰ, ডাখৰু। কমতাপুৰ জয় কৰোঁতে মুচলমান নবাব হুচেন সাহৰ প্ৰভুত্ব কিছুকালৰ পিছত সেই অঞ্চলৰ-পৰা গুচিলত, স্থানীয় মানুহৰ ভিতৰতে এজনো এনোজন প্ৰবল হৈ সৰু সৰু স্বাধীন ৰজাৰ দিচিনা হৈ পৰিল। তেওঁলোককে ভূঞা বোলা হৈছিল। ভূঞা মানে ভূমিৰ অধিকাৰী, অৰ্থাৎ জমিদাৰ। সেইদেখি সি জাত নুবুজোৱা উপাধি নহয়। সেইদেখি মেচৰ ভিতৰতো ভূঞা, কায়স্থৰ ভিতৰতো ভূঞা, মধ্যভাৰতৰ অনাৰ্য আৰু দুই-মিহলি জাতিৰ ভিতৰতো ভূঞা পোৱা যায়। সেইদেখি লখীমপুৰীয়া ভূঞাৰে সৈতে শঙ্কৰৰ বংশীয় ভূঞাৰ সম্বন্ধ বিচৰা অনাৱশ্যক। এইবাবেই ভূঞাসকল বেলেগ হৈ বৰ বাৰজন লক্ষীমপুৰত থকা আৰু সৰু বাৰজন বিশ্বনাথত থকা বুলি খ্যাত ভূঞাসকলেৰে সৈতে চণ্ডীবৰৰ বংশৰ ভূঞাৰ সম্পৰ্ক উলিয়াবলৈ যোৱাটো বৃথা বিবেচনা কৰোঁ।—গ্ৰন্থকাৰ।

দ্বিতীয় অধ্যায়

জন্মৰপৰা বাৰ বছৰলৈকে

আগৰ কালত প্ৰায় সকলো শক্তিমন্ত লোকৰে জন্মবৃত্তান্তৰ গুৰিত অলপ-অচৰপ অলৌকিক ঘটনা পোৱা যায়। ঈশ্বৰ অৱতাৰ বুলি প্ৰখ্যাত শঙ্কৰদেৱৰ জীৱনচৰিত্ৰতো যে তেনে কথা থাকিব তাত আশ্চৰ্য্য নাই। শঙ্কৰ-চৰিত্ৰত আছে যে কুসুমবৰ ভূঞাৰ এজনী কপিলী খীৰতী গাই আছিল। গাইজনীয়ে প্ৰত্যেক নিশা গোহালিৰপৰা মুকলি হৈ গৈ সাতুৰি ব্ৰহ্মপুত্ৰ নৈ পাৰ হৈ শিঙৰিত থকা গোপেশ্বৰ শিৱক গাখীৰ দি আহি আকৌ গোহালিত আগৰ দৰে সোমাই থাকেহি। সদাই পুৱা গৰু-জনীৰ গাটো এইদৰে তিতি থকা দেখি সন্দেহ হলত কি কথা কি বতৰা নো বুলি তাৰ ওৰ উলিয়াবৰ নিমিত্তে এদিন ৰাতি খাপ দি থকা হল। সেই কাৰ্য্যৰ দ্বাৰাই জনা গল যে তাই প্ৰত্যেক ৰাতি নৈ পাৰ হৈ গোপেশ্বৰ শিৱক গাখীৰ যোগাই আহে গৈ। কুসুমবৰে এই কথা জানিব পাৰি বৰ সন্তোষ লভি, পূজাৰ সামগ্ৰী লৈ গৈ গোপেশ্বৰক পূজা কৰিলে। গোপেশ্বৰে সন্তুষ্ট হৈ কুসুমবৰক তেওঁৰ পুত্ৰ হব বুলি বৰ দিলে।

কুসুমবৰৰ দেৱ আৰাধনা আৰু শঙ্কৰৰ জন্ম সম্বন্ধে ৰামচৰণ ঠাকুৰ প্ৰণীত গুৰুচৰিত্ৰত এইদৰে আছে :—

"পাছে এক দিন, অসন্তোষ মনে, শয্যাত কৈলা শয়ন।
পৰম সুন্দৰ, বিপ্ৰ একজন, স্বপ্নে পাইলা দৰিশন ॥
ব্ৰাহ্মণে বোলন্ত, শুনিও কুসুম, চিন্তা দেখোঁ বহুতৰ।
কৈলোঁ সাৰোত্তৰ, পুত্ৰ পাইবা বৰ, অৰ্চ্চা কৰা গোপেশ্বৰ ॥
পাছে প্ৰভাতত, বিপ্ৰক মিলয়া, স্বপ্নৰ কথা কহিলা।
উত্তম উত্তম, সুস্বপ্ন বুলিয়া, বিপ্ৰগণে প্ৰশংসিলা।

কদলী মধ্যত, নৱ দ্ৰব্য যত, সম্ভাৰ লয়া অশেষ।
পাছে ভাৰ্য্যা সমে, আনন্দিত মনে, শিঙ্গৰি কৈলা প্ৰবেশ ॥
কৰি স্নান দান, শুক্ল পৰিধান, প্ৰবেশি দেৱ মন্দিৰ।
প্ৰণতি পূৰ্ব্বক, স্তুতি আৰম্ভিলা, চিত্তক কৰিয়া স্থিৰ ॥

* * *

সেহি মন্দিৰত, ধৌত বস্ত্ৰ পিন্ধি, ভূমিত কৈলা শয়ন।
অৰ্দ্ধৰাত্ৰি গৈলে, ঈশ্বৰ কৃষ্ণক, স্বপ্নে পাইলা দৰিশন ॥
গৰুড় স্কন্ধত, ভৈলন্ত বেকত, শৰীৰ পীত বসন।
চাৰিখান হাত, প্ৰকাশে সাক্ষাত, ৰূপে মোহে ত্ৰিভুবন ॥
ভৈলন্ত বিস্ময়, দেখি জ্যোতিৰ্ম্ময়, নাপাৰিলা চাহিবাক।
কুসুম গিৰিয়ে, স্তুতিহত ভৈলা, নোৱলন্ত একো বাক ॥
কৃতাঞ্জলি কৰি, তহিতে আছয় ভূতপতি ত্ৰিণয়ন।
তাহাক সম্বোধি, আনন্দিত মনে, বুলিলা হৰি বচন ॥
শুনা জটাধৰ, কহিয়ো সত্বৰ, কুসুমৰ আগে যাই।
তাহান গৃহত, হৈবে অৱতাৰ, কহিলোঁহোঁ সমুদাই ॥
এহি আজ্ঞা কৰি, তহিতে তেখনে, ভৈলা হৰি অব্যকত।
ঈশ্বৰৰ বাণী, শুনি শূলপাণি, কহিলন্ত কুসুমত ॥
জগত আধাৰ, হৈবে অৱতাৰ, জানিবা তযু গৃহত।
ৰুদ্ৰৰ বচন, শুনি তেতিক্ষণ, আনন্দ ভৈল মনত ॥
লভিয়া চেতন, গুণে মনে মনে বোলন্ত বৰ লভিলোঁ।
জানিলোঁ সুস্বপ্ন, ফলিল আমাত, যিসব পূৰ্ব্বে দেখিলোঁ ॥
ভাৰ্য্যাক বোলন্ত, শুনিয়ো ঘৰিণী, কহিলন্ত মহেশ্বৰ।
আমাৰ গৃহত, হৈবে অৱতাৰ, জানিলোঁহোঁ গদাধৰ ॥

দৈত্যাৰি ঠাকুৰে কৰা চৰিত্ৰতো সংক্ষেপে প্ৰায় এনে কথাই আছে :-

"পুত্ৰ কামে নানা কৰ্ম্মক আচৰন্ত।
পুত্ৰ কামে হৰিবংশ শাস্ত্ৰাদি শুনন্ত ॥
নানা কৰ্ম্ম কৰন্ত পুত্ৰক আশা কৰি।
নাপাইলন্ত পুত্ৰ তন্ত্ৰ মন্ত্ৰক আচৰি ॥
পাছে জ্ঞাতি মিত্ৰ ভাৰ্য্যা সমে আলোচিলা।
পুত্ৰ কামনায় মহেশক আৰাধিলা ॥

তান ভকতিত তুষ্ট ভৈলন্ত শঙ্কৰ।
স্বপ্নত তাহাঙ্ক শম্ভু দিলা পুত্ৰ বৰ ॥"

"বাঁহী"ত ছপা হোৱা গদ্য গুৰু-চৰিত পুথিত আছে ১৩৭১ শকৰ কাতিৰ সংক্ৰান্তিৰ অমাবস্যা তিথিত বৃহস্পতিবাৰ মাজ নিশাত শঙ্কৰদেৱৰ জন্ম হয়।

দৈত্যাৰি ঠাকুৰৰ পুথিত আছে :—

"শুভক্ষণ শুভ লগ্ন নক্ষত্ৰ মিলিল।
সেহি বেলা কুসুমৰ পুত্ৰ উপজিল ॥
দোভাগ ৰজনী অন্ধকাৰ তমোময়।
সূতিকাৰ গৃহ গোট দেখি জ্যোতির্ম্ময় ॥
মধুৰ গৰ্জ্জনে মেঘসবে গৰজয়।
ঘোড়া সব চিহঁৰি উঠিল অতিশয়।
উপজিল পুত্ৰ কথা কুসুমে শুনিলা।
পৰম আনন্দে স্নান সবস্ত্ৰে কৰিলা ॥"

কোনো কোনোৰ মতে আহিন মাহৰ পাঁচ দিন যোৱাত শুক্লা দশমী তিথি শুকুৰবাৰ, ৰাতি চাৰি দণ্ড যোৱাত, ১৩৭১ শকত, শঙ্কৰদেৱ ভূমিষ্ঠ হৈছিল। কোনোৱে কয়, ফাগুন মাহৰ তৃতীয়া তিথি বৃহস্পতিবাৰে তেওঁৰ জন্ম।

এই মতবোৰ মিলালে ১৩৭১ শকৰ কাতিৰ নাইবা আহিনৰ, নাইবা ফাগুনৰ বৃহস্পতিবাৰে ৰাতি মাজনিশা শঙ্কৰদেৱৰ জন্ম বুলি ধৰিব পাৰি।

চৰিত্ৰ পুথিত আছে—শঙ্কৰদেৱ জন্ম হোৱা মাত্ৰকে ভূঞাসকলৰ ঘৰৰ দেৱীমূৰ্ত্তিৰ আগত জ্বলি থকা এশগছ বন্তি নুমাল, আৰু দেৱীমূৰ্ত্তিসকল কাতি হৈ পৰিল ; ভূঞা সকলৰ ঘৰত এশ পুৰা সৰিয়হ থকা সৰিয়হৰ ভুলি বাগৰি পৰিল।

ষষ্টী-যাগৰ পিছত সন্তৰাম দৈৱজ্ঞক মতাই আনি গণোৱাত, দৈৱজ্ঞই গণি-পঢ়ি কলে যে, এই শিশুৰ দ্বাৰাই অসংখ্য প্ৰাণীয়ে মুক্তি পাব ; দেৱীৰ উপাসনা লোপ হব ; স্মৃতি, ভাগৱত, পুৰাণাদি সৰল ভাষাত ৰচিত হৈ মানুহে অলপ বিদ্যাৰে বহুত জ্ঞান লাভ কৰিব পৰা কোমল শাস্ত্ৰসকল প্ৰচাৰিত হব ; নাম-ধৰ্ম্ম উজান ভাটীত প্ৰচাৰিত হব।

সন্তৰাম দৈবজ্ঞই নিৰ্ণয় কৰি কলে যে, শঙ্কৰদেৱৰ ধনু ৰাশি, দেৱ গণ, ৰোহিণী নক্ষত্ৰ, আৰু মাহেন্দ্ৰ যোগত জন্ম।

তেওঁৰ প্ৰকাশ্য নাম শঙ্কৰ, গুপ্ত নাম গঙ্গাধৰ। তেওঁৰ দহোটা নাম- শঙ্কৰ, গঙ্গাধৰ, মহাপুৰুষ, ডেকাগিৰী, অধিকাৰী, সন্ত, মহন্ত, আতা, গোমোস্তা জগন্নাথ।

দৈত্যাৰি ঠাকুৰৰ পুথিত আছে—

"শঙ্কৰৰ বৰত পুত্ৰক লভিলন্ত।
এতেকে শঙ্কৰৰৰ নামক থৈলন্ত ॥
গুপ্ত নাম তাহান থৈলন্ত গঙ্গাধৰ।"

শঙ্কৰৰ জন্মৰ তিন দিনৰ অন্তত মাক সত্যসন্ধাৰ মৃত্যু হয়;* সেইদেখি বুঢ়ীমাক (কুসুমবৰৰ মাক) খেৰসূতীয়ে শঙ্কৰক তুলি-তালি ডাঙৰ-দীঘল কৰে। কোনো কোনো চৰিত্ৰ-পুথিত এই কথাৰ লব পোৱা যায়। তাত শঙ্কৰলৈ ছোৱালী খোজাৰ পিছত হে সত্যসন্ধা ঢুকুৱাৰ কথা পোৱা যায়। বৰদোৱাৰ গুৰুচৰিত্ৰ পুথিত আছে যে শঙ্কৰদেৱে সূৰ্য্যাৱতীক বিবাহ কৰাৰ কিছুদিনৰ পিছত কুসুমবৰৰ মৃত্যু হয়; আৰু তাৰ কিছুদিনৰ পিচত সত্যসন্ধাৰ মৃত্যু হয়। দৈত্যাৰি ঠাকুৰৰ পুথিত আছে, শঙ্কৰৰ জন্মৰ কিছু দিনৰ পিছত কুসুমবৰৰ পৰলোক হয়; আৰু তেওঁৰ পত্নী সত্যসন্ধা সতী যায়; শঙ্কৰক তেওঁৰ বুঢ়ীমাক খেৰসূতীয়ে তুলি-তালি ডাঙৰ কৰিছিল:—

"তাত পাছে যেন ভৈল তাক শুনিয়োক।
কতো দিনে কুসুম ভৈলন্ত পৰলোক ॥

*আমাৰ ঘৰত শঙ্কৰদেৱৰ তিথিৰ কীৰ্ত্তনৰ তৃতীয় দিনৰ দিনা পূজ্য পিতৃদেৱতা দীননাথ বেজবৰুৱাই চৰিত্ৰ তোলোতে কোৱা আমাৰ মনত আছে যে শঙ্কৰদেৱৰ মাতৃ শঙ্কৰদেৱৰ জন্মৰ তিন দিনৰ অন্তত ঢুকায়। কোৱা বাহুল্য যে মহাপুৰুষীয়া সম্প্ৰদায়ৰ নাম প্ৰসঙ্গ নীতিনিয়ম আৰু গুৰুসকলৰ চৰিত্ৰ, ধৰ্ম্ম, কৰ্ম্ম সম্পৰ্কে আমাৰ পিতৃদেৱতা authority স্বৰূপে মান্য আছিল। এই মহাপুৰুষীয়া সত্ৰসকলৰ অনেক সন্ত সাধু ভকতসকলে নাম প্ৰসঙ্গৰ বিশুদ্ধ প্ৰণালী আৰু দুই মহাপুৰুষ শঙ্কৰ মাধৱৰ চৰিত্ৰৰ অনেক গোপনীয় তত্ত্ব তেওঁৰ ওচৰত শিকিবলৈ অহা আমি দেখিছিলোঁ; সেইদেখি এই বিষয়তো তেওঁৰ মতকে গ্ৰহণীয় বুলি আমি বিবেচনা কৰিলোঁ। বিশেষ, শঙ্কৰদেৱৰ বাল্যকালত তেওঁৰ বুঢ়ীমাক খেৰসূতীক হে শঙ্কৰৰ তদাৰক লোৱাৰ সকলো বিষয়তে পোৱা যায়, মাক সত্যসন্ধাক পোৱা নাযায়। গতিকে ওপৰত কোৱা এই মতকে সঁচা বুলি নিঃসন্দেহে ধৰি লব পাৰি।

স্নেহাস্পদ দ্বাৰিকানাথ গোস্বামীয়ে (বৰ্ধমিত্ৰ সত্ৰ) কয়—"১৩৭৬ শকত শঙ্কৰৰ পিতৃ গী হয়, আৰু মাক সতী যায়।"

দেখিলা ভাৰ্য্যায়ে তান মৰিলন্ত স্বামী।
মনত হৰিষে তেহো ভৈলা অনুগামী ॥
কুসুমৰ মাতৃ শঙ্কৰৰ বুঢ়ী আই।
তেঁহে তুলিলন্ত বৰ ভৈলা দুয়ো ভাই ॥"—দৈত্যাৰি।

ঈশ্বৰৰ অংশ বা পূৰ্ণাৱতাৰ বুলি যিসকল মহাপুৰুষ প্ৰসিদ্ধ, তেওঁলোকৰ জীৱনৰ ঘটনাবোৰত, বিশেষকৈ আগডোখৰৰ ঘটনাবোৰত অলৌকিকতাৰ সংমিশ্ৰন থাকে বুলি আমি আগতে কৈ আহিছোঁ। শঙ্কৰদেৱ, চৈতন্যদেৱ, পূৰ্ণব্ৰহ্ম শ্ৰীকৃষ্ণৰ অৱতাৰ বুলি তেওঁলোকে প্ৰৱৰ্ত্তোৱা ধৰ্ম্মমতাৱলম্বীসকলৰ ভিতৰত স্বীকৃত দেখি তেওঁলোকৰ পন্থীয়া চৰিত্ৰ-লিখকসকলে তেওঁলোকৰ বাল্যজীৱনৰ ঘটনাবোৰত শ্ৰীকৃষ্ণৰ বাল্যজীৱনৰ ঘটনাবোৰৰ সাদৃশ্য উলিয়াই বৰ্ণনা কৰে। এই কাৰণৰ নিমিত্তেই আমি শঙ্কৰৰ বাল্যলীলাত কৃষ্ণৰ বাল্যলীলাৰ ছাঁ চৰিত্ৰৰ পুথিবিলাকত পাওঁ। গোটাচেৰেক উদাহৰণ তলত দিলোঁ :—

এদিন কুসুমবৰৰ ভনীয়েকে নৱ-প্ৰসূতা বালক শঙ্কৰক চাবলৈ আহি অশুচি গাৰে কোলাত লোৱাত, তেওঁৰ (পেহীয়েকৰ) চকু খিৰ হৈ তেওঁ বিমূৰ্চ্ছিত হৈ ঢলি পৰিছিল। এই ঘটনাটো শিশু কৃষ্ণ আৰু পুতনাৰ ঘটনাৰে সৈতে মিলোৱা হয়।

এদিন শিশুক শয্যাত শুৱাই থওঁতে শোৱা ঘৰটি ভাগি পৰিল, কিন্তু সি শঙ্কৰৰ গাত নালাগি আলাসতে বৈ আছিল। এই ঘটনাক, শ্ৰীকৃষ্ণই লাথি মাৰি শকট ওলোটাই পেলোৱাৰে তুলনা কৰা হয়।

এদিন শিশু শঙ্কৰক ঘৰৰ ভিতৰত শয্যাত শুৱাই থোৱাত চকৰী-ফেটী সাপ এটাই ফণা তুলি তেওঁৰ মূৰত ছত্ৰ ধৰি আছিল। এই কাৰ্য্য তেওঁৰ ধাইমাক চন্দৰীয়ে দেখা পাই ভয় খাই লৰি গৈ বুঢ়ীমাক খেৰসূতীক কোৱাত খেৰসূতীয়ে লৰি গৈ শঙ্কৰক সাৱটি ধৰাত সাপটো গুচি গ'ল। এই ঘটনাও কৃষ্ণৰ মূৰৰ ওপৰত অনন্তই ফণাৰে ছত্ৰ ধৰাৰে ৰিজোৱা হয়।

শিশুকালৰেপৰা শঙ্কৰৰ লগৰীয়া ৰামৰাম গুৰু। ৰামৰাম, চণ্ডীবৰেৰে সৈতে একেলগে অহা কৃষ্ণ পণ্ডিতৰ বংশধৰ। কৃষ্ণ পণ্ডিতৰ পুতেক যজ্ঞেশ্বৰ; তেওঁৰ পুতেক নৰোত্তম; তেওঁৰ পুতেক মৃত্যুঞ্জয়; তেওঁৰ পুতেক চতুৰ্ভুজ, চতুৰ্ভুজৰ পুতেক ৰামৰাম। ৰামৰাম শঙ্কৰতকৈ পাঁচ বছৰৰ ডাঙৰ আছিল। ৰামৰাম গুৰুক মহাপুৰুষীয়া চৰিত্ৰ-লিখকসকলে ব্ৰহ্মাৰ অৱতাৰ বুলি কয়।

শঙ্কৰদেৱৰ ক্ৰমে লৰি ফুৰিব পৰা হ'ল। দিনে-ৰাতিয়ে তেওঁৰ খেমালিৰ বাহিৰে আন একো কাম নাছিল। লগৰীয়া-সমনীয়া ল'ৰাবিলাকেৰে সৈতে তেওঁ উমলি-জামলি ৰং-খেমালি কৰি লৰি-চাপৰি নাচি-বাগি কোঢ়াল কৰি কাল কটাইছিল। কেতিয়াবা ঘিলা খেলিছিল, কেতিয়াবা কোটোৰা খেলিছিল, কেতিয়াবা কেতিয়াবা বিৰিণাৰ জোপাত সোমাই লুকা-ভাকু কুক-ভা খেলিছিল, আৰু কেতিয়াবা ভটা খেলিছিল। এদিন লগৰীয়া ল'ৰাবিলাকেৰে সৈতে তেওঁ হাৰিলৈ গৈ তাৰপৰা পহু-পোৱালি এটা ধৰি আনিছিল ; আৰু অলপ সময় সেই পহু পোৱালিটোৰে সৈতে তেওঁ খেমালি কৰি আকৌ তাক এৰি দিলে। এদিন তেওঁ বটা চৰাই এটা ধৰি আনি খেমালি কৰিছিল, কিন্তু লগৰ লৰাবোৰে চৰাইটোক কষ্ট দিব খোজাত সিহঁতক বাধা দি চৰাইটো এৰি দিলে। তেওঁ খেমালিতে ভাদমহীয়া ব্ৰহ্মপুত্ৰ সাঁতুৰি ইপাৰ-সিপাৰ হৈছিল। এদিন তেওঁ ব্ৰহ্মপুত্ৰত বুৰ মাৰি পানীৰ তলত ভালেখিনি বেলি আছিল। পানীৰপৰা ইমানখিনি সময়তো শঙ্কৰ নোলোৱা দেখি লগৰীয়া ল'ৰাবোৰে ভয়ত কান্দিবলৈ ধৰিলত তেওঁ ওলাই আহিল। এদিন শঙ্কৰে লগৰীয়া সকলেৰে সৈতে ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰত উমলি ফুৰোঁতে দেখিলে যে এটা শিহুৱে নৈৰ পানীত বুৰ মাৰি মাৰি উজাই গৈছে। শঙ্কৰেও পানীত বুৰ মাৰি সেই শিহুটো ধৰি আনি ল'ৰাবিলাকক দেখুৱাই আকৌ তাক পানীত এৰি দিলে। শঙ্কৰৰ যেতিয়া দহ বছৰ বয়স, তেতিয়া এদিন তেওঁলোকৰ ঘৰত এটা ডাঙৰ সাপ সোমাইছিল। সাপটো দেখি বুঢ়ীমাক আৰু ধাইমাক চন্দৰীৰ চুলিৰ আগে ধাতু গ'ল। এনেতে শঙ্কৰ ঘৰ পালেহি। তেওঁ থাপ মাৰি সাপটোৰ নেজত ধৰি একেচোচাই টানি নি তাক চোতাল পোৱালেগৈ ; আৰু মূৰৰ ওপৰলৈ তুলি আলাসতে পাকচেৰেক ঘূৰাই দূৰলৈ মাৰি পঠিয়ালত সাপৰ প্ৰাণ গ'ল। মহাপুৰুষীয়া ভকতসকলে এই ঘটনাটো শ্ৰীকৃষ্ণৰ শিশুলীলাৰ বৎসাসুৰ বধেৰে সৈতে তুলনা কৰে। শঙ্কৰে বাৰ বছৰলৈকে এইদৰে নানা প্ৰকাৰে উমলি ফুৰি কাল কটাইছিল।

তৃতীয় অধ্যায়

বাৰ বছৰৰ পৰা বত্রিশ বছৰলৈকে

এদিন শঙ্কৰে ভাত খাবলৈ বহোঁতে খেৰসূতী বুঢ়ীমাকে তেওঁক কলে, "বাপু, তুমি পঢ়িব লাগে। আমাৰ বংশত উপৰি পুৰুষ সকলো পণ্ডিত। তোমাৰ এতিয়া ইমান বছৰ হ'ল, তুমি নপঢ়িলে মূৰ্খ হৈ থাকি বংশৰ গ্লানি খানিবা, আৰু তুমি ভৱিষ্যতত দৰিদ্ৰ হৈ দুখত কাল কটাব লাগিব। ভ্ৰাতৃয়ে ধনসম্পত্তিৰ ভাগ পায়, বিদ্যাধন, কোনোৱে ভাগ কৰিব নোৱাৰে, চোৰেও চুৰ ,কৰিব নোৱাৰে।" শঙ্কৰে বুঢ়ীমাকৰ এই কথা শুনি উত্তৰ দিলে "কোন পণ্ডিতৰ ওচৰত পঢ়িব লাগে, মোক পঠিয়াই দিয়াঁ, মই অতি অলপ দিনৰ ভিতৰতে পঢ়ি তোমালোকৰ মনত সন্তোষ দিম।" এই কথা শুনি বুঢ়ীমাকে ভাল দিন-ক্ষণ চোৱাই মহেন্দ্ৰ কন্দলিৰ পঢ়াশালিত পঢ়িবলৈ শঙ্কৰক পঠিয়াই দিলে ।*ভাদ মাহৰ কোনো এটা বৃহস্পতিবাৰে শুভলগ্ন চাই শঙ্কৰৰ বিদ্যাৰম্ভ কৰা হ'ল, আৰু সেইদিনাই তেওঁ ক, খ, আদি ব্যঞ্জনবৰ্ণ শিকিলে। ব্যঞ্জনবৰ্ণ শিকাৰ পিচত শঙ্কৰে অকল ব্যঞ্জনবৰ্ণ জোঁটাই এটি পয়াৰ কৰি অধ্যাপক মহেন্দ্ৰ কন্দলিক দিয়াত কন্দলিয়ে আচৰিত মানি মনত বৰ সন্তোষ পালে। অকল ক-ফলা পঢ়িয়েই যি ল'ৰাই এনে পদ্য বা কবিতা লেখিব পাৰে, সেই ল'ৰাৰ ভৱিষ্যত কি, সহজেই অনুমান কৰিব পাৰি। কৱিতাটো কোনে শুৱলা আৰু সুন্দৰ ভাবৰ চাওক—

---

*গৃহক আসিয়া পাছে ভোজন কৰন্ত। সেহি সময়ত তাঙ্ক গোসাঁনী মাতন্ত ॥
শুনৰে টাৰন তই উবলি ফুৰস। এতমান ভৈলি আসি এভো নপৰস ॥
হেন শুনি শঙ্কৰে পঢ়িবে নিতে যান্ত। ক কালি পৰ্য্যন্ত ফলা সবে পঢ়িলন্ত ॥
পঢ়িলন্ত আন যত পঢ়িবে লাগয়। সন্ধি সংজ্ঞা সাধিবে লাগিলা মহাশয় ॥
দৈত্যাৰি।

কৰতল কমল কমল দল নয়ন।
ভব ব দহন গহন বন শয়ন॥
নপৰ নপৰ পৰ সতৰত গময়।
সভয় সভয় ভয় মমহৰ সততয়॥
খৰতৰ বৰ শৰ হত দশবদন।
খগচৰ নগধৰ ফণধৰ শয়ন॥
জগদঘ মপহৰ ভৱভয় তৰণ।
পৰপদ লয় কৰ কমলজ নয়ন॥

ডাঙৰলৈকে উমলি ফুৰি শঙ্কৰদেৱৰ এনে অভ্যাস হৈছিল যে, এদিন তেওঁ পঢ়াশালিৰ অধ্যাপকক এটকা ৰূপ আৰু এখন কাপোৰ লুকাই ভেঁটি দি অধ্যাপকৰপৰা বিদায় লৈ উমলিবলৈ গৈছিল; অধ্যাপকে সেই ৰূপ আৰু কাপোৰ খেৰগুৰী বুঢ়ীআইক ওভোতাই দিলত বুঢ়ীমাকে বুজ পাই শঙ্কৰক ডাবি দিলত হে সেই দিনাৰপৰা শঙ্কৰে ভালকৈ মন দি পঢ়িবলৈ ধৰিলে। * চৰিত্ৰ পুথিত লেখা আছে যে এদিন একাদশী তিথিত সকলো ছাত্ৰে পাঠ শেষ কৰি ঘৰাঘৰি গ'ল; কিন্তু শঙ্কৰ পঢ়াশালিতে শুই থাকিল। তেওঁৰ শৰীৰত ৰ'দ পৰাত এটি সৰ্পই ফণাৰে ছাঁ দি আছিল, এনেতে মহেন্দ্ৰ কন্দলি আহি ওলালত সাপটো গুচি গ'ল। সেইদিনাৰপৰা কন্দলিয়ে শঙ্কৰক শঙ্কৰদেৱ বুলিবলৈ ছাত্ৰসকলক আজ্ঞা শুনাই দিলে আৰু কলে যে আজিৰপৰা শঙ্কৰে পঢ়াশালি মছিব নালাগে। এদিন ৰাঘৱাচাৰ্য্য পণ্ডিত পঢ়াশালিলৈ আহোঁতে ছাত্ৰবলাকে তেওঁক এইবুলি গোচৰ দিলে যে সিইঁতৰ অধ্যাপক কন্দলিয়ে শূদ্ৰিৰ ল'ৰা শঙ্কৰক শঙ্কৰদেৱ বুলি মাতিবলৈ সিহতক আজ্ঞা দিছে, আৰু শঙ্কৰে পঢ়াশালি মছিব নেলাগে বুলি কৈছে। আচাৰ্য্যই এই কথা শুনি কন্দলিৰ ওপৰত খং কৰিছিল। কিন্তু ৰাতি আচাৰ্য্যই শুই থাকোঁতে সমাজিকত দণ্ড পাই পিছদিনা শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত

---

* "সেই দিন ধৰি উমলিবেক নযান্ত। পৰম যতনে গুৰু গৃহত পঢ়ন্ত॥ বাৰেক দেখাই দিলে এতেকে পাৰন্ত। অতি অনায়াসে গুৰু তাহাঙ্ক পঢ়ান্ত॥ পঢ়িলন্ত নিৰন্তৰে শাস্ত্ৰ সমস্তয়। অপ্ৰমাদী পণ্ডিত ভৈলন্ত মহাশয়॥অবিৰত সমস্ত শাস্ত্ৰক বিচাৰন্ত। শাস্ত্ৰালাপ বিনে আন কৰ্ম্ম নাচৰন্ত॥ শাস্ত্ৰৰ তত্ত্বক জানি মনত হৰিষে। পৰলোক হিত মাত্ৰ চিন্তে অহনিশে॥ ধৰ্ম্মত সদায় ৰতি কৃপাময় মন। শিশু হন্তে ধৰ্ম্ম মাত্ৰ কৰয় সঘন॥"—

দৈত্যাৰি।

ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰিছিল বুলি চৰিত্ৰ-পুথিত আছে। চোকা বুদ্ধিৰ ল'ৰা শঙ্কৰে অতি অলপ কালৰ ভিতৰতে বিদ্যা শিক্ষা কৰি অনেক শাস্ত্ৰ পঢ়ি বৰ পণ্ডিত হৈ পৰিছিল। অধ্যাপকে তেওঁক কোনো পাঠ এবাৰ দেখুৱাই দিলে দুনাই আৰু তাক দেখুৱাবলগীয়া নহৈছিল। বিদ্যাৰ সোৱাদ পাই শঙ্কৰে দিনে-ৰাতিয়ে শাস্ত্ৰচৰ্চা শাস্ত্ৰালাপৰ বাহিৰে আন কথাত কালক্ষেপ নকৰিছিল। মহেন্দ্ৰ কন্দলিয়ে শঙ্কৰৰ বুদ্ধিৰ প্ৰখৰতা আৰু অনায়াসে শাস্ত্ৰ আয়ত্ত কৰিব পৰা ক্ষমতা দেখি কুসুমবৰক কৈছিল যে তেওঁৰ পুতেক "বিজয় পণ্ডিত" হব। শঙ্কৰদেৱে পঢ়া শেষ কৰি পঢ়াশালি এৰাৰ পিছত পিতৃ কুসুমবৰে কন্দলিক মতাই আনি খুৱাই-বুৱাই দক্ষিণা দি বিদায় দিছিল। ১৩৮২ শকত খেৰসূতী বুঢ়ীমাকে শঙ্কৰক উত্তৰি দিয়ায়। পঢ়াশালি এৰাৰ পাছত শঙ্কৰে যোগশাস্ত্ৰ পাই যোগাভ্যাস কৰিবলৈ ধৰি সেই বিদ্যাত তেওঁ পৰম নিপুণ হৈ পৰিছিল, আৰু কুম্ভক যোগ আদি কৰি প্ৰাণ, অপান আদি বায়ু বশ কৰি লোকক তেওঁৰ ক্ষমতা দেখুৱাই আচৰিত কৰিছিল। এদিন তেওঁ যোগাসনত বহি কুম্ভক যোগ অভ্যাস কৰোঁতে তেওঁৰ দেহৰ গহনাদি ছিগি গৈছিল আৰু বাওঁহাতৰ বুঢ়া আঙুলি মাটিত দি ভৰ দি থিয় হোৱাত পাৰ ওপৰলৈ উঠা দেখি দৰ্শক লোকসকল আচৰিত হৈছিল। দৈত্যাৰি ঠাকুৰ বিৰচিত পুথিত আছে:

"প্ৰাণ অপান সমান উদান আদি কৰি বায়ু চয়।
বশ্য কৰিলন্ত, চলাইবে পাৰন্ত, যি বায়ু যৈত লাগয়॥
বায়ুক ক্ষেপিয়া, উশাস ধৰিয়া, আসন ভিৰি হৰিষি।
থাকন্ত সদায়, সুনিশ্চল কায়, দিন দুই চাৰি বসি॥
জলে বুৰ দিয়া, থাকন্ত বসিয়া, জলৰ ভিতৰে যাই।
জল দূৰ কৰি, পৰ দুই চাৰি, জলে নিভিদয় কায়॥
বস্ত্ৰো নিভিজয়, শুখান থাকয়, উঠন্ত পুনু জলৰ।
বাহু প্ৰদেশত, সৰসে বান্ধন্ত, নবীন ডোৰে পাটৰ॥
বায়ু ক্ষেপি নিয়া, বাহু ওফন্দায়া, বায়ুৰ লন্ত প্ৰৰাণ।
নৱ পাট ডোৰ, ছিণ্ডি ঝটৰাই, পৰে ক'তো দূৰমান॥

আনো আনো মত, কৰন্ত সতত, বায়ু সমে ক্ৰীড়া অতি।
যোগ শাস্ত্ৰ মত, ধৰি যোগ যত, আচৰন্ত দিনে ৰাতি ॥
ধ্যান, ধাৰণা, সমাধি, আসন, প্ৰাণায়াম আদি যত।
বিষয়ত ৰতি, ত্যজিয়া সম্প্ৰতি, আচৰা মাত্ৰ সতত ॥
শৰীৰৰ ছয় চক্ৰক চিণ্ডন্ত, মনত কৰি নিয়ম।
পাছে ভাগৱত শাস্ত্ৰক পাইলন্ত সবাতো কৰি উত্তম ॥
ভাগৱত তত্ত্ব জানিয়া পাছত এৰিলা যোগ অভ্যাস।"

শঙ্কৰদেৱ দেখিবলৈ সুপুৰুষ আছিল, আৰু তেওঁৰ গাৰ বৰণ কেচা-সোণৰ বৰণ যেন আছিল। দৈত্যাৰি ঠাকুৰে লেখিছে—

"দেখিতে সুন্দৰ গৌৰবৰ্ণ কলেৱৰ।
কৰন্ত প্ৰকাশ অতি সূৰ্য্য সমসৰ ॥
ৰূপ দেখি কন্দৰ্পৰো দৰ্প হোৱে ছন্ন।
সৰ্ব্বজন বশি থাকে মধুৰ বচন ॥
গমন গম্ভীৰ, নেত্ৰ কমলৰ পাসি।
চন্দ্ৰসম বদন প্ৰকাশে অল্প হাসি ॥
সুবোধ সুথিৰ ধীৰ গম্ভীৰ সাগৰ।
প্ৰীতি বাঢ়ি যায় তান্ত সমস্ত লোকৰ ॥"

মাধৱদেৱে লিখিছে—

"দৰশিতে সুন্দৰ গৌৰ কলেৱৰ, যৈচন সুৰ পৰকাশ।
সকলো সভাসনৰঞ্জন যাকেৰি দৰশনে পাপ বিনাশ ॥
বিনা অঙ্গভূষণ, পেখিতে সুশোভন, গহীন গম্ভীৰ ধীৰ মূৰ্তি।
আয়ত কমল-নয়ন বৰ সুন্দৰ বয়ন চান্দকহো জ্যোতি ॥
লীলা গজপতি গমন বিলোকন, বাণী মেঘ গম্ভীৰ।
পাষণ্ডমৰ্দ্দন কলিক কালে যাক সম নাহি ধীৰ ॥"

শঙ্কৰদেৱ যেনে শুৱনি পুৰুষ আছিল তেওঁৰ গাত তেনে বৰ বলো আছিল। চৰিত্ৰ-পুথিত আছে—এদিন তেওঁ কমলি ধৰা পৰমানন্দ আতৈৰ সৈতে বাটেদি যাওঁতে এটা দুষ্ট ষাঁড়ে তেওঁক খুচিবলৈ খেদি অহা দেখি তেওঁ ককালত কাপোৰ বান্ধি লৈ দুইহাতে ষাঁড়টোৰ দুই শিঙত ধৰি ষাৰ-মুচৰি তাক পিছুহোঁহোকাই পেলাই দিলত ষাঁড়টো মৃতকল্প হৈ অলপমান পৰি থাকি, উঠি পলাই লৰ মাৰিলে। এই ষাঁড়টোৱে নটা মানুহ মাৰিছিল। কুৰি বছৰ বয়সত শঙ্কৰে এই ষাণ্ডমৰ্দ্দন কৰিছিল। ৰামচৰণ ঠাকুৰে লেখিছে, শঙ্কৰদেৱে ষাড়টোৰ এই দুৰ্গতি কৰি ঘৰলৈ যাওঁতে, "পথত সকলো

লোকে শঙ্কৰক দেখি। প্ৰভাৱ শুনিয়া কেৱে কাণেকো নাপেলি ॥ সৰস্বতী মিশ্ৰ দ্বিজে সিসৱ প্ৰভাৱ। জানিয়া প্ৰণাম কৰি গৈল সেহি ঠাৱ ॥ কতো-ক্ষণে পাইলা গৈয়া শঙ্কৰৰ ঘৰ। বস্ত্ৰ খসাই স্নান কৰি আনন্দ বিস্তৰ ॥ বুঢ়াখাক আদি কৰি ভুঞ্জা বিভেদ। পৰম আনন্দে বাৰ্ত্তা পুছে সৰ্ব্বজন ॥** পদ্মানন্দে কহিলন্ত সবাকো প্ৰত্যেক ॥ **শুনি সৰ্ব্বলোক আনন্দৰ পাৰ নাই। জানিল মনুষ্য নোহে শঙ্কৰ গোসাঁই ॥"

দৈত্যাৰি ঠাকুৰে লেখিছে—

"দিনেক শঙ্কৰদেৱ বসিয়া ভোজন। কৰি মুখ শুদ্ধি পথে কৰন্ত গমন ॥ খান চাৰি গুৱাপাণ বাম হাতে ধৰি। চলন্ত পথত অতি লীলাগতি কৰি ॥ সেহি বেলা ঘাঁৰু এক আগে উপগত। দেখিয়া শঙ্কৰদেৱ গুণন্ত মনত ॥ হঠাতে বাজিলে। পলাইবাক নপাৰিলোঁ। দিবে দুখ ইটো মোক অৱশ্যে জানিলোঁ ॥ বানৰৰ ইটো মনুষ্যক সাৱিচয়। শিঙ্গ পাতি শঙ্কৰক খেদিয়া আসয় ॥ আছন্ত শঙ্কৰদেৱ ৰহি তাক চাই। মনে গুণি আন একো নপান্ত উপায় ॥ গুৱাপাণ এৰি দুই হাতে দুই শিঙ্গে। ধৰিয়া দিলন্ত ডাবি অতি বল ৰিঙ্গে ॥ পাচক লাগিয়া হেম্পোচিয়া তাক নেন্ত। এৰাইবোঁ কিমতে বুলি মনত গুণন্ত ॥ দুই ভিতি খাল দিশ নাহি পলাইবাক। বাম পাশে খালত পেলাইলা চিটি তাক ॥ খালে পৰি ধৰফৰ কৰে অতিশয়। ভয় হুয়া চাৰিও চৰণ আছাৰয় ॥ উঠি মল মূত্ৰ ত্যাজি শঙ্কৰদেৱক। দেখিয়া পলায় আৰু নাচাৱে পাচক ॥ খালে খালে মহাভয়ে লৰৰি পলায়। ৰঙ্গ মনে শঙ্কৰে আছন্ত ৰাং চাই ॥"—

"কছাৰী মুনিয় দুই দুৱাৰত থিত। হেন দেখি শঙ্কৰে ভৈলন্ত ভয়ভীত। কিমতে পলাইবো মনে মনে আলোচিলা। ভিতৰৰপৰা বৰ বেগে লৰ দিলা ॥ হেম্পোচিয়া চিটি পেলাইলন্ত দুয়োজন। পৰকিলা দুইকো দিয়া বুকুত চৰণ ॥"—দৈত্যাৰি।

কছাৰীয়ে শঙ্কৰক ধৰিবলৈ তেওঁৰ ঘৰ-বেৰা দিলে। দুটা শকত বণুৱা কছাৰী তেওঁৰ ঘৰৰ দুৱাৰ-মুখত থিয় হৈ তেওঁক আগচি ধৰিলে। শঙ্কৰে কথা বিসঙ্গতি দেখি ভিতৰৰপৰা ভো-ভো-কাৰে লৰি ওলাই আহি ঠেলা মাৰি কছাৰী দুটাক মাটিত পেলাই দি সিহঁতৰ গাৰ ওপৰত ভৰি দি গচকি ওলাই লৰ মাৰিলে। শঙ্কৰৰ কেনে সুস্থ আৰু সবল মনেৰে সৈতে সুস্থ আৰু সবল শৰীৰ আছিল চোৱাঁ। সুস্থ মন আৰু সুস্থ শৰীৰ

যে মনুষ্যত্বৰ পূৰ্ণবিকাশৰ নিমিত্তে লাগতিয়াল আৰু শঙ্কৰে সেই দুটা পাইছিল দেখি তেওঁৰ জীৱনত ইমানবোৰ কাম কৰিব পাৰিছিল আৰু এই নিমিত্তেই তেওঁ দীৰ্ঘজীৱন লাভ কৰিছিল, এইটো নিশ্চয।

এইডোখৰ কালত শঙ্কৰদেৱ তেওঁৰ বংশ পৰিয়ালৰ ভূয়া সকলেৰে সৈতে আলিপুখুৰীত আছিল। শঙ্কৰৰ উপৰি পুৰুষ চণ্ডীবৰে প্ৰথমতে লেঙামাগুৰীৰপৰা আহি বৰদোৱাত বসতি কৰে, কিন্তু দেশবিভ্ৰাটত বৰদোৱা এৰি ভূয়াঁসকল আলিপুখুৰীলৈ গৈছিল। এতিয়া ভূয়াঁৰ বংশ পৰিযাল ইমান বেছি হল, যে তেওঁলোকক তাত ঠায়ে নটা হল; সেইদেখি এদিন তেওঁলোকে সেই কথা শঙ্কৰদেৱক জনাই আকৌ পূৰ্ব্বপুৰুষৰ ঠাই বৰদোৱালৈ উঠি আহিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলে—"আত অনন্তৰে কথা আসি যেন ভৈল। ভূয়াঁ ব্ৰাহ্মণ সবে মনত গুণিল॥ ইটো আলিপুখুৰী স্থান অতি অল্প প্ৰায়। সকলো প্ৰজাৰ সুখে ৰহিবে নাটয়॥ এহি বুলি আলোচিয়া যত জ্ঞাতিগণ। শঙ্কৰৰ আগে আসি ভৈলা উপসন॥ শঙ্কৰে সাদৰে সুমধুৰ বুলি বাণী। শুনা পিতামহ আদি আইলা কেনে গুণি॥ কি কাৰ্য্য কৰিবে লাগে আদেশিও মোক। **জয়ন্ত বদতি বাপু শুনা দেৱবৰ। তুমি মহা জ্ঞানী কাৰ্য্য জানাহা বিস্তৰ॥ আমাৰ উপৰি চণ্ডীবৰৰ নিবাস। বৰদোৱা নাম স্থান আছয় বিশেষ॥** দেশৰ বিভ্ৰাতে তযু পিতৃ কুসুম্বৰ। তাক এৰি ইঠাৱত কৰিলন্ত ঘৰ॥ সেহি কাল হন্তে বন্ধুবান্ধৱ সকল। বৃদ্ধি হৈয়া প্ৰবৰ্ত্তিতে অনাটন ভৈল॥ এতেকে পূৰ্ব্বৰ স্থানে যাইবাক লাগয়। সেহি স্থানে থাকিবোহো একত্ৰিত হই॥ শুনিয়া শঙ্কৰদেৱে প্ৰশংসা কৰিলা। আমাৰেসে বাঞ্ছা সিদ্ধি কৰিতে আসিলা॥ অৱশ্যে সিস্থানে যাবোঁ চলিও সত্বৰ। এহি বুলি আদেশক কৰিলা শঙ্কৰ॥"

ইয়াৰ পিছত তেওঁলোকে বৰদোৱাত ঘৰবাৰী কৰি থাকিল। "পৰম আনন্দে সবে নিবাস কৰয়। শঙ্কৰেও তথা ৰহি ৰাজ্যক চৰ্চ্চয়॥"

ইয়াৰ পিছত এদিন শঙ্কৰদেৱে ৰামৰাম গুৰুক কলে— "**দেৱমন্দিৰক কৰিবাৰ মন ভৈল॥ সকলোকে জান দিয়া আনা এতিক্ষণ। সবে মিলি মন্দিৰক কৰা নিৰুপণ॥" এই মন্দিৰৰ ভেটি তুলিবলৈ মাটি খন্দোতে বিষ্ণুমূৰ্ত্তি এখন ওলাল। সেই মূৰ্ত্তিকে সেই মন্দিৰত প্ৰতিষ্ঠা কৰিবৰ আয়োজন কৰা হল। কন্দলি মিশ্ৰ প্ৰভৃতি সকলো মুখ্য ব্ৰাহ্মণক আৰু ভূয়াঁসকলক সেই মূৰ্ত্তি প্ৰতিষ্ঠালৈ নিমন্ত্ৰণ কৰা হ'ল। ৰামৰাম গুৰু পূজাৰিৰ আসনত

বহিল। প্ৰতিমাৰ ওচৰতে শঙ্কৰদেৱ বহি আছে। চৰিত্ৰত লেখা আছে,— ৰামৰাম গুৰুৱে ধ্যান কৰি মন্ত্ৰ পঢ়ি যি ফুল তুলসী চন্দন পুষ্পমালা প্ৰতিমাৰ ওপৰত দিছিল, সেইবোৰ কেনেবাকৈ ততালিকে শঙ্কৰৰ মূৰত উঠিছিলগৈ। বাৰে বাৰে এনেকুৱা হোৱা দেখি সকলোৱে আচৰিত মানিলে আৰু "আশ্চৰ্য্য দেখিয়া ৰামৰাম আদি কৰি। সকলে মানিলা শঙ্কৰেসে মহা হৰি॥ কিসক ভাওনা কৰি আমাক আচয়। নিশ্চয়ে জানিলোঁ আমাসাৰ গুৰু হয়।"

পজাৰ অন্তত ৰামৰাম আদি কৰি সকলো ব্ৰাহ্মণে শঙ্কৰক কলে "ভক্তি মুক্তি দাতা তুমি বিনে নাহি আন। চৰণে সেবিলোঁ প্ৰভু দিয়োক শৰণ॥" বেদপন্থ আৰু প্ৰচলিত হিন্দু শাস্ত্ৰৰ অবিৰোধী মহা পণ্ডিত শাস্ত্ৰজ্ঞ শঙ্কৰে এই কথা শুনি তেওঁলোকক উত্তৰ দিলে "আমি শূদ্ৰ, গুৰু তুমি ব্ৰাহ্মণসকল। শৰণ লৈবাক লাগি কেন মতে বল॥" এই উত্তৰ শুনি কন্দলি আদি দ্বিজগণে শঙ্কৰক কলে "তোমাৰ মহিমা জ্ঞাত হৈলোঁ যেন মত॥ তাক আৰে কহিবাৰ প্ৰয়োজন নাই। কৰিযোক দয়া আবে আমাক গোসাঁই॥" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে হাঁহি নামাতি থাকিল; আৰু তেওঁলোকক শৰণ দিবৰ নিমিত্তে এখন শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰিলে। সেই শাস্ত্ৰ ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ "গোপী উদ্ধৱ সংবাদ।" এইখনেই শঙ্কৰদেৱৰ ৰচিত প্ৰথম গ্ৰন্থ। আৰু তাৰ লগেলগেই "হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান পুথি" তেওঁ ৰচনা কৰিলে। "দশম স্কন্ধৰ গোপী উদ্ধৱ সংবাদ। সেই গ্ৰন্থ প্ৰথমতে ৰচিলা আহ্লাদ॥ আৰ হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান শাস্ত্ৰবৰ। ভাগৱত পুৰাণৰ কৰিয়া উদ্ধাৰ॥ লোকক কৃপায়ে প্ৰভু তাহাঙ্ক বিস্তাৰি। ৰচিলা পয়াৰ ছন্দে আক সাৰ কৰি॥" ব্ৰাহ্মণসকলক শৰণ দিবৰ নিমিত্তে তেওঁ শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰাৰ মানে, প্ৰথমতে তেওঁ শাস্ত্ৰ স্থাপনা কৰি ব্ৰাহ্মণসকলক সেই শাস্ত্ৰৰ সন্মুখ কৰি তাত শৰণ লগোৱাই, এই উপায়েৰে হিন্দুৰ শ্ৰুতি স্মৃতিৰ বিধানৰ সন্মান ৰক্ষা কৰি নিজে প্ৰথমতে ব্ৰাহ্মণৰ দীক্ষা গুৰু হোৱাৰ হাত সাৰিলে। আৰু এটা কথা মন কৰিবলগীয়া যে তেওঁ মন্দিৰ সজাই তাত মূৰ্ত্তি প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল যদিও, কিন্তু সেই মূৰ্ত্তিৰ আগত ব্ৰাহ্মসকলক শৰণ লগোৱা নাছিল। সেইদেখি সেই মূৰ্ত্তি প্ৰতিষ্ঠা আৰু উৎসৱৰ অভিপ্ৰায়, মূৰ্ত্তিপূজা প্ৰচাৰৰ বিপক্ষে হে যে আছিল তাক বুজিবলৈ সৰহ পলম নালাগে। তেওঁ সকলোৰে মনোৰঞ্জন কৰি দেশ কাল পাত্ৰৰ সোঁতত চলাটো দেখুৱাই স্পষ্টকৈ মূৰ্ত্তিপূজা কম লাগতিয়াল বা তাৰ অসাৰত্বহে পাকে প্ৰকাৰে বুজাই দিলে মাথোন। শঙ্কৰ-

দেৱৰ জীৱনৰ কাৰ্য্যৰ মুখ্য উদ্দেশ্য কি সেইটো তেওঁ সেইদৰে দেখুৱাই দিলে।

শঙ্কৰদেৱে তেওঁৰ পৈতৃক বিষয় ৰাজকাৰ্য্য চৰ্চ্চা কৰি বৰদোৱাতে জ্ঞাতি কুটুম্ব বন্ধু ইষ্ট মিত্ৰ সকলোৰে সৈতে সুখেৰে থাকিবলৈ ধৰিলে। সকলোৰেই তেওঁৰ ব্যৱহাৰত পৰম প্ৰীতি পৰম সন্তোষ। পণ্ডিত, দৈৱজ্ঞ, অতিথি, সন্ন্যাসী, দাস, দাসী সকলোকে তেওঁ সুন্দৰ আদৰ ব্যৱহাৰেৰে সন্তুষ্ট কৰি ৰাখিছিল। দেৱতাত পূজা ভক্তি আৰু নিজৰ কৰ্ত্তব্য নিত্য নৈমিত্তিক আদি সকলো কাৰ্য্য "কিঞ্চিতেকো ন্যূন নকৰন্ত।" দুখীয়া ভিক্ষাৰী আদিক খুউৱাত, দান দক্ষিণা দিয়াত, কেতিয়াও তেওঁ ত্ৰুটি নকৰিছিল।

এদিন বুঢ়াখাঁকে আদি কৰি ভূঞা আৰু নৰোত্তম, কৰ্ণপূৰ, চতুৰ্ভুজ আদি পণ্ডিত বিপ্ৰসকলে গোট খাই আহি শঙ্কৰদেৱক কলে, যে "তোমাৰ মুখে শুনিছোঁ যে মানুহে হৰিক স্মৰণ কৰি বৈকুণ্ঠলৈ যায়। সেই বৈকুণ্ঠ কেনে স্থান, অনুগ্ৰহ কৰি তুমি আমাক দেখুৱাঁ। তুমি মহা পণ্ডিত, মহাজ্ঞানী আমাৰ বাঞ্ছা পূৰণ কৰাঁ।"

শঙ্কৰদেৱে এই কথা শুনি ভাবি চিন্তি চিহ্নযাত্ৰা নামে ভাৱনা কৰিবৰ উদ্যোগ কৰিলে। "তাল খোল বাদ্য সকলক তথা, কৰিবাক মন ভৈলা॥ তেতিক্ষণে কাষ্ঠ ডাল আনিলেক, চানেকি কৰিয়া দিলা। কপিলী নদীৰ, কাষত নিবাসী কুমাৰক দিয়া নিল॥ শঙ্কৰৰ আজ্ঞা শুনিয়া কুমাৰে যতনে খোল গঢ়িল।" সেই খোলত কেনেকৈ চুন দি মাত উলিয়াব লাগে সেইটোও শঙ্কৰদেৱে দেখুৱাই দিলে। আজিকালিৰ "থিয়েটৰৰ চিন" অৰ্থাৎ দৃশ্যপটৰ নিচিনাকৈ পটত বৈকুণ্ঠ নগৰৰ দৃশ্য শঙ্কৰদেৱে নিজ হাতে আঁকিলে আৰু চিহ্নযাত্ৰা ভাৱনাৰ এখন নাট ৰচনা কৰিলে। এইখনেই শঙ্কৰদেৱৰ ৰচিত প্ৰথম নাট। সেই নাটত ধেমালিৰ ঘোষা প্ৰথমতে লিখিলে দ্বিতীয়তে শ্লোক ৰচিলে; তাৰ পিছত সূত্ৰ ভনিমা আৰু গীত ৰচনা কৰি লেখিলে। পটখনত "যাৰ যেন স্থান, যিমত লক্ষণ, কল্পতৰু উপবন। সৰোবৰচয়, অধিকে শোভয়, স্বৰ্ণঘাট সুশোভন॥ লক্ষ্মী, সৰস্বতী, চৌদ্ধ পাৰিষদ, পটতে সবাকে দিলা। সাত বৈকুণ্ঠৰ সপ্তম গোপাল, সবাকো তাতে লিখিলা।"

এইবিলাক শঙ্কৰদেৱে কৰি, "কৌটাইক বামক বায়ন শিখাইল" আৰু "নটুৱা পঞ্চম সমন্বিতে আতি নাটক কৰি সম্পন্ন" যাত্ৰাৰ সকলোকে আয়োজন কৰিলে।

শঙ্কৰে চিহ্নযাত্ৰাৰ পটখন আঁকি থাকোঁতেই এটি ক্ষুদ্ৰ ঘটনা ঘটিছিল। পটখন প্ৰায় অঁকা শেষ হৈছিল, এনেতে শঙ্কৰৰ গৃহৰ দাসী চন্দৰী বুঢ়ী আহি তাতে ওলালহি। চন্দৰী বুঢ়ীও কম নহয়, বুঢ়ীয়ে কলে ডেকাগিৰী, দেখোঁ পটত বৈকুণ্ঠৰ ৰাট বৃক্ষজুপি নাই ?" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে অলপ খোতামোজা খাই কলে, যে "বৰগছ জোপা কত দিম ঠাই বিচাৰি নাই পোৱা।" এই কথা শুনি চন্দৰীয়ে হাঁহি এষাৰ কথা শুনাই দি, "এই খিনিতে দিয়াঁ," বুলি কৈ দিলত, কল্পতৰু বৰগছজোপা সেই খিনিতে তেওঁ আঁকি দিলে। এই কথাৰ ভকতীয়া ব্যাখ্যা এৰিলেও, ইয়াৰ দ্বাৰাই বেছকৈ বুজিব পাৰি, শঙ্কৰ কেনে পৰিবাৰৰ ফল। কেনে environment অৰ্থাৎ পৰিবেষ্টনত শঙ্কৰদেৱ উঠিছিল। সেই পৰিবাৰৰ দাসীজনীও কেনে intelligent অৰ্থাৎ বুদ্ধিমতী আৰু শিক্ষিতা চোৱাঁ। এই বাবেহে কথাতে কয়, "ভগা হক, ছিগা হক, ভূঞাৰ পোৱালি। ফটা হক, চিটা হক, পাটৰ টঙালি॥" আৰু কয় "গায়নৰ ঘৰৰ বোন্দাইও ৰাগ দিয়ে।"

নাট লিখি, পট আঁকি, ভাৱৰীয়াক ভাও শিকাই, মুখা সাজি, সভাঘৰত শঙ্কৰদেৱে ভাৱনা আৰম্ভ কৰি দিলে। "চাৰি গোটা আৰিয়া, মটা নৱ গোট। মহা সমাৰোহে নিয়া লগাইলা সভাত॥ গায়ন বায়ন বৰ ধেমালি জুৰিলা। বৰ গায়নৰ বেশে শঙ্কৰ উঠিলা॥ উদাৰ সহিতে বৰ গোবিন্দ উঠিল। আনো ভক্তগণে পাছে গীত গাইতে লৈল॥ প্ৰথমে শঙ্কৰদেৱে ৰাগ তুলিলেক। উদাৰ প্ৰভৃতি ভক্তে দোহাৰে প্ৰত্যেক॥ তিনিবাৰ ৰাগক পাছে বলায়ে জুৰিলা। বায়ুমণ্ডল ৰাগ শঙ্কৰেও দিলা॥"

শঙ্কৰে নাট-ধেমালি, বৰ-ধেমালি বজালে, বৰ বায়ন হৈ ন-টা খোল লৈ একে লগে বজালে। সূত্ৰধাৰ হৈ শঙ্কৰে নানা ভাৱ ভঙ্গীৰে নৃত্য কৰি ভাৱনাৰ সূত্ৰ মাতিলে। মুঠতে ভাৱনাৰ গোটেই অংশতে সকলো খাই কামতে শঙ্কৰ।

যাত্ৰাৰ অন্তত শঙ্কৰে শিক্ষাগুৰু মহেন্দ্ৰ কন্দলিৰ ওচৰলৈ গৈ তেওঁক সেৱা কৰিব খোজোঁতেই কন্দলিয়ে বাধা দিলে—"প্ৰণামিবে চাহে গুৰু কন্দলি দেখিয়া। কি কৰাহা বুলি তাঙ্ক ধৰি আলিঙ্গিয়া॥ তোমাকেসে নমস্কাৰ কৰিবে লাগয়। তুমিসি ঈশ্বৰ মই জানোহো নিশ্চয়॥" এই বুলি কলত শঙ্কৰ উলটি গল। ভাৱনা চাবলৈ অহা প্ৰায় দহ হেজাৰমান

প্ৰজাই ইয়াৰ পিছত হৰিধ্বনি কৰিবলৈ ধৰিলে। এনেতে "মহেন্দ্ৰ কন্দলি দণ্ডৱত কৰিলন্ত। কৰযোৰ কৰি সমজ্যাক বুলিলন্ত।। শুনা সভাষদ বোলোঁ নিশ্চয় বচন। শঙ্কৰদেৱত মই পশিলোঁ শৰণ।। শুনিয়োক সৰ্ব্বজন কহিবোঁ বুজাই। শঙ্কৰৰ মহিমাক কহন নাযায।। পাঠশালা মধ্যে একদিন শুতিলন্ত। অনন্তে আসিয়া তৈতে ছত্ৰ ধৰিলন্ত।। দেখিয়া আমাক সিটো সৰ্প আন্তৰিলা। চকমক কৰি পাছে শঙ্কৰ বসিলা।। শুনা কৰ্ণপূৰ চতুৰ্ভুজ দুয়োজন। নৰোত্তম বৃদ্ধ তুমি পণ্ডিত গহন।। উৰ্দ্ধবাহু কৰি মই কৰেঁা অঙ্গীকাৰ। শঙ্কৰত পৰ গুৰু নাহিক আমাৰ।। শূদ্ৰ বুলি যিতো পাপী কৰে তিৰস্কাৰ। তাহাৰ ব্ৰাহ্মণ জন্ম আছোক ধিক্কাৰ।।" এই বুলি মহেন্দ্ৰ কন্দলিয়ে কলত ৰাম ৰাম আদি কৰি সকলো শ্ৰেষ্ঠ দ্বিজে শঙ্কৰদেৱৰ আগত নম্ৰভাৱে কলে—"পাছে শঙ্কৰক তাৰা সৱে বুলিলন্ত। সাক্ষাতে জানিলোঁ আমি তুমি ভগৱন্ত।। আমাসাক শৰণ দিয়োক তুমি গুৰু। উদ্ধাৰ কৰিযো ভকতৰ কল্পতৰু।।" এই কথা শুনি হিন্দুশাস্ত্ৰ উলঙ্ঘা নকৰা শঙ্কৰে কলে—"শঙ্কৰে বোলন্ত ইটো কাৰ্য্য নুহি ভাল। ব্ৰাহ্মণ শূদ্ৰক সেৱা ক'ৰ কোন কাল।। ব্ৰাহ্মণ শূদ্ৰৰ গুৰু বেদত প্ৰসিদ্ধ। আমাত শৰণ হৈবে নুহি যুক্তি সিদ্ধ।।" শঙ্কৰৰ উত্তৰ শুনি ব্ৰাহ্মণসকলে কলে "বদতি ব্ৰাহ্মণ সবে শুনিযো বচন। কাৰ্য্যতে লখিলোঁ আমি তুমি নাৰায়ণ।। বৈশ্য নন্দ, ৰাজন্য জাতিত বসুদেৱ। তাহাৰাৰ পুত্ৰৰূপে ভৈলা কৃষ্ণদেৱ।। দেৱ বহ্ম ঋষি কিবা তাঙ্ক নেসেৱিলা। যাৰ গুণ নামে লোক সংসাৰ তৰিলা।। আমাক ভাগিৱে চাৱা তুমি দেৱবৰ। তোমাত শৰণ আমি কৰিলোহো সাৰ।।" ব্ৰাহ্মণসকল উপস্থিত হলাহি। শঙ্কৰদেৱে দশমৰ "গোপী-উদ্ধৱ সংবাদ" শাস্ত্ৰখনি সৰ্ব্বজয় ভকতৰ হতুৱাই অনাই থাপ কৰি সেই পুস্তকলৈ ব্ৰাহ্মণসকলক দণ্ডৱত কৰাই শৰণ লগালে। "পুস্তকক লাগি দণ্ডৱত কৰাইলা। যুক্তি অনুসাৰে তান্ধ শৰণ কৰাইলা।" সেই ব্ৰাহ্মণসকলৰ ভিতৰৰ প্ৰধান জনদিয়েকৰ নাম—"কবিৰত্ন, বিদ্যাৰত্ন, ৰামসৰস্বতী। আইলা বিপ্ৰগণ সেৱা কৰিবাক প্ৰতি।। ৰামৰাম গুৰু, চতুৰ্ভুজ দুযোজন। শঙ্কৰৰ পাশে চলি গৈলা শুভক্ষণ।। বোলে দুয়োজনে পাছে দেৱ শঙ্কৰক। শৰণ কৰায়ো আগে প্ৰভু আমাসাক।।" শঙ্কৰে ৰামৰামৰ কথা শুনি তেওঁক কলে—"শঙ্কৰে বোলন্ত ইটো কথা নুহি ভাল। তুমি পুৰোহিত আমাসাৰ সৰ্ব্বকাল।।" কিন্তু ৰামৰামে নেৰানেপাৰাকৈ

ধৰিলত শঙ্কৰদেৱে তেওঁকো ওপৰত কৈ অহা প্ৰথামতে শৰণ লগালে। ইয়াৰ পিছত শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত "ভূঞা ব্ৰাহ্মণ আনো নানা লোকচয়। শৰণ লভিয়া সবে ভৈল ভাগ্যোদয়।"—দৈত্যাৰি।

এদিন শঙ্কৰৰ ল'ৰাকালৰ অধ্যাপক মহেন্দ্ৰ কন্দলিয়ে শঙ্কৰক কলেহি যে সাতোটা হাতীয়ে তেওঁলোকৰ পথাৰৰ ধান খাই উপান্ত কৰিলে; সিহঁত ইমান দুৰ্দ্দান্ত যে যাঠি, জোং, জুই একোলৈকে সিহঁতে ভয় নকৰে। শঙ্কৰ-দেৱে এই কথা শুনি নিজে গৈ হাতী কেইটা খেদাই পেলাই বিঘিনি দূৰ কৰিলত ৰাইজ আচৰিত আৰু আনন্দিত হ'ল। ইয়াৰ কিছু দিনৰ পিচত ধানৰ পথাৰৰপৰা সেইদৰে শঙ্কৰদেৱে দুটা ম'হ দূৰ কৰিলে।

ইয়াৰ পিছত মহেন্দ্ৰ কন্দলিয়ে স্বপুত ঐশ্বৰিক বাণী শুনি শঙ্কৰৰ ওচৰলৈ আহি তেওঁক প্ৰাৰ্থনা কৰি শৰণ ল'লে। "চেতন লভিয়া গুৰু ৰামৰাম স্মৰি। শুচি হৈয়া শঙ্কৰৰ ঠাইক গৈলা লৰি॥ স্বপুৰ বাতৰা কহি প্ৰণাম কৰিয়া। শৰণ ভৈগল গুৰু আনন্দিত হইয়া॥"—দৈতাৰি।

এদিন শঙ্কৰে ভূঞা আৰু বিপ্ৰসকলক কলে যে আহাঁ আমি ফল্গুৎসৱ কৰোহঁক। শঙ্কৰৰ আজ্ঞা পাই এটা দৌল সাজি ফল্গুৎসৱ আৰম্ভ কৰা হ'ল। ৰামৰাম গুৰু পূজাৰি। শঙ্কৰদেৱ প্ৰতিমাৰ ওচৰতে উপবিষ্ট। চৰিত্ৰত আছে ৰামৰামে মন্ত্ৰ মাতি যতবাৰ ফাকুৰ মুঠি প্ৰতিমাৰ গাত দিছিল, ততবাৰ সেই ফাকু প্ৰতিমাৰ গাত নপৰি শঙ্কৰৰ গাত পৰিছিল। সকলোৱে এনে দেখি আচৰিত মানি শঙ্কৰক ভক্তিভাৱে প্ৰণাম কৰিবলৈ ধৰিলে।*

ইয়াৰ পিছত এদিন শঙ্কৰে জয়ন্তা আৰু মাধৱ দুইজন পিতামহক কলে—"শুনিয়ো জয়ন্তা আৰু মাধৱ আতাই। অনিত্য সংসাৰ আত কিছু স্থিৰ নাই॥ শাস্ত্ৰক কৰিবোঁ মই ধৰ্ম্ম প্ৰকাশিবোঁ। ৰাজ্যৰ চৰ্চ্চনা ভাৰ কেন মতে লৈবোঁ॥ জানিয়া সিসব তোমাসাত সমৰ্পিলোঁ। পৰকাল চেষ্টা কাৰ্য্য কৰিবাক লৈলোঁ॥" শঙ্কৰৰ এই কথা শুনি পিতামহ দুইজনে আলচ কৰি থিৰ কৰিলে, যে শঙ্কৰক বিয়া কৰোৱাই দিব লাগিল। বিয়া কৰোৱাই দিলেই তেওঁৰ এই সংসাৰত বিৰকতিৰ ভাবটো যাব। "শুনি পিতামহ দুই আলচ কৈলন্ত। শঙ্কৰৰ দেখা কেন বিৰক্ত ভৈলন্ত॥ যৌবন কালত নতু বিবাহ কৰয়। তথাপি বিষয় চৰ্চ্চা এৰিবাক চায়। অনা

আসি উপস্থিত ভৈল সুবাকা। এতেকে কৰাইলোঁ বিহা সৈত কন্যা ভাল ॥' ইয়াকে দুয়ো আলচ কৰি সূৰ্য্যবৰক আদি কৰি সূৰ্য্যসকলেৰে সৈতে আলচি হৰিখা বৰভূঞাৰ ৰূপে গুণে অনিন্দিতা কন্যা সূৰ্য্যাৱতীক ১৩৯২ শকত শঙ্কৰে বিয়া কৰালে। *

এই সময়ে গৃহস্থী হৈ শঙ্কৰ কিছুমান আছে, এদিন ভূঞা আৰু ব্রাহ্মণসকলে শঙ্কৰদেৱক কলেহি যে টেম্বৰাৰ পানী আহি তেওঁলোকৰ শস্য মাৰি পেলাই বৰ হানি কৰে, এতেকে তাৰ এটা বিহিত কৰিব লাগে। শঙ্কৰে এই কথা শুনি তেওঁলোকক কলে যে 'বোৰ পাচি চাঙ্গি লৈ বলাহঁক, আমি জানটো বান্ধি পেলাওঁ।" চৰিত্রত এই জান বন্ধা সম্পৰ্কে এটা অলৌকিক কথাৰ বৰ্ণনা আছে।—শঙ্কৰৰ পৰামৰ্শ শুনি সকলো আহি খুটা, চটি, গোঁজ পাতি বাঁহ, চৰা বহুবাৰ মাটি খান্দি আনি তাত পেলাই জান বান্ধিবলৈ লাগিল, কিন্তু সকলো ভাগৰি গ'ল, তথাপি কোনো প্রকাৰে জান বন্ধা নহ'ল। জানৰ সোঁতে সেইবোৰ উটাই লৈ গুচি গল। এই কথা তেওঁলোকে শঙ্কৰক জনাওঁতে শঙ্কৰে কলে—"শঙ্কৰ বদতি শুনিয়োক বাইজচয়। কিবা কাৰ্য্যে লোকে চিন্তা কৰা অতিশয় ॥ সাধিবোঁ ইসব কাৰ্য্য শুনা ভূঞাগণ। দেশত বিচাৰি শাস্ত্ৰ আনা একজন ॥ শুনা বস্ত্ৰ কন্দলী। নহ পাঠক ব্রাহ্মণ। চণ্ড সৰস্বতী মিশ্ৰ কেশৱী প্ৰবীণ ॥ কবিৰাজ কন্দলী। অনন্ত দ্বিজৱৰ। আনো আনো আছা পণ্ডিত সাৰতৰ ॥'

"তোমালোকে এজনী শাস্ত্র জনোতা তিৰোতা আনা, সেই শাস্ত্ৰজ্ঞে পৰ এটিত এপদকৈ পানী ঢলাই আনি জানত দিলেই জানৰ পানী বন্ধ হব।" এই কথা শুনি ভূঞা সকলোৱে বিস্ময় মানিলে। কিন্তু শঙ্কৰৰ কথা উলাই দিবও নোৱাৰে, সেইদেখি তেওঁলোকে নিজ নিজ ঘৰলৈ গৈ গৃহিণীসকলক সুধিলে যে তেওঁলোক শাস্ত্ৰ জানে নে? ব্রাহ্মণীসকলে গৰ্ব্ব কৰি কলে 'আমি ভট্টাচাৰ্য্য পণ্ডিতৰ ঘৈণীয়েক, আমি শাস্ত্ৰ নজনা নো

* ইহাৰ পাছে এক কাল বঞ্চে মনত সদা উদাস। ৰূপে বিদ্যাৱতী কন্যা একখানি কৰিলা তেহো বিবাহ ॥ গৃহাশ্ৰমে থাকি বস্ত্ৰ আচৰন্ত শাস্ত্ৰক যেন বিহিত। স্নান তৰ্পণ সন্ধ্যা বন্দন আচৰন্ত কৰ্ম্ম নিত ॥ দুখী দৰিদ্ৰক, পাপক জনাক অন্ন বস্ত্ৰ দেন্ত যাতি। ইষ্ট বান্ধৱক, অতিথ মিত্ৰক পোষন্ত অতি ॥ দাস দাসী যত সবাকে সতত মাতন্ত মধুৰ বাণী। হেন নাহিকয় তাহান বাক্যত দুখ পাইব কোনো প্ৰাণী ॥ আন লোক যত সবাকে বহুত, থাক যথোচিত ভাবে। সদয় হৃদয় যেন জলময় কৃপালু গুণ স্বভাৱে ॥—দৈত্যাৰি।

কোন জনী হব ?" কিন্তু যেতিয়া পলৰে এপলকৈ পানী অনাৰ কথা তেওঁলোকে শুনিলে তেতিয়া তেওঁলোক কোঁচ খাই গ'ল ।

বামুণ আৰু ভূঞাঁসকলে এনেকুৱা শাস্তি বিচাৰি নাপাই শঙ্কৰদেৱক ক'লত শঙ্কৰদেৱ মৌন হৈ ৰল। এনেতে নদীয়াল ভাৰ্য্যাস্বামী এহালে গৈস্পৰাণি জানেদি ভটীয়াই যাওঁতে পাৰত অনেক লোকৰ সভা এখন দেখিলে। নদীয়ালনীয়ে গিৰিয়েকক শুধিলে "সেইখন কি সবাহ, কিহৰ মেল হৈছে ?" নদীয়ালে উত্তৰ দিলে "শঙ্কৰদেৱে জানচৌ বন্ধাবলৈ বুলি এজনী শাস্তি বিচৰাইছে. কতো বিচাৰি নাই পোৱা। তাৰ নিমিত্তেই সেইখন সবাহ হৈছে।" নদীয়ালনীয়ে কলে, "মইয়েই শাস্তি।" "আমি বান্ধিবাক পাৰোঁ জানক এখনি ॥" এই কথা শুনি নদীয়ালে ঘৈণীয়েকক ডবিয়াই কলে—"পৰম নিৰ্ব্বোধ তই ডুমুনী অজ্ঞান ॥ শৌচ সদাচাৰ তোৰ কিছু নাহিকয়। হেন জনে শাস্তি বুলি মোক বখানয় ॥" নদীয়াল নদীয়ালনীয়ে এইদৰে দন্দ কৰি যাওঁতে, পাৰৰ মানুহে সিহঁতৰ দন্দ শুনি শঙ্কৰদেৱক সেই কথা জনালত, শঙ্কৰদেৱে সিহঁতক মাতি আনিবলৈ মানুহ পঠিয়ালে। নদীয়াল তো ভয়ত অস্থিৰ। দুয়ো আহি দূৰৰপৰা শঙ্কৰদেৱক সেৱা কৰিলে। নদীয়ালনীৰ নাম ৰাধিকা। শঙ্কৰদেৱে ৰাধিকাক শুধিলে "কেন মতে শাস্তি তুমি কহিয়ো বুজাই।" তাই উত্তৰ দিলে, "যেনেকৈ মন যায় মোক পৰীক্ষা কৰক।" শঙ্কৰে কলে "তুমি তেনেহলে আজি গৈ ব্ৰতে উপবাসে থাকাঁ গৈ। কাইলৈ আহি এপল পানী আনি এই জানত দিবা।" তাই সেইদিনা ঘৰলৈ গৈ ব্ৰতে উপবাসে থাকি পিছদিনা আহি সভাৰ মাজত ওলালত, শঙ্কৰদেৱে সকলোৰে আগত থকা এটা পল দেখুৱাই তাৰে এপল পানী আনিবলৈ তাইক ক'লে। তাই ব্ৰহ্মপুত্ৰত পলটো ভৰাই তাৰে পানী আনি সভাত প্ৰবেশ কৰিলে; সকলোৱে দেখি অবাক। শঙ্কৰে দেখিলে পলটোত চাৰি আঙ্গুল পানী কম। তেওঁ ৰাধিকাক শুধিলে যে তাই কি পাপ কৰিছিল যাৰ নিমিত্তে সেই চাৰি আঙ্গুল পানী কম হল ? ৰাধিকাই "নমস্কাৰে বোলে শাস্তি শুনিয়োক বাপ। কৰিয়া আছোঁহো এক অজ্ঞানত পাপ ॥ এক দিনা মোৰ গৃহে স্বামী নাহিকয়। বহিনী জামাতা আসি মিলিল তথায় ॥ বান্ধিলোঁহো ভাত পাত কাটি দেন্তা নাই। কাচিখন আনি পেলাই দিয়ন্তে উথাই ॥

দৈৱবশে আমাৰ কাপোৰ খাঁস গৈল। জামাতায়ো সওঁচক্ষে আমাক দেখিল।। আমাৰো পৰিল দৃষ্টি তাহান মুখত। এহি পাপগুটি মোত ভৈল উপগত।।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে কলে "বাৰু তাত বৰ দোষ হোৱা নাই; মই ক্ষমা কৰিলোঁ; তুমি আকৌ পানী আনাগৈ।" এইবাৰ তাই পানী আনিলত পলটো পূৰ হৈ পানী আহিল। এই কাৰ্য্য দেখি সকলোৱে বিস্ময় মানিলে। শঙ্কৰদেৱে তেওঁলোকক কলে "অন্ত্যজাতি দেখা কেন শান্তি বিপৰীত। ভক্তি নভৈলেসে তেজ হৱয় কলিত।। এতেকেসে বোলোঁ শুনা ব্ৰাহ্মণ সকল। ভক্তি বিনে তপ জপ সকলো বিফল।।" ৰাধিকাক শঙ্কৰে কলে "শঙ্কৰ বদতি শুনা পৰমা সুন্দৰী। এগোটা পলত নিয়া মৃত্তিকাক ভৰি।। উভয় পলক নিয়া জানত দিয়োক। তাৰ দানে সিটো জান জল বন্ধা হোক।। শুনিয়া ৰাধিকা জল আৰু মাটি দিলা। পৰিল মাত্ৰকে পাছে জল বন্ধ ভৈলা।।"—ৰামচৰণ।

১৩৯৬ শকত শঙ্কৰৰ ভাৰ্য্যা সূৰ্য্যাৱতীৰ গৰ্ভত মনু নামে এটা কন্যা জন্ম হয়। মনু ন-মহীয়া হ'লত সূৰ্য্যাৱতীৰ জ্বৰত মৃত্যু হয়। তেতিয়া সূৰ্য্যাৱতীৰ বয়স পঁচিশ বছৰ। সূৰ্য্যাৱতীৰ মৃত্যুৰ আগৰেপৰা শঙ্কৰদেৱে তীৰ্থলৈ যাবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল। এতিয়া তেওঁ সেই কাৰ্য্য কৰিবলৈ সুচল পালে।

সূৰ্য্যাৱতীৰ অন্ত্যেষ্টি কাৰ্য্য শ্ৰাদ্ধাদি কৰি শঙ্কৰদেৱ বৰদোৱাতে কিছুদিন আছিল।

খৰালি পানী শুকাই যোৱাত পানীৰ কষ্ট হল। শঙ্কৰদেৱক ভক্তসকলে সেই কথা জনালে। শঙ্কৰদেৱে পানীৰ কষ্ট দূৰ কৰিবৰ নিমিত্তে "বটদ্ৰুম গঙ্গা" কেনেকৈ আনিলে, সেই অলৌকিক কথাৰ বিষয়ে চৰিত্ৰত এইদৰে লেখিছে—"উত্তৰ প্ৰদেশে আছে বট বৃক্ষ গোট। নাসে নাসে পাৱ গতি চলিলা সন্নিত।। উপৰক চায়া পদ আঙ্গুলিৰ আগে। আটি জল আৱাহন কৰি মহাভাগে। হাতৰ লাখুটি ধৰি ধেন্বাকাৰ কৰি। বটৰ উত্তৰ প্ৰান্তে আইলা আঞ্চ মাৰি।। নাম প্ৰসঙ্গক কৰি ভক্তগণ সঙ্গে। শয়ন কৰিলা গুৰু মহা মন ৰঙ্গে।। মধ্য ৰাত্ৰি গুৰুজন গৈলা তৈক লাগি। তাহান ইচ্ছায়ে গঙ্গা আইলন্ত ভাগি।। মহা ভয়ানক শব্দ ভৈল অতিশয়। সবে বোলে কিম্বা আজি প্ৰলয় নিশ্চয়।। টল-বল কৰি বট উপৰে পৰিল।

মহা চোটে বট গোট অভ্যন্তৰ ভৈল ।। সৰ্ব্বজয় বলৰাম লগত আছিলা । গঙ্গা আগমন বেগ দুইহানো দেখিলা ।। তাৰাজনে বোলে ইটো কিবা বৰ কাজ । সাত বৈকুণ্ঠকো দেখিলন্ত সবে ৰাজ ।। শঙ্কৰে বোলন্ত আৰু কাতো নকহিবা । ভক্তস্ বাঞ্চায়ে সৰ্ব্ব সিদ্ধিক জানিবা ।। এহি বুলি গুৰু আসি শয়ন কৰিলা । শবদ শুনি বুঢ়া খাঁ আৰবজুন আইলা ।। কিবা ভৈল বুলিয়া আৰবজন আসি । শোধন্তে কহিলা গুৰু বদন প্ৰকাশি ।। কোন ভয় নাহি তোবা চলিয়োক ঘৰ । প্ৰভাতে দেখিবা যেন কৰিলা ঈশ্বৰ ।।" ৰাতিপুৱা সকলোৱে বৰ গছজোপা থকা ঠাইত "আকাশী গঙ্গা" দেখি আচৰিত মানিলে ।

ইয়াৰ কিছুকালৰ পিছত শঙ্কৰে ৰামচন্দ্ৰ কায়স্থৰ পুত্ৰ হৰিলৈ মনুক বিয়া দিলে । জোৱাঁয়েকক "শঙ্কৰে বোলন্ত বাপু শুনিয়ো জমাই । এক-গুটী জীউ মোৰ পুত্ৰ আৰ নাই । তুমি সে আমাৰ পুত্ৰ থাকা এই ঘৰ । যতেক সৰ্ব্বস্ব আছে সকলো তোমাৰ ।। শঙ্কৰৰ আজ্ঞা মানি তথাত থাকিলা । ধৰ্ম্ম প্ৰকাশিয়া দেৱ শঙ্কৰ ৰহিলা ।। ভূয়াঁ ব্ৰাহ্মণগণ আসি প্ৰতিদিন । শঙ্কৰৰ পাশে কৰে হৰিৰ কীৰ্ত্তন ।।"

চতুৰ্থ অধ্যায়

তীৰ্থ ভ্ৰমণ

ইয়াৰ পিছত শঙ্কৰদেৱে জোৱাঁয়েকৰ হাতত তেওঁৰ ঘৰবাৰী যথাসৰ্ব্বস্ব সমৰ্পণ কৰি পিতৃ মাতৃ আৰু ভাৰ্য্যাৰ অস্থি লৈ তীৰ্থ যাত্ৰা কৰিলে। তীৰ্থলৈ যাবলৈ ওলাই শঙ্কৰদেৱে তেওঁৰ অধ্যাপক মহেন্দ্ৰ কন্দলিক মতাই আনি তেওঁৰ ওচৰত বিদায় মাগিলত, মহেন্দ্ৰ কন্দলিয়ে কাকূতি কৰি তেওঁকো লগত নিবলৈ খাটিলে। শঙ্কৰদেৱে কন্দলিৰ প্ৰাৰ্থনা মতে কন্দলিকো লগত ললে। শঙ্কৰদেৱৰ লগত ১৭ জন যাত্ৰী গৈছিল। তাৰ ভিতৰত, তলত নাম দিয়াসকল আছিল।—ৰামৰাম, নৰোত্তম, কন্দলি, সৰ্ব্বজয়, বলৰাম, হৃষিকেশ, পৰমানন্দ, দামোদৰ, শ্ৰীৰাম, মহেন্দ্ৰ কন্দলি। শঙ্কৰদেৱে বুঢ়ীমাক খেৰসূতীৰ ভৰিত পৰি সেৱা কৰি, ভায়েক বনগয়াঁ গিৰীক আকোঁৱালি ধৰি আশ্বাস কৰি তেওঁক বুঢ়ীমাকৰ হাতত সমৰ্পণ কৰি আৰু আন সকলোকে যথাযোগ্য সম্মান সংকাৰ আদৰ সম্ভাষণ কৰি সকলোৰে ওচৰত বিদায় লৈ, নাৱত উঠি ভটীয়াই গল। সাত দিন ভটীয়াই গৈ তেওঁ নাও এৰি "প্ৰথম প্ৰবাসে বহিলন্ত ঘৰ সাজি।" পৰমানন্দই শঙ্কৰদেৱলৈ খোৱা বস্তু আনিবলৈ লি গৈ এজনী বুঢ়ী পোহাৰীৰ ওচৰ পালত, বুঢ়ীয়ে টকা-কড়ি নলৈ, এনেই বস্তু লৈ আহি শঙ্কৰদেৱক ঈশ্বৰ বুদ্ধি কৰি দি সেৱা কৰিলে। এইদৰে শঙ্কৰদেৱে অনুক্ৰমে গৈ গৈ গঙ্গা পাই গঙ্গাত বিধিমতে স্নান দান কৰি, তাৰ পিছত লাহে লাহে গৈ পুৰুষোত্তম ক্ষেত্ৰ পালেগৈ। শঙ্কৰ আঠাৰনলা-চৌকি পালত পাণ্ডাসকলে আহি তেওঁক জগন্নাথ মহাপ্ৰভুৰ প্ৰসাদ দিলে। তাৰ পিছত তেওঁ দাৰুব্ৰহ্ম জগন্নাথ মূৰ্ত্তি দৰ্শন কৰি, পঞ্চতীৰ্থ ভ্ৰমি সকলো কৰ্ত্তব্য কাৰ্য্য সমাধা কৰিলে। পুৰীত তেওঁ ব্ৰহ্ম-পুৰাণৰ আখ্যান মতে ক্ষেত্ৰৰ মাহাত্ম্য ব্যাখ্যা কৰি আৰু আন আন শাস্ত্ৰ বিষয়ত নিজৰ পাণ্ডিত্য প্ৰকাশ কৰি পাণ্ডাসকলৰ শ্ৰদ্ধা ভক্তি আকৰ্ষণ

কৰিছিল। জগন্নাথত তেওঁ তিন দিন থাকি আন আন তীৰ্থ দৰ্শন কৰিবলৈ পশ্চিমৰ ফালে যাবলৈ ওলাল। তেওঁ মহেন্দ্ৰ কন্দলি আদি যাত্ৰীসকলক কলে "তোমৰা সকল আবে গৃহে চলিয়োক। সৰ্ব্বজয় পৰ্ম্মানন্দ মোৰ লগে থৌক॥ আৰু বলৰাম এহি তিনি মোৰ সঙ্গে। যাইবাক লাগয় আবে গৃহে যাওক ৰঙ্গে। কন্দলিক প্ৰণামিয়া বুলিলা বিস্তৰ। ৰামৰাম সমে তুমি চলিয়োক ঘৰ॥" কিন্তু কন্দলি আৰু ৰামৰাম প্ৰভৃতিয়ে শঙ্কৰক এৰি ঘৰলৈ উভতি আহিব নোখোজাত, শঙ্কৰদেৱে নানা প্ৰকাৰে বুজাই তেওঁলোকক ওভোতাই পঠিয়াই দিলে; কিন্তু বলৰাম গুৰুৱে শঙ্কৰৰ লগ কোনো মতেই নেৰিলে দেখি তেওঁকো শঙ্কৰদেৱে লগত ললে।

"গয়া কাশী প্ৰয়াগ পুষ্কৰ আদি কৰি। শঙ্কৰো চলিলা তীৰ্থ কাৰ্য্যক আচৰি॥" বাৰাণসী, প্ৰয়াগ, সীতাকুণ্ড, বৰাহকুণ্ড, উত্তৰ-বাহিনী আৰু অযোধ্যা আদি শঙ্কৰদেৱে দৰ্শন কৰে। "তৈৰ হন্তে ৰূপ সনাতন যৈত আছে। তাহান ঘৰৰ ওচৰক পাইলা পাছে॥ শুনি দুইজনে আসিলেক লৰালৰি। ভক্তিভাৱে আসি প্ৰণামিলা পাৱে পৰি॥ মোৰ দেৱ দেৱ প্ৰভু বুলি দুইজন। পুনু পুনু প্ৰণামিলা দুখানি চৰণ। দেখিয়া শঙ্কৰদেৱ আলিঙ্গি ধৰিলা। তোমা দুই ভাই আৱে কিসক আসিলা॥ হাতত মন্দিৰা দেখোঁ কি ধৰ্ম্ম আচৰা। শুনি ৰূপে বোলে তুমি জগতৰে বৰা॥ তোমাৰ আদেশে আমি ভ্ৰমি নানা স্থান। নাম ধৰ্ম্ম প্ৰকাশিয়া ফুৰোঁ যত মান॥ হে জগতৰ গুৰু ঈশ্বৰ মুৰাৰি। তোমাৰ মহিমা কিবা কহিবাক পাৰি॥ জানি কৃপাময় কৃপা কৰিয়ো এখন। তোমাৰ চৰণ যেন নচাৰয় মন॥ নিজ জন বুলি প্ৰভু কৰিয়ো উদ্ধাৰ। ৰাম হৰি কৃষ্ণ নাম হৌক মুখে সাৰ॥" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে তেওঁলোকৰ কোন আছে বুলি সুধিলত, ৰূপে উত্তৰ দিলে "তোমাৰ চৰণ বিনে আন কোহো নাই।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে তেওঁলোকৰ ঘৰতে থাকিল। ৰাতিপুৱা তেওঁ তাৰপৰা গলত ৰূপ সনাতনো শঙ্কৰদেৱৰ লগতে গল। তেনে হোৱা দেখি 'ৰূপ ভাৰ্য্যা আই, সকাতৰ হুই, কৰন্ত কাতৰ" লগত যাবৰ নিমিত্তে। তেওঁৰ কাতৰ বাণী শুনি শঙ্কৰদেৱে কলে "শুনিয়োক ৰূপ, পতিব্ৰত নাৰী, তীৰ্থত সঙ্গত লাগে। সঙ্গত লৈয়োক, নাছাড়িয়ো আৰু, লড়িয়ো আগক আগে॥ আজ্ঞা পাইয়া ৰূপ, আপোন ভাৰ্য্যাক, সঙ্গতে লৈয়া চলিলা। শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰো মনত হৰিষে অনেক তীৰ্থ দেখিলা।"

ৰূপ সনাতন, ৰূপৰ পত্নী, সৰ্ব্বজয়, বলৰাম, পৰমানন্দ, ৰামৰাম গুৰু

এওঁলোকেৰে সৈতে শঙ্কৰদেৱে সীতাকুণ্ড পালেগৈ। সীতাকুণ্ডত শঙ্কৰদেৱে স্নান দান আদি কৰি আছে। তাৰ বৰ পাণ্ডাসকলে সেই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈ আহি আলাপ কৰি তেওঁৰ প্ৰভাৱ আৰু পাণ্ডিত্য দেখি বিনয়ভাৱে তেওঁক প্ৰণাম কৰিলত, শঙ্কৰদেৱে তেওঁলোকক তুলি ধৰি প্ৰণাম কৰি কলে, "শঙ্কৰে ধৰিয়া তুলি বুলিলা বচন। নুহিক যুগুত গুৰু আমাক বন্দন॥ শূদ্ৰৰ ব্ৰাহ্মণ গুৰু বেদত কহই। আমি শূদ্ৰ আমাৰ বন্দনী তোৱা হই॥" এই কথা বৰ পাণ্ডাই "শুনিয়া বুলিলা পাণ্ডা সলোতক ভাৱে। সপোনে দেখিলোঁ শূদ্ৰ নুহিকা স্বভাৱে॥ পৰম ঈশ্বৰ তুমি বৈকুণ্ঠৰ পতি। এহি বুলি স্বপ্ন বাৰ্ত্তা কহিলা তহিতি॥" পাণ্ডাৰ এই কথা শুনি, "হেন শুনি ৰূপ সনাতনে বোলে বাক। জগত ঈশ্বৰ প্ৰভু জানোহো তোমাক॥ তোমাকেসে লাগি আছিলোঁহো বাট চাই। মায়াবন্ধ ছাড়ি আবে যায়োক গোসাঁই॥"

ইয়াৰ পিছত শঙ্কৰদেৱে পাণ্ডাসকলক সান্ত্বনা কৰিলে, আৰু "ৰূপৰ ভাৰ্য্যাক বোলে শঙ্কৰ গোসাঁই। তুমি পৃথিবীত ৰহিবাৰ কাৰ্য্য নাই॥ চলিয়োক সনাতন ৰূপ আবে ঘৰ। ভক্তি ধৰ্ম্ম আচৰিয়া ভৱ হোৱাঁ পাৰ॥" শঙ্কৰদেৱৰপৰা এইদৰে ভক্তি ধৰ্ম্মৰ উপদেশ লাভ কৰি ৰূপ সনাতনে তেওঁৰপৰা বিচ্ছেদ হোৱাৰ নিমিত্তে শোকত বহুত ক্ৰন্দন কৰি, পিছত শোক সম্বৰণ কৰি, মন স্থিৰ কৰি, ঘৰলৈ উভতি আহিল। পিছ দিনা শঙ্কৰদেৱে গঙ্গাত স্নান কৰি, বৰাহ তীৰ্থলৈ গল। বৰাহ-বিষ্ণুৰ জন্মস্থান বৰাহ তীৰ্থত স্নান দান আদি কৰি তেওঁ প্ৰয়াগলৈ গল। প্ৰয়াগৰপৰা তেওঁ পুষ্কৰ তীৰ্থলৈ গল। ইয়াৰ পিছত তেওঁ মথুৰা বৃন্দাবন পালেগৈ, আৰু তাত থাকোঁতেই আসামত লেটেকুপুখুৰীত হৰশিঙ্গা বৰাৰ ঘৰত ১৪১১ শকত বৰকণা গিৰী বা গোবিন্দ গিৰীৰ এটি পুত্ৰ ওপজে যাৰ নাম মাধৱ, আৰু যাৰ কথা এই গ্ৰন্থত পিছত বিস্তাৰিত ভাৱে কোৱা হব। তাৰপৰা ভক্তসকলৰ অনুৰোধত শঙ্কৰদেৱ দ্বাৰকালৈ গৈ চতৰ বিহুৰ দিনা ৰুক্মিণীদেৱীৰ মন্দিৰ ভক্তসকলক দেখুৱায় বুলি চৰিত্ৰত আছে। বৃন্দাবনৰপৰা শঙ্কৰদেৱ বদৰিকাশ্ৰমলৈ যায়। "মন মেৰি ৰামচৰণহি লাগু" এই গীতটি শঙ্কৰদেৱে বদৰিকাশ্ৰমতে ৰচনা কৰে। বাৰ বছৰ এইদৰে নানা তীৰ্থ ভ্ৰমণ কৰি তেওঁ ঘৰমুৱা হৈ উভতি আহি ঘৰ পালেহি। "কত্তো দিনে পথক্ৰমে আসি দেৱ বৰ। ভক্তগণ সমে পাছে পাইলা নিজ ঘৰ॥"

পঞ্চম অধ্যায়

বৰদোৱা পৰিত্যাগ

শঙ্কৰদেৱে নানা তীৰ্থ ভ্ৰমণ কৰি বাৰ বছৰৰ মূৰত ঘৰলৈ উভতি আহে। ইমান দিনৰ মূৰত শঙ্কৰ ঘৰলৈ উভতি অহাত তেওঁৰ বুঢ়ীমাক খেৰসূতীয়ে তেওঁক চাবলৈ লৰালৰিকৈ উধাতু খাই যাওঁতে খাটৰ খুৰাত খুন্দা খাই ঘাৰ ভৈল ভৰি। কান্দিবে লাগিলা শঙ্কৰৰ গলে ধৰি।। এতদিন বাপু তুমি কিসক নাসিলা। সবাকে সম্বোধি দেৱ শঙ্কৰ বহিলা।।" শঙ্কৰক "দেখিয়া হাততে স্বৰ্গ পাইলা বুঢ়ী আই। পৰম আনন্দ ভৈল জিয়ৰী জামাই।। নানা ভক্তগণ ভূঞা যতেক ব্ৰাহ্মণ। শঙ্কৰক পাইয়া আনন্দিত ভৈল মন।।"

ইমান বছৰৰ মূৰত শঙ্কৰক পাই জ্ঞাতি কুটুম্ব সকলোৱে আনন্দিত হৈ তেওঁক তেওঁৰ আগৰ আপোন কাৰ্য্য ভূঞাৰ বিষয় গ্ৰহণ কৰি ৰাজকাৰ্য্য চৰ্চ্চা কৰিবলৈ কলত, শঙ্কৰে উত্তৰ দিলে "মোক আৰু বিষয় নালাগে; ঈশ্বৰৰ নাম লৈ বহি থাকিবৰ হে মোৰ ইচ্ছা।" ইয়াৰ পিছত পিতৃদেৱ কুসুমবৰৰ সৰিয়হ-তলিত শঙ্কৰদেৱে নামঘৰ মনিকুট সজাই তিনি-প্ৰসঙ্গ কৰি হৰিনাম শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰি সুখেৰে কাল কটাবলৈ ধৰিলে। শঙ্কৰ তীৰ্থৰ পৰা অহাৰ কিছুদিনৰ পিছতে তেওঁৰ বুঢ়ীমাক খেৰসূতীৰ মৃত্যু হয়। বুঢ়ীমাকৰ শ্ৰাদ্ধ-বিধি সমাপন কৰি, শঙ্কৰদেৱে ধৰ্ম্ম প্ৰকাশ কৰি কিছুকাল থকাৰ পিছত, জয়ন্তা মাধৱ আৰু আন আন বংশ জ্ঞাতি সকলে শঙ্কৰক পুনৰ্ব্বাৰ বিবাহ কৰিবৰ নিমিত্তে অনুৰোধ কৰিলত, তেওঁলোকৰ বচন পালি, কালকা ভূঞাৰ কন্যা কালিন্দীক তেওঁ বিবাহ কৰিলে।

এইদৰে ধৰ্ম্মচৰ্চ্চা আৰু প্ৰচাৰ কৰি শঙ্কৰদেৱ বৰদোৱাত থাকোঁতে কছাৰীবিলাকে মাজে মাজে তেওঁলোকৰ গাৱঁত উপদ্ৰৱ কৰিবলৈ ধৰিলে। সিহঁতে সময়ে সময়ে আহি নানা প্ৰকাৰে গাৱঁত ইমান অত্যাচাৰ কৰিবলৈ

ধৰিলে, যে গাৱঁৰ মানুহ ভয়ত ত্ৰস্ত হৈ পৰিল। গঞা মানুহবোৰৰ ভিতৰত ইমান ত্ৰাস উপজিছিল যে সামান্য কাৰণতে তেওঁলোক আতঙ্কগ্ৰস্ত হৈ পৰিছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে দুটি ঘটনা তলত দিয়া গল।—এদিন তিৰুতা-মানুহ এজনীয়ে পানী আনিবলৈ যাওঁতে বাটতে তাইৰ মাটিৰ কলহটো ভাগিলত তাই "ভাগিল। ভাগিল।" বুলি বেজাৰকৈ দুবাৰ চাৰিবাৰ চিয়ঁৰিলতে গাৱঁৰ মানুহে, কছাৰী আহিছে বুলি ভয়ত তালি-টোপোলা বান্ধি লৈ হাবিত সোমাইছিল গৈ। আৰু এদিন এজনী তিৰুতাই দাৰৰ আগত কটাৰী এখন খুচি লগাই লৈ, কলাগছৰ তললৈ গৈ কলাপাত কাটোঁতেই, কটাৰীখন খহি তাইৰ নাকত পৰি নাকটো কাটিলে। "কাটিলে" "কাটিলে" বুলি তাই চিয়ঁৰি কান্দিবলৈ ধৰিলত, সেই কথা শুনি, গাৱঁৰ মানুহে কছাৰী আহিছে বুলি ভয় খাই পলাই হাবিত সোমাইছিলগৈ। কছাৰী-বিলাকে গাওঁ লুটি-পুটি উপদ্ৰৱ কৰি থকাত, গঞা মানুহৰ মনত এইদৰে আতঙ্ক উপস্থিত হোৱা দেখি ভূঞাঁসকলে পৰামৰ্শ কৰি কছাৰী বধিবলৈ খিৰ কৰিলে। তেওঁলোকে এদিন ডাঙৰ ভোজ এটা পাতি ভাত মংহ আদি ৰান্ধি, বন্ধুভাৱ দেখুৱাই ছল কৰি কছাৰীবিলাকক খাবলৈ মাতিলে। কছাৰীবিলাকে ভূঞাঁসকলৰ বন্ধুভাৱত সন্দেহ নকৰি বং মনেৰে ভোজ-ভাত খাই থাকোঁতেই, ভূঞাঁসকলে কছাৰীবিলাকক কাটি পেলালে। কিছুমান কছাৰীহে পলাই যাবিব পাৰিছিল। শঙ্কৰদেৱে ভূঞাঁসকলৰ এই কাৰ্য্যতো অতি গৰ্হিত হৈছে বুলি কৈ তেওঁ বৰ বিৰক্তি প্ৰকাশ কৰিছিল।

ইয়াৰ পিছত শঙ্কৰদেৱে বুজিলে যে বৰদোৱাত থকা আৰু যুক্তিসঙ্গত নহয়; কাৰণ, কছাৰীয়ে এই কাৰ্য্যৰ প্ৰতিশোধ লবলৈ চেষ্টা নকৰি নাথাকে। সেইদেখি তেওঁ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ উত্তৰ পাৰলৈ উঠি যাবলৈ সকলোকে পৰামৰ্শ দিলে।

কছাৰীৰ ইমান দোৰাত্ম্য, দেশত ইমান হুলস্থুল, তথাপি শঙ্কৰে বৰদোৱাত তেওঁৰ নামৰ হাট ইমান ডাঙৰকৈ পাতি ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰ কৰিছিল, যে চাৰিও ফালৰ লোক ভাগি পৰিছিলহি। "বটদ্ৰৱাস্থানে পাছে। শঙ্কৰ ৰহিয়া আছে॥ শুদ্ধ ধৰ্ম্ম কৰি সাৰ। প্ৰচাৰন্ত বাৰম্বাৰ॥ যত দ্বিজ ভূঞাঁলোক। এৰি সবে দুঃখ শোক॥ শঙ্কৰৰ ঠাইক আসি। শুনে কৃষ্ণ কথা বসি॥ ভক্তগণ সবে গান্ত। বেঢ়ি বসি সাধু সন্ত॥ আনন্দবলাহি পাৱ। শঙ্কৰে

শিখান্ত সাৰ ।। স্থান স্থান হন্তে জন। আসৈ তৈক ক্ষণে ক্ষণ ।। সপ্ৰেম ভকতি দেন্ত। তাক লভি সাধু সন্ত ।। আনন্দৰ নাহি পাৰ। ধৰ্ম্ম কৰি সুবিস্তাৰ ।।" তাত শঙ্কৰদেৱে শিলিখা গছ এজোপাত আউজি বহি দিনৌ শাস্ত্ৰ লিখিছিল। "শিলিখা বৃক্ষত আউজি। লিখে শাস্ত্ৰ মন মজি ।।"—(দীননাথ বেজবৰুৱা ৰচিত গুৰুচৰিত্ৰ।)

ইতিমধ্যেতে এদিন শঙ্কৰদেৱে বাতৰি শুনিলে যে কছাৰীবিলাকে অনেক ৰণুৱা লৈ তেওঁলোকৰ গাওঁ ভূঁই ভাঙি-ছিঙি লুটপাট কৰিবৰ নিমিত্তে সাজু হৈ আহিব লাগিছে। এই বাতৰি শুনি শঙ্কৰদেৱে দুইজন পিতামহকে আদি কৰি ভূঞাঁসকলক, আৰু ব্ৰাহ্মণসকলক মতাই আনি কলে যে "মই তোমালোকৰ আগত আগেযেই কৈছিলোঁ যে তোমালোকৰ কাৰ্য্যটো ভাল হোৱা নাছিল, এতিয়া মোৰ কথা ফলিযালে।" ইমানবিলাক কছাৰীক তোমালোকে যুদ্ধত বলে নোৱাৰা। "পূৰ্ব্বে কহি আছোঁ আমি নহৈবক ভাল। সি কথা মিলিল আসি জানিবা সকল ।। নাপাৰিবা যুদ্ধে তাসম্বাৰ বহু লোক। জানিয়া উত্তৰ পাৰে সবে চলিযোক ।।"

শঙ্কৰৰ কথা শুনি সকলোৱে নাৱত বই-বস্ত ভৰা দি ব্ৰহ্মপুত্ৰ পাৰ হৈ উত্তৰ পাৰলৈ গল। শঙ্কৰদেৱে তেওঁৰ ভাৰ্য্যা আৰু ভক্তসকলকো পঠিযাই দিলে; মাত্ৰ তেওঁ অকলৈ তাত "কাৰ্য্য বুজিবৰ" নিমিত্তে, অৰ্থাৎ কছাৰীযে কি কৰে, কি নকৰে, সিহঁতৰ সকলো গতি-বিধি লক্ষ্য কৰিবৰ নিমিত্তে থাকিল। শঙ্কৰদেৱৰ ঘৰতে বহি আছে, এনেতে কছাৰীবোৰে তেওঁক বেঢ়ি ধৰিলেহি। শঙ্কৰে "দেখন্ত বেঢ়িলে সবে যাইবে বাট নাই। লঘিমা গুণক আচৰিয়া সেহি ঠাই ।। সহস্ৰেক হাত মান কছাৰীৰ পংক্তি। ডেও দিয়া লঙ্ঘি গৈলা বাহিৰক প্ৰতি ।।" শঙ্কৰ এই দৰে সাৰি যোৱা দেখি মেচবোৰে "ধৰ ধৰ" বুলি তেওঁৰ পিছে পিছে খেদি গ'ল। শঙ্কৰদেৱ আগে আগে লৰি গৈ ব্ৰহ্মপুত্ৰ নৈ পালেগৈ; মেচবোৰেও পিছে পিছে গৈ তেওঁৰ ওচৰ পালেগৈ। শঙ্কৰ নৈত নামি গ'ল। চৰিত্ৰত আছে যে তেওঁ ব্ৰহ্মপুত্ৰত নামি পাৰ হৈ যাওঁতে পানী তেওঁৰ একাঠু মাথোন হৈছিল। কছাৰীবোৰেও তেওঁক সেই দৰে যোৱা দেখি, পানী তৰাং ভাবি তেওঁৰ পিছে পিছে লৰি গৈ পানীত পৰি বুৰি মৰিল। আগৰবোৰ কছাৰী এইদৰে পানীত বুৰি মৰা দেখি পিছৰবোৰ "এইটো দেও মানহ" বুলি ভয় খাই উভতি গুচি আহিল। শঙ্কৰদেৱে এইদৰে ব্ৰহ্মপুত্ৰ

পাৰ হৈ যাওঁতে মাজ নৈত গীতা শাস্ত্ৰ এখন পালে। তেওঁ সিপাৰ হৈ ভলুকাগুৰি নামে ঠাইত উপস্থিত হ'লগৈ। আগেয়ে নাৱেৰে নৈ পাৰ হৈ ভলুকাগুৰিতে তেওঁৰ ভাৰ্য্যা আৰু জ্ঞাতি কুটুম্ব সকল আছিল গৈ। তেওঁ-লোকে শঙ্কৰক দেখা পাই মহা আনন্দিত হৈ সকলো বাতৰি শুনি বিস্ময় মানিলে।

চৰিত্ৰলেখক সকলে কয়, যে মেচবোৰক মাৰি ৰাজ্য ৰক্ষা কৰিবৰ নিমিত্তেহে শঙ্কৰদেৱে তেওঁৰ ভাৰ্য্যা জ্ঞাতি কুটুম্ব আদি আন আন সকলোকে আগেয়ে পঠিয়াই দি অকলৈ পিছ পৰি আছিল। "লৰৰিয়া যান্ত মেচ বিনাশিবে মনে॥ সি কাৰণে আগে প্ৰভু পাৰ নভৈলন্ত। উপায় নকৈলে ৰাজ্য খান নাশিবন্ত॥"

ভলুকাগুৰিত শঙ্কৰদেৱ তিনি পখ আছিল। কিন্তু ভূঞা সকলে তাত থাকি ভাল নেপাই তেওঁক জনালে যে "কোমোৰা-কুটা স্থান অতি সুশোভন। যদি তাক যাইবে আপোনাৰ হৱে মন॥" শঙ্কৰদেৱে কলে যদি এই ঠাই এৰি তোমালোকৰ কোমোৰাকুটালৈ যাবৰ মন গৈছে, মোৰ কোনো আপত্তি নাই, ময়ো যাম।" এই কথা থিৰ হলত শঙ্কৰদেৱে নাৱেৰে গৈ কোমোৰা-কুটা পাই তাতে থাকিবৰ মনস্থ কৰি তাত ঘৰ-দুৱাৰ নামঘৰ আদি সজাই ৰ'ল। কিন্তু কোমোৰাকুটাত থাকি শঙ্কৰদেৱে ভাল নাপাই, ব্ৰাহ্মণ জ্ঞাতি কুটুম্বসকলেৰে সৈতে পৰামৰ্শ কৰি, বুঢ়ীগঙ্গাই দি উজাই গৈ গাংমৌ পালেগৈ। গাংমৌত থাকিবৰ নিমিত্তে শঙ্কৰদেৱে "হাটী-বাটী নামঘৰ" আদি কৰালে। গাংমৌত শঙ্কৰদেৱৰ বৰ পুতেক ৰমানন্দ ঠাকুৰৰ জন্ম হয়। যি সময়ত ৰমানন্দৰ জন্ম হয়, সেই সময়ত শঙ্কৰদেৱ ভকত ভূঞা সকলেৰে সৈতে সভা কৰি বহি আছিল; এনেতে তেওঁৰ বুঢ়ী দাসী চন্দবীয়ে আহি তেওঁক খবৰ দিলেহি যে "ডেকাগিৰি, তোমাৰ এটি পুত্ৰ জন্ম হৈছে।" এই খবৰ শুনি শঙ্কৰদেৱে আনন্দ প্ৰকাশ নকৰি বিষাদিত মনেৰে তলত দিয়া গীতটি ৰচনা কৰি গালে—

"পাৱে পৰি হৰি, কৰোঁহো কাতৰি, প্ৰাণ ৰাখবি মোৰ।
বিষয়-বিষধৰ বিষে জৰজৰ, জীৱন নাৰহে আৰ॥
অথিৰ ধনজন, অথিৰ জীৱন, অথিৰ এহু সংসাৰ।
পুত্ৰ পৰিবাৰ, সবহি অসাৰ, কৰবো কা হেৰি সাৰ॥

কমলদলজল, চিত্ত চঞ্চল, থিৰ নোহে তিল এক।
নাহি ভৱ ভয়, ভোগ পৰিহৰি, পৰম্পদ পৰতেক ॥
কঁতু শঙ্কৰ, এ দুখ-সাগৰ পাৰ কৰা হৃষিকেশ।
তুহু গতি মতি, দেহ শ্ৰীপতি, তত্ত্ব পথ উপদেশ ॥"

এই গীতটি ৰচনা কৰি গাই শঙ্কৰদেৱৰ মন প্ৰেমত নিমগ্ন হ'ল। "এহি গীত ৰচি প্ৰেমে নিমজিল মন। দেখি সভাসদ ভক্ত বিস্ময় তখন ॥ আনন্দৰ কাৰ্য্যত বিষাদ কেন ভৈল। শুধিবাক প্ৰতি সেৱকে আলোচিল ॥" সভাসদসকলে ইয়াৰ কাৰণ শুধিলত শঙ্কৰদেৱে কলে "অনিত্য শৰীৰ আছে নাই এইক্ষণ ॥ কমল পত্ৰৰ জল চঞ্চল যেমন। খানিকে পৰয় স্থিৰ নহে কখন ॥"

ইয়াৰ পিছত শঙ্কৰদেৱৰ দ্বিতীয় পুত্ৰ হৰিচৰণ আৰু তৃতীয় পুত্ৰ কমললোচনৰো তাতে জন্ম হয়।

ত্ৰিহুটৰ জগদীশ মিশ্ৰ নামে ব্ৰাহ্মণ এজনে বাৰাণসীত পঢ়ি শাস্ত্ৰত পাৰ্গত হৈ, পুৰীত ৺ জগন্নাথ দেৱৰ আগত ভাগৱত শাস্ত্ৰ শুনাবলৈ গৈছিল। প্ৰবাদ আছে, ব্ৰাহ্মণে তাতে জগন্নাথ দেৱৰপৰা স্বপ্নাদেশ পালে যে তেওঁ গাংমৌলৈ গৈ শঙ্কৰক ভাগৱত শুনাওক, শুনালেই জগন্নাথক শুনোৱাৰ নিচিনা হব। আৰু তেওঁ যেন লগত পঞ্চৰাত্ৰ আৰু গীতা লৈ যায়; সেই দুই পুথিও শৰণ ভজনৰ নিমিত্তে শঙ্কৰৰ দৰকাৰ হব। ব্ৰাহ্মণে কত গাংমৌ, কত আৰু কোন শঙ্কৰ, এই কথাৰ সন্তেদ পাওক শুধিলত, পাওাই তেওঁক শঙ্কৰৰ বাতৰি এইদৰে দিলে,—"আজি ৰাতি জগন্নাথ প্ৰভুৱে স্বপ্নত মোকো তোমাক কবলৈ আদেশ দিলে, যে কামৰূপৰ সৌমাৰ প্ৰদেশ, যাক আসাম ৰজাৰ দেশ বুলি কয়, যত বিশ্বনাথ শিৱলিঙ্গ আছে, যাৰ আশ্ৰয়ত বুঢ়ী-গঙ্গা নৈ ব'ব লাগিছে, সেই মহাতীৰ্থত গাংমৌ নামে স্থান আছে; তাতে শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ সম্প্ৰতি আছে। তালৈকে তুমি গৈ তেওঁক ভাগৱত শুনাবগৈ লাগে।" জগদীশে এই আদেশ পাই, শুধি শুধি লাহে লাহে দুমাহে আহি শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰ পালেহি। শঙ্কৰদেৱে গাংমৌত ভক্তসকলৰ সৈতে সভা পাতি বহি আছে, এনেতে জগদীশ ব্ৰাহ্মণ তাত উপস্থিত হৈ "স্কন্ধ হস্তে থৈয়া জুলি শাস্ত্ৰৰ টুপলি। প্ৰণামিলা জয় জয় শ্ৰীশঙ্কৰ বুলি ॥ কুশাসন পাৰি বসিলন্ত দ্বিজবৰ।" শঙ্কৰদেৱে তেওঁক সমাদৰ কৰি, তেওঁ কোন আৰু কৰপৰা আহিছে বুলি শুধিলত বাহ্মণে আগৰপৰা গুৰিলৈকে

সকলো কথা কলে। শঙ্কৰদেৱে শুনি পৰম সন্তোষ লভি ব্ৰাহ্মণক সিধা-পাতি আৰু থাকিবলৈ বহা দি ৰাখিলে। পিছ দিনা পুৱাই ব্ৰাহ্মণে উঠি স্নান সন্ধ্যা আদি নিত্যকৰ্ম্ম কৰি শঙ্কৰৰ ওচৰলৈ গৈ তেওঁৰ আগত ভাগৱত পাঠ কৰিবলৈ ধৰিলে। সাত দিনে ভাগৱত পাঠ আৰু ব্যাখ্যা শেষ কৰি ব্ৰাহ্মণে আৰু সাত দিনত গীতা আৰু পঞ্চৰাত্ৰ এই দুখন শাস্ত্ৰ পাঠ আৰু ব্যাখ্যা কৰি শঙ্কৰদেৱক শুনালে। ইয়াৰ পিছত শঙ্কৰদেৱে সম্পূৰ্ণ ভাগৱত শাস্ত্ৰখনৰ নকল এখন নিজ হাতে লিখি ললে। এই কাৰ্য্যৰ অন্তত শঙ্কৰ-দেৱে জগদীশ মিশ্ৰক সুধিলে যে তেওঁ নিজৰ দেশলৈ উলটি যাবৰ মন কৰিছে নে কি? জগদীশে উত্তৰ দিলে, “মোৰ আৰু আপোনাক এৰি যাবৰ মন নাই; মোৰ পক্ষে আপুনিয়েই জগন্নাথ। কিন্তু শাস্ত্ৰ পাঠৰ অন্তত মোৰ এবাৰ জগন্নাথক দক্ষিণা দি পূজা কৰিবৰ মন হৈছিল; এতিয়া আৰু সেইটো নহলেও হব, কাৰণ আপোনাৰ দৰ্শনত মোৰ সকলো সিদ্ধি হল।” চৰিত্ৰত আছে, এই কথা শুনি ব্ৰাহ্মণ মৌন হৈ বলত, শঙ্কৰদেৱে এতোলা সোণ অনাই, জগদীশৰ হতুৱাই তাতে মাৰ্নিতে এটা এবেগেত প্ৰমাণ গাট খনাই, গাটটোত সাতোটা “বটপত্ৰ” পৰালে; বৰপাত সাতোটাৰ ওপৰত সোণ-তোলা থোৱাই, আৰু সাতটো বৰপাতেৰে তাক ঢকাই তাৰ ওপৰত মাটি দিয়াই পোতালে।” শঙ্কৰে তাৰ পিছত ব্ৰাহ্মণক কলে যে “তমি এতিয়া জগন্নাথ মহাপ্ৰভুক এই সোণতোলা অৰ্পণ কৰিলোঁ বুলি মনতে ভাবাঁ, নিশ্চয় তাক জগন্নাথে পাব।” এই কথা শুনি ব্ৰাহ্মণে দণ্ডৱৎ কৰি পৰি “হে জগন্নাথ মহাপ্ৰভু, লওক” বুলিলে। শঙ্কৰে তেতিয়া ব্ৰাহ্মণক গাটটো খানি চাবলৈ কলত, ব্ৰাহ্মণে খানি চাই দেখিলে, যে সঁচা-সঁচিকৈয়ে তাত সোণতোলা নাই। এই কাৰ্য্য দেখি ব্ৰাহ্মণে আনন্দত নাচিবলৈ ধৰিলে, আৰু ভূঞাঁ বিপ্ৰ আদি ভকতসকলে দেখি আচৰিত মানিলে।

কিছুদিন শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত নাম প্ৰসঙ্গ শ্ৰৱন কীৰ্ত্তন কৰি থাকি জগদীশ ব্ৰাহ্মণে প্ৰাণ ত্যাগ কৰে। শঙ্কৰদেৱে ৰামৰাম গুৰুকে মুখ্য কৰি ব্ৰাহ্মণসকলৰ দ্বাৰাই জগদীশৰ অন্ত্যেষ্টি ক্ৰিয়া কৰাই, ৰামাৰাম গুৰুৰ হতুৱাই পিণ্ড-জলাঞ্জলি দিয়াই শ্ৰাদ্ধাদি সমাপন কৰালে।

সম্পৰ্ণ ভাগৱত গ্ৰন্থখানি শঙ্কৰদেৱে এই দৰে পাই, সকলোৰে সুবিধাৰ নিমিত্তে তাৰ পদ কৰিবলৈ স্থিৰ কৰিলে। প্ৰথমতে তেওঁ তাৰপৰা কীৰ্ত্তনৰ “পাষণ্ড মৰ্দ্দন” খণ্ড ৰচনা কৰি, “সকলো ভক্তৰ স্থিৰ কৰিলন্ত হিয়া ॥”

তাৰ পিছত "অজামিল উপাখ্যান" ৰচনা কৰি নামৰ মহিমা ব্যক্ত কৰিলে। তাৰ পিছত "প্ৰহলাদ চৰিত্ৰ" চোৱা কৰিলে।

শঙ্কৰদেৱৰ গাংমৌত সাত বছৰ ছমাহ এইদৰে ধৰ্ম্ম প্ৰকাশ কৰি আছিল। শঙ্কৰৰ পিতামহ জয়ন্তা আৰু মাধৱ এই দুইজনৰ গাংমৌত মৃত্যু হয়।

ইয়াৰ পিছত কেতাই খাঁকে আদি কৰি ভূঞা, বিপ্ৰ, ভক্তসকলে শঙ্কৰদেৱক জনালে যে কছাৰীৰ উপদ্ৰৱত আমি ৰৰদোৱা এৰি ইয়ালৈ আহিলোঁ; কিন্তু যদিও ই অতি সুন্দৰ স্থান, তথাপি ইয়াত ভোটৰ ভয়; সেইদেখি আমি এই ঠাই এৰি আন এডোখৰ মাজ ঠাইলৈ যোৱাটো ভাল। শঙ্কৰদেৱে তেওঁলোকৰ কথা শুনি ধুৱাঁহাটলৈ যোৱাটো ভাল বুলি কলত, তালৈকে সকলোৱে যাবৰ থিৰ কৰিলে। পিছত শঙ্কৰদেৱে ভক্তসকলেৰে সৈতে নাৱেৰে কলাকটাই দি উজাই গৈ ধুৱাঁহাট পাই তাতে নৈৰ পানীৰ সুচল দেখি থাকিবৰ মন কৰি, হাবি কটাই হাটীঘৰ নামঘৰ মণিকূট আদি সজাই সত্ৰ পাতিলে। ভূঞা বঙহ পৰিয়াল আদিয়েও তাতে নিবাস কৰিলে। এই ধুৱাঁহাটেই পিছত বেলগুৰি থান বুলি প্ৰসিদ্ধ হল।

এই ধুৱাঁহাট বা বেলগুৰি থানত শঙ্কৰদেৱৰ থাকোতে নানা ঠাইৰপৰা লোকসকল আহি শঙ্কৰদেৱক গুৰু মানি ধৰ্ম্ম ধৰিছিল।

সৰস্বতী ভয়াঁৰ বংশৰ গয়পাণি নামে কায়স্থ ডেকা এজনে নবদ্বীপত সংস্কৃত শাস্ত্ৰ পঢ়ি আহি ঘৰতে কিছুমান দিন আছিল। কিছুমান দিনৰ মূৰত তেওঁ লগৰীয়া তীৰ্থযাত্ৰী পাই শ্ৰীক্ষেত্ৰলৈ গল, আৰু জগন্নাথ মহাপ্ৰভুৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা কৰিলে যেন তেওঁ সাধুৰ সঙ্গ লাভ কৰে। চৰিত্ৰ পুথিত আছে যে স্বপ্নত তেওঁক জগন্নাথ মহাপ্ৰভুৱে আদেশ কৰিলে যে "তুমি ঘৰলৈ উভতি যোৱাঁ; তাতে তুমি বিশিষ্ট সাধুৰ সঙ্গ লাভ কৰিবা; তোমাৰ আৰু আন কোনো তীৰ্থলৈ যাবৰ সকাম নাই।" এই স্বপ্নাদেশ লাভ কৰি গয়পাণি ঘৰলৈ উভতি আহিল; আৰু সদায় তেওঁৰ মনত ভাব উদয় হবলৈ ধৰিলে "মই কত সন্ত সাধু পাম, আৰু মই ইমানবিলাক শাস্ত্ৰ পঢ়ি শুনি বিদ্বান হলোঁ, কত এনেকুৱা পণ্ডিত পাম, যাৰ লগত বাদ কৰি যশস্যা লভিব পাৰিম। শুনিছোঁ, শঙ্কৰ নামে এজন বিদ্বান আৰু প্ৰগাঢ় পণ্ডিত আছে, তেওঁৰে সৈতে বাদ কৰি মোৰ আশা পূৰ্ণ কৰোঁ। তেওঁক যদি বাদত জিনিব পাৰোঁ, তেন্তে মোৰ বিদ্যাৰ যশস্যা বিস্তৃত হৈ পৰি

মনস্কামনা সিদ্ধি হব।” ইয়াকে ভাবি গয়পাণি এদিন শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত ওলালগৈ। তেওঁক দেখি শঙ্কৰদেৱে শুধিলে, “তুমি কোন? কি কা´্যৰ অৰ্থে মোৰ ওচৰলৈ আহিলা?” গয়পাণিয়ে শঙ্কৰদেৱক প্ৰণাম কৰি, তেওঁৰ অহাৰ কাৰণ প্ৰকাশ কৰিলত, তেওঁ কি কি শাস্ত্ৰ পঢ়িছে শঙ্কৰদেৱে তেওঁক শুধিলে। গয়পাণিয়ে শাস্ত্ৰৰপৰা তিনটি শ্লোক মাতি, শঙ্কৰদেৱক তাৰ অৰ্থ কৰিবলৈ কলত, শঙ্কৰদেৱে গয়পাণিক কলে “তুমি শুদ্ধকৈ শ্লোক কেইটা মাতিবকে নোৱাৰিলা, এতেকে মই তাৰ কেনেকৈ কি অৰ্থ কৰিম? বাৰু যি কৰিলা আকৌ এবাৰ শুদ্ধকৈ শ্লোক কেইটা মাতাচোন?” এই কথা শুনি গয়পাণি হতবুদ্ধি হৈ শ্লোক কেইটা একেবাৰেই পাহৰি গল, আৰু যিমানকে চেষ্টা কৰিলে, শ্লোক কেইটা তেওঁ মাতিবলৈ বিচাৰি নাপালে। শঙ্কৰদেৱে গয়াপাণিৰ বিলাই দেখি, নিজেই শ্লোক এটি মাতি দি, গয়পাণিক তাৰ অৰ্থ কৰিবলৈ কলে। কিন্তু গয়পাণিৰ স্মৃতি-বুদ্ধি সোপাই লোপ পাইছিল, তেওঁ তাৰ আৰু কি অৰ্থ কৰিব, শঙ্কৰদেৱৰ চৰণত দীঘল দি পৰিল। তেতিয়া শঙ্কৰদেৱে মাতিলে—

তত্ৰৈব গঙ্গা যমুনা চ তত্ৰ।
গোদাবৰী সিন্ধু সৰস্বতীশ্চ।
সৰ্ব্বানি তীৰ্থানি বসন্তি তত্ৰ।
যত্ৰাচ্যুতোদাৰ কথা প্ৰসঙ্গঃ॥

এই শ্লোকটো মাতি শঙ্কৰদেৱে তাৰ অৰ্থ কৰিলে—

“কৃষ্ণৰ উদাৰ, কথাৰ প্ৰসঙ্গ
যথাত হোৱে প্ৰকাশ।
গঙ্গা গোদাবৰী, আদি তীৰ্থচয়,
তথাতে কৰে নিবাস॥”

এই শ্লোকটিৰ সৰল অৰ্থ শঙ্কৰদেৱে এইদৰে কৰি দিলতে, গয়পাণিয়ে লাহেকৈ উঠি শঙ্কৰদেৱক দণ্ডৱৎ হৈ প্ৰণাম কৰি তেওঁৰ ওচৰত শৰণ মাগিলে। শঙ্কৰদেৱে গয়পাণিক শৰণ দি, তেওঁৰ নাম গয়পাণি গুচাই ৰামদাস দিলে। ৰামদাসে ভাওাৰীডুবি নামে ঠাইত বাস কৰি দিনৌ তাৰপৰা আহি শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত কৃষ্ণ কথা শুনি থাকিবলৈ ধৰিলে। (১)

(১) ৰামদাসৰ উপৰি পুৰুষসকল,—সৰস্বতী ভূঞা, তেওঁৰ পুত্ৰ গয়পাল ভূঞা, তেওঁৰ পুত্ৰ ভূপাল ভূঞা, তেওঁৰ পুত্ৰ কৃপাল, তেওঁৰ পুত্ৰ যশপাল, তেওঁৰ পুত্ৰ ৰামদাস ভূঞা।

ষষ্ঠ অধ্যায়

মাধবদেৱ

মাধৱদেৱৰ পিতৃৰ নাম মহোদৰ। মহোদৰৰ আৰু তিনটা নাম আছিল, দীঘলপুৰীয়া, গোবিন্দ আৰু বৰকণা গিৰী। মহোদৰ ভূঞা কায়স্থ। তেওঁৰ ঘৰ বাণ্ডুকা নামে ঠাইত আছিল। বাণ্ডুকা ধৱলা নৈৰ (যাক আজি কালি ধর্লা বোলে) তীৰত আছিল। গোবিন্দৰ উপৰিসকলৰ নাম—"কৃষ্ণ, বিষ্ণু ভূঞা, গোপাল কৃপাল, জনার্দ্দন ভূঞা ভৈল। জনার্দ্দন সুত, মহাজ্ঞানৱন্ত গোবিন্দ নাম ধৰিল॥" (১) গোবিন্দই বাণ্ডুকাত ৰজাৰ মজিন্দাৰী কাম কৰি আছিল। তেওঁৰ পত্নীৰ নাম অনুচিতা আছিল। পত্নীৰ ্তুৰ পিছত গোবিন্দৰ মনত বৈৰাগ্য হোৱাত, পুতেক দামোদৰৰ হাতত ৰজাঘৰীয়া তেওঁৰ বিষয় সমৰ্পণ কৰি, আসাম দেশলৈ আহি বৰদোৱা পালেহি। শঙ্কৰদেৱে তেওঁক দেখি আনন্দ পাই বৰদোৱা টেম্পৰাণি-বন্ধত ঘৰ-বাৰী কৰাই বাস কৰিবলৈ দি, খুৰাকৰ জীয়েক মনোৰমা বা মনুক তেওঁলৈ বিয়া দিলে।

কছাৰীৰ উপদ্ৰৱত যেতিয়া শঙ্কৰদেৱে ভূঞা সকলেৰে সৈতে বৰদোৱা এৰি ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ উত্তৰ পাৰলৈ যাবলৈ থিৰ কৰিলে, তেতিয়া শঙ্কৰদেৱে গোবিন্দ গিৰীক মাতি আনি কলে "চলিয়ো এখন, কৰিয়া যতন, উত্তৰ পাৰক যথা।" এই ুলি কৈ তেওঁ আঠোটা দুলিয়াৰে দোলা এখন ঠিক কৰাই ভাৰ্য্যা স্বামী দুইজনকে পঠিয়াই দিলে। বৰকণাগিৰীয়ে সৰ্ব্বস্ব লগতলৈ ভা´্যাৰ সৈতে দোলাত গৈ থাকোতে গধলি হোৱা বাবে বাটতে এঠাইত দোলা ৰখাই দোলাতে শুই থাকিল। কিন্তু স্বামী স্ত্ৰী দুয়ো ইমান শ্ৰান্ত হৈ পৰিছিল যে দুইৰো দুৰ্ঘোৰ টোপনি আহি অচেতন হৈ পৰিল। দুলীয়া

---

(১)। শ্ৰীযুত অমৃতভূষণ অধিকাৰীৰ দ্বাৰাই সম্পাদিত আৰু প্ৰকাশিত "শ্ৰীমন্নাম ঘোষাত" এওঁলোকৰ নাম পৃথক;—"ব্ৰহ্ম গিৰী, তস্য পুত্ৰ ধৰ্ম্ম গিৰী, তৎপুত্ৰ অনন্ত গিৰী, তৎপুত্ৰ ভৱ গিৰী, তস্যপুত্ৰ বহু গিৰী, তস্যপুত্ৰ দীঘলপুৰীয়া গিৰী, তস্যপুত্ৰ বানকানাই গিৰী, তৎপুত্ৰ মহাপুৰুষ শ্ৰীমন্ত মাধৱদেৱ।"

কেইটাই এনে সুযোগ দেখি তেওঁলোকৰ সৰ্ব্বস্ব লুটি লৈ তেওঁলোকক তাতে এৰি থৈ পলাই গুচি গল। পিছত দুইবো টোপনি ভাগিলত তেওঁলোকে দেখিলে যে দুলীয়াইঁতে তেওঁলোকৰ সৰ্ব্বস্ব লুটি লৈ পলাই সৰ্ব্বনাশ কৰি গল। আনকি গা উদং কৰি গাৰ কাপোৰ পৰ্য্যন্ত নিলে। দুইয়ো কি কৰিব নকৰিব বিবুধি হৈ আছে, এনেতে ৰাতি পুৱাল। ভাৰ্য্যাৰ বৰকৈ পিয়াহ লাগিলত, ববকণা গিৰীয়ে ভাৰ্য্যাৰ হাতৰপৰা তামোল-বটাৰীখন লৈ গৈ নলৰ চুঙা এটা কাটি পানী আনিবলৈ নৈলৈ গল। ব্ৰহ্মপুত্ৰ পাই তাতে তেওঁ গা ধুই আহ্নিক আদি কৰি, নিজে পানী খাই ভাৰ্য্যালৈবো পানী আনিবলৈ বুলি নলৰ চুঙাটোত পানী ভৰাই লৈছে মাথোন, এনেতে আসাম ৰজাৰ উজিৰ হৰশিঙা বৰাই ৰাজকাৰ্য্য কৰি নাৱেৰে সেই পিনে উজাই আহিছিল। নাওখন অহা দেখি গোবিন্দ গিৰীয়ে ভয় খাই লৰা-লৰিকৈ পলাব খোজোঁতেই হৰশিঙা বৰাই তেওঁক দেখিবলৈ পালে। নৈৰ পাৰত অৰণ্যৰ ভিতৰত এনে এজন কান্তিমন্ত পুৰুষক অকলৈ দেখি হৰশিঙা বৰাই আচৰিত মানি দূৰৰপৰা মাত লগালে "তুমি নপলাবা। কোনো ভয় নাই। তুমি মোৰ পিতাৰ তুল্য।" নাৱৰপৰা এইদৰে কোৱা শুনি গোবিন্দ থমকি ৰল; আৰু উজিৰৰ নাৱো তেওঁৰ ওচৰ চাপিল। তেওঁ কোন, কিয় তেওঁ অকলৈ সেইদৰে তাত আছে, ইত্যাদি কথা উজিৰে তেওঁক শুধিলত তেওঁ তেওঁলোকৰ বিপদৰ কথা সোপাকে আগৰপৰা গুৰি-লৈকে ভাঙি উজিৰৰ আগত কলে। উজিৰে সেই কথা শুনি ববকণা গিৰীক "কহন্ত উজিৰে শুনা তমি মোৰ পিতা। তোমাৰ পত্নীক মই বুলিলোঁহো মাতা ॥ এই নৌকা মধ্যে আসি তোৰা দুই জন। আমাৰ সহিত আবে চলা ৰঙ্গ মন ॥" এই বুলি তেওঁ মানুহ পঠিয়াই ববকণা গিৰীৰ ভাৰ্য্যাকো হাবিৰ ভিতৰৰ পৰা অনাই, স্বামী স্ত্ৰী দুইকো নতুন কাপোৰ-চোপোৰ দি খুৱাই নিজৰ নাৱত তুলি লৈ উজাই যাবলৈ ধৰিলে। উজিৰৰ নাৱৰ মাজীজনৰ নাম গোবিন্দ। গোবিন্দৰ ঘৰ ঘাগৰ বলি ঠাই এখনত; সেইদেখি তেওঁক ঘাগৰী মাজীও বোলে। নাৱত যাওঁতে ঘাগৰী-মাজীৰে সৈতে গোবিন্দ গিৰীৰ বন্ধুত্ব হল। বাটত যতে ভাত-পানী খাবলৈ নাও ৰখা হয়, ততে ঘাগৰী-মাজীয়ে বৰ যতন কৰি গোবিন্দ গিৰীৰ নিমিত্তে খোলা চুৰুকি চৌকা কৰি দিছিল। গোবিন্দ গিৰী অৰ্থাৎ ববকণা গিৰী আৰু গোবিন্দ মাজী অৰ্থাৎ ঘাগৰী-মাজীৰ ভিতৰত হোৱা বন্ধুত্ব সেই

কেইদিনতে সখিত্বত পৰিণত হল। তেওঁলোক গৈ লুইতৰ মুখ পালেগৈ, আৰু উজিৰে গোবিন্দ গিৰীক ভাৰ্য্যাৰে সৈতে নিজৰ ঘৰলৈ লৈ গল। হৰশিঙ্গা বৰা উজিৰে তেওঁলোকক দাস দাসী অন্ন বস্ত্ৰ আদি দি মহা সুখেৰে ঘৰতে ৰাখিলে, আৰু নিজৰ ভাৰ্য্যা পুত্ৰসকলক তেওঁলোক দুইকো সাদৰেৰে পৰিচৰ্য্যা কৰিবলৈ কৈ দিলে।

মহোদৰ আতাই (ৰৰকণা গিৰীয়ে) এইদৰে কিছুদিন হৰশিঙা বৰাৰ ঘৰতে থাকি, তাৰ পিছত বৰাৰ ঘৰৰ ওচৰতে এভোখৰ ঠাইত সুকীয়াকৈ ঘৰ সজাই লৈ থাকিল। ইয়াতে ১৪১১ শকৰ জেঠ মাহ, কৃষ্ণপক্ষ প্ৰতিপদ তিথি, ৰবিবাৰ, ৰাতি দুপৰত মাধৱদেৱৰ জন্ম হয়। * ছয় দিনৰ দিনা দৈৱজ্ঞ ব্ৰাহ্মণসকলক মতাই আনি ৰৰকণাগিৰীয়ে পুত্ৰৰ বিষয়ে গণনা কৰোৱাত তেওঁলোকে গণি পঢ়ি কলে যে, এই সন্তান ঈশ্বৰাংশসম্ভূত সুলক্ষণীয়া। পুত্ৰৰ মাধৱ আৰু ৰত্নাকৰ এই দুই নামকৰণ হল।

উজিৰৰ ঘৰৰ কাষৰ ঘৰতে মাধৱদেৱ বাপেক, মাক আৰু হৰশিঙা বৰাৰ যত্নত দিনে দিনে বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। তেওঁ এমাহতে এবছৰীয়া লৰাটো যেন হল। "এমাহতে ভৈলা এক বৎসৰীয়া যেন।" পাঁচ, সাত বছৰত তেওঁ লৰাবোৰৰে সৈতে উমলি লৰি-ঢাপলি ফুৰিছিল। চৰিত্ৰ পুথিত আছে, এদিন মাধৱে বাৰ বছৰ বয়সত হৰশিঙা বৰাৰে সৈতে নৈত গা ধুবলৈ গৈ বৰাৰ হাক নুশুনি পানীত বুৰ মাৰিলে। ভালেখিনি পৰ পানীৰপৰা তেওঁ নোলোৱা দেখি, বৰাই ভয় খাই বুৰ মাৰি তাত তেওঁক দেখিলে; কিন্তু মাধৱ কোন খিনিত আছে ঠিক কৰিব নোৱাৰি আকৌ পানীৰপৰা ওলাই দেখিলে যে মাধৱ পাৰত বহি আছে।

ইয়াৰ পিছত উজিৰে মাধৱক লেখা-পঢ়া শিকোৱাৰ দিহা কৰি দিলে। এদিন উজিৰে মাধৱক কলে যে তুমি ডাঙৰ হৈছা এতিয়া বহি থাকিলে নহয়, মোৰ খেতিৰ লগতে তোমালোকৰ নিমিত্তে তুমিও মাটি এডৰাত খেতি কৰাঁ। এই কথা শুনি মাধৱে উজিৰৰ খেতিৰ লগতে এডৰা মাটিত মাহ আৰু ধানৰ খেতি কৰিলে। সেই খেতিত মাহ আৰু ধান ইমান হল যে সেইবোৰ বেচি মাধৱে বহুত ধন পাই সেই ধন তেওঁৰ পিতৃক দিলে।

---

*"চৌদ্ধশ আঘাৰ অব্দে জৈষ্ঠ মাস নিশি। কৃষ্ণপক্ষ ৰবিবাৰ প্ৰতিপদ শশী॥ সি সময়ে মাধৱেৰ প্ৰকাশ ভৈলন্ত। সকলো প্ৰসন্ন ভৈল সিদ্ধ মুনি সন্ত॥"

মাধৱ চৌদ্ধ পোদ্ধৰ বছৰ বয়সীয়া হলত উজিৰে নিজৰ কাৰ্য্যত ইফাল সিফালে ফুৰিবলৈ যাওঁতে লগে লগে মাধৱক লৈ ফুৰিছিল। এদিন মাধৱে উজিৰৰ লগত বৰ নাৰায়ণপুৰ চাবলৈ যাওঁতে তিতা-চোমদাৰ নামেৰে ভদ্ৰলোক এজনৰ ঘৰৰ আগৰ বাটেদি গৈছিল। চোমদাৰৰ ঘৰৰ আগতে এজোপা ডাঙৰ চম্পা গছ আছিল; তাত ডাঙৰ ডাঙৰ পাহিৰে চম্পা ফুল ফুলি থকা দেখি মাধৱে চোমদাৰক সেই ফুল পাৰি দিবলৈ কলে। চোমদাৰে ইমান-জোপা ভয়ঙ্কৰ গছত উঠি কেনেকৈ ফুল পাৰি দিব বুলি কোৱাত, মাধৱদেৱে তেওঁক নেবানেপেৰাকৈ ধৰি কলে তাৰই "তোমাৰ গাত শকতি আছে, তুমি ফুল পাৰিব পাৰিবা।" চৰিত্ৰত আছে,—এই কথা শুনি উজিৰে গছজোপাৰ গুৰিত সাবটি ধৰি জোকাৰ মাৰি দিলত, এটা ডাল ভাগি পৰিল। সেই ডালটোত সাত অঙ্গুল দীঘল পাহিৰে চম্পাফুল আছিল, সেই ফুল আনি উজিৰে মাধৱক দিলত মাধৱে আনন্দ মনেৰে তাক পিন্ধি উজিৰক শলাগিবলৈ ধৰিলে।

ইয়াৰ কিছুদিনৰ পিছত মাধৱে উজিৰক কলে যে "তোমাৰ লেটেকু-পুখুৰীৰ পাৰতে আমাক ঘৰ সজাই দিয়াঁ, আমি তালৈকে যাওঁ।" এই কথা শুনি উজিৰে তেওঁলোকৰ নিমিত্তে লেটেকু পুখুৰীৰ পাৰতে ঘৰ সজাই দিলে আৰু পিতৃ মাতৃৰে সৈতে মাধৱদেৱে আনন্দ মনেৰে তাতে থাকিবলৈ ধৰিলে।

কিছুকালৰ পিছত হৰশিঙ্গা বৰা উজিৰৰ মৃত্যু হল; দেশত দুৰ্ভিক্ষ আৰু বিভ্ৰাট হবলৈ ধৰিলে। বৰকণা গিৰীৰ হাতত যি ধন আছিল সেই ধন ঢুকুৰাত তেওঁলোকৰ দুখ হবলৈ ধৰিলে দেখি, মাধৱে এদিন তেওঁৰ পিতৃক শুধিলে যে আমাৰ কোনো মিতিৰ নাই নে, যাৰ ঘৰলৈ আমি এই ঠাই এৰি যাব পাৰোঁ ?" মাধৱৰ কথা শুনি বৰকণা গিৰীয়ে কলে যে "মোৰ এজন পুৰণি বান্ধৱ আছে, তেওঁৰ ঘৰলৈকে যাওঁহঁক বলা।" দুয়ো এইদৰে আলচ কৰি সেই বান্ধৱৰ ঘৰমুৱা হৈ গৈ গধূলি বেলিকা তেওঁৰ ঘৰ পালেগৈ। বান্ধৱজনে তেওঁলোকক দেখি আনন্দ প্ৰকাশ কৰা দূৰত থাওক ভাল মুখে নমতাই হল। অলপ পৰৰ মূৰত তেওঁ তেওঁলোকক ঢেঁকীশালত বহিবলৈ দিলে। কিছু ৰাতি হলত তেওঁ তেওঁলোকক চাউল দিলে। অসন্তোষ মনেৰে মাধৱে পিতৃৰে সৈতে ৰাতি "চাউল সিজোৱা" খাই শুই থাকি, ৰাতি পুৱালতে তাৰপৰা নিজৰ ঠাইলৈ গুচি আহিল।

ইয়াৰ পিছত মহোদৰ আতাই মাধৱ আৰু ভাৰ্য্যাৰে সৈতে সেই ঠাই

পৰিত্যাগ কৰিবলৈ থিৰ কৰি কলে যে "মোৰ এজন সমন্ধীয়া ভাই আছে, তেওঁৰ ঘৰলৈকে যাওঁহঁক।" তেওঁলোক গৈ সেইজনৰ ঘৰ পালত, মহোদৰক সেইজনে বহিবলৈ পীৰা দিলে। মহোদৰৰ ভাৰ্য্যাক ঘৰৰ ভিতৰলৈ মতাই নি, অনাদৰ অশ্ৰদ্ধা কৰি ভৰি ধুবলৈ পানী দিলে। এপৰমান তেওঁলোক বহি থকাৰ পিছত, গিৰিহঁতে এখন কুঠাৰ মাধৱক উলিয়াই দি খৰি ফালি-বলৈ কলে। মাধৱে খৰি ফালি আছে, গিৰিহঁতে খৰিবোৰ ভিতৰলৈ সুমাই নি আছে। মাধৱে দেখি কথাটো বুজি শেহৰ খৰি কেই ডালৰ ওপৰত বহিলত হে সেই কেইডাল নিনিয়াকৈ ৰল। ইয়াৰ পিছত বেলি কৰি গিৰিহঁতে তেওঁলোকক চাউল আৰু চৰু দিলে; আৰু চাউল ইমান তাকৰীয়া যে তিনিজনে খাবলৈ নাটে। মাধৱদেৱে তাকেই বান্ধি পিতৃ মাতৃক দিলে। মাতৃয়ে তাকৰীয়া চাউলৰ ভাতে নাটে বুলি নাখাওঁ বুলিছিল; কিন্তু মাধৱৰ অনুৰোধত খাবলৈ বহিলত, দেখিলে যে ভাতে তিনিউকো আটিলে। সম্বন্ধীয়া ভাইৰ এনে ব্যৱহাৰ দেখি বৰকণা গিৰীয়ে প্ৰভাততে ভাৰ্য্যা পুত্ৰৰে সৈতে তাৰপৰা ওলাই আন ঠাই বিচাৰি গল। তেওঁ পুতেকক কলে "বোপা, ঘাগৰত ঘাৱৰী-মাজী নামে মোৰ এজন বান্ধৱ আছে, তেওঁৰ ওচৰলৈকে যাওঁ বলা।" এইবুলি তেওঁলোকক ঘাগৰৰ ফালে যাবলৈ ধৰিলে। বাটত যাওঁতে যাওঁতে দুপৰীয়া হলত মাধৱদেৱৰ পিতৃ ভোকত কাতৰ হৈ পৰি এজোপা বৰ গছৰ ছাঁত বহিল। ভোকত তেওঁৰ গা ইমা-নকৈ বহিছিল যে তাতে তেওঁৰ টোপনি আহিল। মাধৱদেৱে পিতৃ মাতৃৰ এনে কষ্ট দেখি, তেওঁলোকলৈ কিবা খোৱা বস্তু কত পোৱা যায় বিচাৰি গৈ, এখন এৰাবাৰীত এটা কুমলীয়া লাও দেখি, তাকে পাৰি আনি, বাঁহৰ কৰ্দ্দনী এচলাৰে চুছি তেওঁলোকক খাবলৈ দি, নিজেও অলপ খালে। তাকে খাই অমৃত যেন পাই তেওঁলোক সুস্থ হৈ লাহে লাহে যাবলৈ ধৰিলে। যাওঁতে যাওঁতে গধূলি বেলিকা বাটকৰা এঘৰত কান্দোন শুনি মাধৱদেৱে তাৰ কাৰণ শুধি জানিলে যে সেই গৃহস্থই পাট-পলু পুহি প্ৰবৰ্ত্তে। কোনো কাৰণত সেইদিনা গৃহস্থৰ পাট-পলুবোৰ মৰি গল, সেইদেখি বেজাৰত তেওঁ-লোকে কান্দিছে। এই কথা শুনি মাধৱদেৱে গৃহস্থক আশ্বাস দি পলুবোৰ তেওঁৰ আগলৈ আনিবলৈ কলত গৃহস্থই ডলা এখনত আনি দিলে। মাধৱে তেওঁক আৰু এখন ডলা আনিবলৈ কৈ পলুবোৰ বৰ সৰু অনুসাৰে ভগাই

দি সিহঁতক কোমল পাত খাবলৈ দিলত সিহঁতে পাত খাবলৈ ধৰিলে। যিবোৰ পলু মৃতপ্ৰায় হৈ আছিল সেইবোৰেই লাহে লাহে পাত খাবলৈ ধৰিলত, গৃহস্থই আচৰিত হৈ, তেওঁলোকক পদূলিৰ আগত থকা গোহালি-ঘৰৰ কাষতে লবালৰিকৈ নকৈ এডোখৰ ঘৰ সাজি দি থাকিবলৈ দি, সিধাপাতি দি ৰাখিলে। ৰাতি তেওঁলোক তাতে থাকি পিছদিনা প্ৰভাততে উঠি ঘাগৰৰ ফালে যাবলৈ ধৰিলে। এপৰমান বেলি যোৱাত তিনিও ঘাগৰ পালেগৈ। ঘাগৰ নৈৰ ইপাৰে নাও নাপাই বৰকণা গিৰীয়ে "মিতা, মিতা" বুলি বিঙিয়াই মাতিবলৈ ধৰিলে। নৈৰ সিপাৰে তিৰুতা মানুহ এজনীয়ে পানী আনিবলৈ আহি সেই মাত শুনি, শুধিলে তেওঁলোক কোন, কাক তেওঁলোকে মিতা মিতা বুলি মাতিছে? মাধৱে উত্তৰ দিলে "বৰকণা গিৰী আহিছে বুলি ঘাগৰীমাজীক কোৱাঁগৈ।" তিৰুতা মানুহজনীয়ে এই কথা শুনি মাজীক কলত, মাজীয়ে আচৰিত মানি নাও এখন লৈ আহি তেওঁলোকক পাৰ কৰি নিলে। ঘাগৰী-মাজীয়ে মিতা বৰকণা গিৰীক পাই আনন্দত আকুল হৈ আঁকোৱাল মাৰি ধৰি, তাৰ পিছত প্ৰণাম কৰি, পাৰৰ ধূলি মূৰত ললে। মহোদৰ আতাই মাজীক আগৰপৰা গুৰিলৈকে সকলো বৃত্তান্ত কলত, মাজীয়ে অতি আদৰকৈ তেওঁলোকক তেওঁৰ ঘৰতে থাকিবলৈ ধৰি, নিজৰ ঘৰৰ ভিতৰত বহিবলৈ দি, নিজ হাতে পানী আনি বৰকণা গিৰীৰ ভৰি ধুৱাই দিলে। মাজীৰ ঘৈণীয়েকেও মাধৱৰ মাতৃৰ ভৰি ধুৱাই দি আদৰ-সাদৰকৈ তেওঁক বহুৱালে। তাৰ পিছত মাজীয়ে তেওঁলোক থাকিবলৈ ভাল ঘৰ এটিৰ দিহা কৰি দি খাব লবলৈ সকলো ঠিক কৰি দিলে।

ঘাগৰীমাজীৰ ঘৰতে কিছুমান বছৰ বৰকণা গিৰী ভাৰ্য্যা পুত্ৰ সমন্বিতে সুখে সন্তোষে থাকোঁতে তাতে তেওঁৰ উৰ্ব্বশী নামে এটা কন্যা জন্ম হয়। মাধৱেও তাত থকা ডোখৰ কালত অনেক শাস্ত্ৰ পঢ়ি জ্ঞান উপাৰ্জ্জন কৰিছিল।

এদিন ঘাগৰীমাজীয়ে মাধৱদেৱক কলোঁ "বোপা, এনেই বহি থকাতকৈ কিছুমান ধানৰ খেতিকে কৰাঁ। সেই ধান বেচি যি টকা-কড়ি পাবা, তাক সাঁচিব পাৰিবা। সময়ত টকা বৰ দৰ্কাৰী। মোৰ সাতহাল গৰু আছে, মাটি নচহোৱাকৈয়ে তুমি যেনে ইচ্ছা খেতি কৰাৰ পাৰিবা।"

এই কথা শুনি মাধৱে খেতি কৰাই অনেক ধান পালে। আৰু সেই ধান বেচি যি টকা পালে সকলো নি মাকৰ হাতত দিলে।

তেওঁলোক ওঠৰ বছৰ ঘাগৰী-মাজীৰ ঘৰত আছিল। যেতিয়া উৰ্ব্বশী-কন্যাৰ দহ বছৰ বয়স হল, মাধৱে এদিন পিতৃক কলে যে উৰ্ব্বশীক বিয়া দিবৰ হল; ইয়াত ভাল কায়স্থ নাই; এতেকে আমি এই ঠাই এৰি ভাল কায়স্থ লৰা এজন বিচাৰি যাব লাগিল। পিতৃ মাতৃৰ সৈতে মাধৱে এই পৰামৰ্শ কৰি থিৰ কৰি, ঘাগৰীমাজীক কলত, মাজীয়ে বন্ধু বিচেছদ হোৱাৰ আগন্তক দেখি বেজাৰ পাই কান্দিবলৈ ধৰিলে। শেহত মাজীয়ে নিৰুপাই হৈ বেজাৰ মনেৰে তেওঁলোকক নাও মানুহ ঠিক কৰি দিলত, নাৱত তেওঁলোকে সৰ্ব্বস্ব ভৰা দি সপৰিবাৰে মাজীক সান্ত্বনা কৰি বিদায় লৈ ঘাগৰ এৰি বুঢ়ী-লৌহিত্য পালেগৈ। ধুৰঁালোল সুতিয়েদি কলাকটালৈ গৈ ভাণ্ডাৰী-ডুবী পাই তাতে তেওঁলোক নাও বান্ধি ৰল। দুপৰীয়া তেওঁলোকে ভোজন কৰিবৰ নিমিত্তে নৈৰ পাৰত খোলা চিকুণাই ভাত ৰান্ধিবৰ আয়োজন কৰিছে, এনেতে ৰামদাস ভূঞা (গয়পাণি) সেই ঘাটলৈ গাধুবলৈ আহিছিল। তেওঁলোক কোন বুলি ৰামদাসে শুধিলত মাধৱদেৱে কলে যে "আমি উত্তৰৰপৰা আহিছো কায়স্থ মানহ। মোৰ ভনীক বিয়া দিবৰ হৈছে সেইদেখি বিশিষ্ট কায়স্থ লৰা এজন বিচাৰি আহিছোঁহঁক।" ৰামদাসে কলে যে "সৰস্বতী ভূঞাৰ ঘৰত মোৰ জন্ম, ময়েই বিশিষ্ট কায়স্থ। ইচ্ছা হলে মোলৈকে আপোনাসকলৰ কন্যা বিয়া দিব পাৰে।" ৰামদাস দেখিবলৈ সুশ্ৰী আৰু সদ্বংশজাত, এতেকে কন্যা দিবলৈ তেওঁলোকে মনতে থিৰ কৰিলে। ৰামদাসে তেওঁলোকৰ সৰ্ব্বস্ব নিজৰ ঘৰলৈ তোলাই নি, তেওঁ- লোকক এটা নতুন ঘৰত থাকিবলৈ দিলে; আৰু তেওঁলোক তাতে সুখেৰে থাকিবলৈ ধৰিলে। ইয়াৰ পিছত উৰ্ব্বশীক ৰামদাসলৈ বিয়া দিয়া হল।

উৰ্ব্বশীক বিয়া দিয়াৰ কিছুদিনৰ পিছত মহোদৰে ভাৰ্য্যা মনোৰমাক জীয়েক জোৱাঁয়েকৰ লগতে থৈ, মাধৱক লগত লৈ, নাৱেৰে নিজৰ দেশ বাণ্ডুকালৈ গল। বাণ্ডুকাত তেওঁৰ আগৰ ভাৰ্য্যাৰ সন্তান দামোদৰ আছিল। দামোদৰে পিতৃক অনেক কালৰ পিছত দেখি পিতৃৰ চৰণত পৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে; আৰু কলে "পিতা, ইমান দীৰ্ঘকাল তোমাৰ কোনো বাৰ্ত্তা নাপাই মৰণান্তিক

হৈ আছিলোঁ ; আজি হে তোমাক দেখি আমাৰ ধাতু আহিল। বলাঁ ভিতৰলৈ বলাঁ।” মাধৱদেৱক দেখি দামোদৰে শুধিলে “পিতা, এইটি কাক তুমি লগত আনিছা ?” বাপেকে কলে “বাপু, এইটি তোমাৰ কনিষ্ঠ ভাই। মই টেম্পাৰাণি জানত থাকোঁতে যাক বিয়া কৰাইছিলোঁ, তেওঁৰ গৰ্ভত এইটি পুত্ৰ আৰু এটি কন্যা জন্ম হৈছিল। কন্যাটিক এজন ভূঞাঁলৈ বিয়া দি মাকৰে সৈতে জোৰাঁইৰ লগত থৈ আহিছোঁ।” এই কথা শুনি দামোদৰে মাধৱক সাবট মাৰি ধৰি মৰম কৰি কলে “বোপা, কি ভাগ্যে মই তোমাক ভাই পাইছো ; এই ঘৰবাৰী সকলো তোমাৰ, তুমি ইয়াতে থাকা।”

মহোদৰ আতা দুই পুতেকে সৈতে বাওকাতে কিছুকাল আনন্দ মনেৰে আছিল। কালক্ৰমত তেওঁৰ তাতে মৃত্যু ঘটিল। দুই পুতেকে তেওঁৰ কাঠ-সংস্কাৰ কৰিলে। দামোদৰে মহা খেদ কৰিবলৈ ধৰিলে, যে তেওঁৰ হাতত সৰহকৈ ধন নাই, যাতে তেওঁ যথাযোগ্যৰূপে বাপেকৰ শ্ৰাদ্ধাদি কৰি ব্ৰাহ্মণসকলক দক্ষিণা দিয়ে। তেওঁক সকলোৱে সেই ঠাইত বজাৰ দেৱান বুলি জানে, সেইদেখি তেওঁ তেওঁৰ পদ অনুসৰি ব্ৰাহ্মণসকলক দক্ষিণা দিব নোৱাৰিলে, সকলো ব্ৰাহ্মণে তেওঁক শাও দি যাব।” এই কথা শুনি মাধৱদেৱে ককাইদেৱকক কলে যে “দাদা, তুমি খেদ নকৰিবা ; মই “ইয়াৰ ব্যৱস্থা কৰিম।” ইয়াকে কৈ তেওঁ কিছুমান টকা ভঙাই আধলি সিকি কৰি লৈ ব্ৰাহ্মণসকলৰ ঘৰে ঘৰে গৈ তেওঁলোকৰ দক্ষিণা আগে আগে থৈ অতি বিনয় কৰি জনাই তেওঁলোকক প্ৰসন্ন কৰিলে। ব্ৰাহ্মণসকলে মাধৱৰ নম্ৰ বচনত সন্তুষ্ট হৈ কলে যে “আমি যদি ঘৰতে বহি দক্ষিণা পালোঁ, আৰু শ্ৰাধলৈ যাবৰ সকাম কি।” ককায়েকে মাধৱৰ এই বুদ্ধি দেখি সন্তোষ পাই মাধৱক শলাগিবলৈ ধৰিলে। ইয়াৰ পিছত দুয়ো পিতৃৰ শ্ৰাদ্ধ সুকলমে সমাপন কৰিলে। কিন্তু গিয়াতালিৰ দিনা ভোজলৈ যি মাছ অনা হৈছিল, সেই মাছ দৈবাৎ গেলা 'ওলাল। দামোদৰে বেজাৰ কৰি মাধৱক কলে “বোপা মাছ গেলা ; এই মাছেৰে ভোজ ৰান্ধি জ্ঞাতিসকলক খুৱাবলৈ গলে, তেওঁলোকে ক্ৰোধ কৰিব। ন-কৈ মাছ কিনিবলৈকো ধনৰ অনাটন ; এতেকে কি কৰা যায়, মই বিমোৰত পৰিলোঁ।” মাধৱে এই কথা শুনি ককায়েকক কলে যে “দাদা, তুমি খেদ নকৰিবা ; মই এই মাছেৰেই নিজে আঞ্জা ৰান্ধি দিম, সকলো সন্তুষ্ট হব।” এই কথা কৈ মাধৱে নিজ হাতে সেই মাছৰ

সুন্দৰকৈ আগ্ৰা বান্ধিলে; আৰু সেই আগ্ৰা জ্ঞাতিসকলে শলাগি শলাগি খালে। দামোদৰে মাধৱৰ কাৰ্য্য দেখি অতিশয় সন্তোষ পাই, ভায়েকক ধন্য ধন্য বলি শলাগিবলৈ ধৰিলে।

ইয়াৰ পিছত কিছুদিন মাধৱদেৱ তাতে থাকি, ককায়েকৰ ওচৰত বিদায় লৈ, মাতৃক চাবলৈ আহিল। মাতৃয়ে তেওঁৰ স্বামীক নেদেখি শোকাতুৰা হৈ মাধৱক শুধিলত, মাধৱে পিতৃৰ ৃত্যুৰ বাতৰি মাকক কলে। মাকে এই খবৰ শুনি মাটিত চাচ্‌কৰে পৰি অনেক কান্দি-কাটি, হাতৰ শঙ্খৰ-খাৰু আৰু কপালৰ সেন্দুৰ পৰিত্যাগ কৰিলে।

কিছুকাল মাকৰ লগত থাকি মাধৱদেৱে তেওঁৰ ভাগৰ বস্তু আনিবলৈ আকৌ বাণ্ডুকালৈ গল। দামোদৰে ভায়েকক দেখি সন্তোষ পাই, মজিন্দাৰ কামত নি ুক্ত কৰি দিলে। ছমাহ মাধৱদেৱে মজিন্দাৰী কাম কৰিলে। ছমাহৰ মৰত এদিন ককায়েকে হিচাপৰ কাকতপত্ৰ চাই দেখিলে, যে কাকতত কাৰো বিলাতৰ বাকী ৰখা নাই। এনে দেখি তেওঁ খং কৰি ভায়েকক কলে "কি কাম কৰিলি বাপু, বাকী নাৰাখিলি। আমাৰ কাথালি বৃত্তি সকলো নাশিলি।।" এই বুলি খং কৰি মাধৱক কামৰ ঠাইৰ পৰা ঘৰলৈ পাছি দিলে। কিন্তু মাধৱদেৱে এই বিষয়ৰ হাত সাৰি মনত বৰ ৰংহে পালে। এইদৰে কিছুমান দিন ঘৰতে থকাৰ পিছত, ককায়েক ঘৰলৈ উভতি আহিলত, মাধৱে তেওঁক পৈতৃক সম্পত্তিৰ ভাগ খুজিলে। ককায়েকে মাধৱক সেই বস্তুৰ ভাগ দিলত, মাধৱে মনতে গুণি থিৰ কৰিলে যে "ইসব দ্ৰব্যত কোন সাৰ নাহিকন্ত।। ইথানত নাহি কিছু ভক্তি আলোচন। নাহিকয় সন্ত সাধু আৰু বিজ্ঞ জন।। মাতৃয়ো আছন্ত জানো শোকাকুলা মন। এতেকে যাইবাক লাগি কৰোহো যতন।।" ইয়াকে ভাবি তেওঁ তেওঁৰ ভাগৰ সম্পত্তিবোৰ আকৌ ককায়েকক দি দিলে। ককায়েকে মাধৱৰ এই কাৰ্য্য দেখি আচৰিত মানি, বৰ সন্তোষ পালে। বৌৱেকে মাধৱক বৰ মৰম কৰিছিল; তেওঁ তেতিয়া স্বামীক কলে "চাওক-চোন মোৰ দেওৰ কেনে বঢ়িয়া মানুহ।"

ইয়াৰ পিছত মাধৱদেৱে মাকৰ ওচৰলৈ উজাই আহিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলত ককায়েকে বিষাদ কৰি, নাও এখন বন্দবস্ত কৰি দিলে। নাৱত উঠি অলপমান উজাই আহোঁতেই মাধৱদেৱৰ খৰগ্ৰহণী ৰোগ উপস্থিত

হল। ককায়েকে এই বাতৰি ভাই, তেওঁক আকৌ ঘৰলৈ ওভোতাই লৈ গল। কিছুদিনৰ মূৰত তেওঁৰ গা ভাল হলত, ককায়েকে এখন নাৱত তামোল ভৰাই মাধৱক দি উজাই পঠিয়াই দিলে। বাটত আহোঁতে মাধৱে তেওঁৰ মাকৰ বৰ নৰীয়া বুলি শুনি মহা চিন্তিত হৈ, শৰৎ কালৰ গোসানী পূজাৰ নিমিত্তে এজোৰ বগা পাঠা আগ কৰিলে। তেওঁ ভাণ্ডাৰীডুবি পাই নাও বাখি উঠি লৰালৰিকৈ মাকক চাবলৈ গৈ দেখিলে যে মাকৰ নৰীয়া ভাল হৈছে। মাধৱে বৈনায়েক ৰামদাসক কলে যে "মাতৃৰ নৰীয়া শুনি শোকাতুৰ হৈ মই এজোৰ বগা পাঠা শৰৎকালিৰ দেৱীপূজাৰ নিমিত্তে আগ কৰিছিলোঁ। এতিয়া পূজাৰ ওচৰ চাপিছে, সেইদেখি মই এই টকা দিছোঁ, তুমি মোক বগা পাঠা এজোৰ আনি দিয়া।" এই কথা শুনি ৰামদাসে পাঠা আনি দিম নিদিম একো নকৈ মনে মনে থাকিল। মাধৱে ভাবিলে যে বৈনায়েকে তেওঁক ছাগ আনি দিব। কিন্তু পজা বৰ ওচৰ পালেহি, তথাপি ৰামদাসে ছাগ আনি নিদিয়া দেখি মাধৱে এদিন খং কৰি তেওঁক কলে "হোকোৰাকুচীয়াৰ পো বুদ্ধিত পাগল। কিয় আনি নিদিয়া মোক পজাৰ ছাগল?' এই কথা শুনি বৈনায়েকেও খং কৰি উত্তৰ দিলে—

"আমাৰ আগত দেখুৱাহা বৰ চোট।
শঙ্কৰক লাগ পাইলে হৈবা লোটগোট ॥"

"তুমি নুবুজি ইমান দিন পাঠা পাঠা কৰিব লাগিছা; বিনাশী কায়াৰ নিমিত্তে কোনে পাঠা কিনে? ব্ৰহ্ম অংশী জীৱ তাক কি নিমিত্তে তুমি বধ কৰি আপোনাৰ দুখ আপুনি আৰ্জিবা? জীৱহত্যা কৰি অন্য দেৱক পূজি বিনাশী স্বৰ্গলাভ কৰি আকৌ নৰক ভুঞ্জিব লাগিব।" বৈনায়েকৰ এই উত্তৰ শুনি মাধৱে তেওঁক শুধিলে—"এই কথা তুমি কত পালা? ইমান দিনে মই ইমানবোৰ শাস্ত্ৰ পঢ়িলোঁ, তাত দেখোন এই ব্যৱস্থা আছে।" বৈনায়েকে কলে যে বাৰু "মোৰে সৈতে আৰু দন্দ কৰিবৰ সকাম নাই, শঙ্কৰৰ ওচৰত ইয়াৰ ভাল মন্দৰ ব্যৱস্থা পাবা।" এই কথা শুনি মাধৱে কলে "বলা, উঠা তেওঁৰ ওচৰলৈ যাওঁ; কেনেকৈ নো তেওঁ মোক তৰ্কত ভঙ্গায় চাওঁ।" বৈনায়েকে কলে যে "আজি বেলা গল, কাইলৈ যামহঁক।" এই বুলি দুয়ো থাকি পিছ দিনা পুৱাই স্নান আহ্নিক আদি কৰি সাজু

হৈ শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰ পালেগৈ। শঙ্কৰদেৱে তেওঁলোকক বহিবলৈ আসন দিয়াই ৰামদাসক মাধৱৰ কথা শুধিলে, "এইজন সুন্দৰ পুৰুষ কোন? কাৰ পুতেক? কবপৰা আহিছে, আৰু অহাৰ সকাম বা কি? স্বভাৱতে বৰ শান্ত দেখিছোঁ।"

এই প্ৰশ্ন শুনি ৰামদাসে শঙ্কৰদেৱক মাধৱৰ সকলো পৰিচয় দি, তেওঁ কিয় আহিছে তাৰ কাৰণ কলে, আৰু কলে যে তেওঁ আপোনাৰে সৈতে বাদ কৰিবলৈ আহিছে। শঙ্কৰদেৱে এই কথা শুনি সন্তোষ পাই হাঁহি কলে—"মনু বাইৰ পুতেক ইমান ডাঙৰ হল, যে মুৰে মুৰে ঠেকা লাগিলেও মই চিনি নাপাওঁ।"

ইয়াৰ পিছত দুইৰো বাদ হল। শঙ্কৰদেৱে নিবৃত্তি মাৰ্গৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰমাণ, আৰু মাধৱদেৱে প্ৰবৃত্তি মাৰ্গৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰমাণ দি বাদ কৰি থাকোঁতেই বেলি তিনি-ভৰীয়া হল গৈ, তথাপি দুইজনৰ কথা নিছিগে। এনেতে শঙ্কৰদেৱে শ্ৰীমদ্ভাগৱতৰপৰা এই শ্লোকটি মাতিলে—

"যথা তৰোৰ্মূল নিষেচনেন।
তৃপ্যন্তি তৎস্কন্ধ ভুজোপশাখাঃ॥
প্ৰাণোপহাৰাচ্চ যথেন্দ্ৰিয়ানাং।
তথাচ সৰ্ব্বাৰ্চনমচ্যুতেজ্যাঃ॥

মাধৱে শ্লোকটো শুনা মাত্ৰকতে, শঙ্কৰৰ শুদ্ধ মত ইয়াকে সাৰোগত কৰি, কেৱল এক মাত্ৰ কৃষ্ণদেৱ হে উপাস্য দেৱতা ইয়াকে মনত নিশ্চয়

---

* "বৃক্ষৰ মূলত যেন দিলে আনি জল।
হোৱয় তৃপিতি তাৰ পত্ৰ পুষ্প ফল॥
ডালে পাতে সিঞ্চে যদি মূলত নেদয়,
কদাচিতো ডালে পাতে তৃপিতি নহয়।
ক্ষুধাতুৰ নৰে যদি অন্নক ভুঞ্জয়।
তৃপিতি হোৱন্ত ইন্দ্ৰিয় আতিশয়॥
ভোজন বিহীনে পিন্ধে বস্ত্ৰ অলঙ্কাৰ।
ইন্দ্ৰিয়ৰ কিছু প্ৰীতি নহয় তাহাৰ॥
কৃষ্ণক পজিলে সমস্তৰে পূজা হয়।
পৃথকে পুজিলে পুজা কেহোঁ নলৱয়॥"

কৰি, শঙ্কৰদেৱক গুৰু মানি সেৱা কৰিলে। মাধৱে হঠাৎ শঙ্কৰদেৱক সেৱা কৰিলত, শঙ্কৰে ভাবিলে যে মাধৱে বিদায় লবৰ মনেৰে হে তেনে কৰিলে। সেইদেখি শঙ্কৰদেৱক মাধৱে দ্বিতীয়বাৰ সেৱা কৰাৰ কাৰণ শঙ্কৰদেৱে তেওঁক শুধিলত মাধৱদেৱে কলে "বাপ, আপুনি বৰ ভূঞাঁৰৰ লোক বুলি, আহিয়েই আপোনাক সেৱা কৰিছিলোঁ, এইবাৰ বাদত ভঙ্গ দি আপোনাক গুৰু মানি সেৱা কৰিলোঁ।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে সন্তুষ্ট হৈ তেওঁক আশ্বাস কৰি, বিদায় দি, পিছৰ দিনা পুৰা ৰামদাসেৰে সৈতে তেওঁক আকৌ আহিবলৈ কলে। ইয়াৰ পিছৰপৰাই মাধৱদেৱে পৰম ভক্তিভাৱে তেওঁৰ গুৰু শঙ্কৰদেৱৰ সেৱা সুশ্ৰূষা কৰি ভাগৱতী ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰত শঙ্কৰদেৱৰ তেওঁ পৰম সহায় হল। শঙ্কৰদেৱে মাধৱদেৱক লাভ কৰি পৰম প্ৰেমত আপ্লুত হৈ কলে "বঢ়াৰ পো, তোমাক পাই মই সম্পূৰ্ণ হলোঁ।

সপ্তম অধ্যায়

নামধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ

সোণত সুৰগা স্বৰূপ শঙ্কৰ মাধৱৰ মিলন হলত, হৰিকীৰ্ত্তনৰ ধ্বনি ধুৱাহাট বেলগুৰিৰ গগন লঙিঘবলৈ ধৰিলে। কীৰ্ত্তনঘোষা শাস্ত্ৰৰ পদ পূৰ্ণ কৰিবৰ নিমিত্তে শঙ্কৰদেৱে তাতে "প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰ" আৰু "শিশুলীলা" ৰচনা কৰে। তাৰ পিছত তেওঁ তাতে কীৰ্ত্তনৰ "কংসবধ"লৈকে পদ কৰে। ৰামৰাম গুৰু আৰু ৰামদাস, এওঁলোক দুইজনে ওজা আৰু মাধৱদেৱে ডাইনাপালী হৈ কীৰ্ত্তন কৰি হৰি-কথা-ৰসেৰে বেলগুৰি থান টোৱাই দিবলৈ ধৰিলে। চাৰিউফালৰপৰা মানুহ আকৃষ্ট হৈ আহি শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্ম ধৰিলেহি। চৰিত্ৰত আছে, এদিন কেতাই খাঁৰ ঘৰাই নিমন্ত্ৰিত হৈ শঙ্কৰদেৱে মাধৱদেৱক প্ৰমুখ্য কৰি ভক্তসকলক লৈ কেতাইখাঁৰ ঘৰত হৰিকীৰ্ত্তন পাতিলে। ৰামৰাম গুৰুৱে কীৰ্ত্তনৰ ওজা হৈ, নতুনকৈ ৰচিত কংসবধৰপৰা পদ আনি পদ দি থাকোঁতেই, শ্ৰীকৃষ্ণই অম্বষ্ঠৰে সৈতে কুবলয় হস্তী মাৰি হস্তীদন্ত কান্ধত লৈ কংসৰ ৰঙ্গশালা প্ৰবেশ কৰা পদ পালতে, ৰামৰাম গুৰু প্ৰেমভাৱত মজি আপোন পাহৰি কৃষ্ণভাৱাপন্ন হৈ হঠাৎ তেওঁ সভাঘৰৰ খুটা এটা দুই হাতেৰে ধৰি উভালি কান্ধত তুলি লৈ লীলাগতি কৰি যাবলৈ ধৰিলে। সভাসদসকলে দেখি অবাক! তেওঁলোক ত্ৰস্ত হৈ উঠি পলাই যাব খোজা দেখি মাধৱদেৱে লৰি গৈ; ৰামৰাম গুৰুক ধৰি তেওঁৰ কান্ধৰপৰা খুটাটো নমাই দূৰলৈ পেলাই দিলে। খুটাটোৰ তিনি হাত মাটিত পোত আছিল, আৰু তিনিটা মুনিহেও সহজে ধৰি তাক তুলিব নোৱাৰে।

এদিন মাঘ মহীয়া জাৰকালি ৰাতি, ৰামদাসে ওজা হৈ কীৰ্ত্তন কৰি প্ৰহ্লাদ চৰিত্ৰৰ পদ দি থাকোঁতে প্ৰেমভাৱে তেওঁৰ মন ধৰিলত তেওঁ প্ৰহ্লাদ-ভাবাপন্ন হৈ, সভাঘৰৰ মাজত জ্বলি থকা ধমধমীয়া জুইৰ মাজত

জাঁপ মাৰি পৰি হৰিৰ নাম সুমৰণ কৰিবলৈ ধৰিলে। সকলোৱে ধৰ ধৰ কৰিবলৈ ধৰিলে। মাধৱে হাতৰ মন্দিৰা থহাই নৰালৰিকৈ ৰামদাসক জুইৰপৰা টানি তুলি ঘৰলৈ পঠিয়াই দিলে। আশ্চৰ্য্যৰ বিষয় যে তেওঁৰ শৰীৰত অলপো অগ্নিৰ পীড়া হোৱা নাছিল।

মাধৱদেৱ, মাধৱদেৱৰ বৈনাই ৰামদাস, ৰামৰাম গুৰু, ৰত্নাকৰ কন্দলি, ব্যাসকলাই বাপু আদি ভক্তসকলেৰে সৈতে শঙ্কৰদেৱে হৰিকীৰ্ত্তনৰ চলেৰে উজনি-আসাম বুৰাই পেলাইছিল। (১) শঙ্কৰদেৱে ৰত্নাকৰ কন্দলিক (২) প্ৰত্যহ গীতা পাঠ কৰিবলৈ দিয়ে, ব্যাসকলায়ে হৰিধ্বনি কৰি সকলোকে ৰামনাম বোলাই তাৰ অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰি দিয়ে।

মাধৱদেৱে শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ সঙ্গ লাভ কৰাৰ আগ ডোখৰতে, বিবাহ কৰাবৰ ইচ্ছা কৰি এজনী কায়স্থ কন্যাক জোৰণ পিন্ধাই থৈছিল। কিন্তু এতিয়া তেওঁৰ মনৰ পৰিবৰ্ত্তন ঘটিল। গুৰু সেৱা, ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ, কৃষ্ণনাম শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনত তেওঁ আত্মসমৰ্পণ কৰি বৈষয়িক জঞ্জাল আৰু বিষয় সুখলৈ একেবাৰেই পিঠি দিলে। সেইদেখি তেওঁ আৰু বিবাহ নকৰাবলৈ কৃত-সঙ্কল্প হল। এদিন তেওঁ গুৰুজনক জনালে "বাপ, আমি জোৰোণৰ কন্যা পৰিত্যাগ কৰি গহনা-পাতি ওভোতাই আনিবলৈ যাব খুজিছোঁ; শ্ৰীচৰণৰ আদেশ পালেই যাব পাৰোঁ।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে কলে "তোমাক অলঙ্কাৰ ওভোতাই কিয় দিব?" মাধৱে উত্তৰ দিলে "শ্ৰীচৰণৰ

---

(১) "ৰাম ৰাম গুৰু ৰামদাস ওজা দুই। মাধৱে কীৰ্ত্তন কৰে ডাইনা পালী হই॥ গগনমণ্ডল ছোৱে কীৰ্ত্তনৰ ধ্বনি। আনন্দ-সাগৰে লোক মজে তাক শুনি॥ স্বভাৱে কীৰ্ত্তনঘোষা পৰম সুন্দৰ। এখনো মিলয় শুনি আনন্দ লোকৰ॥ তাতে আৰো ঈশ্বৰে আপুনি তাল ধৰি। গাৱন্ত মহিমা তাৰ কোনে কৈবে পাৰি॥ আগতে শঙ্কৰদেৱ থাকন্ত সাক্ষাত। মিলে জানা আনন্দ অপৰিমিত তাত॥" —দৈত্যাৰি ঠাকুৰ।

(২) "ৰত্নাকৰ কন্দলি পঢ়ন্ত গীতা তয়। বিয়াস কলাই নামে জনেক আছয়॥ তাহ সম গুণী নাই জাতিত ব্ৰাহ্মণ। শঙ্কৰদেৱত তেহোঁ লৈয়াছে শৰণ॥ দুই চাৰি শ্লোক গৈলে গীতাৰ নিশ্চয়। থিৰ হয়া সিটো সব সভাত কহয়॥ হে সভাসদ লোক থিৰ কৰি মন। শুনা সাৱধানে ইটো কৃষ্ণৰ বচন॥ এহি বুলি সিটো সবে লোকক শুনাই। গীতাৰ অৰ্থক কহে সভাত বুজাই। ওপৰক দই হাত তুলি উচ্চ কৰি। বোলে ঘনে ঘনে সবে বোলা হৰি হৰি॥ সৱলোকে ঝোট ঝোট কৰে হৰি ৰাৱ। সবাৰো মনত মহা আনন্দ উৎসৱ॥ কতোক্ষণ ভৈলে কৰি গীতা সম্বৰণ। হৰিষে কৰন্ত সবে গৃহক গমন॥" —দৈত্যাৰি।

পদৰজৰ প্ৰসাদত ওভোতাই আনিব পৰা হব।" তেনেকৈ কোৱাত শঙ্কৰদেৱে তেওঁক অনুমতি দিলে। মাধৱে গুৰুবাক্য শিৰোধাৰ্য্য কৰি দুখন ভাৰ তৈয়াৰ কৰাই লৈ কন্যাৰ ঘৰত উপস্থিত হলগৈ। ছোৱালীৰ পক্ষৰ লোকে মাধৱদেৱক আদৰ সম্ভাষণ নকৰা আৰু বহিবলৈকো আসন নিদিয়া দেখি, মাধৱে নিজ অভিপ্ৰায় সিদ্ধ হব ভাবি মনত আনন্দ পাই নিজেই খেৰ এমুঠি পাৰি বহি, মিতিৰৰ ঘৰৰ মানুহক সুধিলে "আজি দেখোঁ কথাৰ ভাব অন্য প্ৰকাৰ? ইমান বেলি ভাৰ নচপোৱাৰ কাৰণ কি? আমি আজি ভাৰ লৈ বিয়াৰ খবৰ কৰিবলৈ আহিছোঁ। বিয়াৰ পিছত কন্যাক আৰু মোৰ মাতাক লৈ দদাৰ ওচৰলৈ বাণ্ডুকালৈ যোৱা হব।"

বিয়াৰ পিছত কন্যাক দূৰ দেশলৈ পঠাব লাগিব, এই কথাত ভয় খাই কন্যাৰ পিতাকে মাধৱদেৱক কলে "ইমান দিন তুমি কোনো বুজ-বাজ লবলৈ নহাকৈ আছিলা কিয়? তোমাক আৰু কন্যা দান কৰিব পৰা নহয়, কন্যা আন ঠাইত দিয়া হল।" এই কথা শুনি মাধৱে মনে মনে আহ্লাদ কৰি আকৌ কন্যাৰ পিতাকক জনালে "এইবোৰ কি কথা। কন্যা দিয়া হওক, আৰু বিবাহৰ দিনও নিৰ্ণয় কৰি দিয়ক।" মাধৱৰ কথাত কন্যাদাতাই আৰু বেছি ভয় পাই কলে "ছোৱালী দিব পৰা নহব; তোমাৰ পাবলগীয়া অলঙ্কাৰ-পাতি আৰু ভাৰ-ভেটীৰ মূল্য যি পাবা তাকে লৈ যোৱাঁ।" এইকথা শুনি মাধৱদেৱে সন্তোষ মনেৰে ভাৰৰ মূল্যৰে সৈতে গহনা ফিৰাই লৈ গুচি আহি গুৰুজনৰ ওচৰ পাই সকলো কথা জনোৱাত শঙ্কৰদেৱে তেওঁৰ বুদ্ধিৰ প্ৰশংসা কৰিবলৈ ধৰিলে।

অষ্টম অধ্যায়

ব্ৰাহ্মণৰ বিদ্বেষ

শঙ্কৰদেৱৰ আবিৰ্ভাৱৰ সময়ত আসামত তান্ত্ৰিক শক্তিপূজা প্ৰচলিত আছিল। হাঁহ, ছাগ, পাৰ, মহ, আনকি, মানুহ পৰ্য্যন্ত বলি দি দেৱী গোসানীৰ পূজা কৰা হৈছিল। সম্ভৱতঃ সেই কালতে, কি তাৰ কিছু আগতে ৰচিত হোৱা কালিকাপুৰাণত মানুহ বলিৰ বিষয়ে বিশেষকৈ লেখা আছে। বলি দিবলৈ উপযুক্ত মানুহৰ লক্ষণাদি কেনে হব লাগে, আৰু কেনেকৈ সেই বলি দিব লাগে ইত্যাদি বিষয়ে তাত বহলকৈ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। মুছলমানে ভঙা কামাখ্যা মন্দিৰ নৰনাৰায়ণ ৰজাই আকৌ সজাই দি কামাখ্যাৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰোঁতে ১৪০ টা মানুহ বলি দিয়া হৈছিল। আনকি নৰনাৰায়ণ ৰজাৰ ভতিজাক কোচহাজোৰ ৰজা ৰঘুদেৱে, কালাপাহাৰে ভঙা হাজোৰ হয়গ্ৰীৱ মাধৱৰ মণিকূট নকৈ সজাই প্ৰতিষ্ঠা কৰাওঁতেও অনেক মানুহ বলি দিছিল; যদিও মন্দিৰৰ ভিতৰত শিলত কাটি লেখি থোৱা বিৱৰণত ৰঘুদেৱ ৰজাক কৃষ্ণভক্ত বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে। সেই কালত কামাখ্যাত এক শ্ৰেণীৰ মানুহ আছিল সিহঁতক ভোগী নাম দিয়া হৈছিল। এই মানুহবোৰ নিজৰ ইচ্ছাতে দেৱীৰ আগত বলি হবৰ নিমিত্তে সাজু আছিল। যি দিনাখনৰেপৰা সিহঁতে সিহঁতক দেৱীয়ে বলি লবলৈ আদেশ দিছে বুলি প্ৰকাশ কৰিছিল, সেই দিনাখনৰেপৰা সিহঁতক লোকে মান্য সংকাৰ কৰিছিল, আৰু সিহঁতে যি মন যায় তাকে কৰাত কোনেও বাধা দিব নোৱাৰিছিল, আন কি সিহঁতে নিজৰ ইচ্ছামতে যেই কোনো তিৰুতাক সম্ভোগ কৰিবৰ অধিকাৰ পাইছিল। বছৰেকৰ মূৰত দেৱীপূজাৰ সময়ত সেই মানুহবোৰ বলি দিয়া হৈছিল। ভৌতিক বিদ্যা, ঐন্দ্ৰজাল বিদ্যা, মঙ্গল চোওৱা, সুৰাপান, গৰ্ভৱতী তিৰুতাৰ গভছিৰি ভ্ৰূণপৰীক্ষা আদি জঘন্য কাৰ্য্যও তান্ত্ৰিকসকলৰ ভিতৰত প্ৰচলিত আছিল। উজনিত সদিয়াৰ

কালে ছুটিয়াবিলাকৰ ভিতৰত কালীপূজা প্ৰচলিত আছিল, সেই কালীক "কেঁচাইখাঁতী গোসাঁনী" বুলিছিল। এই পূজাৰ পুৰোহিত বা পূজাৰিক দেউৰী বোলা হৈছিল। দেউৰীবোৰ বামুণ নহয়, ছুটিয়া। সদিয়াৰ তামৰ দ'লত কেঁচাইখাঁতী গোসাঁনীৰ আগত অসংখ্য নৰবলি দিয়া হৈছিল। ষোড়শ শতিকাৰ আগডোখৰত যেতিয়া আহোমবিলাকে ছুটিয়া ৰাজ্য সম্পূৰ্ণ-ৰূপে জয় কৰি ছুটিয়াবিলাকক নিজৰ তলতীয়া কৰে, তেতিয়া আৰু তাৰ অনেক কালৰ পিছতো ছুটিয়া দেউৰীয়ে সদিয়াৰ দলৰ কেঁচাইখাঁতী গোসাঁনীৰ আগত আৰু আন আন গোসাঁনী মূৰ্ত্তিৰ আগত নৰবলি দিয়াৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। বিচাৰত যিবোৰ মানুহৰ প্ৰাণদণ্ডৰ আদেশ হৈছিল, আহোমসকলে সেইবোৰ ওঁৰিত-পৰা মানুহক দেবী গোসাঁনীৰ আগত বলি দিবলৈ দিছিল। ওঁৰিত-পৰা মানুহ নাপালে কোনো এক বিশেষ খেলৰপৰা বলিৰ মানুহ বাছি লোৱা হৈছিল। বলি দিবলৈ আগ কৰা মানুহটোক খুৱাই-বুৱাই চিকুণ কৰি থৈ বলি দিয়া হৈছিল, আৰু বলিৰ আগৰ ডোখৰ কালত সেই মানুহ-টোৱে তাৰ যিহকে মন যায় নিৰ্ব্বিবাদে তাকে কৰিবলৈ তাক এৰি দিয়া হৈছিল। আগৰ কালত আসামৰ কছাৰী, ত্ৰিপুৰা, কোচ, আৰু জয়ন্তীয়া জাতিৰ মানুহৰ ভিতৰতো নৰবলি প্ৰথা প্ৰচলিত আছিল।

শঙ্কৰদেৱে ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰ কৰা কাল আৰু তাৰ আগডোখৰতো আসামত তান্ত্ৰিক শাক্ত ধৰ্ম্ম যে খুব প্ৰচলিত আছিল, সেইটো ভালকৈ জানিব পাৰি। তান্ত্ৰিক শাক্ত হিন্দু ধৰ্ম্মই অসভ্য জাতিবোৰৰ জঘন্য ধৰ্ম্ম প্ৰথাৰে সৈতে মিহলি হৈ অধোগতি প্ৰাপ্ত হৈ কালক্ৰমত জঘন্য আকাৰ ধৰিছিল। ব্ৰাহ্মণ-সকল লোভী অনাচাৰী হৈ বেদবিহিত ব্ৰাহ্মণ্য কৰ্ম্মাদিৰপৰা ভ্ৰষ্ট হৈ পৰিছিল। সেইদেখি নৰনাৰায়ণ ৰজাই কামাখ্যাৰ মন্দিৰ নতুনকৈ সজাই গোসাঁনী প্ৰতিষ্ঠা কৰি গোসাঁনী পূজাৰ নিমিত্তে বঙ্গদেশৰপৰা ভাল বামুণ অনাই কামাখ্যাত বহুৱাইছিল। সেইদেখি ইয়াৰ আগৰ কালত, কমতেশ্বৰ দুৰ্লভ-নাৰায়ণে গৌৰেশ্বৰ ধৰ্ম্মনাৰায়ণৰপৰা কনৌজৰ কৃষ্ণ পণ্ডিত প্ৰমুখ্যে সাতঘৰ বামুণ আৰু চণ্ডীবৰকে প্ৰমুখ্য কৰি সাত ঘৰ ভাল কায়স্থ অনাই তেওঁৰ ৰাজ্যত পাতিছিল।

শঙ্কৰদেৱে তেওঁৰ পাণ্ডিত্য আৰু বুদ্ধিৰে অপণ্ডিত অথচ হিংসক আৰু দম্ভী ব্ৰাহ্মণসকলৰ দম্ভ অনেকবাৰ নাভাঙি নেৰিছিল। সেইদেখি ব্ৰাহ্মণ-

সকল তেওঁৰ মহা শত্ৰু হৈ উঠিছিল। ব্ৰাহ্মণসকলৰ মতে ব্ৰাহ্মণসকলৰহে শাস্ত্ৰ পাঠ আৰু চৰ্চ্চাত অধিকাৰ, শূদিৰৰ সেই অধিকাৰ নাই। শঙ্কৰ শূদিৰ, সেইদেখি শঙ্কৰৰ ভাগৱত গীতা আদি শাস্ত্ৰ পাঠ আৰু আলোচনা তেওঁলোকৰ মতে অনধিকাৰ চৰ্চ্চা। অথচ তেওঁলোকৰ নিজৰ অধিকাৰৰ ভিতৰুৱা শাস্ত্ৰবিষয়ক তৰ্কতে তেওঁলোকক শঙ্কৰে হৰুৱাই মাতিব নোৱাৰা কৰিছিল; এনেস্থলত শঙ্কৰ তেওঁলোকৰ চকুৰ কুটা আৰু দাঁতৰ শাল ন'হ কি হব? তাৰ উপৰি সৰ্ব্বসাধাৰণ লোকৰ মাজত তেওঁলোকে বিধি বিধান ধৰ্ম্ম কৰ্ম্মৰ ব্যৱস্থা দি পেটৰ ভাত মোকোলাই খাইছিল; এতিয়া শঙ্কৰে তিৰুতা শূদিৰেও সহজে বুজিব আৰু জানিব পৰাকৈ শাস্ত্ৰৰ গুৰলা ভাঙনি কৰি দি, আৰু সেইবোৰ নাম, গুণ, গীত, পদ, ভটিমা আদিৰে গাই সকলোৰে হাতৰ মুঠিৰ ভিতৰুৱা কৰি দিলে, এনে স্থলত শঙ্কৰ তেওঁলোকৰ পৰম শত্ৰু নোহোৱাটো হে আশ্চৰ্য্য। লৰা শঙ্কৰে পঢ়াশালিত পঢ়োঁতে, অধ্যাপক মহেন্দ্ৰ কন্দলিয়ে শঙ্কৰৰ তীক্ষ্ণ বুদ্ধি আৰু প্ৰভাৱ দেখি শ্ৰদ্ধা কৰি শঙ্কৰক আনবিলাক ছাত্ৰৰদৰে পঢ়াশালি মছিবলৈ নিদিছিল, আৰু শঙ্কৰ বুলি নামাতি শঙ্কৰদেৱ বুলি মাতিবলৈ ছাত্ৰবোৰক আজ্ঞা দিছিল। বামুণ ছাত্ৰবোৰে সেই কথা সহিব কেনেকৈ? সিহঁতে মহেন্দ্ৰ কন্দলি অধ্যাপকৰ নামে পঢ়াশালিৰ পৰিদৰ্শক ৰাঘৱাচাৰ্য্য পণ্ডিতক গোচৰ দিলে, যে "শূদ্ৰৰ লৰা শঙ্কৰক শঙ্কৰদেৱ বুলি মাতিবলৈ অধ্যাপকদেৱে আমাক হুকুম দিছে।" সেই কালত শূদিৰৰ প্ৰতি বামুণৰ বিদ্বেষ পঢ়াশলীয়া কণ কণ লৰাৰ ভিতৰতো কেনে প্ৰবল আছিল এই কথাৰপৰা ভালকৈ বুজিব পাৰি।

শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে ভাগৱতৰ সাৰ কাঢ়ি আনি হৰি-ভক্তি প্ৰচাৰ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰি...ত অনেক লোক শঙ্কৰৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্মক ধৰি চলিবলৈ ধৰিলে, তেওঁলোকে ভকতিৰ ৰস পাই পূজা অৰ্চ্চনা আদি ব্ৰাহ্মণৰ কাৰ্য্যত ক্ৰমে ঢিলা দি আহিবলৈ ধৰিলে। সেই নিমিত্তে ব্ৰাহ্মণসকলৰ উপজীৱিকাৰ বাট ক্ৰমে মৰি অহাত ব্ৰাহ্মণসকলে মনত বিৰক্ত পাই ৰজাত জনাই শঙ্কৰৰ মত লোপ কৰিবলৈ কাৰবাৰ লগালে। এদিন আচাৰ্য্য, কন্দলি, মিশ্ৰ, উপাধ্যায়, ভাৰতী উপাধিধাৰী ব্ৰাহ্মণসকল মিল হৈ আহোম ৰজা চুহুংমুং স্বৰ্গদেউৰ চাওঁলৈ গৈ তেওঁলোকে এই বুলি গোচৰ দিলে যে শঙ্কৰ নামে

শূদ্ৰ এজনে শ্ৰাদ্ধবিধি বৈদিক কাৰ্য্য ৰহিত কৰি ৰাজ্য নষ্টৰ উপক্ৰম কৰিছে। ৰজাই দূত পঠিয়াই শঙ্কৰদেৱক নিয়াই চাণ্ডত তুলিলে। ব্ৰাহ্মণসকলকো নিয়ালে। ৰাজাৰ দূতে ৰাজ আজ্ঞামতে শঙ্কৰক শুধিলে 'তুমি বোলে ৰাজ্য নষ্ট কৰিলা'? শঙ্কৰে উত্তৰ দিলে 'কেনেকৈ, কি বেয়া কাম কৰি ৰাজ্য নষ্ট কৰিলোঁ, মই একো নাজানো।' ব্ৰাহ্মণসকলক শুধিলত তেওঁলোকে জনালে যে, শঙ্কৰে শ্ৰাদ্ধ নকৰে, আৰু ভকতসকলকো কৰিব নিদিয়ে।' শ্ৰাদ্ধৰ কথা শুনি ৰজাই দুৱৰীয়াক শুধিলে 'শ্ৰাদ্ধ কাক বোলে?" দুৱৰীয়াই কলে—"মানুহ মৰিলে দহা আৰু শ্ৰাদ্ধ কৰে। মৰাৰ পৰা দহ দিনত দহা; ত্ৰিশ দিনৰ মূৰত শ্ৰাদ্ধ কৰা হয়। শ্ৰাদ্ধত কাপোৰ, চাউল, কল, ইত্যাদি বস্তু দি মৃতকক বৰায়; পিছত ব্ৰাহ্মণসকলে সেইবোৰ নি খায় আৰু ব্যৱহাৰ কৰে।' ৰজাই ব্ৰাহ্মণসকলৰ এনে ব্যৱহাৰ শুনি খং কৰি কলে 'মৃতকৰ বস্তু খায়! ইহঁতক [illegible] পৰা খেদাই দিয়াঁ।' ৰজাৰ আজ্ঞা মাত্ৰকতে ব্ৰাহ্মণসকল ভয় খাই চাণ্ডৰ পৰা নামি আহিল। শঙ্কৰক ৰজাই প্ৰশংসা কৰি চাউল চৰু দুগ্ধ ভোজনি উপহাৰ দিলে।

সেই দিনাৰপৰা ব্ৰাহ্মণসকলৰ মনত শঙ্কৰৰ প্ৰতি আৰু অধিক কষ্ট হল। শূদ্ৰ হৈ শঙ্কৰে ব্ৰাহ্মণক লাঞ্ছনা দিয়ে। প্ৰথম অৱস্থাতে যদি এনে হল ভৱিষ্যতলৈ ব্ৰাহ্মণে দেখোন থানকে নোপোৱা হব। এই দৰে তেওঁলোকে ভাবি নানা কুমন্ত্ৰণা কৰি, গাওঁ ফুৰিবলৈ যোৱা ভকতসকলক বহুত লাঞ্ছনা কৰিবলৈ ধৰিলে। কাৰো হাতৰ মালা কাঢ়ি নি কুকুৰৰ নেজত আঁৰে, কাকো দলি কৰ্‌মুটি মাৰি কষ্ট দিয়ে। কোনো কোনোজনক কুকৰ্ম্মী চণ্ডাল বুলি গালি পাৰে। ভকতসকলে ব্ৰাহ্মণৰ অত্যাচাৰ সহ্য কৰিব নোৱাৰি গুৰুজনক সবিশেষ বিৱৰণ জনালে। গুৰুজনে এই কথা বুঢ়াখাঁক কলে। তেওঁ শুনি কলে,—"অলপতে আমাৰ পিতৃশ্ৰাদ্ধ হব, তালৈ ব্ৰাহ্মণসকলক নিমন্ত্ৰণ কৰা যাব, আপোনাসকল আহি এই কথাৰ মীমাংসা কৰি লব পাৰিব।" সময়ত শ্ৰাদ্ধ পৰিলহি। বুঢ়া খাঁই সকলো ব্ৰাহ্মণক শ্ৰাদ্ধলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিলে; শঙ্কৰকো ভকতসকলৰ সহিতে সেই শ্ৰাদ্ধোপলক্ষে মতালে। সকলো ব্ৰাহ্মণ সমাজ পাতি বহিছে, এনেতে শঙ্কৰদেৱ সমূহীয়া ভকত লৈ আড়ম্বৰ কৰি গৈ কমলি পাৰি বহিলে। শঙ্কৰদেৱে সেইদিনা ঘৰৰপৰা যোৱাৰ সময়ত কৈ গৈছিল, 'আজি হয় মালা

এৰি আহিম, নহয় ভালকৈ লৈ আহিম।" সমাজ যেতিয়া সম্পূর্ণ হল তেতিয়া শঙ্কৰদেৱে ব্রহ্মানন্দ আচার্য্যক জিজ্ঞাসা কৰিলে—"আতৈ, পাতকীৰ কর্ম্মত অধিকাৰ আছে নে? অথবা পাতকীয়ে প্রায়শ্চিত্ত বা তিলকাঞ্চন দান কৰিলে উদ্ধাৰ হব পাৰে নে?" আচার্য্যই কলে, "পাতকীৰ কর্ম্মত অধিকাৰ নাই; প্রায়শ্চিত্তই শুদ্ধ কৰিব নোৱাৰে, কেৱল হৰিনামে হে পাতকীক নিস্তাৰ কৰিব পাৰে।" শঙ্কৰে বাৰে বাৰে দঢ়াই দঢ়াই জিজ্ঞাসা কৰাত ব্রহ্মানন্দই হৰিনামৰ হে মহিমা ব্যাখ্যা কৰিলে। তাৰ পিছত শঙ্কৰে পুনৰায় প্রশ্ন কৰিলে "যদি হৰিনামৰ ইমান মাহাত্ম্য হল, সকলো শাস্ত্রই আৰু বেঁদেও নামকে হে প্রশস্ত বুলি ব্যাখ্যা কৰে, তেনেহলে যি লোকে নামক নিন্দা কৰে, তাক কি বোলা যায়?" ব্রহ্মানন্দই শাস্ত্রৰ সম্মত অনুসাৰে কলে—"নাম নিন্দকজনক চণ্ডাল অপেক্ষাও হীন বোলা যায়। তাক দেখিলেও পাপ, স্পর্শ কৰিলেও পাপ, তাৰ নাম পর্য্যন্ত লব নাপায়।" এই দৰে তেওঁ নামৰ অপৰাধীৰ ব্যাখ্যা কৰিলে। শঙ্কৰদেৱে পুনঃ প্রশ্ন কৰিলে, 'পাতকীৰ বস্তু খাব পায় নে নাপায়?" আচার্য্যই উত্তৰ দিলে 'পাপীৰ বস্তু গ্রহণ কৰিলে পাপী হব লাগে।" সমাজৰ সকলো ব্রাহ্মণে এই বাক্যটি স্বীকাৰ কৰিলে। তেতিয়া শঙ্কৰদেৱে বুঢ়া খাঁক শুধিলে 'তুমি পাপী নে পুণ্যশীল?" তেওঁ উত্তৰ কৰিলে "আমি সদায় মিছাকথীয়া লোক, কেনেকৈ পুণ্যবান হম? পাতকীকে বুলিব লাগে।" ইয়াৰ পিছত শঙ্কৰদেৱে ব্রাহ্মণসকলক শুধিলে "আপোনাসকলে পাপীৰ বস্তু গহণ কৰে নে নকৰে?" উত্তৰ,—"পূর্ব্বৰ চলিত কথা, বিশেষতঃ দেশীয় প্রথা অনুসৰি গ্রহণ কৰিবলগীয়া হৈছে; সময়ত খোৱাও হৈছে।" প্রশ্ন—'এতিয়া আপোনাসকলে বুঢ়া খাঁৰ বস্তু খায় নে?' উত্তৰত এই কথা সকলোৱে এক মুখে স্বীকাৰ কৰিলে। শঙ্কৰে শুধিলে 'আচার্য্য-দেৱ, আৰু এটি কথা শোধা যাওক,—এজন লোক অশুচি বা ছুৱা গাৰে আছে, তেওঁ নাম ললে কিবা দোষ বা পাপ হব পাৰে নে?' ব্রহ্মানন্দই ব্যৱস্থা দেখুৱাই হৰিনামত ছুৱা নাই বুলি প্রকাশ কৰিলে। এই কথা শুনি ব্যাসকলাই শর্ম্মাই হাত তুলি উচ্চস্বৰে কলে 'ব্রহ্মানন্দ আচার্য্য কহিলে হেন সাৰ। ৰাম নাম পৰে ধর্ম্ম শ্রেষ্ঠ নাহি আৰ।' এটাই বাপুসকল হৰিনামৰ শ্রেষ্ঠতা দেখি মাথা চপৰাই নিৰুত্তৰ হল। যুক্তিযুক্ত কথাৰে দ্বিজমণ্ডলীক জব্দ কৰি শঙ্কৰদেৱে কলে, তোমালোক পাপীৰ দ্রব্য গ্রহণকাৰী,

নাম নিন্দকী, বেদ অৱহেলাকাৰী, অনাচাৰী, ছুবৰ অযোগ্য ; তোমালোকে আমাৰ মালাধাৰী ভকতক নিন্দা কৰা, মালা কাঢ়ি নি নানা লাঞ্ছনা কৰা। যদি গীতা, সহস্ৰনাম, শ্ৰীমদ্ভাগৱত শাস্ত্ৰত মালাৰ ব্যৱস্থা নাই, তেন্তে আমি নিজে মালা পৰিত্যাগ কৰিম। যদি শাস্ত্ৰত আছে, সেই শাস্ত্ৰৰ সাৰ মৰ্ম্ম গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰি মিছাতে লোকক নিন্দাকেহে কৰিবলৈ শিকিছা, তেনেহলে কি হব ?' এই বুলি শঙ্কৰদেৱে সমুদায় মালা শৰাইত সজাই ব্ৰাহ্মণৰ মাজত স্থাপন কৰিলে। তেওঁলোকে একো উত্তৰ দিব নোৱাৰি নামাতি থাকিল।

শঙ্কৰদেৱে অলৌকিক শক্তি দেখুৱাই বিদ্বেষী ব্ৰাহ্মণসকলক স্তম্ভিত কৰাৰ বিষয়ে আৰু এটা আখ্যান চৰিত্ৰত আছে ;—এদিন বুঢ়া খাঁই জলপান খুৱাবৰ নিমিত্তে ব্ৰাহ্মণসকলক নিমন্ত্ৰণ কৰিছিল। শঙ্কৰদেৱো তেওঁৰ ভক্তসকলেৰে সৈতে নিমন্ত্ৰিত হৈছিল। যেতিয়া তেওঁলোকক চিৰা দুধ আদি খুৱাবলৈ ভিতৰলৈ মাতি লৈ যোৱা হল, তেতিয়া তেওঁলোকৰ আগত দুচৰু ঘন ক্ষীৰ আনি থোৱা হলত, শঙ্কৰদেৱে লাহেকৈ মাত লগাই বুঢ়া খাঁক কলে "শুনিছা নে পেহা, দুচৰু ক্ষীৰৰ এচৰু ঈশ্বৰে নললে ; কাৰণ সেই চৰু অপবিত্ৰ, তাৰ ভিতৰত চুলি আছে।" এই কথা শুনি সকলোৱে আচৰিত মানিলত, ক্ষীৰচৰু ঢালি দেখা গল যে তাত চুলিৰ গুৰিৰ মাংসৰে সৈতে কেশ এডাল আছে।

এদিন বাৰিষা শঙ্কৰদেৱে ভক্তসকলেৰে সৈতে ব্ৰহ্মপুত্ৰত স্নান কৰিবলৈ গৈছিল। ভৰা ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পানী ফেনেফোটোকাৰে খৰতৰ সোতে বৈ গৈছিল। শঙ্কৰদেৱে দেখিলে যে ডাঙৰ চন্দন গছ এজোপা পানীত উটি আহিব লাগিছে। তেওঁ ততালিকে ককালত কাপোৰ বান্ধি নৈত জাপ মাৰি পৰি সাতুৰি গৈ গছজোপাৰ ডালত ধৰিলে। গছজোপা টানি বামলৈ আনিবলৈ বুলি তেওঁ আজোৰ ধৰিলত তাৰ ডালটো ভাগি আহিল। তেওঁ তাকে লৈ আহি পাৰ পোৱাই ভকতসকলক তাৰ একোডোখৰ দিলত তেওঁলোক বিস্ময় আৰু আনন্দত অভিভূত হল।

শঙ্কৰদেৱৰ বেলগছ এজোপা ডালপাত শুকাই মৰি গলত, তেওঁ গছ-জোপা কটাই, কেবোলা নামে বাঢ়ৈ এটাৰ হতুৱাই তাৰে মদন গোপাল নামে বিষ্ণুমূৰ্ত্তি গ্ৰথন কৰালে। শঙ্কৰদেৱে গা ধোওঁতে কেবোলাই তেওঁক

জুমি চাই যেনে দেখিলে তেনে আহিৰে সেই মূৰ্ত্তিখন কাটি প্ৰস্তুত কৰি দিলত, শঙ্কৰদেৱে বাঢ়ৈক তাৰ কাৰণ শুধিলত বাঢ়ৈয়ে কলে "বাপ, যেনে দেখিলোঁ তেনে কৰিলোঁ।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে হাঁহি নামাতি থাকিল। মূৰ্ত্তিখনৰ প্ৰাণ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবৰ নিমিত্তে তেওঁ ৰামৰাম গুৰুক আদেশ কৰি বই-বস্তু গোটাবলৈ কলে। এইকথা শুনি বিপক্ষ ব্ৰাহ্মণসকলে নিজৰ ভিতৰতে আলচি মুঠ বান্ধিলে যে "আমি মূৰ্ত্তি প্ৰতিষ্ঠালৈ নাযাওঁ, কাৰণ কাঠৰ মূৰ্ত্তিখন শূদ্ৰৰ বাঢ়ৈয়ে ভৰি লগাই কাটিছে যেতিয়া সেই মূৰ্ত্তিক আমি ব্ৰাহ্মণ হৈ কেনেকৈ প্ৰদক্ষিণ কৰিম।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে ৰাৰ্মৰাম গুৰুক মাতি আনি কলে—"শুনা ৰামৰাম তুমি কৰা নিমন্ত্ৰণ। প্ৰতিষ্ঠাক লাগি আসিবেক সৰ্ব্বজন॥ আচাৰ্য্য কন্দলি মিশ্ৰ উপাধ্যায় ভাৰতী। কাকো সোণা তোলা আদ তোলা কাকো প্ৰতি॥ ভাস্কৰাদি ব্ৰাহ্মণক এক মসা কৰি। পাট ভুনি কাকো দিবোঁ কম্বল সাদৰি॥ এহি মতে আয়োজন কৰা গুৰু তুমি। বহল কৰিয়া নিৰ্ম্মায়োক গৈয়া ভূমি॥" এই কথা প্ৰচাৰ হলত, নাহোঁ বুলি মুঠ বন্ধা ব্ৰাহ্মণ সকলোবোৰ আহি মহা আনন্দৰে সেই উৎসৱত যোগ দি দক্ষিণা লবলৈ ধৰিলে। সেই ব্ৰাহ্মণসকলে দক্ষিণা-পাতি দি, শঙ্কৰদেৱে বিনয় কৰি শুধিলে— "শঙ্কৰে বোলন্ত শুনা মিশ্ৰ আদি কৰি। সমুচিত কথা সোধো কহা দয়া কৰি॥ দাৰুৰ মূৰ্ত্তি ইতো হয় নুহিকয়। তাঙ্ক সেৱা কৰি গতি পাৱে নপাৱয়॥" এই কথা শুনি ব্ৰাহ্মণসকলে উত্তৰ দিলে—"হেন শুনি কহিলন্ত বিপ্ৰ নিৰন্তৰ। গীতা ভাগৱতে কহি আছন্ত ঈশ্বৰ॥ মৃত্তিকা পাষাণ দেৱ জলো তীৰ্থ হয়। কিন্তু চিৰকালে সেবি মুকুতি লভয়॥ দৰশন মাত্ৰে শুদ্ধ কৰে সাধুচয়। দেৱতা তীৰ্থতো কৰি সাধু শ্ৰেষ্ঠ হয়॥" এই উত্তৰ শুনি শঙ্কৰদেৱে আকৌ লাহেকৈ তেওঁলোকক শুধিলে যে সাধু কাক বোলে? তেওঁলোকে উত্তৰ দিলে—"শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তণ আদি ভকতি কৰয়। তাসম্বাক সাধু বুলি কহে বিপ্ৰচয়॥" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে তেওঁলোকক কলে যে যদি দেৱতা আৰু তীৰ্থকো আৰু তীৰ্থতকৈয়ো সাধুক শ্ৰেষ্ঠ বোলা, তেন্তে এনে সাধুক তোমালোকে নিন্দা কৰা কিয়?" ব্ৰাহ্মণসকলে এইবাৰ স্বীকাৰ কৰিবলৈ বাধ্য হল যে "বেদাদি সকলো শাস্ত্ৰই কয় সাধুক নিন্দা কৰিলে নৰকগামী হব লাগে।" কিন্তু বিদ্বেষী ব্ৰাহ্মণসকলৰ দৰ্পচূৰ্ণ কৰি

শঙ্কৰদেৱে যিমান তেওঁলোকক অৱদ কৰিছিল, শঙ্কৰদেৱৰ ওপৰত তেওঁ-লোকৰ অসূয়া সিমান বাঢ়িছিল।

এই ধুৱাঁহাটত থাকোঁতেই শঙ্কৰদেৱৰ এটী সৰ্ব্বসুলক্ষণীয়া কন্যা জন্ম হয়, তেওঁৰ নাম ৰুক্মিণী। ৰুক্মিণী কন্যা শঙ্কৰদেৱৰ বৰ আদৰৰ আছিল আৰু মাধৱদেৱেও এই কন্যাক নথৈ স্নেহ কৰিছিল।

নৱম অধ্যায়

মাধৱদেৱৰ গুৰুসেৱা

মাধৱদেৱে আহি গুৰুসেৱক আছিল। তেওঁৰ গুৰু সেৱা নিভাঁজ নিৰহ নিপানী। তেওঁ নিতৌ ৰাতিপুৱা মাত্ৰকতে উঠি প্ৰাতঃকৃত্যাদি কৰি সংযত হৈ লৰালৰিকৈ শঙ্কৰদেৱৰ ঘৰলৈ আহি গুৰুজনৰ নিমিত্তে দাঁতোন, খৰিকা, তেল, পীৰা আদি স্নানৰ সম্ভাৰ যতনাই থৈ, গৈ, নিজে স্নান কৰি আহি, গুৰুজনে স্নান কৰিবলৈ তপত পানী আৰু চুৰিয়া গামোছা দিয়েহি; গুৰুজনে বহি ঈশ্বৰৰ কথা চৰ্চ্চা কৰিবৰ নিমিত্তে কঠ পাৰি দিয়ে; আৰু তাৰ পিছত কীৰ্ত্তন-ঘৰত বহি গুৰুজনেৰে সৈতে নাম প্ৰসঙ্গ কৰে। প্ৰসঙ্গৰ অন্তত গুৰুজন কীৰ্ত্তন-ঘৰৰপৰা ওলাই আহিলে, মাধৱে গুৰুজনৰ ভোজনৰ নিমিত্তে কাঁহী পীৰা আদি যতনাই দিয়ে। ভোজনৰ পিছত আহি বাহিৰত বহিলে, তেখেতক তেওঁ মুহুদি যোগায়। ইয়াৰ পিছত যেতিয়া গুৰুজন বিশ্ৰামৰ নিমিত্তে শয্যাত পৰে, তেতিয়া তেওঁ গুৰুজনক সেৱা কৰি উঠি নিজে ভোজন কৰিবৰ নিমিত্তে স্বগৃহলৈ যায়। ভোজন কৰি মাধৱে গুৰুজনক শয্যাতে পায়হি। এদিন মাধৱদেৱ এইদৰে আহি বহি আছে, গুৰুজন শয্যাত; এনেতে শঙ্কৰদেৱৰ নুৱলীয়া জীয়েক ৰুক্মিণী দেৱীয়ে মাধৱদেৱক দেখা পাই, পিতৃক এই বুলি তুলিছিল—"উঠিয়োক পিতা তৱ মাধৱ বান্ধৱ। আসি বসি আছে কৰিবাক লাগি সেৱ ॥"

জীয়েকৰ এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে প্ৰেমত আপ্লুত হৈ জীয়েকক মৰম কৰি কলে "আই তুমি মাধৱক মোৰ বান্ধৱ বুলি জানিলা; তুমি ধন্য।"—"ধন্য ধন্য আই তুমি দুহিত্ৰী জন্মিলা। মাধৱক জানি তুমি সাৰ্থক লভিলা ॥"

শঙ্কৰদেৱ তীৰ্থলৈ যাওঁতে পথত মাধৱে যেনে গুৰুসেৱা কৰিছিল, বিস্ময় মানিব লাগে। প্ৰতিদিন শঙ্কৰদেৱ যি স্থানত নিশা থাকে, তাত মাধৱদেৱে ঠাই পৰিষ্কাৰ কৰি আসন বসনৰ আল ধৰে; গুৰুজনক বিশ্ৰামৰ উপায় কৰি দি বজাৰৰ দ্ৰব্য বস্তু আনি গুৰুৰ ভোজনৰ নিমিত্তে সকলো দিহা কৰি দিয়ে; তাৰ পিছত শয্যা প্ৰস্তুত কৰি দি গুৰুক শয়ন কৰাই গুৰুৰ পাৱত তেল-খাৰণি ঘঁহি দি, গুৰুৰ নিদ্ৰা আহিলে তেতিয়াহে উঠি গৈ নিজে স্নান ভোজন আদি কৰি শয়ন কৰে।

পথত যাওঁতে যাওঁতে এদিন নিশা শঙ্কৰদেৱৰ শৰীৰত শীত লগাত, তেওঁ মাধৱক কলে "তুমি আমি একত্ৰে শয়ন কৰোঁ আহাঁ।" মাধৱে এইকথা শুনি আচৰিত মানি উত্তৰ দিলে "বাপ, এনে কথা নুবুলিব, মই অধম আপোনাৰ লগত শয়ন কৰিবৰ পাত্ৰ নহওঁ।" গুৰুজনে হাস্য কৰি কলে "বঢ়াৰ পো, তোমাৰ আমাৰ ভিন্নভাৱ নাই; একো সংশয় কৰিব নালাগে।" এইদৰে গুৰুজনে দুই তিন দিন কোৱাত মাধৱে গুৰুৰ বাক্য পালন কৰিবৰ নিমিত্তে গুৰুৰ শয্যাতকৈ অলপ নামনিত নিজৰ শয্যা পাৰি, কাপোৰ একেজাপ কৰি জাপি লৈ, এখন হাত বুকুত আৰু আনখন কাপোৰৰ ওপৰত হৃদয়ৰ সমানে দি, প্ৰতিদিন শয়ন কৰিছিল।

মাধৱৰ উপস্থিত-বুদ্ধি আৰু কাৰ্য্যকুশলতাও অতি বিচক্ষণ আছিল। উপস্থিত বুদ্ধিৰে তেওঁ গুৰু আৰু গুৰুপত্নীৰ ভিতৰত লগা জেওঁ সহজে মাৰি দিছিল; আৰু কাৰ্য্যকুশলতাৰ দ্বাৰাই গুৰুৰ অনেক কাৰ্য্য সুন্দৰকৈ উদ্ধাৰ কৰি দিছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে এইখিনিতে দুটি ঘটনা উল্লেখ কৰোঁ।—এদিন শঙ্কৰদেৱৰ দাসী চন্দৰীয়ে ধান সিজাই শুকাবলৈ চোতালত মেলি দিছিল। শঙ্কৰদেৱৰ এটা প্ৰমত্ত বৃষভ আছিল, সি সৰি গৈ ধানবোৰ খাবলৈ ধৰিলে। শঙ্কৰদেৱৰ ভাৰ্য্যাই গৰুটো খেদাই, খঙৰ বেগত তাক গালি পাৰিলে "চোৰৰ গৰু। ধানবোৰ চুৰ কৰি খালিহি।" তেওঁৰ স্বামী শঙ্কৰদেৱ মাধৱদেৱৰে সৈতে তাতে আছিল। এই কথাষাৰ শুনি শঙ্কৰদেৱে ক্ৰোধ কৰি ভাৰ্য্যাক কলে "তোৰ ইমান সাহ, মোকে চোৰ বুলিলি দেখোন।" মাধৱদেৱে ততালিকে কথাষাৰ মুখ পাতি ধৰি বিনয় কৰি প্ৰাৰ্থনা কৰি কলে—"বাপ, আইৰ কি দোষ হল, নুবুজিলোঁ। আপুনি গোকুলৰ কথা পাহৰিলে নে কি?" এইকথা শুনি শঙ্কৰদেৱৰ ক্ৰোধ

ততালিকে মাৰ গল, আৰু তেওঁ হাস্য কৰি কলে "বঢ়াৰ পোক কথাৰে কোনেও জিনিব নোৱাৰে।" গুৰুপত্নীক এইদৰে আছুকলীয়া মস্কিলৰপৰা সকৰাই, মাধৱে অবলাক বল দি, দম্পতি কলহটোৰ বিজয় ফলটো কেনেকৈ লুটিয়াই তেওঁৰ ফলীয়া কৰি দিলে চোৱাঁ ;—ইয়াৰ পিছুতে মাধৱে অতি বিনয় কৰি গুৰুজনক কলে—"বাপ, আপোনাৰ শৰীৰত ক্ৰোধ পশিল, সেইদেখি স্নান কৰিব লগীয়া হল।' এই কথা শুনি শঙ্কৰ দেৱে উঠি গৈ স্নান কৰিলে।

যোগধাৰী নামে বিল এখনৰ পাৰত শঙ্কৰদেৱৰ আলধৰা ধ্বজাই কিছুমান সৰিয়হ খেতি কৰিছিল। সৰিয়হবোৰ পকিলত ধ্বজাই শঙ্কৰদেৱক জনালে যে সৰিয়হবোৰ তুলি আনিবলৈ বহুত মানুহ লাগে, নতুবা সৰিয়হবোৰ নষ্ট হব। তেতিয়া মানুহ পোৱা মস্কিল হৈছিল দেখি শঙ্কৰদেৱ অলপ চিন্তিত হল। ইয়াৰ পিছুদিনা মাধৱদেৱে আহি গুৰুক অলপ চিন্তাযুক্ত দেখি, তাৰ কাৰণটো জানিব পাৰি কলে "আপুনি চিন্তা নকৰিব, ইয়াৰ উপায় মই এতিয়াই কৰিম।" এই বুলি মাধৱদেৱে কিছুমান মাহ-প্ৰসাদ প্ৰস্তুত কৰি আৰু গুৱা-পাণ কাটি লৈ গৈ যোগধাৰী বিলৰ পাৰত বহি, ধ্বজাৰ হতুৱাই বৰ বৰ কাঠ অনাই তাতে ডাঙৰকৈ জুই একুৰা ধৰালে। সেই সময়ত যোগধাৰী বিলত মাছ মাৰিবলৈ বহুত মানুহ আহিছিল। মাছ মৰা মানুহবোৰ জাৰত ঠক্ ঠক্ কৰে কঁপিছিল। সিহঁতে সেই ডাঙৰ জুইকুৰা দেখি ওচৰ চাপি আহি জুই পুৱাবলৈ ধৰিলে।" মাধৱদেৱে সিহঁতক মাহ-প্ৰসাদ আৰু গুৱা-পাণ দিলত, সিহঁতে খাবলৈ পাই মহা আনন্দ কৰিবলৈ ধৰি মাধৱদেৱক কলে "আমি আপোনাৰ কি উপকাৰ কৰিম কওক?" মাধৱদেৱে কলে যে "মোৰ আন একো সকাম নাই, কেৱল গুৰুৰ এই সৰিয়হবো পকি সৰি নষ্ট হব লগীয়া হৈছে, তোমালোকে যদি অলপ দয়া কৰা তেন্তে সি এতিয়াই উঠে।" এইকথা শুনি তেতিয়াই সকলো প্ৰজাই "উঠহঁক! ধৰ!" বুলি সৰিয়হবোৰ তুলি দি, মাধৱদেৱক ধন্য ধন্য বুলি শলাগি, হৰিধ্বনি কৰি গুচি গল।

মাধৱদেৱে প্ৰতিদিন এইদৰে গুৰুৰ সেৱা কৰি নোখোৱা-নোবোৱাকৈ ঘৰলৈ গুচি যায় দেখি গুৰুপত্নীৰ বৰ দুখ লাগে। এদিন সেইদেখি তেওঁ স্বামীক জনালে "মাধৱে প্ৰতিদিন দুপৰীয়া এইদৰে নোখোৱাকৈ গুচি

যায় দেখি মই বৰ দুখ পাওঁ ; তেওঁক আপুনি আমাৰ ইয়াতে ভোজন কৰি যাবলৈ কব ; নই কলে কি জানি নকৰেই।" এই কথা শুনি, কথাৰ ভাও বুজা শঙ্কৰদেৱে ভাৰ্য্যাক কলে "বাৰু তুমি কৈছা বুলি এবাৰ কৈ চাম ; কিন্তু অলপ ঘট্‌মট হব যেন পাইছোঁ।" পিছ দিনা মাধৱে গুৰুৰ নিত্য নিয়মিত শুশ্ৰূষাৰ কাৰ্য্যবোৰ কৰি অঁতাই চৰণত পৰি সেৱা কৰি নিজৰ ঠাইলৈ যাবলৈ বিদায় ললত, শঙ্কৰদেৱে তেওঁক কলে "বঢ়াৰপো, ৰমানন্দৰ মাৱে কৈছে যে তুমি আমাৰ গৃহত ভোজন কৰি যাব লাগে।" এই কথা শুনি মাধৱে কলে "গুৰুপত্নী সাক্ষাৎ লক্ষ্মীআই, তেওঁৰ অন্ন ভোজন কৰিবলৈ বৰ ভাগ্যেৰেহে পোৱা যায়। কিন্তু এটি কথা আছে— মই ঘৰৰ ভিতৰখন এবাৰ চাই লব লাগিব, তেহে প্ৰসাদ ভোজন কৰিব পৰা হব।" শঙ্কৰদেৱে অলপ হাঁহি এই কথাত সম্মতি দিলত, মাধৱদেৱ ঘৰৰ ভিতৰ সোমাল। তেওঁ সোমায়েই দেখিলে যে ঘৰৰ ভিতৰৰ এচুকত পূজাৰ নিমিত্তে গণেশ মূৰ্ত্তিৰে ঘট-পট পতা আছে। মাধৱদেৱে এই কাৰ্য্য দেখি অতি আশ্চৰ্য্য হোৱা যেন দেখুৱাই গুৰুপত্নীক কলে "আই, এইটো কি অদভুত! আপুনি দেখোন ঘট-পট পাতি পূজা কৰে! আপুনি আপোনাৰ স্বামী শঙ্কৰদেৱক কি বুলি বুজিছে?" গুৰুপত্নীয়ে লাহেকৈ উত্তৰ দিলে "মোৰ লৰা ছোৱালী কেইটি আছে সিহঁতৰ কেতিয়াবা কিবা বিঘিনি আৰু অমঙ্গল হবৰ আশঙ্কা কৰি মই তাতে অলপ পূজা সেৱা কৰোঁ।" এই উত্তৰ শুনি মাধৱদেৱে গুৰুপত্নীক কলে "আই, আপোনাৰ স্বামীক আপুনি হাততে পাইও নিচিনিলে ; তেখেতে ঘট-পট প্ৰতিমা আদি আন দেৱী পূজা উঠাই একমাত্ৰ পৰমেশ্বৰৰ নাম-ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰিছে, লক্ষ লক্ষ লোকে তেখেতৰ প্ৰচাৰিত নামধৰ্ম্মক ধৰি, তেখেতক গুৰু বুলি মানি উদ্ধাৰ হৈছে, অথচ আপুনি এনেজনৰ পত্নী হৈ এনে কাম কৰে।" ইত্যাদি প্ৰকাৰে মাধৱদেৱে গুৰুপত্নীক কৈ বুজালত, গুৰুপত্নীয়ে শঙ্কৰদেৱৰ পদত সাষ্টাঙ্গে প্ৰণাম কৰি স্বামীগুৰু শঙ্কৰদেৱক ধৰ্ম্মগুৰুও বুলি স্থিৰ বুদ্ধি কৰি মানিলে ; আৰু সেই স্ফূৰ্ত্তি ঘট-পট সোপাকে মাধৱদেৱে ধ্বজাৰ হতুৱাই সেই পিনেই বেৰৰ চুকৰ পোলা কটোৱাই দূৰ কৰাই পেলোৱাই দিয়ালে ; আৰু চৰু-হাৰি পেলোৱাই ঘৰ লিপা-পোছা কৰাই গুৰুপত্নীক গা ধুৱাই তেওঁৰ হতুৱাই নকৈ ভাত ৰন্ধাই হে খালে।

শঙ্কৰদেৱ ধুৱাঁহাটত থাকোঁতেই তেওঁৰ মৰমৰ নমলীয়া কন্যা ৰুক্মিণী বিবাহযোগ্যা হলত শঙ্কৰদেৱৰ পত্নীয়ে স্বামীক কলে যে "ছোৱালীটি বিয়া দিবৰ হল। মোৰ বৰ ইচ্ছা যে মাধৱতে কন্যাটী দিওঁ। আপুনি এই কথা মাধৱৰ আগত প্ৰস্তাৱ কৰক; আপুনি আজ্ঞা কৰিলে তেওঁ নিশ্চয় সম্মত হব।" ভাৰ্য্যাৰ এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে উত্তৰ দিলে যে "তুমি কবলৈ কৈছা, মাধৱ আহিলে তেওঁক বাৰু কম, কিন্তু তেওঁ সম্মত নহব।" ভাটীবেলা মাধৱ শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈ আহিলত, শঙ্কৰদেৱে মাধৱক কলে "বঢ়াৰ পো, এটি কথা শোধা হব, কৰিবা নে?" তীক্ষ্ণবুদ্ধি মাধৱে ততালিকে সেইটো বুজিব পাৰি উত্তৰ দিলে "বাপ, যিটি কব খুজিছে, সেইটি কৰিবলৈ নকব, কৰিব নোৱাৰিম। সেইটিৰ বাহিৰে আপোনাৰ সকলো আজ্ঞা মূৰ পাতি লম।' শঙ্কৰদেৱে কলে "গৰ বান্ধি যুজিলে ভাল; শত্ৰুলৈ ভয় নাথাকে।" মাধৱে অতি বিনয় কৰি উত্তৰ দিলে, "গৰ বান্ধি যুজিলে ৰথী, গৰ নবন্ধাকৈ যুজিলেহে মহাৰথী।" এই বিনয় অথচ তেজী বচন শুনি শঙ্কৰদেৱে ক্ষণকালৰ নিমিত্তে অলপ ক্ষুণ্ণ হৈ শুধিলে "তুমি কাৰ বলত এনেকৈ কৈছা?" উপস্থিত বুদ্ধি সুচতুৰ মাধৱদেৱে আৰু নম্ৰভাৱে উত্তৰ দিলে "বাপ, আপোনাৰ পদ-ধূলাৰ প্ৰসাদত। শ্ৰীচৰণৰ প্ৰসাদৰ বাহিৰে মোৰ আন বল বীৰ্য্য একো নাই।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে সন্তোষ পাই মাধৱৰ প্ৰতি প্ৰেমভাৱে কলে "বঢ়াৰ পো, তোমাক যদি আগেয়ে লগ পালোঁহেঁতেন তেনেহলে এই গৃহাশ্ৰমৰ ভিতৰলৈ নগলোঁ-হেঁতেন। তথাপি তোমাক কওঁ যে শেহত ইয়াৰপৰা বাজ হৈ যোৱা হব।"

ইয়াৰ পিছতো গুৰুপত্নীয়ে মাধৱক জোঁৱাই কৰিবৰ আশা এৰা নাছিল। তেওঁ প্ৰায় সৰহভাগ কন্যাৰ-মাকে কৰা বুধিকে ধৰি মাধৱৰ মন কোমলাবৰ মনেৰে ৰুক্মিণীৰ হতুৱাই মাধৱৰ লাচনি-পাচনি কৰোৱাইছিল। মাধৱে সেইটো বুজিব পাৰি, এদিন পদুলি মুৰত কন্যাটীক লগ পাই নিজৰ কান্ধত তুলি লৈ আহি মাকৰ আগত নমাই দিলেহি। সেইদিনাৰপৰা গুৰুপত্নীয়ে মনত অসন্তোষ পাই সেই আশা পৰিত্যাগ কৰিলে।

দশম অধ্যায়

হৰি জোৱাঁইৰ মৃত্যু

ধুৱঁাহাটতে শঙ্কৰদেৱে এজন ভাল কায়স্থৰে সৈতে ৰুক্মিণী কন্যাক বিয়া দিলে। কন্যাৰ লগত ভূমি, দাস দাসী আদি নানা যৌতুক দি তেওঁ বিবাহ কাৰ্য্য সম্পাদন কৰিলে। তেওঁৰ প্ৰথম কন্যা মনুও স্বামী হৰিৰে সৈতে শঙ্কৰদেৱৰ লগতে সুখেৰে আছিল। শঙ্কৰদেৱৰ ককাক সৰ্য্যবৰৰ মাজুভায়েক জয়ন্ত ভূঞাৰ নাতিয়েক সত্যানন্দৰ পুতেক ৰামৰায় অতি বিচক্ষণ আৰু জ্ঞানী লোক আছিল। ৰামৰায় সদায় শঙ্কৰদেৱৰ অনুৰাগী; কিন্তু সূৰ্য্যবৰৰ তৃতীয় ভায়েক মাধৱৰ পুতেক হাথীয়া দলৈ আৰু হাথীয়াৰ পুতেক ৰতিকান্ত প্ৰভৃতি হিংসাকুৰীয়া স্বভাৱৰ আছিল; তেওঁলোকে শঙ্কৰদেৱৰ শ্ৰী সহিব নোৱাৰি চল পালেই বিপক্ষতাচৰণ কৰিছিল। ৰামৰায় শঙ্কৰৰ অনুৰাগী দেখি তেওঁলোকে ৰামৰায়কো হিংসা কৰিছিল। ভূঞা-সকলৰ ভিতৰত এইদৰে মতান্তৰ আৰু দন্দ হাই চলি থকাৰ বাবে, তেওঁলোকে মনে মনে ৰজাৰ ঘৰত ৰামৰায়ৰ বিপক্ষে নানা খল লগাবলৈ ধৰিলে। সেই নিমিত্তে এদিন ৰজাৰ আদেশ মতে সন্দিকৈ বৰবৰুৱাই ৰামৰায়ক ধৰি নিবলৈ দূত পঠিয়ালে। এনে হোৱা দেখি ৰামৰায়ে মহা ত্ৰাস পাই ককায়েক শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈ লৰি আহি তেওঁৰ চৰণত দীঘল দি কলেহি "ৰজাৰ দূতে মোক ধৰি নিবলৈ আহিছে; মোৰ কেনেকৈ প্ৰাণ ৰক্ষা হব তাৰ উপায় কৰক। যদি আপোনাৰ প্ৰসাদত এইবাৰ মোৰ প্ৰাণ ৰক্ষা হয়, তেন্তে মই ঘূৰি আহি আপোনাৰ ওচৰত শৰণ লমহি; আৰু আপোনাৰ চৰণত পূজাৰ দ্ৰব্যবস্তু বহুত দিমহি।" এইকথা শুনি শঙ্কৰদেৱে তেওঁক আশ্বাস দি কলে "বোপা তুমি ভয় নকৰিবা; ৰজাৰ ওচৰৰপৰা তুমি আনন্দ মনেৰে উভতি আহিবা নিশ্চয়।" ৰামৰায় ঠিক শঙ্কৰদেৱে কোৱাৰ দৰেই জয় হৈ আনন্দ মনেৰে ৰজাৰ ওচৰৰপৰা উভতি আহিল, আৰু

শঙ্কৰদেৱক তেওঁ সেই সুখবৰ কৈ, তাৰ পিছত শুচি-সস্নান হৈ ব্ৰতে উপবাসে থাকি ভক্তিভাৱ কৰি শঙ্কৰদেৱত শৰণ ললে।

হৰিমিশ্ৰ নামে পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণ এজন এদিন শঙ্কৰদেৱৰে সৈতে দেখা কৰিবলৈ আহিছিল। ব্ৰাহ্মণে লগুৱা এটা লগত লৈ আহিছিল; সি ব্ৰাহ্মণে বহিবৰ নিমিত্তে কঠ এখন লৈ আহিছিল। শঙ্কৰদেৱৰ আগত তেওঁ আসন গ্ৰহণ কৰিলত, তেওঁ কোন, কিয় আহিছে বুলি শঙ্কৰদেৱে তেওঁক শুধিলে। তেওঁ কলে "মোৰ নাম হৰিমিশ্ৰ। মই আপোনাক এটি প্ৰশ্ন কৰিবলৈ বুলি আহিছোঁ। আপুনি নানা প্ৰবন্ধ কৰি নাম-ধৰ্ম্ম প্ৰকাশ কৰিব লাগিছে, মাথোন নামকেহে লোকক দিছে। কিন্তু অকল নামেই লোকক তাৰিব পাৰিব নে? প্ৰথমতে মানুহে তীৰ্থ ব্ৰত দান ধ্যান আদি নানাপ্ৰকাৰ পুণ্যৰ কাৰ্য্য কৰি শুদ্ধ হৈ পিছত হে নাম জপিব লাগে, তেহে ভৱসংসাৰ তৰিব পাৰি।" শঙ্কৰদেৱে উত্তৰ কৰিলে "এনেকুৱা নহয়। নামৰ নিমিত্তে আন ধৰ্ম্ম কৰ্ম্মৰ সহায় নলাগে। নাম সকলো ধৰ্ম্ম কৰ্ম্মৰ শিৰোমণি, সকলো শাস্ত্ৰৰ মূল মন্ত্ৰ।" হৰি মিশ্ৰই কলে "প্ৰথমতে বহু দান পুণ্য আদি ধৰ্ম্ম কৰ্ম্ম কৰি ললেহে তাৰ পিছত মানহৰ মুখত নাম আহে। জন্মজন্মান্তৰে যি পুণ্য আচৰণ কৰে, সিহে নাম লব পাৰে।" শঙ্কৰে কলে নাম জপিবলৈ পৰ্ব্ব পুণ্য নালাগে, ইহজন্মতে যাৰ ওপৰত সন্তৰ কৃপা হয় সিয়েই নাম লব পাৰে। এই বুলি শঙ্কৰদেৱে তেওঁৰ কথাৰ প্ৰমাণ দেখুৱাবৰ নিমিত্তে হৰিমিশ্ৰৰ কঠ অনা লগুৱাটোৰ ফালে ক্ষণিক দৃষ্টি কৰি কলে, "শুনা হৰিমিশ্ৰ, তোমাৰ যে এই কঠ ধৰা লগুৱাটো আছে, ইয়াৰ মুখত বহুত নাম আহিব। আজিৰপৰা মই ইয়াৰ নাম জয়ৰাম দিলোঁ; অহন্নিশে ইয়াৰ মুখৰপৰা নাম নগুচক।"

এই কথাৰ অন্ত হলতে হৰিমিশ্ৰই দেখি আচৰিত মানিলে যে তেওঁৰ লগুৱাটোৱে সঁচাসচিকৈয়ে তেতিয়াই সৰ্ সৰ্ কৰে ঈশ্বৰৰ নাম লবলৈ ধৰিলে। ইয়াৰ পিছত হৰিমিশ্ৰ ঘৰলৈ গল; কিন্তু তেওঁ দেখি মহা বিস্ময় মানিলে যে বকুত কুঠাৰ মাৰিলেও ক নোলোৱা আৰু ঈশ্বৰৰ নাম কোনো কালে নোলোৱা মূৰ্খ লগুৱাটোৱে খাওঁতে বহোঁতে উঠোঁতে ফুৰোঁতে, আন কি টোপনিতো ঈশ্বৰৰ নাম লবলৈ ধৰিলে। হৰিমিশ্ৰই ভাবিলে, মই ইমান দিন তীৰ্থ ব্ৰত আদি ধৰ্ম্ম কৰ্ম্ম কৰিলোঁ অথচ এই অধম পামৰ

সগুৱাহঁতৰ মথৰপৰা একে দিনাই সন্তৰ কৃপাত পৰমেশ্বৰৰ নাম নুশুনা হল। এতেকে মই নিশ্চয় বুজিলোঁ, যে সন্তৰ সঙ্গ শ্ৰেষ্ঠ। ইয়াকে ভাবি পিছদিনা হৰিমিশ্ৰই শঙ্কৰৰ ওচৰলৈ গৈ শৰণ প্ৰাৰ্থনা কৰিলে। তেওঁ বাৰে বাৰে প্ৰাৰ্থনা কৰিলত শঙ্কৰদেৱে শ্ৰীমদ্ভাগৱত শাস্ত্ৰখন আগত স্থাপনা কৰি হৰিমিশ্ৰক শৰণ দিলে।

ভাস্কৰ নামে এজন পৰম পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণ আছিল। তেওঁ সততে শঙ্কৰদেৱৰে সৈতে নানান শাস্ত্ৰৰ তৰ্ক কৰিবলৈ ধৰিলে। কোনোমতে তেওঁ শঙ্কৰক তৰ্কত বলে নোৱাৰি ভঙ্গ দি কলে, "শুনক গুৰু শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ, মই আকৌ ভালকৈ শাস্ত্ৰ পঢ়িবলৈ যাওঁ। যেতিয়ালৈকে মই আপোনাৰ মত খণ্ডন কৰিব নোৱাৰোঁ, তেতিয়ালৈকে আপুনি প্ৰচাৰ কৰা এই ভক্তিৰ পথকে আশ্ৰয় কৰি চলিম" এইবুলি নবদ্বীপত পঢ়িবলৈ বুলি ভাস্কৰে নাৰেৰে যাত্ৰা কৰিলে।

এইদৰে ওঠৰ বছৰ শঙ্কৰদেৱে মাধৱদেৱৰে সৈতে ধুৱাঁহাটতে নাম ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰি আছিল। এনেতে আসাম ৰজাই তেওঁৰ হাতীৰ লেখ এহেজাৰ পূৰ্ণ কৰিবৰ মনেৰে, নকৈ আৰু হাতী ধৰিবৰ নিমিত্তে গৰ মৰাই, নানা ঠাইৰপৰা হাতী খেদোৱাই অনাই তাত সুমুৱালে। গৰৰ "দক্ষিণত ব্ৰহ্মপুত্ৰ, উত্তৰে লৌহিত্য। নিয়োজিলা পাত্ৰ ভৃত্য যথা নানামত॥ পূৰ্ব্বত দিলন্ত কতো ভৃত্যগণ আনি। পশ্চিমত দিলা শঙ্কৰক মহামানী॥" ভূঞাঁৰ মাজত শিৰোমণি শঙ্কৰক সকলোৰে ওপৰত তত্ত্বাৱধাৰণ কৰিবলৈ নিযুক্ত কৰিলে। ৰজাই আদেশ প্ৰচাৰ কৰিলে যে যদি পালী ভাঙি কাৰো ফালে হাতী পলাই যায় তেন্তে সেইজনৰ মূৰ কটা যাব। তিন দিন তিন ৰাতি হাতী পালী দি থকাৰ পিছত চতুৰ্থ দিনাৰ মাজৰাতি ঘোপ মৰা এন্ধাৰত যেতিয়া পালী প্ৰহৰীয়াবোৰ জাৰত ঠেৰেঙা লাগিল, তেতিয়া গুণ্ডা হাতী এটাই পূব দি পশ্চিমৰ গৰৰ এঠাইত ভাঙিলে। পালীসকলে জুই যাঠি জোং ইত্যাদিৰে কত চেষ্টা কৰিও গুণ্ডাক ৰাখিব নোৱাৰিলে, সি গৰৰ পৰা ওলাই পলাই হাবিত সোমাল গৈ আৰু তাৰ পিছে পিছে কিছুমান হাতীও ওলাই গল। এই আকস্মিক বিপদ দেখি শঙ্কৰে সৈতে ভূঞাঁসকল লৰালৰিকৈ পলাল। আসাম ৰজাই এই বাতৰি পাই খঙত জ্বলি উঠি ভূঞাসকলক আৰু বিশেষকৈ শঙ্কৰদেৱক ধৰি নি

দণ্ড কৰিবলৈ হুকুম দিলে। ৰজাৰ চাউদাং দূত সকলে শঙ্কৰদেৱক বিচাৰি আহি ধুৱাঁহাটত তেওঁৰ ঘৰত ওলালহি। চাউদাংহঁতক দেখি শঙ্কৰদেৱ ঘৰৰ ভিতৰ সোমালত, আঠোটা চাউদাঙে শঙ্কৰদেৱক ধৰিবৰ মনেৰে ঘৰৰ ভিতৰত তেওঁক হাতেৰে বেঢ়া দিলে। শঙ্কৰদেৱে ততালিকে সিহঁতক ঠেলা মাৰি মাটিত পেলাই দি একেচোচাই ঘৰৰপৰা ওলাই গৈ বাৰীত সোমাল গৈ। চাউদাংহঁতে উঠি, তেওঁৰ পিছে পিছে খেদা ধৰিলে। লৰি যাওঁতে বাটত বাইশ হাত বহল মৰি নৈৰ খাল এটা শঙ্কৰদেৱে একে জাঁপেই পাৰ হৈ গল। চাউদাংহঁতে ঘূৰি গৈ খালটো পাৰ হওঁতেই শঙ্কৰদেৱ চকুৰে-নেদেখা আঁতৰ হৈ পৰিল। ইয়াৰ পিছত সিহঁতে ভালেমান পৰ বিচাৰি শঙ্কৰদেৱক নৈৰ গৰাৰ তলত দেখি "ধৰ ধৰ" বুলি খেদি গল। শঙ্কৰে এইখিনি সময়তে তেওঁৰ উত্তৰি উলিয়াই আৰু হাতত গীতা শাস্ত্ৰখন লৈ কলে যে "তহঁতে মোক কিয় ধৰিব খুজিছ, মই দ্বিজ। চাহঁকচোন মোৰ হাতত পুথি আৰু গাত উত্তৰি আছে।" এই কথা শুনি চাউদাংহঁতে ভালকৈ চাই দেখিলে যে সঁচা, তেওঁ কোনোবা দ্বিজ হে, শঙ্কৰ নহয়। ইয়াকে থিৰাং কৰি সিহঁতে তেওঁক তাতে এৰি আন ঠাইত বিচাৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে। শঙ্কৰক সিহঁতে কতো বিচাৰি নাপাই উভতি যাওঁতে, বাটত মাধৱদেৱক আৰু শঙ্কৰৰ জোৱাঁয়েক হৰিক দেখা পালে। তেওঁলোক কোন কলৈ যায় বুলি চাউদাংহঁতে তেওঁলোকক শুধিলত, মাধৱদেৱে উত্তৰ দিলে, "আমি শঙ্কৰৰ ভক্ত; তেওঁৰে সৈতে দেখা কৰিবলৈ যাওঁ।" এই কথা শুনি চাউদাংহঁতে তেওঁলোক দুজনকে ধৰি লৈ গ'ল। চাউদাংহঁতে তেওঁলোকক নি প্ৰধান মন্ত্ৰী সন্দিকৈ বৰবৰুৱাৰ আগত থিয় কৰি দিলত, বৰবৰুৱাই তেওঁলোকক শুধিলে "তোমালোকে কি কৰা? আৰু তোমালোকৰ কোন আছে?" মাধৱদেৱে উত্তৰ দিলে, "আমি শঙ্কৰৰ ভক্ত; নাম-গুণ গাই থাকোঁ। মোৰ কেওঁ নাই।" হৰিয়ে কলে তেওঁৰ পৰিবাৰ আছে। সন্দিকৈয়ে তেওঁলোকক ৰজাৰ আগত হাজিৰ কৰি দি কলে শঙ্কৰ পলাল, তেওঁক ধৰিব পৰা নগল, এওঁলোক শঙ্কৰৰ ভকত। এজন বৰাগী, তেওঁৰ কোনো নাই, আনজন গৃহস্থী, তেওঁৰ পৰিবাৰ আছে।" ৰজাই এইকথা শুনি কলে, মই যেতিয়া প্ৰতিজ্ঞা কৰিছোঁ, ইহঁতক এতিয়াই কাটিব লাগিব। কিন্তু যিটো বৰাগী, তাক কাটিলে কি হব, তাক এৰি দিয়া; কাৰণ তাক কাটিলে তাৰ শোকত

কান্দিবলৈ কোনো নাই। যিটোক কাটিলে কান্দিবলৈ আছে, তাক কাটা। ৰজাই মন্ত্ৰীৰে সৈতে এই আলচ কৰোঁতেই মাধৱদেৱে হৰিক কলে "মোক যদি আগেয়ে কাটে, তেন্তে তুমি মোক নাম সোৰঁৰাবা আৰু তোমাক আগেয়ে কাটিলে মই তোমাক নাম সোঁৱৰাম।"

এনে সময়তে মন্ত্ৰীয়ে চাউদাঙক ৰজাৰ আদেশ শুনাই কলে যে গৃহস্থী-জনক কাটিব লাগে, আৰু বৰাগীজনক এৰি দিব লাগে। এই হুকুম শুনি চাউদাঙে হৰিক কাটিবলৈ লৈ গল। বাটত মাধৱে হৰিক ঈশ্বৰৰ চৰণত মন সমৰ্পণ কৰি দৃঢ় কৰিবলৈ উপদেশ দি, এই গীতটি ৰচনা কৰি গাই শুনাই হৰিৰ মন স্থিৰ কৰি দিলে—

"ভয়ো ভাই সাৱধান,
যাৱে নাহি ছুটে প্ৰাণ।
গোবিন্দৰ ফৰমান,
নিকটে মিলাৱে জান।
জীৱন যৌৱন ঠোৰ,
সবে মায়াময় চোৰ।
দুঃখ সব কৰা দূৰ,
হৰি পদে মন জুৰ।
ত্যজা সব অভিলাস,
দূৰ কৰা মোহপাশ।
হৰিপদে কৰা আশ,
কহয় মাধৱ দাস।"

এই গীত শুনি হৰিয়ে ঈশ্বৰৰ চৰণত মন একান্তৰূপে নিবিষ্ট কৰি, চাউদাঙক কলে "ক্ষন্তেকমান ৰ, মই হাত-বাউলি দিলে কাটিবি।" মাধৱ-দেৱে নাম সোৰঁাবলৈ ধৰিলত হৰিয়ে হাত বাউলি দিলে, আৰু চাউদাঙৰ দাৰ কোবত তেওঁৰ মূৰটো মাটিত পৰিল। চৰিত্ৰত আছে যে কটা মূৰটোৱে ৰাম ৰাম বুলি উফৰি মাধৱদেৱৰ পাৱত পৰিলত মাধৱদেৱে তাক হাতেৰে তুলি ধৰি মাটিত থলে।

চাউদাংহঁতৰ মুখে ৰজাই এই ঘটনা শুনি তেতিয়া হেনো দুখ কৰিছিল—"যদি তহঁতে তেওঁলোকক এনে ভকত মানুহ বুলি জানিছিলি, আগেয়ে মোক কিয় নকলি।"

ইয়াৰ পিছত মাধৱে ভাবিলে যে ৰজাৰপৰা বিদায় নোপোৱাকৈ গলে কিজানি আকৌ ৰজাই তেওঁক ধৰাই নিয়ায়, ইয়াকে ভাবি তেওঁ ৰজাৰপৰা বিদায় পাবলৈ অপেক্ষা কৰি মেচাষৰৰ পুখুৰীৰ পাৰত জুপুৰি এটি সাজি তাতে থাকি ভিক্ষা কৰি খাই আছিল। এদিন মাধৱে নাম লৈ সেই জুপুৰিত থাকোঁতে ৰজাই সেইফালে ফুৰিবলৈ গৈ, তেওঁক দেখা পাই কোন বুলি সুধিলত, মাধৱে সকলো কথা কলত, ৰজাই সন্দিকৈক কলে "তুমি কিয় এওঁক বিদায় দিয়া নাই? এওঁক এতিয়াই বস্ত্ৰ টকা চাউল চৰু দি বিদায় দিয়াঁ।" সন্দিকৈয়ে সেইদৰে তেতিয়াই মাধৱক দিয়াত, মাধৱে "টকা বস্ত্ৰত মোঁৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই বুলি" কৈ চাউল চৰু মাত্ৰ লৈ গুচি গল।

ইয়াৰ পিছত মাধৱে নাৱেৰে তিনি দিনৰ মূৰত ধুৱাঁহাট পালেগৈ। মাধৱদেৱ উভতি আহিবৰ সাতদিনৰ আগৰপৰা শঙ্কৰদেৱে ভকতসকলৰ দ্বাৰাই কীৰ্ত্তন-ঘৰত পাল-নাম গোৱাই আছিল।* যি দিনা মাধৱ ধুৱাঁহাট পালেগৈ সেই দিনাই সপ্তম দিন; শঙ্কৰদেৱে পদূলি-মূৰলৈ আহি বাট চাই আছিল, এনেতে মাধৱদেৱে উপস্থিত হৈ তেওঁৰ চৰণত পৰি প্ৰণাম কৰিলে। শঙ্কৰদেৱে তেওঁক আকোঁৱাল মাৰি ধৰিলে। মাধৱে সকলো বৃত্তান্ত তেওঁক কলত, জোৱাঁয়েকৰ কটা শুনি শঙ্কৰদেৱে বিষাদ কৰিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু মাধৱক পাই সেই শোক অনেক গুণে কমিল। জীয়েক মনুৱে স্বামীৰ মৃত্যুৰ বাতৰি পাই শোকত বিহ্বল হলত শঙ্কৰদেৱে জীয়েকক অনেক বুজাই-বৰাই সান্তনা কৰিলে। মাধৱৰ মাক, ভনীয়েক, বৈনায়েক শোকত দুখত ব্যাকুল হৈ আছিল দেখি শঙ্কৰদেৱে তেতিয়াই মাধৱক তেওঁ-লোকৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিলে।

---

* পালনাম গোৱা প্ৰথাৰ প্ৰথম এই প্ৰচলন।

একাদশ অধ্যায়

অসমৰাজ্য পৰিত্যাগ

মোৱামেক হৰিক কটাৰেপৰা শঙ্কৰদেৱৰ মনত বৰ বিষাদ লাগি তেওঁ আহোম ৰজাৰ ৰাজ্য এৰিবলৈ বুলি মনতে স্থিৰ কৰিলে। তেওঁ কলে "বনবীয়া জন্তু বনলৈ পলাই গল, তাক ইমান চেষ্টা কৰিও ৰাখিব পৰা নগল, অথচ সেই দোষতে মানুহক প্ৰাণদণ্ড কৰে, এনে অবিবেকী অত্যাচাৰী ৰজাৰ ৰাজ্যত থকাটো যুগুত নহয়।" সেই সময়তে চাৰিজন সন্ন্যাসী শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত ওলালাহি। শঙ্কৰদেৱে তেওঁলোকক খুৱাই-বুৱাই বহুৱাই কথাবাৰ্ত্তা পাতোঁতে শুধিলে, তেওঁলোকে অনেক দেশ দেখিছে, এতেকে কোন ৰজা ভাল? সন্ন্যাসীয়ে কলে—"আমি অনেক দেশ দেশান্তৰ ফুৰিছোঁ, আসাম আৰু বেহাৰৰ দুজন ৰজা দেখিলোঁ। আসাম ৰজাৰ কাৰ্য্য দেখি আমি বৰ দুখিত হলোঁহঁক। এদিন আমি আসাম ৰজাৰ সভাত বহি আছোঁ, এনেতে এটা বাৰীচোৱাই ভাল বিলা-জৰা এটা ৰজাক ভেঁটি দিলেহি। ৰজাই জৰাটো খণ্ড খণ্ড কৰি কটাই বাজ মন্ত্ৰীসকলেৰে সৈতে খাই বৰ ভাল পাই শলাগিবলৈ ধৰিলে। ৰজাই কলে "এই বাৰীচোৱাটো বৰ চতুৰ, ই কেনে সুন্দৰ সোৱাদ বিলা-জৰা আৰ্জ্জিছে! শুনা মন্ত্ৰী, তুমি এই জৰাৰ গুটীৰে সৈতে বাৰীচোৱাক নৈ গৈ মোৰ বোপাইৰ মৈদামত সুমুৱাই দিয়াঁ, সি তাত এনে ভাল জৰা আৰ্জ্জি মোৰ বোপাইক খাবলৈ দিয়ক।" মন্ত্ৰীয়ে ৰজাৰ আজ্ঞা শিৰোধাৰ্য্য কৰি জৰাগুটীৰে সৈতে বাৰী-চোৱাক মৈদামত সুমাই দিলে। এনে ৰজাৰ ৰাজ্যত বাস কৰোঁতাৰ মৃত্যু সদায় হাততে।"

"আমি আৰু এজন ৰজা দেখিলোঁ, তেওঁ বেহাৰৰ ৰজা; তেওঁৰ নাম নৰনাৰায়ণ। নৰনাৰায়ণ ৰজাই বিস্তৰ টকা ভগণ কৰি প্ৰসিদ্ধ বৈদ্য এজনক মহানাৰায়ণ তেল কৰিবলৈ দিলে। এবছৰ পৰিশ্ৰম আৰু বিস্তৰ

টকা ভগণৰ পিছত তেল প্ৰস্তুত হলত, দুটা ভাৰীৰ কান্ধত ।৫ তেল ৰজাৰ ঘৰলৈ পঠোৱা হল। বাটত ভাৰী দুটাৰ ভৰি পিছলি তেলৰ মাথিটো মাটিত পৰি ভাগি তেলবোৰ নষ্ট হল। ৰজাই ভাৰী দুটাক "কিয় তেল নষ্ট কৰিলি" বুলি শুধিলত, ভাৰী দুটাই আঠুকাঢ়ি কৰযোৰ কৰি কলে "মহাৰাজ, আমাক ক্ষমা কৰক। আমি দুটা ভৰিৰে খোজ কাঢ়ি অতি সাৱধানে তেল আনিছিলোঁ, কিন্তু দৈবদুৰ্ব্বিপাকত তথাপি পিছলি পৰিলোঁ-হঁক। লোকে দুটা ভৰিৰে আহে, আমি তিনটা ভৰিৰে আহোঁতেও এনে দুৰ্ঘটনা ঘটিল।" ৰজাই সিহঁতক শুধিলে 'হেৰ দুটা ভৰিৰে আহিবলৈ কেনেকৈ পাইছিলি ? তহঁতে মোৰে সৈতে কিবা উপহাস কৰিছ নে কি ?' ভাৰী দুটাই কাতুৰ্ব্বাদ কৰি কলে "মহাৰাজ, আমাৰ গাইপতি দুটা দুটা ভৰি, আৰু হাতত একোডাল লাখুটি আছিল, এই দুটাৰে মহা যত্ন কৰি তেলৰ মাথিটো ভাৰ বৈ আনিছিলোঁ। এতেকে মহাৰাজ, বন্দীহঁতক ক্ষমা কৰক।" এই কথা শুনি ৰজাই বিচাৰ কৰি চালে যে হয়, ইহঁতৰ গাত দোষ নাই। ইয়াকে ভাবি তেওঁ ভাৰী দুটাক ক্ষমা কৰি এৰি দি আকৌ নতুনকৈ তেল প্ৰস্তুত কৰাবলৈ বন্দবস্ত কৰিলে। এতেকে ইয়াতে বুজক কোন ৰজা ভাল।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে মাধৱদেৱক কলে "জানা বাপাৰ-পো, যি ৰাজ্যৰ ৰজাৰ গাত অলপো বিচাৰ-শক্তি নাই, যি ৰজা অজ্ঞানী, যি ৰজাই অসাধ্য অযোগ্য কাৰ্য্যত মানুহৰ প্ৰাণবধ কৰে সেই ৰজাৰ ৰাজ্যত থকা উচিত নহয়, এতেকে আমি এই ৰাজ্য এৰি নিশ্চয় বেহাৰ ৰাজ্যলৈ যামহঁক। সকলো সেৱক ভক্ত ভূঞাঁসকলক নাওদুনি ঠিক কৰি লৈ যাবলৈ প্ৰস্তুত হবলৈ কোৱাঁ।"

শঙ্কৰদেৱৰ আজ্ঞাক্ৰমে নৌকাবোৰ প্ৰস্তুত হ'ল ; কিন্তু সকলোবোৰ মানুহ যাবলৈ নোজোৰাত, কলগছ কাটি কিছুমান ভুৰও বন্ধাই তৈয়াৰ কৰা হ'ল। ভাল দিন বাৰ চোৱাই শঙ্কৰদেৱে সপৰিবাৰে ভকত জ্ঞাতি সকলোৰে সৈতে নাৱত উঠি ভাটীলৈ যাত্ৰা কৰিলে। শঙ্কৰদেৱে এইদৰে ধুৱাঁহাট পৰিত্যাগ কৰি গলত তাৰ লোকসকলে হাহাকাৰ কৰি ক্ৰন্দন কৰিবলৈ ধৰিলে। দুজন ভকত খৰি লুৰিবলৈ গৈছিল, তেওঁলোকে উভতি অহাত পলম হোৱা বাবে, গুৰুজনৰ নাও নাপালেহি দেখি যাবলৈ নাপাই কান্দিবলৈ ধৰিলে। মাধৱদেৱে বৈনায়েক ৰামদাসে সৈতে এখন নাৱত গৈছিল ; তেওঁ ৰামদাসক নাও ৰাখি ভকত দুজনক তুলি লবলৈ কলে। ৰামদাসে

কলে "নাৱত সমুলি ঠাই নাই, কত তেওঁলোকক তুলি লম ?" এই কথা শুনি কৃপালু মাধৱে বৈনায়েকক কলে "মোৰ ভাগৰ ঠাই ভকত দুজনক দিছোঁ, তুমি তাতে তুলি নিয়াঁ।" এই বুলি মাধৱদেৱে তেতিয়াই নাও পাৰলৈ চপাই, দিয়াই নিজৰ কাপোৰ-কানিৰ জপা দুটা উলিয়াই জপা দুটা নৈত পেলাই দি ঠাই উলিয়াই তাতে ভকত দুজনক তুলি ললে। কিছুমান দূৰ ভটীয়াই গৈ মাধৱে, শঙ্কৰদেৱৰ নাও বন্ধা দেখি তাতে নিজৰ নাও বান্ধি গুৰুৰ নিমিত্তে খোলা চোকা আদি যতনাই আছে, এনেতে তেওঁ দেখিলে যে দুটা জপা উটি আহি তেওঁৰ নাৱৰ গোঁজত লাগিছেহি। মাধৱদেৱে জপা দুটা ধৰি তুলি অনা দেখি শঙ্কৰদেৱে সেই দুটা কি বুলি মাধৱক শুধিলত, তেতিয়া মাধৱে সকলো বৃত্তান্ত ভাঙি কলে। শঙ্কৰদেৱে মাধৱ-দেৱৰ এই নিস্বাৰ্থ সাধু ব্যৱহাৰ দেখি তেওঁক প্ৰশংসা কৰি কলে "মাধৱ তুমি ধন্য! তুমি হে বাপু ভকতৰ মোল বুজা।"

এইদৰে শঙ্কৰদেৱে ভটীয়াই যাওঁতে যতে গধূলি হয় তেতে নাও বাখে আৰু মাধৱদেৱেও তাতে নাও বাখি গুৰুৰ নিমিত্তে খোলা চিকুণাই ঘৰ সাজি ভোজনৰ সকলো আয়োজন কৰি দি তাৰ পিছত হে নিজৰ ভোজনৰ দিহা কৰে।

এদিন মাধৱদেৱৰ নাও শঙ্কৰদেৱৰ নাৱতকৈ কিছু আগ বাঢ়ি গলত তেওঁ এঠাইত নাও বাখি গুৰুৰ নিমিত্তে সকলো আয়োজন কৰি বৈ আছে, কিন্তু ভালেখিনি বেলিৰ মূৰতো শঙ্কৰৰ নাও নোলোৱাহি দেখি মাধৱে নিজৰ খোলাত ৰন্ধনৰ আয়োজন কৰি চাউল বহাই দিলে। ভাত আদখিনি সিজিছে, এনেতে শঙ্কৰদেৱৰ নাও সেইখিনি পাইও তাত নৰৈ ভটীয়াই যাবৰ দেখি মাধৱদেৱে বিনয় কৰি গুৰুক কলে যে "মই আপোনালৈ ইয়াতে খোলা চিকুণাই বহা সাজি আখা পাতি থৈছোঁ, আপুনি ৰাতি আৰু কলৈ যায় ?" শঙ্কৰদেৱে উত্তৰ দিলে যে "এইখন ভাল ঠাই নহয়, সেইদেখি ইয়াত নাথাকোঁ।" মাধৱদেৱে কলে "ঠাই বৰ ভাল, নাও ৰখাওক।" তথাপি শঙ্কৰদেৱে মাধৱদেৱক পৰীক্ষা কৰিবৰ মনেৰে তাত নাও নৰখাই, আৰু এটা মোচৰ গৈ তাত নাও ৰখালে। মাধৱদেৱে এই কাৰ্য্য দেখি, এধাসিজা ভাতৰ চৰুটো উবুৰিয়াই পেলাই দি নাও মেলি তাৰপৰা গুচি আহি শঙ্কৰদেৱ ৰোৱা ঠাই পালেহি। শঙ্কৰদেৱে মাধৱক দেখি শুধিলে "ইমান শীঘ্ৰে আহিলা দেখোন ? বন্ধা ভাত কি কৰিলা ?" মাধৱদেৱে

উত্তৰ দিলে "যত আপুনি নাখাকিল, তাত কি আৰু মই থাকি অন্ন ভোজন কৰিম।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে খেদ কৰি কলে যে "মোৰ নিমিত্তেই আজি তোমাৰ ভোজন গুচিল। মই ভাৱিছিলো তুমি খাই-বৈ মোক লগ ধৰিবাহি।" সেই ৰাতি কিন্তু সেই ঠাইৰ অসুবিধাৰ নিমিত্তে তেওঁলোকৰ ভোজনেই নহল।

ইয়াৰ পিছত তেওঁলোক ৰৌৰৱা সুতীৰ মুখ পাই তাতে ৰল। তাৰ পিছত চাউল খোৱা নৈ পাই, সেই সুতীয়েদি গৈ টপাবৰি নামে ঠাই পাই তাতে শঙ্কৰদেৱে বহা ঘৰ আদি সজাই বাস কৰি নামধৰ্ম্ম প্ৰকাশ কৰি ৰল। কিন্তু আচলতে ঠাইডোখৰ ভাল নাছিল, তাত সকলোৰে জ্বৰ-নৰীয়া হবলৈ ধৰিলে আৰু নৰীয়াত পৰি মানুহবোৰৰ চুলি সৰি মূৰ টপা হবলৈ ধৰিলে; অনেক ভকত নৰিয়াত পৰি তাতে মৃত্যু হ'ল। তাতে মাধৱদেৱৰ মাতৃৰো শৰীৰ পৰিল। মাধৱে মাতৃৰ কাঠসংস্কাৰ কৰি দশ পিণ্ড দিলে আৰু তেওঁ মাতৃহীন হৈ শোকাবিষ্ট হলত, শঙ্কৰদেৱে সেই ঠাই পৰিত্যাগ কৰিবৰ নিমিত্তে কৃতসংকল্প হৈ মাধৱক কলে "দেখা আমি আৰু ইয়াত নাথাকোঁ; এই ঠাইত সকলোৰে জ্বৰ নৰীয়া হবলৈ ধৰিলে, আৰু মানুহবোৰ শুকাই খীণাই সকলোৰে চুলি সৰি মূৰবোৰ টপা হল। দেখিছোঁ এই ঠাই টপাবৰি নহয়, টপলাৰ বাৰীহে, এতেকে আমি শীঘ্ৰে ইয়াৰপৰা যাব লাগে।" এই কথা শুনি ভকতসকল তাৰপৰা উঠি যাবলৈ সাজু হল আৰু তেওঁলোকে শঙ্কৰদেৱৰে সৈতে ভটীয়াই গৈ খোৱানদী পালেগৈ। খোৱা নদীয়েদি গৈ তেওঁলোক বাৰাদি পাই তাতে উঠিল। বাৰাদিত মাধৱদেৱে ৰামদাস আতাৰে সৈতে বুঢ়াদলৈ নামে এজনৰ নতুন ঘৰ এটি পাই তাতে থাকিল আৰু শঙ্কৰদেৱে চূণপোৰা নামে ঠাইত ভক্তসকলেৰে সৈতে বহাঘৰ কীৰ্ত্তনঘৰ আদি সজাই নামধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰি ৰল। তাঁতিকুচি আদি নানা ঠাইৰপৰা অনেক লোকে আহি শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰিলেহি।

দ্বাদশ অধ্যায়

ঠাকুৰ-আতা

শঙ্কৰদেৱ চুণপোৱাত থাকোঁতেই এজন শক্তিমন্ত পুৰুষে তেওঁৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰেহি। এই পুৰুষজনৰ নাম ভৱানন্দ বা নাৰায়ণ ঠাকুৰ বা ঠাকুৰ আতা। ভৱানন্দৰ ককাকৰ নাম যশধৰ, বাপেকৰ নাম ধৰ্ম্ম, খুৰাকৰ নাম চৈতন্য। তেওঁলোক কুলত কায়স্থ। চৈতন্য আৰু তেওঁৰ ককায়েক ধৰ্ম্ম একেলগে আছিল। ভৱানন্দই সৰুতে লেখা পঢ়া শিকি শাস্ত্র পঢ়ি জ্ঞান উপাৰ্জ্জন কৰিছিল। তেওঁৰ যেতিয়া ন-দহ বছৰ বয়স, তেতিয়া তেওঁ গৰু চৰোৱা কাৰ্য্যত প্ৰবিষ্ট হল। ভৱানন্দ বৰ তীক্ষ্ণ বুদ্ধিৰ লৰা আছিল। তেওঁ অচিৰতে গৰখীয়া লৰাবিলাকৰ ভিতৰত মুখিয়াল হৈ পৰিল, আৰু লগৰ গৰখীয়া লৰাবিলাকে তেওঁক বৰদলৈ উপাধি দি সিহঁতৰ ভিতৰত মুখ্য পাতি তেওঁৰ হাক বচন শুনিবলৈ ধৰিলে। লৰাবিলাকৰ ভিতৰৰ দন্দ-হাই কাজিয়া-পেচাল ভৱানন্দই এনে সুচাৰুৰূপে ভাঙিবলৈ ধৰিলে যে তেওঁৰ গুণৰ প্ৰভাৱ গ্ৰামবাসী সকলোৰে ভিতৰত প্ৰচাৰ হবলৈ ধৰিলে। গৰখীয়া লৰাৰ মাজত বহি লাহে লাহে গাৱঁৰ ভিতৰৰ মানুহৰ দন্দবো তেওঁ বিচাৰ আৰু শোধ-পোচ কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু সেই বিচাৰবোৰ তেওঁ এনে শুৱলাকৈ কৰিছিল, যে গাৱঁৰ সকলো মানুহে তেওঁৰ বৈঠকি চাবলৈ আহিবলৈ ধৰিলে। শেহত গাৱঁৰ ভিতৰৰ যাৰ দণ্ডবাদ কাজিয়া হয় তেওঁলোকে সকলো আহি গৰখীয়া বৰদলৈ ভৱানন্দৰ আগত গোচৰ দিয়েহি; ভৱানন্দই গৰখীয়া লৰা পাচি দি পদকীয়াক মতাই আনি যথোচিত বিচাৰ কৰি সিদ্ধান্ত কৰে, আৰু সেই সিদ্ধান্ত কোনেও ভাঙিব নোৱাৰে, আন কি সেই গোচৰ ৰজাৰ দৰবাৰলৈ গলেও ভৱানন্দৰ ৰায় বাহাল থাকে। তেওঁৰ এনে বিচক্ষণ কাৰ্য্য দেখি ৰজা প্ৰজা সকলোৱে তেওঁক শলাগিবলৈ ধৰিলে।

এনে সময়তে ভৱানন্দৰ পিতৃ ঢুকাল। ভৱানন্দই খুৰাক চৈতন্যাৰে সৈতে গৃহকাৰ্য্য কৰি থাকিবলৈ ধৰিলে। ইয়াৰ কিছু দিনৰ পিছত তেওঁৰ মাকও পৰলোকলৈ গল; আৰু ৰাজ্যত ঘোৰ আকাল হল। এনেকুৱা হোৱা দেখি ভৱানন্দই তেওঁৰ খুৰাকেৰে সৈতে পৰামৰ্শ কৰি সেই ঠাই এৰি যাবলৈ থিৰ কৰিলে, আৰু যথাসৰ্ব্বস্ব ভৰা দি নাৱেৰে উজাই আহিল। ব্ৰহ্মপুত্ৰত লাহ বিলাহ নামেৰে দুটা ডাঙৰ পাক আছিল, সেইখিনিত সোঁতৰ বেগ বৰ কোবাল। তেওঁলোক উজাই আহি সেইখিনি পালত, পাকঘূৰণিত পৰি তেওঁলোকৰ নাওখন বই-বস্তু সোপাৰে সৈতে পানীৰ তললৈ গল। খুৰাক ভতিজাক কোনোমতে সাঁতুৰি প্ৰাণ লৈ পাৰত উঠিলহি। তেওঁলোকৰ শৰীৰ একেবাৰেই বিবস্ত্ৰ। ভাগৰত তেওঁলোক গৰাৰ তলত আউজি জিৰাই থাকোতে এজনী তিৰোতা মানুহ সেইপিনে পানী আনিবলৈ আহি তেওঁলোকৰ তেনে দুৰ্দ্দশা দেখি, দুইকো খন বস্ত্ৰ দিলত, তেওঁলোকে তাকে পিন্ধি ওপৰলৈ উঠি আহিল। তাৰপৰা লাহে লাহে গৈ তেওঁলোক দুয়ো গাৱঁত সোমাই দেখিলে যে এজোপা গছৰ তলত কিছুমান মানুহে মেল কৰিছে। ভৱানন্দই খুৰাকেৰে সৈতে ওচৰ চাপি গৈ সেইখিনি পালত, দেখিলে যে তাতে তেওঁলোকৰ ধৰুৱা এজন আছে। ধৰুৱাজনে তেওঁলোকক দেখি চিনি পাই আথেবেথে সকলো কথা শুধিলত, তেওঁলোকে নিজৰ দুৰ্দ্দশাৰ বৃত্তান্ত জনাই, ধৰুৱাক কলে যে "তুমি আমাক প্ৰবৰ্ত্তিবৰ নিমিত্তে অলপ দ্ৰব্য-বস্তু দিয়াঁ, আমাৰ ধাৰৰ টকা সোপাকে আমি তোমাক এৰি দিলোঁ।" এই কথা শুনি ধৰুৱাই সন্তোষ পাই, তেওঁলোকক লোটা বাটি কাপোৰ আনি দিলে, তেওঁলোকে তাকে লৈ কুটুম্ব এঘৰত থাকিলগৈ। দিনদেক কুটুম্বৰ ঘৰত থাকি ভাল নালাগি তেওঁলোকে দিঙ্গা নগৰত ঘৰ-বাৰী সাজি থাকিল গৈ। তাতে তেওঁলোকে কিছুমান ছাগলী পুহি বেচি অলপ টকা গোটালে। ভৱানন্দই ভালকৈ পাশা খেলিব জানিছিল, তাতে তেওঁ পাশা খেলি জিকি কিছুমান ধন পালে। ইয়াৰ পিছত ভৱানন্দই তাতে এজনী ছোৱালী বিয়া কৰাই ৰীতিমতে গৃহস্থী হল। লাহে লাহে তেওঁ পাণৰ ব্যৱসায় কৰি চহকী হল। পাণৰ গৰাকীৰ বাৰীৰ পাণ তেওঁ গছত উঠি পাৰি দিয়ে, আৰু গৰাকীয়ে সেইবাবে তেওঁক কিছু পাণ এনেই দিয়ে, সেই পাণকে লৈ তেওঁ বজাৰত বেচি ধন পায়। এইদৰে পৰিশ্ৰম কৰি ভৱানন্দই বহুত ধন ঘটিলে। এদিন এজনী পোহাৰীয়ে আইৰ পোহাৰত

বহি বস্তু বেচি থাকোঁতেই উঠি গৈ তাই তাইৰ ঘৰৰপৰা আহিব লগীয়া হোৱাত তাই পোহাৰৰ কাষত ভৱানন্দক দেখা পাই কলে "তুমি দোকানত অলপ পৰ বহাঁ, মই ঘৰৰপৰা আহোঁগৈ। কিনোতা কোনোবা আহিলে বস্তু বেচিবা।" এই কথা শুনি ভৱানন্দ পোহাৰত বহিল আৰু পোহাৰী উঠি তাইৰ ঘৰলৈ গল ; পোহাৰত কিছুমান বস্তু বহুত দিন বিক্ৰী নোহোৱাকৈ পৰি আছিল। ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাত ভৱানন্দ পোহাৰত বহোঁতে সেই বস্তুবোৰ হুব্ হুব্ কৰে বিক্ৰী হবলৈ ধৰিলে। কিছুমান বেলিৰ মূৰত পোহাৰী আহি দেখিলে যে তাইৰ পোহাৰ উদং। তাই ভাবিলে কি কাণ্ড! বস্তুবোৰ কলৈ গল। তাই ভৱানন্দক খং কৰি কলে "এইবোৰ কি কথা ? কি ঢং ? মোৰ বস্তুবোৰ কলৈ গল ?" ভৱানন্দই পোহাৰীৰ বস্তু বেচি পোৱা ছকুৰি টকা, লাহেকৈ উলিয়াই পোহাৰীক দিলে। পোহাৰী অবাক। পোহাৰীয়ে বিস্ময় মানি ভৱানন্দক কলে "বাপু তুমি তো শুদা শক্তিৰ মানুহ নোহোৱা। তুমি মোৰ দোকানত আৰু কিছুমান দিন বহি বস্তু বেচাঁ।" ভৱানন্দই কলে "এনে কাম হব নোৱাৰে। মোৰ ঘৰত খুৰা এজন আছে তালৈ মই এতিয়াই যাব লাগিব।" এই কথা শুনি পোহাৰীয়ে ভৱানন্দক দুকুৰি ৰূপ দি বিদায় দিলে ; আৰু তেওঁ তাকে লৈ নিজৰ ঘৰলৈ গল।

কিছুদিনৰ পিছত ভৱানন্দৰ খুৰাক ঢুকাল। খুৰাকৰ শ্ৰাদ্ধাদি কাৰ্য্য কৰি অঁতাই ভৱানন্দই নাও এখন কিনি লৈ বেপাৰ কৰিবলৈ লাগিল। বেপাৰ কৰি কৰি লাহে লাহে তেওঁৰ হাতত টকা হলত তেওঁ আৰু নাও কিনি বেপাৰ বঢ়াবলৈ ধৰিলে। শেহত তেওঁ ন-খন নাৱেৰে বেপাৰ কৰি দেশ-দেশান্তৰে ফুৰি বৰ সদাগৰ হল। বেপাৰত ফুৰোঁতে তেওঁ হাট ফাট চকি একোকে নামানি, নিজক ৰজাৰ মোমায়েক বুলি পৰিচয় দি, ফাট ভাঙি চাৰিওফালে অহা যোৱা কৰি ফুৰে। লাহে লাহে ফাটোৱালবোৰে এই কথা ৰজাৰ কাণ ছুৱালে যে "ভৱানন্দ নামে সদাগৰ এজনে ফাট ভাঙি চলাচল কৰি ফুৰে, আৰু আমি মাচুল বিচাৰিলে তেওঁ কয় 'মই ৰজাৰ মোমায়েক, তহঁতক কিয় মাচুল দিম।" এই কথা শুনি ৰজাই খং কৰি ভৱানন্দক ধৰাই নিয়ালে। দূতে ভৱানন্দক ধৰি ৰজাৰ আগত হাজিৰ কৰি দিলত, ৰজাই ক্ৰোধ কৰি তেওঁক সুধিলে "তই কিয় এইদৰে ছল কৰ ?" ভৱানন্দই কৰযোৰ কৰি ৰজাক কলে "মহাৰাজ! এটি দৃষ্টান্তেৰে ইয়াৰ কাৰণ মহাৰাজৰ চৰণত নিবেদন কৰিব খুজিছোঁ, মহাৰাজে ক্ষমা কৰি

আজ্ঞা দিলেই বন্দীয়ে জনাই, জগৰৰপৰা সাৰিব পাৰেঁ।” ৰজাই এইকথা শুনি কৌতূহলী হৈ আজ্ঞা দিলত, ভৱানন্দই প্ৰথমতে এই শ্লোকটি মাতিলে—

“হীন সেৱা নকৰ্ত্তব্যা, কৰ্ত্তব্যো মহদাশ্ৰয়ঃ।
অজঃ সিংহ প্ৰসাদেন বনে ভ্ৰমতি নিৰ্ভয়ঃ॥”

শ্লোকটি শুনি দিঙ্গা নগৰৰ ৰজাই কলে “বাৰু, হৈছে, এতিয়া তোৰ দৃষ্টান্তটো ক?” ভৱানন্দই কবলৈ ধৰিলে—“এজন লোকে দুৰ্গা-পূজাত বলি দিবৰ নিমিত্তে কিছুমান ছাগ আনিছিল। তাৰে ভিতৰৰ এটা ছাগ খোৰা হৈ খোজ কাঢ়িব নোৱাৰি হাবিৰ মাজতে বৈ গল। ছাগটো হাবিত সেইদৰে অকলশৰে থকা দেখি তাক খাবলৈ বাঘ ভালুক আদি বনৰীয়া জন্তুবোৰ আহিল। ছাগটোৱে বিপদ উপস্থিত হোৱা দেখি বনৰীয়া জন্তু-বোৰক কলে—“তহঁতে মোক খাব নোৱাৰ, মই সিংহৰ ভাগিন, তেওঁৰ আদেশ মতে আহি মই এই বনত প্ৰবেশ কৰিছোঁ।” এই কথা শুনি জন্তুবোৰে ভয় খাই ছাগটোক কলে “তেন্তে তুমি আমাক তোমাৰ মোমায়েৰাৰ হাতৰপৰা ৰাখিব পাৰিবা নে?” ছাগে উত্তৰ দিলে “তহঁতে ভয় নকৰিবি, মই ৰাখিছোঁ বুলি কলে সিংহ মোমায়ে তহঁতক একো নকৰি এৰি গুচি যাব।” এই আশ্বাস পাই পশুবোৰে তেতিয়াৰপৰা ছাগটোক বেঢ়ি সেৱা-সুশ্ৰূষা কৰি কৰ স্বৰূপে তৃণ ঘাঁহ আনি দিবলৈ ধৰিলে। কিছুমান দিন ছাগটো এইদৰে মহা সুখেৰে থকাৰ পিছত এদিন তাতে সিংহ ওলালহি। জন্তুবোৰে সিংহক দেখি মহা আতঙ্ক পাই, ছাগক কাতুৰ্ব্বাদ কৰি কলে “সিংহ আহিছে, এতিয়া আপুনি আমাক ৰাখক।” এই কথা শুনি ছাগ-টোৱে হাতীৰ পিঠিত উঠি গৈ সিংহৰ ওচৰ পাই একে জাঁপেই মাটিত নামি পৰি সকাতৰে সিংহক স্তুতি কৰিলে “হে মহাৰাজ শুনক! মই ছাগ। বাঘ, ভালুক আদি জন্তুবোৰৰ ভক্ষ্য। কিন্তু মই আপোনাৰ ভাগিন বুলি এটাইকে কৈ ইয়াতে জীয়াই আছোঁ। এতেকে মহাৰাজ! আপোনাৰ যি অভিৰুচি হয় তাকে কৰক।” এইকথা শুনি সিংহই সন্তোষ পাই ছাগক কলে—‘বাৰু তোৰ কোনো ভয় নাই মই এই ঠাইত তোক ৰজা পাতিলোঁ।’ এই বুলি সিংহই সেই নিঃসহায় খোৰা ছাগটিক নিৰ্ভয় দি ৰাজ্য দি গুচি গল। মহাৰাজ, ময়ো তেনেকৈ আপোনাৰ নাম লৈ বেহা-বেপাৰ কৰি কোনোমতে পেট প্ৰবৰ্ত্তাই ফুৰেঁ।। এতেকে মহাৰাজৰ যি

অভিৰুচি হয় তাকে কৰক।" এইকথা শুনি দিঙ্গাৰ ৰজাই আনন্দ পাই, ভৱানন্দক বৰ সদাগৰ পাতি আদেশ প্ৰচাৰ কৰি দিলে আৰু ভৱানন্দৰ বঠাৰ নালত বগা চোৰঁৰ অৰাই দিলে।

ইয়াৰ পিছত ভৱানন্দ বৰ সদাগৰে বুকু ফুলাই নিৰ্ভয়ে বৰ প্ৰতাপেৰে চাৰিউফালে বেপাৰ কৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে। আমি ওপৰত কৈ আহিছোঁ যে ভাস্কৰ গুৰুৱে শঙ্কৰক শাস্ত্ৰৰ তৰ্কত জিকিব নোৱাৰি শঙ্কৰৰ ধৰ্ম্মমত খণ্ডাবৰ ইচ্ছাৰে আকৌ ভালকৈ শাস্ত্ৰ পঢ়িবলৈ বুলি নবদ্বীপলৈ নাৱেৰে ভটীয়াই গৈছিল; আৰু তেওঁ শঙ্কৰক কৈ গৈছিল যে "যেতিয়ালৈকে শাস্ত্ৰৰ তৰ্কেৰে আপোনাৰ মত মই খণ্ডন কৰিব নোৱাৰোঁ, তেতিয়ালৈকে আপোনাৰ প্ৰচাৰিত মততে চলিম।" দৈবক্ৰমে ভৱানন্দই উজাই আহোঁতে ভাস্কৰ গুৰুক লগ পালে। ভৱানন্দৰ নাও ভাস্কৰ গুৰুৰ নাৱৰ ওচৰতে ৰখা হৈছিল। দুপৰীয়া কায়স্থ ভৱানন্দই ব্ৰহ্মপুত্ৰত স্নান কৰি ৰাম-তৰ্পন আদি কৰি ভোজন কৰিবৰ আয়োজন কৰিছে; তেওঁ দেখিলে যে ব্ৰাহ্মণ ভাস্কৰে ব্ৰহ্মপুত্ৰত জোবোৰা মাৰিয়েই, সন্ধ্যা আহ্নিক একো নকৰাকৈয়ে, ৰাম ৰাম বুলি ভাত খাবলৈ লাগিল। ব্ৰাহ্মণৰ এনে কাৰ্য্য দেখি ভৱানন্দই আচৰিত মানি ফকৰা মাতি ভাস্কৰক কলে "জপৰা বুৰ, চপৰা গৰাহ! মই কায়স্থ হৈ তৰ্পণাদি কৰিহে ভোজন কৰিবলৈ আয়োজন কৰিছোঁ, আৰু তুমি বামুণ হৈ একো নকৰি চপৰাচপৰে ভাতৰ গৰাহ মাৰিলা?" এই কথা শুনি ভাস্কৰে উত্তৰ দিলে "শুনা বৰ সদাগৰ, শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰে সেইবোৰ সকলো গুচাইছে, তেওঁ নাম-ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰি এনে মত প্ৰকাশ কৰিছে, যে মাত্ৰ ঈশ্বৰৰ নাম ললেই সকলো ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্মৰ ফল পোৱা যায়। সেইদেখি মই মাথোন নাম লৈয়েই ভাত খালোঁ। মই শঙ্কৰেৰে সৈতে বাদ কৰি হাৰিলোঁ। সেই দেখি প্ৰতিজ্ঞা কৰি আহিছোঁ যে যেতিয়ালৈকে শাস্ত্ৰৰ দ্বাৰাই তেওঁৰ মত খণ্ডন কৰিব নোৱাৰোঁ তেতিয়ালৈকে তেওঁৰ প্ৰচাৰিত মত অনুসাৰে চলিম। সেইদেখি মই নবদ্বীপত পঢ়িবলৈ যাবলৈ আহিছোঁ।" এই খবৰ শুনি ভৱানন্দই সন্তোষ পাই ভাস্কৰ গুৰুক, শঙ্কৰদেৱ কত আছে শুধিলে। ভাস্কৰে কলে, শঙ্কৰদেৱ আসাম ৰজাৰ ৰাজ্যৰ ধুৱাঁহাট নামে এখন ঠাইত ভক্তি-ধৰ্ম্ম প্ৰকাশ কৰি আছে। কিন্তু তেওঁ ভাটীলৈ আহিবলৈ ইচ্ছা কৰিছে। এতিয়া কিজানি আহিলেই, নাইবা

তাতেই আছে, ভালকৈ কব নোৱাৰোঁ।" ভৱানন্দই এই কথা শুনি তেতিয়াই নাও মেলি দি আহিল, আৰু মানাহৰ সুঁতী এৰি চাউলখোৱা পালেহি, আৰু তাৰপৰা আহি খোৱানদীত সোমালহি। খোৱানদীৰ পাৰত দুজন ভকত খাগৰি কাটিবলৈ গৈছিল। তেওঁলোকে শঙ্কৰৰ ভণিতাৰে এই গীতটো গোৱা ভৱানন্দই শুনিবলৈ পালে,—

"নাৰায়ণ কাহে ভকতি কৰোঁ তেৰা।
মেৰি পামৰ মন, মাধৱ ঘনে ঘন, ঘাটুক পাপ নছোৰা॥
যত জীৱ জঙ্গম, কীট পতঙ্গম, অগণক জগতেৰি কায়া।
সবকহো মাৰি পূৰত উহি উদৰ, নাহি কৰত ভত দয়া॥
ঈশ স্বৰূপে হৰি, সব ঘটে বৈঠয়, যৈচন গগন বিয়াপি।
নিন্দা বাদ পৈশুন্য হিংসা, হৰি, তেৰি কৰোঁহো হামু পাপী॥
কাকু শঙ্কৰে কয়, কৰ কৰুণা নাথ! যো নাছোৰোঁহো ৰাম বাণী।
সব অপৰাধক বাধক তুৱা নাম তাহে শৰণ লহোঁ জানি॥"

এই গীতৰ ভণিতা শুনি ভৱানন্দই ভাস্কৰৰ কথাৰ ভালকৈ মৰ্ম্ম অৱগাহ কৰি, ভকত দুজনক শুধিলে, "তোমালোকে যাৰ ৰচিত গীত গাইছা, তেওঁ কত আছে?" ভকত দুজনে কলে "সেই পুৰুষজন চূণপোৰা বৃক্ষৰ তলত আছে। আপুনি নো তেওঁৰ কথা কিয় শুধিলে?" ভৱানন্দই উত্তৰ দিলে যে "তেওঁৰ কথা শুনি তেওঁক গুৰু লভিবৰ নিমিত্তে বিচাৰি আহিছোঁ।" এই কথা শুনি ভকত দুজনে আনন্দ মনেৰে তেওঁক শঙ্কৰদেৱক দেখুৱাই দিবৰ নিমিত্তে লৈ গল।

সেইদিনা শঙ্কৰদেৱৰ ভোজনৰ নিমিত্তে চাউলৰ অনাটন পৰিছিল। শঙ্কৰদেৱৰ পত্নীয়ে স্বামীক কলে "আজি ভোজনৰ চাউল নাই, কিজানি কি হয় কব নোৱাৰোঁ। কিজানি আজি আভকতীয়াৰ চাউলকে ভোজন কৰিবলগীয়া হয়, তাৰ ঠিক নাই।" এনে সময়তে চাউল, লোণ, তেল কাহ্নতকৈ লৈ শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত ভৱানন্দ সদাগৰ উপস্থিত হলগৈ। শঙ্কৰ পূবফালে মুখ কৰি বহি আছিল, ভৱানন্দ তেখেতৰ পিঠিৰ ফালৰ পৰা থিয় দিলত, ভৱানন্দৰ ছাঁটো শঙ্কৰদেৱৰ মুখৰ আগত পৰিলহি। ঠিক এনে সময়তে শঙ্কৰদেৱে নাৰায়ণ নাম উচ্চাৰণ কৰিলে। ভৱানন্দই তেওঁৰ আগত চাউল, লোণ থৈ তেওঁক সেৱা কৰিলে। শঙ্কৰদেৱে তেওঁক

কোন বুলি সুধিলত, ভৱানন্দই কলে "আমাৰ ঘৰ বগৰিগুৰি পৰগণাৰ হালধি-আটী গ্ৰামত। পিতামাতাই মোৰ নাম ভৱানন্দ থলে, ৰজাই বৰ সদাগৰ নাম দিলে। ভাস্কৰৰ মুখে আপোনাৰ কথা শুনি আপোনাক গুৰু লভিবৰ নিমিত্তে বিচাৰি আহিছিলোঁ ; নৈৰ পাৰত দুজন ভকতে আপোনাৰ ভণিতাৰে গীত গোৱা শুনি, মোৰ মনোবাঞ্ছা সিদ্ধি হবৰ আগন্তুক হোৱা দেখি কৃতকৃত্য হৈ তেওঁলোকৰ মুখে সঠিক বাতৰি পাই এইখিনি পালোঁহি।" শঙ্কৰদেৱে কলে "ভাস্কৰে পৰোক্ষে তোমাৰ উপকাৰ কৰিলে। শুনা ভৱানন্দ, তুমি আহি মোৰ ওচৰত থিয় দিওঁতে মোৰ মুখত নাৰায়ণ নাম ওলাল, এতেকে আজিৰপৰা তোমাৰ নাম নাৰায়ণ দিলোঁ। মোৰ পৰম বান্ধৱ ভক্ত এজন আছে, তেওঁৰে সৈতে তোমাৰ সখ্য নিৰূপণ কৰিলোঁ।" নাৰায়ণে সুধিলে তেওঁ কত আছে ? শঙ্কৰদেৱে কলে "তেওঁৰ মাতৃশ্ৰাদ্ধ পৰিছেহি সেইদেখি তালৈ টকা ভঙাই আনিবলৈ পুৱাই ওলাই গৈছে।" নাৰায়ণ ঠাকুৰে কলে "মোৰ নাৱতে টকা ভঙাবলৈ পোৱা যাব, মই নাৱলৈকে যাওঁ, আপুনি কৃপা কৰি তেওঁক তালৈকে পঠিয়াই দিব।" এই বুলি নাৰায়ণ ঠাকুৰ যোৱাৰ পিছত, মাধৱদেৱ আহি শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰ পাই, তেওঁ কতো টকা ভঙাবলৈ নাপালে বুলি কলত, শঙ্কৰদেৱে তেওঁক কলে যে "এজন প্ৰধান পুৰুষ এতিয়াই মোৰ ওচৰলৈ আহিছিল, তেওঁৰে সৈতে তোমাক সখি কৰি দিলোঁ। তেওঁৰ নাৱতে টকা ভঙাবলৈ পোৱা যাব বুলি তেওঁ কৈছিল ; তেওঁ তোমাক অনেক প্ৰাৰ্থনা কৰি মাতি গৈছে তুমি তালৈকে যোৱাঁ। প্ৰাৰ্থকৰ বাঞ্ছা সিদ্ধি কৰিব লাগে।" এই কথা শুনি মাধৱে গুৰুৰবাক্য শিৰোধাৰ্য্য কৰি নাৰায়ণ ঠাকুৰৰ (১) নাৱলৈ তেতিয়াই গল। নাৰায়ণ ঠাকুৰে তেওঁৰ নাৱলৈ উভতি গৈ কেতিয়া তেওঁ নতুন সখিক দেখিবলৈ পাব বলি বাট চাই আছে, এনেতে তাত মাধৱদেৱ উপস্থিত হলগৈ। নাৰায়ণ ঠাকুৰে মাধৱদেৱক প্ৰণাম কৰি আদৰ-সাদৰ কৰি বহুৱাই ঠগিত গুৱা পাণ আগবঢ়াই দিলত, মাধৱদেৱে তেওঁৰ টকা ভঙাবৰ নিমিত্তে নাৰায়ণ ঠাকুৰৰ হাতত দিলে। ঠাকুৰ আতাই সেই টকাৰ দগুণ ভঙাই মাধৱদেৱক দিলত, মাধৱদেৱে আচৰিত হৈ সেই বেছি ভাগ নিবলৈ অস্বীকাৰ কৰিলত, ঠাকুৰ আতাই তেওঁক তাক নিবলৈ প্ৰাৰ্থনা

(১) নাৰায়ণ ঠাকুৰক সংক্ষেপকৈ "ঠাকুৰ আতা" বোলে।

কৰি কলে "সখি, আপুনি নিয়ক ; আপোনাৰ মাতৃ মোৰো মাতৃ, সেইদেখি মাতৃশ্ৰাদ্ধৰ নিমিত্তে মোৰ ভাগো মই দিছোঁ।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে টকা গ্ৰহণ কৰি গৃহলৈ প্ৰত্যাগমন কৰিলে। মাকলীৰ পুতেক ৰাম নামে আলধৰা এজনকো মাধৱদেৱৰ সঙ্গত থাকি বন-বাৰি কৰিবলৈ ঠাকুৰ আতাই লগত দিলে। শ্ৰাদ্ধৰ দিনা শঙ্কৰদেৱকে আদি কৰি সকলো উপস্থিত থাকি মহা সমাৰোহেৰে শ্ৰাদ্ধ সম্পাদন কৰিলে। ব্ৰাহ্মণসকলে ভূৰি ভোজন আৰু দক্ষিণা পালে।

ত্ৰয়োদশ অধ্যায়

কুমাৰকুচি আৰু পাটবাউসী

চূণপোৰাত থাকি শঙ্কৰদেৱে ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰ কৰি থাকোতে চাৰিউফালৰপৰা অনেক লোক আহি তেওঁৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্মত দীক্ষিত হবলৈ ধৰিলে। জয়ন্তিয়াৰ মধাই নামে নিপুণ লোক এজনে ইয়াতে শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰে। শঙ্কৰদেৱে মধাইক নীতি সদাচৰ শিকাই শৰণ দিলে। বুঢ়াগোপাল নামে সজ লোক এজনেও ইয়াতে শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত শৰণ লয়। মন্দিয়া নামেৰে ঠাইত নাৰায়ণ ঠাকুৰে ঘৰ কৰি আছিল; প্ৰতিদিন তেওঁ মন্দিয়াৰপৰা মাধৱদেৱৰ ওচৰলৈ আহি আৰু তাৰপৰা দুয়ো একেলগে শঙ্কৰদেৱৰ পাশলৈ আহি গুৰুক সেৱা ভক্তি কৰি থাকে।

এইদৰে কিছুমান দিন চূণপোৰাত থকাৰ পিছত দেখা গল, যে তাত নৈৰ ঘাটত অনেক নাৱৰীয়া মানুহে নাও বান্ধি ঠাই অপৰিস্কাৰ আৰু অশুচি কৰে। এদিন গুৰুপত্নীয়ে গুৰুজনক এই কথা জনালত, গুৰুজনে মাধৱদেৱৰে সৈতে পৰামৰ্শ কৰি চূণপোৰা পৰিত্যাগ কৰিবলৈ স্থিৰ কৰিলে। এই কথা শুনি জয়ন্তিয়াৰ মধাই আতৈয়ে শঙ্ক দেৱক কলে, যে কুমাৰকুচি নামে ওখ ভাল ঠাই এডোখৰ আছে, তালৈকে গলে ভাল। কুমাৰকুচিলৈকে যাবলৈ থিৰ কৰি পিছদিনা শঙ্কৰদেৱে ভকতসকলেৰে গৈ কটকতলী নামে বিল এখন পাই, তাৰ পাৰৰ গছ এজোপাৰ তলত বিশ্ৰাম কৰি গৈ কুমাৰকুচিত বহা ঘৰ, ভকতৰ হাটী, নামঘৰ আদি সজাবলৈ আজ্ঞা কৰি ঘৰলৈ উভতি আহিল আৰু নাৰায়ণ ঠাকুৰে সেই আজ্ঞামতে মানুহ লৈ গৈ সকলো যুগুত কৰি গুৰু পত্নীৰে সৈতে শঙ্কৰদেৱক আৰু ভকতসকলক তালৈ তুলি নিলে।

কুমাৰকুচিত কিছুদিন শঙ্কৰদেৱে ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰ কৰি থকাৰ পিছত দেখা গল, যে তাৰ বিলত গঞা মানুহে সততে মাছ মাৰিবলৈ আহি বিলৰ পানী

খোদা কৰি থৈ যায়; সেইদেখি পানীৰ অভাৱত গুৰুজন মাজে সময়ে লঘোনে-ভোকে থাকিব লগীয়াত পৰে। এই কথা গুৰুপত্নীয়ে নাৰায়ণ ঠাকুৰক জনালত নাৰায়ণ ঠাকুৰে ভৱানীপুৰৰ গোপাল আতাক কৈ তেওঁৰ হতুৱাই গুৰুজনৰ নিমিত্তে কুমাৰকুচিত এটা পাত্‌কুৱা খনাই দিয়ালে।

শঙ্কৰদেৱৰ ঘৰৰ ওচৰতে হীৰা জাতৰ মানুহ এঘৰ আছিল। সেকুনীয়ে হীৰাৰ ঘৰৰপৰা অপবিত্ৰ মাছ আনি গুৰুজনৰ ঘৰত পেলায়হি। হীৰাঘৰক নানাপ্ৰকাৰে বুজাই তাৰপৰা তুলিব নোৱাৰি, শঙ্কৰদেৱে মাধৱদেৱ, নাৰায়ণ-ঠাকুৰ, ৰামদাস আদি ভক্তসকলেৰে সৈতে আলচ কৰি সেই ঠাই এৰি পাটবাউসীলৈ যাবলৈ ঠিক কৰিলে। আগেয়ে তাত ৰজাৰ পাটনগৰ আছিল দেখি তাক পাটবাউসী বোলে। শঙ্কৰদেৱৰ অনুজ্ঞাক্ৰমে সেৱক সকলে হাবি বন কাটি পাটবাউসীত হাটী বাটী নামঘৰ মণিকূট সাজি প্ৰস্তুত কৰিলত শঙ্কৰদেৱে তাত সত্ৰ পাতিলে।

মাধৱ বাবাদিত থাকে, তাৰপৰা পাটবাউসীলৈ বহুত দূৰ। ইমান দূৰৰপৰা তেওঁ দিনৌ গুৰুসেৱা কৰিবলৈ আহোতে তেওঁৰ বৰ কষ্ট হয়, সেইদেখি শঙ্কৰদেৱে এতোলা সোণ দি এজন গণকৰপৰা বাৰী এখন কিনি তাত ঘৰ সজাই মাধৱক থাকিবলৈ দিলে।

কীৰ্ত্তনঘোষাৰ শেষ ছোৱা তেতিয়ালৈকে ৰচনা কৰিবলৈ বাকী আছিল। পাটবাউসীতে শঙ্কৰদেৱে সেই ছোৱা ৰচনা কৰি কীৰ্ত্তনঘোষা সমাপ্ত কৰে। ইয়াৰ পিছত তাতে শঙ্কৰদেৱে শ্ৰীমদ্ভাগৱত শাস্ত্ৰৰ প্ৰথম, দ্বিতীয়, তৃতীয়, সপ্তম, অষ্টম, দশম স্কন্ধৰ ভাঙনি কৰি পদ আৰু বলি-ছলনৰ পদ কৰে। কুৰুক্ষেত্ৰ, নিমি-নৱসিদ্ধ, ৰুক্মিণীহৰণ, ভকতি-প্ৰদীপ পুথিও পাটবাউসীতে শঙ্কৰদেৱে ৰচনা কৰে। পাটবাউসীতে তেওঁ ভাগৱতৰ একাদশ স্কন্ধ আৰু দ্বাদশ স্কন্ধৰো পদ-ভাঙনি কৰে। তেওঁৰ কালীদমন আদি নাটবোৰ আৰু আন আন গীত ভটীমা বহুত পাটবাউসীতে ৰচিত হয়। বেদ বেদান্ত গীতা ভাগৱতৰ পৰা সাৰ উদ্ধাৰ কৰি মূল সংস্কৃত ৰত্নাকৰ নামে পুথিখনো তাতে শঙ্কৰদেৱে ৰচনা কৰে।

এইবিলাক পুথি ৰচনা কৰাৰ পিছত শঙ্কৰদেৱে এদিন মাধৱদেৱক কলে—"বঢ়াৰ পো, তুমি গ্ৰন্থ এখন ৰচনা কৰাঁ, তাত ব্ৰহ্মা আদি কৰি স্থাবৰ পৰ্য্যন্ত সকলোকে ঠাই দিবা, আৰু মোকো এচুকত ৰাখিবা।"

মাধৱদেৱে গুৰুবাক্য শিৰোধাৰ্য্য কৰি এনে শাস্ত্ৰ এখন পিছত ৰচনা কৰিছিল; আৰু এইখনেই অমূল্য গ্ৰন্থ শাস্ত্ৰশিৰোমণি ঘোষা শাস্ত্ৰ।

অদ্বিতীয় ধৰ্ম্মবীৰ অদ্বিতীয় কৰ্ম্মবীৰ মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে এইদৰে এখনৰ পিছত এখনকৈ অমূল্য গ্ৰন্থৰাজি ৰচনাকৈ উলিওৱা দেখি আচৰিত মানি এদিন কৰ্ম্মকুশল মহাভক্ত নাৰায়ণ ঠাকুৰে সখিয়েক মাধৱদেৱক শুধিলে "সখি, গুৰুজন দেখোঁ সদায় সকলো সময়তে কৃষ্ণকথা আলাপন শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনত নিমগন থাকে, তেখেতে নো শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰিবলৈ কেতিয়া সময় পায়। আপুনি জানে যদি মোক কব পাৰে নে?" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে হাঁহি উত্তৰ দিলে "গুৰুজনে কেতিয়া কেনেকৈ শাস্ত্ৰ লিখে, তুমি এদিন ৰাতি গৈ নিজে চাবাগৈ।" নাৰায়ণ ঠাকুৰে সেইদিনা তেওঁৰ ঘৰলৈ নগৈ ৰাতি শঙ্কৰদেৱৰ পাশলৈ গৈ কীৰ্ত্তন ঘৰৰ বাৰৰ জলঙাইদি জুমি চাই দেখিলে যে কীৰ্ত্তনঘৰৰ দুৱাৰ জপাই বন্ধ কৰি লৈ তাৰ ভিতৰত শঙ্কৰদেৱে বহি অদ্ভুত শক্তি প্ৰকাশ কৰি পুথি লেখিব লাগিছে। নাৰায়ণ ঠাকুৰে জুমি থাকোঁতেই শঙ্কৰদেৱে গম পাই মাত লগালে "নাৰায়ণ, ভিতৰলৈ আহঁা।"

নাৰায়ণ ঠাকুৰ হঠাৎ অপ্ৰস্তুত হৈ কীৰ্ত্তন ঘৰৰ ভিতৰ সোমাই শঙ্কৰদেৱৰ চৰণত পৰি প্ৰণাম কৰিলত শঙ্কৰদেৱে তেওঁক মধুৰ ভাৱে সম্বোধন কৰি কলে "সাক্ষাতে নাহি তুমি কিয় জুমি চাইছিলা?" এই বুলি শঙ্কৰদেৱে তেওঁক সাদৰ কৰি চাৰিখন তামোল দিলে, তেওঁ গদগদ হৈ শঙ্কৰদেৱৰ চৰণত পৰি সেৱা কৰি ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰি ওলাই আহি, মাধৱদেৱৰ ওচৰ পাই মাধৱৰ হাতত তামোল চাৰিখন দি সখিয়েকক সকলো বৃত্তান্ত জনালে। তাৰে দুখন আকৌ মাধৱে নাৰায়ণক দিলত নাৰায়ণে গুৰুজনৰ প্ৰসাদ বুলি অতি হৰিষ মনেৰে খাই সেই ৰাতি তাতে শুই থাকি পিছ দিনা পুৱাহে নিজৰ ঘৰ পাইছেহি।

মাধৱদেৱৰ ভাগিনীয়েক উৰ্ব্বশীৰ এটি পুত্ৰ সন্তান জন্ম হল। ভাগিনীয়েকে অশৌচৰ অন্তত পানী কেচুৱা লৰাটি কোলাতকৈ আনি কান্দি কান্দি মাধৱদেৱক কলে "মোৰ লৰাটি নোহোৱাহেঁতেনই ভাল আছিল, এই বংশত পূৰ্ব্বে ঋষিৰ শাপ আছে, এতিয়া ই কিজানি জীয়াই নাথাকেই।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে ৰামদাসক, কি ঋষিৰ শাপ বুলি শুধিলত ৰামদাসে তেওঁক কলে "আমাৰ উপৰি পুৰুষ এজনক ঋষিয়ে ক্ৰোধ কৰি শাপ দিছিল

যে "তোৰ কোনো সন্তান নাথাকিব।" এই শাওপাত শুনি তেওঁ ঋষিক কাতুৰ্ব্বাদ কৰি শাপ মোচনৰ প্ৰাৰ্থনা কৰিলত ঋষিয়ে কলে "বাৰু তোৰপৰা সপ্তম পুৰুষৰ পিছৰপৰাহে তোৰ বংশৰ সন্তান নাথাকিব।" এতিয়া মোতে সেই সপ্তম পুৰুষৰ ওৰ পৰিছে। এইকথা শুনি মাধৱদেৱে ভাগিন ৰাম-চৰণক তাৰ মাকৰ হাতৰপৰা আনি নিজৰ কোলাত লৈ ভনীয়েকক কলে "আই, তই কোনো চিন্তা নকৰিবি, তোৰ পুতেৰক মোক দান কৰ। ঋষিৰ শাপত মোৰ বংশ হে উছন হব, ৰামদাসৰ বংশ কেঁয়াবন বঢ়াদি বাঢ়িব।" এই বুলি মাধৱদেৱে ভাগিন ৰামচৰণক আশীৰ্ব্বাদ কৰি তাক মাকৰ হাতত দিলে।

চতুৰ্দ্দশ অধ্যায়

পাটবাউসী

জনিয়াত ঠাকুৰ আতা থাকে। তেওঁ দিনৌ তাৰপৰা আহি মাধৱদেৱৰ লগত শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈ আহি গুৰু সেৱা আদি কাৰ্য্য কৰি, ৰাতি মাধৱদেৱক নিজৰ ঘৰতে থৈ জনিয়ালৈ যায়। এদিন একাদশীৰ দিনা পুৱাই মাধৱে স্নান কৰি নাম প্ৰসঙ্গ কৰি অঁতাই ঈশ্বৰক সমৰ্পণ কৰি দিয়া নৈবেদ্য প্ৰসাদ অলপ খাই, তাৰ পিছত শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈ আহিল। শঙ্কৰদেৱে মাধৱৰ মুখ অলপ টুপ্‌টুপীয়া দেখি তেওঁক শুধিলে "আজি তুমি একাদশীতে কিবা ভোজন কৰিলা নে কি?" মাধৱদেৱে কি ভোজন কৰিছিল কলত শঙ্কৰদেৱে বিৰক্তি প্ৰকাশ কৰি তেওঁক কলে "তুমি একাদশীৰ দিনা কিয় অন্ন ভুঞ্জিলা?" এইকথা শুনি মাধৱদেৱে সবিনয়ে গুৰুৰ আগত নিবেদন কৰিলে "বাপ হয়, একাদশীৰ দিনা একো ভোজন কৰা উচিত নহয়; কিন্তু তথাপি কওঁ যে কলিৰ লোকৰ অল্প শক্তি, কিছু ভোজন নকৰিলে অলপতে শৰীৰ বিকল হয়। গতিকে ঈশ্বৰৰ নাম প্ৰসঙ্গ কৰিবলৈ ভকত হীনবল হয়। সকলো ধৰ্ম্মৰ শিৰোমণি নাম-ধৰ্ম্ম, ব্ৰত উপবাসৰ পৰা নামৰ বিঘিনি হয়।" মাধৱদেৱৰ এই যুক্তি সাৰগৰ্ভ দেখি শঙ্কৰদেৱে আৰু একো নকলে।

এদিন শঙ্কৰদেৱে নাৱত উঠি যাওঁতে চণ্ডাল এটাই কৃষ্ণ নাম উচ্চাৰণ কৰা শুনি চণ্ডালটোক তেওঁ ধন্য ধন্য বুলি প্ৰশংসা কৰিবলৈ ধৰিলে। শঙ্কৰদেৱে কলে যে দ্বাদশগুণীয়া ব্ৰাহ্মণ এই চণ্ডালৰ সমান নহয়, তেওঁতকৈও ই উত্তম। আৰু কিছুমান বাট যাওঁতে শঙ্কৰদেৱে শুনিলে, এটা গৰখীয়াই গৰু চৰাওঁতে কৃষ্ণ কৃষ্ণ উচ্চাৰণ কৰিলে। তাৰ মুখত কৃষ্ণনাম শুনা মাত্ৰকে তেওঁ নাও ৰখালে, আৰু প্ৰেমত তেওঁৰ চকুৰেদি লোতক ব'বলৈ ধৰিলে। তেওঁ "কিনো বিচক্ষণ এই লৰাটো" এই বুলি তাক প্ৰশংসি আনন্দ

মনেৰে আকৌ নাও মেলি গৈ, ঠাই চাই ফুৰি আকৌ পাটবাউসীত সোমালহি ।

চান্দসাই নামে এক মুছলমান দৰ্জ্জিয়ে শঙ্কৰদেৱক চোলা এটা সী দিছিল । চোলা বৰিবলৈ যাওঁতে দৰ্জ্জিয়ে শঙ্কৰদেৱৰ মহিমা আৰু মহিয়সী শক্তি দেখি শঙ্কৰদেৱক গুৰু মানি ভক্তি আৰু সেৱা কৰিবলৈ ধৰিলে ।

বাৰাদিৰ বুঢ়া দলৈ নামে এজনে এদিন তেওঁৰ ঘৰত নাম কীৰ্ত্তন কৰাবলৈ বুলি, পাছদিনা আহি মাধৱদেৱক নিমন্ত্ৰণ কৰিলে । পিছদিনা পুৱা মাধৱে স্নান কৰ্মাদি কৰি শঙ্কৰদেৱক সেৱা কৰি কলে "বুঢ়া দলৈয়ে আহি তেওঁৰ ঘৰত নাম কীৰ্ত্তন কৰিবলৈ মোক নিমন্ত্ৰণ কৰিছে, মই বাবা-দিলৈ যাওঁ ।" শঙ্কৰদেৱে কলে "বাৰু যোৱা, কিন্তু তাত অলপ সাৱধান হবা ।" মাধৱে চাৰিজন ভকত লগত লৈ বাৰাদিলৈ গৈ বুঢ়া দলৈৰ ঘৰত নাম কীৰ্ত্তন কৰি ঘৰলৈ উভতি আহিছে, বাটতে বুঢ়াদলৈৰ ভায়েকে মাধৱ-দেৱক আগভেটি ধৰি গালি পাৰিবলৈ ধৰিলে আৰু মাৰিবলৈ খেদি গ'ল । সি বোলে—"আজি তই কলৈ পলাবি, কেনেকৈ সাৰিবি চাম । তই মোৰ ককাইক নষ্ট কৰিলি !" মাধৱে তাৰ কথাৰ একো উত্তৰ নিদি থিয় হৈ ৰল । তেনে দেখি দলৈৰ ভায়েকৰ গালি তিৰস্কাৰ আৰু চৰিলহে ; কিন্তু মাধৱ অচল, অটল, "নিবাত নিষ্কম্প তৰুবিৰ ।" ইমান গালি-শপনিৰ পিছতো মাধৱৰ নিৰ্ব্বিকাৰ ভাব আৰু প্ৰশান্ত মূৰ্ত্তি দেখি সি আচৰিত মানিলে । সি তেতিয়া মনে মনে বৰি চালে যে "মই ইমান তিৰস্কাৰ কৰিলোঁ ইমান অপমান কৰিলোঁ, তথাপি এওঁ এষাৰ কথা মোক নকলে । এওঁ নিশ্চয় পৰম মহন্ত । এনে সন্ত বৰি মই নিজে হে পাপ আৰ্জ্জিলোঁ । এনেজন সাধু পুৰুষক দুখ দি মই হে তললৈ গলোঁ ।" ইয়াকে ভাবি দলৈৰ ভায়েকে আহি মাধৱদেৱৰ চৰণত দণ্ডৱৎ হৈ পৰি দোষৰ ক্ষমা মাগিলে । মাধৱ-দেৱে তাৰ প্ৰতি প্ৰসন্ন হৈ তাৰ দোষ ক্ষমা কৰিলত দুয়ো দুফালে গল । এফালে যেতিয়াই মাধৱদেৱক দলৈৰ ভায়েকে আগচি ধৰি গালি পাৰি মাৰিবলৈ গৈছিল, তেতিয়াই লগৰ ভকত এজনে লৰি আহি সেই খবৰ শঙ্কৰদেৱক দিলত, শঙ্কৰদেৱে মহা ক্ৰোধ কৰি বহুত ভকত লগত লৈ খেদি গ'ল । তেওঁ বাটতে মাধৱক লগ পাই ব্যস্তভাৱে সেই ঘটনাৰ কথা সুধিলত, মাধৱদেৱে গুৰুৰ চৰণত পৰি সেৱা কৰি কলে "বাপ, আপোনাৰ

চৰণৰ প্ৰসাদত কোনো বিঘিনি নোহোৱাকৈ আহিলোঁ।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে সন্তোষ পাই মাধৱেৰে সৈতে গৃহলৈ উভতি আহিল।

মাধৱদেৱৰ আলধৰা মাকলীৰ পুতেক বাঃ গণককুচিত মাধৱদেৱৰ বহা বখীয়া হৈ থাকে; মাধৱদেৱ প্ৰতিদিন তাৰপৰা শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈ আহোঁতে কেতিয়াবা অকলৈ আহিবলগীয়াতও পৰে। এদিন মাধৱদেৱ অকলৈ আহোঁতে বাটত তেওঁক এটা মহে খুচিবলৈ খেদি আহিছিল। মহটোৱে খেদি অহা দেখি মাধৱদেৱে নিভয়ে তাতে থিয় দি বল দেখি, মহটো সচকিত হৈ দমি গৈ লাহে লাহে তাৰপৰা আতৰি গুচি গল; তাৰ পিছত মাধৱদেৱেও লাহে লাহে তাৰপৰা আঁতৰি আহিল। সেইদিনা অহাত অলপ পলম হোৱাত শঙ্কৰদেৱে, কিয় আজি পলম হল বুলি মাধৱক সুধিলত মাধৱে সেই মহৰ বৃত্তান্ত কলে। এইকথা শুনি শঙ্কৰদেৱে নাৰায়ণ ঠাকুৰক আজ্ঞা দিলে যে মাধৱৰ সেৱা শুশ্ৰূষা কৰিবলৈ আৰু দিনো লগত আহিবলৈ এজন আলধৰা তেওঁক যেন বিচাৰি আনি দিয়া হয়। কাৰ্য্য-কুশল নাৰায়ণে তেতিয়াই মানুহ এজন বিচাৰি গৈ শ্ৰীৰাম নামেৰে এজন লোকে ধাননিত ধান দাই থকা দেখি, তেওঁক আনিলে, শ্ৰীৰামেও আনন্দিত মনেৰে আহিল। এই শ্ৰীৰামেই ইয়াৰ পিছৰপৰা শঙ্কৰ মাধৱৰ অকপট নিস্বাৰ্থ নিৰ্ব্বিকাৰ নিস্পৃহ মহাভক্ত শ্ৰীৰাম আতা যাৰ নিৰহ-নিপানী গুৰুসেৱা আৰু সংসাৰত নিৰ্লিপ্তভাৱে সকলোকে আশ্চৰ্য্যান্বিত কৰিছিল।

ব্যাস কলাই বাপু আৰু তেওঁৰ পুতেক এই দুয়োজন শঙ্কৰদেৱৰ সেৱক, দুয়ো শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত শৰণ লোৱা। দেশত বসন্ত পীড়াৰ প্ৰকোপ হৈ ব্যাস কলাইৰ পুতেক সেই ব্যাধিত পৰিলত, দেবী উপাসক বিপ্ৰসকলে ব্যাস কলাইক বুধি দিলে যে শীতলাৰ পূজা কৰিব লাগে, শীতলাৰ পূজা কৰিলে পুত্ৰ নমৰে। ব্যাসকলায়ে সেই কথামতে শীতলাৰ পূজা কৰিলে। বৰং পুতেকে বাপেকক হাক দিছিল, তথাপি বাপেকে সেই নিষেধো নুশুনিলে। এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে তেওঁৰ জগৰ ধৰি তেওঁক বৰ্জ্জন কৰি এৰিলে। ব্যাসকলাইৰ পুতেক কিন্তু সেই নৰীয়াতে মৰিল। ইয়াৰ পিছত ব্যাসকলায়ে কাতৰ কৰি ৰামৰায়ক ধৰিলে যাতে শঙ্কৰদেৱে তেওঁৰ দোষ মৰিষণ কৰে। দ্বিজৰ দুখ দেখি ৰামৰায়ে ছকুৰি টকা দঁড় শঙ্কৰদেৱৰ আগত থৈ ব্যাসকলাইৰ হকে প্ৰাৰ্থনা কৰিলত, শঙ্কৰদেৱে ব্যাসকলাইক ক্ষমা কৰা দূৰত থাকক ৰামৰায়কে বৰ্জ্জন কৰিলে। ছমাহৰ মূৰতহে

মাধৱদেৱৰ প্ৰাৰ্থনাত বামৰায়ৰ জগৰ ভাগিছে। শঙ্কৰদেৱৰ অব্যভিচাৰী এক-শৰণ ধৰ্ম্মৰ মূলত আঘাত পৰাত তেওঁ ব্যভিচাৰীৰ প্ৰতি কেনে কথোৰ ভাৱে শাসনদণ্ড হাতত লৈছিল, এই ঘটনাই তাৰ জাজ্জ্বল্য উদাহৰণ।

ব্ৰাহ্মণ গৰমলি এজন পৰম দেবীপূজক আছিল। তেওঁ নানা প্ৰকাৰে দেবীৰ পূজা কৰি যথাসৰ্ব্বস্ব দেবীৰ পূজাৰ অৰ্থে ব্যয় কৰি শেহত অন্ধ-বিশ্বাসত অভিভূত হৈ নিজৰ হাতেৰে নিজৰ বুকু ছিৰি ৰক্ত পৰ্য্যন্ত দেবীৰ আগত সমৰ্পণ কৰিছিল। তথাপি তেওঁ শান্তি নাপাই, ৰোগ দুখ আৰু শৰীৰৰ ক্ষত যন্ত্ৰণাত অত্যন্ত কষ্ট পাই প্ৰাণ পৰিত্যাগ কৰিবৰ নিমিত্তে ৰাজ আলিৰ কাষত মূৰ্চ্ছিত হৈ পৰি আছিল। সেই বাটেই দিনৌ মাধৱদেৱ শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈ যায়। সেই হৃদয়বিদাৰক অৱস্থাত চট্‌ফট্‌ আৰু কাউ-ৰাও কৰি থকা মানুহজনক মাধৱদেৱে দেখি মধুৰ বাক্যেৰে তেওঁক সান্ত্বনা কৰি তেওঁৰ ক্ষত স্থানবোৰ ধুৱাই-পখলাই তাত ঔষধ আৰু তুলা দি, তেওঁক ক্ষুদ্ৰ দেবদেবীক পৰিত্যাগ কৰি শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈ গৈ কৃষ্ণৰ চৰণত শৰণ লবলৈ কলে। ব্ৰাহ্মণে তাকে নিশ্চয় কৰি সাৰোগত কৰি ললত, মাধৱদেৱে তেওঁক স্নান কৰাই, তেওঁৰ ঘাত নিজ হাতে তুলা আৰু তেল দি তেওঁক শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈ গৈ গলত শঙ্কৰক তেওঁ গুৰু মানি মন থিৰ কৰিলত শঙ্কৰদেৱে তেওঁক এক ঈশ্বৰত শৰণ দিলে। তেতিয়াৰেপৰা ব্ৰাহ্মণে মানসিক আৰু শাৰীৰিক ব্যাধিৰ হাত এৰাই নিৰুজ হৈ শান্তি লাভ কৰিলে।

সাতজনী বুঢ়ী ভকতনীয়ে নিতৌ তাঁতীকুঁচিৰপৰা শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈ নাম প্ৰসঙ্গ কৰিবলৈ আহে। এদিন হাথীয়া দলৈকে আদি কৰি জনচেৰেক শঙ্কৰ-বিদ্বেষী জাতিয়ে তেওঁলোকক বাটত পাই আঁগুৰি ধৰি শুধিলে "তোমা-লোক কলৈ যোৱাঁ?" তেওঁলোকে উত্তৰ দিলে "আমি শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈ নাম-প্ৰসঙ্গ কৰিবলৈ যাওঁহঁক।" এই কথা শুনি সেই দুৰ্দ্দান্ত কেইজনে বুঢ়ীসকলক কলে "তোমালোকে নাম লৈ কি কৰিবা? যদি তোমালোকে এই মৰা গৰুটো নামৰ বলেৰে জীয়াই দিয়াব পাৰা, তোমালোকৰ ভকতিৰ চোট বুজিম, আৰু তেহে তোমালোকক যাবলৈ দিম।" বুঢ়ীসকলে সাৰি যাবৰ আন উপায় নেদেখি নিৰুপায় হৈ মৰা গৰুটো বেঢ়ি বহি নাম লবলৈ ধৰিলত, গৰুটো হঠাৎ উঠি লৰ ধৰি কিছু দূৰ গৈ আকৌ পৰি মৰি থাকিল। ইয়াৰ পিছত হে তেওঁলোকে ছাৰণ পাইছে। তাৰ পিছত তেওঁ-

লোক শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত ওলালত, শঙ্কৰদেৱে, সেইদিনা তেওঁলোকে প্ৰসঙ্গৰ সময়ত উপস্থিত হব নোৱাৰাৰ কাৰণ শুনিবলৈ পাই দুখ কৰি কলে "আনে নামৰ পৰীক্ষা কৰে, কৰে, কিন্তু মোৰ ভাই বঙহেও মোৰ পৰীক্ষা কৰে।" ভকতনীসকলে কলে "বাপ, তেওঁলোকৰ গতি দেখি আমাৰ ইমান ভয় হৈছিল যে আমাৰ মৰণ ওচৰতে বুলি আমি ভাবিব লগীয়াত পৰিছিলোঁ, সেইদেখিহে তেনে কাম কৰা হল।"

কোচবিহাৰৰ ৰজা নৰনাৰায়ণ বা মল্ল নাৰায়ণ ৰজাৰ সভাৰ পণ্ডিত দলৈ জ্যোতিষীয়াই পুথি-পাঁজী চাই ৰজাক কলে যে তেওঁৰ বেহাৰ নগৰত শনিৰ দৃষ্টি পৰিছে, সেইদেখি তাক এৰি সত্বৰে আন ঠাইলৈ নগলে বিপদ ঘটিব। নৰনাৰায়ণে এই কথা শুনি ভয় খাই, নিজ ৰাজ্য কোচবিহাৰ এৰি আসাম ৰজাৰ ৰাজ্য কামৰূপলৈ আহি তাত বৰনগৰ নামে এখন নগৰ পাতি বল। এই কথা আসাম ৰজাই শুনি ক্ৰোধ কৰি নৰনাৰায়ণৰ বিপক্ষে যুদ্ধ সজ্জা কৰি ফৌজ পঠিয়ালে। যুদ্ধত নৰনাৰায়ণৰ ৰজাৰ ভায়েক প্ৰধান সেনাপতি চিলাৰায় দেৱানে আহোমৰ ফৌজক হৰুৱাই জয় লাভ কৰিলে। যুদ্ধৰ পিছত চামধৰা গৰ আহোম ৰজাৰ ৰাজ্যৰ আৰু কোচৰজা নৰনাৰায়ণৰ ৰাজ্যৰ সীমা নিৰ্দ্ধাৰিত হল।

শঙ্কৰদেৱৰ ভায়েক ৰামৰায়ৰ এটী অতি বিতোপন কন্যা আছিল, নাম ভুবনেশ্বৰী। এদিন ভুবনেশ্বৰীয়ে গা ধোওঁতে নৰনাৰায়ণৰ ভায়েক চিলাৰায় দেৱানে তেওঁক দেখি মোহ গৈ সেই কন্যাক বিবাহ কৰিবৰ ইচ্ছা কৰি, তেওঁ কাৰ জীয়েক, সেইটোৰ ভু লৈ, কন্যাক লৈ যাবলৈ ৰামৰায়ৰ ওচৰলৈ দূত পঠালে। ৰামৰায়ে লৰি আহি শঙ্কৰদেৱক এই বিপদৰ কথা জনাই, কি কৰিম বুলি শুধিলত, শঙ্কৰদেৱে ভালেখিনি পৰ ভাবি, ভায়েকক কলে, "বোপা, আৰু খেদ কৰিলে কি হব, পূৰ্ব্বৰ লিখিত অৱশ্যে হবই ; ছোৱালী নিদিলে দেৱানে বলেৰে ধৰাই লৈ যাব, আৰু আমাক নানা লটিঘটি কৰিব ; এতেকে ছোৱালী দিম বুলি সন্মতি জনাই দেৱানেৰে সৈতে মিত্ৰতা কৰাই ভাল।" ককায়েকৰ এই পৰামৰ্শ শুনি ৰামৰায়ে দেৱানলৈ ছোৱালীটি দিম বুলি কৈ পঠিয়াই, লৈ গৈ বিয়া দি আহিল। শুক্লধ্বজে ৰীতি মতে ভুবনেশ্বৰীক বিবাহ কৰাই শহুৰেকক নানা দ্ৰব্য বস্তু দি সন্তোষিত কৰি পঠিয়ালে আৰু শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰতিও বৰ সন্তুষ্ট হল।

পঞ্চদশ অধ্যায়

দেৱদামোদৰ

পাটবাউসী থানৰ পূব প্ৰদেশত দামোদৰ নামে এজন দুখীয়া বিপ্ৰ আছিল। দামোদৰৰ গৃহত পাঁচোটি প্ৰাণী। তেওঁ ছ-হালিচা মাটি কোৰেৰে চহাই ধানৰ খেতি কৰি অতি কষ্টেৰে জীৱন-যাত্ৰা নিৰ্ব্বাহ কৰে। তেওঁ প্ৰতিদিন পুৰা ধানৰ পথাৰলৈ যাওঁতে শঙ্কৰদেৱৰ পদূলিয়েদি যায়, আৰু শঙ্কৰদেৱৰ ভক্তসকলে নাম কীৰ্ত্তন কৰা, পদূলিত থিয় দি শুনি থাকে। এইদৰে কেইবা দিনো তেওঁ নাম শুনাৰ পিছত, এদিন ভকত এজনে শঙ্কৰ-দেৱক এই কথা জনালত, শঙ্কৰদেৱে তেওঁক মতাই নিয়াই, কিয় তেওঁ সেইদৰে পদূলিত ৰৈ থাকে শুধিলে। তেওঁ কলে মই নাম-প্ৰসঙ্গ শুনি থাকোঁ—"খেতৰ কাৰণে আসিবাৰ কাল নাই॥ শঙ্কৰে শোধয় মাটি কত খানি বোৱা। কত ধান লাগে তাক প্ৰপঞ্চিয়া কোৱা। দামোদৰে কহিলন্ত সবিনয় হুই। ছয় মাস যায় ধানে আৰু ভিক্ষা চায়॥" এই কথা শুনি "শঙ্কৰে দিলন্ত চাউল সিধা এক গুটি।" দামোদৰে "সিধা লৈয়া গৈয়া পাছে মাতৃক দিলন্ত। মাতৃ বোলে এহি চাউল কাক আটিবন্ত॥ দামোদৰে বোলে চাউল আৰৰ নালাগে। অৱশ্যে আটিব এই জানা বৰ ভাগে॥ পাছে মন কষ্টে দেৰী চাউল সিজাইলন্ত। বাঢ়ি দেন্তে অৰ্দ্ধমাত্ৰে ভোক গুচিলন্ত॥ অৰ্দ্ধেক চৰুত ৰৈলা দেখি আচৰিত। দামোদৰে বোলে কথা নোহে অদভুত॥ ঈশ্বৰৰ অংশ আসি আছন্ত শঙ্কৰ। তাহান কৃপায়ে অন্ন ভৈলন্ত বিস্তৰ॥ ভোজন কৰিয়া দামোদৰ দ্বিজবৰ। ভাটীবেলা ভৈলে আইলা শঙ্কৰ ওচৰ॥ শঙ্কৰে শুধিলা কিবা ভোজন ভৈলেক। দামোদৰে বোলে তযু কৃপা অতিৰেক॥ পঞ্চগুটি প্ৰাণী চাউল লাগে দশ কঠা। তোমাৰ সিধায়ে ভৈল অক্ষয় সৰ্ব্বথা॥ অৰ্দ্ধেক আটিল আধা চৰুতে থাকিল। পাঞ্চ কঠা চাউলে বাপ অতখিনি ভৈল॥ হাসিয়া

শঙ্কৰে বোলে আধা মাটি ছাড়া। সেহিখিনি কালে হৰি কীৰ্ত্তন আচৰা ॥ শুনি দামোদৰ সেহিমতে আচৰিল। তিনি হালিচাৰ ধানে সম্পূৰ্ণ আটিল ॥ দিনে দিনে নাম গাইৰে আসিলা যখন। পাপ দূৰ হইয়া আন শুদ্ধ ভৈলা মন ॥ এক দিনা দামোদৰে কৰিয়া বিনয়। শঙ্কৰদেৱক নাম প্ৰাৰ্থনা কৰয় ॥ শৰণ লৈবাক লাগি কৰিলোঁ নিশ্চয়। কৃপা কৰি শৰণ কৰায়ো দয়াময় ॥ বদতি শঙ্কৰ তুমি ব্ৰাহ্মণ প্ৰধান। তোমাক শৰণ দিবে নুহিকে বিধান ॥ শুনি দামোদৰে কহে তুমি নৰোত্তম। ঈশ্বৰৰ অংশ ভৈলা সবাতো উত্তম ॥ বিপ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য যত কন্দলি ব্ৰাহ্মণ। সি সবো তোমাত গুৰু লৈয়াছে শৰণ ॥ তোমাৰ প্ৰভাৱ তাৱা সবে কহিলন্ত। তুমি দেৱ ঈশ্বৰ সাক্ষাতে ভগৱন্ত ॥ নকৰিও আশা ভঙ্গ পুৰাতন দাস। দিওক শৰণ আমি কৰি আছোঁ আশ ॥" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে "পাছে ভাগৱত আনি কৰাইলা স্থাপন। শাস্ত্ৰে দণ্ডৱত কৰাই দিলন্ত শৰণ ॥" ইয়াৰ পিছত শঙ্কৰদেৱে তেওঁক কলে "শুনা দামোদৰ মোৰ আদেশ শুনিয়ো। ব্ৰাহ্মণ সবক তুমি শৰণ কৰায়ো ॥ এহি বুলি তাঙ্ক মূৰ্ত্তি ভাগৱত দিলা। দেৱদামোদৰ নাম সেহি দিনা ভৈলা ॥"*

"হেন শুনি দ্বিজবৰে, বলিলন্ত অনন্তৰে
প্ৰণামিয়া শঙ্কৰৰ পাৱে।
কিনো অনুগ্ৰহ মোক কৰিলাহা বাপ তুমি,
ভকতক কৰুণা স্বভাৱে ॥
যিটো দেৱ ভগৱন্ত নাই যাৰ আদি অন্ত
সেহি তুমি জানিলো সাক্ষাত।
তুমি বিনে নাহি আৰু কহিলোঁহো সাৰেসাৰ
লৈলোঁ দেৱ শৰণ তোমাত ॥
তুমি মোৰ গুৰু নিষ্ট দেৱতা পৰম ইষ্ট
তুমি বিনে নাই মোৰ আন।
অনেক জন্মৰ মোৰ দুৰ্ব্বাসনা গুচায়োক
ভকতি প্ৰদীপ দিয়া দান ॥"

—ৰামচৰণ ঠাকুৰ বিৰচিত "আদি গুৰুচৰিত"

---

* দামোদৰীয়াসকলৰ দ্বাৰাই ৰচিত "গুৰুলীলা" আদি পুথিত দামোদৰদেৱৰ বিষয়ে বৃত্তান্ত আন প্ৰকাৰে বিবৃত হৈছে। পিছৰ এক অধ্যায়ত আমি সেই বিষয়ে লেখিছোঁ।

হৰি নামে এজন ব্ৰাহ্মণ আৰু এখন গ্ৰামত আছিল, তেওঁ দামোদৰদেৱৰ মুখে শঙ্কৰদেৱৰ কথা শুনি "দেখিবাক প্ৰতি সিটো কৰি অভিলাষ। পাছে আসিলন্ত তেহো শঙ্কৰৰ পাশ ॥ শঙ্কৰে বোলন্ত দ্বিজ কিসক আসিলা। হৰিগুৰু অৱনতে কহিবে লাগিলা ॥ হৰি দেৱতাত মোৰ মন লাগিছয় ॥ আন সব দেৱ তান অংশ মাত্ৰ হয় ॥ হৰি বিনে নাই নাই মুকুতি দায়ক। বিচাৰি দেখিলো আমি সকল শাস্ত্ৰক ॥ বৈষ্ণৱত বিনে আন উপদেশ দাতা ॥ নাহিকে জানোহো তুমি ভৈলা মোক্ষদাতা ॥ শৰণ কৰায়ো মোক কৰিও উদ্ধাৰ। তুমি ভকতৰ গুৰু জানি আছোঁ সাৰ ॥" এই বুলি হৰি গুৰুৱে এই শ্লোকটিমাতিলে—

"অবৈষ্ণৱোপদেশেন মন্ত্ৰেন নিৰয়ং ব্ৰজেৎ।
পুনশ্চ বিধিনা সম্যক গ্ৰাহয়েৎ বৈষ্ণৱো গুৰুঃ ॥"

"শুনি তুষ্টমনে গুৰু শৰণ কৰাইলা। পাছে হৰিগুৰু মহা কৃতকৃত্য ভৈলা ॥"

ষোড়শ অধ্যায়

তাম্ৰীকুচিত ৰাজ্য চৰ্চ্চা

ৰাম ৰায়ৰ কন্যা ভুবনেশ্বৰীয়ে এদিন ৰাতি হাতত মন্দিৰা লৈ শঙ্কৰ-দেৱৰ ৰচিত গীত শুৱলা সুৰেৰে গোৱা তেওঁৰ স্বামী শুক্লধ্বজে শুনি মুগ্ধ হৈ তেওঁক শুধিলে, "তমি এনে সুন্দৰ কাৰ ৰচিত গীত গাইছা ?" ভুবনে-শ্বৰীয়ে কলে "মোৰ পিতৃৰ জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতা পৰম ধাৰ্ম্মিক বৈষ্ণৱশ্ৰেষ্ঠ সৰ্ব্বগুণাকৰ শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ ৰচনা।" শুক্লধ্বজে এই কথা শুনি বৰ আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰি শঙ্কৰদেৱৰ বিষয়ে সকলো বাতৰি ভাৰ্য্যাৰপৰা লৈ শঙ্কৰদেৱক দেখা পাবৰ নিমিত্তে লৈ যাবলৈ নাও মানুহ পঠিয়াই দিলে। দূতে শঙ্কৰদেৱক শুক্লধ্বজ ৰজাৰ আজ্ঞা শুনাই অতি সম্ভ্ৰম সৎকাৰ কৰি লৈ গল। শুক্লধ্বজে বৰ সমাদৰ কৰি কশল বাৰ্ত্তা পুছি শঙ্কৰদেৱক তেওঁৰ নগৰতে ভালকৈ ৰাখিলে।

কিছু দিনৰ মূৰত "ছোটৰজা" শুক্লধ্বজৰ ককায়েক মল্লনাৰায়ণ বা নৰনাৰায়ণ ৰজাই ভায়েকৰ মুখে শঙ্কৰদেৱৰ কথা শুনি শঙ্কৰদেৱৰে সৈতে দেখা কৰিবৰ আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰাত, শুক্লধ্বজে সেই কথা শঙ্কৰদেৱক জনাই শঙ্কৰদেৱক নৰনাৰায়ণ ৰজাৰ ওচৰলৈ লৈ গল। ৰজাই তেওঁক পৰম আদৰ সন্মান কৰি তেওঁৰে সৈতে অনেক শাস্ত্ৰালাপ কৰিলে। ৰজাই শঙ্কৰ-দেৱক বিষ্ণু বৈষ্ণৱৰ কথা, বৈকুণ্ঠৰ বিৱৰণ, বৃন্দাবনৰ বৃত্তান্ত, শ্ৰীকৃষ্ণ আৰু গোপ গোপীসকলৰ বিৱৰণ, ইত্যাদি শুধিলত, শঙ্কৰদেৱে সেইবোৰ তন্ন তন্নকৈ ৰজাক কলে। ইয়াৰ পিছত ককায়েক ভায়েক দুইজন ৰজাই শঙ্কৰক নম্ৰভাৱে শুধিলে যে যদি বৃন্দাবনখন কেনেকুৱা আছিল সেইটো তেওঁ পটত তেওঁলোকক দেখুৱাব পাৰে তেন্তে বৰ ভাল হয়। এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে কলে "মহাৰাজ যদি আপোনাসকলৰ তেনে ইচ্ছা হৈছে তেনেহলে কাপোৰৰ পট বোৱাবৰ নিমিত্তে নানা বৰণীয়া সূতাৰ দিহা কৰক, চাৰি মাহৰ মূৰত সেই পট বোৱাই প্ৰস্তুত কৰি আনি দিব পৰা হব।"

এই কথা শুনি ৰজাই সন্তোষ লভি তেনে কৰিবলৈ আজ্ঞা দিলে, আৰু আদেশ প্ৰচাৰ কৰিলে যে তেওঁ শঙ্কৰদেৱক তাঁতীকুচি আদি ৰাজ্যখণ্ডৰ ওপৰত অধিকাৰ প্ৰদান কৰি পাটবাউসীত বৰভূঞা পদত অভিষেক কৰিলে আৰু সেই খণ্ডৰ ৰাজ্যৰ চৰ্চ্চা, পালন আৰু শাসন কৰিবলৈ ক্ষমতা দিলে। ককায়েক নৰনাৰায়ণ ৰজাৰ হাতত শঙ্কৰদেৱে এইদৰে সন্মান আৰু সমাদৰ পোৱাত শুক্লধ্বজে পৰম আনন্দ লাভ কৰি, শঙ্কৰদেৱক আকৌ নিজৰ ঘৰলৈ লৈ আহি স্বামী স্ত্ৰী দুয়ো তেওঁৰ ওচৰত শৰণ লবৰ নিমিত্তে অনেক অনুনয় বিনয় কৰি প্ৰাৰ্থনা কৰিলত, শঙ্কৰদেৱে তেওঁলোকক শৰণ দিলে। ইয়াৰ পিছত শুক্লধ্বজে শঙ্কৰদেৱক নাও মানুহ লগত দি পাটবাউসীত থোৱাই দিয়ালে।

পাটবাউসী পাই শঙ্কৰদেৱে তাঁতীবোৰক মতাই অনাই ৰজাৰ আদেশ শুনাই বৃন্দাবনীয়া কাপোৰ ববলৈ লগাই দি, কেনেকৈ কেনেকৈ পট ৈব যাব লাগিব দেখুৱাই দিলে। প্ৰথমতে কাপোৰ খনত কৃষ্ণজন্ম হোৱা সূতিকা-গৃহ তোলালে; তাৰ পিছত বসুদেৱে কৃষ্ণক কোলাতকৈ পলুৱাই লৈ গৈ যমুনা পাৰ হৈ যেনেকৈ নন্দৰ ঘৰ পালেগৈ তাক তোলালে, তাৰ পিছত যেনেকৈ কৃষ্ণই পুতনাক শুহিলে, শকট ভাঙিলে, চক্ৰবাত অসুৰক বধ কৰিলে, মাটি খালে, দৈৰ ভাণ্ড ভাঙিলে, অৰ্জ্জুন ভঞ্জন কৰিলে, অঘ, বক, বৎসক বিনাশ কৰিলে, বন ভোজন, বিৰিঞ্চি-মোহন, তালফল ভক্ষণ, ধেনুকাসুৰ বিনাশন, কালীদমন, দাবাগ্নিপান, গোপীৰ বস্ত্ৰহৰণ, অন্ন প্ৰাৰ্থন, দ্বিজ পত্নীসকলৰ প্ৰসাদ লাভ, গোবৰ্দ্ধন ধাৰণ, বৃষ্টি নিবাৰণ, গোপিনী ৰমণ, শঙ্খচূৰ বধ কৰি গোপী উদ্ধাৰ, বলভদ্ৰৰ দ্বাৰাই প্ৰলম্ব বধ, অৰিষ্ট, ব্যোম, কেশিঅসুৰ বধ, নাৰদে আহি কৃষ্ণক প্ৰণমি সকলো বাৰ্ত্তা কোৱা, অক্ৰূৰে কৃষ্ণক ৰথত তুলি মথুৰালৈ নৈ যোৱা, ৰজকক মৰা, বেশাকাৰক সাৰূপ্য মুক্তি দিয়া, সুদাম মালীক বৰ দিয়া, কুঁজীক ঋজু কৰা, কংসৰ ধনুৰ্ভঙ্গ, কুবলয় হস্তীবধ, চানুৰ মুষ্টিকে সৈতে মাল্লযুজ আৰু সিহঁতক বধ, আৰু কংসবধ, শ্ৰীকৃষ্ণৰ লীলাৰ এই দশাবিলাকৰ পট কাপোৰত নানা বৰণীয়া সূতাৰে বোৱাই তুলিলে। এই কাপোৰ বোৱাবলৈ শঙ্কৰদেৱে ভকতসকলেৰে সৈতে দিনৌ তাঁতীকুচিলৈ গৈছিল, আৰু দিনৌ এবেগতকৈ বোৱাইছিল। এদিন শঙ্কৰদেৱৰ অলপ গা বেয়া হলত, তেওঁ মাধৱদেৱক সেই কাপোৰ বোৱাবলৈ যাবলৈ কলে। মাধৱে গুৰুৰ বাক্য শুনি তাঁতীকুচিৰ কাৰ্ষণা

ঘৰলৈ গৈ সেইদিনা কাপোৰ বোৱালে। সেই দিনা বৃন্দাৱনৰ লীলা বোওৱা হৈছিল। আন দিনা শঙ্কৰদেৱে এবেগতহে বোৱাব পাৰে, সেইদিনা মাধৱদেৱে এবেগত চাৰি আঙুল বোৱালে। কাৰ্ষণা চচিচ মাধৱদেৱে উভতি গৈ শঙ্কৰদেৱক প্ৰণাম কৰি সেই দিনাৰ কামৰ কথা কলত, শঙ্কৰদেৱে মাধৱক প্ৰশংসা কৰি কলে, "মাধৱ, তুমি মই বেওৱাতকৈ বঢ়াই বোৱালা, এইবাবে মই আজিৰপৰা তোমাৰ নাম বঢ়াৰ-পো দিলোঁ।"

শঙ্কৰদেৱে নাৱেৰে নিতৌ কাৰ্ষণা চচিচবলৈ তাঁতীকুচিলৈ গৈছিল। বাটত ভীম বায়নৰ ঘৰ পোৱা যায়। বায়নৰ ঘৈণীযেক জনমৰ খুৰী চাকুলী কুঁজী আছিল। দিনৌ শঙ্কৰদেৱে যাওঁতে শুনিবলৈ পায় যে বায়নৰ ঘৈণীয়েকে সহ্সৰকৰে কীৰ্ত্তনৰ পদ গাব লাগিছে। শঙ্কৰদেৱে সেই পদ শুনিলেই নল খাগৰিৰ পাতত ধৰে আৰু সেৱক নাৱৰীয়া সকলে তেওঁৰ নাওখন ৰাগে। চৰিত্ৰত আছে, যে এদিন বায়নৰ ঘৈণীয়েকে সমাজিকত তেওঁক গুৰুজনে ধৰি পোন কৰা যেন দেখিলে। আচৰিত কথা যে তেওঁ সাৰ পালতে দেখিলে, যে তেওঁৰ আৰু পূৰ্ব্বৰ ৰোগ নাই। তেওঁ বাতিয়েই স্বামীক জগাই স্বামীৰ হতুৱাই চোৱালত বায়নে দেখি আচৰিত মানিলে। পিছদিনা পুৱা দুয়ো শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈ গৈ এই ঘটনা জনালত, শঙ্কৰদেৱে আনন্দত হাস্য কৰি কলে যে ঈশ্বৰ কৃষ্ণৰ কৃপাত তুমি আৰোগ্য হলা।"

এদিন শঙ্কৰদেৱে মাধৱদেৱ আৰু নাৰায়ণ ঠাকুৰ আদি ভক্ত সকলেৰে কাৰ্ষণা কৰিবলৈ যাওঁতে বাটত নাৰায়ণ ঠাকুৰক কলে, "নাৰায়ণ, তুমি এটি কবিতা কৰঁা।" নাৰায়ণ ঠাকুৰে গুৰুৰ আজ্ঞাত এটি তোটয় কৰিলে। মাধৱদেৱক তেওঁক এটি কবিতা কৰিবলৈ কলত, মাধৱে "জয় গুৰু শঙ্কৰ, সৰ্ব্ব গুণাকৰ, যাকেৰি নাহি উপাম," ইত্যাদি এই গুৰু ভটিমাটি ৰচনা কৰি গালে।

এদিন শঙ্কৰদেৱে কাৰ্ষণা ঘৰলৈ যাবলৈ ধৰোঁতে দেখিলে যে নাৱৰ তলিত যি অলপ পানী আছিল সেই পানীত ৰাম ৰাম গুৰুৰ ভৰি লাগিল। ব্ৰাহ্মণৰ পদস্পৰ্শ হোৱা বাবে, শঙ্কৰদেৱে সন্মান প্ৰদৰ্শন কৰি সেই জলত ভৰি নিদি তাক সিঁচাই পেলাই দিহে নাৱত উঠিল।

বৃন্দাবনীয়া কাপোৰখন প্ৰস্তুত হৈ উঠিলত, শঙ্কৰদেৱে সেইখন নিজৰ ঘৰলৈ লৈ আহিল, আৰু তেওঁৰ পাটবাউসী থানৰ লোক সকলে দেখি

বিস্ময় মানিলে। কাপোৰখন ইমান ডাঙৰ দীঘল আৰু গধুৰ হৈছিল যে সেইখন মেলিবলৈ, সামৰিবলৈ, বান্ধিবলৈ, তুলিবলৈ তিনি কুৰি মানুহ লাগিছিল। শঙ্কৰদেৱে ইয়াৰ পিছত কাপোৰখন লৈ গৈ নৰনাৰায়ণ আৰু শুক্লধ্বজক দিলত, তেওঁলোকে ৰাজ সভাত তাক মেলাই চাই পৰম সন্তোষ লভি শঙ্কৰদেৱৰ ক্ষমতা দেখি বিস্ময় মানিলে। পটৰ প্ৰত্যেকটো ঘটনা শঙ্কৰদেৱে গুৰলাকৈ ৰজাক বুজাই দিলে। ৰাজ সভাৰ ব্ৰাহ্মণসকলে অসূয়া পৰবশ হৈ তাত খুঁত ধৰি দোষ দেখুৱাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল, কিন্তু শঙ্কৰৰ সৈতে শাস্ত্ৰৰ তৰ্কত তেওঁলোক একেবাৰে পৰাভূত হৈ বিষণ্ণ বদনেৰে সভাঘৰ এৰি যাব লগীয়াত পৰিছিল। নৰনাৰায়ণে শঙ্কৰদেৱৰ এই কাৰ্য্যত বৰ সন্তোষ পাই আকৌ ড়াই শঙ্কৰক কলে "চলিয়োক ঘৰ আৰে দিলোঁ ৰাজ্য খণ্ড। বৰভূঞা তুমি গুণ দোষে দিবা দণ্ড ॥ তোমাৰ আজ্ঞাতে চলিবেক সবে প্ৰজা। বিদায় দিলন্ত সেহিমতে মহাৰাজা ॥"

ৰজাই শঙ্কৰদেৱক এইদৰে ক্ষমতা দি সন্মান সৎকাৰ কৰা দেখি চিলাৰায় আৰু তেওঁৰ পত্নী ভুবনেশ্বৰীৰ আনন্দৰ পাৰ নোহোৱা হ'ল। ভুবনেশ্বৰীয়ে বৰদেউতাক শঙ্কৰদেৱৰ চৰণত পৰি প্ৰাৰ্থনা কৰিলে, যে তেওঁক যেন এখন শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰি দিয়া হয়, যত ঈশ্বৰৰ উৎপত্তি, লীলা আৰু প্ৰলয় থাকে। শঙ্কৰদেৱে পাটবাউসী পাই মাধৱদেৱক এই শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰিবলৈ কলত, মাধৱদেৱে গুৰুবাক্য শিৰত ধৰি সাত শ পদেৰে "জন্ম-ৰহস্য" পুথি ৰচনা কৰি আনি শঙ্কৰদেৱৰ হাতত দিলে। শঙ্কৰদেৱে পুথিখন দেখি কলে যে "তিৰোতামানুহে সাত-শ পদৰ ইমানখন ডাঙৰ পুথি কেনেকৈ পঢ়িব?" মাধৱদেৱে এই কথা শুনি ৭০০ পদৰ ৪০০ তাকৰাই দি তাক ৩০০ কৰিলে। যিবোৰ কথা বাহুল্য হৈ আছিল, সেইবোৰ সংক্ষেপ কৰি পেলাই মাধৱদেৱে পুথিখন আনি আকৌ শঙ্কৰদেৱৰ হাতত দিলত শঙ্কৰদেৱে বৰ সন্তোষ পাই তেওঁক কলে,—"মাধৱ তুমি ধন্য। তুমি সুন্দৰ শাস্ত্ৰখনি কৰিলা। তুমি বঢ়াক টুটাব পাৰা, টুটাক বঢ়াব পাৰা। মই কিন্তু বঢ়াবহে পাৰোঁ।" এইদৰে মাধৱক প্ৰশংসা কৰি, শঙ্কৰদেৱে ৰামৰায়ক মাতি আনি "জন্ম-ৰহস্য" পুথিখন দি কলে "তুমি তোমাৰ কন্যালৈ পুথিখন পঠিয়াই দিয়া; তেওঁৰ প্ৰাৰ্থনা মতেহে এই পুথি ৰচনা কৰা হৈছে।" বাপেকে পুথিখন লৈ গৈ জীয়েকক দিলত, জীয়েক ৰাজৰাণীয়ে মহা আনন্দ লভি কৃতাৰ্থ হল।

সপ্তদশ অধ্যায়

শঙ্কৰদেৱৰ দ্বিতীয়বাৰ তীৰ্থভ্ৰমণ

ইয়াৰ কিছুদিনৰ পিছত নৰনাৰায়ণ ৰজা তেওঁৰ নতুন ৰাজধানী বৰনগৰৰ পৰা কোচবেহাৰৰ তেওঁৰ পুৰণি ৰাজধানীলৈ গলত, শঙ্কৰদেৱে তীৰ্থলৈ যাবলৈ মন কৰিলে। তেওঁ মাধৱদেৱ, নাৰায়ণ ঠাকুৰ, ৰামৰাম গুৰু, ৰাম ৰায় আৰু আন আন ভকত আৰু ব্ৰাহ্মণসকলক লগত লৈ তীৰ্থলৈ যাবলৈ উদ্যোগ কৰিলত, সেই বাতৰি শুনি শঙ্কৰৰ ভাৰ্য্যা কালিন্দীয়ে খেদ কৰি বিশ্বাসে মাধৱদেৱক মাতি আনি কলে "মাধৱ, গোসাঁই তীৰ্থলৈ যাবলৈ ওলাইছে, কিন্তু তেওঁ যদি বৃন্দাবনলৈ যায়, তেন্তে আৰু উভতি নাহে, আৰু মই অনাথিনী হম; এতেকে তোমাক খাটিলোঁ, যাতে গোসাঁই বৃন্দাবনলৈ নাযায় তাৰ দিহা কৰিবা। তোমাৰ কৃপাতেহে যদি মই অনাথিনী নহৈ স্বামীক পাওঁ।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে গুৰুপত্নীক আশ্বাস দি কলে "আই, আপুনি চিন্তা নকৰিব, আপোনাৰ চৰণৰ প্ৰসাদত এই সেৱকে আপোনাৰ বস্তু আপোনাক নিশ্চয় আনি দিব।" এই কথা শুনি গুৰুপত্নীয়ে মন থিৰ কৰি মাধৱক প্ৰশংসা কৰিবলৈ ধৰিলে। শুভ তিথি শুভ দিনত মাধৱদেৱকে আদি কৰি ছকুৰি ভকতেৰে সৈতে শঙ্কৰদেৱে তীৰ্থ যাত্ৰা কৰিলে। পথত যাওঁতে শঙ্কৰদেৱে নানা লীলা কৰি গৈছিল, বাহুল্যৰ ভয়ত দুটা এটাৰ বাহিৰে সেইবোৰ ইয়াত বিবৃত কৰা নগল।

শঙ্কৰদেৱ সাতদিনৰ বাট যোৱাৰ পিচত, সেৱকসকলে তেওঁলোকৰ লগত যি আহাৰৰ দ্ৰব্যবস্তু লৈ গৈছিল সেইবোৰ চুকালত শঙ্কৰদেৱে তেওঁলোকক শুধিলে, কাৰ হাতত কি টকা-কড়ি আছে? যাৰ হাতত যি টকা-শিকা আছিল সকলোৱে স্পষ্টকৈ শঙ্কৰদেৱৰ আগত কলে। উদাৰ-গোবিন্দ নামে ভকত এজনে কলে "মোৰ হাতত টকা-কড়ি একো নাই।" শঙ্কৰদেৱে কলে যাৰ হাতত টকা-কড়ি নাই তেওঁ মোৰ খৰচত খাব।"

উদাৰক যেতিয়া সেইদিনা তেওঁৰ খোৰাকী দিয়া হল, উদাৰে নিমিলত শঙ্কৰদেৱে তাৰ কাৰণ শুধিলত, উদাৰে কলে, যে তেওঁৰ হাতত দুঅনাৰ কড়ি আছিল, তাকে ভাঙি তেওঁ তেওঁৰ আহাৰৰ বস্তু আনিছে। এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে উদাৰক শুধিলে, "তেন্তে তুমি অথনি আমাৰ আগত মিছা কৈছিলা কিয় ?" উদাৰে উত্তৰ দিলে "তাকখীয়া কড়ি আছিল দেখি লাজতে নাই বুলি কৈছিলোঁ।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে উদাৰক কলে "তেনেহলে তুমি মিছা কোৱা বাবে তোমাক আমি এৰিলোঁ।" ইয়াৰ পিছত উদাৰ গোবিন্দ শঙ্কৰদেৱৰ সঙ্গত যাবলৈ নাপাই সাত দিনৰ বাট লোকৰ পিছে পিছে হাবিয়ে হাবিয়ে গৈছিল। উদাৰৰ এনে দুৰ্গতি দেখি সকলো ভকতে শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত উদাৰৰ দোষ ক্ষমা কৰিবলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিলতহে শঙ্কৰদেৱে উদাৰক ক্ষমা কৰিলে। সেই দিনাৰপৰা উদাৰ-গোবিন্দই সমূলি মিছা নোকোৱা হল। বাটত যাওঁতে এদিন শঙ্কৰদেৱে দেখিলে, ব্যাধৰ জালত এটা হৰিণ পৰি আছে। তেওঁ তেতিযাই আধলি এটা ব্যাধক দি হৰিণটো মোকোলাই দিয়ালে। এদিন তেওঁ এটা মানুহে চিটিকা পাতি চৰাই এটা ধৰা দেখি চাৰিপোন কড়ি দি তাৰপৰা চৰাইটো কিনি লৈ এৰি দিলে। আৰু এঠাইত এই দৰে আৰু এটা চৰাই মেলাই দিয়ালে।

এদিন তেওঁলোকে এখন গাৱঁৰ মাজৰ বাটেদি যাওঁতে শঙ্কৰদেৱে দেখিলে যে এঠাইত কিছুমান পণ্ডিতে একত্ৰ হৈ বহি শাস্ত্ৰৰ অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰিব লাগিছে। মাধৱদেৱক শঙ্কৰদেৱে শুধিলে "বঢ়াৰ পো, সেইখন কিহৰ মেল ?" মাধৱে উত্তৰ দিলে "বাপ, শাস্ত্ৰৰ অৰ্থ ব্যাখ্যা হৈছে।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে কলে "বঢ়াৰ পো, আমাৰো অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰা।" গুৰুৰ আজ্ঞা পালি মাধৱদেৱে এই গীতটি ৰচনা কৰি গালে—

"শুনলো পণ্ডিত !
হৰিকথা সেৱাৰসে থিৰ কৰু চিত।
* * *
ভকতি সমান বলী নাহি নাহি আৰ।
কহয় মাধৱ গতি নন্দৰ কুমাৰ ॥"

এঠাইত এজন লোকে বাণিজ্য কৰা দেখি শঙ্কৰদেৱে মাধৱদেৱক শুধিলে "বঢ়াৰ পো, সেয়া কি কৰিছে ?" মাধৱে উত্তৰ দিলে "বাপ,

বেপাৰ কৰিছে।" শঙ্কৰদেৱে কলে "আমাৰো কৰঁা।" এইকথা শুনি মাধৱদেৱে এই গীতটি ৰচি গালে—

"বেসায়ো ভাৰতে হাট, আউৰ বোল নাটে।
চলিতে নিকট ভৈযো ভৰা দিয়া জাণ্টে॥
*　　*　　*
ভাৰত পাটত নৰ নাও পচি যায।
হুয়ো সাৱধান কৃষ্ণ কিঙ্কৰে গায॥"

ভকতসকলেৰে এইদৰে পদব্ৰজে গৈ থাকোঁতে এদিন শঙ্কৰদেৱে কেতবোৰ ঢুলিয়াই ঢোল বজোৱা শুনি মাধৱদেৱক শুধিলে "বঢ়াৰ পো, সেয়া কি কৰিছে?" মাধৱদেৱে কলে "বাপ, ঢোল বজাইছে।" শঙ্কৰদেৱে এই কথা শুনি মাধৱক কলে "বঢ়াৰ পো, আমাৰো বাব লাগিল।" এই বাণী শুনি মাধৱে তেতিয়াই এই গীতটি ৰচনা কৰি গালে,—

"মুকুন্দ মাধৱ মুৰাৰি মধুৰিপু,
জগত জীৱন ৰাম হৰি হৰি।" ইত্যাদি।

এঠাইত এজনে কৃষি কৰা দেখি শঙ্কৰদেৱে মাধৱক শুধিলে- "বঢ়াৰ পো, লোকটিযে কি কৰিছে?" মাধৱে উত্তৰ দিলে—"বাপ, কৃষি কৰিছে।" "তেন্তে আমাৰো কৰঁা।" এইকথা শুনি মাধৱদেৱে এই গীতটি ৰচনা কৰি গালে—

"কিৰিষি কৰ আৰ মনাই।" ইত্যাদি।

মাধৱদেৱে এই গোটেই বাটতো তেওঁৰ নিত্যকৰ্ম্ম গুৰুসেৱা সমান ভাৱে চলাই আহিছিল। ৰাতি গুৰুক খুৱাই-বুৱাই শুৱাই গুৰুৰ ভৰিত তেল ঘঁহি অঁতাই আহিহে তেওঁ নিজৰ ভোজনৰ দিহা-পোহা কৰিছিল। নিজে ভোজন কৰি আহি শঙ্কৰদেৱৰ ভৰি পথানত বেলেগে নিজৰ শয্যা কৰি, গুৰুৰ চৰণ দুটি সাবটি ধৰি গুৰুৰ জাৰ গুচাই শুইছিল।

কিছুদিনৰ পিছ তেওঁলোকে গঙ্গাতীৰ পাই গঙ্গাত স্নান দান কৰিলে। চৰিত্ৰ পুথিত আছে, বাটত নৱদ্বীপত চৈতন্যৰ ঘৰত শঙ্কৰদেৱ উপস্থিত হলত, চৈতন্যই শঙ্কৰদেৱ অহা শুনি নিত্যানন্দৰে সৈতে ঘৰৰপৰা আগে-বেথে ওলাই আহিল। নিত্যানন্দই শঙ্কৰদেৱক শুধিলে—"কোন দেশৰ

গোসাঁই কোন মুখে কৰিলেন বাৰ। জগত জুৰিয়া হৰি আছেন দেখি কোন স্থানে দিলেন পাৰ ॥" এই প্ৰশ্ন শুনি মাধৱদেৱে উত্তৰ দিলে—"হৰিৰ আজ্ঞাত আসি আছোঁ আমি পৃথিবীত দিয়া পাৰ। হৃদয়ৰ ভিতৰত হৰি আছে, তুমি বিচাৰি চাও ॥" পুনৰায় নিত্যানন্দই প্ৰশ্ন কৰিলে—"কোন দেশৰ গোসাঁই কোন দেশে যাও। কোন মুখে ভিক্ষা মাগি কোন মুখে খাও ॥" মাধৱদেৱে উত্তৰ দিলে—"পূব দেশৰ গোসাঁই পশ্চিম দিশে যায়। গুৰুৰ মুখে ভিক্ষা মাগি আপোন মুখে খায় ॥" ইয়াৰ পিছত শঙ্কৰ আৰু চৈতন্য "দুয়ো দুইহান্তক দেখি আছিলন্ত ৰই। চক্ষুৰ লোতক বহে প্ৰেমানন্দ হই ॥ আছিলন্ত জাবি গোট হাতে চৈতন্যৰ। ভূমিত বাকিলা জল কৰিয়া সম্বৰ ॥ সিতো জল চাপৰ থানত বহি গৈলা। হাসিয়া শঙ্কৰ গুৰু নামাতি চলিলা।"*

এদিন পথত যাওঁতে ৰামৰায়ে শঙ্কৰদেৱক শুধিলে "দদা, ৰামৰ চৰিত্ৰ কাহিনী কওক।" শঙ্কৰদেৱে ৰামৰ চৰিত্ৰ কৈ থাকোঁতে, তাৰকাৰ বধৰ কথা পালতহি, লাহেকৈ তাৰপৰা পিছলি পুতনা বধৰ কথা কবলৈ ধৰিলে। ৰামৰায়ে আশ্চৰ্য্য হৈ শুধিলে ,'দদা, তুমি দেখোন ৰামৰ কথা এৰি কৃষ্ণৰ কথা কবলৈ ধৰিলা ?" এইকথা শুনি শঙ্কৰদেৱে ভায়েকক কলে "বোপা,

---

* বৰদোৱাৰপৰা পোৱা চৰিত্ৰত এই বিৱৰণৰ অলপ লৰ আছে। তাত আছে যে শঙ্কৰদেৱে পুৰীত হে চৈতন্যৰ ওচৰলৈ যাওঁতে এই ফকৰা দিয়া হৈছিল। তাত লেখা মতে তলত দিলোঁ।—"ক্ষেত্ৰ স্থানৰ পৰা বৃন্দাবনলৈ যাবৰ ইচ্ছা হোৱাত কোনো এদিন ভকতসকলৰ সহিতে শঙ্কৰদেৱে চৈতন্য গোসাঁইৰ মন্দিৰলৈ যাবলৈ সাজু হৈ, মাধৱদেৱক কৈছে, বঢ়াৰ পো, ফকৰা দিবলৈ প্ৰস্তুত হবা। মাধৱে গুৰুদেৱত জনাইছে, আপোনাৰ দাসে গুৰুৰ কৃপা থাকিলে কোনো কথালৈ ভয় নকৰোঁ। তেওঁলোকে ফকৰা দিয়ে যদি তোৰাৰ দাসৰ মুখৰ পৰাও বাহিৰ হব। চৈতন্যদেৱৰ নিত্যানন্দ, শঙ্কৰদেৱৰ বলোৰাম আলধৰা। নিতায়ে ফকৰা দিছে—"কোন দেশৰ বৈৰাগী কোন দেশে যায়। কোন মুখে ভিক্ষা মাগি কোন মুখে খায় ॥" বলৰামে উত্তৰ দিছে—"পূব দেশৰ বৈৰাগী পশ্চিম দিশে যায়। গুৰুৰ মুখে ভিক্ষা মাগি নিজ মুখে খায় ॥ আকৌ নিত্যানন্দই কৈছে—"কোন দেশৰ বৈৰাগী কি বুলি কৰিছে ৰাও। সকলো জগৎ হৰিময় দেখোঁ কত দি আহিলা পাৰ ॥" বলোৰামে উত্তৰ দিলে—"পূব দেশৰ বৈৰাগী ৰাম বুলি কাঢ়িছে ৰাও। হৃদয় মাজে ঈশ্বৰ কৃষ্ণ আপুনি বিচাৰি চাও ॥" এইদৰে ফকৰা শেষ হলত গুৰু ঈশ্বৰে চৈতন্যদেৱৰ মন্দিৰত প্ৰৱেশ হৈছে। চৈতন্যই আসন দি সম্ভাষণ কৰি সিদ্ধ অন্ন সমুখত দিছেহি। শঙ্কৰদেৱে পক্কান্ন দেখি কেচা হওক বুলি কোৱাত সমস্ত অন্ন ব্যঞ্জন কেচা হৈছে। গৌৰাজ প্ৰভুৱে দেখি শঙ্কৰদেৱক ঈশ্বৰ শক্তি বুলি প্ৰশংসা কৰি অতি সমাদৰে বিদায় দিছে।"

কৃষ্ণ-কথাই মোৰ মনক আলোল কৰি আক্ৰমণ কৰি থৈছে, সেইদেখি ৰামৰ কথা কৈ থাকোঁতে কৃষ্ণৰ কথা ওলায়হি ।" বাটত যাওঁতে এদিন ডাৱৰে আকাশ ওন্দোলাই অনা দেখি মাধৱে শঙ্কৰদেৱক কলে "বাপ, এতিয়াই খুব বৰষুণ আনিব ।" শঙ্কৰদেৱে উত্তৰ দিলে "ডাৱৰ উৰি যাব, বৰষুণ নহয় ।" সকলোৱে দেখি আচৰিত মানিলে যে ক্ষন্তেকতে ডাৱৰ নাইকিয়া হল । তাৰ পিছদিনা আকৌ অলপমান মেঘ হোৱা দেখি শঙ্কৰদেৱে মাধৱক কলে "বঢ়াৰ পো, শীঘ্ৰে ঘৰ বিচাৰা, নহলে তিতিবা এতিয়া । বৰ বৰষুণ আহিব ।" মাধৱে কলে "বৰষুণ নহয় এতিয়া ।" ইয়াৰ পিছতে বৰকৈ বৰষুণ আনিবলৈ ধৰিলে, আৰু শঙ্কৰদেৱ ভকতসকলেৰে সৈতে আধা-তিতা হৈ এজন ক্ষত্ৰিয়ৰ ঘৰত সোমালগৈ । শঙ্কৰদেৱে হাঁহি মাধৱক কলে "তুমি কৈছিলা দেখোন বৰষুণ নানে বুলি, এতিয়া তিতি আহিলা কিয় ?"

বাটত যাওঁতে কবীৰাৰ ঘৰ পাই, শঙ্কৰদেৱে কবীৰাৰ কোন আছে বুলি শুধিলত, এজনী তিৰুতা মানুহে ওলাই আহি ভক্তিভাৱে কলে যে তেওঁ কবীৰাৰ নাতিনীয়েক । শঙ্কৰদেৱে কবীৰা কেনেকৈ আছিল, কেনেকৈ মৰিল, ইত্যাদি সকলো বৃত্তান্ত তেওঁক ভালকৈ শুধিলত তেওঁ কলে—"— —মোৰ পিতামহ কথা । মালীৰ ঘৰত, কায়স্থ কুলত, জনম লভিল তথা ॥ অতি শিশুকালে, পিতামাতা দুই, প্ৰাণক ছাড়িয়া গৈল । ৰক্ষক নাছিল, দেখি নিকটৰ, যৱনে তুলিয়া লৈল ॥ বয়স ভৈলন্ত, ৰূপ গুণৱন্ত, পঢ়িল ধৰম শাস্ত্ৰ । ভাগৱত ধৰ্ম্মে, ভৈলন্ত নিৰত, হিন্দুধৰ্ম্মে সদা ৰত ॥ কৃষ্ণ যশচয়, কবিতা কৰয়, হৰিৰ ভকতি কৰি । ফুৰন্তে আসিয়া, কাল ভৈল তান, বৈকুণ্ঠক গৈলা লৰি ॥ যৱন বুলিয়া, হিন্দুৱে নোছোৱে, যৱনে হিন্দু বুলিয়া । নুছুইবাৰ দেখি, গঙ্গাৰ জলত, পেলাইলোঁ আমৰা নিয়া ॥ স্ৰোতে উটি গৈলা, চৈতন্য গোসাঁইৰ, ঘাটত চাপিলা যেবে । ভকতক দিয়া, দয়ালু গোসাঁই, পোতাইয়া থৈলা তেৱে ॥ নদীয়াৰ ৰাজা অসন্তোষ মনে, চৈতন্যক ৰাগ কৈলা । মোৰ গুৰু হুইয়া, যৱন জনক পৰ্শিয়া পোতাইয়া থৈলা ॥ চৈতন্য বদতি, শুনা নৰপতি, নোপোতোঁ যৱনজন । মহন্ত ভকত, কবীৰা বৈষ্ণৱ, দেখিলে পাইবা প্ৰমাণ ॥ নিজে গৈয়া ৰাজা, খান্দিয়া দেখিলা, চতুৰ্ভুজ মূৰ্ত্তিখান । কাষ্ঠময় হুইয়া, বসিয়া আছয়, গন্ধ বহে বিতোপন ॥ আচৰিত মনে, ৰাজায়ো তেখনে, পোতাইলা কবৰ কৰি । মহা ভক্তিভাৱে, চৈতন্যক নমি, চলিলা নিজ নগৰী ॥"

কবীৰাৰ নাতিনীয়েকৰ মুখে কবীৰাৰ এই বৃত্তান্ত শঙ্কৰদেৱে শুনি, কবীৰাৰ কবৰ চাবৰ মন কৰি যৰৰপৰা ওলাই আহোঁতেই কবীৰাৰ নাতিনীয়েকে নবালৰিকৈ গিৰিয়েকৰ মূৰৰ পাগুৰিটো আনি শঙ্কৰদেৱৰ আগত পাতি দি, তাত তেওঁৰ চৰণৰ ধূলি দিবলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰি কলে "মোৰ স্বামী বৰ দুৰ্ভগীয়া, তেওঁ আপোনাক দেখিবলৈ নাপালেহি। পিছত তেওঁ আহি শুনিলে মনত বৰ দুখ কৰিব। এতেকে এই তেওঁৰ পাগুৰিত আপোনাৰ ভৰিৰ ধূলি দিয়ক, তেওঁ আহিলে তেওঁক এই ধূলি নি দিম, তেওঁৰ মহাভাগ্য মিলিব।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে প্ৰথমতে ৰামৰাম গুৰুক পাগুৰিত পাৰ দিবলৈ কলে। ৰামৰামে কলে "আপুনিহে দিব লাগে, মই নহয়। আপোনাৰ পদধূলি পালেহে তেওঁৰ সংসাৰ বন্ধন মোচন হব।" ইয়াৰ পিছত শঙ্কৰদেৱে পাগুৰিত পাৰ দিলত, কবীৰাৰ নাতিনীয়েকে বৰ যতন কৰি পাগুৰিটি তুলি নি থৈ দিলেগৈ। কবীৰাক পোতা ঠাই-ডোখৰ শঙ্কৰদেৱে তেওঁক দেখুৱাই দিবলৈ কলত কবীৰাৰ নাতিনীয়েকে দেখুৱাই দিলে। কবৰ যত আছিল সেই ডোখৰ শঙ্কৰদেৱে খনাই চাই দেখিলে যে তাত "নাহি আৰ একো, ৰক্তময় কাষ্ঠ, কবৰত আছিলন্ত।" শঙ্কৰদেৱে সকলোকে সেইডোখৰ দেখুৱাই আকৌ তাতে পোতাই থলে। ইয়াৰ পিছত শঙ্কৰদেৱে কবীৰাৰ কবৰৰ প্ৰতি প্ৰণাম কৰিবলৈ সকলো ভকতক কলত, সকলোৱে প্ৰণাম কৰিলে, কিন্তু ৰামৰায়ে মনত বিষম ভাবি নকৰিলে। অলপ বাট গৈয়েই ৰামৰায়ে চকুৰে নেদেখা হলত, শঙ্কৰদেৱে তেওঁক কলে "তুমি উভতি গৈ কবীৰাৰ নাম ধৰি তেওঁৰ কবৰত প্ৰণাম কৰি আহাগৈ।" ৰামৰায়ে শঙ্কৰদেৱৰ আজ্ঞামতে তেনে কৰিলতহে তেওঁৰ চকু ভাল হল।

এদিন এওঁলোক যাওঁতে দেখিলে যে বাটৰ কাষতে হালোৱা এটাই হেঃ হেঃ কৰি হালৰ গৰু খেদাই আছে। ঠাকুৰ আতাই হালোৱাটোৰ আগত থিয় দি তাক কলে "হেঃ হেঃ নুবুলি ৰামৰাম বোল।" হালোৱাই কোনোমতে নোবোলে, নাৰায়ণ ঠাকুৰেও তাক নুবুলিলে নেৰে, কত বুজাইছে। শেহত হালোৱাই নিৰুপায় হৈ কলে "মোক এৰি দিয়া, মই বুলিলোঁ ৰাম।" সি ৰাম বুলিলতহে নাৰায়ণ ঠাকুৰে ৰং পাই তাক এৰি গুচি আহিল।

শঙ্কৰদেৱ বাটত যতে ৰাতি থাকি যায়, ততে তেওঁ ৰাতি শয়ন কৰোঁতে নিদ্ৰিতাৱস্থাত হৰিনাম উচচাৰণ কৰি থাকে দেখি আন আন যাত্ৰীসকলে

দেখি পৰম আশ্চৰ্য্যান্বিত হয়। তেওঁলোকে ইয়াৰ পিছত নাভি-গয়াঁ পাই বৰাহ বিষ্ণুক দৰ্শন কৰি তাৰপৰা চাৰি দিনে মহানদী পালেগৈ। মহানদীত স্নান দান কৰি, আঠাৰনলা চকি পাই তাতে তেওঁলোক খাইদাই বাতি থাকিল ; আৰু তাৰ পৰা পাণ্ডাই শঙ্কৰদেৱক জগন্নাথ মহাপ্ৰভুৰ প্ৰসাদ দি ভকতসকলেৰে সৈতে আগ বঢ়াই নিলে। শঙ্কৰদেৱে ভক্তসকলেৰে সৈতে সমুদ্ৰত নাৰিকল দি স্নান কৰিলে ; সাগৰৰ ঢৌ লৈ স্নান কৰোঁতে সাগৰ-ফুলি কাপোৰ পাই তাক ভকতসকলৰ মাজত ভগাই দিলে ; মাধৱদেৱে সেই কাপোৰৰ এডোখৰ দশম পুথি মেৰাই থবলৈ ৰাখিলে। ইয়াৰ পিছত শঙ্কৰদেৱে গৰুড়ক প্ৰণাম কৰি, অক্ষয়-বট-বৃক্ষক আলিঙ্গন কৰিলে। শঙ্কৰদেৱ সিংহদ্বাৰ পালতে তেওঁক ভিতৰলৈ সোমাবলৈ কলত শঙ্কৰদেৱে কলে যে, "যাব নোৱাৰি ; কাৰণ দ্বাৰত ব্যৱধান আছে ; দুৱাৰৰ তলত অষ্টাধিক এশ শালগ্ৰাম পোতা আছে, সেইসকলক ডেই কেনেকৈ যাম ? পাথৰখন গুচাই তোমালোকে চোৱাঁ, হয নে নহয।" এইকথা শুনি পাণ্ডাসকলে আচৰিত মানি শিলাকুটি আনি পাথৰ গুচাই দেখে যে সঁচা। তাৰপৰা সেই অষ্টাধিক শত শালগ্ৰাম শিলা তুলি নি তেওঁলোকে মন্দিৰৰ বাহিৰে দক্ষিণ ফালে থাপনা কৰি থলে, তাতে আজিলৈকে আছে।

ইয়াৰ পিছত শঙ্কৰদেৱে নাটমন্দিৰত প্ৰবেশ কৰি দ্বাৰদেশৰ খুটাত হাত দি দাৰুব্ৰহ্ম জগন্নাথ মূৰ্ত্তিৰ মুখপদ্মলৈ একেথিৰে চাই থাকোঁতে সেই খুটাত তেওঁৰ আঙ্গুলিৰ সাঁচ বল। আজিলৈকে তাত সেই সাঁচ আছে, যাক শঙ্কৰদেৱৰ হাতৰ আঙ্গুলিৰ চিহ্ন বুলি কয়। থিয হৈ থকা শিলৰ ওপৰতো পাৰৰ খোজৰ চিহ্ন ৰল, সেই চিহ্ন লক্ষ্মীৰ স্তম্ভৰ ওপৰত আজিও দেখিবলৈ পোৱা যায়। মাধৱদেৱে জগন্নাথৰ মুখলৈ চাই তেতিয়াই এটি গীত ৰচনা কৰি গালে। গীতটি তলত তুলি দিলোঁ,—

"মোক দেখ না কেনে ওহে জগন্নাথ মই বৰ পাপীৰ পাপী।
সংসাৰ কূপত পৰিয়া তোমাৰ চৰণে নধৰোঁ চাপি ॥
দেৱে নাহি পায় মানৱী হৈবাক, মই পাপী আসিয়া পাইলোঁ।
তোমাৰ ভকতি-অমিয়া ত্যজিয়া বিষয়-গৰল খাইলোঁ ॥
কত তপসাই নৰতনু পাই গোৱাইলোঁ বিষয় ভোলে।
যেন চিন্তামণি অমূল্য ৰতনি বিকাইলোঁ কাঞ্চৰ মোলে ॥

লোভ মোহ কাম ক্ৰোধ মদ মান ইসব বৈৰীৰ সঙ্গে ।
আপোন ইচ্ছায়ে পাপ আচৰিয়া বেৰাইলোঁ মনত ৰঙ্গে ॥
পৰ তিৰী পৰ ধনৰ আশায়ে সদায় আকুল ভৈলোঁ ।
তুমি মহাধন তোমাক নেসেবি জনম বিফল কৈলোঁ ॥
আয়ু আলেজালে গৈল পাইলে কালে প্ৰাণ কোন দিন পৰে ।
যমৰ যাতনা শুনিয়া হৃদয় কম্পিত ভৈগৈল ৰবে ॥
তোমাৰ অভয় চৰণে শৰণ বিনে নাহি আন গতি ।
তুমি দয়াময় জানিয়া কহয় মাধৱ মূৰুখমতি ॥”

ইয়াৰ পিছত শঙ্কৰ মাধৱ দুয়ো সেৱকসকলৰ দ্বাৰাই পৰিবৃত হৈ তাতে বহিলত পাণ্ডাই তেওঁলোকক সেই স্নানৰ নিয়ম অনুসৰি হাতত বেত লৈ মাৰিবলৈ অহা দেখি মাধৱদেৱে এই শ্লোক মাতি তেওঁলোকক বেতৰ প্ৰহাৰ কৰিবলৈ মানা কৰিলে—

“কদা বেত্ৰ প্ৰহাৰেণ ৰুধিৰং যায়তে মম ।
শক্ৰাদয়ো দেৱগণাঃ নিত্যং বাঞ্ছন্তি সৰ্ব্বদা ॥”

অৰ্থাৎ হৰিৰ দ্বাৰত বেত্ৰৰ প্ৰহাৰ পাই শৰীৰৰ ৰক্ত কেতিয়া বাহিৰ হব, এই আশা ব্ৰহ্মা ইন্দ্ৰ আদি দেৱতাসকলেও বাঞ্ছা কৰি থাকে, এনে বেত্ৰৰ প্ৰহাৰ খাবলৈ আমাৰ নিচিনা ক্ষুদ্ৰ প্ৰাণীৰ কি যোগ্যতা আছে ।* মাধৱদেৱৰ এই কথা শুনি পাণ্ডাসকলে বেত নামাৰি গুচি গল ।

চৰিত্ৰত আছে, ঈশ্বৰৰ আন তিনি অৱতাৰ বুলি খ্যাত শ্ৰীচৈতন্য, হৰিব্যাস আৰু ৰামানন্দ এই সময়তে তাতে শঙ্কৰদেৱৰে সৈতে বহি, চাৰিউজনে নিজ নিজ মতৰ প্ৰাধান্য স্থাপন কৰি বাদ কৰিছিল । তেওঁলোকে প্ৰতিদিন আহি এইদৰে বাদ কৰি থাকোঁতে, এদিন পাণ্ডাই তাতে তেওঁলোকক জগন্নাথ প্ৰসাদ আনি দিলে । হৰিব্যাস, ৰামানন্দ আৰু শ্ৰীচৈতন্যই প্ৰসাদ পায়েই খালে, শঙ্কৰদেৱে নাখাই বৈ থকা দেখি তেওঁলোকে তেওঁৰ দায় ধৰি তেওঁক কলে “তুমি প্ৰসাদ নাখাই পাপ সঞ্চয় কৰিলা ।” শঙ্কৰদেৱে উত্তৰ দিলে “তোমালোকৰ কথা সঁচা বুলি মই

* মাধৱদেৱে তেওঁৰ ৰচিত ঘোষা শাস্ত্ৰত এই শ্লোকৰ পদ কৰি এনেকৈ লেখিছে—
“হৰিৰ গৃহৰ দ্বাৰে বেত্ৰৰ প্ৰহাৰ যোগ্য ব্ৰহ্মা ইন্দ্ৰ আদি দেৱতাক ।
হেনয় দ্বাৰত বেত্ৰ প্ৰহাৰ পাইবাৰ যোগ্য হওঁ আমি কেমন বৰাক ॥”

পালন কৰিম, কিন্তু ই যে প্ৰসাদ নহয়, মই কেনেকৈ খাম। আটিকাৰ ভিতৰত চুলি এডাল আছে, সেই দেখি অপবিত্ৰ হোৱা বাবে জগন্নাথ মহাপ্ৰভুৱে সেই প্ৰসাদ গ্ৰহণ কৰা নাই। তোমালোকে মিছাতে তাক প্ৰসাদ বুলি ভোজন কৰিলা। দক্ষিণ শাৰীৰ আটিকাৰ ভাগু অনাই ভঙ্গাই চোৱাঁ মোৰ কথা সঁচা নে মিছা তাৰ প্ৰমাণ পাবা।" এই কথা বৰ পাণ্ডাক কোৱা হলত, পাণ্ডাই সেই আটিকা আনি ভাঙি দুটুকুৰা কৰি দেখিলে, শঙ্কৰদেৱৰ কথা সঁচা, তাত এডাল চুলি ওলাই পৰিল! এই কাণ্ড দেখি তিনিউজনে আচৰিত মানি শঙ্কৰক ঈশ্বৰশক্তিৰ বুলি প্ৰশংসা কৰিলে।

এদিন ৰাতি তেওঁলোকেৰে সৈতে তাত একে ঠাইতে শঙ্কৰ বহি থাকোতে দেৱদাসীসকলে নৃত্য গীত কৰিছিল। এজনী নৰ্ত্তকীয়ে পাক দিওঁতে তাইৰ ঘূৰী উৰি গল। ঠিক সেই সময়তে শঙ্কৰদেৱে ঈষৎ হাস্য কৰিলে। এনেকুৱা হোৱা দেখি চৈতন্য, হৰিব্যাস আৰু ৰামানন্দ তিনিও জনে শঙ্কৰক কলে যে "তুমি হাঁহিলা কিয়? তোমাৰ মনৰপৰা এতিয়াও মায়া গুচা নাই।" শঙ্কৰদেৱে উত্তৰ দিলে "তোমালোকে অবিবেকী ভাৱে এনে কথা কৈছা। কিয় হাঁহিলোঁ শুনা,—পাণ্ডা এজনে মহাপ্ৰভুৰ পৰমান্ন পাক কৰিছে। পৰমান্ন লৰাওঁতে তপত পৰমান্নৰ চিটিকনি আহি তেওঁৰ হাতত পৰিলত, তেওঁ তাক চেলেকি খাই থলে। তপত পৰমান্নৰ পোৰণিৰ জ্বালত পাণ্ডাই চট্‌ফট কৰিছে। পাণ্ডাক মতাই অনাই চোৱাঁহঁক, তেওঁৰ হাতৰ ছাল গুচিছে।" এই কথা বৰ পাণ্ডাক কোৱা হলত, পাণ্ডাই গৈ চালত, সেই ৰান্ধনি পাণ্ডাক সেইমতে পাই তেওঁৰ হাতত ধৰি সভাৰ মাজলৈ আনিলে।

ইয়াৰ পিছত চাৰিউজনে চাৰিউজনৰ ভালকৈ আত্মপৰিচয় পালে; আৰু চৈতন্য, হৰিব্যাস, আৰু ৰামানন্দ তিনিউজনে শঙ্কৰৰ মত শুদ্ধ বুলি স্বীকাৰ কৰি আৰু সেই দিনাৰপৰা বাদ নকৰা হল। এইদৰে পোন্ধৰ দিন চাৰিউজনে শাস্ত্ৰালাপ কৰি শাস্ত্ৰৰ কথা বিচাৰ আৰু আলোচনা কৰি থাকি, ষোড়শ দিনাৰ ৰাতি চাৰিউজন একেলগে জগন্নাথৰ মন্দিৰলৈ গল। তেতিয়া মন্দিৰৰ ভিতৰত জগন্নাথদেৱৰ মহাশৃঙ্গাৰৰ কাৰ্য্য সমাপনৰ অন্তত নিৰ্জ্জন হৈ, দুৱাৰৰ কপাট বন্ধ কৰা হৈছিল। দৱৰিয়ে তেওঁলোকক দুৱাৰমুখত কোন বুলি শুধিলত, শঙ্কৰদেৱে কলে "আমি কৃষ্ণক দৰ্শন কৰিবৰ নিমিত্তে

মন্দিৰৰ ভিতৰলৈ যাবলৈ আহিছোঁ।" দুৱৰিয়ে এই কথা শুনি হৰি হৰি সুঁৱৰি কলে "ভাল সময়ত আহিলাহঁক। জগন্নাথ মহাপ্ৰভুৱে এতিয়া শয়ন কৰিছে; ব্ৰহ্মা আহিলেও ভিতৰলৈ যাব নোৱাৰে; মই কেতিয়াও দুৱাৰ মেলি দিব নোৱাৰোঁ।" চৰিত্ৰত আছে, দুৱৰিৰ এই কথা শুনি চাৰিউজন চতুৰ্ভুজ হল। দুৱৰিয়ে তেওঁলোকক তেনে হোৱা দেখি কলে "এই ক্ষেত্ৰ স্থানত কৃমি কীট পৰ্য্যন্ত সকলোকে দেৱতাসকলে চতুৰ্ভুজ দেখে, এতেকে সকলোৰে চাৰি ভুজ আছে; ইয়াকে মোক দেখুৱাই হবলা তোমালোকে ভিতৰলৈ যাবলৈ আহিছাঁ?" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱ আৰু চৈতন্যদেৱ দুয়ো অষ্টভুজ হল। তেতিয়া দুৱৰিয়ে আচৰিত মানি তেওঁলোকক দণ্ডৱৎ হৈ সেৱা কৰি দুৱাৰ মেলি দিলত, চাৰিউজন মন্দিৰৰ ভিতৰত সোমাল। ৰাতিপুৱা পাণ্ডাসকলে যেতিয়া মঙ্গল আৰতি কৰিবৰ নিমিত্তে মন্দিৰৰ দুৱাৰ মেলিলে, তেতিয়া তেওঁলোকে দেখিবলৈ পালে যে শঙ্কৰদেৱ মন্দিৰৰ ভিতৰত অকলৈ বহি আছে। তেওঁলোকে ৰাতিৰ ঘটনা দুৱৰিৰ মুখে শুনি আশ্চৰ্য্য হৈ শঙ্কৰদেৱৰ আগত প্ৰেমভাৱে পৰিল। দহজন পাণ্ডাই তেতিয়াই শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত শৰণ ললে; আৰু শঙ্কৰদেৱে তেওঁলোকক ভক্তি ধৰ্ম্মৰ উপদেশ দিলে। পাণ্ডাসকলৰ মতে চৈতন্য, ৰামানন্দ, আৰু হৰিব্যাস জগন্নাথদেৱৰ শৰীৰত লীন হল, শঙ্কৰদেৱৰ ভক্তসকলৰ মতে তেওঁলোক শঙ্কৰদেৱৰ গাত লয় হল।

পুৰীৰপৰা শঙ্কৰদেৱে ভক্তসকলেৰে সৈতে উলটি আহি মহানদী পাই, সাতদিনৰ মূৰত বৃন্দাবনলৈ যোৱা বাট পালেহি। তেওঁলোক সেইদিনা তাতে ৰাতি থাকি, পিছদিনা স্নান নাম-প্ৰসঙ্গাদি কাৰ্য্য কৰি বৃন্দাবনলৈ যাবলৈ সাজু হৈ ওলাইছে, এনেতে দেখা গল, যে আন দিনা মাধৱদেৱে শঙ্কৰদেৱৰ পিছে পিছে আহে, কিন্তু সেইদিনা তেওঁৰ আগ হৈ উজানলৈ অভাৰ বাট ধৰিলে। তেওঁ এনে কৰা দেখি, শঙ্কৰদেৱে তেওঁক সুধিলে "বাপাৰ পো, আজি কেনে দেখোন। বৃন্দাবনলৈ যোৱা বাট এৰি যাব লাগিছা দেখোন?" এইকথা শুনি মাধৱদেৱে অতি বিনয় কৰি কলে "বাপ, বৃন্দাবনলৈ যাবৰ কোনো সকাম নাই। তোমোৰাই দশম শাস্ত্ৰৰ মনোৰম পদ কৰি বৃন্দাবনৰ লীলাৰ সকলোখিনি সুন্দৰকৈ বৰ্ণনা কৰিছে, তাক পঢ়ি শুনি আমাৰ মন উপশম হৈ আছে। বৃন্দাবনত এতিয়া পূৰ্ব্বৰ

চিহ্ন নাই, কালক্ৰমত সেইবোৰ বিভিন্ন হৈ পৰিছে; দশম শাস্ত্ৰৰ বৰ্ণনা মতে বৃন্দাবন এতিয়া নেদেখিলে শাস্ত্ৰৰ কথাত আমাৰ মনত শঙ্কা উপজিব পাৰে, গতিকে দশমতে যি বৃন্দাবন দেখিছোঁ। সেয়েই যথেষ্ট; সেইদেখি আৰু বৃন্দাবন দৰ্শন কৰিবলৈ মোৰ মন নাই। আপোনাৰ চৰণত বাপ, এই প্ৰাৰ্থনা, যেন এই ভৃত্যৰ মনোৰথ পূৰণ কৰে।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে হাঁহি কলে "বাপাৰ পো যলৈ নাযায় তালৈ আমাৰ যোৱা নষুৱায়। এতেকে আমি সকলো উজনিলৈহে যাম।"

বাটত যাওঁতে এদিন বৰ ৰদত পুৰি-ডেই তেওঁলোক নৈৰ পাৰৰ এজোপা বৰ গছৰ তলত বহি জিৰাইছিল; পিয়াহত সকলোৰে মুখ শুকাই গৈছিল। এনেতে মাধৱদেৱে থেকেৰাৰ বৰি উলিয়াই আনি দিলত, তেওঁলোকে বৰি মুখত লৈ পানী খাই সুস্থ হৈ পৰিল। শঙ্কৰদেৱে মাধৱৰ এনে সুবদ্ধি দেখি তেওঁক প্ৰশংসা কৰিবলৈ ধৰিলে। পূবমুখে গৈ তেওঁলোকে কিছুদিনৰ মূৰত ভাগীৰথী পাই তা[illegible] স্নান দান আদি কাৰ্য্য কৰি [illegible]ৰল।

এদিন যাওঁতে বাটত, বলোৰাম আতৈয়ে পানীকাৰ্য্যৰ নিমিত্তে অলপ পিছ পৰিছিল। দুটা খটে তেওঁক অকলশৰীয়াকৈ পাই গৰুৰ হাড়েৰে কোবাই মাৰিবলৈ ধৰিছিল। বলোৰামৰ চিয়ঁৰ শুনি শঙ্কৰদেৱে লগৰ আন ভকতসকলক লৰুৱাই পঠিয়াই দিলত, তেওঁলোকে বলোৰামক খট দুটাৰ হাতৰপৰা এৰুৱাই খটদুটাক বান্ধি মাৰ-ধৰ কৰি শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈ লৈ গলত, শঙ্কৰদেৱে সিহঁতক মাৰিবলৈ হাক দি কলে "বলোৰামক শোধাঁ, তেওঁ ইহঁতক যি শাস্তি দিবলৈ কয়, তাকে কৰিবা।" বলোৰামে কলে "মোৰ অদৃষ্টত লিখন আছিল মই মাৰ খালোঁ; ইহঁতৰ কি দোষ? ইহঁতক এৰি দিলেই ভাল।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে বলোৰামক প্ৰশংসা কৰি কলে—"হৰিৰ ভকতে পৰৰ অপকাৰ অলপো নিশ্চিন্তে; নিজৰ সুখ দুখলৈ অলপো কাণ নকৰি, সুখ-দুখ নামানি সৰ্ব্বতিকালে ভূতদয়া আচৰণ কৰে।" ইয়াৰ পিছত গৈ থাকোঁতে বৰ ৰদৰ তাপত দুখ পাই শঙ্কৰদেৱৰ ভকতসকলেৰে সৈতে এজোপা গছৰ ছাঁত জিৰাবলৈ বহিল। গছৰ তলত বহি শঙ্কৰদেৱে ভকতসকলৰ আগত টিপচী চৰাইৰ এটি দৃষ্টান্ত কলে—"এদিন এটি টিপচী চৰাইয়ে এঠাইত পৰি পাখি জোকাৰি ধূলি লৈ অকণমান খোৰ এটি কৰিছিল; সেই খোৰতে কপৌ এটা পৰি ধূলি লৈ গলত

সি আৰু অলপ ডাঙৰ হল। এটা মৰাই আহি সেই খোৰত ধূলি লৈ তাক আৰু ডাঙৰ কৰিলে। ইয়াৰ পিছত এদিন বৰষুণ হলত, সেই খোৰত পানী ৰলত, এটা বৰাগাহৰি আহি তাতে লেটি ললে। বৰাই তাত লেটি লোৱাত সেইটো আৰু বহল আৰু দ হৈ পৰিল। এদিন তাতে মহ গোটা-চেৰেক পৰি লেটি ললত সি এটা ডাঙৰ খুলি হৈ পৰিল। ইয়াৰ পিছত হাতী আহি তাত পৰিবলৈ ধৰিলত লাহে লাহে সি খুলি গুচি এখন ডাঙৰ সৰোবৰ হৈ পৰিলত, মানুহে আহি সেই সৰোবৰত গা ধুই তাৰ পানী খাবলৈ ধৰিলে। প্ৰজাৰ এই উপকাৰ হোৱাত যি পুণ্য সঞ্চয় হৈছিল, সেই পুণ্য সেই টিপচীয়ে পাবলৈ ধৰিলে। এতেকে সিদিনা যি জনী বুঢ়ীয়ে আমাক প্ৰথমতে চাউল দি আনক আহি দেখুৱালে তাৰ পুণ্য সেই বুঢ়ীৰ।"

ইয়াৰ পিছত তেওঁলোক কামৰূপ ৰাজ্যত সোমালহি। এদিন পথত ভোজনৰ দ্ৰব্য টুকুৱাত, শঙ্কৰদেৱে মাধৱক কলত মাধৱে কত চাউল-সিধা পোৱা যায় বিচাৰি গাৱঁলৈ গল। তেওঁ এঘৰত সোমাই দেখিলে, এজনী বুঢ়ীয়ে কান্দিব লাগিছে। বুঢ়ীয়ে কিয় কান্দিছে তাৰ কাৰণ শোধাত, বুঢ়ীয়ে তেওঁক কলে যে তাইৰ একেটি পো ৰণলৈ গল, আজিলৈকে সি উভতি নাহিল। সি মৰিয়েই গল নে, তাৰ কি হল, ইমান দিনে একো খবৰ নাপাই তাই শোকত কান্দিছে। এই কথা শুনি মাধৱদেৱে বুঢ়ীক কলে "বুঢ়ী তই একো চিন্তা নকৰিবি, নাকান্দিবি, তোৰ পুতেৰ নিশ্চয় ঘৰলৈ উভতি আহিব, মই তাক দেখি আহিছোঁ।" বুঢ়ীয়ে ব্যস্ত হৈ কলে "কিজানি তুমি মিছাকৈয়ে কৈছা। বাৰু তাক দেখিবলৈ কেনে কোৱঁাচোন ?" মাধৱদেৱে কলে "তাৰ বৰণ কলা; নাকটো চেপেটা; দাঁত উজলা; মূৰটো হেচা-মৰা; বছৰ পঁচিশ মান হব।" পুতেকৰ এই বৰ্ণনা শুনি বুঢ়ীয়ে আনন্দিত হৈ কলে "হয়, মোৰ পোটো এনেকুৱাই। তুমি বোপাই মোক ভাল বাতৰিটি দিলা।" এই বুলি বুঢ়ীয়ে কৈ থাকোঁতেই অকস্মাৎ তাইৰ সেই পুতেক আহি ওলালহি। বুঢ়ীৰ আনন্দৰ পাৰ নাইকিয়া হল। বুঢ়ীয়ে মাধৱদেৱক বৰ কৃতজ্ঞতাৰে সেৱা কৰি অনেক চাউল-লোণ আনি দিলেহি। ভকতসকলে সেইবোৰ ভাৰ বান্ধি আনি শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত দিলত, শঙ্কৰদেৱে মাধৱক সেইবোৰ কেনেকৈ পালে শুধিলত, মাধৱে সকলো বৃত্তান্ত কলে। শঙ্কৰদেৱে শুনি বিৰক্ত হৈ মাধৱক কলে "বঢ়াৰ পো,

তুমি মিছা কলা।" মাধৱে উত্তৰ দিলে "বাপ, মই মিছা কোৱা নাই;—"ঈশ্বৰৰ অংশ জীৱ নাহিকে মৰণ। ভকতি নাহিকে দেহ ভৈল কাল বৰ্ণ। ঈশ্বৰ নিৰ্ম্মাল্য সিতো ঘ্ৰাণ নকৰই। সি হেতু চেপেটা নাক ভৈলন্ত তথায়॥ তোমাৰ নামক কদাচিতো মুখে নাসে। উজলা দশন তাৰ মুখত প্ৰকাশে॥ মাথা গোট তযু পদে সেৱা নকৰিল॥ সি কাৰণে মাথা গোট টেপা মৰা ভৈল॥ কোনোবা জন্মত আমি লাগ পাইছোঁ তাক। কোন খানি কৈয়া আছোঁ আমি মিছা বাক॥ ভক্তসমে অন্ন মুঠি ভুঞ্জিবা গোসাঁই। এতেকতে সুবাসনা লভিবেক তাই॥" মাধৱদেৱে আৰু কলে যে "মই বুঢ়ীক তাইৰ পুতেকৰ কথা কোৱাৰ পিছতে, পুতেক আহি তাত ওলালহিয়েই।" এই ব্যাখ্যা শুনি শঙ্কৰদেৱে কলে "বটাৰ পোৱে তেওঁৰ কথা যেনিয়েই পোনায় তেনিযেই মিল হৈ যায়।" ইয়াৰ পিছদিনা বাটত যাওঁতে এক সন্ন্যাসীয়ে তেওঁলোকৰ লগ ধৰিলে। সন্ন্যাসীক দেখি শঙ্কৰ মাধৱ দুয়ো তাক ভণ্ড বুলি জানি অলপ হাঁহিলে। কিন্তু ৰামৰায়ে তাক আচল সন্ন্যাসী বুলি ভাবি তাৰ লগে লগে যাবলৈ ধৰিলে। শঙ্কৰদেৱে ৰামৰায়ক সন্ন্যাসীৰ লগত যাবলৈ হাক দি কলে যে সি ডকাইত, তাৰ লগত তুমি নাযাবা। ৰামৰায়ে কিন্তু সেই কথা নুবুজি তাক প্ৰকৃত সন্ন্যাসী ভাবি তাৰ কথাত মোহ গৈ ফান্দত পৰি তাৰে সৈতে যাবলৈ ধৰিলে। শঙ্কৰদেৱে মাধৱদেৱ আৰু আন আন ভক্তসকলেৰে সৈতে গধূলি গৈ এঠাইত ৰলগৈ, কিন্তু ৰামৰায়ে সন্ন্যাসীটোৰ লগত গৈ তাৰে সৈতে আন এঠাইত ৰলগৈ। খাইদাই ৰাতি ৰামৰায়ে তাৰে সৈতে একে ঘৰতে শুই থাকোঁতে, তেওঁৰ টোপনি আহিলত, সন্ন্যাসীটোৱে তেওঁক বান্ধি পেলালে। ৰামৰায়ে তেতিয়া বৰকৈ চিয়ঁৰিবলৈ ধৰিলত, শঙ্কৰদেৱে দূৰৈৰপৰা সেই চিয়ঁৰ শুনি মাধৱদেৱ আৰু আন আন ভকতসকলক পঠিয়াই দিলত, তেওঁলোকে ধৰ ধৰ বুলি লৰি অহা গম পাই সন্ন্যাসী ডকাইতে ৰামৰায়ক এৰি তেওঁৰ বস্ত্ৰ-বেহানি যি পালে সোপাকে লৈ পলাই গুচি গল।

ডকাইতটোৱে সৰ্ব্বস্ব লুটি লৈ ৰামৰায়ক নুৰ্ব্বুৰুঠুং কৰা দেখি শঙ্কৰদেৱে তেওঁক নিজৰপৰা প্ৰবৰ্ত্তিবলৈ দ্ৰব্য বস্ত্ৰ দিলে।

শঙ্কৰদেৱে এইদৰে গৈ বাহিৰ বিলাইত পালত, দেখিলে যে তাত দোকান-পোহাৰ একো নাই। তেওঁ মাধৱদেৱক কলে যে ভোজনৰ দ্ৰব্য বস্তুৰ আজি কি দিহা হব, দোকান-পোহাৰ ইয়াত দেখোন একো নাই।

এই কথা শুনি মাধৱদেৱে ৰামৰায়ক লগত লৈ এখন গাৱঁত সোমালগৈ। গাৱঁত সোমায়েই তেওঁ সেই গাৱঁৰ কি নাম, আৰু তাৰ কোন ঠাকুৰীয়া ইত্যাদি সুধি জানিলে যে, গাওঁখনৰ নাম ঠাকুৰীয়া, আৰু সি চিলাৰাই ৰজাৰ মহল। এই কথা শুনি মাধৱে কাৰ্য্য সিদ্ধি হব ভাবি, ঠাকুৰীয়াক ডবিয়াই কলে, "ৰজাৰ শহুৰেক আহিছে, তই দেখোন একো যোগান ধৰা নাই, একো খবৰ কৰা নাই ?" এই কথা শুনি ঠাকুৰীয়াই ভয় খাই লৰালৰিকৈ চাউল-সিধা আদি দ্ৰব্যবস্তু যোগাই দিলে। পিছদিনা তিনিপৰীয়া বেলিকা শঙ্কৰদেৱ মাধৱদেৱ ভকত সকলেৰে সৈতে পাটবাউসী থান পালেহি।

তেওঁলোকক দেখি সকলোৰে আনন্দৰ পাৰ নোহোৱা হল। শঙ্কৰদেৱৰ পত্নীয়ে লৰালৰিকৈ পানী আনি স্বামীৰ পদ প্ৰক্ষালন কৰি দিলে; ঠাকুৰ-সকলে পিতৃৰ চৰণত পৰি প্ৰণাম কৰিলে; মাধৱদেৱেও গুৰুপত্নীৰ চৰণত পৰি সেৱা কৰিলে। গুৰুপত্নীয়ে মাধৱক আশীৰ্ব্বাদ কৰি ধন্য ধন্য বুলি প্ৰশংসা কৰি কলে "বাপু, তোমাৰ কৃপাত মই স্বামীগুৰুক আকৌ পালোঁ; মই এইখিনি কালত মৰি আছিলোঁ, আজিহে তোমাৰ কৃপাত মই জীৱ পালোঁ।"

ইয়াৰ পিছত মাধৱদেৱে শ্ৰীৰাম আৰু নাৰায়ণদাস আতাৰে সৈতে নিজৰ ঠাই গণককুচিলৈ গল, আৰু নাৰায়ণ ঠাকুৰে মাধৱক ঘৰত থৈ তেওঁৰ নিজৰ গৃহলৈ গল।

শঙ্কৰদেৱ পাটবাউসী পালত হৰিদেৱ দামোদৰদেৱ আদি আহি তেওঁক তীৰ্থৰ সকলো কথাবাৰ্ত্তা সুধি শুনি পৰম আনন্দ লাভ কৰিলে। চিলাৰ ব্ৰাহ্মণসকল তেওঁৰ ওচৰলৈ আহিল; শঙ্কৰদেৱে যত যি হৈছিল ব্ৰাহ্মণসকলৰ আগত সকলো লাহে লাহে বিবৃত্তি কৰি শেষত কলে যে "সৰ্ব্বতীৰ্থশিৰোমণি নাম-ধৰ্ম্ম সাৰ। নামৰ কিঙ্কৰ তীৰ্থ যজ্ঞ ব্ৰতাচাৰ॥ জানিয়া ব্ৰাহ্মণ নাম-ধৰ্ম্মক কৰিয়ো। নামৰ প্ৰসাদে তোৰা বৈকুণ্ঠে চলিয়ো॥" এই কথা শুনি ব্ৰাহ্মণসকলে শাস্ত্ৰৰ শ্লোক মাতি বিচাৰ কৰি নানাপ্ৰকাৰ অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ ধৰিলত, শঙ্কৰদেৱে সেই শ্লোকবোৰৰ ভিন্ন ভিন্ন আচল অৰ্থ কৰি ব্ৰাহ্মণসকলক বুজাই দিলে; তেতিয়া ব্ৰাহ্মণসকলে আৰু মাতিব নোৱাৰা হৈ লাজ পাই উঠি ঘৰাঘৰি গল।

অষ্টাদশ অধ্যায়

স্বধৰ্ম্ম আৰু গুৰুৰ অৰ্থে প্ৰাণবিসৰ্জ্জন কৰোঁতাসকল

ব্ৰাহ্মণসকলে শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত তৰ্কত হাৰি লাজ পাই ভোটা হৈ গৈ, আন প্ৰকাৰ কূট বুদ্ধিৰ আশ্ৰয় লৈ তেওঁৰ ওপৰত জয়লাভ কৰিবলৈ থিৰ কৰিলে। তেওঁলোকে আলচ কৰি শঙ্কৰৰ নামে ৰজাৰ আগত মিছা গোচৰ দিবলৈ বেহাৰলৈ গল। বিলৰ পানীত পেলোৱাৰ পিছত মাটি খহি যোৱা এখন কালীৰ প্ৰতিমাৰ চোহোঙা-জুমুথিটো বিলৰপৰা তুলি লৈ গৈ তেওঁলোকে ৰজাক দেখুৱাই গোচৰ দিলে যে "মহাৰাজ শঙ্কৰৰ কাৰ্য্য চাওক। শঙ্কৰে অনাচাৰ কৰি আপোনাৰ ৰাজ্য তল নিয়ালে। তেওঁ বেদ নামানে, গীতা শাস্ত্ৰ নেমানে, তুলসীৰ গোন্ধ নলয়, তাৰ নাম নুশুনে, যাগ যজ্ঞ পিতৃ শ্ৰাদ্ধ সকলোকে নিষেধ কৰিলে, আৰু তেওঁৰ কথা শুনি সকলো লোকে সেইবোৰ কৰিবলৈ এৰিলে।" এইকথা শুনি নৰনাৰায়ণ ৰজাই ব্ৰাহ্মণসকলক কলে যে মই শঙ্কৰক ভালকৈ জানো; তোমালোকে যদি এইবোৰ অভিযোগ প্ৰমাণ কৰিব নোৱাৰা তেন্তে পিছত তাৰ ফল পাবা।" ব্ৰাহ্মণসকলে আকৌ উৰ্দ্ধবাহু হৈ কলে, "মহাৰাজ, শঙ্কৰে ধৰ্ম্মৰ বিৰোধী ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰিছে; তেওঁ শাস্ত্ৰ নামানে, তেওঁৰ কোনো আচাৰ বিচাৰ নাই; এক শৰণীয়া বুলি তেওঁ তেওঁৰ ধৰ্ম্ম বখানে, কিন্তু তাৰ ফলত সকলো লোক ভ্ৰষ্টাচাৰী হৈ পৰিছে। মহাৰাজ আপুনি যদি ইয়াৰ বিচাৰ নকৰে তেন্তে আপোনাৰ শ্ৰীযশ আয়ু নষ্ট হব।" এইদৰে টানকৈ নানা কথা শঙ্কৰৰ বিপক্ষে ব্ৰাহ্মণসকলে কৈ ৰজাক উদগালত, ৰজাৰ বৰ খং উঠি, তেতিয়াই ৰজাই মন্ত্ৰীক কলে, "চোৱাঁচোন, শঙ্কৰে কেনেকৈ মোৰ ৰাজ্যত ধৰ্ম্মলোপ কৰিছে। শঙ্কৰক মই নিশ্চয় বিনাশ কৰিম। শঙ্কৰৰ ছালেৰে ডাবাম ছোৱাম আৰু হাড়েৰে ডাবাম বজোৱাম, মঙহ হেঙাল কুকুৰক খুৱাম। মন্ত্ৰী তুমি এতিয়াই পঠিয়াই শঙ্কৰক ধৰাই অনোৱা, অলপো বিলম্ব নকৰিবা

ৰজাৰ আজ্ঞা শুনি তেতিয়াই মন্ত্ৰীয়ে দুজন দূতক শঙ্কৰক ধৰি নিবলৈ পাচিলে। ৰজাৰ এই কথা ভায়েক শুক্লধ্বজে শুনি বৰ বেজাৰ পাই, অলপমান পৰ ভাবি থাকি, পিছত মনতে কৰ্ত্তব্য থিৰ কৰি, আঠজন দত, নাও নাৱৰীয়াৰে সৈতে, শঙ্কৰদেৱক লৰালৰিকৈ তেওঁৰ ওচৰলৈ আনিবলৈ পঠিয়াই দিলে। তেওঁ মাজীক ডাঢ়াই ডাঢ়াই হুকুম দিলে যে সিহঁতে ৰাতিয়ে দিনে বেগা-বেগিকৈ নাও বাই গৈ, ৰজাৰ দূতে শঙ্কৰক ধৰাৰ আগেযেই যেন তেওঁক নাৱত তুলি তেওঁৰ ওচৰলৈ লৈ আহে। সিহঁত শঙ্কৰৰ ওচৰ পোৱাৰ আগে-য়েই যদি ৰজাৰ দূতে সেইখিনি পাই শঙ্কৰক ধৰে গৈ তেন্তে সিহঁতে ৰজাৰ দূতৰ হাঁতৰপৰা শঙ্কৰক বলেৰে কাঢ়ি আনিব। যদি সিহঁতে তেওঁৰ হুকুমত শঙ্কৰদেৱক ৰজাৰ দত পোৱাৰ আগেয়ে বা পিছতো সাৱধানে আনিব নোৱাৰে, তেন্তে সিহঁতক তেওঁ নিশ্চয় গুৰুতৰ দণ্ড দিব। সিহঁতে ৰজাৰ দূতক দেখুৱাই, শঙ্কৰদেৱৰ গাত সতাৰ কাৰ্ষণা সম্পৰ্কে জগৰ আছে বুলি কৈ বন্দী কৰিব। কিন্তু সাৱধান, শঙ্কৰে যেন বাটত কোনো দুখ বা অপমান নাপায়। চিলা ৰায়ৰ এই হুকুমতে তেওঁৰ আঠজন দূত আৰু মাজীহঁতে দুদিনে পাটবাউসী পাই, শঙ্কৰদেৱক এই বাতৰি কলত, শঙ্কৰদেৱে হাঁহি সিহঁতক অনুমতি দিলে, আৰু সিহঁতে তেওঁক দেখুৱাই বন্দী কৰিলে। সেই সময়তে নৰনাৰায়ণ ৰজাৰ দূত দটা আহি তাত উপস্থিত হল। ৰজাৰ দূতে শঙ্কৰক ধৰিবলৈ হাত মেলোতেই, চিলাৰায় দেৱানৰ দূতে সিহঁতক চকা মাৰি খেদি আঁতৰাই কলে "যদি তহঁতে ভালে ভালে সাৰি যাবৰ আশা কৰিছ, তেন্তে খবৰদাৰ, শঙ্কৰদেৱৰ গাত হাত নিদিবি; এওঁক আমি ছোট ৰজাৰ হুকুমতে আগেয়ে বন্দী কৰিছো; সূতাৰ ধনৰ বাবে এওঁৰ গাত জগৰ আছে।"

ৰজাৰ দূতক এইদৰে খেদাই দি, শুক্লধ্বজৰ দূতে শঙ্কৰদেৱক অতি সন্তৰ্পণে নাৱত তুলি লৈ আহিল। শঙ্কৰদেৱৰ লগত মাত্ৰ চাৰিজন ভকত আহিছিল শুক্লধ্বজে শঙ্কৰদেৱক অতি সমাদৰ কৰি, তেওঁৰ ফুলনিৰ বহাত গুপুতে থৈ দিলে।

মল্ল নৃপতিৰ দূত দুজনে তেতিয়া কি কৰিব, কি হব, ভাবিবলৈ ধৰিলে; কাৰণ সিহঁতে শঙ্কৰক ধৰি নিব নোৱাৰিলে ৰজাই সিহঁতক যে কটাব সেইটো এক প্ৰকাৰে থিৰাং। এইদৰে সিহঁতে বাটত ভাবি গৈ থাকোঁতে, সিফালৰ-পৰা নাৰায়ণ ঠাকুৰ আৰু গোকুলচান্দক অহা দেখিলে। দূত দুটাই, তেওঁ-

লোক কোন আৰু কলৈ যায় ' বুলি তেওঁলোকক সুধিলত, নাৰায়ণ ঠাকুৰে কলে যে তেওঁলোক শঙ্কৰদেৱৰ ভক্ত, শঙ্কৰদেৱৰ খবৰ লবলৈ আহিছে; কাৰণ তেখেত কত আছে, কলৈ গল, তেওঁলোকে একো বাতৰি নাই পোৱা। এইকথা শুনি ৰজাৰ দূত দুটাই শঙ্কৰদেৱৰ সলনি তেওঁলোক দুজনকে ধৰি লৈ গৈ নৰনাৰায়ণ ৰজাৰ আগত হাজিৰ কৰি দিলে গৈ। দূতে ৰজাৰ আগত কলে, যে সিহঁত পোৱাৰ আগেয়েই শঙ্কৰ কৰবালৈ পলাই গল; শঙ্কৰৰ এই দুজন প্ৰিয় শিষ্য; সেইদেখি সিহঁতে এওঁলোকক ধৰি আনিছে। দূতৰ কথা শুনি নৰনাৰায়ণ ৰজাই তেওঁলোক দুজনক সুধিলে, "তহঁতে ক, শঙ্কৰ কলৈ গল?" তেওঁলোকে কলে "আমি একো নাজানো।" ৰজাই তেওঁলোকক কলে "শঙ্কৰৰ কেনে ব্যৱহাৰ চাইঁ কচোন, সকলো প্ৰজাক শঙ্কৰে কেনে অধৰ্মী কৰিছে; কাকো পূজা হোম আদি কৰিব নিদিয়ে। ব্ৰাহ্মণসকলে শঙ্কৰ অধৰ্মী বুলি মোৰ আগত গোচৰ দিছে, এই কথা সঁচা নে মিছা তহঁতে ঠিক কৈ কচোন?' ৰজাৰ এই প্ৰশ্ন শুনি তেওঁলোক দুজনে হাতযোৰ কৰি কলে "মহাৰাজ, শঙ্কৰৰ শুদ্ধ মত বুলি সকলোৱে জানে। ব্ৰাহ্মণসকলে মিছা কথা কৈ পাতক সঞ্চয় কৰিছে মাথোন।" তেওঁলোকৰ মুখৰপৰা এই কথা শুনি ৰজাই ক্ৰোধ কৰি দূতক কলে "ইহঁতে মিছা কথা কৈছে। সকলোৱে শঙ্কৰ অনাচাৰী বুলি কয়। ইহঁতক শাস্তি কৰিবলৈ লৈ যা, যেতিয়ালৈকে ইহঁতে সঁচা কথা নকয় তেতিয়ালৈকে ইহঁতক শাস্তি কৰি থাকিবি।" ৰজাৰ হুকুম শুনি দূতে তেওঁলোকক বাহিৰলৈ আনি শাস্তি দি কলে "শঙ্কৰ অধৰ্মী অনাচাৰ বুলি কইক, নকলে তহঁতে জীৱনৰ আশা এৰি দে।" ঠাকুৰ আতাই উত্তৰ দিলে "শঙ্কৰৰ ধৰ্ম্মমত অতি শুদ্ধ; গীতা ভাগৱত শাস্ত্ৰৰ অনুযায়ী।" যতবাৰ নাৰায়ণ ঠাকুৰে শঙ্কৰৰ শুদ্ধ মত বুলি কয়, ততবাৰ তে তেওঁলোকক মাৰে আৰু হাত ভৰি মূৰ গা আদিত ভয়ানক শাস্তি দিয়ে। নাৰায়ণ ঠাকুৰৰ যি অঙ্গতে দূতে শাস্তি দিযে, তেওঁ তেতিয়াই তাৰ বিষয়ে কয়,--"আতা বোলে হস্তে কৃষ্ণ কৃত্যক নকৰে॥ পাৱে গুৰু ঘৰে নতু কৰয় গমন। মাথা গোটে গুৰু পাৱে নকৰে বন্দন॥ সি কাৰণে অঙ্গ সবে শাস্তিক পাৱয়। ভাল হৈছে কৰ শাস্তি যতেক পাৰয়॥" মাৰি মাৰি দূত হাইৰাণ হৈ শেহত সিহঁতে অদ্ধৰা-খৰি আনি তাৰে তেওঁলোকক কোবা-বলৈ ধৰিলে। বৰকৈ পীড়া পাই, এবাৰ গোকুলচান্দে দূতক কলে, "আৰু

নামাৰিবি ঐ। বাৰু কওঁ।" এই কথা শুনি ঠাকুৰ আতাই ততালিকে গোকুলচান্দক সাৱধান কৰি দিলে "গোকুল তুমি কি কব খুজিছা ? গুৰুৰ কি বিষম কথা তুমি দেখিছা যে তুমি কব জিছা ?" দূতে ঠাকুৰ আতাৰ এইষাৰ কথা শুনি ঠাকুৰ আতাক ৰবকৈ এমাৰ মাৰিলে; সেই মাৰত তেওঁৰ বাওঁহাতৰ বাহুৰ ওচৰৰ হাড় ভাগি গল। তথাপি তেতিয়াও ঠাকুৰ আতাই দৃঢ় ভাৱে কলে "গুৰু সদাচাৰী। গুৰুৰ প্ৰতি কত্য কাম নকৰি মোৰ হাতে পীড়া পাইছে, বেছ হৈছে পাওক।"

এইদৰে ৰজাৰ দতে ঠাকুৰ আতা আৰু গোকুলচান্দ আতৈক ওঠৰ দিন শাস্তি দিলে, তথাপি তেওঁলোকে কৈ আছিল যে তেওঁলোকৰ গুৰু শঙ্কৰদেৱ সদাচাৰী; শঙ্কৰৰ মত শুদ্ধ; ধৰ্ম্ম শ্ৰেষ্ঠ।

ইমান শাস্তি দিয়ো দূতে তেওঁলোকৰ মখৰপৰা একাষাৰ কথা শঙ্কৰদেৱৰ বিপক্ষে উলিয়াব নোৱাৰি নিৰুপায় হৈ শেহত ৰজাক কলেগৈ যে সিহঁতে তেওঁলোকক যিমান শাস্তি দিলে কৈ অঁতাব নোৱাৰে, তথাপি তেওঁলোকে এক বাক্যে শঙ্কৰক সদাচাৰী আৰু শঙ্কৰৰ মত শুদ্ধ বুলিহে কয়; এই কথাৰ বাহিৰে তেওঁলোকে একো নকয়। ৰজাই তৰ মুখে এই কথা শুনি যদিও আচৰিত মানিছিল, তথাপি হৰি গৰমলিক আদেশ কৰিলে যে তই "ইহঁতক লৈ গৈ ভোটক বেচি দে গৈ। ইহঁতৰ এনে অৱস্থা শুনিলে তেহে আন লোকে ভয় খাই আৰু শঙ্কৰৰ ধৰ্ম্মমত গ্ৰহণ নকৰিব।" গৰমলিয়ে ৰজাৰ আদেশ শুনি তেওঁলোকক বান্ধি ভোটক বেচিবলৈ লৈ গল। ঠাকুৰ আতাৰ ভাৰ্য্যা স্বামীৰ পিছে পিছে বেহাৰলৈকে আহিছিল; তেওঁ স্বামীৰ দুখ নিজ চকুৰেই দেখি আঁতৰে আঁতৰে আছিল; আৰু ইমান বিপদত স্বামীৰ ঈশ্বৰত আত্মসমৰ্পণ আৰু গুৰুত অচলা ভক্তি দেখি তেওঁ নিজক এনেজন পুৰুষৰ ভাৰ্য্যা লি ধন্য মানি গোটেই ডোখৰ কালত পৰম কাকুতি ভাৱে ঈশ্বৰৰ চৰণত স্বামীৰ ৰক্ষাৰ্থে প্ৰাৰ্থনা কৰি আছিল। যেতিয়া তেওঁ দেখিলে যে তেওঁৰ স্বামীক ভোটক বেচি দিবলৈ লৈ যোৱা হৈছে, তেওঁ নিজৰ মন দৃঢ় কৰি সঙ্কল্প কৰিলে যে তেবেঁ। স্বামীৰ লগতে যাব আৰু মৰিব লাগিলে স্বামীৰ লগতে মৰিব, এই ভাবি তেওঁলোকৰ পিছে পিছে গল। হৰি গৰমলিয়ে ঠাকুৰ আতা আৰু গোকুলচান্দক লৈ গৈ হাট পোৱাই এটা মৰৰ ভিতৰত লোৰ শিকলিৰে দুইবো ভৰি বান্ধি ইকো

পেলাই থৈ দিলে। নাৰায়ণ ঠাকুৰৰ ভাৰ্য্যাও ওচৰতে থাকিল। ভৰিত শিকলিৰ কট্‌কটীয়া বান্ধ, ভালকৈ তেওঁলোকে শুবও নোৱাৰে। কেৱল মনে মনে হৰি নাম উচ্চাৰণ কৰি দুইজন বন্দী সেইভাৱে পৰি ৰল। গধূলি হলত দুয়ো নাম প্ৰসঙ্গ কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু তাৰ পিছত লগত থকা পুথি এখন পাঠ কৰিবলৈ ধৰিলে দেখি গৰমলিয়ে বৰ আচৰিত মানি তেওঁ-লোকক শুধিলে "অহৰ্নিশে তোমালোকে ঈশ্বৰৰ নাম লব লাগিছা; কিন্তু কতা, ঈশ্বৰে তোমালোকক দেখোন নাৰাখে, মাত্ৰ দুখ ভুঞ্জি মৰিছা?" এইকথা "শুনিয়া ঠাকুৰে পাছে দিলেক উত্তৰ। জগত পালন কৰে মায়ায়ে ঈশ্বৰ॥ কৰ্ম্মবশে সুখ দুঃখ দেহৰ আছয়। কৰ্ম্ম অনুসৰি তাক ভুঞ্জিবে লাগয়॥ বিনাশী দেহৰ অৰ্থে ভক্তে নবাঞ্ছয়। ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা মাত্ৰ কহিয়া থাকয়। ঈশ্বৰৰ পাদপদ্মে মতি নাছাৰোক। তাহান ভক্তৰ সঙ্গে সদা সঙ্গ হোক॥ এহি মাত্ৰ বাঞ্ছা কৰি নাম লৈয়া থাকোঁ। তান প্ৰীতি বাজে বাঞ্ছা নাহিকয় একো॥" এই উত্তৰ শুনি গৰমলিয়ে একোকে নকৈ ওচৰৰে ঘৰ এটাত শুই থাকিল গৈ। ৰাতি দুপৰত নাৰায়ণ ঠাকুৰ আৰু গোকুলচান্দৰ ভৰিৰ লোৰ শিকলি কেনেবাকৈ ছিগি পৰিলত, নাৰায়ণ ঠাকুৰে তেতিয়াই তেওঁ-লোকৰ প্ৰহৰীক জান দিলে যে তেওঁলোকৰ ভৰিৰ শিকলি ছিগি গৈছে। প্ৰহৰীয়ে আহি তেনে হোৱা দেখি তেতিয়াই গৰমলিক খবৰ দিলত, আকৌ গৰমলিয়ে দৃঢ় লোৰ শিকলিৰে তেওঁলোকক বন্ধালে। ইয়াৰ কিছুমান সময়ৰ পিছত আকৌ নাৰায়ণ ঠাকুৰে প্ৰহৰীক মাতি কলে যে আকৌ তেওঁলোকৰ ভৰিৰ শিকলি টুকুৰাটুকুৰ হৈ ছিগিল। প্ৰহৰীৰে এই সংবাদ গৰমলিক দিলত তেওঁ আহি দেখি আচৰিত মানি মনতে ভাবিবলৈ ধৰিলে, যে এওঁলোক ঈশ্বৰ কৃষ্ণৰ ভকত; ৰজাই নাজানি মিছাতে এওঁলোকক কষ্ট দিছে। অৱশ্যে ৰজাৰ আদেশ মতে কাৰ্য্য কৰিবই লাগিব, নতুবা মোৰ ৰক্ষা নাই; সেইদেখি এওঁলোকক ভোটক বেচিবই লাগিব।

ৰাতিপুৱা গৰমলিয়ে ভোট মাতি আনি তেওঁলোক দুইকো ছ-কুৰি টকাত ভোটক বেচি দিলে। ইয়াৰ পিছত তেওঁলোকক চাৰিটা ভোটে সিহঁতৰ পৰ্ব্বতৰ ফালে লৈ গল। বাটত যাওঁতে বন্দী দুজনে মাত্ৰ ৰাম ৰাম হৰি হৰি উচ্চাৰণ কৰি গৈছিল, তাৰ বাহিৰে আৰু তেওঁলোকৰ মুখত আন কথা একো নাছিল। চৰিত্ৰত আছে যে, কিছুমান দূৰ গৈ ভোট কেইটাই এন্ধাৰ দেখিবলৈ ধৰিলত, সিহঁতে ভাবিলে এই দুটা দেও-মানুহ; এই দুটাক

নি সিহঁতে কি কৰিব। ইয়াকে ভাবি সিহঁতে আলচ কৰি, নাৰায়ণ ঠাকুৰ আৰু গোকুলচান্দক ওভোতাই আনি গৰমলিক দি সিহঁতৰ ধন ফিৰাই ললে। সেই চাৰিটা ভোটৰ এটাৰ নাম হামা আৰু এটাৰ নাম পামা আছিল।

ইয়াৰ পিছত গৰমলিয়ে ৰখীয়াইঁতক হুকুম দিলে যে "এওঁলোকৰ বান্ধ-চাটবোৰ খুলি দে। এওঁলোক দয়ো পৰম বৈষ্ণৱ মহাসাধু; এওঁলোক কেতিয়াও নপলায়।" এই বুলি গৰমলিয়ে তেওঁলোকক মুকলি কৰি ফিৰাই ৰজাৰ ওচৰলৈ লৈ আহিল। ঠাকুৰ আতাৰ ভাৰ্য্যা এই গোটেইখিনি কালত স্বামীৰ পিছে পিছে আছিল। ঠাকুৰ আতাই উভতি আহোঁতে বাটত ভাৰ্য্যাক পৰীক্ষা কৰিবলৈ কলে—"গুৰুজনৰ নিমিত্তে মই বৰ দুখ পালোঁ; তুমিও নানা মুখ ভুঞ্জিলা।" এই কথা শুনি তেওঁৰ ভাৰ্য্যাই আচৰিত মানি কলে—"হা কি কৰিলা স্বামী এমত বুলিয়া ॥ অপমান কৰিবাক গুৰুক নাপায়। শাস্ত্ৰ সাধু কহিছন্ত দঢ়াই দঢ়াই ॥ শৰীৰত আছে সুখ দুঃখ নানামত। অনিত্য শৰীৰ দুঃখ হোৱয় সতত ॥ গুৰুৰ কাৰণে যিবা দঃখ আছা পাই। অনেক জন্মৰ ভাগ্য হৈয়াছে উদয় ॥" ভাৰ্য্যাৰ এনে তেজস্বী আৰু সাধু উত্তৰ শুনি নাৰায়ণ ঠাকুৰে তেওঁক ধন্য ধন্য বুলি প্ৰশংসা কৰিবলৈ ধৰিলে। তিন দিনৰ বাট উভতি অহাৰ পিছত ৰাতি গৰমলিয়ে এটা স্বপ্ন দেখি, ৰাতি পুৱাই নাৰায়ণ ঠাকুৰ আৰু গোকুলচান্দৰ ওচৰলৈ আহি তেওঁৰ দোষৰ নিমিত্তে ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰি কলে "ৰজাৰ আজ্ঞাত নিৰুপায় হৈ মই তোমালোক দজন হৰিভক্তক দুখ দিলোঁ। অজ্ঞি-জ্ঞাসী মূৰ্খ ৰজাই লগনীয়া দুষ্ট বামুণসকলৰ কথা শুনি এনে কাম কৰিছে।" ইয়াৰ পিছত গৰমলিয়ে তেওঁলোকক ৰজাৰ আগত উপস্থিত কৰি আনুপৰ্ব্বিক বৃত্তান্ত জনালত ৰজাই পৰম বিস্ময় মানি তেওঁলোকক এৰি দিবলৈ হুকুম দিলে। গৰমলিয়ে তেতিয়াই তেওঁলোকক বাহিৰলৈ আনি এৰি দি কলে "মোক অনুগ্ৰহ কৰি আপোনাসকলে আপোনাসকলৰ গুৰু শঙ্কৰদেৱক দেখুৱাওক, তেওঁক দেখি মই পৰম কৃতাৰ্থ হওঁ।"

সেই সময়ত ঠাকুৰ আতাৰ স্ত্ৰীয়ে এটি পুত্ৰ সন্তান প্ৰসৱ কৰিছিল। ৰজাই নাৰায়ণ ঠাকুৰ আৰু গোকুলচান্দক যিদিনা মক্তি দিলে, সেইদিনা নাৰায়ণ ঠাকুৰৰ ভাৰ্য্যাৰ অশৌচৰ অন্ত। ঠাকুৰ আতাই ভাৰ্য্যাৰে সৈতে নৱজাত শিশুক লৈ শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰ পালেগৈ। ৰাতিপুৱাই শঙ্কৰদেৱে

সদাচাৰ কৰি আঁতাই দৰবৰপৰা ৰিণিকি ৰিণিকি দেখিলে যে নাৰায়ণদাস ভাৰ্য্যা পুত্ৰৰে সৈতে তেওঁৰ ফাললৈ আহিছে। তেওঁ সেইফালে আনন্দিত মনে চাই থাকোঁতেই নাৰায়ণদাসে ওচৰ চাপি আহি তেওঁৰ চৰণত দণ্ডৱতে পৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে; আৰু নৱজাত শিশুক তেওঁৰ আগত নি থলে। শঙ্কৰদেৱে নাৰায়ণক আশ্বাস কৰি কলে, "বাপু তুমি মোৰ নিমিত্তে বৰ দুখ পালা।" নাৰায়ণে কলে "বাপ, আপোনাৰ সেৱা ভালকৈ কৰা নাছিলো সেই অপৰাধতহে দুখ পালোঁ। আপোনাৰ কৃপাত এতিয়া সকলো দুখ তৰিলোঁ আৰু আপোনাৰ চৰণ সেৱা কৰিবলৈ আকৌ পালোঁ। দুখতে আপোনাৰ দাসৰ এইটি লৰা জন্ম হল, সেইদেখি ইয়াৰ নাম দুখীয়া থৈছো।" শঙ্কৰদেৱে কলে "নাৰায়ণ, যেতিয়া ইয়াৰ জন্ম হল, তেতিয়া তোমাৰ দুখ গুচি তুমি আনন্দ পালা; এতেক ইয়াৰ নাম পৰমানন্দ দিলোঁ। ইয়াৰ জন্মত মোৰ এজন ভকত বাঢ়িল।" এই বুলি তেওঁ তেওঁৰ দক্ষিণ পদৰ আঙ্গুলি এটি পৰমানন্দৰ মূৰত দি তাক আশীৰ্ব্বাদ কৰিলে।

এনে সময়তে হৰি গৰমলি শঙ্কৰৰ ওচৰত ওলালহি। গৰমলিয়ে শঙ্কৰৰ চৰণত পৰি স্তুতি কৰিবলৈ ধৰিলত, ঠাকুৰ আতাই তেওঁৰ বিষয়ে সকলো কথা শঙ্কৰদেৱৰ আগত জনাই কলে যে "এওঁক, বাপ, আপোনাৰ সেৱকৰ ভিতৰত গণ্য কৰি লওক। এওঁ আমাৰ দুখত বহুত দয়া প্ৰকাশ কৰিছিল আৰু ৰজাৰ আগতো আমাৰ ফলীয়া হৈ অনেক কথা কৈছিল। বৰ শঙ্কটৰ সময়তো এওঁৰ অনুগ্ৰহত আমি সুখে আছিলো। এতেকে বাপ, এওঁক চৰণত ঠাই দিয়ক।" গৰমলিয়ে শঙ্কৰদেৱক কলে "মই যি দিনা ৰাতি স্বপ্নত দেখিলোঁ সেই দিনাৰপৰা নিশ্চয় কৰি আপোনাৰ চৰণত শৰণ পশিলোঁ।" শঙ্কৰদেৱে ঠাকুৰ আতাৰ প্ৰাৰ্থনা মতে হৰি গৰমলিক শৰণ দি অনুগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰিলে।

কিছুদিনৰ পিছত, শঙ্কৰদেৱে নাৰায়ণ ঠাকুৰ আৰু গোকুলচান্দক তেওঁলোকৰ ঘৰলৈ যাবলৈ বিদায় দিলে। হৰি গৰমলিয়ে নিতৌ শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈ আহি তেওঁক সেৱা ভক্তি কৰি থাকিবলৈ ধৰিলে।

ঊনবিংশ অধ্যায়

ৰাজসভাত শঙ্কৰৰ বিচাৰ জয় আৰু প্ৰতিষ্ঠা

লাহে লাহে গৰমলিৰ মুখে নৰনাৰায়ণ ৰজাই শুনিবলৈ পালে, কেনেকৈ শুক্লধ্বজে শঙ্কৰদেৱক তেওঁৰ দূতৰ হাতৰপৰা কাঢ়ি আনি নিজৰ ঘৰত লুকাই থৈ দিছে। তেওঁ এদিন সভাৰ মাজত স্পষ্টকৈ কলে যে "মোৰ ননুৱে মোক ভাণ্ডি শঙ্কৰক আনিলে ভালেই হল। এতিয়া ননুৱে শঙ্কৰক এবাৰ মোৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিলেই ভাল হয়; মইও শঙ্কৰক লগ পাব খোজোঁ, তেওঁৰ সৈতে ভালকৈ আলাপ কৰিবৰ মোৰ মন গৈছে। শুনিছোঁ তেওঁ হেনো বিবিধ শাস্ত্ৰত পণ্ডিত; বিস্তৰ গীত ভটিমা কবিতা আৰু শাস্ত্ৰ কৰিছে; তেওঁৰ মত কোনেও খণ্ডন কৰিব নোৱাৰে; তেওঁ নো কেনেমতে হৰিভক্তি প্ৰচাৰ কৰিছে, তেওঁৰে সৈতে আলাপ কৰি মোৰ জানিবৰ মন গৈছে। এতেকে দূত এজন যোৱা, মোৰ ভাই-ৰজাক কোৱাঁ গৈ, তেওঁ যেন শঙ্কৰক সোনকালে মোৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিয়ে। ননুক কবা, তেওঁ যেন মোৰ আন প্ৰকাৰ মতলব বুলি নাভাবে।" ৰজাৰ এই কথা দূতে গৈ চিলাৰায়ক কলত, চিলাৰায়ে দূতক কলে যে "দদাই আগেয়ে শঙ্কৰৰ বিষয়ে যেনে যেনে কথা কৈছিল সেইবোৰ কথালৈ মন কৰিলে মোৰ মনত শঙ্কা হয়; সেইদেখি দদাই তেওঁৰ এজন স্নেহৰ পাত্ৰ লোকক মোৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিয়ক; সেই লোক জনক মই ৰাখি থৈহে শঙ্কৰক দদাৰ ওচৰলৈ পঠিয়াম। যদি দদাই শঙ্কৰক কোনো দুখ দিয়ে, তেনেহলে মই দদাৰ সেই লোকজনক কটাম।"

ভায়েকৰ এই কথা নৰনাৰায়ণে দূতৰ মুখে শুনি, তেতিয়াই এজন তেওঁৰ স্নেহৰ পাত্ৰক ভায়েকৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিলে। শুক্লধ্বজে সেই পাত্ৰজনক নিজৰ ওচৰতে ৰাখি শঙ্কৰদেৱক ৰজাৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিলে; আৰু তেওঁ যোৱাৰ ডাক নিযুক্ত কৰিলে যাতে শঙ্কৰদেৱৰ বিষয়ে দাঁড়ৰ

ৰাতৰি দাঁড়ে তেওঁ পাই থাকে। শঙ্কৰদেৱ আহিবৰ শুনি নৰনাৰায়ণ ৰজাই চন্দন-চৰাত সভা পাতি বহিল, আৰু বাদী ব্ৰাহ্মণসকলকো তালৈ আহ্বান কৰি আনিলে। শঙ্কৰদেৱে ৰাজদ্বাৰ পাই তাত থিয় দি ৰলত, দুৱৰিয়ে সেই সংবাদ ৰজাক দিলে। ৰজাই শঙ্কৰদেৱক সভালৈ আনিবলৈ আদেশ দিলে। শঙ্কৰদেৱে ধীৰে ধীৰে গৈ ৰজাৰ সিংহাসনৰ ওচৰ পাই তাতে তম্ভি ৰলত ৰজাই তেওঁক উঠি ওচৰলৈ আহিবলৈ মাতিলে। সাত খলপা ভেটিৰ ওপৰত ৰাজসিংহাসন। তাত উঠি শঙ্কৰদেৱে লাহে লাহে যাবলৈ ধৰিলে। প্ৰত্যেক থাকতে উঠি শঙ্কৰদেৱে নিজৰ ৰচিত এই তোটকটি গাই যাবলৈ ধৰিলে।—

"মধু দানৱ দাৰণ দেৱ বৰং,
বৰ বাৰিজ লোচন চক্ৰধৰং,
ধৰণীধৰ ধাৰণ ধ্যেয় পৰং,
পৰমাৰ্থ বিদ্যাশুভ নাশ কৰং,
কৰ চূৰ্ণিত চেদীপ ভূৰি ভগং,
ভগ ভূষণ কোঁচচিহ্নত পদ যুগং,
যুগ নায়ক নাগৰ বেশ ৰুচিং,
ৰুচিৰাংশুপিধান শৰীৰ শুচিং,
শুচি চামৰ বায়ু নিসেব্য তনুং,
তনু মধ্যগ দেহ সুবেশ হনুং,
হনুমন্ত হৰীশ সহায় ৰতং,
ৰতৰাঙ্গ পৰায়ণ শক্ৰ নতং,
নত বৰ্ত্তুল স্থূল সুদীৰ্ঘ ভুজং,
ভুজগাধিপ তল্প শয়ানমজং,
অজৰামৰ বিগ্ৰহ বিশ্ব গুৰুং,
গুৰু গোধন কামদ কল্পতৰুং,
তৰুণী মন মোহন সৰ্ব্ব শুভং,
শুভমঙ্গল দায়ক নীল নিভং,
ইভ কুম্ভজ মৌক্তিক মাল্যবহং,
বহলোৰস মিষ্টদ সৰ্ব্ব সহং,
সহযায়তি পদ্মলাক্ষ চিদং,
চিদানন্দ বিনোদ বেদ বিদং,

বিদুষা মন মণ্ডন কম্বু গলং,
গল শোভিত কৌস্তুভ ভীম বলং,
বলভদ্ৰ সহোদৰ সভ্য বপুং,
বপু নিন্দিত বিশ্ব মুৰাৰি ৰিপুং,
ৰিপু যূথপ যূথপ দপহৰং,
হৰমৌলী নিসৃষ্ট পদাম্বুপৰং,
পৰলোক সহায় সহস্ৰ মুখং,
মুখৰালিকুলাবল মালা সুখং,
সুখ মোক্ষদ দক্ষ ৰমা ৰমণং,
মনসোপৰিমেয় সহস্ৰ ফণং,
ফণতোসি নতোস্মি নতোস্মি হৰিং,
হৰিবৈৰী কৃতাসন ভোগা হৰিং,
হৰি কিঙ্কৰ শঙ্কৰ ঈশপদে
পদমিচ্ছন গায়তিচামৃতদে ॥"

ইয়াৰ পিছত শঙ্কৰদেৱে আৰু এটি ভটিমা গালে,--

"জয় জয় মল্ল নৃপতি ৰসবান।
যাকেৰি গুণগণ নাহিকে সমান ॥" ইত্যাদি।

এইটো গোৱাৰ পিছত তেওঁ ৰজাক আশীৰ্ব্বাদ কৰিলে। ৰজাই শঙ্কৰদেৱৰ পাণ্ডিত্য, আৰু ধীৰ গম্ভীৰ মনোমুগ্ধকাৰী সুন্দৰ প্ৰশস্ত মূৰ্ত্তি দেখি মোহ গৈ, শঙ্কৰদেৱক সেই তোটয় আৰ ভটিমাৰ অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰি কবলৈ কলে, আৰু তেওঁক বহিবলৈ শীঘ্ৰে কম্বল দিবলৈ বাবে বাবে আদেশ কৰিলে। ৰজাই পুনঃ পুনঃ "কম্বল আন, কম্বল আন" কৰিছে, আৰু ৰজাৰ দুতে খপৰ্ জপৰ লগাই লৰি কম্বল বিচাৰি ফুৰিছে। শঙ্কৰদেৱৰ লগত তেওঁৰ কম্বল "কমলি ধৰা পৰমানন্দ আতৈয়ে" লৈ গৈছিল; কিন্তু পৰমানন্দই সেই কম্বল লৈ ব্ৰাহ্মণসকলৰ পিছফালে কঁপি-জপি আছে। ইফালে কম্বল অনাত বেলি হোৱা দেখি ৰজাই প্ৰচণ্ড বাণীৰে "কম্বল আন" "কম্বল আন" লগাই দিছে। ৰাজ সভাত এই দৃশ্য। ব্ৰাহ্মণসকলে এনে বিসদৃশ ঘটা দেখি ৰজাঘৰীয়া কম্বললৈ বাট নাচাই লৰালৰিকৈ কমলি-ধৰা পৰমানন্দৰ হাতৰ কম্বলখনকে আনি হতাহতি কৰি দিলত গৰমলিয়ে লৰালৰিকৈ তাকে পাৰি দিলে। ৰজাৰ আদেশমতে শঙ্কৰদেৱ সেই কম্বলতে বহিল।

শঙ্কৰদেৱে আসন গ্ৰহণ কৰি কলে যে পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণসকলে প্ৰথমতে তোটয় ভটিমাৰ অৰ্থ কওক। ব্ৰাহ্মণসকেল তাৰ অৰ্থ ভাবি মৌন হৈ থকা দেখি ৰজাই শঙ্কৰদেৱক অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ কৈ ব্ৰাহ্মণ সকলক সম্বোধন কৰি কলে "ভাল, ভাল, তোমালোকে প্ৰথমতে হাৰিলা।" শঙ্কৰদেৱে ৰাজ আজ্ঞা পালন কৰি তাৰ চাৰি প্ৰকাৰ অৰ্থ কৰি শুনালত, ৰজাই পৰম প্ৰীতি লভি শঙ্কৰদেৱক প্ৰশংসা কৰিবলৈ ধৰিলে। ইয়াৰ পিছত ৰজাই শঙ্কৰদেৱৰ কলে "শুনা শঙ্কৰ, ব্ৰাহ্মণসকলে তোমাৰ বিৰুদ্ধে মোৰ ওচৰত গোচৰ দি কৈছে যে তুমি হেনো তুলসী নোলোৱা, গীতা শাস্ত্ৰ নামানা, পূজা হোম যাগ-যজ্ঞ সকলোকে বিসৰ্জ্জন কৰিছা, দেৱতাৰ প্ৰতিমা ভাঙিছা ; এইবোৰ সঁচা নে মিছা, মোক ভালকৈ কোৱাঁ ?" শঙ্কৰদেৱে কৰযোৰ কৰি উত্তৰ দিলে—"মহাৰাজ, এইবোৰ কথা সত্য নহয়। মই হৰিৰ ভক্ত, তুলসী নহলে হৰিৰ পূজাই নহয় ; মোৰ মূৰত তুলসীৰ মালা আছে দেখক।" এই বুলি তেওঁ মূৰৰ চুলিৰ ভিতৰৰপৰা তুলসীৰ মালা উলিয়াই ৰজাক দেখৱালে ; আৰু কলে -"মই গীতাৰপৰা আনি কৃষ্ণত একশৰণ ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰিছোঁ। গীতা আৰু ভাগৱত শাস্ত্ৰই আমাৰ ধৰ্ম্মৰ শাহ ; ভাগ-ৱতৰপৰা ন বিধ ভক্তি আনি প্ৰকাশ কৰিছোঁ, সেই ভক্তিৰ ভিতৰতে পূজা আছে ; কিন্তু বিষ্ণুৰ বাহিৰ আৰে দেৱী দেৱ মোৰ পূজ্য নহয় ; সাত্ত্বত তন্ত্ৰ, পঞ্চৰাত্ৰ তন্ত্ৰ, আৰু বেদ বেদাঙ্গৰো মত সংগ্ৰহ কৰি মোৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্মৰ অন্তৰ্গত কৰিছোঁ ; এনে স্থলত মই কেনেকৈ অনাচাৰী হলোঁ কব নোৱাৰোঁ।" এই উত্তৰ শুনি ব্ৰাহ্মণসকলৰ মুখ কলা পৰি গৈ তেওঁলোকে অসংলগ্ন কথাৰে ৰজাক বুজাবলৈ চেষ্টা কৰা দেখি ৰজাই কলে "বাৰু আজিলৈ সভা বিসৰ্জ্জন কৰিলোঁ, কাইলৈ এইবোৰ বিষয়ে ভালকৈ মীমাংসা কৰা যাব।" এই বুলি ৰজাই সভা ভঙ্গ কৰি ভিতৰলৈ গল, আৰু আন আন সকলো ঘৰাঘৰি গল। শঙ্কৰদেৱ সেইদিনা তেওঁৰ থকা ঠাইলৈ গলত, চিলাৰায় আৰু ৰাণী ভুবনেশ্বৰীয়ে তেওঁৰ জয় বাৰ্ত্তা শুনি পৰম সন্তোষ পালে।

পিছদিনা প্ৰভাততে শঙ্কৰদেৱে স্নান-দান কৰি ৰজাৰ ঘৰলৈ যাবলৈ প্ৰস্তুত হলত চিলাৰায়ে তেওঁৰ লগত মানুহ-দুনুহ দি মহা আড়ম্বৰ কৰি তেওঁক পঠিয়াই দিলে। শঙ্কৰদেৱ ৰাজসভাত প্ৰৱেশ কৰিলত ৰজাই তেওঁক আসন গ্ৰহণ কৰিবলৈ কলে। শঙ্কৰদেৱ আগদিনাৰ ঠাইতে বহিল।

ৰজাই ব্ৰাহ্মণসকলক শুধিলে, "এতিয়া তোমালোকে কোৱাঁচোন, শঙ্কৰে কেনেকৈ কি বিষম কৰিলে ?" এই কথা শুনি চিলাৰ ব্ৰাহ্মণসকলে কলে "মহাৰাজ, শঙ্কৰে কালীৰ প্ৰতিমা ভাঙ্গিলে, তাক আনি আমি মহাৰাজক ইয়াৰ আগেয়ে দেখুৱাইছোঁ।" শঙ্কৰদেৱে উত্তৰ দিলে "মহাৰাজ, এওঁলোকে পাটবাউসীত মোৰে সৈতে শাস্ত্ৰৰ তৰ্ক কৰিবলৈ গৈছিল, শাস্ত্ৰৰ অৰ্থ কৰিব নোৱাৰি লাজ পাই মোৰ ওচৰৰপৰা আহি, পূজাৰ পিছত উটাই দিয়া কালীমূৰ্ত্তি এখনৰ চোহোঙ্গা এটা পানীৰপৰা তুলি আনি মহাৰাজক দেখুৱাইছিল। প্ৰবৃত্তি মাৰ্গৰ আৰু নিবৃত্তি মাৰ্গৰ এই দুই প্ৰকাৰ শাস্ত্ৰ আছে, দুই বিধেই বেদৰ অন্তৰ্গত। কিন্তু নিবৃত্তি মাৰ্গ বেদৰ ৰহস্য। সদায় মন সংযত কৰি নিবৃত্তি মাৰ্গত চলাটো মানুহৰ উচিত ; কিন্তু প্ৰবৃত্তি মাৰ্গত চলাসকলক আৰু তেওঁলোকে পূজা অৰ্চ্চনা কৰা দেৱতাসকলক নিবৃত্তি মাৰ্গত চলোঁতাসকলে কেতিয়াও নিন্দাও নকৰিব বন্দনাও নকৰিব, কেৱল কৃষ্ণকেহে অৰ্চনা আৰু ভক্তি কৰিব ; কৃষ্ণৰ প্ৰসাদত লোক সংসাৰসাগৰ তৰিব। গীতা ভাগৱত যৱপৰা মই মোৰ ধৰ্ম্মৰ বীজ গ্ৰহণ কৰিছোঁ, সেই গীতা ভাগৱতেও ইয়াকেহে কয় ; এইয়ে মোৰ দ্বাৰাই প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্মমত, এয়ে তাৰ শিক্ষা। এইকথা নাজানি ব্ৰাহ্মণসকলে মিছাতে মোৰে সৈতে দন্দ-বাদ কৰিছে, আৰু নানা মিছা কথা কৈ মোৰ গাত কলঙ্ক আৰোপ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। এই ব্ৰাহ্মণসকলে ভালকৈ শাস্ত্ৰৰ তত্ত্ব নাজানে, শাস্ত্ৰৰ শ্লোকৰ, বাক্যৰ অৰ্থ বা শব্দৰ প্ৰকৃত অৰ্থ পৰ্য্যন্ত এওঁলোকৰ জনা নাই, অথচ এওঁলোকে পৰৰ বিপক্ষে এনেবিলাক নিন্দা প্ৰচাৰ কৰি ফুৰে। বাৰু মহাৰাজ, মই এওঁলোকক সোধোঁচোন, এওঁলোকে কওক—'দ্বিজবন্ধু' কাক বোলে ?"

ব্ৰাহ্মণসকলে উত্তৰ দিলে "বিধৱাৰ পুত্ৰক দ্বিজবন্ধু বোলে।" এই উত্তৰ শুনি শঙ্কৰদেৱে নৰনাৰায়ণ ৰজাক সম্বোধন কৰি কলে "মহাৰাজ, শুনক এতিয়া ; এওঁলোকে নিজক পণ্ডিত বোলাই ফুৰে, অথচ শাস্ত্ৰৰ সামান্য শব্দ এটাৰে মানে নাজানে। মহাৰাজ, দ্বিজবন্ধু মানে অধম দ্বিজ। দ্বিসকলে কন্যা বিক্ৰি কৰে, নিজৰ নিত্যকৰ্ম্ম নাচৰে, তেওঁলোকক দ্বিজবন্ধু অৰ্থাৎ অধম দ্বিজ বোলে। বাৰু আকৌ এওঁলোকক সোধোঁ,—নখ, কেশ, আৰু দন্ত শুচি নে অশুচি ?" ব্ৰাহ্মণসকলে উত্তৰ দিলে, সেই এটাইবোৰ অশুচি। শঙ্কৰদেৱে কলে, "সেইবোৰও শুচি।" এই কথা শুনি ব্ৰাহ্মণ-

সকলে গির্জ্জনি মাৰি হাঁহি কলে "ভাল কলা, ভাল কলা, নখ, চুলি আৰু আৰু দাঁত শুচি।" শঙ্কৰদেৱে ঈষৎ হাঁহি কলে—"ভাৰতত জন্ম লভি মানুহ কৰ্ম্মৰ পাত্ৰ হয়। আৰু মানুহ মাত্ৰই নিশ্চয় কৃষ্ণত ভকতিৰো পাত্ৰ। মানুহে ব্যাঘ্ৰাদিৰ নখ শুদ্ধ কৰি তাত সোণখটাই লৈ তাক ডিঙিত পিন্ধে। হাতীৰ দাঁতেৰে ঈশ্বৰৰ সিংহাসন নিৰ্ম্মাণ কৰা হয় আৰু চামৰেৰে মহাৰাজসকলৰ গা আৰু দেৱতাৰ মূৰ্ত্তিসকলৰো শৰীৰ ব্যাজন কৰা হয়। আপোনাসকলে প্ৰকৃত অৰ্থ নাজানি মহাৰাজৰ আগত কেনেকৈ সেইবোৰ অশুচি বুলিলে?"

কামৰূপীয়া অৰ্থাৎ অসমীয়া ব্ৰাহ্মণসকলে এইদৰে প্ৰত্যেক কথাতে শঙ্কৰদেৱক জিনিব নোৱাৰি লাজ পাই ৰজাক কলে যে "মহাৰাজ, শঙ্কৰে কোৱাৰ বাহিৰেও আন পুথি বিস্তৰ আছে; সেইবোৰত অৱশ্যে আমাৰ সিমান দখল নাই; এতেকে মহাৰাজে দেশদেশান্তৰৰপৰা পণ্ডিতসকলক অনাওক, তেহে শঙ্কৰে ভঙ্গ দিব।" এই কথা শুনি নৰনাৰায়ণে নিমন্ত্ৰণ কৰি কাশী আৰু প্ৰয়াগৰপৰা তৰ্কত নিপুণ পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণ অনেক অনালে। বিদেশী পণ্ডিতসকলে ধ্বজা বানা তুলি বেহাৰত উপস্থিত হলত, ৰজাই তেওঁলোকক থাকিবলৈ বহা, খাবলৈ সিধা আদি দি ৰাখি, এদিন চন্দন-চৰাত দৰবাৰ কৰি, শঙ্কৰদেৱৰে সৈতে বাদ কৰিবলৈ লগাই দিলে। পণ্ডিতসকলে ন্যায়, বেদান্ত আদি শাস্ত্ৰৰ কথা আনি আনি শঙ্কৰেৰে সৈতে তৰ্ক আৰু কুতৰ্ক কৰিবলৈ ধৰিলে, শঙ্কৰদেৱে সেইবোৰৰ বিবিধ অৰ্থ কৰি দেখুৱাই সকলোবোৰ খণ্ডন কৰি দিলে। এনেকুৱা হোৱাত ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিতসকলৰ ভিতৰত হুলস্থূল লাগি পৰিল, আৰু একোএকোজনে ককালত কাপোৰ বান্ধি লৈ উকিয়াবলৈ ধৰিলে। বাৰে বাৰে ৰজাৰ প্ৰবোধ পাইহে বাপুসকল আকৌ ঠাণ্ডা হৈ ৰয়। এনেতে ৰজাৰ সভাৰ পণ্ডিত অনন্ত কন্দলি আৰু সাৰ্ব্বভৌম ভট্টাচাৰ্য্যকে আদি কৰি সভাপতিসকলে বিনয় কৰি ৰজাক কলে যে "মহাৰাজ, আপুনি নিজেই পৰম পণ্ডিত, আপুনি দেখিছে যে শঙ্কৰক তৰ্কত এওঁলোকে হৰুৱাব পৰা নাই, আৰু শঙ্কৰৰ মত এওঁলোকে খণ্ডন কৰিব পৰাও নাই আৰু পৰা নাযায়ও; এওঁলোক সকলোৰে উদ্যম শঙ্কৰৰ আগত চূৰ্ণীকৃত হৈ পৰিছে; এতেকে আৰু কি হব? তৰ্ক বন্ধ কৰি দিয়াই হে শ্ৰেয়ঃ।" ৰজাই কলে "তাক মই ভালকৈ দেখিছোঁ আৰু

বুজিছোঁও, তথাপি এওঁলোকৰ আৰু কি সম্বল আছে চাব খুজিছোঁ।” এনে সময়তে ৰজাৰ মলীয়া এটাই এথৈলা জালুক আনি ৰজাৰ আগত দিলেহি। ৰজাই সকলো ব্ৰাহ্মণক সেই জালুক ভগাই দিয়ালে, আৰু আৰু শঙ্কৰদেৱকো দিয়ালে। পোৱা মাত্ৰকে ব্ৰাহ্মণসকলে জালুক দুটা চাইটাকৈ মুখত দি চোবাবলৈ ধৰিলে; কিন্তু শঙ্কৰদেৱে তেনে নকৰা দেখি ব্ৰাহ্মণসকলে সেইটো ৰজাক দেখুৱাই দি কলে “চাওক মহাৰাজ, ৰাজদত্ত দ্ৰব্য আমি পোৱা মাত্ৰকতে ৰজাৰ প্ৰতি সন্মান প্ৰদৰ্শন কৰি ভোজন কৰিলোঁ; কিন্তু শঙ্কৰে ৰাজ আজ্ঞা উলঙ্ঘন কৰি অৱজ্ঞা কৰি নাখালে।” এইকথা শুনি শঙ্কৰদেৱে মাত লগালে, “মহাৰাজ, এওঁলোকে কোৱা কথা ঠিক নহয়। এই জালুকৰ বিষয়ে যি কথা আছে, মই মহাৰাজৰ ওচৰত নিবেদন কৰোঁ:—জালুক পকিলে লোকে পাৰি আনি চৰুত সিজাই, চোতালত মেলি দিয়ে। আদ-শুকান হলে তাক ভৰিৰে লৰাই মেলি দিয়ে। তাৰ পিছত ভালকৈ শুকালে তাক বাঢ়নীৰে সাৰি আনি আঠু আৰু ভৰি লগাই তুলি থৈ দিয়ে। এনে স্থলত সেই বস্তুটো সংস্কাৰ নকৰাকৈ ঈশ্বৰক অৰ্পণ কৰিম কেনেকৈ? আৰু ঈশ্বৰক অৰ্পণ নকৰি তাক খাম কেনেকৈ? ঈশ্বৰক অৰ্পণ নকৰি যি দ্ৰব্য ভক্ষণ কৰা যায় তাক পুৰীষ সদৃশ বুলি শাস্ত্ৰত কয়। এই কথা হয় নে নহয়, মহাৰাজে ব্ৰাহ্মণসকলক শোধক।” ৰজাই শঙ্কৰৰ এই কথা সত্য নে অসত্য ব্ৰাহ্মণসকলক শুধিলত, তেওঁলোক মৌন হৈ ৰলত, অনন্ত কন্দলিকে আদি কৰি ৰাজসভাৰ ব্ৰাহ্মণসকলে বিনয় কৰি ৰজাক কলে যে শঙ্কৰদেৱে কোৱা কথাৰ এক ধনিষ্ঠা মানো মিছা নহয়। এইকথা শুনি দেশান্তৰৰ বিপ্ৰসকলে আৰু মহা লাজ পাই উত্তৰ নিদি অধোমুখ হৈ ৰল।

এইদৰে দিনৌ ৰাজসভাত শঙ্কৰদেৱৰে সৈতে ব্ৰাহ্মণসকলে বাদ কৰি কৰি হাৰে। এদিন ৰজা সভাত বহি থাকোঁতে এজনে হৰিণৰ মাংস আনি ৰজাক ভেটিলে। ৰজাই সেই মাংস সভাসদ ব্ৰাহ্মণ আৰু আন আন সকলোকে বিলাই দি সভা ভঙ্গ কৰি কলে, “কাইলৈ তোমালোক আকৌ আহিবাহঁক।” শঙ্কৰকো ৰজাই পহুৰ মঙহ অলপমান দিলে। সেই দিনা আৰু পিছদিনাও পহুৰ মঙহ খাই ব্ৰাহ্মণসকলে লৰালৰিকৈ ৰাজ সভাত উপস্থিত হল; কিন্তু শঙ্কৰদেৱৰ আহোঁতে অলপ বিলম্ব হলত, সেই কেৰা চেলু পায়েই ব্ৰাহ্মণ-

সকলে ৰজাৰ আগত লগালে যে "মহাৰাজ, শঙ্কৰৰ অহঙ্কাৰ চাওক; মহাৰাজে সকলোকে সোনকালে সভালৈ আহিবলৈ কলে, কিন্তু শঙ্কৰ এতিয়াও নাহিল; আজি তেওঁৰ আলম-বিলম বাঢ়িল হে।" ঠিক এনে সময়তে শঙ্কৰদেৱ ৰাজসভাত ওলালহি। তেওঁৰ কিয় বিলম্ব হল, এইকথা ৰজাই শঙ্কৰদেৱক সুধিলত, শঙ্কৰদেৱে কলে "মহাৰাজ, কালি মোক মহাৰাজে যি বস্তু দিছিল, সেই বস্তু ভোজন কৰি সাৱধানে সদাচাৰ কৰি অহাৰ নিমিত্তেহে পলম হল।" ব্ৰাহ্মণসকলে কলে "আমি জানো কিবা নোখোৱাকৈ আহিলোঁ?" শঙ্কৰে এই কথা শুনি কলে "মহাৰাজ এওঁলোকৰ মুখ ধুবলৈ এতিয়াই এওঁলোকক একোচৰু পানী আৰু দাত-খৰিকা দিয়াওক। এওঁলোকে দাত খৰিকাই এতিয়াই চৰুত মুখ ধোৱকচোন, এওঁলোকৰ কেনে সদাচাৰ চোৱাই যাওক।" এইকথা শুনি ৰজাই তেতিয়াই চৰু আৰু খৰিকা অনাই ব্ৰাহ্মণসকলক দিয়ালে; শঙ্কৰকো সেইদৰে দিয়ালে। ব্ৰাহ্মণসকলে ৰজাৰ আজ্ঞা মতে খৰিকা লৈ মুখ ধুই কুলকুলীয়াই মুখৰ পানী পেলালত সেই পানী টুকি দেখা গল যে তাত থোপাথোপে পহুৰ মঙহ পৰিছে; আৰু শঙ্কৰদেৱৰ মুখধোৱা পানী নিৰ্ম্মল। এনে দেখি মহাৰাজা নৰনাৰায়ণে মহা ক্ৰোধ কৰি ব্ৰাহ্মণ-সকলক কলে "তোমালোক মহা অনাচাৰী। অথচ তোমালোকে শঙ্কৰক অনাচাৰী বুলি কোৱা? মই নিঃসন্দেহে বুজিলোঁ—শঙ্কৰৰ মত শুদ্ধ। তেওঁক তোমালোকে মিছাতে নিন্দা কৰিছিলা।"

এইদৰে ব্ৰাহ্মণসকলে শঙ্কৰদেৱেৰে সৈতে নৰনাৰায়ণ ৰজাৰ সভাত তিনি মাহ বাদ কৰি শঙ্কৰদেৱৰ হাতত তেওঁলোক সমূলি পৰাস্ত হল। তেওঁলোকে যি তৰ্ককে তোলে, শঙ্কৰদেৱে তাক তন্ন তন্নকৈ যুক্তিৰে সংহাৰ কৰে। নৰনাৰায়ণ ৰজাও শাস্ত্ৰজ্ঞ, আৰু সংস্কৃতত পণ্ডিত আছিল। তেওঁ এদিন আঠোটা শ্লোক ৰচনা কৰি আনি ব্ৰাহ্মণসকলক তাৰ অৰ্থ কৰি দিবলৈ কলত, ব্ৰাহ্মণসকলে তাৰ কোনো অৰ্থ কৰিব নোৱাৰিলত, তেওঁ শঙ্কৰদেৱক তাৰ অৰ্থ কৰিবলৈ কলে। শঙ্কৰদেৱে প্ৰত্যেকটো শ্লোকৰ চাৰি প্ৰকাৰ অৰ্থ কৰি লেখি ৰজাক দিলত, ৰজাই পৰম সন্তোষ পাই শঙ্কৰ-দেৱক ধন্য ধন্য কৰি শলাগি কলে, "শঙ্কৰ পণ্ডিতৰ অগ্ৰগণী, যাৰ দুজন শ্ৰেষ্ঠ ভকতৰ প্ৰভাৱ দেখি তেওঁলোকক ভোটেও নিনি এৰি থৈ গল।" ৰজাই এই বুলি ৰাজসভাত শঙ্কৰদেৱক প্ৰশংসা কৰি, সোণ আৰু ৰূপৰ

পতোৰা বহুমূলীয়া সুন্দৰ চোলা এটা তেওঁক বঁটা দি সন্মান কৰিলে। ৰজাই কলে "শুনা দেৱ শঙ্কৰ, এই দগলাটো তোমাক পুৰস্কাৰ দিলোঁ, ই তোমাৰ হে যোগ্য, তুমি ইয়াক পিন্ধিবা।" শঙ্কৰে বিনয় কৰি কলে "মহাৰাজ, মই ইয়াৰ যোগ্য নহওঁ; তথাপি আপুনি যেতিয়া দিছে, ইয়াক মই কৃতজ্ঞ হৈ গ্ৰহণ কৰিলোঁ।" গধূলি হলত ৰজাই সভা বিসৰ্জ্জন কৰিলে, সভাসদ আৰু ব্ৰাহ্মণসকল যবাযৰি গল, শঙ্কৰদেৱেও তেওঁৰ থকা ঠাইলৈ যাবলৈ বুলি খোজ ললে। তেওঁ বাটত যাওঁতে দলং এখন পাই, অনেক লোকৰ লগত সেই দলঙত যেতিয়া উঠিল, তেতিয়াই তেওঁ দেখিলে হঠাৎ দলংখন ভাগি কিছুমান মানুহ পানীত পৰিল; গোটাদেক মানুহ মৰিলও। এজন লোকে ঠিক সেই সময়তে হৰিধ্বনি কৰিলে। শঙ্কৰদেৱে হৰিনাম শুনি কলে, "মৃতকসকল তৰিল। এজন লোকে যদি হৰিনাম উচ্চাৰণ কৰে, সেই নাম শুনোতাসকলৰ নিস্তাৰ হয়। ৰজাই দলংখন ভালকৈ নৰখা বাবে সি ভাগি পৰি লোক মৰিল, আৰু সেইসকলৰ বধৰ ভাগী তেওঁ হল; এতেকে ৰজাৰ পাপ খণ্ডি পুণ্য ওপজক, এই নিমিত্তে ৰজাই মোক দিয়া চোলাটো সেই হৰিনাম উচ্চাৰণ কৰোঁতাজনক দিওঁ।" এই বুলি সেই সোণৰ গুণাৰ কাম কৰা আৰু বাখৰ পতোৰা চোলাটো শঙ্কৰদেৱে সেই লোকজনক দান কৰিলে।

পিছদিনা শঙ্কৰদেৱে স্নান-দান আদি কৰি নিয়মিত সময়ত ৰাজ সভাত উপস্থিত হলত, ব্ৰাহ্মণসকলে আগৰদৰে আকৌ তেওঁৰে সৈতে বাদ আৰম্ভ কৰিলে। তেওঁলোকে শাস্ত্ৰৰ যত কূট প্ৰশ্ন কৰে, শঙ্কৰদেৱে সকলোবোৰৰ তন্ন তন্নকৈ উত্তৰ দিয়ে। কিন্তু শঙ্কৰদেৱে যিবোৰ প্ৰশ্ন কৰে তাৰ উত্তৰ তেওঁলোকে দিব নোৱাৰি আবল-তাবল বকি শেহত হুইমাৰি দি হাই কৰি উঠে। এনে দেখি নৰনাৰায়ণ ৰজাৰ বৰ খং উঠি তেওঁ ব্ৰাহ্মণসকলক কলে "শুনা শুনা দ্বিজগণ কেনে কৰা গৰ্ব্ব। শঙ্কৰক নপাৰিলা কেনে ভৈলা খৰ্ব্ব॥ পূৰ্ব্বহন্তে জানো শ্ৰীশঙ্কৰ বিজ্ঞবৰ। মিছাতে গোচৰ দিলা তোমাৰা বৰ্ব্বৰ॥ ব্ৰাহ্মণ নভৈলে দণ্ডৰেসে যোগ্য হোৱা। এতিক্ষণে সভাৰ উঠিয়া আবে যোৱা॥" এই বুলি ৰজাই পাত্ৰক সম্বোধন কৰি কলে,—"শুনা পাত্ৰ, কুতৰ্কী ব্ৰাহ্মণসকলৰ হাতৰপৰা শাস্ত্ৰবোৰ এতিয়াই কাঢ়ি আনি সেইবোৰ খণ্ড খণ্ড কৰি কাটি নৈত পেলাই দিয়া।" ৰজাই এই প্ৰচণ্ড আদেশ শুনি পাত্ৰই তেতিয়াই বিপ্ৰসকলৰ হাতৰপৰা তেওঁলোকৰ

পুথিবোৰ কাঢ়ি আনি টুকুৰাটুকুৰকৈ কুটি টোৰোচা নৈত পেলাই দিলে। চৰিত্ৰত আছে যে ইয়াৰ পিছৰপৰাই টোৰোচা নৈয়েও সেই সুঁতি এৰি আন পিনে ভাঙি যাবলৈ ধৰিলে, আৰু সেইটো মৰি সুঁতি হৈ আজিলৈকে আছে। এতিয়াও তাক কাকত-কুটা বোলে।

শঙ্কৰদেৱৰ মত শুদ্ধ বুলি অনন্ত কন্দলি আদি যিসকল নিঃস্বাৰ্থ ব্ৰাহ্মণে কলে, তেওঁলোকক ৰজাই সন্মান কৰি ধন বস্ত্ৰ আদি উপঢৌকন দিলে। ইয়াৰ পিছত ৰজাই শঙ্কৰৰ প্ৰচাৰিত ভাগৱতী ধৰ্ম্ম শ্ৰেষ্ঠ বুলি বাৰে বাৰে কৈ শঙ্কৰদেৱক সমাদৰ কৰি নিজৰ ঠাইলৈ যাবলৈ বিদায় দিলে।

পিছদিনা ৰজা শঙ্কৰদেৱ আৰু সভাসদ ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিত সকলেৰে সৈতে সভাত বহি আছে, এনেতে ৰজাই তেওঁৰ সভাপণ্ডিত ব্ৰাহ্মণসকলক সম্বোধন কৰি শুধিলে "ভাগৱত শাস্ত্ৰৰ কথাখিনিৰ সাৰ উদ্ধাৰ কৰি কৃষ্ণৰ গুণ যশ বিস্তাৰ কৰি, একে দিনতে তোমালোকে মোক শুনাব পাৰিবা নে নোৱাৰা ?" পণ্ডিতসকলে কলে "মহাৰাজ, যদি কোনোবাই ভুৰুকা এটাত হাতী এটা সুমাব পাৰে, তেন্তে আমিও এইকাম কৰিব পাৰিম। কি আচৰিত' এনে প্ৰকাণ্ড ভাগৱত শাস্ত্ৰ কোনে একে দিনাই শুনাব পাৰে ?" ৰজাই এই উত্তৰ শুনি, তেওঁলোকৰ কোনে কেই দিনত শুনাব পাৰিব বুলি তেওঁলোকক শুধিলত, কোনোৱে ন দিনত, কোনোৱে দহ দিনত, কোনোৱে সাত দিনত, কোনোৱে আঠ দিনত, বহুত প্ৰয়াস কৰিলে পাৰিম বুলি কলে। ব্ৰাহ্মণ-সকলৰ এইকথা শুনি শঙ্কৰদেৱক শুধিলে তেওঁ পাৰিব নে নোৱাৰে। শঙ্কৰ-দেৱে কলে "মহাৰাজৰ আজ্ঞা পালন কৰিব লাগে;—এতেকে মই সাধ্যমতে চেষ্টা কৰি চাম; তেনেহলে মোক আজি ঘৰলৈ যাবলৈ বিদায় দিয়ক।" এই কথা শুনি ৰজাই শঙ্কৰদেৱক যাবলৈ আজ্ঞা দি সভা বিসৰ্জ্জন কৰিলে।

শঙ্কৰদেৱ ঘৰলৈ গৈ নাম-প্ৰসঙ্গ কৰি আহাৰ কৰি অঁতাই "গুণমালা" শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰিবলৈ বহিল। শেহ ৰাতি "গুণমালা" শাস্ত্ৰ ৰচনা শেষ কৰি উঠি তেওঁ শয়ন কৰিলে। পিছদিনা পুৱাই উঠি শঙ্কৰদেৱে নিত্যকৰ্ম্ম সমাপন কৰি ভোজন কৰি অতাই ৰাজসভাত উপস্থিত হৈ ওপৰত হাতীৰ মূৰ্ত্তি এটি লেখা ভুৰুকা এটি ৰজাৰ আগত থলে। ৰজাই সেইটো কি বুলি হাতত লৈ ভুৰুকাটিৰ মুখখন মেলি চাই দেখে যে তাৰ ভিতৰত শঙ্কৰদেৱে সেই ৰাতি ৰচনা কৰা "গুণমালা" পথি। ৰজাই পৰম সন্তোষ পাই এখন

সুবৰ্ণৰ ঠগি অনাই তাত "গুণমালা" শাস্ত্ৰখনি থৈ দি, শঙ্কৰদেৱক শাস্ত্ৰখন পঢ়ি শুনাবলৈ কলত, শঙ্কৰদেৱে সভাৰ মাজত "গুণমালা" পুথিখন পঢ়িলে। সকলোৱে সেই সুন্দৰ সংক্ষিপ্ত অথচ প্ৰাঞ্জল আৰু কৃষ্ণৰ গুণ যশেৰে পৰিপূৰ্ণ ৰচনা শুনি, আৰু তাক একে ৰাতিতে কৰি অনা দেখি বিস্ময় মানিলে। ৰজাই শঙ্কৰক ধন্য ধন্য বুলি বাৰে বাৰে প্ৰশংসা কৰিবলৈ ধৰিলে। ইয়াৰ পিছত নৰনাৰায়ণে পৰম প্ৰীতিৰে সৈতে শঙ্কৰদেৱক ধন বস্ত্ৰ উপহাৰ দি নিজৰ থান পাটবাউসীলৈ উভতি যাবলৈ বিদায় দিলে। চিলাৰায় আৰু তেওঁৰ কুঁৱৰী ভুবনেশ্বৰীয়ে শঙ্কৰদেৱৰ জয় বাৰ্ত্তাত পৰম আনন্দ পাই তেওঁক সেৱা সৎকাৰ কৰি, ওঠৰ বৈচাৰে নাও দি, আৰু চিলাৰায়ে লগতে কিছুদূৰ আহি আগ বঢ়াই থৈ, পাটবাউসীলৈ শঙ্কৰদেৱক উজাই পঠিয়াই দিলে। তিনি দিনৰ মূৰত শঙ্কৰদেৱে পাটবাউসী পালেহি। তেওঁ আহিবৰ দেখি, আৰু তেওঁৰ ৰাজসভাত জয় আৰু সন্মানৰ বাতৰি শুনি, তেওঁৰ ইষ্টমিত্ৰ জ্ঞাতি বন্ধু সেৱক সকলো পৰম আনন্দত নিমগন হল।

বিংশ অধ্যায়

ৰত্নাৱলী গ্ৰন্থ প্ৰাপ্তি

কণ্ঠভষণ নামে এজন বিপ্ৰই শঙ্কৰদেৱৰে সৈতে বাদ কৰি শঙ্কৰদেৱক জিনিব নোৱাৰি আকৌ ভালকৈ শাস্ত্ৰ পঢ়ি আৰু জ্ঞান উপাৰ্জ্জন কৰি আহি শঙ্কৰদেৱক তৰ্কত জিনিবৰ অভিপ্ৰায় কৰি বাৰাণসীত পঢ়িবলৈ গৈছিল। বাৰাণসীত তেতিয়া ব্ৰহ্মানন্দ নামে এজন শ্ৰেষ্ঠ পণ্ডিত আছিল। তেওঁৰ ওচৰত কণ্ঠভূষণে শাস্ত্ৰ পঢ়িবলৈ ধৰিলে। এদিন ব্ৰহ্মানন্দ পণ্ডিতে ছাত্ৰৰ সকলক ভাগৱত শাস্ত্ৰ পঢ়াই থাকোঁতে ব্ৰহ্মাস্তুতি ডোখৰ পাই, তাৰ অৰ্থৰ ভালকৈ সংহতি লগাব নোৱাৰি খোকোজা লাগি ভাবি আছিল। এনে দেখি কণ্ঠভষণে সেই সময়তে মাতিলে—

"অনেক বিভূতি, কৃষ্ণৰ মূৰতি, দেখিয়া বিস্মিতি, ব্ৰহ্মা ভৈলা ভীতি। যেন তৰত পৰিল হংসত, নাহি আৰ তত, চেতনা গাৱত ।। ব্ৰহ্মাও মৰন্ত, দেখি ভগৱন্ত, ৰূপ ঢাকিলন্ত, দুনাই জীলন্ত ।। হংসযান এৰি, চৰণত পৰি, নানা স্তুতি কৰি, গৃহে গৈলা লৰি ।।"

এই ৰচনাৰ পদ শুনি, তেওঁ সেই ভাৱে ভাবি অৰ্থ পাই কণ্ঠভূষণক শুধিলে "এইয়া কাৰ ৰচিত পদ? এই পদ শুনি মই কঠিন শ্লোকৰ অৰ্থৰ সহায় পালোঁ।" কণ্ঠভূষণে কলে "শঙ্কৰ নামে এজন বটদ্ৰৱা নামে স্থানত জন্ম হৈ, আগম নিগম তন্ত্ৰ আদি সকলো শাস্ত্ৰত পাৰদৰ্শী হৈ একশৰণ ভাগৱতী ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰিছে; তেওঁৰে ৰচিত এই পৰাৰ। তেওঁৰে সৈতে মোৰ শাস্ত্ৰৰ তৰ্ক হৈছিল; তেওঁক মই বাদত জিনিব নোৱাৰি আকৌ ভালকৈ আপোনাৰ ওচৰত শাস্ত্ৰ পঢ়ি গৈ তেওঁক জিনিম বুলি ইয়ালৈ আহিছোঁ। মই সৰল ভাৱে আপোনাৰ আগত এই কথা আজি প্ৰকাশ কৰিলোঁ।" এই কথা শুনি ব্ৰহ্মানন্দৰ হঠাৎ মনত পৰিল, তেওঁৰ আগত বিষ্ণুপুৰী সন্ন্যাসীয়ে যি কথা কৈছিল সেই কথালৈ। তেওঁ তেতিয়াই

এজন ছাত্ৰক পেৰা এটা আনিবলৈ কৈ কলে যে “পেৰাটো দেখিলেহে ঠিক বুজিব পাৰিম। পূৰ্ব্বে মোৰ গুৰু বিষ্ণুপুৰী সন্ন্যাসীয়ে বাৰ স্কন্ধ ভাগৱতৰপৰা ভক্তিপৰ শ্লোকবোৰ সংগ্ৰহ কৰি ৰত্নাৱলী নাম দি পুথি এখন কৰি এটা পেৰাৰ ভিতৰত থৈ, তাৰ ওপৰত বাৰ স্কন্ধ ভাগৱত থৈ দি, পেৰাটো গজালি থৈ দিলে। সেই পেৰাটো গুৰুৱে আদৰ কৰি মোক দি কলে যে “ৰ কাৰ আদি স্থানত “শ ’কাৰ আদি নামেৰে শদ্ৰ কুলত হৰিৰ অংশাৱতাৰ এজন যেতিয়াই জন্ম হব তেতিয়াই বাৰ স্কন্ধ ভাগৱতৰ তলত থোৱা এই ৰত্নাৱলী গ্ৰন্থখন বাৰ স্কন্ধ ভাগৱতৰ ওপৰলৈ আহিব। এতেকে তেতিয়া পেৰাটো খুলি তুমি এই কথা জানিব পাৰিবা। এজন ্ৰাহ্মণ আহি সেইজনৰ কথা তোমাক কলে, তমি সেই ্ৰাহ্মণজনৰ হাতত ৰত্নাৱলী গ্ৰন্থখন সেইজনলৈ পঠিয়াই দিবা। সেইজন পুৰুষক নমস্কাৰ কৰি মই দুটি শ্লোক ৰচনা কৰি ৰত্নাৱলী গ্ৰন্থৰ তলত থৈছোঁ, সেই শ্লোক দুটিও তুমি তেওঁলৈ পঠিয়াই দিবা।”—এইকথা এতিয়া মোৰ মনত পৰিছে। এতেকে শীঘ্ৰে ভাগৱত গ্ৰন্থ থকা সেই পেৰাটো আনা।” এই কথা শুনি ছাত্ৰজনে পেৰাটো আনিলত, তাক মেলি চালত দেখা গল যে ৰত্নাৱলী শাস্ত্ৰখন বাৰ স্কন্ধ ভাগৱতৰ ওপৰত উঠি আছে। এই কথা দেখি ব্ৰহ্মানন্দই ধন্য ধন্য তেওঁৰ গুৰু বিষ্ণুপুৰী বুলি প্ৰশংসা কৰি কলে, “ভাবিছিলোঁ, কাশী বা বৃন্দাবনত এই অৱতাৰ হৰহি। এতিয়া দেখিলোঁ নিৰোদক বনত পদ্ম উপজিল।” এই বুলি ব্ৰহ্মানন্দই নিজে শঙ্কৰক বন্দনা কৰি আৰু দুটি শ্লোক ৰচনা কৰি, তেওঁৰ গুৰুৰ শ্লোক দুটি আৰু তেওঁৰ নিজৰ দুটি, এই চাৰিওটি শ্লোকেৰে সৈতে ৰত্নাৱলী শাস্ত্ৰখন কণ্ঠভূষণৰ হাতত দি কলে “শুনা কণ্ঠভষণ, তুমি শঙ্কৰেৰে সৈতে বাদ কৰি জয় হবৰ আশা পৰিত্যাগ কৰা। মোৰ গুৰুৰ বচনৰ প্ৰমাণ এতিয়াই চকুৰ আগত দেখিলা। গুৰুৰ আৰু মোৰ এই চাৰিটি শ্লোকেৰে সৈতে এই ৰত্নাৱলী শাস্ত্ৰখন তুমি লৈ এতিয়াই যোৱা। গৈ শঙ্কৰদেৱক দি তেওঁক প্ৰণাম কৰি তোমাৰ দোষৰ বাবে ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰিবা। যেতিয়া তেওঁ ক্ষমা কৰিলোঁ বুলিব, তেতিয়াহে তুমি উঠিবা।”

ব্ৰহ্মানন্দৰ এই আজ্ঞা শুনি কণ্ঠভষণে ৰত্নাৱলী গ্ৰন্থখন লৈ কিছুদিনৰ মবত পাটবাউসী পান পালেহি। শঙ্কৰদেৱৰ আগত ঠগিত ৰত্নাৱলীখন

কণ্ঠভূষণে থৈ, তেওঁৰ চৰণ দুটিত ধৰি সেৱা কৰি ৰল। শঙ্কৰদেৱে তেওঁক "উঠাঁ, উঠাঁ, বুলি হাতেৰে তুলি ধৰিলত কণ্ঠভূষণে কলে, "যদি মোক ক্ষমা কৰিছোঁ বোলে, তেহে মই আপোনাৰ চৰণৰপৰা হাত এৰিম।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে ক্ষমা কৰিলোঁ বুলিলত, কণ্ঠভূষণে আনন্দিত মনেৰে আসন গ্ৰহণ কৰিলে। কণ্ঠভূষণে সকলো কথা শঙ্কৰদেৱৰ আগত বৰ্ণনা কৰিলত, শঙ্কৰদেৱে শাস্ত্ৰখন আদ্যোপান্ত চাই, মাধৱদেৱক কলে "শাস্ত্ৰখন যেন এটি দিব্য পুৰুষ; তাৰ সকলো অঙ্গ প্ৰত্যঙ্গাদি আছে; কিন্তু মাথাগোট নাই। যদি একশৰণ ইয়াত থাকিলহেঁতেন তেনেহলে জগতত এই গ্ৰন্থৰ সমান কোনো গ্ৰন্থ নাই হলহেঁতেন।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে শঙ্কৰদেৱৰ হাতৰভৰা পুথিখন নি ভালকৈ চাই কলে "বাপ, সমস্তৰে শেষত শৰণৰ বিৰচন আছে।" এই বলি তাক শঙ্কৰদেৱক দেখুৱালত, শঙ্কৰদেৱে মহা আনন্দ লাভ কৰি পুথিখন শিৰত লৈ কলে "কি মহা দিব্য গ্ৰন্থ! জগতত এই গ্ৰন্থৰ তুলনা নাই। মই যদি আগেয়ে এই গ্ৰন্থখন পালোহেঁতেন তেনেহলে ইমান পৰিশ্ৰম কৰি "ৰত্নাকৰ" নামৰ শাস্ত্ৰখন নকৰিলোহেঁতেন।" এই কথা কৈ শঙ্কৰদেৱে ৰত্নাৱলীৰ পদ কৰিবৰ নিমিত্তে পাত মহী প্ৰস্তুত কৰিবলৈ আদেশ দিলে। ইয়াৰ পিছত এদিন শঙ্কৰদেৱে ৰত্নাৱলীৰ পদ কৰিবলৈ বহি দুটি মাত্ৰ পদ কৰিছে, এনেতে তেওঁ ভক্তি-প্ৰেমত অভিভূত হৈ পৰিল, আৰু তেওঁৰ হাতৰপৰা কাপ খহি পৰিল। এনে হোৱা দেখি তেওঁ মাধৱদেৱক কলে "বঢ়াৰ পো, আমাৰ পৰা এই পুথিৰ পদ নহয়। তুমি গ্ৰন্থখনি লৈ পদ কৰঁাগৈ।" গুৰুৰ আজ্ঞা শুনি মাধৱদেৱে প্ৰণাম কৰি, পুথিখন লৈ গৈ নানা ছন্দে বন্ধে তাৰ পদ ৰচনা কৰিলে।

একবিংশ অধ্যায়

অনন্ত কন্দলিৰ "উচিচ্ছষ্ট ভোজন"

শঙ্কৰদেৱৰ উজনিত থাকোঁতে তেওঁৰ কাঠৰ মূৰ্ত্তি মদনগোপাল সজা কোবোলা বাঢ়ৈৰ নাম আমি আগেয়ে শুনি আহিছোঁ। শঙ্কৰদেৱৰ লগত ভক্ত কোবোলা বাঢ়ৈ ভটীয়াই পাটবাউসী থানত আছিলহি। যাদৱেন্দ্ৰ পুৰি নামে বৈষ্ণৱ সন্ন্যাসী এজন আহি কোবোলা বাঢ়ৈৰ ঘৰতে আছিলহি। তেৱোঁ শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্মত আস্থাবান হৈ শঙ্কৰদেৱে কৰা সকলো শাস্ত্ৰ পঢ়ি তাত অভিজ্ঞ হৈছিল। এদিন একাদশীত বাঢ়ৈয়ে উপবাস কৰি আছিল। সন্ন্যাসীয়ে দেখি বাঢ়ৈক উপবাস কৰি থাকিবলৈ হাক দি কলে, "কলিযুগত ব্ৰত উপবাস সকলো মিছা। তুমি ভালকৈ ভোজন কৰি হৰিনাম লোৱাঁ, নামেহে তোমাক তাৰিব, ব্ৰত উপবাসে নহয়। ভকতৰ কল্পতৰু শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰ গুৰুৱে "একাদশ" শাস্ত্ৰত লেখিছে "নাপাইবেক মোক একাদশী উপবাসে।" ই কথা শুনি বাঢ়ৈয়ে মাছ আনি আনন্দমনেৰে বাছি-বাঢ়ি খাবলৈ ইচ্ছা কৰোঁতেই শঙ্কৰদেৱে শুনি, বাঢ়ৈক খং কৰি কলে "তুমি একাদশীৰ দিনা এনে কাম কৰি ধৰ্ম্মক উপলঙঘা কৰিছা কিয় ?"

বাঢ়ৈয়ে উত্তৰ দিলে "বাপ, আপুনি একাদশ পুথিত লেখিছে, "একাদশী উপবাসে, আৰ যোগ ধ্যান ন্যাসে, নাপাইবে আমাক কোনো জনে" এই বাক্য মনত মানি, একাদশীক তুচ্ছ ভাবি ভোজনৰ ইচ্ছা কৰিছিলোঁ। যদি অজ্ঞানীৰ দোষ হৈছে, দাস বুলি ক্ষমা কৰক।" বাঢ়ৈৰ এই উত্তৰ শুনি তেওঁ বাঢ়ৈৰ প্ৰতি সদয় হৈ, ৰমানন্দ ঠাকুৰক কলে "বোপা ৰমানন্দ, একাদশ পুথিখন আনা, পদফাকি এতিয়াই কাটি থওঁ।" মাধৱদেৱ ওচৰতে আছিল, তেওঁ গুৰুজনৰ এই কথা শুনি, প্ৰাৰ্থনা কৰি গুৰুক কলে "বাপ, এইটো কৰা যুগুত নহয়; যি যেনেকৈ তাৰ অৰ্থ বুজে বুজক, আমাৰ

নিমিত্তে সেই পদ থাওক।" ঠাকুৰ আতায়ো মাধৱদেৱৰ কথাকে সমৰ্থন কৰি কলত শঙ্কৰদেৱে সেই পদফাকি ৰাখিলে।

ইয়াৰ পিছত আৰু এদিন একাদশী`দ বলোৰাম নামে ভকত এজন উপবাসে আছিল। তাৰ আগ দিনাও বলেৰাম, তেওঁৰ গাত অলপ জ্বৰ নিচিনা হোৱা বাবে, ভিক্ষা কৰিবলৈ যাব নোৱাৰি উপবাসে থাকিবলৈয়াত পৰিছিল। তাৰ পিছদিনাও বলোৰামে একাদশী কৰি গোটেইটো দিন থাকি, ৰাতি তেওঁৰ গা ৰহিল আৰু তেওঁ ভোকত অজ্ঞান হৈ মাতিব নোৱাৰা হল। একাদশীৰ পিছদিনাও তেওঁৰ গাত তত নথকা বাবে তেওঁ পাটীতে শুই পৰি আছিল। প্ৰসঙ্গৰ সময়ত শঙ্কৰদেৱে তেওঁক উপস্থিত নেদেখি "বলোৰাম কলৈ গল" বুলি বিচৰালত, তেনে লালকাল অৱস্থাত বহাত পাটীত বলোৰামক পৰি থকা পোৱা গল। এই কথা শঙ্কৰদেৱে শুনি বলোৰামক ধৰাই তোলাই আনি তেওঁৰ ৰত পানী চলাই তেওঁক অলপ জলপান খুৱাই সুস্থ কাৰলতহে বলোৰামে গুৰুদেৱক কব পাৰিলে, কেনেকৈ অনাহাৰত তেওঁৰ গা ৰহি তেওঁ তেনে লালকাল হৈছিল। এই কথা শুনি ভকতৰ দুখত দুখিত হৈ শঙ্কৰদেৱে বলোৰামক কলে "আজিৰপৰা ভিক্ষা নাপালে তুমি লঘোনে নাথাকিবা, মোৰ ভঁৰালৰপৰা দ্ৰব্য নৈ গৈ ভোজন কৰিবা।" এনেতে মাধৱদেৱে শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা কৰি কলে "বাপ, দাসে আপোনাৰ চৰণত এটি নিবেদন কৰোঁ,—সকলো ধৰ্ম্মৰ ৰজা হৈছে নাম-ধৰ্ম্ম। সেই নাম ৰাতিয়ে দিনে লবৰ নিমিত্তে ভক্তসকলে সদায় খাই-বৈ সুখে থাকি শৰীৰ ভালকৈ ৰাখিব লাগে; নতুবা নামৰ বিঘিনি হয়। কলিত অন্নগত প্ৰাণ, আহাৰৰ অভাৱত ইন্দ্ৰিয়সকল বিকল হয়, সেইদেখি ভকতসকলক শাস্ত্ৰৰ বিৰোধেও একাদশীত ফলাহাৰ কৰিবলৈ আজ্ঞা দিব লাগে। ফলাহাৰ কৰি ভকতি আচৰি নাম-প্ৰসঙ্গ কৰি থাকিলেও তাৰ ফলত সকলো তৰিব।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে মাধৱক প্ৰশংসা কৰি কলে "ভকতৰ সুখ দুখ মাধৱে কেনে বুজে চোৱাঁ। মাধৱে যি কথা কলে সেইটো বেদান্তৰো মত। আজিৰপৰা সকলো ভকত মাধৱে কোৱা মত অনুসৰি চলক, শৰীৰক ক্লেশ নিদিয়াকৈ সকলোৱে নাম-ধৰ্ম্ম আচৰণ কৰক।" সেৱকসকলে গুৰুজনৰ এনে আজ্ঞাবাণী শুনি পৰম আনন্দ পালে।

এই ডোখৰ কালত শঙ্কৰদেৱে অনেক নাট আৰু গীত ৰচনা কৰে। উত্তৰাকাণ্ড ৰামায়ণৰ পদ শঙ্কৰদেৱে কৰি, আদিকাণ্ডৰ পদ কৰিবলৈ মাধৱদেৱক নিযুক্ত কৰিলে; ব্ৰহ্মপুৰাণৰপৰা ওৰেষাৰ চৰিত্ৰ ৰচনা কৰি "কীৰ্ত্তনৰ' অন্তৰ্গত কৰিলে।

এদিন অনন্ত কন্দলিয়ে স্বপ্নত শঙ্কৰদেৱৰ উচ্ছিষ্ট ভোজন কৰিবলৈ আদিষ্ট হৈ স্নানকাৰ্য্য পূজাৰ্চ্চনা আদি কৰি ভোজন নকৰাকৈয়ে শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ তেওঁক প্ৰণাম কৰি স্বপ্নৰ বৃত্তান্ত কৈ প্ৰসাদ প্ৰাৰ্থনা কৰিলত, শঙ্কৰদেৱে তেওঁক বুজাই কলে যে "শ্ৰীমদ্ভাগৱত আৰু ৰামায়ণৰ যি যি কেইছোৱাৰ পদ মোৰ কৰিবলৈ বাকী আছে, সেইবোৰৰে তুমি পদ ৰচনা কৰাঁ; তোমাৰ সেয়ে মোৰ উচ্ছিষ্ট ভোজন হব।" এই কথা শুনি কন্দলিয়ে অতি আনন্দ পাই কৃতাৰ্থ হৈ কলে "মোৰ আৰু এটি প্ৰাৰ্থনা আছে,—"কীৰ্ত্তন ঘোষা" নামে আপোনাৰ যি অনুপম সুললিত গ্ৰন্থ আছে, তাৰ লগত মোৰ অলপ ৰচনা ৰাখিবলৈ আশা কৰোঁ।" এই প্ৰাৰ্থনা শুনি শঙ্কৰদেৱে তেওঁক কলে "তোমাৰ আশা মই আনন্দ মনেৰে পূৰ্ণ কৰিবলৈ অনুমতি দিলোঁ। পদ্মপুৰাণৰ স্বৰ্গখণ্ডৰ মাজত যি গোপ্য নামধৰ্ম্মৰ কথা আছে, সেই কথা তুমি কীৰ্ত্তনৰ ছন্দেৰে পদ কৰাঁ, সি কীৰ্ত্তনঘোষাৰ সৈতে মিলি থাকক।" এই বাণী শুনি অনন্ত কন্দলিয়ে কৃতকৃত্য হৈ ঘৰলৈ গৈ প্ৰথমতে কীৰ্ত্তনঘোষাৰ ভিতৰত থকা—"কি কৰিলোঁ কি কৰিলোঁ ভকতি নকৰি। অন্তকে পাইলেক মোক ৰক্ষা কৰাঁ হৰি॥" এই অধ্যায়কে আদি কৰি ছয় অধ্যায় ৰচনা কৰি শঙ্কৰদেৱৰ হাতত দিলেহি। শঙ্কৰদেৱে দেখি পৰম সন্তোষ পাই সেই কেইঅধ্যায় তেওঁৰ কীৰ্ত্তনেৰে সৈতে মিলাই ৰাখিলে। ইয়াৰ পিছত অনুক্ৰমে অনন্তকন্দলিয়ে ভাগৱতৰ চতুৰ্থ, পঞ্চম, ষষ্ঠ আৰু নৱম স্কন্ধৰ পদ কৰে। অনন্তকন্দলিয়ে দশমস্কন্ধৰ মধ্য আৰু শেষ ছোৱাৰ পদ কৰি শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত উপগত হলত তেওঁৰ মুখত ভয়ৰ চিন্হ দেখি শঙ্কৰদেৱে তেওঁক তাৰ কাৰণ সুধিলে। অনন্ত কন্দলিয়ে কলে "মই সোমাওঁতে দুৱাৰ-মুখতে যেন ডাঙৰ বৃষ এটা দেখিলোঁ।" শঙ্কৰদেৱে অলপ হাঁহি তেওঁক কলে "বাৰু আকৌ তুমি বেগতে চোৱাঁচোন, চোৱাঁগৈ বৃষটো আছে নে নাই?" লৰালৰিকৈ কন্দলিয়ে আকৌ গৈ দেখে যে তাত বৃষটো নাই আৰু ততালিকে কলৈ গল, চাৰিওফালে ঘুৰি-

পকি চায়ো নেদেখিলে। উভতি আহি তেওঁ শঙ্কৰদেৱক কলে "বৃষটো বিচাৰি নাপালোঁ; কিবা মায়া হৈ গল নে কি?" শঙ্কৰদেৱে কলে ই আন একো মায়া নহয়; এওঁ ধৰ্ম্ম; তোমাৰ ঘৰত সদায় আছিল। তোমাৰ ভাৰ্য্যা প্ৰকৃতিৰ অংশ; তেওঁ সম্প্ৰতি হৰিত শৰণ লৈছে। এনে-জনা তিৰুতাক তুমি আজি প্ৰহাৰ কৰিছিলা; সেই পাপ কাৰ্য্য দেখি ধৰ্ম্ম তোমাৰ ঘৰৰপৰা আঁতৰি আহিল। এতিয়াই তুমি লৰালৰিকৈ ঘৰলৈ উভতি যোৱাঁ গৈ তোমাৰ ভাৰ্য্যাক সন্তুষ্ট কৰাঁ; তেনেহলে অৱশ্যে ধৰ্ম্ম আকৌ তোমাৰ ঘৰত প্ৰবেশ কৰিব।" এই কথা শুনি কন্দলিয়ে মহা বিস্ময় মানি, শঙ্কৰদেৱক প্ৰণাম কৰি কলে "হে গুৰু, আপোনাৰ মহিমা কোনে জানিব পাৰে। মোৰ দোষ আপুনি ক্ষমা কৰক। মই এতিয়াই ঘৰলৈ গৈ আপোনাৰ আজ্ঞা পালন কৰোঁ গৈ।" এই বুলি অনন্ত কন্দলিয়ে ঘৰলৈ আহি তেওঁৰ গৃহিণীক তুষ্ট কৰি, এইটো গুৰুৰ পৰম কৃপা বুলি মানি কৃতাৰ্থ হল।

দ্বাবিংশ অধ্যায়

শঙ্কৰদেৱৰ বেহাৰ যাত্ৰা

এদিন মাধৱদেৱ শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰতে বহি আছে, এনেতে উজানৰপৰা জনদিয়েক মদৈ আহি তাতে উপস্থিত হৈ শঙ্কৰদেৱক সেৱা কৰিলে। তেওঁলোকৰ লগতে গোপাল নামেৰে এটি সুন্দৰ ব্ৰাহ্মণৰ লৰাও আছিল। (১) শঙ্কৰদেৱে মুদৈসকলক অহাৰ কাৰণ শুধি, গোপাললৈ আঙুলিয়াই শুধিলে "এইটি ব্ৰাহ্মণৰ লৰা কৰ, কিয় আহিছে?" মুদৈসকলে কলে "এওঁ পিতৃ-মাতৃহীন বালক, সৰুৰেপৰা বায়েক ভিনিহিয়েকৰ লগত থাকি ডাঙৰ হৈছে (২) এওঁ আমাৰ লগতে আহিছে।" ইয়াৰ পিছত মদৈ-সকলে প্ৰাৰ্থনা কৰি শঙ্কৰদেৱক কলে "বাপু, আপুনি ধুৱাহাটৰপৰা আমাক এৰি অহাৰপৰা আমি অনাথ হলোঁহঁক। তেতিয়াৰপৰা আৰু তাত ভক্তি-ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰৰ বৃদ্ধি নহল। বাপ আমি অনেক প্ৰয়াস কৰি আপোনাৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা কৰিবলৈ আহিলো যেন আপুনি এজন আপোনাৰ বিশিষ্ট ভক্তক আমাৰ লগতে উজনিলৈ পঠিয়াই দি তাত ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ বৃদ্ধি কৰায়।" মুদৈসকলৰ এই প্ৰাৰ্থনা শুনি শঙ্কৰদেৱে তেতিয়াই মাধৱদেৱক কলে— "বাপাৰ পো, উজনিত এই বেলি ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰৰ নিমিত্তে তুমি এতিয়াই এই

---

(১) এওঁকে বংশীগোপালও বোলে। এওঁ সৰুতে হাবিয়ে বননিয়ে বাঁহী বজাই ফুৰিছিল দেখি এই নাম পাইছিল। বংশীগোপালদেৱ আৰু হৰিদেৱ সম্বন্ধত মোমাই ভাগিন আছিল।

(২) আউনীআটী সত্ৰৰ চলাজন অধিকাৰ অশেষ গুণালঙ্কৃত মহাসাধু ৺দত্তদেৱ গোস্বামীয়ে ৰচনা কৰা চৰিত্ৰত আছে যে বংশীগোপালে শঙ্কৰদেৱৰ এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত নিজৰ পৰিচয় এইদৰে দিলে—"হে পুৰুষবৰ, মই হৰিবৰ আচাৰ্য্যৰ নাতি, ধৰ্ম্মাই আচাৰ্য্যৰ পুত্ৰ। সম্প্ৰতি মই মালীপুৰৰপৰা আহিছোঁ। মোৰ নাম গোপাল। পিতৃ-মাতৃ বিহীন হৈ সৰুৰেপৰা মই বাই ভিনিহিৰ গৃহত বাস কৰি আছোঁ; তেওঁবিলাক নিচেই দৰিদ্ৰ, মোৰ পিতৃৰ কপৰ্দ্দকো নাই। অৰ্থৰ অভাৱত কষ্ট পাই এই মুদৈৰ নাৱত যৎকিঞ্চিৎ অৰ্থ উপাৰ্জ্জনৰ নিমিত্তে আহিছোঁ।" শঙ্কৰদেৱে গোপালৰ কথা শুনি দুখিত হৈ কলে,

দৈসকলৰ লগতে যোৱাঁ। তাত ভালকৈ নামধৰ্ম্ম প্ৰকাশি ভক্তি প্ৰচাৰ কৰাঁ গৈ।" এই আজ্ঞা কৰি তেওঁ মাধৱদেৱৰ হাতত চাৰিখন তামোল দিলত মাধৱদেৱে গুৰুৰ আজ্ঞা শিৰোধাৰ্য্য কৰি শঙ্কৰদেৱক সেৱা কৰি উঠি তেতিয়াই যাবলৈ ওলাল। তেওঁ যাবলৈ প্ৰস্তুত হবৰ নিমিত্তে নিজা ঠাই গণককুচি পাওঁতেই, সিফালৰপৰা নাৰায়ণ ঠাকুৰ আহি তাতে ওলালহি। ঠাকুৰ আতাক দেখি মাধৱদেৱে কলে "সখি গুৰুজনে মোক উজানলৈ যাবলৈ আজ্ঞা কৰিলে; এতিয়াই সদাগৰসকলৰ লগত যাব লাগিব; সেই নিমিত্তে প্ৰস্তুত হবলৈ আহিছো।" এই কথা শুনি নাৰায়ণ ঠাকুৰে কলে "সখি, তুমি অলপ তম্বা, মই গুৰুজনৰ ওচৰৰপৰা আহোঁ মানে।" এই বুলি নাৰায়ণ ঠাকুৰ তেতিয়াই বেগাবেগিকৈ শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈ গৈ শঙ্কৰদেৱৰ চৰণত পৰি এই বুলি প্ৰাৰ্থনা কৰিলে—

"কৃপাৰ সাগৰ দৈবকী নন্দন,
পূৰিয়ো মনৰ কাম।
ভকতৰ সঙ্গ সদা নুগুচোক
মুখে তুৱা গুণ নাম॥"

"বাপ, বহাসুখৰ সঙ্গ মোৰ গুচিল। মোৰ প্ৰাণ বন্ধুৰ সঙ্গ লাভৰপৰা বঞ্চিত হলোঁ। যাৰ দ্বাৰাই যি সময়ত উজনিত ধৰ্ম্ম প্ৰকাশ হব লাগে সি অৱশ্যে হব, তাত সংশয় নাই। এতেকে ক্ষমা কৰি বান্ধৱক থাকিবলৈ

ইয়াৰ পিছত শঙ্কৰদেৱৰ মুখৰপৰা ধৰ্ম্মৰ কথা কিছু শুনি বংশীগোপালে শঙ্কৰদেৱক সম্বোধন কৰি কলে "পুৰুষবৰ, আপোনাৰ বাক্য মোৰ কৰ্ণত অমৃত যেন লাগিছে। মোৰ এনে ইচ্ছা হৈছে যেন আপোনাৰ ইয়াত থাকি সদায় হৰি কথা শুনি থাকিম।" শঙ্কৰদেৱে উত্তৰ কৰিলে "ভাল, থাকাঁ, তোমাৰ কোনো চিন্তা নাই।" কিন্তু মুদৈহঁতে তেওঁক নেৰাত শঙ্কৰদেৱে গোপালক যাবলৈ আদেশ কৰি কলে "গোপাল, এতিয়া তুমি যোৱাঁ, কিন্তু তোমাৰে মোৰে আজিৰপৰা এৰাএৰি নাই। তুমি আমাৰ মনত দৃঢ়ৰূপে অঙ্কিত থাকিলা।" গোপালে সলোতকে কলে "আপোনাৰ আদেশ পালন কৰিলোঁ। মোৰ দেহ মাত্ৰ যাব, মন প্ৰাণ ইয়াতে থাকিল। পূৰ্ব্বজন্মাৰ্জ্জিত মোৰ অশেষ সৌভাগ্যৰ নিমিত্তে আপোনাৰ সঙ্গৰূপ মহাপ্ৰসাদ লাভ কৰিলোঁ।" শঙ্কৰদেৱে গোপালক আকোঁৱালি ধৰি অনেক হৰি-ভক্তি ৰ উপদেশ দি বিদায় দিলে।"—

গোপাল মালীপুৰলৈ উভতি আহিল, কিন্তু তেওঁৰ মনত যি ভাব সোমাল সি আৰু পৰিৱৰ্ত্তিত নহল। দত্তদেৱ গোস্বামীয়ে লেখিছে—"যাৰ মন এবাৰ কৃষ্ণৰ চৰণ-পঙ্কজত নিমগ্ন হৈছে তাক এই তুচ্ছ অসাৰ সংসাৰৰ মোহে কেনেকৈ লৰাব। শঙ্কৰদেৱৰ বাক্যতেই তেওঁৰ মনত কৃষ্ণপদ দৃঢ়ৰূপে অঙ্কিত হৈ বল।"

৺দত্তদেৱ গোস্বামী বিৰচিত চৰিত্ৰ।

আজ্ঞা কৰক।" এই কথা শুনি হাঁহি শঙ্কৰদেৱে মাধৱদেৱক থাকিবলৈ আজ্ঞা দি মুদৈসকলক বিদায় দিলে। বংশীগোপালে কিন্তু মুদৈসকলৰ লগত উভতি যাব নুখুজি শঙ্কৰদেৱৰ সঙ্গত থাকিবৰ অনুমতি প্ৰাৰ্থনা কৰিলত, মুদৈসকলে শঙ্কৰদেৱক জনালে যে "এই ব্ৰাহ্মণৰ লৰাটি যদি আমি আকৌ লগত লৈ উভতি নাযাওঁ, তেনেহলে আসামৰ ৰজা হে যি অবুজন, এওঁৰ বায়েক ভিনিহিয়েকে ৰজাক গোচৰ দিলে আমি এওঁক কৰবাত মাৰি থৈ গলোঁ বুলি আমাক ৰজাই ধৰাই নি কটাব। এতেকে আমি এওঁক এৰি থৈ যাব নোৱাৰোঁ।" মুদৈসকলৰ এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে বংশীগোপালক কলে "গোপাল, তুমি এওঁলোকৰ লগত এতিয়া যোৱাঁ, পিছে আকৌ আহি তোমাৰ মনস্কামনা পূৰ্ণ কৰিব পাৰিবা। ভক্তি-ধৰ্ম্ম প্ৰকাশৰ কাৰ্য্য তুমিও লাভ কৰিবা।" এই আজ্ঞা শুনি অসন্তোষ মনেৰে বংশীগোপাল মুদৈসকলৰ লগত গুচি গল।

ঠাকুৰআতাই লৰালৰিকৈ উভতি গৈ মাধৱদেৱক গুৰুৱে তেওঁক উজনিলৈ যাবলৈ দিয়া আদেশ ৰহিত কৰা বাতৰি দি ৰং মনেৰে নিজৰ ঘৰলৈ গল।

শঙ্কৰদেৱৰ এখন নৌকা আছিল। গোবিন্দ নামে ভকত এজনে এদিন অকস্মাৎ জাপ মাৰি উঠি নাওখনৰ টিং এটি ভাঙি ভয়ত সেই কথা কাকো নোকোৱাকৈ থাকিল। পিছত শঙ্কৰদেৱে নাওখনৰ টিংটি সেইদৰে ভাগি থকা দেখি সকলোকে শুধিলে, কোনে টিংটি ভাঙিলে বুলি। সকলোৱে নাজানো বুলি কলে। গোবিন্দকো তেওঁ ভাঙিছেনে বুলি শুধিলত গোবিন্দে কলে "মই ভঙা নাই; কোনে ভাঙিলে কব নোৱাৰোঁ।" শঙ্কৰদেৱে ভাবিলে, নিশ্চয় তেওঁৰ ভকতসকলৰ ভিতৰৰে কোনো এজনে টিংটো ভাঙিলে, অথচ, তেওঁৰ আগত সেইজনে মিছা কথা কৈছে। ইয়াকে ভাবি তেওঁ বিমৰ্ষ ভাৱে বহি থকা দেখি মাধৱে কি হৈছে বুলি শুধি তাৰ কাৰণ জানিব পাৰি শঙ্কৰদেৱক কলে "বাপ, গোবিন্দক শোধক, তেওঁ নিশ্চয় কব পাৰিব।" শঙ্কৰদেৱে কলে "বঢ়াৰ পো, তুমিয়েই শোধা, মই শুধিলে তেওঁ সঁচা কথা নকয়।" পিছত মাধৱদেৱে আহি গোবিন্দে যে টিংটো ভাঙিলে সেই কথা গোবিন্দৰ মুখৰপৰা উলিয়াই লৈ তেওঁৰ গুৰুৰ আগত কলত, শঙ্কৰদেৱে মহা ক্ৰোধ কৰি গোবিন্দক শুধিলে তেওঁ

আগেয়ে কিয় মিছা মাতিছিল? গোবিন্দে উত্তৰ দিলে যে তেওঁ ভয়ত মিছা মাতিছিল। শঙ্কৰদেৱে কলে "ভয়তো মিছা মতা মহা পাপ; তাৰ উপৰি নিজ গুৰু আৰু ভকতৰ আগত যি মিছা কথা কয়, তাৰ ধৰ্ম্ম কৰ্ম্ম একো নাথাকে; এতেকে তোমাক আমি পৰিত্যাগ কৰিলোঁ, তুমি ইয়াৰপৰা গুচি যোৱাঁগৈ।" গুৰুৰ আজ্ঞা মানি গোবিন্দে যাবলৈ কানি-কম্বা বান্ধি ওলাই শঙ্কৰদেৱক সেৱা কৰিছে, এনেতে গোবিন্দৰ ইষ্টমিত্ৰজনেও* তালি টোপোলা বান্ধি গোবিন্দৰ লগতে যাবলৈ ওলাই গুৰুজনক সেৱা কৰিলেহি। শঙ্কৰদেৱে আচৰিত হৈ, তেওঁ কিয় যায় বুলি তেওঁক সুধিলত, তেওঁ কলে "বাপ, আপোনাৰ মুখে শুনি আছোঁ, যে সুহৃদক সুখে দুখে কেতিয়াও এৰিব নালাগে; এতেকে মোৰ বান্ধৱজন যলৈকে যায়, গুৰুবাক্য মানি আপোনাৰ এই দাসো তলৈকে যাব।" গোবিন্দৰ ইষ্টমিত্ৰজনৰ এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে প্ৰসন্ন হৈ গোবিন্দক ক্ষমা কৰি দুইকো একেলগে তেওঁৰ পাশতে থাকিবলৈ আজ্ঞা কৰিলে।

এদিন শঙ্কৰদেৱৰ মাজু পুতেক কমল লোচন ঠাকুৰ আমগছ এজোপাত উঠি বহি আছিল। তেওঁক দেখিবলৈ ঠিক শঙ্কৰদেৱৰ নিচিনা সুশ্ৰী আৰু তেজস্বী আছিল। সেৱকসকলে গছৰ ওপৰত তেওঁৰ আশ্চৰ্য্য তেজ আৰু ৰূপ দেখি সেই কথা শঙ্কৰদেৱক কলত, শঙ্কৰদেৱে বিমন হৈ কলে, কমললোচনে অপেক্ষা নকৰিযে শক্তি প্ৰকাশ কৰিলে; কমললোচন আৰু ক'ত থাকিব হবলা। যিহওক তাৰ জননীৰ আগত আৰু এই কথা নকবা।" ইয়াৰ অলপ দিনৰ পিছতে কমললোচন ঠাকুৰৰ মৃত্যু হল। ঠাকুৰৰ মাতৃ কালিন্দী আই পুত্ৰশোকত আকুল হৈ পৰিলত, শঙ্কৰদেৱে অনেক বুজাই তেওঁক সান্ত্বনা দিলে।

হৰি খাঁ নামে ভূঞা এজনৰ লক্ষ্মী নামেৰে এটী কন্যা আছিল, তেওঁকে শঙ্কৰদেৱে জ্যেষ্ঠ পুত্ৰ ৰমানন্দলৈ বিয়া কৰালে। কালক্ৰমত পুৰুষোত্তম নামে ৰমানন্দৰ এটি পুত্ৰ জন্ম হল। এদিন পুৰুষোত্তমে গাত ধূলিৰে সৈতে ককাক শঙ্কৰদেৱৰ কোলাত উঠিবলৈ অহা দেখি, বুঢ়ীমাকে বাধা দিলত, শঙ্কৰদেৱে ভাৰ্য্যাক কলে, "কিয় বাধা দিছা, আমাৰ

---

* একোজন ভকতৰ একোজন ইষ্টমিত্ৰ থাকে, গুৰুৱে দুইকো একেলগে "গুৰু ভাইক মাতি" দুইকো মিত্ৰ কৰি দিয়ে।

নাতিত হে আশা ।" শঙ্কৰদেৱৰ সৰু পুতেক হৰিচৰণ ঠাকুৰলৈ ৰামদাসৰ জীয়েক মাধৱদেৱৰ ভাগিনীয়েকক বিয়া কৰোৱা হল। হৰিচৰণ ঠাকুৰৰ এটি লৰা হল তেওঁৰ নাম চতুৰ্ভুজ ।

এদিন মাধৱদেৱে তেওঁৰ আলধৰা শ্ৰীৰামেৰে সৈতে গুৰুসেৱা কৰি পাটবাউসীৰপৰা নিজৰ ঠাই গণককুচিলৈ গৈছিল। গণককুচিত থকা তেওঁৰ আলধৰা মাকজীৰ পুতেক ৰামে বহাত বহি ঈশ্বৰৰ ৰূপ মনত কল্পনা কৰি মানস-পূজা কৰি ঈশ্বৰৰ চৰণত এপাট ৰত্নময় খৰম পিন্ধাই, আনপাটি পিন্ধাব খোজোঁতেই মাধৱদেৱে বহা পালেগৈ। মাধৱদেৱ অহা গম পাই তেওঁ লৰালৰিকৈ উঠি গুৰুৰ চৰণত পৰি বন্দনা কৰিলত মাধৱদেৱে তেওঁক কলে "ৰাম, বঞ্চনা কৰিলা কিয় ? এপাটি পিন্ধাই আনপাটি নিপিন্ধালা কিয় ?" এই কথা শুনি ৰামে পৰম আচৰিত মানি, দণ্ডৱতে মাধৱদেৱৰ চৰণত পৰি ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰিলত, মাধৱদেৱে তেওঁক কলে "জানা ৰাম, তুমি মানস-পজা এৰি দিয়াঁ ; তাত অনেক বিঘিনি। মনৰ সুখেৰে সদায়, ঈশ্বৰৰ নাম শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰাঁ, নাম শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনেই ভৱসংসাৰ তৰণৰ উপায় ; এতেকে অহৰ্নিশে নাম নেৰিবা ।"

এদিন ৰাতিপুৱা মাধৱদেৱে স্নান-দান কৰি শুচি-সঞ্জমন হৈ শঙ্কৰদেৱৰ পাশলৈ যাওঁতে বাটতে এঠাইত দেখিলে যে এজন মুনিৰ বেশেৰে লোক বিৰিণাৰ পাতৰ মাজত সোমাল। বিৰিণাৰ জোপাৰ মাজৰপৰা তেওঁ মাধৱদেৱক শুধিলে "মাধৱ, তুমি কলৈ যোৱাঁ ?" মাধৱে উত্তৰ দিলে "মই শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈ যাওঁ।" বৰাগীজনে কলে "তেন্তে মই এটা তোমাক প্ৰশ্ন কৰোঁ—তুমি কাক সেৱা কৰা, আৰু কোন তোমাৰ গুৰু ?" মাধৱে উত্তৰ দিলে "শ্ৰীশঙ্কৰ কল্পতৰু মোৰ গুৰু, মই তেওঁকে সেৱা কৰোঁ ।" বৰাগীয়ে শুধিলে "শঙ্কৰৰ গুৰু কোন ?" এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ নিদি মাধৱদেৱ আহিবলৈ ধৰা দেখি বৰাগীজন অদৃশ্য হল। ইয়াৰ পিছত মাধৱদেৱ আহি শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰ পালত, শঙ্কৰদেৱে হাঁহি মাধৱদেৱক শুধিলে "বঢ়াৰ পো, বাটত কি দেখিছিলা, কি ঘটনা হৈছিল কোৱাঁচোন ?" মাধৱদেৱে বাটত হোৱা সেই ঘটনা বিবৃত কৰিলত, শঙ্কৰদেৱে কলে "বঢ়াৰ পো, মোৰ গুৰুৰ পৰিচয় নিদিলা কিয় ? নিদিয়াত বিপৰ্য্যয় হল। দিয়াহেঁতেন তেওঁ নিশ্চয় তোমাৰ আগত তেওঁৰ নিজৰ ৰূপ প্ৰকট কৰিলেহেঁতেন।" এই

কথা শুনি মাধৱদেৱে কলে "বাপ, সদায় আপোনাৰ চৰণ দেখিবলৈ পাই আছোঁ, সেয়ে মোৰ পক্ষে যথেষ্ট ; আন কথাত মোৰ প্ৰয়োজন কি ?"

শঙ্কৰদেৱ পাটবাউসীত থকা কালত স্থান-স্থানান্তৰৰপৰা লোকসকলে তেওঁৰ ওচৰলৈ আহি তেওঁৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্ম গ্ৰহণ কৰিছিল। তেলীকৃষ্ণ, শিৱানন্দ, বুঢ়া গোপাল, হৰিদাস আতৈ আদি ভকতসকলে আহি প্ৰাৰ্থনা কৰি শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰিলেহি। সকলোৰে ভক্তিৰ পৰীক্ষা কৰিহে তেওঁলোকক শঙ্কৰদেৱে শৰণ দিছিল। কৰ্ণপুৰ, হৰিদেৱ আৰু দামোদৰদেৱকে আদি কৰি দ্বিজসকলে সদায় শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈ আহি কৃষ্ণকথা শ্ৰৱণ কৰেহি। নাৰায়ণ আতা, জয়ন্তীয়াৰ মধাই, চান্দসাই, কোৰোলা বাঢ়ৈ আৰু হাটী বাটীৰ ভিতৰত যত সেৱক আছে সকলো আহি শঙ্কৰদেৱক বেঢ়ি বহি তেওঁৰ মুখৰপৰা হৰি-কথা শুনি দিনৌ পৰম আনন্দত নিমগন হৈ থাকে। এদিন চাৰিজন চিলাৰ পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণ আহি শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত উপস্থিত হল। শঙ্কৰদেৱে তেওঁলোকক সমাদৰ কৰি বহুৱালে। তেওঁলোকে শঙ্কৰদেৱৰে সৈতে নানা শাস্ত্ৰালাপ কৰি এবাৰ কথাৰ চলতে শাস্ত্ৰৰ মত উদ্ধৃত কৰি উলিয়ালে যে পৰব্ৰহ্ম নিৰাকাৰ ; তেওঁৰ কোনো ৰূপ হব নোৱাৰে। শঙ্কৰদেৱে কলে যে "পৰব্ৰহ্ম নিৰাকাৰ হয়, কিন্তু জীৱৰ তৰণ হেতু ব্ৰহ্মই আকাৰ ধৰি প্ৰকাশ হয়। দুষ্টৰ দমন, আৰু সাধুজনক ৰক্ষাৰ নিমিত্তে ব্ৰহ্ম সাকাৰ হৈ অৱতাৰ হয়, যাৰ যশ নাম কীৰ্ত্তন কৰি লোকসকলে ভৱবন্ধন নাশ কৰি বৈকুণ্ঠ পায় গৈ। পৰব্ৰহ্মই গোলোক বৈকুণ্ঠ আদি সকলো স্থানতে বিৰাত আদি নানা ৰূপ ধৰি আছে। আকাৰ বিহীনক চিন্তা কৰিবৰ উপায় নাই দেখি পৰব্ৰহ্মই আকাৰ ধাৰণ কৰে।" এইদৰে গীতা ভাগৱত আদি নানা শাস্ত্ৰৰ মত উদ্ধাৰ কৰি ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিত কেইজনক বুজাই কোৱাতও তেওঁলোকে নুবুজি, খালি কূট তৰ্ক কৰা দেখি শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰতে বহি থকা তেওঁৰ মুছলমান বৈষ্ণৱ ভক্ত চান্দ সাইয়ে বিনয় কৰি ব্ৰাহ্মণ কেইজনক কলে "মই অতি হীন জাতি, যাক ম্লেচ্ছৰ মধ্যত গণ্য কৰা হয়। মই জনা নজানাকৈ এটি কথা শুধিব খুজিছো, অনুগ্ৰহ কৰি আপোনাসকলে তাৰ উত্তৰ দিব নে ?" চান্দসাইৰ কথা শুনি ব্ৰাহ্মণ কেইজনে খণ্ডত উফৰি চিটিকি কলে "তই অস্পৃশ্য যৱন, তোৰ কথা কোনে শুনে ?" কিন্তু চান্দসায়ে তেওঁলোকৰ ভৰকলৈ কাণ নকৰি বাৰে বাৰে মাথোন প্ৰাৰ্থনা কৰিবলৈ ধৰিলে যে তেওঁলোকে যেন দয়া কৰি

এবেলি তেওঁৰ কথাটি শুনে? চান্দসায়ে নেৰানেপেৰাকৈ লগা দেখি ব্ৰাহ্মণ কেইজনে অত্যন্ত তুচ্ছভাৱে তেওঁক কলে, "বাৰু কি শুধিব খুজিছ শোধ।" চান্দসায়ে বিনয় কৰি কলে "মোৰ তিনটা ভ্ৰম হৈছে—প্ৰথমতে, কৰপৰা বেদ হল? দ্বিতীয়তে, কৰপৰা ব্ৰহ্মা হল? তৃতীয়তে জগৎপাৱনী গঙ্গা কৰপৰা হল? এই তিনটি কথা জানিব খুজিছো, কৃপা কৰি মোক কওক? পণ্ডিতসকলে উত্তৰ দিলে "শুন যৱন, তেন্তে কওঁ,—বেদ বিষ্ণুৰ মুখৰপৰা ওলাল। ব্ৰহ্মাৰ জনম বিষ্ণুৰ নাভি-কমলৰপৰা; আৰু বিষ্ণু-পদৰপৰা গঙ্গাৰ উৎপত্তি হল।" চান্দসায়ে আকৌ শুধিলে "এই তিনি ঠাইত বাজে ঈশ্বৰৰ আৰু আন অঙ্গ প্ৰত্যঙ্গ আছে নে নাই? যদি ঈশ্বৰৰ এই তিনি অঙ্গৰপৰা এই তিনি বস্তু বাজ হল, তেন্তে ঈশ্বৰ কেনেকৈ নিৰাকাৰ হল?" চান্দসায়ে এইদৰে তেওঁলোকক ঠেকত পেলালত তেওঁ-লোকে মাতিব নোৱাৰা হৈ লাজ পাই সেমেনাসেমেনি কৰি লাহে লাহে তাৰপৰা উঠি গুচি গল।

এদিন শঙ্কৰদেৱে একাদশীত উপবাস কৰি গোটেই দিন থকাত তেওঁৰ মুখ শুকাই থকা দেখি পত্নীয়ে বলোৰাম আলধৰাক পঠিয়াই দিলে স্বামীক কবলৈ, যেন ৰাতি তেখেতে অলপ আহাৰ কৰে। শঙ্কৰদেৱে এইকথা শুনি অলপ খংকৈ বলোৰামক দূৰ হ বুলি কলত, বলোৰাম ঘৰৰ বাজত পানীপোতাতে ৰাতি জাৰত কঁপি কঁপি আছিল। ৰাতি শঙ্কৰদেৱে স্বপ্ন দেখি উঠি, বলোৰামক সেই দৰে বাজত কঁপি বহি থকা দেখি, ধন্য মোৰ ভক্ত বুলি প্ৰশংসা কৰি সাদৰ কৰি ঘৰৰ ভিতৰলৈ পঠিয়াই দিলে।

শঙ্কৰদেৱৰ বাক্যত মাধৱদেৱে শাস্ত্ৰ কৰিবলৈ মন কৰি এদিন "ৰাজসূয়" গ্ৰন্থখন লেখিবৰ নিমিত্তে পাত মহী আদি যুগুত কৰি বহিছে, এনেতে শঙ্কৰদেৱৰ খুৰাকৰ পুতেক ৰতিকান্তই দেখি উপহাস কৰি কলে "দদায়ো শাস্ত্ৰ কৰে, তুমিও কৰিবা। লোকে এইটো কথা শুনিলে কি বুলিব।" এনেকৈ কোৱা শুনি মাধৱদেৱে শাস্ত্ৰ নেলেখি সামৰি থলে। শঙ্কৰদেৱে এই কথা পিছত শুনি মনত বিষাদ পালে। এদিন সকলো সেৱকেৰে সৈতে শঙ্কৰ মাধৱ দুইজন বহি থাকোঁতে শঙ্কৰদেৱে মাধৱক সম্বোধন কৰি কলে "বঢ়াৰ পো, তোমাৰ আমাৰ ভিতৰত একো ভিন্নৰ নাই। এই কথা নাজানি মন্দমতিসকলে আন প্ৰকাৰ কল্পনা কৰে। আজিৰপৰা যত শাস্ত্ৰ কৰিব লাগিব সকলোকে তুমিহে ৰচনা কৰিবা, এই কথা মই

নিশ্চয়কৈ কলোঁ। তুমি গীত-নাট-পদ আদি ৰচনা কৰি জীৱৰ তৰণৰ উপায় চিন্তিবা। মই বেহাৰলৈ যাবৰ মন কৰিছোঁ। ৰমানন্দক লগত লৈ গৈ মই কিছুদিন বেহাৰত থাকিম। বঢ়াৰ পো, মোৰ এটি খেদ ৰল,— চাৰি দিশে চাৰি বস্তু প্ৰেৰণ কৰিলোঁ, তাৰ তিনটি চাপিল, এটি নাচাপিল ; তোমাৰপৰা সেইটি চাপিব আৰু তাক আমি পাম। তেওঁ সকলো সৰ্ব্বস্ব তোমাৰপৰা লাভ কৰিব। তেওঁৰপৰা অনেক জীৱৰ সদগতি হব। তেওঁতে শেহত তুমি ধৰ্ম্ম সমৰ্পণ কৰি অৱসৰ লবা। শুনা বাপু নাৰায়ণ, তুমি এখনি নাও যুগুত কাৰ সজোৱাঁ ; যত যি সেৱকসকল আছে, সকলোকে জান দিয়াঁ, আমাৰ পাশলৈ আহক।"

গুৰুৰ আজ্ঞামতে নাৰায়ণ ঠাকুৰে সকলো কাৰ্য্য কৰিলত, চাৰিওফালৰ-পৰা সেৱকসকল আহি শঙ্কৰদেৱৰ চৰণত সেৱা কৰি তেওঁক দৰ্শন কৰি গলহি। ইয়াৰ পিছত শঙ্কৰদেৱে হাঁহি মাধৱদেৱক কলে "মই পূৰ্ব্বে কোৱা কথা তোমাৰ মনত আছে নে ? সেই কথা কাৰ্য্যত পৰিণত কৰবৰ কাল এতিয়া উপস্থিত। এইটি কথা ৰমানন্দৰ মাৰক নকবা। কাইলৈ গণককচিলৈ যাবলৈ সকলো উদ্যোগ কৰিবা।"

মাধৱদেৱে গণককচিলৈ গৈ সকলো দ্ৰব্যবস্তু আনি গুৰুৰ অভ্যৰ্থনাৰ নিমিত্তে প্ৰস্তুত কৰি থলে। নাৰায়ণ ঠাকুৰে পিছদিনা ঘাটলৈ নৌকা আনিলত, শঙ্কৰদেৱে ভাৰ্য্যা পুত্ৰ নাতি সকলোকে সাদৰ সম্ভাষণ আৰু আশ্বাস কৰি, সকলো ভকতৰ ওচৰত বিদায় লৈ নৌকাত আৰোহণ কৰি, মাধৱদেৱক গণককুচিলৈ আগেয়েই পঠিয়াই দি, হৰিধ্বনি কৰি যাত্ৰা কৰিলে। তেওঁ ধ ধন্দা জানেদি গৈ গণককুচি পালত, মাধৱদেৱে আগবঢ়াই লৈ গলহি। শঙ্কৰদেৱ গণককুচি থান পালতহি, মাধৱদেৱে এখন ঠগিত গুৱা পাণ টকা বস্ত্ৰ শঙ্কৰদেৱৰ আগত থৈ আঠুকাঢ়ি গুৰুৰ কুশল বাৰ্ত্তা সুধিলত, শঙ্কৰদেৱে আচৰিত হৈ সুধিলে "বঢ়াৰ পো, কিয় বা বাৰ্ত্তা সুধিছা ? তুমি তো এতিয়াই সকলো বাৰ্ত্তা জানি আহিছা ?" মাধৱদেৱে উত্তৰ দিলে "বাপ, কিবা ক্ষণিকতে আন, সেইদেখি শোধা হৈছে।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে সন্তোষ পাই মাধৱক ধন্য বুলি প্ৰশংসা কৰি কৰি কলে "জানিলোঁ, তুমি এই সজ আহি ৰাখিলা। "জীৱৰেসে চিনা-চিনি এই পৰিচয়। বেদান্তৰ সাৰ ইটো জানিলোঁ নিশ্চয়॥"

ইয়াৰ পিছত শঙ্কৰদেৱে মাধৱদেৱক কলে "বঢ়াৰ পো, আমাৰ নিমিত্তে তুমি আজি চাউল সিজোৱাঁ।" এই কথা শুনি মাধৱে প্ৰাৰ্থনা কৰি কলে "বাপ, সেইটি আজ্ঞা নকৰিব। আপোনাৰ অনেক পৰিয়াল আছে, ইয়াৰ পিছত সেই সকলোৱে আমাক ৰান্ধিবলৈ কৈ কব, যে শঙ্কৰদেৱে তোমাৰ হাতে ভোজন কৰি গৈছে, এতিয়া তুমি কিয় আমাক ভোজ ৰান্ধি নিদিবা। এতেকে বাপ, ৰমানন্দ ঠাকুৰেই চাউল সিজাওক, আমাৰ প্ৰতি সেই আজ্ঞা নকৰিব, আপোনাৰ চৰণত এই প্ৰাৰ্থনা কৰিলোঁ।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে তাঁহি কলে "বাৰু সেয়ে হওক আৰু তোমাৰ ভোজনও আমাৰ লগতে হওক।" পিছত ৰমানন্দ ঠাকুৰে অন্ন ব্যঞ্জন ৰান্ধি প্ৰস্তুত কৰিলত, শঙ্কৰদেৱে তেওঁক আদেশ কৰিলে যে "মোৰে সৈতে বঢ়াৰ পোৰ অন্ন ব্যঞ্জন একেত্ৰে দিবা। সেই আজ্ঞামতে কাৰ্য্য হলত, শঙ্কৰদেৱে মাধৱদেৱৰে সৈতে একেলগে ভোজন কৰি, একে ঠাইতে বহি তাম্বুল ভোজন কৰিলে, আৰু ৰাতি একেলগে শয়ন কৰিলে।

এইদৰে শঙ্কৰদেৱে তাল, মালা, শক্তি, ভক্তি, বল, বীৰ্য্য পৰাক্ৰম সকলোকে মাধৱদেৱক সমৰ্পণ কৰি পিছদিনা পুৱাই উঠি শুচি-সঙ্গমন হৈ স্নান-দান নাম-প্ৰসঙ্গ আৰু ভোজনাদি কৰি আঁতালত, নাৰায়ণ ঠাকুৰে আহি যত যি থব লাগে সেইদৰে সকলো বস্তু নাৱত ভৰাই দিলে। সকলো সেৱক হৰিধ্বনি কৰি গুৰুৰ পিছে পিছে আহিল, আৰু গুৰুজনে নৌকাত প্ৰবেশ কৰিলে। মাধৱদেৱে গুৰুৰ চৰণত পৰি প্ৰণাম কৰি কলে "বাপ, আমাকো আপুনি যেন আপোনাৰ পুত্ৰসকলৰ ভিতৰৰ এজন বুলি মানিব।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে প্ৰেমাকুল হৈ কলে "শুনা বঢ়াৰ পো, ভাৰ্য্যা পুত্ৰ ধন জন সকলো অনিত্য, সকলোকে কালে হৰণ কৰি নিয়ে। অনিত্যৰ সমান তুমি কিয় হবা। তুমি আমাৰ প্ৰাণ বান্ধৱ বুলি জানিবা।" এই বলি তেওঁ মাধৱদেৱক আলিঙ্গন কৰি, তেওঁৰ মূৰ শুঙি, প্ৰেমাকুল হৈ তেওঁক বিদায় দি নাও মেলি দিলে। শঙ্কৰদেৱে নাৱৰ পানী-কুন্ধিৰ চৰথত থিয় দি চকুৰে ৰিণিকি ৰিণিকি দেখালৈকে সেৱকসকলৰ ফালে দৃষ্টি কৰি ৰল আৰু মাধৱকে আদি কৰি সেৱকসকলেও সেইদৰে তেওঁৰ ফালে চাই থাকি, তেওঁৰ নাও আৰু নেদেখা হলত হে বিষাদিত মনেৰে আপোনাৰ ঠাইলৈ উলটিল।

ইয়াৰ পিছদিনা ৰতিকান্তই গণককুচিলৈ আহি মাধৱদেৱক প্ৰণাম কৰি, আগৰ তেওঁৰ সেই উপহাস বচনৰ বাবে ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰি কলে "শুনা আতা, শঙ্কৰ দদা পৰ্ব্বত সদৃশ আছিল ; তেওঁৰ আৰত তুমি আছিলা ; যেনেকৈ এটা পৰ্ব্বতৰ আৰত আন এটা পৰ্ব্বত থাকিলে আৰৰ পৰ্ব্বতটো চকুত নপৰে, সেইদৰে দদা থাকোঁতে তুমি চকুত নপৰিছিলা। সেইদেখি তোমাক তেতিয়া ভালকৈ নেদেখি তুমি শাস্ত্ৰ কৰিব খোজাত উপহাস কৰিছিলোঁ। এতিয়া তুমি মোৰ দোষ ক্ষমা কৰি, শাস্ত্ৰ কৰি, লোকৰ অজ্ঞান অন্ধকাৰ দূৰ কৰাঁ।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে সন্তোষ পালে, আৰু তাৰ পিছৰপৰা "ৰাজসূয়" আদি গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিবলৈ ধৰিলে।

মাধৱদেৱে নিতৌ গণককুচিৰপৰা গৈ গুৰুপত্নী আৰু গুৰু পুত্ৰসকলৰ ভু-বতৰা লৈ থাকে, আৰু তেওঁলোকৰ সকলো অভাৱ মোচন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে।

ত্ৰয়োবিংশ অধ্যায়

শঙ্কৰদেৱৰ বৈকুণ্ঠ-প্ৰয়াণ

শঙ্কৰদেৱে বেহাৰ পাই চিলাৰায়ৰ ঘাটত নাও লগালতে, চিলাৰায়ে মহা আনন্দ লভি আগবাঢ়ি আহি শঙ্কৰদেৱক তুলি লৈ গৈ, শঙ্কৰদেৱৰ আগৰ বাৰ আহি থকা সেই ফুলনিবাৰীৰ ঘৰতে থাকিবলৈ দিলে। চিলাৰায়ৰ ভুবনেশ্বৰীকে আদি কৰি এশ ৰাণীয়ে গাইপতি একোসাজ কাপোৰ, টকা, আৰু একোধাৰ ফুলৰ মালা হাতত লৈ শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈ আহি আগত থৈ বহি তেওঁক সেৱা কৰিলত, শঙ্কৰদেৱে তেওঁলোকক সমাদৰ কৰি, তেওঁলোকে তেওঁক দিয়া এশধাৰি মালা লৈ আকৌ সেই মালাকে তেওঁলোকক একোধাৰ কৰি দি গলত, গাইপতি একোধাৰকৈ তেওঁলোকে পোৱাৰ পিছত দুধাৰি মালা বাচিল। সেই দধাৰি মালা শঙ্কৰদেৱে নিজে পিন্ধিলে। এই এশ ৰাণীয়ে শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰত ধৰ্ম্ম প্ৰাৰ্থনা কৰি ধৰ্ম্মক ধৰিলে। চিলাৰায়ে নৰনাৰায়ণৰ আগত শঙ্কৰদেৱ আহিছে বুলি কলত, ৰজাই শুনি আনন্দ কৰি কলে "আমাৰ ভাগ্যৰ নিমিত্তে হে শঙ্কৰদেৱ আকৌ আহিছে। শুনা ননু, তুমি তেওঁক ভালকৈ সত্ৰ এখন কৰি দিয়াঁ, আৰু মোৰ পাশলৈ যেন তেওঁ সততে আহি থাকে।" এই কথা শুনি শুক্লধ্বজে সন্ধৰা কাজীৰ কলাবাৰীৰ কলাগছবোৰ কটাই সেই ঠাইতে হাটী বাটী নামঘৰ মণিকূট আদি সজাই দিয়াই শঙ্কৰদেৱক ৰাখিলে। ৰজাই দূত পঠিয়াই শঙ্কৰদেৱক সভালৈ মতাই নি সমাদৰ কৰিলে। ৰজাৰ সভাৰ ভট্টাচাৰ্য্য পণ্ডিতসকলে শঙ্কৰদেৱৰে সৈতে বাদ কৰিবলৈ ৰজাৰ অনুমতি খুজিলত, ৰজাই তেওঁলোকক কলে "ইয়াৰ পূৰ্ব্বে অনেক পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণে মিলি শঙ্কৰেৰে সৈতে বাদ কৰি হাৰি লাজ পাই গুচি গৈছিল, তথাপি এতিয়া তোমালোকে বাদ কৰিব খুজিছা। তেওঁৰে সৈতে বাদ কৰিবলৈ গলে, নিশ্চয় হাৰি লাজহে পাবা।" এই বুলি ৰজাই অনুমতি নিদিলে। ইয়াৰ পিছত ভট্টাচাৰ্য্যসকলে

তেওঁলোকৰ ছাত্ৰবোৰক শঙ্কৰদেৱৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিলে যাতে তেওঁ-লোকে সিহঁতৰ মুখে শুনি গম ধৰিব পাৰে, শঙ্কৰদেৱৰ শাস্ত্ৰজ্ঞান কিমান গভীৰ। ছাত্ৰবোৰে শঙ্কৰদেৱৰ থকা ঠাইলৈ গৈ শঙ্কৰদেৱে সৈতে শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে দুই চাৰিটা আলাপ কৰি আহি, সিহঁতৰ অধ্যাপকসকলক কলে যে শঙ্কৰদেৱৰ ক্ষমতাৰ কথা কৈ অন্ত কৰিব নোৱাৰি, সিহঁতৰ শাস্ত্ৰৰ কথা তেওঁ মুহূৰ্ত্ততে খণ্ড-বিখণ্ড কৰি পেলালে। ছাত্ৰহঁতৰ মুখে এই কথা শুনি ভট্টাচাৰ্য্যসকলে পৰামৰ্শ কৰি থিৰ কৰিলে যে তেওঁলোকে ৰজাৰ আগত শঙ্কৰৰ প্ৰশংসা কৰি কব; তেনেহলে ৰজাৰ মন তেওঁলোকৰ প্ৰতি প্ৰসন্ন হব। এনে আলচ কৰি তেওঁলোকে ৰাজসভাত শঙ্কৰক প্ৰশংসা কৰি শঙ্কৰৰ মত ভাল বুলিলত, ৰজাই সন্তোষ পাই তেওঁলোকক ধন কাপোৰ আদি ' টা দিলে।

শঙ্কৰদেৱে প্ৰায় প্ৰতিদিন ৰজাৰ সভাত বহি কৃষ্ণকথা কয়, ৰজা প্ৰজা পণ্ডিত সভাসদ সকলোৱে শুনি মুগ্ধ হয়। ৰজাই সেই বৃন্দাবনীয়া বস্ত্ৰখন উলিয়াই অনায় আৰু শঙ্কৰদেৱে সেই বস্ত্ৰত থকা কৃষ্ণলীলাৰ দৃশ্যবোৰৰ বিষয়ে বৰ্ণনা আৰু ব্যাখ্যা কৰি ৰজাক কয়। এইদৰে কৃষ্ণকথা শুনি শুনি ৰজাৰ মনত লাহে লাহে কৃষ্ণপ্ৰেম উপজিল আৰু শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰতি ভক্তি বাঢ়িবলৈ ধৰিলে।

এদিন পশ্চিমৰপৰা কিছুমান মাল আহি ৰাজ সভাত উপস্থিত হৈ ৰজাৰ মালেৰে সৈতে যুজ কৰিবলৈ দিবলৈ ৰজাৰ আগত প্ৰাৰ্থনা কৰিলে। ৰজাৰ যিবোৰ মাল আছিল সিহঁতে পশ্চিমীয়া মালবোৰেৰে সৈতে যুজ কৰিবলৈ ভয় খাই আগ নবঢ়া হল। ৰজাই কি কৰিব ভাবি নাপাই বিষন্ন মনে বহি আছে, এনেতে শঙ্কৰদেৱে উপস্থিত হৈ ৰজাক চিন্তাযুক্ত দেখি কাৰণ শুধি জানিব পাৰি কলে "মহাৰাজ, আপুনি চিন্তা নকৰিব, মই বুদ্ধি কৰি বিদেশী মালবোৰক ভঙ্গ দিয়াই পঠিয়াম। সিহঁতক মহাৰাজে সিধাত চাউল নিদিয়াই ধান দিয়াওক। তেল নিদিয়াই সৰিয়হ দিয়াওক, খৰি নিদিয়াই গোটা বাঁহ দিয়াওক, অস্ত্ৰ কিম্বা আন দ্ৰব্য একো দিব নালাগে। এইদৰে দিয়াৰ কাৰণ সিহঁতে দূতক শুধিলে, দূতে সিহঁতক কব যে এই দেশৰ মালক সিধা এইদৰেহে দিয়া হয়; এই দেশৰ মালে ধান হাতেৰে মোহাৰি চাউল উলিয়াই লয়, সৰিয়হ হাতেৰে চেপি তেল

উলিয়াই লয়, আৰু গোটা বাঁহ হাতেৰে মোহাৰি তাক খৰি কৰি লৈ তাৰে জুই ধৰে।” শঙ্কৰদেৱৰ বুধি মতে ৰজাই মালক সেইদৰে সিধা দিয়াই কোৱালত, মালহঁতে ভাবিলে “এই দেশৰ মাল আমাতকৈ বহুত বৰ; ইহঁতৰ লগত যুজিলে আমি হাৰি মৰিব লাগিব। এতেকে বলহঁক এতিয়াই পলাই যাওঁহঁক, নতুবা ৰজাই নেৰে, ইহঁতৰে সৈতে আমাক যুজাব।” এই বুলি সিহঁত তেতিয়াই লৰালৰিকৈ পলাই গুচি গল। ৰজাই এনে হোৱা শুনি শঙ্কৰদেৱৰ বুদ্ধিৰ প্ৰশংসা কৰিবলৈ ধৰিলে।

এইদৰে শঙ্কৰদেৱ বেহাৰত থকা ডেৰ বছৰ হল। মাধৱদেৱ গণক-কুচিত। এদিন মাধৱদেৱে ভাবিলে যে বাওুকাত তেওঁৰ ককায়েকৰ ঘৰত বুঢ়ী-দশম পুথিখন বল; আৰু তেওঁৰ ককায়েক আৰু বৌৱেকহঁতও আশৰণীয়া হৈ আছে; এতেকে তেওঁ এবাৰ বাওুকালৈ যোৱা উচিত। আৰু যাওঁতে বাটত শঙ্কৰদেৱৰে সৈতে দেখা কৰিও যাব পাৰিব। ইয়াকে ভাবি তেওঁ বাওুকালৈ যাবলৈ মনোগত কৰি যাত্ৰা কৰিলে। কিছুমান দিনৰ মূৰত তেওঁ শঙ্কৰদেৱৰ আগত উপস্থিত হলত, তেওঁক দেখি শঙ্কৰদেৱৰ আনন্দৰ পাৰ নোহোৱা হল। মাধৱদেৱে শঙ্কৰদেৱৰ পাৱত পৰি প্ৰণাম কৰিলত, শঙ্কৰদেৱে কুশল বাৰ্ত্তা শুধি, তেওঁ কিয় আহিল সোধাত, মাধৱ-দেৱে বাওুকালৈ যাবলৈ আহিলোঁ বুলি কৈ মনৰ অভিপ্ৰায় ব্যক্ত কৰিলে। শঙ্কৰদেৱে কলে “বাৰু আহিছা যেতিয়া যোৱা, কিন্তু কাৰ্য্য সিদ্ধি নহব। বঢ়াৰ পো, এটি কাম কৰিবা, বাটত মোৰ সেৱক শিৱানন্দ লস্কৰৰ ঘৰ পাবা, তেওঁৰ ঘৰত অলপ বহি তেওঁক দেখা দি যাবা।” মাধৱদেৱে “ভাল” বুলি কৈ, গৈ অনুক্ৰমে শিৱানন্দ লস্কৰৰ ঘৰ পালেগৈ। শিৱানন্দই মাধৱক সমাদৰ কৰি আগবঢ়াই আনি প্ৰণাম কৰি বহুৱালে। কিছুমান বেলিৰ মূৰত যেতিয়া মাধৱদেৱ যাবলৈ উঠিল, শিৱানন্দই তেওঁক কলে—“তোমাক প্ৰবৰ্ত্তিবলৈ কিছু দ্ৰব্য বস্তু দিম, তুমি উভতি যাবৰ সময়ত মোৰ ঘৰত সোমাই লৈ যাবা।” শিৱানন্দৰ এই কথা শুনি মাধৱদেৱে মনত বৰ বিষাদ পালে। তেওঁ ভাবিলে “ই মোক লোভী বুলি ভাবিলে। হৰি হৰি। এনে মানুহৰ ঘৰলৈকে গুৰুজনে মোক আহিবলৈ কৈছিল।” এইদৰে মনত দুখ কৰি তেওঁ গুচি গল। এইদৰে গৈ তেওঁ কিছুদিনৰ মূৰত বাওুকা পালেগৈ। তাত তেওঁ কিছুদিন থাকিও তেওঁৰ কাৰ্য্য সিদ্ধি কৰিব

নোৱাৰিলে। তেওঁৰ "দদা দাদী"য়ে ধৰ্ম্মক নধৰিলে, আৰু তাৰ আন কোনো মানুহেও নধৰিলে। ধৰ্ম্মৰ কথা শুনিবলৈ কোনেও আগ্ৰহ প্ৰকাশ নকৰে, বৰং ধৰ্ম্ম ধৰাৰ কথা শুনি নিন্দাহে কৰে। "বিনা বংশী কৰতাল। ভাতে নাটে চিৰকাল॥" এই প্ৰবচন মাতি বাওুকাৰ লোকসকল ধৰ্ম্মৰ প্ৰতি বিমুখ হল। মাধৱদেৱ ব্যৰ্থমনোৰথ হৈ বুঢ়ীদশম থিখনি মাথোন লৈ উভতিল। তেওঁ বাটত আহোঁতে এখন নৈ পাই দেখিলে যে পাৰ হবলৈ নাও নাই। নৈখন তথাং বুলি তেওঁ পানীত নামি গল; তেওঁৰ হাতত দশম পুথিখন। এনেতে এজনী বুঢ়ী তাতে কৰবাৰপৰা ওলাই তেওঁক কলে "নাযাবা নাযাবা, বৰ দ পানী, তুমিও তিতিবা আৰু শাস্ত্ৰখনো নষ্ট হব। এপাক ঘৰি বালিয়েদি গুচি যোৱাঁ।"

এই বুলি কৈ বুঢ়ী অদৰ্শন হল, মাধৱদেৱে চাৰিউফালে চায়ো আৰু বুঢ়ীক নেদেখিলে। মাধৱে ধন্য ধন্য বলি বঢ়ীক উদ্দেশ্য কৰি কলে "তোমাৰ নিমিত্তেই আজি মই পানীত বুৰি নমৰিলোঁ, আৰু এই শাস্ত্ৰখনও ৰক্ষা পৰিল। তুমি এই শাস্ত্ৰখন ৰক্ষাৰ কাৰণ হলা, সেইবাবে আজিৰপৰা ইয়াৰ নাম 'বুঢ়ী-দশম' দিলোঁ।" ইয়াৰ পিছত তেওঁ শিৱানন্দ লস্কৰৰ ঘৰৰ ওচৰ পাই, লোকক শুধিলে, আৰু আন বাট আছে নে নাই। লোকে কলে "আৰু এটা বাট আছে কিন্তু সেই বাটেদি গলে এপৰ বেলিৰ ঘূৰণ হব। শিৱানন্দৰ ঘৰৰ কাষেদি যদি যোৱা তেনেহলে দুই দণ্ডৰ মূৰতে কাকত-কুটা পাবাগৈ।" মাধৱদেৱে শিৱানন্দৰ ঘৰৰ কাষৰ বাটেদি নগৈ, সেই দীঘলীয়া বাটেদি ঘূৰি গৈ গধূলি বেলিকা কাকতকুটা পালেগৈ। কাকত-কটা পাই তেওঁ শঙ্কৰদেৱৰ চৰণত সেৱা কৰিলত, শঙ্কৰদেৱে তেওঁক শুধিলে "বাপু বঢ়াৰ পো, তুমি ভালে কুশলে আহিলা তো?" মাধৱে কলে "বাপ, আপোনাৰ কৃপাত ভালে আহিলোঁ। কিন্তু আপুনি শিৱানন্দৰ ঘৰলৈ মোক যাবলৈ কৈছিল। মই আপোনাৰ আজ্ঞামতে তেওঁৰ ঘৰত বহিলত তেওঁ মোক কলে "তুমি উভতি যাবৰ সময়ত মোৰ ঘৰত সোমাই যাবা, প্ৰবৰ্ত্তিবলৈ কিছু দ্ৰব্য বস্তু দিম।" শিৱানন্দই মোক লুভীয়া বুলি ভাবি পৰীক্ষা কৰিলে। ঘূৰি আহিবৰ সময়ত সেইদেখি তাৰ ঘৰত নোসোমাই তাৰ ঘৰৰ কাষেদি যিটো বাট সেইটোৰেদিও নাহি বণ বাটেদিহে আহিলোঁ।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে দুখিত হৈ কলে "শিৱানন্দই কি কামটো কৰিলে। মোৰ বঢ়াৰ-পোৰ অপৰাধী হল।"

সেইদিনা মাধৱদেৱ শঙ্কৰদেৱৰে সৈতে তাতে থাকি, পিছদিনা প্ৰভাততে উঠি স্নান নাম-প্ৰসঙ্গ ভোজন শুৰুৰ তাতে কৰি অঁতাই গণককুচিলৈ আহিবলৈ বিদায় ললত, শঙ্কৰদেৱে কলে "শুনা বঢ়াৰ পো, আগত বৰ্ষত, এই মাহ এই দিনত, মোৰ নিমিত্তে পাঁচ সাত খোজ কাঢ়ি আগ বাঢ়ি আহি মোৰ মনৰ কামনা সফল কৰিবা। এতিয়া নিজৰ ঠাইলৈ যোৱাঁ।" মাধৱদেৱে বিষাদিত মনেৰে আহি অনুক্ৰমে গণককুচি পালেহি। তেওঁ পাটবাউসীলৈ গৈ গুৰুপত্নীৰ আগত শঙ্কৰদেৱৰ বয়-বাতৰি সকলোবোৰ কলত গুৰুপত্নীয়ে মনত অনেক সান্ত্বনা পালে।

ইয়াৰ পিছত মাধৱদেৱে সময়ে সময়ে অনেক গীত ভটিমা নাট আদি শাস্ত্ৰ ৰচনা কৰি ঠায়ে ঠায়ে সেইবোৰ থাপিলে।

চতুৰ্ব্বিংশ অধ্যায়

শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ বৈকুণ্ঠ-প্ৰয়াণ

বেহাৰত শঙ্কৰদেৱ এইদৰে আঢ়ৈ বছৰ ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰ কৰি, ৰজাৰ ওচৰলৈ গৈ কৃষ্ণকথা আলাপন কৰি আছে। দিনে দিনে ৰজাৰ শ্ৰদ্ধা ভক্তি শঙ্কৰদেৱৰ ওপৰত বাঢ়ি আহিবলৈ ধৰিলে। এদিন শঙ্কৰদেৱে ৰাজসভাত বহি ঈশ্বৰৰ গুণানুকীৰ্ত্তন কৰি থাকোতে, নৰনাৰায়ণ ৰজাই তেওঁক ঈশ্বৰৰ ৰূপ মস্তকৰপৰা পদপঙ্কজলৈকে বৰ্ণনা কৰিবলৈ কলত, ঈশ্বৰ কৃষ্ণৰ ৰূপ শঙ্কৰদেৱে বৰ্ণনা কৰিবলৈ ধৰিলে। বৰ্ণনা শেষ হলত, ৰজাই হঠাৎ শঙ্কৰদেৱক থিয় দিবলৈ কলত, শঙ্কৰদেৱ থিয় হল, ৰজাই শঙ্কৰদেৱক ভালকৈ নিৰীক্ষণ কৰি সেই বৰ্ণিত ৰূপ শঙ্কৰদেৱৰ গাতে দেখিলে। তেতিয়াই ৰজাই বিনয় কৰি শঙ্কৰদেৱক কলে "বাপ, মোক শৰণ দি উদ্ধাৰ কৰিব লাগে। আপোনাৰ গাতে আপুনি বৰ্ণোৱা ঈশ্বৰৰ ৰূপ মই প্ৰত্যক্ষ দেখিলোঁ।" শঙ্কৰদেৱে বিনম্ৰভাৱে ৰজাক কলে "মহাৰাজ, আপুনি কেনেকৈ আমাৰ এই নিৰহ-নিপানী নিৰীহ ধৰ্ম্মক ধৰিব ; আপুনি ৰজা, আপোনাৰ অন্য দেৱী দেৱ পূজা নকৰিলে নচলে। অন্য দেৱ দেৱী পূজা নকৰিলে আপোনাৰ ৰাজ্যত বিঘিনি ঘটিব পাৰে।" ৰজাই উত্তৰ দিলে "বাপ, মই তালৈ অলপো ভয় নকৰোঁ। এতেকে আপুনি মোক শৰণ দিয়ক।" ৰজাই দৃঢ়ভাৱে কোৱা এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে কলে "মহাৰাজ, মই ৰজাৰ গুৰু, স্ত্ৰীৰ গুৰু, যাজক ব্ৰাহ্মণৰ গুৰু, আৰু সূচকজনৰ গুৰু নহওঁ বুলি কৈছোঁ ; এতেকে মোক ক্ষমা কৰিব।" ৰজাই কলে "যি বেদৰ পন্থ নামানে সেইসকলৰ প্ৰতি প্ৰয়োগ কৰিহে আপুনি তেনে বচন বুলিছে ; এতেকে কায় বাক্য মনে মই নিশ্চয় কৰিলোঁ, আপুনি মোক শৰণ দিব লাগে ; মই আপোনাৰ ধৰ্ম্মক ধৰিবৰ নিমিত্তে বৰকৈ আশা কৰিলোঁ, আপুনি মোক নিৰাশ নকৰিব।" ৰজাই এনেকৈ কেৰ্‌কেৰকৈ

ধৰিলত শঙ্কৰদেৱে কোনোমতে সাৰিব নোৱাৰি, সুমধুৰভাৱে ৰজাক কলে "মহাৰাজ, আপোনাৰ যদি নিতান্ত শৰণ লবৰ মন হৈছে, তেন্তে কাইলৈ আপুনি উপবাসে থাকক, পৰশুইলৈ ঈশ্বৰে কৰিলে, শৰণ দিবলৈ অহা হব। অৱশ্যে ঈশ্বৰেহে সকলো কাৰ্য্য সিদ্ধি অসিদ্ধি কৰে। এতেকে পৰশুইলৈ যদি ঈশ্বৰে সিদ্ধি কৰে, আপোনাৰ মনস্কামনা সিদ্ধি হব পাৰে।" এই বুলি শঙ্কৰদেৱে ৰজাৰ ওচৰত বিদায় লৈ নিৰানন্দ মনে কাকতকুটালৈ আহিল। ৰজাই শৰণ লব খুজিছে, তেওঁৰ ভক্তিৰ পাত্ৰ আৰু সন্মানৰ গুৰু শঙ্কৰদেৱে তেওঁৰ জ্যেষ্ঠভ্ৰাতা মহাৰাজ নৰনাৰায়ণৰো গুৰু হৈ ৰজাঘৰীয়া সন্মান লভিব, এই বাতৰি শুনি শুক্লধ্বজৰ আনন্দৰ পাৰ নোহোৱা হৈ তেওঁ শঙ্কৰদেৱক কলে "আজি মোৰ কি আনন্দ! এতিয়াৰপৰা দদাও আমাৰ সঙ্গী হল।" চিলাৰায়ৰ আনন্দ উচ্ছাস শুনি শঙ্কৰদেৱে একোকে নামাতি তেওঁৰ নিজৰ থানলৈ গল। "আমাৰ গুৰুজন শঙ্কৰদেৱ ৰজাৰ গুৰু হব, আজিৰপৰা আমাৰ সকলো দুখ গুচিব", এই বলি সকলো সেৱকে আনন্দ প্ৰকাশ কৰিবলৈ ধৰিলে। শঙ্কৰদেৱে স্নান, নাম প্ৰসঙ্গ আৰু ভোজন আদি কৰি থাকিল।

পিছদিনা ৰজাই ব্ৰতে উপবাসে থাকি মনোৰম কৰি দিব্য নতুন ঘৰ এটি নিৰ্ম্মাণ কৰালে। তাৰ পিছদিনা তেওঁ পুৱা শুচি সঞ্জমন হৈ শঙ্কৰদেৱক আনিবলৈ দূত পঠিয়াই দিলে। ঠিক এই সময়তে শঙ্কৰদেৱৰ ঢাআঙ্গলিত ফোৰা এটাই দেখা দিলে। ভকতসকলে আহি তেওঁক জনালে যে ৰজাই তেওঁক লৈ যাবলৈ দূত পঠিয়াই দিছে। শঙ্কৰদেৱে তেওঁৰ আঙ্গুলিত হোৱা ফোৰাটোৰপৰা বৰকৈ পীড়া পাই তক কলে যে "মই যাব নোৱাৰিম, মোৰ বৰ পীড়া হৈছে, ৰজাক জনোৱাগৈ।" দূতে তেতিয়াই উভতি গৈ ৰজাক সেই বাতৰি দিলেগৈ। দূত গলতে ইফালে শঙ্কৰদেৱে ভক্তসকলক কলে "যাব লাগে যদি মই একেবাৰেই যাম;" এই বুলি তেওঁ কমণ্ডলুটি লৈ মুখ প্ৰক্ষালন কৰি, নতুন বস্ত্ৰ পৰিধান কৰি, টেঁপৰ গছৰ তলত শয্যা পতাই, পুব মুখে পদ্মাসন কৰি বহিল। সেৱকসকলে ভাবিছিল যে গুৰুজনে ৰজাৰ ঘৰলৈ যাবলৈ হে হাত মুখ ধুই নতুন কাপোৰ পিন্ধি এনেকৈ প্ৰস্তুত হৈছে; কিন্তু এতিয়া তেওঁ তেনে কৰা দেখি সকলো সেৱকে বিস্মিত হৈ তেওঁক আবৰি ধৰিলে। এনে সময়তে ৰজাৰ ঘৰৰপৰা আকৌ মানুহ আহি পালেহি। ৰমানন্দ ঠাকুৰে পিতৃৰ চৰণত পৰি সকাতৰে প্ৰাৰ্থনা

কৰিলে "পিতৃদেৱ, মই একো নাপালোঁ।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে তেওঁক কলে "বাপু ৰমানন্দ, সোণ, ৰূপ, কঁাহ, আৰু আন আন সকলো বস্তু তোমাৰ মাৰৰ হাতত আছে; এই ঠাইতো যিমান ধন সম্পত্তি পাই-ছিলোঁ, শুক্লধ্বজ ৰজাৰ ৰাণী ভুবনেশ্বৰীকে আদি কৰি এশজনা ৰাণীৰপৰা যি এশজোৰ সাজ পাইছিলোঁ সেই সকলোবোৰ তোমাৰ হাততে আছে। আৰু তুমি কি খুজিছা কোৱাঁ?" পিতৃৰ এই কথা শুনি ৰমানন্দ ঠাকুৰে সবিনয়ে কলে "পিতা, পৰকালৰ বিত্ত মই একো নাপালোঁ; মই সেই বিত্তহে খুজিছোঁ।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদেৱে পুতেকক ধন্য ধন্য বুলি প্ৰশংসা কৰি কলে "বাপু, এই দ্ৰব্য খুজি তই মোক আনন্দ দিলি। মই জানিছিলোঁ, তই মোৰ সাংসাৰিক সমন্ধৰহে পুত্ৰ; এতিয়াহে তোৰে সৈতে মোৰ আচল পিতা পুত্ৰৰ সমন্ধ ঘটিল। কিন্তু বাপু, এই সময়ত মোৰ শৰীৰ বিকল হৈ পৰিছে।, তই আৰু সেই দ্ৰব্যৰ নিমিত্তে খেদ নকৰিবি। বঢ়াৰ-পোৰে সৈতে মোৰ কোনো ভেদ নাই। বঢ়াৰ-পোক মই যেনেকৈ মোৰ শক্তি ভক্তি বল বীৰ্য্য পৰাক্ৰম সকলো সমৰ্পণ কৰি আহিলোঁ তই স্বচক্ষে দেখিলি। এতেকে তই বঢ়াৰ-পোক মোৰ স্বৰূপ জানি গুৰু বুলি মানি তেওঁৰপৰা ধৰ্ম্মবস্তুক লভিবি।" ইযাৰ পিছত শঙ্কৰদেৱে অনাচাৰী গুৱালৰ দৃষ্টান্ত কৈ, নিজৰ চিত্ত ঈশ্বৰত সমৰ্পণ কৰি, গীত, ঘোষাৰ পদ যি যি উচ্চাৰণ কৰিব লাগে তাক উচ্চাৰণ কৰি, টেপৰ গছত আউজি গাইপতি যাক যেনেকৈ মাত-বোল লগাব লাগে সকলোকে সেইদৰে মাত বোল লগাই বিদায় লৈ, ১৪৯০ শকত ভাদৰ শুক্লা দ্বিতীয়া তিথিত দিনৰ-ডেৰপ্ৰহৰত নশ্বৰ দেহ পৰিত্যাগ কৰি বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ কৰিলে।

গুৰুজন চলা দেখি সকলো সেৱক শোকাকুল হৈ পৰিল। দূতৰ মুখে নৰনাৰায়ণ ৰজাই অকস্মাৎ ঘটা এই শোকৰ বাতৰি শুনি মহা খেদ কৰি বাগৰি বাগৰি কান্দি কলে "হায়! মই অনাচাৰী ৰজা দেখি গুৰুজনে মোক শৰণ নিদি গুচি গল; আৰু বা তেওঁ কতদিন এই পৃথিৱীত থাকিল-হেঁতেন।" ৰজাই তেতিয়াই বিস্তৰ ঘিউ, চন্দন আৰু আগৰ-কাঠ ৰাজ-ভঁৰালৰপৰা, শঙ্কৰদেৱৰ শৱ দাহৰ নিমিত্তে পঠিয়াই দি, নিজে ভুমিপাৰে ভায়েক চিলাৰায়ৰে সৈতে আহি, শঙ্কৰদেৱৰ পাৱত পৰি ক্ৰন্দন কৰিবলৈ ধৰিলে। তাৰ পিছত ৰজা তাৰপৰা আহি, সেইদিনা "আইধাইৰে সৈতে

দুয়ো অভোজনে থল। সেৱকসকলে শঙ্কৰদেৱৰ শৱ মহাসমাৰোহেৰে সৈতে লৈ গৈ কাকতকুটাৰ পাৰত আম কাঠেৰে চিতা প্ৰস্তুত কৰি তাত স্থাপন কৰিলে। ৰমানন্দ ঠাকুৰে মখাগি কৰিলে। চন্দন কাঠ আৰু ঘৃতাদিৰ যোগত ধম্ ধম্ কৰে আকাশ লঙ্ঘি জুই উঠিল আৰু অলপ সময়ৰ ভিতৰতে কাষ্ঠসংস্কাৰ কাৰ্য্য সম্পাদিত হল।

শঙ্কৰদেৱৰ শৱ দাহ কৰিবৰ নিমিত্তে কৰা চিতাৰ যি চাৰিটা আম কাঠৰ গোজ পোতা হৈছিল তাতে এটাইপৰা গজালি মেলি, ক্ৰমে সেয়ে এজোপা প্ৰকাণ্ড আম গছ হৈ পৰিল। সেই গছ জোপা তিনি শ বছৰ জীয়াই আছিল। তাৰ পিছত সেই গছজোপা মৰি ভাগি পৰিলত, তাৰ মূৰ্হা ফুটি তাৰপৰা এজোপা আমৰা গছ হল। কতকালৰ পিছত সেই আমৰাজোপা মৰিলত, তাৰ মূৰ্হাৰপৰা চোমগছ এজোপা গজি ওলাল। শঙ্কৰদেৱে আউজা টেপৰ গছজোপা সেৱকসকলে বৰ যতনকৈ ৰাখিছিল। ১৭৭০ শকৰ আহিন মাহত টোৰোচা নৈৰ পানী হঠাৎ বাঢ়ি আহি কাকত-কুটা নৰি সুতীয়েদি সোমাই গৈ দুদণ্ডৰ ভিতৰতে সেই ঠাইৰ সত্ৰখন খহাই নিলে, আৰু তাৰ লগে লগে সেই গছ দোজোপা নাইকিয়া হল।

শঙ্কৰদেৱৰ শৱৰ কাষ্ঠ-সংস্কাৰ আদি কাৰ্য্য হৈ যোৱাৰ পিছত নৰনাৰায়ণ ৰজাই দূত পঠাই দি ৰমানন্দ ঠাকুৰক কোৱালে যে "মই সকলো দ্ৰব্য বস্তু দিওঁ, গুৰুজনৰ শ্ৰাদ্ধবিধি ইয়াতে কৰি, তুমি পাছত ঘৰলৈ যাবা।" ঠাকুৰে ৰজালৈ জনাই পঠিয়ালে—"আমাৰ ইয়াত জ্ঞাতি কুটুম্ব কোনো নাই, কেনেকৈ ইয়াত শ্ৰাদ্ধাদি কৰা হব। মহাৰাজে অনুগ্ৰহ কৰি মোক সোনকালে নৌকা দিয়ক, মই পাটবাউসীলৈ গৈ তাত পিতৃদেৱৰ শ্ৰাদ্ধাদি কাৰ্য্য সমাপন কৰো, বিশেষ তাত পিতৃদেৱৰ প্ৰধান শিষ্য মাধৱদেৱ আছে, সেই নিমিত্তে তালৈকে যাবলৈ মোক অনুমতি দিয়ক।" ৰজাই ঠাকুৰৰ এই প্ৰাৰ্থনা দূতৰ মুখে শুনি তেতিয়াই খেলনাও পঠিয়াই দিলে; তাতে উঠি ৰমানন্দ ঠাকুৰ দিনে ৰাতিয়ে আহিবলৈ ধৰিলে। ন দিনৰ দিনা গধূলি পৰত ঠাকুৰ গণককুচি পালেহি। মাধৱদেৱ ঠিক সেই সময়তে আগবাঢ়ি আহি বাটত থিয় হৈ আছিল। ঠাকুৰ নাৱৰপৰা উঠি অহা মাধৱদেৱে দূৰৰপৰা দেখি এই গীতটি "আলোকন" কৰি গালে—

"আলো মই কি কহৱ দুখ।
পৰাণ নিগৰে নেদেখিয়া চান্দ মুখ।।

কত পুণ্যে লভিলোঁ গুণৰ নিধি শ্যাম ।
বঞ্চিয়া নিলেক নিকৰুণ বিধি বাম ।।
শ্যাম কানু বিনে মোৰ নাৰহে জীৱন ।
হা শ্যাম বুলিতে আকুল কৰে মন ।
দিৱস নাযায় সুখে নাযায় ৰজনী ।
চান্দ চন্দন মন্দ পৱন বৈৰীনি ।।
কোথা যাওঁ কোথা থাকোঁ কিবা কৰে মন ।
কানাইৰ নেওচনি দিওঁ সবে বন্ধুজন ।।
শ্যাম কানু বিনে জীৱনৰ কিবা কাজ ।
বিৰহ অনল জ্বলে হৃদয়ৰ মাজ ।।
নাজানো দাৰুণ বিধি কি কৰে বিপত্তি ।
কহয় মাধৱ ৰঙা পদে মোৰ গতি ।।"

গীতটি গোৱা শেষ হৈছে, এনেতে ৰমানন্দ ঠাকুৰ আহি মাধৱদেৱৰ ওচৰ পালেহি । ঠাকুৰে মাধৱক প্ৰণাম কৰি কান্দি পিতৃবিয়োগ বাৰ্ত্তা জনাই সকলো বৃত্তান্ত আগৰপৰা শুৰিলৈকে প্ৰপঞ্চি কলে । ঠাকুৰে আৰু খেদ কৰি কলে—"কাইলৈ দহাৰ দিন, একো দ্ৰব্যবস্তুৰ যোগাৰ নাই ।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে ঠাকুৰক সান্ত্বনা দি কলে "তুমি একো চিন্তা নকৰিবা, মই সকলো দ্ৰব্যবস্তুৰ আয়োজন কৰি থৈছোঁ । দধি, চাউল, ঘৃত, গুড, মগুমাহ, চিৰাচুৰ সকলো প্ৰস্তুত আছে, লৈ মই যাব লাগিছোঁ ।" এই বুলি মাধৱদেৱে সকলো দ্ৰব্যবস্তু নাৱত ভৰাই লৈ ঠাকুৰেৰে সৈতে পাটবাউসীলৈ গল । পাটবাউসীৰ ঘাট পাই তেওঁ ঠাকুৰক আগকৈ ঘৰলৈ পঠিয়াই দি পিছে পিছে গল । তেতিয়া ৰাতি এপৰমান হৈছিল ; ঠাকুৰৰ মাতৃ শয্যাত শয়ন কৰি আছিল । ঠাকুৰে বাহিৰৰ পৰা "আই" বুলি মাত লগালত তেওঁৰ মাতৃয়ে মাত বুজি লৰালৰিকৈ বাহিৰলৈ ওলাই আহি দেখিলে—ঠাকুৰৰ মূৰত গামোছা বন্ধা । মাতৃয়ে তেনে দেখি পুতেকক শুধিলে "বাপু, কেনে কথা । মোৰ গোসাঁইৰ কি হল ক মোৰ বোপাই ?" ৰমানন্দই কলে "আই আৰু শুধিব নালাগে । পিতৃ বৈকুণ্ঠ-প্ৰয়াণ কৰিলে । আজি ৯ দিন ।" এই কথা শুনি মাতৃ মূৰ্চ্ছিত হৈ পৰিল । কিছু ক্ষণৰ মূৰত তেওঁ জ্ঞান পাই বাগৰি বাগৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে । মাধৱদেৱে অনেক প্ৰবোধ দি তেওঁক থিৰ কৰিলত, মাতৃয়ে কলে "গুৰুজন খ্যাতিমন্ত । তেওঁৰ

দহাৰ বাতৰি শুনি সকলো আহিব। দ্ৰব্যবস্তুৰ একো আয়োজন নাই। এতেকে কেনেকৈ দহা হয়, কি কৰা যায়।" মাধৱে গুৰুপত্নীক কলে "আই আপুনি চিন্তা নকৰিব, মই সকলো দ্ৰব্যবস্তুৰ আয়োজন কৰি আনিছোঁ, দহা কাৰ্য্য সুন্দৰৰূপে সম্পন্ন হব।" ইয়াৰ পিছত গুৰুপত্নীয়ে স্নানকাৰ্য্য কৰি মাধৱদেৱক কলে "বোপা, যেনে মতে যি কৰিব লাগে কৰাঁ, মই অনাথিনী বিমোৰত পৰিছোঁ।" মাধৱদেৱে ৰাতিয়েই ভকতসকলক ঠায়ে ঠায়ে পঠিয়াই সকলোকে খবৰ দিয়ালে। প্ৰভাততে নাৰায়ণ ঠাকুৰে আহি ডাঙৰকৈ ৰভা এখন সজালে ; নানা দ্ৰব্য বস্তু লোকজন নিয়োজন কৰিলে ; মহা সমাৰোহেৰে দহাৰ কাৰ্য্য সুসম্পন্ন হল। ৰমানন্দ ঠাকুৰে ৰামৰাম গুৰুক লগত লৈ পিণ্ডৰ কাৰ্য্য সমাধা কৰি শুদ্ধ হৈ আহি বহিলত, মাধৱ-দেৱে সেৱকসকলেৰে সৈতে হৰি-কীৰ্ত্তন কৰিলে। ইয়াৰ পিছত ব্ৰাহ্মণ ভক্ত সকলোকে নিয়মমতে ভোজন কৰোৱা হৈ মহামহোৎসৱ সম্পাদিত হল। ঠিক এনে সময়তে নাৰায়ণদাস ঠাকুৰ আতাই ৰমানন্দ ঠাকুৰক শুধিলে "ঠাকুৰদেৱ, তোমাক এটি কথা শোধোঁ ; তুমি গুৰুজন শঙ্কৰদেৱৰ বৰ পুত্ৰ, দ্বিতীয় শঙ্কৰ, সৰ্ব্বগুণালঙ্কৃত। শ্ৰীমন্ত শঙ্কৰগুৰুৱে চলিবৰ সময়ত কাক কি বাক্য বুলি গল তুমি অনুগ্ৰহকৈ আমাক কোৱাঁচোন, আমি খেদ-সাগৰৰপৰা তৰোঁ ?" ৰমানন্দ ঠাকুৰে উত্তৰ দিলে "পিতৃদেৱ চলিবৰ সময়ত মই তেওঁৰ চৰণত পৰি চৰণৰ ধূলি মূৰত লৈ কাতৰ কৰি তেওঁক কলোঁ,—পিতা, মই একো নাপালোঁ। মোৰ কথা শুনি পিতৃদেৱতাই কলে—"ধন সোণ সকলো দ্ৰব্যবস্তু তোমাৰ মাতৃৰ হাততে আছে, আৰু তুমি কি নাপালোঁ বুলি কৈছা ?" মই কলোঁ, 'পিতা, মই পাৰ্থিব ধন-সম্পত্তি বিচৰা নাই, পৰকালৰ বিত্তহে বিচাৰিছোঁ।" এই কথা শুনি পিতৃদেৱতাই সন্তোষ লভি মোক কলে 'বাপু, ৰমানন্দ, আজিৰ পৰাহে আমাৰ পিতা পুত্ৰৰ সম্বন্ধ ঘটিল। এতিয়া মোৰ অন্তকাল, শৰীৰ বিকল ; এতেকে এই সময়ত তোমাক একো তত্ত্বৰ কথা কব নোৱাৰোঁ। মাধৱক মই মোৰ শক্তি ভক্তি বল বীৰ্য্য পৰাক্ৰম সকলো সমৰ্পণ কৰি আহিছোঁ। তেওঁক তুমি শিষ্য ভাই বুলি নাভাবি গুৰু বুলি মানিবা। তুমি তেওঁক মোৰ প্ৰতিনিধি বুলি তেওঁৰপৰাই ভক্তিধৰ্ম্মপথৰ উপদেশ লভিবা।'—এতেকে শুনা নাৰায়ণদাস, মাধৱৰ বাহিৰে মোৰ আৰু কোনো গুৰু নাই।" এই কথা কৈ ৰমানন্দ ঠাকুৰ মৌন হলত. সকলোৰে মনত ৰঙ্গ হল ; নাৰায়ণদাস

ঠাকুৰ আতাই আনন্দত নাচিবলৈ ধৰি কলে "গুৰুজনৰ কিনো সৰ্ব্বানন্দ গুণ! তেওঁ কি বিচক্ষণ! গুৰুজনে তেওঁৰ পিছত ঘটিবৰ সম্ভৱ থকা সকলোৰে দন্দ ভাঙি থৈ গল।" এই বুলি ঠাকুৰ আতাই টকা বস্ত্ৰ আদি ঠগিত থৈ আগবঢ়াই সকলো সভাসদৰ মাজত মাধৱদেৱৰ আগত থৈ কলে "গুৰুজনে যাৰ হাতত নিজৰ জ্যেষ্ঠ পুত্ৰক সমৰ্পণ কৰি যাক জ্যেষ্ঠ পুত্ৰৰ গুৰু পাতিলে তেওঁৰেই আজিৰপৰা আমাৰ সকলোৰে নিজগুৰু হল।" এই বুলিলত সকলো সেৱকে হৰিধ্বনি কৰি বাদ্যভণ্ড বজাই মাধৱদেৱক ধৰ্ম্মৰ অধিকাৰ পদত অভিষেক কৰিলে। এই দৰে মহামহোৎসৱ সমাপনৰ অন্তত সকলো ঘৰাঘৰি গল। মাধৱদেৱে গুৰুপত্নীক প্ৰণাম কৰি, ঠাকুৰ-সকলক আশ্বাস কৰি, ঠাকুৰ আতাৰে সৈতে নিজৰ থান গণককুচিলৈ গল।

ইয়াৰ পিছত শঙ্কৰদেৱৰ মাহেকীয়া শ্ৰাদ্ধৰ সময় উপস্থিত হলত, মাধৱ-দেৱে সকলো সেৱকক মতাই আনি কলে যে "গুৰুৰ শ্ৰাদ্ধ মহাসমাৰোহেৰে সম্পাদন কৰিব লাগে। সকলো ভক্ত সাধু ব্ৰাহ্মণসকলক নিমন্ত্ৰণ কৰঁা, যাতে জগৎগুৰুৰ শ্ৰাদ্ধ উৎসৱলৈ সকলো আহে।" নিমন্ত্ৰণ পাই ব্ৰাহ্মণ সজ্জন ভক্ত সেৱক সকলো আহিল, কিন্তু দামোদৰদেৱে নাহি বহুত দ্ৰব্যবস্তু নাৱত ভৰা দি পঠিয়াই দিলে। মাধৱদেৱে দামোদৰদেৱ নহা দেখি শোধাই পঠিয়ালত, দামোদৰদেৱে কলে যে "মাধৱদেৱ যেনেকৈ শঙ্কৰদেৱৰ বাক্যত ধৰ্ম্মাধিকাৰ, ময়ো তেনে। সেইদেখি মই তেওঁৰ নিমন্ত্ৰণত শ্ৰাদ্ধলৈ নগৈ, শ্ৰাদ্ধৰ নিমিত্তে দ্ৰব্যবস্তু নাৱত ভৰা দি পঠিয়াই দিলোঁ।" এই উত্তৰ শুনি ৰমানন্দ ঠাকুৰদেৱে ক্ৰোধ কৰি কলে "পিতৃদেৱ গুৰুজন শঙ্কৰদেৱ মাধৱদেৱৰে সৈতে অভেদ। বামুণীপোৱে দুইকে ভেদ কৰি কয়। এতেকে তেওঁৰ বস্তুত আমাৰ প্ৰয়োজন নাই।" এই বুলি দামোদৰদেৱে পঠিওৱা বস্তুবোৰ তেওঁ মাধৱদেৱৰ আজ্ঞা লৈ নৈত ডুবাই দিলে। সেইদিনাৰপৰা দামোদৰদেৱ এৰা পৰি মহাপুৰুষীয়া সম্প্ৰদায়ৰ বাজ হল। (১)

---

(১) দামোদৰদেৱৰে সৈতে বিচ্ছেদ হোৱা ঘটনাৰ বিৱৰণ দৈত্যাৰি ঠাকুৰৰ ছপা-পুথিত এইদৰে আছে,—"শুনা যেন কথা আৰো আত অনন্তৰ। ভৈলা মহামহোসৱ তিথি শঙ্কৰৰ॥ সবে লোক গৈল হৰি কীৰ্ত্তন চাহিতে। গৈলন্ত মাধৱদেৱ আনন্দিত চিত্তে॥ দামোদৰ গুৰুক নেদেখি সভা মাজে। পুছিলা মাধৱে হৰিচৰণত পাছে॥ নামাতিলা কিয় দামোদৰক সভাক। শুনি কহিলন্ত হৰি চৰণে কথাক॥ প্ৰভাতে ভকত পঠাইছিলোঁ মাতিবাক। তেহেঁ বুলিলন্ত মই নপাৰোঁ যাইবাক॥ পাছে গৈয়া আপুনি বলিলোঁ আসি;

মাধৱদেৱে প্ৰতিদিন গণককুচিৰপৰা আহি গুৰুপত্নী আৰু ঠাকুৰ-সকলৰ বুজ লৈ থাকে। শঙ্কৰদেৱৰ সাম্বৎসৰিক শ্ৰাদ্ধ মহাসমাৰোহেৰে সৈতে সমাপিত হোৱাৰ পিছত ৰমানন্দ ঠাকৰ বসন্ত ৰোগত আক্ৰান্ত হল। মাকলীৰ-পো ৰাম আতৈৰো বসন্ত ওলাল। মাধৱদেৱে দিনে ৰাতিয়ে পাটবাউসীলৈ আহি ঠাকুৰৰ শুশ্ৰূষা কৰিবলৈ ধৰিলে। মাকলীৰ-পো ৰামকো ঠাকুৰৰ ভৰি-পথানতে নি ৰখা হল। এদিন ৰাতি মাকলীৰ-পো ৰামে ঠাকুৰক প্ৰাৰ্থনা কৰি কলে "মোকো লগতে নিব।" ঠাকুৰে কলে "ভাল, মোৰ লগতে চলিবা।" মাধৱদেৱ ওচৰতে শুই আছিল, তেওঁ এই কথা শুনি বুজিলে যে ৰমানন্দ ঠাকুৰ আৰু নাথাকে। পিছদিনা ৰাতিপুৱা ৰমানন্দ ঠাকুৰ আৰু তাৰ ক্ষন্তেকৰ পিছতে মাকলীৰ-পো ৰামৰ মৃত্যু হল।

ৰাক। নাযাইবোঁ বুলিয়া তেহেঁ৷ পঠাইলা আমাক ॥ পুছিলওঁ কি কাৰণে নযাইবন্ত এবে। তেহেঁ৷ বোলা তোমাৰ ঘৰক যাওঁ যেবে ॥ তেবে আনো বুলিবেক যাইবাক আমাক। সবাৰো ঘৰক মোৰ লাগিবে যাইবাক ॥ এতেকে নাযাইবোঁ বাপু ঘৰক যায়োক। এহি বুলি প্ৰবোধিয়া পঠাইলন্ত মোক ॥ শুনিয়া মাধৱদেৱে বুলিলন্ত হাসি। আনৰে তোমাৰ ঘৰ সম ভৈল আসি ॥ নামাতিলে আসিবাক লাগে আপোনাৰ। মাতিলে নাসন্ত ভাল বুজিলন্ত সাৰ ॥ আৰ আন বেলা পুনু নামাতিবা তাঙ্ক। এহি বুলি হৰিচৰণক দিলা হাক ॥"—দৈত্যাৰি।

"আৰ এক দিন, ভৈল কথা যেন, কহোঁ৷ শুনিয়োক তাক। দামোদৰ গুৰুক মাধৱদেৱে আনি বুলিলন্ত ৰাক ॥ আমি যাক দূৰ কৰোঁ৷ তাক কেনে, দিয়া ঠাই দামোদৰ। তেহেঁ বোলা মই কাহাক খেদিম, কেহোঁ৷ নোহে মোৰ পৰ ॥ মাধৱে বোলন্ত সত্ৰ কৰি আছা, আচাৰ্য্য স্বৰূপ হুই। বিধৰ্ম্ম দেখিয়া শিক্ষা নেদিবাক, তোমাৰ দূষণ নুই ॥ তেহেঁ বুলিলন্ত যি যত কৰে কৰে সিতো আপোনাক। তাৰ দোষচয় আমাৰ লাগয় কিবা হেতু দেখিবাক ॥ তোমাক শঙ্কৰদেৱে থাপিছন্ত, তুমি সে পাবা দেখিবে। দোষগুণ যত, তুমিসি শকত ৰাখিবে জানা খেদিবে ॥ আমাক শঙ্কৰদেৱে থপা নাই, এতেকে জানা আমাৰ। ৰাখিবে খেদিবে, দোষক দেখিবে নাহিকয় অধিকাৰ। আতে শতধনু ৰাজা কথা তুলি মাধৱদেৱে কহিল। পুৰাণৰ কথা বুলি দামোদৰ গুৰু তাক নামানিল ॥ মাধৱে বোলন্ত শ্ৰীধৰ স্বামীয়ো পুৰাণৰ উক্তি তুলি। টীকা কৰিলন্ত এঁহে নামানন্ত পুৰাণৰ কথা বুলি ॥ দামোদৰ গুৰু বুলিলন্ত টীকা কৰন্তো শ্ৰীধৰ স্বামী। শ্ৰীভাগৱত বিনে পুৰাণৰ কথাক নামানো আমি ॥ অনন্তৰে দেৱ মাধৱে বোলন্ত ৰত্নাকৰ গ্ৰন্থখান। পুৰাণৰ শ্লোক তুলি কৰিলন্ত শঙ্কৰদেৱে নিৰ্ম্মাণ ॥ তুমি বোলা ইতো পুৰাণৰ কথা, আৰে আক কি কৰিবা। কহিও সম্বৰ গ্ৰন্থ ৰত্নাকৰ মানিবা কি নামানিবা ॥ শুনি দামোদৰ গুৰু বুলিলন্ত চতুৰ্ভুজ ৰূপে যেবে। আসি ভগৱন্ত আপুনি কহন্ত নামানিবোঁ৷ আমি তেবে ॥ শুনিয়া মাধৱে সজ সজ বুলি আৰ কিছু নুবুলিলা। চিৰা ধৰাই ভুনি ফোটা জোৰ দিয়া প্ৰবোধি বিদায় দিলা ॥ বোলন্ত তোমাৰ আমাৰ জানিবা পৰিচ্ছেদ এহিমানে। পূৰ্ব্বে এহেঁ এত খানিকো কথাক পুছিলা আমাৰ থানে। আৰে চতুৰ্ভুজ ৰূপৰো কথাক নামানো এহেঁ বুলিলে ॥" দৈত্যাৰি।

গুৰুভত্নী পুত্ৰ শোকত অস্থিৰ হলত, মাধৱদেৱে তেওঁক অনেক বুজাই সান্ত্বনা দি, ঠাকুৰৰ কাঠ সংস্কাৰ কৰিলে। ঠাকুৰৰ ভৰিপথানতে ৰামৰো চিতা পাতি তেওঁৰ শৱ দাহ কৰা হল। ইয়াৰ পিছত ঠাকুৰৰ শ্ৰাদ্ধাদি কাৰ্য্য বিধিমতে সমাপন কৰা হল।

মাধৱদেৱে দিনৌ পাটবাউসীলৈ আহি গুৰুপত্নী আৰু ঠাকুৰসকলৰ বুজ-বাজ লৈ থকা দেখি, এদিন শঙ্কৰদেৱৰ খুৰাকৰ পুতেই ৰতিকান্তই মাধৱদেৱক খংকৈ কলে "তুমি উদাসীন মানুহ, তুমি কিয় দিনৌ পাটবাউসীলৈ দদাৰ ঘৰলৈ যোৱাঁ ? তোমাৰ বেয়া নালাগে নে ?" এই বচন শুনি মাধৱদেৱে বৰ বেজাৰ পাই বেহাৰলৈ গুচি যাবৰ মন কৰি এদিন গুৰুপত্নীক কলে "আই, মই বেহাৰলৈ যাবলৈ ইচ্ছা কৰি আপোনাৰ ওচৰত' বিদায় লবলৈ আহিছোঁ। ৰতিকান্তকে আদি কৰি আপোনাৰ বংশৰ গিৰীসকলে অসূয়া কৰি মোৰ প্ৰতি বৰ বেয়া বচন প্ৰয়োগ কৰিছে ; এতেকে তেওঁলোকৰ ওচৰ এৰি দূৰ হৈ যাবলৈ থিৰ কৰিছোঁ।" এইকথা শুনি গুৰুপত্নীয়ে বৰ খেদ কৰি মাধৱদেৱক কলে "বাপু তুমি কিয় যাব লাগিছে ; কাউৰীৰ বাক্যত কিয় স্থান এৰিবা। তুমি গলে তিনটি বালকেৰে সৈতে মোক কোনে প্ৰতিপাল কৰিব ? তথাপি যদি তুমি নিলগ হৈ যাব খুজিছা তেন্তে সুন্দৰীত থাকাগৈ।" গুৰুপত্নীৰ কথা শুনি মাধৱদেৱে কলে "আই, সুন্দৰীলৈ গলে গুৰুবাক্য পৰে ; শঙ্কৰদেৱে পূৰ্ব্বে মোক সুন্দৰীলৈ যাবলৈ মানা কৰিছিল।" গুৰুপত্নীয়ে শুধিলে "তুমি মোক কি বুলি মানা ?" মাধৱে উত্তৰ দিলে "আপোনাক গুৰুপত্নী জগতজননী বুলি মানো।" এই উত্তৰ শুনি গুৰুপত্নীয়ে হাঁহি মাধৱক কলে "তেন্তে তুমি মোৰ আজ্ঞাত সুন্দৰীলৈ যোৱাঁ। সুন্দৰীৰ সুন্দৰীহঁতে তোমাক মুহিব নোৱাৰে বৰং তোমাক দেখি তোমাৰ প্ৰভাৱত সিহঁত ভকতি আচৰণ কৰি দূৰ হৈ থাকিব। এতেকে তুমি সুন্দৰীত থাকাগৈ।" গুৰুপত্নীৰ এই আদেশ শুনি মাধৱদেৱে গণককুচি এৰি সুন্দৰীদিয়ালৈ গৈ বৈনায়েক ৰামদাসৰ ঘৰত থাকিবগৈ। সুন্দৰীদিয়াত তেওঁৰ ভনীয়েক উৰ্ব্বশীয়ে তেওঁক অতি যতন কৰি সেৱা শুশ্ৰূষা, কৰিবলৈ ধৰিলে। ভাগিনীয়েক ৰামচৰণ ঠাকুৰে তেওঁক চাউল সিজাই দিয়ে আৰু মাধৱদেৱে ভুঞ্জি সুখেৰে তাত নিবাস কৰিবলৈ ধৰিলে।

সুন্দৰীদিয়াৰ সুন্দৰীসকলে মাধৱদেৱৰ তালৈ অহা শুনি এদিন কাছিপাৰি তেওঁৰ ওচৰত উপস্থিত হলহি। মাধৱদেৱে অধোমুখে সুন্দৰীসকলক কলে "তোমালোকে এনে লাস-বেশ কৰি ইয়ালৈ কিয় আহিলা? এনে বেশেৰে স্বামীৰ পাশলৈ হে যাব লাগে। কোন তিৰুতাই এনে বেশেৰে পুত্ৰৰ ওচৰলৈ আহে?" এই কথা শুনি সুন্দৰীসকলে বৰ লাজ পাই, এজনীয়ে আনজনীৰ গাৰ আৰত মুখ লুকাই, লাহে লাহে দুই এক কৰি তাৰপৰা গুচি গল। পিছদিনা তেওঁলোকে বৰবিলত গা ধুবলৈ যাওঁতে মাধৱদেৱৰ ভনীয়েক উৰ্ব্বশীক লগ পাই কলে "কালি আমি গুৰু মাধৱদেৱক দৰ্শন কৰিবৰ অভিলাষ কৰি তেওঁৰ কাষলৈ গৈছিলোঁ, কিন্তু তেওঁ আমাক এইদৰে কলত আমি লাজ পাই গুচি আহিলোঁহঁক।" উৰ্ব্বশীয়ে কলে "দদা বৰ অৰসিক। তেওঁৰ ওচৰলৈ তোমালোকে এনে লাসেবেশে কাছিপাৰি নো গৈছিলা কিয়? যদি তেওঁক দৰ্শন কৰিবৰ অভিলাষ কৰিছা, তেন্তে সাত্ত্বিক বেশেৰে ভক্তি কৰি মালা গাথি লৈ শুদ্ধমনেৰে তেওঁৰ ওচৰলৈ যাবাহঁক; সেইদৰে গলে দদাৰ দৰ্শন পাবা। মইও আজি দদাক এই কথা কম; তোমালোক কাইলৈ সেইদৰে যাবা।" ভনীয়েকে মাধৱদেৱক সুন্দৰীসকলৰ এই কথা জনালত, মাধৱদেৱে "বাৰু আহক" বুলি আদেশ কৰিলে। পিছদিনা গুৱা পাণ কিছু কটাই মাধৱদেৱে প্ৰস্তুত কৰি থলে। এশজনী সুন্দৰীয়ে এশখাৰি তুলসীৰ মালা গাথি লৈ শুচি-সঙ্গমন হৈ মাধৱদেৱৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ তেওঁক সেৱা কৰিলত, মাধৱদেৱে ঠগি আগবঢ়াই দি সুন্দৰীসকলৰ মালা তাতে থোৱালে। সুন্দৰী-সকলে ভক্তিভাৱে কাতুৰ্ব্বাদ কৰি মাধৱদেৱত শৰণ মাগিলত, তেওঁ দুখাৰি মালা নিজৰ মূৰত পৰিধান কৰি, বাকী তেওঁলোকক একোখাৰিকৈ দি ভক্তিধৰ্ম্মৰ উপদেশ দিলে। সুন্দৰীসকল কৃতকৃত্য হৈ স্বস্থানলৈ গতি কৰিলে আৰু সেইদিনাৰ পৰা তেওঁলোক হৰিনাম শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন আৰু হৰিত ভকতি কৰি শুদ্ধচিত্ত হল।

সুন্দৰীদিয়াত থাকি মাধৱদেৱে ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু অনেক লোকে তেওঁৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্ম গ্ৰহণ কৰিলে।

আগেয়েও যেনেকৈ সদায় ঠাকুৰ আতা মাধৱদেৱৰ ওচৰলৈ আহি আছিল, এতিয়াও সেইদৰেই তেওঁ সুন্দৰীদিয়ালৈ মাধৱদেৱৰ ওচৰলৈ

আহি থাকে। এদিন মাধৱদেৱে এটি সপোন দেখি ঠাকুৰ আতাক কলে, "সখি, মই গল ৰাতি এটি সপোন দেখিলোঁ—শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ যেন সুবৰ্ণৰ জখলা এটিত ওপৰলৈ উঠি গৈছে, আৰু তুমি আৰু মই দুয়ো তেওঁৰ পিছে পিছে গৈছোঁ। তেওঁ যেতিয়া বৰ ওখত উঠিলগৈ, উভতি চাই আমাক দেখি কলে, "তোমালোক কিয় আহিলা ? চোৰাচোন পৃথিবীত জীৱৰ কেনে বিলাই! জীৱসকল কেনেকৈ মহা ক্লেশত কমাই ফুৰিছে! তুমি আমি দুয়ো আহিলে জীৱসকলৰ তৰণ কেনেকৈ হব ? এতেকে বড়াৰ পো, তুমি উভতি যোৱাঁ, জীৱৰ উপায় কৰাঁগৈ।" গুৰুৰ আদেশত তোমাৰে সৈতে মই উভতি আহিলোঁ। এইটো সপোন দেখিলোঁ। এতেকে সখি সপোনটোৰ মানে চটচি মোক কোৱাঁচোন ?" নাৰায়ণ ঠাকুৰে কলে "চটচি কলে কিজানি সখি আপুনি মোৰ ওপৰত খং কৰে ?" মাধৱদেৱে কলে "কিয় খং কৰিম, খং কৰা জানো যুৱায় ?" এই কথা শুনি নাৰায়ণে অৱনতভাৱে মাধৱদেৱক কলে—"আপুনি গুৰুবাক্য এৰিলে। ৰামচৰণে অন্ন ৰান্ধি দিয়ে, আপুনি তাকে ভোজন কৰি বহি থাকে। সেইদেখি গুৰুজনে আপোনাক এই স্বপ্নেৰে চেতালে।" ঠাকুৰ আতাৰ এই মন্তব্য শুনা মাত্ৰকে মাধৱদেৱৰ খং উঠি তেওঁ ঠাকুৰ আতাক কলে "যাৰ লৰা শুৱাবলৈ চৰাই নটা হৈছে, এনেজনে মোক কয়, মই হেনো গুৰু বাক্য এৰিলোঁ! তেওঁ হে গুৰুবাক্য পালি আছে!" এই কথা শুনি হাতযোৰ কৰি নাৰায়ণ ঠাকুৰে কলে "সখি, মই দেখোন প্ৰথমতে কৈ লৈছিলোঁ যে মোক সপোনটো চটচিবলৈ কৈছে, কিন্তু চটচিলে আপুনি ৰাগ কৰিব। আপুনি কলে ৰাগ নকৰোঁ বুলি, এতেকে মোৰ অপৰাধ কত হল ? তথাপি কৈছোঁ, যদি অপৰাধ হৈছে তেন্তে দোষ মৰিষণ কৰক।" তেতিয়া মাধৱদেৱে বুজি সন্তুষ্ট হৈ কলে—"মই কেনেকৈ শিষ্য গোটাই আনি ধৰ্ম্মৰ প্ৰচাৰ বৃদ্ধি কৰিম, কব নোৱাৰোঁ।" ঠাকুৰ আতাই কলে "সখি, দামোদৰদেৱে কেনেকৈ সকলোৰে দৰ্শনীয় কৰি ডাঙৰকৈ নামঘৰ মণিকূট আদি সজাই ধৰ্ম্মৰ দোকান জ্বলাই চাৰিউফালৰপৰা সকলোকে আকৰ্ষণ কৰি আনিছে; আৰু আপোনাৰ থান-থিতি একো নাই। আপুনি হাটীবাটী নামঘৰ মণিকূট সজাই লৈ ভালকৈ বহক, সেৱকসকলেৰে সৈতে ধৰ্ম্মৰ বিচাৰ আলোচনা কৰক, এনে কৰিলে দেখিব দশোদিশৰপৰা লোকসকল আপোনাৰ ওচৰলৈ ধৰ্ম্মক ধৰিবলৈ আহিব। মই চাৰিউফালৰপৰা লোক-

সকলক গোটাই আনি আপোনাৰ ওচৰ পোৱাই দিম আপুনি বহি সেই সকলক ধৰ্ম্ম দি ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰিব।" নাৰায়ণ ঠাকুৰৰ এই কথা শুনি মাধৱদেৱে সন্তোষ পাই, সেয়ে হওক বুলি কৈ, মাধৱ মৰলক মাতি আনি ভালকৈ নামঘৰ মণিকূট হাটীবাটী আদি কৰিবলৈ আদেশ কৰিলে। মৰলে গুৰুৰ আদেশ শিৰত লৈ, সেৱকসকলক জ্ঞান দি, মনোৰমকৈ সেইবোৰ প্ৰস্তুত কৰি গুৰুক জনালত, মাধৱদেৱে শুভ ক্ষণ শুভ তিথিত তাত প্ৰবেশ কৰিলে। ভাগৱত শাস্ত্ৰ আনি নাম-ঘৰত তেওঁ স্থাপনা কৰিলে; ভকত সকলে কীৰ্ত্তনঘৰত বহি নাম গাবলৈ শাৰী নিৰূপণ কৰিলে আৰু নিজে নাম লগোৱা হল।

ইয়াৰ পিছত এদিন নাৰায়ণ আতা বামনাগ্ৰামত উপস্থিত হলত, গাৱঁৰ সকলো লোকে একত্ৰ হৈ তেওঁক সন্মান কৰি গুৱা পাণ আনি দিলে। ঠাকুৰ আতাই তেওঁলোকক কলে "আমি অভকতৰ দ্ৰব্য গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰোঁ।" এই কথা শুনি লোকসকলে প্ৰশ্ন কৰি মাধৱদেৱৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্মৰ কথা শুনি ঠাকুৰ আতাক কলে "আপুনি আমাক এতিয়াই শৰণ দি ভকতীয়া কৰক।" ঠাকুৰ আতাই তেওঁলোকক কলে যে "গুৰুজন মাধৱদেৱে হে শৰণ দিব পাৰে। এতেকে তোমালোক সুন্দৰীদিয়ালৈ যাব লাগিব। শঙ্কৰ মাধৱ দুয়ো ঈশ্বৰৰ অৱতাৰ; গুৰু শিষ্য ভাৱে দুয়ো জীৱৰ কল্যাণৰ নিমিত্তে ধৰ্ম্ম প্ৰকাশ কৰিছে। শঙ্কৰদেৱে তেওঁৰ প্ৰিয় শিষ্য অভেদ আত্মা মাধৱদেৱত ধৰ্ম্মক স্থাপি বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ কৰিলে। মই মাধৱদেৱৰ মাথোন ভক্ত এজন। এতেকে তোমালোক সুন্দৰীলৈ যোৱাঁ, তাত মই গুৰুজনৰ হতুৱাই তোমালোকক শৰণ দিয়াম।" এই কথাত লোকসকলে আনন্দ প্ৰকাশ কৰিলত, ঠাকুৰ আতাই তেওঁলোকক নীতি সদাচাৰৰ বিষয়ে উপদেশ দিলে। পিছদিনা সেই লোকসকলে সুন্দৰীদিয়ালৈ আহি মাধৱদেৱৰ ওচৰত শৰণ ললে।

হৰিবল্লভ নামে, বাৰীৰ লৰা এজনে ঠাকুৰ আতাৰ লগত আহি মাধৱ-দেৱৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰিলে। এইদৰে ঠাকুৰ আতাই গাৱেঁ গাৱেঁ গৈ লোকসকলক ধৰ্ম্মৰ কথা কৈ লৈ আহি মাধৱদেৱৰ ওচৰত শৰণ লোৱাবলৈ ধৰিলে। তাঁতীকুচিৰপৰা অনেক লোকক এই দৰে আনি ঠাকুৰ আতাই শৰণ লগোৱালে। জনাৰ্দ্দন কায়স্থ নামে এজন মুখীয়াল লোকক নাৰায়ণ

আতাই আনি শৰণ লগোৱালে। নাসিকাৰ ৰাম আৰু সাতপুৰীয়া ৰামে ধৰ্ম্মক ধৰি মাধৱদেৱৰ সঙ্গত বল। এইদৰে লাহে লাহে ঠাকুৰ আতাৰ চেষ্টাত অনেক লোকে ধৰ্ম্মক ধৰিলেহি আৰু সেৱক অনেক বৃদ্ধি হল।

চিলাবাৰৰ লোকে কিছু উপদ্ৰৱ কৰে দেখি হৰিগুৰু আৰু ৰামদাস ভূঁঞাই সুন্দৰীদিয়া এৰি চুসুৰি নামে ঠাইলৈ গৈ তাত ঘৰবাৰী খেতি-বাটী কৰি বল।

সুন্দৰীৰ পূব ভাগত বৰবিল নামেৰে এখন বিল আছে। চৰিত্ৰত আছে, এদিন শ্ৰীৰাম আতাই তাত স্নান কৰিবলৈ গৈ, হাত মুখ ধুইছে, এনেতে দেখিলে তাত ভেঙুৰাভেঙুৰি অনেক দৈত্য চৰি আছে। আতাই দেখি সচকিত হৈ ৰাম ৰাম উচ্চাৰণ কৰিলত দৈত্যবোৰ নিজম হল। তেওঁ স্নান কাৰ্য্য কৰি আহি গুৰুজনক সেই কথা জনালত, মাধৱদেৱে কলে সিহঁতক তাৰপৰা খেদাব লাগিল। এই বুলি মাধৱদেৱে এই ঘোষা গাবলৈ ধৰিলে—

'হৰি কীৰ্ত্তনৰ ধ্বনি লাগি, পলাই পাপ দশো দিশে ভাগি,
হেৰ পাইলে বুলি ভয়ত ভিৰি লৱৰে।
এক ব্ৰহ্মাণ্ডত নাপাই ঠাই, আউৰ ব্ৰহ্মাণ্ডক পলাই যায়,
নামে খেদি নেন্ত ব্ৰহ্মাণ্ডোপৰি বাগৰে॥"

এই ঘোষা গাই তেওঁৰ প্ৰেম উপজিলত, ভকতসকলে মিলি উচ্চস্বৰে তাক গাবলৈ ধৰিলে। তাৰ ধ্বনি শুনি দৈত্যসকলে ভয় খাই কোঢ়ালা কৰি লৰ দি, বিলৰ দক্ষিণপাৰ খান্দি ভাঙি তাৰপৰা ওলাই গৈ কটকুতলী-বিলৰ মাজত পৰিলগৈ। তাৰপৰা সিহঁত ক্ৰমে ছাগৰমা-বিল পাই তাত ৰলগৈ। এটা খোৰা দৈত্যাই লৰি যাব নোৱাৰি খোৰাই খোৰাই লাহে লাহে যাওঁতে কৃষকৰ টঙীয়াল এজনে তাক ধৰি বান্ধি থলে। দৈত্যবোৰে খোৰা দৈত্যক যোৱা নেদেখি, শীঘ্ৰে চাৰিটা দৈত্যক পঠিয়াই দিলত, সিহঁতে খেদি আহি টঙীয়ালক মাৰি খোৰা দৈত্যক মোকোলাই লৈ গুচি গল। তেতিয়াৰপৰা বৰবিলখন বিঘিনিশূন্য হৈ নিৰ্ম্মল হল। দৈত্যবোৰে ভঙা জানটো আজিলৈকে আছে, তাক দৈত্যজান বুলি কয়।

বৰবিষ্ণু আতাৰ ঘৰ বঙ্গদেশৰ বিক্ৰমপুৰত। তেওঁ আসামৰ কথা শুনি আসামদেশ চাবলৈ আহিছিল; বাটতে তেওঁৰ নাও বুৰি থাকি যথাসৰ্ব্বস্ব গল। কোনোমতে নিজে সাৰি তেওঁ কামৰূপদেশৰ দক্ষিণে গৈ হয়াপুৰ,

জাখলি, ভলুকাটি, ভোজমালা নামৰ ঠায়েদি আহি অনুক্ৰমে মালচা নামে ঠাই পালেহি। মালচাত চন্দ্ৰাভূঞা নামে এজন আছিল, তেওঁৰ ঘৰতে বৰবিষ্ণু আলহী বলহি। চন্দ্ৰাভূঞাই আলহীজনক শোধ-পোচ কৰি খুৱাই বুৱাই ৰাখিলে। পুৱাই বৰবিষ্ণুৱে উঠি হাতত কোৰ এখন লৈ চন্দ্ৰাভূঞাৰ ঘৰৰ চোতাল পদূলি নৈৰ ঘাটলৈকে চুকুকি পৰিষ্কাৰ কৰি পেলোৱা দেখি চন্দ্ৰাভূঞাই বৰ সন্তোষ পালে। ভূঞাই তেওঁক আদৰ-সাদৰ কৰি ভাল ঘৰ এটি থাকিবলৈ দি ৰাখিলে, আৰু ভূঞাৰ খেতি-কৃষি কৰা ঠাইত তেওঁ সদায় উপস্থিত হৈ ভূঞাক সহায় কৰিবলৈ ধৰা দেখি ভূঞাই তেওঁৰ ব্যৱহাৰত বৰ আনন্দ পালে। ইয়াৰ পিছত চন্দ্ৰাভূঞাই তেওঁৰ কন্যাটী বৰবিষ্ণু আতালৈ বিয়া দি বৰবিষ্ণুক জোৱাঁই কৰিলে আৰু আতাইও শহুৰেকৰ ঘৰত আনন্দ-মনেৰে থাকি শহুৰেকৰ সকলো কাৰ্য্যতে পৰম সহায়ক হৈ পৰিল। তেওঁ বেঙেনা, ধান, মাহ, সৰিয়হ ইত্যাদিৰ খেতি কৰি সেই শহ বিকি অনেক টকা উপাৰ্জ্জন কৰিলে। তাৰ পিছত তেওঁ ভাল ঠাই এখন লৈ তাত ভালকৈ ঘৰ বাৰী সাজি তালৈ গল; তেওঁৰ গোপাল, যদুমণি আদি কৰি পুত্ৰসকল জন্ম হল। এবাৰ পানী বাঢ়ি তেওঁৰ পথাৰৰ ধানবোৰ নষ্ট হলত তেওঁৰ খেতি কৰিবলৈ কঠিয়া নাইকিয়া হল দেখি, চিলাৰ ধানৰ কঠিয়া বিচাৰি তেওঁ উত্তৰ পাৰলৈ আহি ঠাকুৰ আতা নাৰায়ণৰ ঘৰ পালেহি। সেই সময়ত ঠাকুৰ আতা ঘৰত নাছিল; তেওঁৰ ভাৰ্য্যাই আলহীক শোধ-পোচ কৰি ভোজনৰ আয়োজন কৰি দিলত বৰবিষ্ণু আতাই সন্তোষ মনেৰে ভোজন কৰিলে। বৰবিষ্ণু আতাই বহি এখন পুথি পঢ়ি আছিল, এনেতে ঠাকুৰ আতাই ঘৰ পাই তেওঁক দেখি শুধিলে, তেওঁ কি পুথি পঢ়িছে বুলি। বৰবিষ্ণুৱে কলে "কি পুথি মই ভালকৈ নাজানো।" এই উত্তৰ শুনি ঠাকুৰ আতাই তেওঁক কলে "তুমি যি চাউলৰ ভাত খোৱা কি ধানৰ সেই চাউল তাকে নাজানা!" এইকথা, শুনি বৰবিষ্ণুৱে ঠাকুৰ আতাক প্ৰণাম কৰি শুধিলে "ইয়াৰ কি নাম আৰু কোনে এই পুথি কৰিছে মোক কওক।" ঠাকুৰ আতাই কলে "এই পুথিৰ নাম ভকতি-প্ৰদীপ; জগৎ-গুৰুৱে এই পুথি ৰচনা কৰিলে। শঙ্কৰমাধৱ দুয়ো একে নাৰায়ণ; তেওঁলোক জীৱৰ তৰণৰ নিমিত্তে গুৰু শিষ্য ভাৱে অৱতাৰ হৈছেহি। শঙ্কৰদেৱে মাধৱদেৱত সম্পূৰ্ণ শকতি থাপি স্বধামলৈ গতি কৰিলে। এতিয়া মাধৱদেৱ সুন্দৰীত ধৰ্ম্ম প্ৰকাশ কৰি আছে।"

এই কথা শুনি বৰবিষ্ণু আতাই তেতিয়াই মনতে থিৰ কৰিলে যে তেওঁ মাধৱদেৱক গুৰু মানি ধৰ্ম্মক ধৰিব। তেওঁ নাৰায়ণ ঠাকুৰক শুধিলে "মই কেনেকৈ মাধৱদেৱক পাম ? মোক তেখেতৰ ওচৰলৈ লৈ যাওক।" ঠাকুৰ আতাই তেওঁক শুধিলে, কি নিমিত্তে তেওঁ আহিছিল বুলি। বৰবিষ্ণু আতাই কলে মোক চিলাৰ ধানৰ কঠিয়া লৈ যাবলৈ সকলোৱে পাচি পঠিয়াই দিছিল ; তাকে নিবলৈ বুলি বিচাৰি আহি আপোনাৰ ঘৰ পালোঁহি। মোৰ লগত আৰু তিনিজন মানুহ আহিছে। এই কথা শুনি ঠাকুৰ আতাই তেওঁক কঠিয়া দি কলে "বাপু, তুমি এই বিধান লৈ ঘৰলৈ গৈ বোৰাঁগৈ তাৰ পিছত আহিবা। তেতিয়া তোমাক গুৰুজনৰ ওচৰলৈ লৈ গৈ শৰণ দিয়াম।" এই কথা শুনি বৰবিষ্ণু আতাই সেই ৰাতি তাতে থাকি পিছদিনা পুৱাই উঠি ঘৰৰ ফালে গলগৈ। ঘৰ পাই তেওঁ সকলোকে কঠিয়া বাঁটি তাত মাথোন চাৰি দিন থাকি উভতি আহি ঠাকুৰ আতাৰ ঘৰ পাই ঠাকুৰ আতাক সেৱা কৰিলে। ঠাকুৰ আতাই তেওঁক কুশল বাৰ্ত্তা পুছি ব্ৰতে উপবাসে ৰাখি, গুৰু আৰৱণ বস্ত্ৰ, নৈবেদ্য লৈ, তেওঁক লগত লৈ সুন্দৰীলৈ যাত্ৰা কৰি গল। সুন্দৰী থানৰ গছ দূৰৰপৰা দেখি ঠাকুৰ আতাই বৰবিষ্ণুক কলে "শুনা বাপু, সৌৱা গুৰুজনৰ থান ; গুৰুজনৰ উদ্দেশ্যে ইয়াতে পৰি এটি দণ্ডৱৎ কৰাঁ।" ইয়াৰ পিছত ঠাকুৰ আতাই তেওঁক লগত লৈ মাধৱদেৱৰ সমীপত উপস্থিত হলত মাধৱদেৱে "সখি এইটি কোন" বুলি শুধিলত ঠাকুৰ আতাই কলে "এওঁৰ নাম বিষ্ণু ; এওঁ দক্ষিণ-কূলত আপোনাৰ যশ শুনি আপোনাৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰিবলৈ আশা কৰি আহিছে।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে কৌতুক কৰি ঠাকুৰ আতাক কলে "সখি তুমি কি কাম কৰিলা ; অভকতৰ সঙ্গত আহিলা ?" ঠাকুৰ আতাই উত্তৰ দিলে "যেতিয়াই থানৰ বৃক্ষ দেখা পোৱা হল তেতিয়াই তেওঁৰ হতুৱাই আপোনাৰ ফালে এটি দণ্ডৱৎ কৰাই আনিছোঁ।" মাধৱদেৱে হাঁহি কলে "সখি তুমি আগেয়ে শাহটি লৈ বাহটি আমালৈ আনিছা।" নাৰায়ণ ঠাকুৰে উত্তৰ দিলে "বাপ, শাহ বাহ সকলো আপোনাৰ চৰণত সমৰ্পণ কৰা আছে।" এই উত্তৰ শুনি মাধৱদেৱে বৰ ৰং পাই, বিষ্ণু আতাক শৰণ কৰালে। ধৰ্ম্মক ধৰি ববিষ্ণু আতা সাত দিন মাধৱদেৱৰ লগত পৰম ভক্তি ভাৱে গুৰু সেৱা ধৰি আছিল। সাত দিনৰ মূৰত মাধৱদেৱে তেওঁক শাস্ত্ৰ এখনি দি কলে "বিষ্ণু, তুমি এতিয়া ঘৰলৈ যোৱাঁ। এই শাস্ত্ৰখন আগত থৈ তুমি যাক কায়-বাক্য-মনে-সমন্বিতে পাবা তাক শৰণ কৰাবা।" গুৰুজনৰ বাক্যত ববিষ্ণু আতা নিজৰ ঘৰলৈ উভতি গল ; আৰু প্ৰথমতে তেওঁ তেওঁৰ ভাৰ্য্যা পুত্ৰ সকলক শৰণ লগালে। লাহে লাহে এই বাতৰি পাই দক্ষিণ-কূলৰ লোকসকলে ববিষ্ণু আতাৰ পাশলৈ আহি শৰণ লৈ ভকতীয়া হবলৈ ধৰিলে।

পঞ্চবিংশ অধ্যায়

বুঢ়া আতা। ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতা

তাঁতীকুচি গ্ৰামত গোপাল বুঢ়া আতা নামে এজন আছিল। তেওঁ চৈতন্যপন্থী মহাজন এজনৰ ওচৰত ধৰ্ম্ম লৈ চৈতন্যীয়া ভকতসকলেৰে সৈতে হৰিগুণ গাই ফুৰিছিল। এদিন গোপাল বুঢ়া আতাই তেওঁ আশ্ৰয় কৰা সেই মহন্তক সকলোৰে আগতে এফাকি পদৰ অৰ্থ শুধিলত মহন্তই কলে "মই তাৰ অৰ্থ নাজানো, যিজনে সেই পদ কৰিছে তেওঁহে জানে।" এই উত্তৰ শুনি বুঢ়া আতাই ভাবিলে "মিছাতে এওঁৰ সঙ্গত আজি মই অতদিন ৰলোঁ; কেনেকৈ এওঁৰপৰা সংসাৰ তৰিম! এওঁৰ সঙ্গ এৰি মাধৱদেৱৰ সঙ্গলৈ যাওঁ।" ইয়াকে ভাবি তেওঁ তেওঁৰ চৌধজন পালীৰে সৈতে সুন্দৰীদিয়ালৈ আহি মাধৱদেৱৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ মাধৱদেৱৰ চৰণত পৰি সেৱা কৰি তেওঁলোক ধৰ্ম্মক ধৰিবলৈ আহিছে বুলি কলে। মাধৱদেৱে তেওঁলোক কৰপৰা আহিছে, আগেয়ে তেওঁলোকে কাক আশ্ৰয় কৰি আছিল বুলি শুধিলত, বুঢ়া আতাই কলে "বাপ, আমি ৰামৰমীয়াৰ ধৰ্ম্ম শিকি তেওঁলোকৰ সঙ্গত ফুৰিছিলোঁ; কিন্তু আমাৰ মনত সন্তোষ নাই। আমাৰ গুৰু মহন্তজনক আপুনি ৰচনা কৰা বিতোপন পদ এফাকিৰ মানে শুধিলত তেওঁ আমাক কলে 'যি সেই পদ ৰচনা কৰিছে তেওঁহে তাৰ অৰ্থ জানে, মই নাজানো।' এনেকৈ তেওঁ কোৱা শুনি আমি তেওঁক এৰি আপোনাৰ ওচৰলৈ আহিলোঁ।" এই বুলি বুঢ়া আতাই পদফাকি মাতিলত মাধৱদেৱে তাৰ অৰ্থ সুন্দৰকৈ প্ৰপঞ্চি কৈ দিলে। বুঢ়া আতাই সেই কথা শুনি পৰম প্ৰেমত নিমগন হৈ মাধৱদেৱৰ ওচৰত শৰণ প্ৰাৰ্থনা কৰিলত, মাধৱদেৱে তেওঁলোকক কলে বাৰু শৰণ দিয়া হব; কিন্তু তোমালোকে তোমালোকৰ সেই গুৰুক পৰিহাৰ কৰিছোঁ বুলি তেওঁৰ নামে মাটিত আঁক এটা দি আঁকটো ভৰিৰ বুঢ়া আঙ্গুলিৰে মচি দিয়াঁ।" এই কথা

শুনি বুঢ়া আতাৰ লগৰীয়া চৌধজনে তেনে কৰিলে; কিন্তু বুঢ়া আতাই বিনয় কৰি মাধৱদেৱক জনালে 'বাপ, সেইজনকে আশ্রয় কৰি আমি আপোনাক পালোঁ, এতেকে আঁকটি ভৰিৰে মছিবলৈ নকৈ যেন হাতেৰে মছিবলৈ আজ্ঞা দিয়ে।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে সন্তোষ পাই বুঢ়া আতাক "আৰু আঁকটো মাৰিব নালাগে" বুলি কৈ শৰণ দিলে; আঁকটো ভৰিৰ আঙ্গুলীৰে মছোতা সঙ্গী পালীকেইজনক শৰণ নিদি পঠিয়াই দিলে। বুঢ়া আতাই মাধৱদেৱৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰি নিজৰ ঘৰলৈ গৈ তেওঁৰ ভাৰ্য্যাকো ধৰ্ম্মক ধৰালে। ইয়াৰ পিছত তেওঁ গুৰুজনক প্রার্থনা কৰি ঘোষা-কীৰ্ত্তনৰ পাল লৈ ওঠৰজন পালীৰে সৈতে ঘোষাকীৰ্ত্তন কৰিবলৈ ধৰিলে। বুঢ়া আতাৰ আৰু এটি নাম মথুৰাদাস।

অসম ৰজাৰ গৰগাঁও নামে নগৰত (আজিকালি নাজিৰা বোলে) গোপাল নামে এজন শক্তিমন্ত পুৰুষ আছিল। তেওঁলোকৰ উপৰিপুৰুষজনৰ নাম ৰুদ্ৰেশ্বৰ; কুল কায়স্থ। গোপালৰ পিতৃৰ নাম ৰাজেশ্বৰ (১)* অথবা কামেশ্বৰ, মাকৰ নাম বজ্ৰাঙ্গী। কামেশ্বৰে নাজিৰাৰ খোখোৰা গ্রামৰ নাচনীঘাট নামে ঠাইত বাস কৰিছিল। তাতে ১৪৩৬ শকত গোপালৰ জন্ম হয়।

গোপাল আতাৰ মাক বজ্ৰাঙ্গীৰ এখন পাণৰ পোহাৰ আছিল। এদিন অসমৰ ৰজাৰ কোৱঁৰ এজনে (২) হাতীত উঠি আহি তেওঁৰ পোহাৰৰ পাণ সোপাকে তেওঁৰ হাতীক খুৱালে। গোপাল আতাই এই কাৰ্য্য দেখি থাকি ক্রোধ কৰি হাতীটোৰ নেজত ধৰি তাক টানি নি গৰখাৰৈত পেলাই দিলত, ৰজাৰ কোৱঁৰো হাতীৰ পিঠিৰপৰা বাগৰি পৰিল। তেওঁ এনে হোৱা দেখি তেওঁক ৰজাই ধৰি কাটিব বুলি ভয় পাই মাকেৰে সৈতে দুয়ো তেতিয়াই লৰালৰিকৈ নাৱত উঠি পলাই গুচি গল। পিছত ৰজাই তেওঁক ধৰিবলৈ মানুহ পঠিয়াই অনেক বিচৰাইও নাপালে। তেওঁ মাকেৰে সৈতে গৈ বেহাৰৰ ৰজাৰ কামৰূপত থকা নগৰ বৰনগৰৰ ওচৰত ভৱানীপুৰ নামে গ্রামত উঠি বসতি কৰি ৰলগৈ। অচিৰতে গোপাল আতাই বেহাৰৰ ৰজা নৰনাৰায়ণৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰি ভৱানীপুৰৰ কুমাৰসকলৰ ওপৰত চৰ্দ্দাৰ হৈ

---

(১)* ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতাৰ চৰিত্ৰত তেওঁৰ পিতৃৰ নাম কামেশ্বৰ বুলি আছে; এতেকে সেইটোকে ঠিক বুলি আমি গ্রহণ কৰিলোঁ।

(২) নাজিৰ ৰজাৰ কোৱঁৰ বুলি ওপৰত উল্লেখ কৰা চৰিত্ৰ পুথিত আছে।

কুমাৰৰ গাৱঁত চৰ্চ্চাৰি কৰিবলৈ ধৰিলে। এই সময়তে তেওঁৰে সৈতে নাৰায়ণ ঠাকুৰ আতাৰ আলাপ পৰিচয় হয়; আৰু ঠাকুৰ আতাৰ বাক্যতে তেওঁ, আমি এই গ্ৰন্থৰ আগ ছোৱাত কৈ অহা, শঙ্কৰদেৱৰ নিমিত্তে, শঙ্কৰদেৱ কুমাৰকুচিত থাকোতে তাত পাটুকা (পাটকুৰা) এটি কৰাই দিয়ে, আৰু শঙ্কৰদেৱক সেৱা কৰি আছে। কিন্তু তেতিয়া তেওঁৰ ধৰ্ম্মক ধৰিবৰ ইচ্ছা নহল। নাৰায়ণ ঠাকুৰৰ বিধান মতেই গোপাল আতাই কন্যা এটী বিবাহ কৰিলে। ইয়াৰ পিছত চৈতন্যপন্থী ৰামৰমীয়াৰ ধৰ্ম্ম ধৰিবৰ নিমিত্তে ৰামৰমীয়াসকলৰ লগত তেওঁ ঘুৰি ফুৰিছিল। তেওঁ ৰামৰমীয়াৰ লগত ফুৰোঁতে এদিন দেখিলে—শিষ্য এঘৰত ৰামৰমীয়াসকলক যি জলপানৰ দ্ৰব্য দিয়া হৈছিল, কাঠৰ চৰিয়া এটা আনি তাত সেই সকলোবোৰ ভৰাই ৰামৰমীয়াৰ গুৰুৱে ভৰিৰে খচকি সানি তাক সকলো শিষ্যক বাঁটি দিলে, আৰু শিষ্যসকলে ভক্তিৰে সৈতে তাকে খালে। এই কাৰ্য্য দেখি গোপাল আতাই ভাবিলে "এইটো কি বিসদৃশ কাম! এনেজন গুৰু নিশ্চয় শিষ্য কৰিবৰ যোগ্য নহয়। সুন্দৰীৰ মাধৱৰ সুনিৰ্ম্মল ধৰ্ম্ম, সেই ধৰ্ম্মক ধৰি সকলো জীৱ কুশল হৈছে। এওঁকো তেওঁৰ ঠাইলৈ লৈ যাওঁ, মাধৱদেৱে যদি এওঁৰে সৈতে আলাপ কৰে তেন্তে মই এওঁক গুৰু লম; নহলে এওঁৰ সঙ্গ পৰিহাৰ কৰি মাধৱক গুৰু মানি তেওঁৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্মকে ধৰি থাকিম।" ইয়াকে মনতে থিৰ কৰি ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতাই তেওঁ গুৰু লব খোজা সেই চৈতন্যীয়া গুৰুজনক লগত লৈ মাধৱদেৱৰ ওচৰলৈ গল। দুবাৰ তিনিবাৰ সেইজনে মাধৱদেৱক মাতি মাধৱদেৱৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিব নোৱাৰি ৰাগ কৰি তাৰপৰা উঠি গুচি গল। তেতিয়াই গোপাল আতা সেইজনৰ লগ এৰি তাতে বল। গোপাল আতাক দেখি মাধৱদেৱে সুধিলে "তুমি কিয় ৰলা?" গোপালে কলে "মই আপোনাৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰিবৰ নিমিত্তে নিশ্চয় কৰি আহিছো, কৃপা কৰি মোক শৰণ দিয়ক।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে তেওঁক মাধৱ মণ্ডলৰ ঘৰতে থাকিবলৈ আদেশ কৰিলত তেওঁ চাৰি দিন তাতে আছিল। চাৰি দিনৰ মূৰত গোপালক শৰণ দিবৰ নিমিত্তে ঠাকুৰ আতাই মাধৱদেৱৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা কৰি কলত, মাধৱদেৱে মাধৱ মণ্ডলক গোপাল আতাৰ কেনে স্বভাৱ, কেনে লক্ষণ, তেওঁ কেনে লোক, এই কথা সুধিলত, মণ্ডলে কলে "বাপ, কি কম, লোকটি বৰ সদাচাৰী; অতি আগ্ৰহ কৰি ভক্তিধৰ্ম্ম বাঞ্ছা কৰি আছে।" এই কথা

শুনি মাধৱদেৱে গোপাল আতাক শৰণ দিলে, আৰু গোপালে ধৰ্ম্মক ধৰি গুৰুজনৰ লগতে থাকি গুৰুসেৱা ভক্তি কৰি থাকিবলৈ ধৰিলে। চাউল গিজোৰা হলে, প্ৰথমতে মাধৱদেৱে গোপাল আতাৰ পাতত বাঢ়ি দিয়ে দেখি নাৰায়ণ ঠাকুৰে গোপাল আতাক এদিন মনে মনে কলে যে তেওঁ পৃথকে অন্ন ভোজন কৰিবলৈ লওক, কাৰণ তেওঁৰ পাতত আগেয়ে অন্ন বাঢ়ি দি তাৰ পিছত হে গুৰুজনে নিজৰ পাতত অন্ন লয়; তাৰ দ্বাৰাই তেওঁৰ গাত অলপ দোষ পৰে। এই কথা শুনি গোপাল আতাই সুকীয়াকৈ সুন্দৰকৈ ঘৰ সজাই লৈ ধৰ্ম্ম আচৰণ আৰু গুৰুক সেৱা ভক্তি কৰি থাকিবলৈ ধৰিলে। গোপাল আতাই কোৱা কথাবোৰ গুৰুজনৰ মনেৰে সৈতে মিলি যায় দেখি মাধৱদেৱে তেওঁৰ নাম "কথাৰ-সাগৰ" দিলে।

ইয়াৰ পিছত অচ্যুত গুৰুৱে মাধৱদেৱৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰি গুৰুৰ সঙ্গত থাকিবৰ ইচ্ছা কৰিলত, মাধৱদেৱে গোপাল আতাক কলে "গোপাল, তুমি গুৰু-দক্ষিণা দিয়াঁ।" গোপাল আতাই সুধিলে "বাপ, কওক কি দিম?" গুৰুৱে কলে "তোমাৰ সুন্দৰ বহাখনি এওঁক এৰি দিয়াঁ।" এই কথা শুনি গোপাল আতাই আনন্দ মনেৰে নিজৰ ঘৰটি অচ্যুত গুৰুক এৰি দিলে আৰু তাৰ পিছত আকৌ এটি সুন্দৰ নতুন ঘৰ প্ৰস্তুত কৰি লৈ থাকিল। ইয়াৰ কিছুদিনৰ পিছত যদমণি আতৈয়ে মাধৱদেৱৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰিলত, মাধৱদেৱে গোপাল আতাক তেওঁৰ দ্বিতীয়বাৰ সজা বহাখনি যদুমণিক দিবলৈ কলত গোপাল আতাই সেইখনো সন্তোষ মনেৰে তেতিয়াই যদুমণিক এৰি দিলে। গোপাল আতাৰ এনে স্বাৰ্থত্যাগ দেখি মাধৱদেৱে মহা তুষ্ট হৈ তেওঁক কলে "গোপাল, তুমি এতিয়া নিজৰ গৃহলৈ যোৱা, তাত তোমাৰ পৰিবাৰ আছে। তুমি পৰম নিৰ্ম্মল ভক্তি আচৰণ কৰি থাকিবা; আৰু এইখন শাস্ত্ৰ দিওঁ, ইয়াক থাপনা কৰি থৈ লোককো ধৰ্ম্মক ধৰাবা।" এই আজ্ঞা শুনি ভৱানীপুৰীয়া গোপাল-আতা স্বগৃহলৈ উভতি গল।

হৰিহৰ আতাৰ ঘৰ উজনিৰ নাজিৰাত। তেওঁ কৰায়েকৰ নাম বৰহৰি। তেওঁলোক দৈবজ্ঞ, জ্যোতিষ শাস্ত্ৰত পৰম পণ্ডিত। বৰহৰিয়ে জ্যোতিষৰ গণনা কৰি ভূত ভবিষ্যত কোৱাত বৰ পাৰ্গতালি লভিছিল। এদিন আসামৰ ৰজাই ৰাজসভাত বৰহৰিক সুধিলে "বাৰু মোৰ মনটো

এতিয়া কত আছে কোৱাঁচোন?" বৰহৰিয়ে কলে "ঘৰৰ চতিৰ ওপৰত আছে।" ৰজাই আকৌ শুধিলে "এতিয়া কত আছে?" তেওঁ উত্তৰ দিলে "ৰাণীৰ দক্ষিণ স্তনত।" এই দুইটা উত্তৰ ঠিক হোৱা শুনি ৰজাই আচৰিত মানি ভাবিলে "ই দেখোন সকলোকে জানে। মোৰ ৰাজ্যলৈ কোনো শত্রু আহিলে, মই পলাই লুকাই থাকিলেও দেখোন ই মোক ধৰি দিব; ইয়াৰ আগত মই কেতিয়াও লুকাই থাকিব নোৱাৰিম; এতেকে ইয়াক বধ কৰাই ভাল।" ইয়াকে ভাবি তেওঁ বৰহৰিক কাটিবলৈ হুকুম দিলে। ককায়েকৰ এনে গতি হোৱা দেখি, ভয়ত হৰিহৰ আতা তেতিয়াই বেপাৰীৰ নাৱত উঠি ভটীয়াই পলাই গল। বাটত যাওঁতে তেওঁ মাধৱদেৱৰ গুণ যশৰ কথা শুনি ভাবিলে, "মোৰ এক ৰকমে ভালেই হল; ৰজাৰ ভয়ত পলাই আহি এতিয়া গুৰুদৰ্শন লভিম।" যাওঁতে বাটতে হৰিহৰে বংশীগোপাল, যদুমণি, আৰু শ্ৰীহৰি এই তিনিজন সাধুক লগ পালে। তেওঁলোকে হৰিহৰক কলে আমি মাধৱদেৱৰ পাশত ধৰ্ম্মক ধৰিবলৈ যাওঁহঁক।" হৰিহৰে সেই কথা শুনি বোলে "মোৰো সেই কাৰ্য্যই।" ইয়াকে কৈ চাৰিউজন একেলগে যাবলৈ ধৰিলে। বাটত হাজো পাই, সেই তিনিজনে কলে তেওঁলোকে হাজোৰ মাধৱক দৰ্শন কৰি যাব। হৰিহৰ আতাই কলে "এই জড় মাধৱত মোৰ সকাম নাই সুন্দৰীৰ চৈতন্য মাধৱত হে মোৰ কাৰ্য্য।" এই বুলি তেওঁ তিনিউকো তাতে এৰি সুন্দৰীলৈ গৈ মাধৱদেৱক প্ৰণাম কৰি ধৰ্ম্ম প্ৰাৰ্থনা কৰিলত মাধৱদেৱে তেওঁক শৰণ লগালে। হৰিহৰ আতাই ধৰ্ম্মক ধৰি মাধৱদেৱৰ সঙ্গতে থকাৰ ছমাহৰ পিছত তেওঁৰ সেই তিনিজন লগৰীয়া—বংশীগোপাল, শ্ৰীহৰি আৰু যদুমণি মাধৱদেৱৰ ওচৰত উপস্থিত হল গৈ। মাধৱদেৱে তেওঁলোকক পৰীক্ষা কৰি লৈ ধৰ্ম্মক ধৰালে, আৰু তেওঁলোকে গুৰুৰ সঙ্গত সেৱা ধৰি ৰল।

লক্ষ্মীকান্ত আতৈয়ে স্বপ্নাদেশ পাই মাধৱদেৱৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰিবলৈ উপস্থিত হৈ শৰণ মাগিলে। লক্ষ্মীকান্তৰ ঘৰ ধোপৰগুৰিত। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম পুষ্কৰ। পুষ্কৰ সাধু চৰিত্ৰৰ লোক আছিল। তেওঁ ব্যৱসায় কৰি জীৱিকা নিৰ্ব্বাহ কৰিছিল। লক্ষ্মীকান্ত জন্ম হোৱাৰ এমাহৰ পিছত তেওঁৰ মাতৃৰ পৰকাল হলত তেওঁৰ পিতৃ শোকত চিন্তাকুল হৈ বহি আছে, এনেতে তেওঁ (পিতৃয়ে) দেখিলে, ঘৰৰ চালৰপৰা জেঠীৰ কণী এটা মাটিত পৰি ভাগিলত তাৰপৰা পোৱালি এটা ওলাই অলপ সময় থাকি লাস-বীজ

খাই গাটো স্থিৰ কৰি লৈ সি মাখি এটা ধৰি খালে। তাৰ পিছত জেঠীৰ পোৱালিটো গৈ বেৰৰ ওপৰত উঠিল। এই ঘটনা দেখি পুৰুষে মনতে নিশ্চয় কৰিলে যে এই মা হীনা এমহীয়া শিশুৰ প্ৰতিপাল কৰিবলৈ নিশ্চয় এজন আছে; নতুবা কোনে এই জেঠীৰ পোৱালিটিক এতিয়াই ইমান প্ৰতিপাল কৰি ৰাখিলে। সেইজনেই সকলোৰে প্ৰতিপালনৰ গৰাকি ৰক্ষাকৰ্ত্তা ঈশ্বৰ। ঈশ্বৰৰ বাহিৰে আনৰ যতন চেষ্টা মিছা।" ইয়াকে ভাবি তেও ধন বস্তু সকলো আনি, শিশুটিৰ চাৰিউফালে থৈ সংসাৰ-সুখত বিৰক্ত হৈ তীৰ্থ কৰিবলৈ তেতিয়াই ওলাই গুচি গল। এনেদেখি লৰাটিৰ পেহাক পেহীয়েকে লৰাটি লৈ তুলিতালি ডাঙৰ কৰিলে। পেহাক পেহীয়েকে লক্ষ্মীকান্তক ডাঙৰ দীঘল কৰি লেখা-পঢ়া শিকাই নানা শাস্ত্ৰত পাৰ্গত কৰিলে। এইদৰে লক্ষ্মীকান্ত ওঠৰ বছৰীয়া হল। তেওঁ এই কালতে মাধৱ দেৱৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰি আছিল। বহুত তীৰ্থত ফুৰি ফুৰি ওঠৰ বছৰৰ মূৰত পুৰুষে নিজৰ গাওঁভূঁই চাবলৈ বুলি উভতি আহি অনুক্ৰমে মাধৱদেৱৰ থান সুন্দৰী পাই মাধৱদেৱক দৰ্শন কৰিবৰ মানস কৰি তেওঁৰ ওচৰ পালত মাধৱদেৱে তেওঁক "তুমি কোন" বুলি শুধিলত, তেওঁ "মই তীৰ্থযাত্ৰী" বুলি গুৰুজনৰ আগত কলে। মাধৱদেৱে তেওঁক লক্ষ্মীকান্তৰ ঘৰত থাকিবলৈ পঠিয়াই দিলে। লক্ষ্মীকান্তই বৰাগী আলহীজনক খাবলৈ দি সমাদৰ কৰি ৰাখি, পিছদিনা তেওঁক "আপুনি কৰ বৰাগী, কৰপৰা আহিছে", বুলি সুধিলত তেওঁ কলে "মোৰ নাম পুৰুষ; ঘৰ ধোপগুৰিত আছিল। মোৰ ভাৰ্য্যাই এমহীয়া লৰা এটি থৈ প্ৰাণ ছাৰি গলত মোৰ মনত বৰ বিৰকতি লাগি সৰ্ব্বস্বৰে সৈতে শিশুক ঈশ্বৰৰ চৰণত সমৰ্পণ কৰি তীৰ্থ কৰিবলৈ গুচি গলোঁ। মোৰ লৰাটিৰ নাম লক্ষ্মীকান্ত ৰাখিছিলো। মই এই ওঠৰ বছৰ নানা তীৰ্থত ভ্ৰমণ কৰি মোৰ জন্মভূমি চাবৰ মনেৰে আহি দেখিলোঁ—আগেয়ে মোৰ ঘৰ বাৰী যত আছিল এতিয়া তাত অৰণ্য। লৰাটি আৰু দ্ৰব্যবস্তু ঘৰবাৰী কলৈ গল একোৰে উৰাদিহ নাপাই গ্ৰামান্তৰলৈ আহি মাধৱদেৱক দৰ্শন কৰিবলৈ তেওঁৰ ওচৰ পালোহি। তেওঁ তোমাৰ ঘৰতে থাকিবলৈ পঠিয়াই দিলে।" এই বৃত্তান্ত শুনি লক্ষ্মীকান্তই কান্দি পুৰুষৰ ভৰিত দীঘল দি পৰি কলে "পিতা, তোমাৰে পুত্ৰ মই লক্ষ্মীকান্ত। পেহা-পেহীৰ প্ৰতিপালনত মই ইয়াতে আছোঁ।" এই কথা শুনি পুৰুষ আতৈয়ে আনন্দত আকুল হৈ পুতেকক আঁকোৱাল মাৰি ধৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে।

এইদৰে পিতা পুত্ৰৰ চিনাচিনি হলত, দুয়ো আনন্দমনেৰে ঘৰতে থাকিল। বাপেক অভকতীয়া দেখি পুতেকে তেওঁৰ সৈতে একে ঠাইতে ভোজন কৰিব নোৱাৰি তেওঁক কলে "পিতা, আমি গুৰুজনৰ ধৰ্ম্মক ধৰিছোঁ; তুমি ধৰা নাই; সেই বাবে তোমাৰে সৈতে একত্ৰে দুয়ো ভোজন কৰিবলৈ সঙ্কুচিত হৈছোঁ; এতেকে যাতে একত্ৰে দুয়ো ভোজন কৰিব পাৰোহঁক তাৰ দিহা কৰিব লগা হল।" এই কথা শুনি বাপেকে পুতেকক কলে "মোকো ধৰ্ম্মক ধৰোৱাঁ।" ইয়াৰ পিছত লক্ষ্মীকান্তই তেওঁৰ পিতৃক লৈ গৈ মাধৱদেৱৰ ওচৰত উপস্থিত হলত, মাধৱদেৱে "এওঁকোন" বুলি শুধিলত লক্ষ্মীকান্তই কলে "এওঁ মোৰ পিতৃ।" পুৰুষে ততালিকে কলে "লক্ষ্মীকান্ত হে মোৰ পিতা; কাৰণ তেওঁৰ নিমিত্তেহে মোৰ এই নতুন জনম হৈছে।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে আনন্দ মনেৰে পুৰুষ আতৈক শৰণ কৰালে। পুৰুষে কৃতকৃত্য হৈ গুৰুজনৰ ওচৰত বিদায় মাগিলত মাধৱদেৱে লক্ষ্মীকান্ত আতৈক কলে "আজিৰ পৰা তুমি, যি বাঞ্ছা কৰে, তাক ধৰ্ম্মক ধৰাবা।"

শ্রীশঙ্কৰদেৱৰ পূৰ্ব্বৰ আদেশ সুমৰণ কৰি মাধৱদেৱে ঘোষা শাস্ত্ৰ এখন ৰচনা কৰিবলৈ মনোগত কৰি, শ্রীৰাম আতাক পাত, মহী, কাপ, কাঠি আয়োজন কৰিবলৈ আদেশ কৰিলত শ্রীৰামে সেইবোৰ প্ৰস্তুত কৰি আনি কৰণি এটিত থৈ গুৰুজনৰ কাষে আগবঢ়াই দিলত, মাধৱদেৱে ঘোষা শাস্ত্ৰখনি ৰচনা কৰিবলৈ ধৰিলে। শ্ৰুতি স্মৃতি ভাগৱত গীতা আদি শাস্ত্ৰৰ সাৰ উদ্ধাৰ কৰি তেওঁ কিছুদিনৰ মূৰত শাস্ত্ৰখনি সমাপ্ত কৰি জীৱৰ তৰণৰ সাকো স্থাপন কৰিলে। যাক ঘুষি লোকে সংসাৰ তৰে, সেই কাৰণে শাস্ত্ৰখনিৰ নাম তেওঁ ঘোষা ৰাখিলে। সুন্দৰীদিয়াতে এই শাস্ত্ৰ বিৰচিত হয়। অনেক বৰগীত, নাট আৰু আদ্যকাণ্ড ৰামায়ণ মাধৱদেৱে সুন্দৰী থানতে ৰচনা কৰে।

চাৰিজন ভাই ককাই আছিল, তেওঁলোকৰ নাম হৰি, কৃষ্ণ, বিষ্ণু আৰু হাজাৰী যদুমণি। হৰি আৰু কৃষ্ণ এই দুইজনে বাণিজ্য কৰি ফুৰে, বিষ্ণু ৰজাৰ ঘৰত ৰাজকাৰ্য্যত থাকে, আৰু যদুমণিয়ে গৃহত থাকি গৃহস্থালি কাজ কাম চলায়।

হৰি আৰু কৃষ্ণই বেহা বেপাৰ কৰি ফুৰোঁতে মাধৱদেৱৰ গুণ যশ শুনি তেওঁৰ ওচৰলৈ গৈ ধৰ্ম্মক ধৰিলে। তেওঁলোকে ঘৰলৈ আহি হাজাৰী

আতৈবে সৈতে একেলগে ভোজন নকৰা দেখি হাজাৰাই সকলো বৃত্তান্ত শুনি তেৱেঁ। গৈ মাধৱদেৱক প্ৰাৰ্থনা কৰি শৰণ ললেগৈ। ইয়াৰ পিছত ৰজামৰৰপৰা বিষ্ণু আহিলত তেওঁৱে সৈতে ভ্ৰাতৃসকলে একে লগে বহি নোখোৱা দেখি তেওঁ আচৰিত মানি ভ্ৰাতৃসকলক তাৰ কাৰণ শুধি জানিব পাৰি তেৱেঁ৷ পিছদিনা মাধৱদেৱৰ ওচৰলৈ গৈ ভক্তিভাৱে শৰণ প্ৰাৰ্থী হল। নাৰেবে তেওঁ সুন্দৰীলৈ আহোঁতে, খোৰানদীৰ পাৰত ভাত পানী বান্ধি খাওঁতে শ্ৰীৰাম আতাও তাতে উপস্থিত হলগৈ। বিষ্ণুৱে ভাত খাই উঠি নৈত মুখ ধোৱা দেখি শ্ৰীৰামে তেওঁক অনাচাৰ কৰিছে বুলি কলত, বিষ্ণুৱে শ্ৰীৰামক কৰপৰা আহিলা বুলি শুধি জানিব পাৰি, তেওঁকো মাধৱদেৱৰ ওচৰলৈ লৈ যাবলৈ কলত শ্ৰীৰামে বিষ্ণুক লগত লৈ গৈ গুৰুজনৰ ওচৰত উপস্থিত কৰি দিলে। বিষ্ণুৰ প্ৰাৰ্থনা আৰু নাৰায়ণ ঠাকুৰৰ অনুৰোধত মাধৱদেৱে বিষ্ণুক শৰণ লগাই ধৰ্ম্মক দিলে।

ৰৰবিষ্ণু আতাই মাজে মাজে গুৰুজনৰ খৰবাখৰৰ লবলৈ আহি থাকে। তেওঁৰ পুতেক যদুমণিয়েও বাপেকৰ লগত এবাৰ আহি গুৰুক সেৱা কৰিলে। ৰৰবিষ্ণু আতাই পুতেকক মাধৱদেৱৰ পৰিচৰ্য্যা কৰি থাকিবলৈ নিযুক্ত কৰি থৈ গল। প্ৰতি মাহে বৰ বিষ্ণুৱে একোবাৰকৈ মাধৱদেৱৰ ওচৰলৈ আহি গুৰুসেৱা কৰি যায়হি। এদিন তেওঁ আহোঁতে বাটত ৰাতি হলত, গোহালি ভঙ্গা নামেৰে বুঢ়া এজনৰ ঘৰত ৰলত, বুঢ়াই তেওঁক আদৰ কৰি ৰাখিলে। অলপমান বেলিৰ পিছতে ৰৰবিষ্ণু আতাই বুঢ়াক গুৰুজন মাধৱদেৱৰ বাতৰি শুধিলত বুঢ়াই "কিছুদিন গুৰুৰ ওচৰলৈ যোৱা নাই, কব নোৱাৰেঁ৷" বুলি কলত, আতাই মহা খেদ কৰি, "গুৰুৰ বাতৰি কব নোৱাৰা লোকৰ ঘৰত নাথাকোঁ" বুলি জোৰ এটা লগাই লৈ তেতিয়াই তাৰপৰা গুচি আহিল। ৰাতি অনেক হোৱাৰ পিছত তেওঁ ওলোৱাহি দেখি তেওঁৰ মুখে ঘটনাটোৰ কথা শুনি মাধৱদেৱে সন্তোষ পাই তেওঁক খুৱাইবুৱাই ৰাখিলে।

এদিন মাধৱদেৱে শ্ৰীৰামক কলে "কথা-সুখত বহিবৰ মোৰ মন হৈছে, ঘৰবিলৰ পাৰত ঠাই প্ৰস্তুত কৰা।" গুৰুৰ আজ্ঞাত শ্ৰীৰামে স্থান প্ৰস্তুত কৰিলত সেৱকসকলেৰে সৈতে তেওঁ তাত বহি সাত দিন সাত ৰাতি কৃষ্ণ কথা ৰশৰাশি প্ৰকাশ কৰি আছিল। সকলো সেৱকে অমৃতৰ ধাৰৰ নিচিনা গুৰুৰ মুখঁৰ বচন শুনি পৰম প্ৰেমত মজি বৈছিল।

ষষ্ঠবিংশ অধ্যায়

মাধৱদেৱৰ ভক্তসকল

এদিন ৰামদাস ভূঞাই পুতেক ৰামচৰণক কলে, যে "ছ বছৰ হল, তুমি তোমাৰ মোমায়েৰাক দেখা নাই, এতেকে এবাৰ তেওঁৰ ওচৰলৈ যোৱা।" মাকে ৰামচৰণক কলে, "আগেয়ে তোমাৰ ভনীয়েৰাৰ ওচৰলৈ গৈ ভনীয়েৰাৰ সুখ-দুখৰ বুজ-বাজ লৈ তাৰ পিছত মোমায়েৰাৰ ওচৰলৈ যাবা।" এই বাক্য শুনি ৰামচৰণে প্ৰথমতে পাটবাউসীলৈ আহি ভনীয়েকৰ বুজ ললে। শঙ্কৰদেৱৰ পত্নীয়ে পুতেক হৰিচৰণক কলে "ভালেমান দিন হল, মাধৱ অহা নাই, এতেকে তুমিও ৰামচৰণেৰে সৈতে সুন্দৰীদিয়ালৈ গৈ তেওঁৰ বুজ-বাজ লোৱাগৈ।" এই কথা শুনি ৰামচৰণেৰে সৈতে হৰিচৰণ ঠাকুৰও মাধৱদেৱৰ ওচৰলৈ গল। গলয়াৰ মুখ নামে ঠাইত মাধৱদেৱৰে সৈতে তেওঁলোকৰ দেখা হল। ছ বছৰ মাধৱদেৱে ভাগিনিয়েক ৰামচৰণক দেখা নাছিল; ইয়াৰ ভিতৰতে ৰামচৰণ ভালেমান ডাঙৰ হৈছিল; সেইদেখি মোমায়েকে ৰামচৰণক চিনিব নোৱাৰি হৰিচৰণ ঠাকুৰক শুধিলে "তোমাৰ লগত এইটি কোন আহিছে? আৰু আই কেনে আছে?" হৰিচৰণে কলে "এইটি তোমাৰ ভাগিন ৰামচৰণ। আই ভালে আছে; তেওঁ মোক তোমাৰ বুজ লবলৈ ৰামচৰণেৰে সৈতেই পঠিয়াই দিলে।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে আনন্দিত হৈ তেওঁলোকক সমাদৰ কৰি ৰাখি গুৰুপত্নীলৈ দ্ৰব্যবস্তু অনেক দি হৰিচৰণ ঠাকুৰক পঠিয়াই দিলে, আৰু ৰামচৰণক লগতে ৰাখিলে।

এদিন ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতাই মাধৱদেৱৰ ওচৰলৈ আহি তেওঁৰ তাত হৰিকীৰ্ত্তন কৰিবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰি প্ৰাৰ্থনা কৰিলত, মাধৱদেৱে সন্তোষ মনেৰে ভকতসকলেৰে সৈতে ভৱানীপুৰলৈ গৈ হৰিকীৰ্ত্তন মহোৎসৱ সমাপন কৰিলে। গোপাল আতাই যৎপৰোনাস্তি সেৱা ভক্তি কৰি টকা বস্ত্ৰ দি

গুৰুজনক শোধ-পোছ কৰি বিদায় দি আগবঢ়াই থবলৈ লগতে নাৱত আহি-ছিল। ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাত বাটত মেঘাড়ম্বৰ হোৱা দেখি ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতাই মেঘক সম্বোধন কৰি কলে "হে মেঘ দেৱতা, তুমি বৰষুণ নিদিবা।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে বিৰক্ত হৈ গোপাল আতাক কলে "গোপাল, তুমি মেঘক এইদৰে কিয় বুলিলা? যাৰ ভয়ত চন্দ্ৰ, সূৰ্য্য পৱন সঞ্চাৰিত হয়, মেঘৰ কি শক্তি আছে, যে তাৰ আজ্ঞা লঙ্ঘিব পাৰে? দেৱৰ মধ্যত শ্ৰেষ্ঠ দৈৱকী তনয়। আন কোন দেৱতা তেওঁতকৈ বৰ আছে? এতেকে তোমাৰে সৈতে মোৰ যোৱা উচিত নহয়, তুমি নাৱৰপৰা নামা। তুমি নানামিলে অৱশ্যে ময়েই নাৱৰপৰা নামিব লাগিব।" এই কথা শুনি গেপাল আতাই "গুৰুবাক্য মই নিশ্চয় মানিম" এই বুলি নাও পাৰলৈ চপাবলৈ অপেক্ষা নকৰিয়েই কালজাৰ নদীৰ মাজতে নামি বল। চৰিত্ৰত আছে, নৈৰ পানী অগাঢ় দ আছিল, কিন্তু গোপাল নমা ঠাইত সেই পানী তেওঁৰ একাঠু মাথোন হল। মাধৱদেৱে এপাক উজাই গৈ শ্ৰীৰাম আতাক পঠিয়াই দি শোধালে "শ্ৰীৰাম, তুমি গোপালক শোধাগৈ, তেওঁ কেনে আছে? শ্ৰীৰামে আহি গোপাল আতাক সুধিলে—"গুৰুজনে মোক পঠিয়াই দিলে তোমাক শুধিবলৈ, তুমি কেনে আছা? জীয়াই নে মৰি?" গোপালে নৈৰ মাজৰপৰা উত্তৰ দিলে "সুখে আছোঁ। জীয়াই আছোঁ। মৰিম কিয়?" এই কথা শ্ৰীৰামে মাধৱদেৱক কলত, মাধৱদেৱে নামাতি থাকি আৰু এপাক গৈ আকৌ শ্ৰীৰামক পঠিয়াই দিলে, "শ্ৰীৰাম যোৱা, আকৌ গোপালক শোধাগৈ তেওঁ কেনে আছে?" শ্ৰীৰামে আকৌ গৈ সেই কথা গোপালক শুধিলত, গোপালে গৰ্ব্ব কৰি কলে "গুৰুৱে এৰিলে বুলি মই মৰি যোৱা নাই। মাধৱদেৱে বঠাৰ পাতেৰেহে নাও বায়, মই বঠাৰ নালে-পাতেৰে বাম বুলি তেওঁক কোৱাগৈ।" এই গৰ্ব্ববাণী শুনি মাধৱদেৱে গোপালৰ জগৰ ধৰি গুচি গল। চৰিত্ৰত আছে, যে গোপাল আতাৰ প্ৰভাৱত তেতিয়াই নৈত বালি পৰি তেওঁলৈ বাট কৰি দিলত তেওঁ পাৰত উঠিলহি। নৈৰ পাৰত বাস কৰি থকা অসংখ্যাত নদীয়াল আৰু আন লোকে তেওঁক আদৰ কৰি নৈ গৈ সেৱা সৎকাৰ কৰিলে।

ইয়াৰ কিছুমান দিনৰ পিছত গোপাল আতাই মনত বিমৰিষ কৰি চাই বুজিলে যে তেওঁ গুৰুজনৰে সৈতে তেনে ব্যৱহাৰ কৰাটো ভাল হোৱা নাছিল; এতেকে তেওঁ গুৰুজনৰ ওচৰত ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰি জগৰ ভজাই

উচিত। ইয়াকে ভাবি তেওঁ পৰোপকাৰী নাৰায়ণ ঠাকুৰক ধৰিলে, যেন নাৰায়ণ আতাই মাধৱদেৱক প্ৰাৰ্থনা কৰি তেওঁৰ জগৰটো ভঙাই দিয়ে। নাৰায়ণ ঠাকুৰে গোপালক কলে, "তুমি জগৰ লগোৱা বাবে দণ্ড দিব লাগিব; সেইদেখি এশ টকা দণ্ড লৈ মোৰে সৈতে গুৰুজনক ওচৰলৈ আহা।" এই কথা শুনি গোপাল আতাই এশ টকা ৰূপ, এশখন ভাৰ লৈ ঠাকুৰ আতাৰে সৈতে সুন্দৰীলৈ গল। ঠাকুৰ আতাই গোপালক বাহিৰতে থৈ ভিতৰলৈ গৈ নানা কাতুৰ্ব্বাদ কৰি গোপালক ক্ষমা কৰিবলৈ মাধৱদেৱক প্ৰাৰ্থনা কৰিলত, মাধৱদেৱে সন্তুষ্ট হৈ গোপালক ভিতৰলৈ আনিবলৈ কলত ঠাকুৰ আতাই তেওঁক ভিতৰলৈ আনিলে। গোপালে দণ্ডৱতে পৰি গুৰু-জনক ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰি তেওঁ কৰা জগৰৰ বাবে অনুতাপ কৰিলত, মাধৱ-দেৱে তেওঁক ক্ষমা কৰিলে। সেই দিনাৰ পৰা গোপাল আতাই আকৌ আগৰদৰে মাধৱদেৱৰ পাশলৈ আহি গুৰুক সেৱা ভক্তি কৰি থাকিবলৈ ধৰিলে। ইয়াৰ পিছত গোপাল আতাই আকৌ এবাৰ গুৰুজনক তেওঁৰ ঠাইলৈ নিবৰ মন কৰি নতুনকৈ বাৰী ঘৰ কৰিলে, চাপ মাৰি তাত সুন্দৰকৈ কল গছ কলে; প্ৰতিজোপা কলত থোকাথোকে কল পকিল; কল ফুলেৰে বাৰীখন সুশোভিত হল। গোপালে মাধৱদেৱক যাবলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিলত, নাৰায়ণ ঠাকুৰৰ বিশেষ অনুৰোধত মাধৱদেৱে সেৱকসকলৰে সৈতে ভৱানী-পুৰলৈ গৈ হৰিকীৰ্ত্তনাদি কৰিলে। গোপালে গুৰুজনক নানা প্ৰকাৰ সেৱা ভক্তি কৰি তুষ্ট কৰি আগ বঢ়াই থলে।

এদিন কণ্ঠভূষণ গুৰুৱে প্ৰাৰ্থনা কৰি মাধৱদেৱক জনালে, তেওঁৰ ঘৰত হৰিকীৰ্ত্তন কৰিবলৈ গুৰুজন সেৱকসকলেৰে সৈতে যাব লাগে। কণ্ঠভূষণৰ প্ৰাৰ্থনাত মাধৱদেৱে, ভক্তসকলেৰে সৈতে তেওঁৰ গৃহলৈ গৈ হৰিকীৰ্ত্তন মহোৎসৱ সম্পন্ন কৰিলে। কণ্ঠভূষণৰ ভাৰ্য্যা ৰামৰাম গুৰুৰ দুহিতা। তেওঁ মাধৱদেৱক নানা ভক্তি সৎকাৰ কৰি ভোজন কৰাই, ভোজ-নান্তে স্বামীৰে সৈতে অন্ন পাত্ৰবোৰ মূৰত তুলি লৈ, "পাইলোঁ পাইলোঁ ৰে কৃষ্ণপদ-পঙ্কজৰ ধূলি। ব্ৰহ্মা হৰে শিৱে ধৰে শুদ্ধ হওঁ বুলি॥" এই ঘোষা গাই সেইবোৰ নদীৰ জলত বিসৰ্জন কৰি আহি গুৰুজনৰ চৰণ বন্দনা কৰিলে। ইয়াৰ পিছদিনা মাধৱদেৱ সুন্দৰীলৈ উভতি আহিল।

এদিন শ্ৰীৰামেৰে সৈতে মাধৱদেৱ ঠাকুৰ-আতাৰ ঘৰলৈ গলত ঠাকুৰ আতাই আগবঢ়াই লৈ গৈ বাৰ্ত্তা পুছি তাতে থাকি ভোজন কৰিবলৈ প্ৰাৰ্থনা

কৰিলে। সেই দিনা গধূলি গুৰুজনে ভোজন কৰি তাতে থাকিল। পিছদিনা ৰাতিপুৱা তেওঁ আহিবলৈ ধৰাত পুৱাৰ সাজো তাতে মাধৱদেৱে ভোজন কৰি যাবলৈ নাৰায়ণ ঠাকুৰে প্ৰাৰ্থনা কৰাত মাধৱদেৱে স্নানকাৰ্য্য কৰি চাউল বহালে। সেই চাউল এজনী বুঢ়ীয়ে আগ দিনা ঠাকুৰ আতাৰ ভাৰ্য্যাক দিছিল। ঠাকুৰ আতাৰ ভাৰ্য্যাই খৰিকাৰে সেই চাউল বাছি গুৰুজনৰ ভোজনৰ নিমিত্তে দিছিল। কিন্তু চাউল বহোৱাৰ পিছত মাধৱদেৱে দেখিলে, তাত সৰু শামুক এটা আছে। তেতিয়াই তেওঁ সেই পাক এৰি স্নান কৰিলত, ঠাকুৰ আতাই ভাৰ্য্যাৰ ওপৰত ক্ৰোধ কৰিলে। তেওঁক ক্ৰোধ কৰা দেখি মাধৱদেৱে ক্ৰোধ নকৰিবলৈ কৈ কলে "বুঢ়ী এজনীয়ে ভকতি কৰি পৰমানন্দৰ মাৱক এই চাউল দিছিল; পৰমানন্দৰ মাৱে বুঢ়ীৰ কাতৰ প্ৰাৰ্থনাত দয়াপৰবশ হৈ এই চাউল মোক ভোজন কৰিবলৈ দিছিল; কিন্তু সেই চাউল ভোজন কৰিব লগীয়া নোহোৱা বাবে এনে হ'ল; এতেকে তুমি তেওঁৰ ওপৰত খং নকৰিবা। এই কথা হয় নে নহয় তুমি পৰমানন্দৰ মাকক শোধাঁ। তুমি খেদ নকৰিবা আকৌ আমি চাউল সিজাই ভোজন কৰিম।" ইয়াৰ পিছত নাৰায়ণ ঠাকুৰে তদন্ত কৰি জানিলে কথা সঁচা। আকৌ মাধৱদেৱে নতুনকৈ চাউল সিজাই ভোজন কৰি আনন্দমনেৰে সখিয়েকৰ সৈতে সুন্দৰীৰ থানলৈ আহিল।

যদুমণি নামে মাধৱদেৱৰ এজন সেৱক ব্ৰাহ্মণ আছিল; তেওঁ প্ৰত্যহ সুন্দৰীথানৰ প্ৰসঙ্গত পাঠ পঢ়ে। কাৰ্য্যবশত: তেওঁ উজান ৰাজ্যলৈ গলত, প্ৰসঙ্গতে পাঠ পঢ়িবলৈ পাঠক নাইকিয়া হ'ল। প্ৰসঙ্গত পাঠ পঢ়িবলৈ পাঠক নাই বুলি ভকতসকলে মাধৱদেৱক জনালত শ্ৰীৰাম আতাই "আমি পাঠক আনি দিম" এই বুলি কৈ তেওঁ পাঠক বহা ঠাইত কঠ এখনি পাৰি ৰামচৰণ ঠাকুৰক তাত বহুৱাই দিলে। সেই দিনাৰপৰা ৰামচৰণে প্ৰসঙ্গত পাঠ পঢ়িবলৈ ধৰিলে। এদিন মাধৱদেৱে ৰামচৰণক কলে "বাপু ৰামচৰণ, তোৰ আখৰ ভাল, এতেকে তই বলিছলন পুথিখনি মোক নকল কৰি দে" এই আজ্ঞা শুনি ৰামচৰণে বলিছলন পুথিখন মোমায়েকক লেখি দিলত মোমায়েকে আখৰ দেখি শলাগিবলৈ ধৰিলে। মাধৱদেৱৰ ভাগিন বুলি সকলোৱে ৰামচৰণক আদৰ কৰি টকা শিকা দি সেৱা কৰে। লৰা ৰামচৰণ বৰ উৎসাহপ্ৰিয় আছিল। জাৰ কালি ভকত সকলে হাবিৰপৰা খৰি লুৰি আনোতে বাটত ৰামচৰণে খৰিৰ বোজাত ধৰি তেওঁলোকে টানি লৈ

ফুৰায়। এই কথা এদিন মাধৱদেৱে শুনি ৰামচৰণক তেনে কৰিবলৈ নিষেধ কৰিলত, সেই দিনাৰপৰা আৰু ৰামচৰণে তেনে দুষ্টালি কৰিবলৈ এৰিলে। মাধৱদেৱে তেওঁক শৰণ লগাই উপদেশ দি শিকোৱা বুজোৱাৰ দিনৰেপৰা ৰামচৰণে হাস্য উপহাস কৰা স্বভাৱ এৰি ধীৰ দ আৰু সুনিৰ্ম্মল চৰিত্ৰৰ হল।

নাৰায়ণ নিৰঞ্জন নামে দুজন বৰ সাত্ত্বিক চৰিত্ৰৰ সাধু ভকত আছিল। তেওঁলোকে এদিন আন আন ভকতসকলেৰে সৈতে হাবিত খৰি লুৰিবলৈ গৈ দেখিলে, দীঘল দীঘল তৃণবোৰ বতাহত হালিজালি আছে। তেওঁলোকে দুজনে সদায় ব্ৰহ্মজ্ঞানত মজি থাকি জগতক ব্ৰহ্মময় দেখি থাকে। বনবোৰ সেই দৰে বতাহত হালিজালি থকা দেখি তেওঁলোকে ভাবিলে, সেইসকল ঈশ্বৰৰ পৰম ভক্ত, হালি-জালি সেইসকলে ঈশ্বৰৰ নাম গাই আছে। সেই ভাবতে তেওঁলোকে দুয়ো অনুপ্ৰাণিত হৈ তাতে বহি নাম গাবলৈ ধৰিলে। ৰাত্ৰি হ'ল, লগৰ আনবোৰ লোকে তেওঁলোকলৈ সিমান দৃষ্টি নকৰি খৰি লুৰি ঘৰলৈ গল, কিন্তু তেওঁলোক বাহ্যজ্ঞান শূন্য হৈ প্ৰেমানন্দ ৰসত মজি সেই ভাবেই হাবিত বহি ৰল। মাধৱদেৱে পুৱা তেওঁলোকক নেদেখি তেওঁলোকৰ কথা খৰি লুৰিবলৈ যোৱা ভকতসকলক শুধি তেতিয়াই তেওঁ-লোকক বিচাৰিবলৈ হাবিলৈ ভকত পঠিয়াই দিলত, ভকতে গৈ দেখিলে নাৰায়ণ নিৰঞ্জন বাহ্যজ্ঞান শূন্য হৈ ব্ৰহ্ম সমাধিত বহি আছে। তেনে দেখি ভকতে সঁহাৰি দিলত তেওঁলোকে বাহ্যজ্ঞান লভি উঠি থানলৈ আহি মাধৱ-দেৱৰ চৰণত পৰি সেৱা কৰিলে।

ৰামচৰণক যোমায়েকে লগত ৰখা দেখি বাপেক মাক ৰামদাস আৰু উৰ্ব্বশী দুয়ো শুসুৰীৰপৰা উঠি আহি আকৌ সুন্দৰী দিয়াত থাকিলহি।

মাধৱদেৱৰ ভাৰৈয়েক ঘাগৰী-মাজীয়ে উজনিৰপৰা মাধৱদেৱক বিচাৰি আহি মাণ্ডৰী পালেহি। মাধৱদেৱৰ কোনো বাৰ্ত্তা নাপাই তেওঁ তাতে ঘৰবাৰী সাজি বাস কৰিলে। মাণ্ডৰীৰ মানুহৰ মুখে মাধৱদেৱে এই বাতৰি পাই মাজীক মতাই পঠিয়ালত মাজী আনন্দিত হৈ নবালবিকৈ মাধৱদেৱৰ পাশত উপস্থিত হলহি- মাধৱদেৱে ঘাগৰৰ খবৰ-বাতৰি তেওঁক শুধিলত তেওঁ কলে, "ঘাগৰত নানা উপদ্ৰৱ হোৱা দেখি তাৰপৰা ভটীয়াই তোমাক বিচাৰি আহি, কোনো ভূ-বতৰা নাপাই, শেহত মাণ্ডৰীতে বৈ তাতে ঘৰ-

বাৰী সাজি কৃষি কৰি আছোঁ। এতিয়া তোমাৰ বাৰ্ত্তা শুনি লৰালৰিকৈ আহিলোঁ।” মাধৱদেৱে আনন্দিত মনেৰে মাজী থাকিবলৈ ঠাই নিৰূপণ কৰি দিলত, মাজীয়ে মাধৱদেৱৰ ওচৰতে কিছু দিন থাকি প্ৰাৰ্থনা কৰি ধৰ্ম্মক ধৰিলে। ইয়াৰ পিছত ঘাগৰী মাজীক মাধৱদেৱে মাগুৰীলৈ পঠিয়াই দিলত, মাগুৰীত তেওঁ কিছু দিন থাকি আকৌ গুৰুজনৰ পাশ পালেহি। গুৰুজনে মাজীক কিয় আহিলা বুলি শুধিলত মাজীয়ে কলে “মাগুৰীৰ কোনোৱে, মই উজনি অসমৰ মানুহ, মোৰ জ্ঞাতি কুটুম, কুল, গোত্ৰ নাজানে বুলি মোৰে সৈতে খোৱা-লোৱা নকৰে, আৰু মোক ঘিণায়। এতেকে তাত মই এই দৰে অকলশৰীয়া হৈ কেনেকৈ থাকোঁ।” এই কথা শুনি গুৰুজনে তেওঁক কলে “তুমি যোৱাঁ, আমি অলপতে তোমাৰ ঘৰলৈ যাম।” ইয়াৰ পিছত মাধৱদেৱ ভক্তসকলেৰে সৈতে ঘাগৰী মাজীৰ ঘৰত উপস্থিত হল গৈ। মাজীয়ে তেওঁলোকক ভক্তি কৰি আগ বঢ়াই লৈ যোৱাৰ পিছত গুৰুজনে তেওঁৰ ঘৰত থাকি আনন্দ কৰি ভোজন কৰি, তাৰ পিছ দিনা গাৱঁৰ লোকসকলক মতাই আনি মাজীৰ আগগুৰি সকলো বৃত্তান্ত তেওঁলোকক কৈ মাজীৰ ভাৰ্য্যাৰ হতুৱাই অন্ন-ব্যঞ্জন বন্ধোৱাঁই সেৱকসকলক ভোজন কৰিবলৈ আদেশ কৰিলত, সেৱকসকলে গুৰুৰ আজ্ঞা পালি সন্তোষ মনেৰে ভোজন কৰিলে। ভোজনৰ আগেয়ে ঠাকুৰ আতাই মাজীৰ ঘৰত জাল আৰু খাপৰ দেখি গুৰুজনক কলে, “সখি, এওঁৰ ঘৰত আমি কেনেকৈ ভোজন কৰিম, এওঁ ব্যাধৰ কাম কৰে।” এই কথা শুনি মাজীয়ে গুৰু-জনক জনালে “বাপ, ঘৰৰ চাৰিউফালে অটব্য অৰণ্য; সেইদেখি বাঘৰ ভয়ত গোহালিত জাল এখন দি থৈছোঁ। বাঘ ভালুকৰ ভয়ত, হাতত জাঠি এডাল নহলে পথত চলিব নোৱাৰোঁ, জাঠিডাল দেখি বনৰীয়া জন্তু পলাই যায়, সেই দেখি তাক ৰাখিছোঁ; মই ব্যাধৰ কাম কৰিবলৈ সেইবোৰ ৰখা নাই।” এই কথা শুনি মাধৱদেৱে সন্তোষ পাই, একো দোষ নাই বুলি কৈ সেৱকসকলক নিঃশঙ্কচিত্তে অন্ন ভুঞ্জিবলৈ আজ্ঞা দিলে। ইয়াৰ পিছত মথুৰাদাস আতাক গুৰুজনে ঘাগৰীমাজীৰ জ্ঞাতি কৰি দিলে। গাৱঁৰ লোকসকলোকে মাধৱদেৱে “ঘাগৰীমাজী মোৰ বন্ধুজন, তোমালোকে সন্দেহ নকৰি তেওঁৰে সৈতে খোৱা লোৱা কৰা” বুলি কলত, সেই দিনাৰপৰা গাৱঁৰ লোকসকলে ঘাগৰীমাজীৰে সৈতে খোৱালোৱা কৰিবলৈ ধৰিলে।

মাধৱদেৱ যাগৰী মাজীৰ ঘৰত এইদৰে এমাহ আছে ; শঙ্কৰদেৱৰ পত্নীয়ে মাধৱদেৱৰ বাৰ্ত্তা লবলৈ হৰিচৰণ ঠাকুৰক পঠিয়াই দিলে। তাতে হৰিচৰণে মাধৱদেৱক লগ ধৰিলত, মাধৱদেৱে তেওঁক আদৰ-সাদৰ কৰি তেওঁৰ হাতত গুৰুপত্নীলৈ দ্ৰব্য বস্তু দি পঠিয়াই সুন্দৰীলৈ উভতি আহিল।

এদিন মাধৱদেৱে ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতাৰ নিমন্ত্ৰণত তেওঁৰ আলৈ যাওঁতে বাটত দেখিলে যে হৰিণ এটা ফান্দত পৰি চট্ফট কৰি আছে। তেওঁ হৰিণটোৰ কিমান বেচ হব পাৰে শোধাই জানি তাৰ মূল্য আধলি এটা ফান্দৰ ওচৰতে গৰাকীলৈ থৈ হৰিণটো মেলাই দিলত হৰিণটো বনলৈ গুচি গ'ল। পিছত ফান্দোৱালে হৰিণটো নেদেখি অথচ তাৰ উচিত মূল্য তাত থোৱা পাই আশ্চৰ্য্য হৈ অনুসন্ধান কৰি ঘটনাটো জানি কৃতাৰ্থ হৈ মাধৱদেৱৰ ওচৰলৈ আহি তেওঁক মহৎলোক জানি সেৱা কৰি তেওঁৰ ওচৰত ধৰ্ম্মোপদেশ প্ৰাৰ্থনা কৰি শৰণ লৈ সেই দিনৰপৰা ব্যাধৰ ব্যৱসায় পৰিত্যাগ কৰিলে।

শ্ৰীৰাম আতা বৰ সাধু শুদ্ধসত্ত্ব দয়ালু পৰোপকাৰী ভক্ত সেৱক। এদিন মাধ মহীয়া ঠাকুৰ আতা মাধৱদেৱৰ পাশলৈ আহোঁতে বনৰ আগত থকা নিয়ৰৰ পানীত তেওঁৰ চুৰিয়া তিতি অহা শ্ৰীৰামে দেখি তেতিয়াই বাটৰ বনবোৰ কাটি বাটটি পৰিষ্কাৰ কৰিলে।

এদিন বৰ বৰষুণ হৈছিল। শ্ৰীৰাম আতাই বৰবিলত স্নান কৰিবলৈ গৈ দেখিলে, জানৰ পানী ভাগি আহি বৰ-বিলত পৰিছে, আৰু অসংখ্য কাৱৈ মাছৰ উজান উঠি কাৱৈমাছবোৰ চাৰিউফালে বগাই ফুৰিছে, আৰু কাউৰী বগলী আদি চৰাইবোৰে মাছবোৰ ধৰি ধৰি খাইছে। এনে হোৱা দেখি শ্ৰীৰামে মনত বৰ কষ্ট পাই মাছবোৰ ধৰি চুৰিয়াৰ কোচত ভৰাই একোচ একোচকৈ আনি বৰ-বিলত মেলি দিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু তেওঁ যিমান মেলে, আকৌ সিমানবোৰে পানীৰপৰা উঠি বামত বগাই ফুৰে। বাৰে বাৰে তেওঁ এনে কৰি থাকোঁতে বেলি ুপৰ হল, আৰু ইফালে প্ৰসঙ্গৰ সময়ত উপস্থিত হব নোৱাৰিলে। দুপৰীয়া বৰষুণ এৰিলত মাছেও উজাবলৈ এৰিলে ; তেতিয়া শ্ৰীৰামে স্নান কৰি আহি গুৰুজনৰ আগত ওলালত, মাধৱদেৱে তেওঁৰ পলম হোৱাৰ কাৰণ শুধিলত তেওঁ সেই কথাৰ বিষয়ে কৈ কলে "বাপ, জীৱৰ বিলাই-বিপত্তি দেখি অসহ্য হৈছিল। নিৰ্ব্বোধ

মাছবোৰে ঘনে ঘনে বামলৈ উঠি আহি পক্ষীসকলৰ আগত পৰি প্ৰাণ হেৰুৱায়।" মাধৱদেৱে হাঁহি তেওঁক কলে "শ্ৰীৰাম, তুমি মিছাতে আজি প্ৰসঙ্গ খণ্ডি কৰিলা। উজানৰ মাছক নুজোৱাকৈ কোনে ৰাখিব পাৰে ?"

এদিন শ্ৰীৰামে জাৰকালি বৰ-বিলত গা ধুবলৈ গৈ দেখিলে যে পাৰতে এটি লৰাৰে সৈতে এজনী তিৰুতামানুহ উদং গাৰে জাৰত থক্ থক্ কৰে কঁপিব লাগিছে। তেনে দেখি শ্ৰীৰামে তেতিয়াই নিজৰ গাৰ পঁহি কাপোৰ-খন সেই মানুহজনীক দি স্নান কৰি গুচি আহিল। শ্ৰীৰামৰ সেই কাপোৰ-খনিয়েই মাথোন জাৰত সম্বল আছিল ; তেওঁৰ গাত লবলৈ ঘৰত আৰু একো কাপোৰ নাছিল। শ্ৰীৰামে জাৰত গাত কাপোৰ নোহোৱাকৈ ফুৰা দেখি মাধৱদেৱে তাৰ কাৰণ তেওঁক শুধিলত তেওঁ কলে "বাপ, জীৱৰ দুখ দেখি সহিব নোৱাৰি পঁহি কাপোৰখন দিলোঁ।"

শ্ৰীৰাম আতাই ৰাতি টোপনিতো অনৰ্গল ৰাম নাম উচ্চাৰণ কৰি থাকে দেখি ওচৰৰ বহাৰ ভকতে ভাবে তেওঁ ওৰে ৰাতি সাৰে থাকিহে সেই দৰে নাম লয়। এদিন এই কথা মাধৱদেৱক ভকতসকলে কলত, তেওঁ কলে যে "নহয়, শ্ৰীৰামে টোপনিতে নাম লয়।" সেৱকসকলক তাৰ প্ৰমাণ দেখুৱাবলৈ এদিন শ্ৰীৰাম খাইবৈ শোৱাৰ পিছত, মাধৱদেৱে হৰিবল্লভক লগত লৈ শ্ৰীৰামৰ বহালৈ গৈ দেখিলে যে শ্ৰীৰাম নিদ্ৰাত মগ্ন ; অথচ শ্ৰীৰামৰ মুখত ৰাম নাম ওলাই আছে। তেওঁ শ্ৰীৰাম শ্ৰীৰাম বুলি মাতিলে, কিন্তু শ্ৰীৰামৰ চেতন নাই। তেওঁ শ্ৰীৰামক নজগাই তাৰপৰা গুচি আহিল। পিছদিনা যেতিয়া শ্ৰীৰাম তেওঁৰ ওচৰলৈ আহিল, তেতিয়া তেওঁ শ্ৰীৰামক কলে "কালি ৰাতি আমি তোমাৰ বহালৈ গৈছিলোঁ, তুমি টোপনিতো নাম লৈ আছিলাঁ। ভকতসকলৰ কথাত আমি তোমাক পৰীক্ষা কৰিছিলোঁ।" এই বুলি মাধৱদেৱে শ্ৰীৰামক দুখন তামোল দিলে। শ্ৰীৰামে গুৰুজনৰ পাৱত পৰি কলে "বাপ, আপনি যোৱা কথা অধমে নাজানিলোঁ। এই অধম টোপনিত মগ্ন আছিল দেখি আপুনি অধমৰ বহাত ভৰিৰ ধুলা পেলাওঁতে আপোনাক অধমে সেৱা কৰিবলৈ নেপালে। এতেকে বাপ, দাসৰ দোষ ক্ষমা কৰক।"

শ্ৰীৰাম আতাৰ মহা মন্ত্ৰিল ;—তেওঁ শৌচাচাৰ কৰোঁতেও তেওঁৰ মুখৰপৰা সৰ্ সৰ্ কৰে ৰাম নাম ওলাই থাকে। সেই দেখি তেওঁ নিজৰ

জিভাখন হাতেৰে ধৰি থাকে। এই কাৰ্য্য দেখা ভকতে গুৰুজনক সেইকথা কলত, গুৰুজনে শ্ৰীৰামক শুধিলে, হয় নে নহয়? শ্ৰীৰামে অৱনত মস্তকে কলে "বাপ, অশুচি সময়ত মুখৰ নাম নিবাৰণ কৰিবৰ নিমিত্তে দাসে তেনে কৰা হয়।" মাধৱদেৱে কলে "শ্ৰীৰাম, তুমি তেনে কৰিব নালাগে; তেতিয়া মুখত নাম আহিলেও কোনো দোষৰ কথা নহয়। সকলো সময়তে যাৰ মুখত ৰাম নাম আছে তাৰ পৰম ভাগ্য, সি মুক্ত পুৰুষ; এতেকে কেতিয়াও ৰামনাম নিবাৰণ নকৰিবা; সি তোমাৰ মুখত আহি থাকক।"(১)

চতুৰ্ভুজ আতৈয়ে মাধৱদেৱৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰি নিতৌ গুৰুৰ ওচৰলৈ সেৱা কৰিবলৈ যায় দেখি তেওঁৰ গাৱঁৰে বালকদাস নামে এজনে, চতুৰ্ভুজ দিনৌ কলৈ যায় বুলি তেওঁক শুধিলে। চতুৰ্ভুজে সকলো কথা ভাঙি কলত, বালকদাসেও চতুৰ্ভুজেৰে সৈতে আহি মাধৱদেৱত শৰণ ললেহি। চৰিত্ৰত আছে আছে, এদিন তেওঁলোক দুয়ো গুৰুৰ ওচৰলৈ আহোঁতে কৰীয়াত একৰীয়া দৈ গাখীৰ লৈ আহিছিল। বাটতে কৰবাবপৰা লৰা এটি ওলাই কৰীয়াৰ পৰা ঘোকা মাৰি এঘোকা দৈ লৈ খাই গুচি গ'ল। তেওঁলোকে এনে হোৱা দেখি, সেই দৈ গুৰুলৈ উচিছ্ট হোৱা ভাবি খেদ কৰি গুৰুজনৰ বাট-চৰাতে দৈৰ কৰীয়াটো থৈ গুৰুৰ পাৱত পৰি সেৱা কৰিলত, মাধৱদেৱে তেওঁলোকক শুধিলে "দৈ আনি কত থৈ আহিলা?" এই কথা শুনি তেওঁলোকে আচৰিত মানি, ঘটনাটোৰ কথা কলত, মাধৱদেৱে হাঁহি সেই কঁৰীয়াটো অনাই পৰম সমাদৰেৰে গ্ৰহণ কৰিলে।

গোমোৰাৰ গোবিন্দ নামে সেৱক এজনে "মই মাধৱৰ শিষ্য" বুলি বৰখানি গৰ্ব্ব কৰি ফুৰি। এদিন তেওঁ কিছুমান দ্ৰব্য নাৱত ভৰাই লৈ

---

(১)* এদিন মাধৱদেৱে শ্ৰীৰাম আতাক "তুমি ভাত খাই উঠি ইয়াৰে মুখ ধুবা," বুলি এটা লোটা দিলে। শ্ৰীৰামে লোটাটো লৈ গৈ বহাত সোমাই কান্দি আছিল। মাধৱদেৱে শ্ৰীৰামে কি কৰিছে চাবলৈ ভকত এজনক পঠিয়াই দিলত, ভকতজনে বাৰৰ জলঙাই দি চাই শ্ৰীৰামে কান্দি থকা দেখি গুৰুজনক কলত, গুৰুজনে শ্ৰীৰামক মতাই আনি কাৰণ শুধিলত শ্ৰীৰামে কলে "বাপ, আগেয়ে নিশ্চিন্ত হৈ গুৰুসেৱা কৰিব পাৰিছিলোঁ, এতিয়া আপুনি দিয়া লোটাটো নেহেৰোৱাকৈ ৰাখিবই লাগিব, এই চিন্তা জঞ্জালে পালে; এতেকে আপোনাৰ সেৱাত বিঘিনি ঘটিব।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে হাঁহি কলে "শ্ৰীৰাম, তুমি লোটাটো কাৰবাক দি নিশ্চিন্ত হোৱাঁ।" তেতিয়াই শ্ৰীৰামে লোটাটো ভকত এজনক দি আনন্দিত হৈ গুৰুজনক সেৱা কৰিলেহি।

আহি গুৰুৰ আগত থৈ গুৰুক সেৱা কৰিলে, কিন্তু মাধৱদেৱে তেওঁৰ ফাললৈ উভতিকে নাচালে। তেনে হোৱা দেখি ঠাকুৰ আতাই প্ৰাৰ্থনা কৰি কাৰণ শুধিলত, মাধৱদেৱে কলে "সখি, ই মোৰ শিষ্য বুলি গৰ্ব্ব কৰি ফুৰে। গৰ্ব্বীজন মোৰ কেতিয়াও শিষ্য নহয়।" এই বাক্য শুনি গোবিন্দে নিজৰ অপৰাধ স্বীকাৰ কৰি অনেক কাকুতি কৰিলত হে মাধৱদেৱে তেওঁক ক্ষমা কৰি কলে "গোবিন্দ, তুমি আৰু গৰ্ব্ব নকৰিবা। আজিৰপৰা শুদ্ধ-সত্ত্বভাৱে গৰ্ব্বশূন্য হৈ সাৱধানে ঈশ্বৰৰ নাম শ্ৰৱনকীৰ্ত্তন কৰি থাকিবা।"

দক্ষিণৰ পহিয়া আতৈ নামে এজনে অনেক তীৰ্থ ভ্ৰমণ কৰি ফুৰি শেহত বদৰিকাশ্ৰমলৈ গৈ তাৰপৰা কুৰুক্ষেত্ৰ পালতহি তাতে তেওঁ স্বপ্ন দেখিলে যে তেওঁৰ দেশৰ ঘৰৰ ওচৰতে তেওঁ ঈশ্বৰক লাভ কৰিব পাৰিব, এতেকে তেওঁ উভতি ঘৰলৈ যাওক। এই স্বপ্ন দেখি পহিয়াই ঘৰ পাই কিছুদিন থাকি ভাবি আছিল, কত ধৰ্ম্মক পাম। এদিন তেওঁ মাধৱদেৱৰ গুণশীল শুনি, সেই স্বপ্নৰ কথা সুমৰণ কৰি, কানি-কম্বা আৰু হাতত খন্তা লৈ সুন্দৰীলৈ আহি মাধৱদেৱৰ ওচৰত উপস্থিত হলত, মাধৱদেৱে তেওঁক কৰ বৰাগী বুলি, বাজলৈ যাবলৈ পাচিলে। বাহিৰৰ বাট-ঘৰতে পহিয়া আতৈ চাৰি দিন আছে, এনেতে পৰোপকাৰী কৃপাল নাৰায়ণ ঠাকুৰে তেওঁক দেখি সকলো বৃত্তান্ত শুধি লৈ, মাধৱদেৱৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা কৰি পহিয়াক শৰণ দিবলৈ কলত, মাধৱদেৱে নাৰায়ণ ঠাকুৰক কলে "বাৰু তোমাৰ কথাত পহিয়াক ধৰ্ম্মক দিম, কিন্তু তেওঁ মোৰ ওচৰলৈ অহাৰ আগেয়ে সেই বৰাগীৰ বেশ, আৰু দাড়ি গোফবোৰ খুৰাই ব্ৰতে উপবাসে থাকি শুচি-সঞ্জমন হওক।" পহিয়াই তেনে কৰিলত, মাধৱদেৱে তেওঁক শৰণ দিলে। ইয়াৰ কিছুদিনৰ পিছত মাধৱদেৱে শাস্ত্ৰ এখনি দি পহিয়া আতৈক নিজৰ ঠাইলৈ পঠিয়াই কলে "তুমি তোমাৰ ভাৰ্য্যাপুত্ৰক আৰু আন লোক যি শ্ৰদ্ধাৰে সৈতে তোমাৰ ওচৰলৈ ধৰ্ম্মপ্ৰাৰ্থী হৈ আহিব সেই সকলক ধৰ্ম্মক দিবা।"

অমৃত কৰ আৰু মাধৱ কৰ নামে দুজন ভায়েক ককায়েক দৈৱজ্ঞ দলৈয়ে মাধৱদেৱৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰি পৰম ভক্তি কৰি থাকে। এদিন অমৃত কৰে তেওঁৰ গৃহত হৰিকীৰ্ত্তন পাতি মাধৱদেৱক প্ৰাৰ্থনা কৰি নিমন্ত্ৰণ কৰি মহাভক্তিভাৱে হৰিকীৰ্ত্তন কৰাই, সুবৰ্ণ বস্ত্ৰ আদি দ্ৰব্য বস্তু দি বিদায় কৰিলে। ইয়াৰ পিছত অমৃত কৰৰ ককায়েক মাধৱ কৰেও সেইদৰেই

এদিন হৰিকীৰ্ত্তন পাতি মাধৱদেৱক প্ৰাৰ্থনা কৰি নিমন্ত্ৰণ কৰি লৈ গৈ, কীৰ্ত্তনৰ অন্তত সোণ কাপোৰ আদি দ্ৰব্য বস্তু দি সেৱা কৰি কলে "বাপ আজিহে মোৰ মনত ৰং হল, কাৰণ আজিহে মই অমৃত কৰৰ মানৰ শুতনি দিলোঁ।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে বিৰক্ত হৈ তেতিয়াই উঠি কলে, "মই কি কৰিলোঁ। এনেজন মানুহৰ ঘৰলৈকে মই আহিছিঁ।" এই বুলি মাধৱ কৰে দিয়া দ্ৰব্য বস্তু সকলোকে তাতে এৰিথৈ তেওঁ গুচি আহিল।

এদিন বাপেক পতেক ঠাকুৰ আতা আৰু পৰমানন্দৰ ভিতৰত তৰ্ক হ'ল। ঠাকুৰ আতাই কলে "মই মহা ভাগ্যৱন্ত; মই শঙ্কৰদেৱক গুৰু আৰু মাধৱদেৱক সখি পাওঁ। শঙ্কৰদেৱে মোক নাৰায়ণ দাস নাম দিলে।" পুতেকে বাপেকক কলে "তোমাতকৈ মই হে বেছি ভাগ্যৱন্ত।" এই দৰে দুয়োৰো বাদ লাগি দুয়ো বাদ মীমাংসাৰ অৰ্থে মাধৱদেৱৰ পাশ পালেহি। মাধৱদেৱে পৰামনন্দক তেওঁ বাপেকতকৈ নিজক ভাগ্যৱন্ত বোলাৰ কাৰণ সুধিলত, পৰমানন্দই কলে "বাপ, মোৰ পিতাই শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰসাদত তেওঁৰ পৰা ধৰ্ম্ম পালে; আপোনাক সখি পালে; নাৰায়ণ দাস নাম পালে; বৰ সদাগৰ নাম ৰজাৰপৰা পালে; পিতা জগতৰ উপকাৰী বুলি বিখ্যাত হল; এনেজন লোকৰ মই ঔৰষজাত পুত্ৰ; সেইদেখি মই তেওঁতকৈ শ্ৰেষ্ঠতৰ। মোৰ পিতা যি জনৰ ঔযষজাত তেওঁৰ ভাগ্যত এনে ঘটা নাছিল; এতেকে পিতা মোতকৈ কেনেকৈ শ্ৰেষ্ঠ হল মোক কওক?" এই উত্তৰ শুনি মাধৱদেৱে পৰম আনন্দ পাই "ৰায়" দিলে "পৰমানন্দ, তুমি বাদত জয় হলা।"

এদিন গঞা লোকসকলে গোট খাই আহি মাধৱদেৱক কলে "কৃপালু গুৰু, এই চত মহীয়া বৰষুণ এটোপাও নাই; বৰষুণৰ অভাৱত আমাৰ খেতি-পথাৰ শুকাই গল; এতেকে গোবৰ্দ্ধন নাট কৰি যাত্ৰা কৰিব লাগে।" প্ৰজাৰ প্ৰাৰ্থনা শুনি মাধৱদেৱে গোবৰ্দ্ধন নাটখন ৰচনা কৰি, বহু যত্ন কৰি সকলো সৰঞ্জাম প্ৰস্তুত কৰাই, ধেনু গোপ গোপী আদিৰে সৈতে নানা প্ৰকাৰ আয়োজন কৰি যাত্ৰা আৰম্ভ কৰিলে। মত্ত গোবৰ্দ্ধন পৰ্ব্বত এটা সজাই তাৰ ওপৰত এজন বিপ্ৰক তুলি দিলে। যাত্ৰা শেষ হোৱা মাত্ৰকতে হৰ্ হৰ্ কৰে বৰষুণ পৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে, আৰু ভাৱনা চাবলৈ অহা

মানুহবোৰ চাৰিউফালে পলাই পিয়ালি দিলে। পৰ্ব্বতটোৰ ওপৰত যে সেই ব্ৰাহ্মণজন আছিল সেই কথা সকলোৱে পাহৰিলে। বিপ্ৰজনে তাতে তিতি জলাকলা হৈ চিয়ঁৰি আছিল, কিন্তু বৰষুণৰ শবদত কোনেও সেই চিয়ঁৰ শুনা নাছিল। বৰষুণ পাতলিলত হঠাৎ সেই বামুণলৈ মাধৱদেৱৰ মনত পৰি পৰ্ব্বতটোত জখলা এটা লগাই বামুণজনক নমাই আনি সেকাই পোটকাই সুস্থ কৰোৱালে।

দামোদৰ নামে এজন বৰ শান্ত চৰিত্ৰৰ বৈষ্ণৱ ভকত আছিল; তেওঁ কৃষ্ণ কথা শ্ৰৱণ কৰিলে প্ৰেমত পুলকিত হৈ তেওঁৰ গাৰ নোমবিলাক থিয় হৈ পৰে, সেইদেখি তেওঁক সকলোৱে ভোবোৰা দামোদৰ বুলি মাতে। প্ৰসঙ্গৰ অন্তত পাঠ পঢ়া তেওঁ শুনি আহিলে মাধৱদেৱে তেওঁক সোধে "দামোদৰ, আজি কি পুথিৰ পাঠ শুনিলা?" দামোদৰে উত্তৰ দিয়ে "একাদশৰ', তেহেলৈ সেই দিনা দশমৰে পাঠ পঢ়া হওক বা ৰামায়ণেৰে পাঠ পঢ়া হওক। দামোদৰে দিনৌ একাদশৰ পাঠ শুনা বুলি কোৱা দেখি ভকতসকলে হঁহাত মাধৱদেৱে কলে "দামোদৰৰ মন কৃষ্ণকথাত আলোড়িত হৈ মজি থাকে; সেইদেখি যি পুথিয়েই পঢ়া হওক তাৰ তেওঁ ভু নলৈ, মাত্ৰ কৃষ্ণকথাৰ ৰস হে পান কৰি থাকে, আৰু তাৰে হে ভু পায়।" ভোবোৰা দামোদৰৰ ভোজনৰ নিমিত্তেও একো যত্ন নাই; তেওঁ তেওঁৰ আগদুৱাৰত থকা পুৰৈ গছৰ পাত চাৰিটা আনি পাটত দি তাৰ ৰস চেপি তাৰেই দিনৌ ভাত খায়; আৰু লোকে "দামোদৰ, আজি তুমি কিহেৰে ভাত খালা" বুলি শুধিলে তেওঁ কয় "পঞ্চামৃতেৰে ভোজন কৰা হল।"

কণী বুঢ়া নামে বুঢ়া এটা আছিল, সি মাধৱদেৱৰ নামকে নুশুনে, তেওঁৰ ওচৰলৈকো নাহে, ঈশ্বৰ কৃষ্ণৰ নাম শুনিবলৈকো ভাল নাপায়। চৰিত্ৰত আছে এদিন মাধৱদেৱে ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতাৰ ঠাইৰপৰা নাৱেৰে উভতি আহোঁতে দূৰত নাও এখন দেখি ভকতসকলক সেই নাৱৰ কাষলৈ তেওঁৰ নাওখন বেগাই লৈ যাবলৈ আদেশ দিলে। মাধৱদেৱৰ নাও ওচৰ চাপিলত দেখা গল, সেই নাৱৰ নাৱৰীয়া কেইটা হঠাৎ নাইকিয়া হল। মাধৱদেৱে ভকতসকলক সেই নাওখনত কি আছে উঠি চাবলৈ কলত, ভকতসকলে দেখিলে যে নাৱৰ পিৰিত এডাল এৰঁা সূতাৰে বন্ধা

জেঠি এটাই চট্‌ফট কৰি আছে। গুৰুজনে জেঠিটো মেলি দি গুচি আহিবলৈ কলত, ভকতসকলে তাকে কৰি নিজৰ নাৱলৈ আহিলত, দেখা গল যে সেই নাওখন ঠিতাতে নাইকিয়া হল। ইফালে ঠিক সেই সময়তে তাৰ ঘৰত কণী বুঢ়াৰ মৃত্যু হৈছিল। বুঢ়াক তাৰ জ্ঞাতিসকলে বান্ধি চাটি কান্ধতকৈ আনি চিতাত তুলিলত বুঢ়াই হঠাৎ গা-মূৰি দি উঠি কলে, "মোক নুপুৰিবি, সুন্দৰীৰ মাধৱৰ ওচৰলৈ নে।" জ্ঞাতিসকলে আচৰিত মানি তাক লৈ আহি ঘৰ পোৱালত, সি নবালৰিকৈ গা ধুই নকাপোৰ পিন্ধি টকা বস্ত্ৰ লৈ গৈ মাধৱদেৱৰ ওচৰ পাই, তেওঁক সেৱা কৰি সকলো কথা কৈ প্ৰাৰ্থনা কৰি ধৰ্ম্মক ধৰিলে।

এটা বুঢ়া আছিল, সি এদিন মাধৱদেৱৰ ওচৰলৈ গলত মাধৱদেৱে তাক শুধিলে "বুঢ়া তুমি ধৰ্ম্মক নধৰা কিয়?" বুঢ়াই কলে "তুমি যদি কেৰিমেৰি কথাযাৰৰ মানে মই এতিয়া কি ভাবিছোঁ কৈ দিব পাৰা তেন্তে মই ধৰ্ম্মক ধৰিম।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে কলে "বুঢ়া তুমি যেতিয়া ৰাতিপুৱা উঠি, শুই থকা গৰুহাল তুলি লৈ হাল বাবলৈ যোৱা, তেতিয়া গৰুহালে খোজকাঢ়ি যাওঁতে বাটত কেৰিমেৰিকৈ মূত্ৰ ত্যাগ কৰি যায়, সেইটোকে তুমি ভাবিছা।" এই উত্তৰ সঁচা হোৱা দেখি বুঢ়াই আচৰিত হৈ তেতিয়াই মাধৱদেৱক সেৱা কৰি প্ৰাৰ্থনা কৰি ধৰ্ম্মক ধৰিলে। সেই দিনাৰপৰা সেই বুঢ়াৰ নাম হল কেৰিমেৰি বুঢ়া।

আৰু এটা বুঢ়াক এদিন মাধৱদেৱে পাই, সি কিয় ভকতীয়া নহয় শুধিলত সি মাধৱদেৱক পৰীক্ষা কৰিবলৈ কলে "বাৰু ভুমুকাভুমুকি কথা-যাৰৰ মানে মই কি ভাবিছোঁ তুমি যদি কব পাৰা তেন্তে মই এতিয়াই তোমাৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰিম।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে কলে, 'তই মাহ-কটালিৰ খাৰ পুৰি পাচিত থৈ দিছিলি; জুইৰে থকা সেই খাৰে তোৰ পাচিটো ঠায়ে ঠায়ে পুৰি ভোমোলা কৰিলে; সেইটো কথাই তোৰ মনত ওলাইছে, আৰু তাকে মোক শুধিছ।" এই উত্তৰ সঁচা হোৱা দেখি বুঢ়াই তেতিয়াই দীঘল হৈ মাধৱদেৱৰ চৰণত পৰি ধৰ্ম্ম প্ৰাৰ্থনা কৰিলত তাক তেওঁ ধৰ্ম্মক দিলে। সেই দিনাৰপৰা সেই বুঢ়াৰ নাম হল ভুমুকাভুমুকি বুঢ়া।

লাঠি ধৰা নামে বুঢ়া এটাইও বৰ নৰীয়া পৰি মৃতকল্প হৈ ভাল হৈ উঠি মাধৱদেৱৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰিলে। এইদৰে গোৱালিভঙ্গা নামে বুঢ়াকে আদি কৰি বাৰজন বুঢ়াক মাধৱদেৱে ধৰ্ম্মক ধৰাই ভকতীয়া কৰিলে।

গয়া ঠাকুৰীয়া নামে এজন আছিল, তেওঁ শৰণ লোৱাৰ কথাকে কাণত পৰিব নিদিয়ে। মাধৱদেৱে তেওঁক "কিয় ধৰ্ম্মক নধৰাঁ" বুলি শুধিলে তেওঁ "কেতিয়াও নধৰোঁ" বুলি কয়। এদিন মাধৱদেৱে ভকতসকলেৰে বহি নাম প্ৰসঙ্গ কৰিছে, এনেতে ঠাকুৰীয়া গাৱঁৰ আন আন লোকেৰে সৈতে তাত উপস্থিত হল। মাধৱদেৱে "ৰাম চৰণে শৰণ লৈলোঁ। মানবী-জনম সাফল কৈলোঁ।।" এই ঘোষা প্ৰসঙ্গত উচ্চাৰণ কৰি গোৱাত ঠাকুৰীয়াইও লগৰ লোকসকলৰে সৈতে কাষতে বহি বাৰে বাৰে সেই ঘোষা গাবলৈ ধৰিলে। প্ৰসঙ্গৰ অন্তত মাধৱদেৱে ঠাকুৰীয়াক শুধিলে "ঠাকুৰীয়া, এতিয়াই তুমি কি গালা মনত পৰিছে নে?" এই কথা শুনি ঠাকুৰীয়াই আথেবেথে মাধৱদেৱৰ চৰণত পৰি ধৰ্ম্ম প্ৰাৰ্থনা কৰিলত, গুৰুৱে তেওঁক শৰণ লগালে। ইয়াৰ পিছত ঠাকুৰীয়া বৰ ভকত হল।

এদিন গাবো এটা আৰু ভোট এটাই আহি মহা ভক্তি ভাৱে মাধৱদেৱৰ ওচৰত শৰণ প্ৰাৰ্থনা কৰিলত, মাধৱদেৱে অলপ সংকুচিত ভাব দেখুৱালত সিহঁতে মাধৱদেৱৰ ৰচিত এই ঘোষা ফাঁকি মাতিলে—"গাৰো ভোট যৱনে হৰিৰ নাম লয়। হেনয় হৰিৰ নাম সজ্জনে নিন্দয়।।" মাধৱদেৱে মহা তুষ্ট হৈ সিহঁতক শৰণ দিলে। তেওঁ গাবোজনৰ নাম গোবিন্দ, আৰু ভোটজনৰ নাম জয়ানন্দ দিলে। দুয়োজনে ধৰ্ম্মক ধৰি গুৰুজনৰ শুদ্ধ-সত্ত্ব সেৱক হল।

বংশীগোপাল আৰু যদুমণি দুয়ো তিনি বছৰ মাধৱদেৱৰ ওচৰত থাকি গুৰু সেৱা কৰি আছিল। তাৰ পিছত দুয়ো গুৰুৰ আজ্ঞা পাই গঙ্গাস্নান কৰি আহিলত, দুয়োজনক ধৰ্ম্মাচাৰ্য্য পাতি মাধৱদেৱে উজনিত ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰিবলৈ পঠিয়াই দিলে। এওঁলোককে দেউ গোপাল বা বংশীগোপাল আৰু দেউ যদুমণি বোলে।

সপ্তবিংশ অধ্যায়

সুন্দৰী পৰিত্যাগ আৰু বৰপেটা গমন

ইমান দিন মাধৱদেৱ সুন্দৰীদিয়া থানত থকাৰ পিছত এটা ঘটনা ঘটিল যাৰ বাবে তেওঁ মনত বৰ বিষাদ পাই সুন্দৰী এৰিবলৈ সঙ্কল্প কৰিলে।

মাধৱ মৰলত এটা ভায়েক আছিল তাৰ নাম গোপাল। এদিন গোপালে খেতি কৰিবলৈ মাটি চহাই থাকোঁতে মাধৱদেৱৰ দুজন সেৱক সেইপিনে পথাৰৰ মাজেদিয়েই আহিছিল দেখি গোপালে খং কৰি তেওঁলোকক মাৰিবলৈ খেদি গৈ তেওঁলোকৰ ভিতৰত লখাই গুৰুৰ কান্ধত ডলি-মাৰিডাল লগাই তেওঁক পকাই ঘূৰাই টানি লৈ ফুৰাইছিল। তেওঁলোকে আহি এই অপমান আৰু বেজাৰৰ কথা গুৰুজনক জনালত গুৰুজনে শুনি ইমান বেজাৰ পালে যে তেওঁ সেই দিনা ভোজনকে নকৰিলে। তেওঁ কলে "মই সৰ্ব্বস্ব পেলাই ভকতক আনিলোঁ, এতিয়া ভকতৰ এনে দুৰ্গতি মই দেখিব লগীয়া হল। মই ভৱানীপুৰৰ গোপালৰ ঠাইলৈ গুচি যাম।" এই কথা মাধৱদেৱে কোৱা বুঢ়া আতাই শুনি তাঁতীকুচি অৰ্থাৎ বৰপেটাৰপৰা আহি গুৰুজনক তেওঁৰ ঠাইলৈ যাবলৈ কাকূতি মিনতি কৰি প্ৰাৰ্থনা কৰি, গুৰুজনৰ বই-বস্তু সোপাকে গোটাই ভাৰ এখনি বান্ধি তাক উলিয়াই নিজে লৈ গৈ পদূলিত থৈ আহি গুৰুজনৰ পদত পৰি সেৱা কৰিলে। ঠিক এনে সময়তে মাধৱদেৱক লৈ যাবলৈ গোপাল আতা ভৱানীপুৰৰপৰা পালেহি। গোপাল আতাই লৈ যাবলৈ আহিছোঁ বুলি গুৰুজনক প্ৰাৰ্থনা কৰি কলত, গুৰুজনে গোপালকে কলে "গোপাল, মই তোমাৰ তালৈ যাব নোৱাৰিম। মথুৰাদাসে মোৰ সৰ্ব্বস্ব ভাৰ বান্ধি উলিয়াই লৈ গল; মই তাঁতীকুচিলৈহে যাব লাগিব।" এই বুলি গোপাল আতাক বুজাই কৈ, সেৱকসকলেৰে সৈতে মাধৱদেৱ বৰপেটালৈ গুচি গল। বৰপেটালৈ যাত্ৰা কৰি যাওঁতে মাধৱদেৱে সেৱক-সকলেৰে সৈতে এই দুটি গীত গাই গৈছিল—

"আলো ভাই, চল আইস যাওঁ বৃন্দাবনে।
দেখোঁ গৈয়া আনন্দ নয়নে ॥
সকল বৃন্দাবন চানি।
জয় জয় ৰাম কৃষ্ণ ধ্বনি ॥
সুৰভি চলয় হাম্বা ৰাৱে।
বিনোদ মিলিছে ঠাৱে ঠাৱে ॥
ৰঙ্গে বায় শিঙ্গা শঙ্খ বেণু।
নাচে হাসে গাৱে চাৰে ধেনু ॥
যি সুখ মিলিছে বৃন্দাবনে।
সি সুখ নাহিকে ত্ৰিভুৱনে ॥
ৰাম কৃষ্ণ নোহন্ত মানুষ।
তাঁৰা দুই পৰম পুৰুষ ॥
ব্ৰজৰ প্ৰজাৰ ভাগ্য বৰ।
কহয় মাধৱ ওহি দৃঢ় ॥

দ্বিতীয়টি গীত—

আলো ভাই, গোকুলে আনন্দ জয় জয়।
মিলিবে পৰম মহোদয় ॥
যিতো নিগমৰ গুপ্ত বিত্ত।
হেন হৰি গোকুলে বিদিত ॥

এইদৰে মাধৱদেৱে সেৱকসকলেৰে সৈতে গৈ বৰপেটা বিলৰ পাৰ পালত, বুঢ়া আতাই নাৱেৰে তেওঁলোকক পাৰ কৰি নি, ৰাম বুঢ়াই সজা গৃহত স্থান দিলে, গুৰুজনে তাতে সেৱকসকলেৰে সৈতে সুখেৰে ভোজন কৰি থাকিল। পিছদিনা ঠাকুৰ আতাকে আদি কৰি সকলো সেৱক উপস্থিত হলহি।

বৰপেটাত হাটীঘৰ নামঘৰ আদি সজাই সত্ৰ পাতি মাধৱদেৱ ভকত-সকলেৰে সৈতে আছে, এনেতে এদিন তাঁতীসকলে মাধৱ দেৱৰ ওচৰলৈ আহি প্ৰাৰ্থনা কৰিলে, যেন এটা ভাৱনা কৰা হয়। মাধৱদেৱে তেওঁলোকৰ মনোবাঞ্ছা পূৰ্ণ কৰিবৰ নিমিত্তে কোটোৰাখেলা নামে নাট ৰচনা কৰি ভাৱনা কৰিলে।

মাধৱদেৱ বৰপেটা থানত থাকি ধৰ্ম্ম প্ৰকাশ কৰি থাকোঁতে চাৰিউফালৰ পৰা অনেক লোকে আহি ধৰ্ম্মক ধৰিলে। থানৰ হাটী ছকুৰিজন ভকতেৰে পূৰ্ণ হল। দক্ষিণ-কুলত গোবিন্দ নামে এজন থাকে; তেওঁ তেওঁৰ মাতৃৰে সৈতে আহি গুৰুজনৰ পাশত ধৰ্ম্মক ধৰিলে। গোবিন্দৰ মাকক মাধৱদেৱে বলাই আতৈৰ মাকেৰে সৈতে নিতৌ কীৰ্ত্তন ঘৰত পুৱাই প্ৰসঙ্গ কৰিবলৈ আদেশ কৰিলত, তেওঁ মেনাৰ-জীকে আদি কৰি আন আন ভকতনীসকলেৰে সৈতে নিতৌ প্ৰভাত কালতে প্ৰসঙ্গ কৰিবলৈ ধৰিলে। সেই নিয়ম অনুসৰি আজিলৈকে বৰপেটা সত্ৰত বুঢ়া বুঢ়ী ভকতনীসকলে প্ৰসঙ্গ কৰে।

বুঢ়া আতাৰ ভাৰ্য্যাই দিনৌ মাধৱদেৱৰ ওচৰলৈ আহি তেওঁৰ চৰণত প্ৰণাম কৰিহে ভোজন কৰিবলৈ যায়, প্ৰণাম নকৰাকৈ ভোজন নকৰে। এদিন গৃহকাৰ্য্যত লাগি থকাত তেওঁৰ আহিবলৈ পলম হল; ইফালে গুৰুজনে খাইবৈ শয়ন কৰিলে। এনেতে তেওঁ আহি গুৰুজনক সেৱা কৰিবলৈ নাপাই, পুতেক বলাইৰ হাতত এটুকুৰা মাটি দি কলে "তুমি এই মাটিটুকুৰা গুৰুজনৰ পাৱত লগাই লৈ আহাঁগৈ, মই তাকে সেৱা কৰি তেহে ভোজন কৰিবলৈ যাম।" বলায়ে মাটিডোখৰ লৈ গৈ অতি সন্তৰ্পণে গুৰুজনৰ চৰণত লগালত, গুৰুজনে চকু মেলি খপ-কৰে বলাইৰ হাতত ধৰি কলে "বলাই, তুমি কিয় চুৰ কৰিব খুজিছিলা?" বলায়ে কলে "মোৰ মাতৃয়ে মোক এনে কৰিবলৈ পঠিয়াই দিলে।" এই কথা শুনি গুৰুজনে বলাইৰ মাকক উপহাস কৰি গীত গাতিলে—"আলো গোয়ালৰ জায়া বোলেৰে গোপাল। আমাৰ গায়ে ধুলা দিলে তোমাৰ ছৱাল॥" বলাইৰ মাকে ঘৰৰ বাহিৰৰপৰা এই কথা শুনি চমকিত হৈ বাহিৰতে কাতৰভাৱে গুৰুক দৰ্শন কৰি সেৱা কৰিবৰ নিমিত্তে পৰি বল। ইয়াৰ পিছতে গুৰুজন বাহিৰলৈ ওলাই আহি বহিলত, বলাইৰ মাকে সেৱা কৰি নিজৰ ঘৰলৈ গল।

বুঢ়া আতাই এদিন মাধৱদেৱৰ চৰণত পৰি প্ৰাৰ্থনা কৰিলে, তেওঁক যেন দাসালি কাম দিয়া হয়। গুৰুজনে তেওঁৰ মনোবাঞ্ছা পূৰ্ণ কৰি সেই আদেশ প্ৰদান কৰিলে। সেই দিনৰপৰা বুঢ়া আতাৰ নাম মথুৰাদাস হল।

এদিন মাধৱদেৱে কৰ্ণপুৰ ব্ৰাহ্মণক আজ্ঞা কৰিলে যে দুই প্ৰসঙ্গৰ সময়ত যেন তেওঁ কীৰ্ত্তনঘৰত ভাগৱত পাঠ আৰু ব্যাখ্যা কৰি শুনায়। সেই দিনাৰপৰা সেই নিয়ম চলিল।

সকলো ভকতে ভিক্ষা কৰিবলৈ যায়। শ্ৰীৰাম আতাও যায়। এদিন নাৰায়ণ ঠাকুৰে আহি শ্ৰীৰাম আতাক সত্ৰত নেদেখি, তেওঁ কলৈ গল বুলি শুধি, ভিক্ষা কৰিবলৈ যোৱা শুনি, তেতিয়াই নিজৰ ঘৰলৈ গৈ ভোজনৰ দ্ৰব্যবস্তু এটা খৰাহিত ভৰাই আনি সাদৰ কৰি শ্ৰীৰাম আতাক দিলেহি। সেই দিনাৰপৰা সকলো সেৱকে দিনৌ শ্ৰীৰামক ভোজনৰ দ্ৰব্য দিবলৈ ধৰিলে, আৰু শ্ৰীৰামে ভিক্ষা কৰিবলৈ যাবৰ প্ৰয়োজন নোহোৱা হল।

মাধৱদেৱে নিজ হাতে বৰপেটাৰ থানীত এটি আমৰ গুটি পচাইছিল; সেই গুটিৰপৰা আমগছ গজি কালক্ৰমত প্ৰকাণ্ড আমগছ এজুপি হৈছিল। সেই গছজোপা প্ৰায় চাৰি শ বছৰ জীয়াই থাকি শেহত বুঢ়া হৈ মৰিল। সেই গছৰ শুকান একোডুখৰি সৰু সৰু টুকুৰা আজিলৈকে বৰপেটা সত্ৰৰ বিশিষ্ট সাধু ভকতাকলে "সেৱাইত" বস্তু কৰি ৰাখিছে। এই আমৰ বিষয়ে চৰিত্ৰত এটি অলৌকিক ঘটনাৰ বিৱৰণ আছে।—এদিন কৰিলৰ গুৰু নামে ভক্ত ব্ৰাহ্মণ এজন বৰপেটাৰ থানলৈ আহোঁতে বাটতে তেওঁক কোনোবাই মতা যেন শুনি তেওঁ ইফালে-সিফাললৈ চাই কাকো নেদেখি যাবলৈ ধৰিলে। তেওঁ দুখোজমান গৈয়েই আকৌ তেওঁক কোনোবাই মতা শুনি চাই দেখিলে যে এটি বুঢ়া বান্দৰে হাবিৰ মাজৰ গছৰ মূঢ়া এটাৰ ওপৰত বহি হাতত পকা আম এটি লৈ আছে। ব্ৰাহ্মণ আচৰিত মানি থমকি ৰলত, বান্দৰটোৱে তেওঁক কলে "শুনা কৰিলৰ গুৰু, তুমি এই আমটি লৈ যোৱাঁ, শ্ৰীৰাম আতাক দি মোৰ প্ৰণাম জনাবা।" বান্দৰ টোৱে আমটি ব্ৰাহ্মণৰ হাতত দি আঁতৰি গুচি গলত, ব্ৰাহ্মণে পৰম বিস্ময় মানি আমটি লৈ আহি সেই কথা কৈ শ্ৰীৰাম আতাক দিলেহি। সেই দিনা ৰাতিপুৱা মাধৱদেৱে শ্ৰীৰাম আতাক কৈছিল "শ্ৰীৰাম, আজি তুমি এটি বস্তু পাবা, আমাক নিদিয়াকৈ অকলৈ নাখাবা।" সেই কথা শ্ৰীৰাম আতাই পাহৰি, প্ৰসঙ্গৰ অন্তত তেওঁৰ বহালৈ গৈ সেই আমটিৰ আধখিনি ভোজন কৰি বাকী আধখিনি কৰণিত থৈ দি, ভাত-পানী বান্ধি খাই আঁতাইছে, এনেতে মাধৱদেৱে তেওঁৰ বহাত উপস্থিত হৈ, কৰণিৰ ওচৰত থকা পানীৰে ভৰা লাওটি বেৰত আউজাই থৈ, সেই আমটিৰ এছকল মুখত দি গুটিটিৰে সৈতে বাকীখিনি কৰণিত আকৌ থৈ দিলে। এই কাৰ্য্য শ্ৰীৰামে হঠাৎ হোৱা দেখি "সৰ্ব্বনাশ হল, মই খাই অৱশেষ কৰি থোৱা আম মোৰ গুৰুজনে ভোজন কৰিলে। মই তল গলোঁ।" এই বুলি উঠি মাধৱদেৱৰ চৰণত

পৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে। মাধৱদেৱে তেওঁক তুলি কলে "শ্ৰীৰাম, তুমি একো সঙ্কোচ নকৰিবা। ভকতৰ অৱশেষ ভুঞ্জিব পায়; বৰং নুভুঞ্জিলে পাপ হয়।" তেওঁ এই বুলি শ্ৰীৰামক প্ৰবোধ দি গুচি আহিল। ভাটীবেলা সেই আমৰ গুটিটিকে মাধৱদেৱে ভকতসকলেৰে সৈতে বৰ-বাৰীলৈ গৈ নিজ হাতে ৰুই থৈ আহিলগৈ। সেইজোপাই বৰপেটা সত্ৰত থকা ওপৰত কোৱা মিঠা আম। গণককুচিত মাধৱদেৱে স্বহস্তে ৰাঙ্গল ফুল এজুপি ৰুইছিল। একঠা মাটি জুৰি সেই ফুলজুপি আজিলৈকে আছে।

বৰপেটাতে মাধৱদেৱে জুমুৰা আৰু দধিমথন নাট ৰচনা কৰি সেই দুই ভাৱনা প্ৰথমতে কৰে। শ্ৰীকৃষ্ণৰ আন আন বাল্যলীলা খেলাৰ অনেক গীতও তাতে তেওঁ ৰচনা কৰে।

কেশৱচৰণ বা ভাটকুচি আতা।—কেশৱচৰণ আতাৰ ঘৰ উত্তৰ পাৰত ভাটকুচি নামে ঠাইত। তেওঁৰ পিতৃৰ নাম টেপাই; কুল কায়স্থ। কেশৱ-চৰণ সৰুৰেপৰা ধৰ্ম্মপ্ৰৱণ আৰু শুদ্ধ চৰিত্ৰৰ আছিল। গৃহস্থীধৰ্ম্মত তেওঁৰ সৰুৰেপৰা অনাশক্ত ভাব। তেওঁৰ অনিচ্ছাতে পিতৃ-মাতৃয়ে তেওঁক বিবাহ কৰাই দিলে। কিছুকালৰ মূৰত তেওঁৰ পিতৃ-মাতৃৰ মৃত্যু হলত, তেওঁ সংসাৰ অনিত্য ভাবি অলপো বিচলিত নহল। পিতৃমাতৃৰ শ্ৰাদ্ধ-বিধি নিয়মমতে কৰি তেওঁ বিষয় সুখত আৰু বিমুখ হৈ পৰিল। ঈশ্বৰৰ চৰণ সেৱা কাৰ্য্যত তেওঁ তেওঁৰ ভাৰ্য্যাক জঞ্জাল হে বুলি ভাবিবলৈ ধৰিলে। এসময়ত কেশৱচৰণে এখন ধানৰ নাৱত উঠি আহি তেওঁলোকৰ গাৱঁৰ কাষ পালত, গৰখীয়া লৰাৰ মুখৰ পৰা শুনিলে যে তেওঁৰ অবৰ্ত্তমানতে ভাৰ্য্যাৰ মৃত্যু হল। এই কথা শুনি তেওঁ তত্তালিকে জাঁপ মাৰি পানীত পৰি গা ধই অঁতাই শুকান কাপোৰ পিন্ধি ঘৰৰ ফালে গল, আৰু ভাবিলে, ঈশ্বৰে অনুগ্ৰহ কৰি তেওঁৰ জঞ্জাল গুচালে। ইয়াৰ পিছত কিছুদিন থাকি কেশৱচৰণে মাধৱদেৱৰ কথা শুনি তেওঁৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰিবলৈ মনতে নিশ্চয় কৰি, কেনেকৈ মাধৱদেৱৰ ওচৰলৈ যাওঁ ভাবি আছিল। চণ্ডীবৰ কটকী নামে এজনে ভটীয়াই যাবলৈ ওলোৱা শুনি কেশৱচৰণেও তেওঁৰ লগত যাবলৈ ওলাল। কটকীৰ নাও বৰবিষ্ণু আতাৰ ঘাট পালত কেশৱচৰণে নাও এৰি উঠি গৈ বৰবিষ্ণু আতাৰ ওচৰত উপস্থিত হলগৈ। বৰবিষ্ণু আতাৰ আগত তেওঁ নিজৰ অভিপ্ৰায় ব্যক্ত কৰিলত, বৰবিষ্ণু আতাৰ মুখে

মাধৱদেৱৰ গুণ যশ আৰু সবহকৈ শুনি তেওঁ মাধৱদেৱৰ পাশলৈ তেওঁক লৈ যাবলৈ বৰবিষ্ণু আতাক ধৰিলে। বৰবিষ্ণু আতাই কেশৱচৰণক পিছদিনা লগত লৈ মাধৱদেৱৰ ওচৰ পালেগৈ। সেইদিনা মহা বিষুব শঙ্কৰদেৱৰ তিথি। কীৰ্ত্তন ঘৰত মাধৱদেৱ বহি আছে, এনেতে কেশৱচৰণ আতাৰে সৈতে বৰবিষ্ণু আতা গৈ তাতে উপস্থিত হল, আৰু কেশৱচৰণে ঠগি এখনি আগবঢ়াই গুৰুজনৰ আগত থৈ প্ৰণাম কৰিলে। মাধৱদেৱে "এওঁ কোন" বুলি বৰবিষ্ণু আতাক সুধিলত বৰবিষ্ণুৱে তেওঁৰ বিষয়ে সকলো বৃত্তান্ত কলত, মাধৱদেৱে তেওঁক থাকিবলৈ বহাঘৰ দিয়াই ৰাখি, পিছত শৰণ লগালে। কেশৱচৰণে ধৰ্ম্মক ধৰি মহা ৰংমনেৰে গুৰুজনক সেৱা-শুশ্ৰূষা কৰি থাকিবলৈ ধৰিলে। কেশৱচৰণ আতাক ভাটকুচি আতাও বোলে।

বৰপেটা সত্ৰৰ কীৰ্ত্তন-ঘৰত প্ৰসঙ্গৰ সময়ত দিনৌ এটি সৰ্পই এচুকত থাকি কীৰ্ত্তন শুনেহি দেখি এদিন মাধৱদেৱে ভকতৰ হতুৱাই তালৈ এটি আধাৰি পকাই দিয়ায়ে। সাপটোৱে তেতিয়াৰপৰা সেই আধাৰি-টোতে পকাই বহি প্ৰসঙ্গ শুনি থাকি প্ৰসঙ্গৰ অন্ত পৰিলে গুচি যায়। এদিন বালকদাস আৰু চতুৰ্ভুজ এই দুজন ভক্তই প্ৰসঙ্গলৈ থানলৈ আহোঁতে দেখিলে যে তেওঁলোকৰ পিছে পিছে সাপ এটা লৰি আহিছে। তেওঁলোকক সাপটোৱে খুটিবলৈহে সেইদৰে আহিছে বুলি তেওঁলোকে ভাবি চপৰা দলি এটা সাপটোৰ মূৰত মাৰি তাক মাৰি পেলালে। সেইদিনা প্ৰসঙ্গত সাপটি মাধৱদেৱে নেদেখি, প্ৰসঙ্গৰ অন্তত ভক্তসকলক সুধিলে "আজি কিয় সৰ্পভক্তটি প্ৰসঙ্গত উপস্থিত নাই?" এই কথা শুনি বালকদাসে গুৰুজনৰ আগত সেই বৃত্তান্ত কৈ, অজ্ঞানকৃত অপৰাধৰ বাবে ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰিলত, মাধৱদেৱে ভকত পঠিয়াই দি, মৰা সাপটো অনাই নিৰ্মালি বস্ত্ৰ দি পোতাই থোৱালে।

বৰক্ষেত্ৰি বিলাতৰ লোকসকলে মাধৱদেৱক তেওঁলোকৰ তালৈ গৈ তেওঁলোকক ধৰ্ম্মোপদেশ দিবলৈ বৰকৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিলত, মাধৱদেৱে তালৈ গৈ অনেক লোকক ধৰ্ম্মক ধৰালে। এদিন তাতে বিদ্যাধৰ নামে গণক এজনে মাধৱদেৱৰ ওচৰলৈ আহি প্ৰকাশিত ধৰ্ম্মৰ বিপক্ষে কিছুমান কথা কলত, মাধৱদেৱে খং কৰি সেইজনক কলে "নৰনাৰায়ণ ৰজাৰ সভাত হেজাৰ হেজাৰ বিদগ্ধ পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণে শঙ্কৰদেৱৰ ধৰ্ম্মমত খণ্ডন কৰিব নোৱাৰি

ৰজাৰ হাতত অপদস্থ হৈ পলাল, এতিয়া অন্ত গণক এজনে সেই মত খণ্ডাবলৈ ওলাইছেহি।" এই বুলি তেওঁ তাৰপৰা উঠি গুচি আহিবলৈ উঠিলত, সকলো প্ৰজাই অনেক কাকূতি মিনতি কৰিলত তেওঁ থাকিল। কিছুদিনৰ মূৰত তেওঁ তাৰপৰা উভতি আহোঁতে বাটত জাবৰি কোচৰ ঘৰত গধূলি ৰল। পাঠ কৰিবলৈ কোনো পুথি আছে নে নাই, তেওঁ বিচৰালত মুৰাৰি নামে কোচ এজনে এখন ৰত্নাৱলী পুথি আনি দিলত, ৰামচৰণৰ হতুৱাই মাধৱদেৱে পাঠ কৰাবলৈ ধৰিলে। কিন্তু পুথিখনত বিস্তৰ অশুদ্ধ থকাৰ নিমিত্তে সেইখন কোনে লেখিছিল বুলি মাধৱদেৱে শোধাত মুৰাৰিয়ে লেখিছিল বুলি কলে। তেওঁ মুৰাৰিৰ ওপৰত বৰ ক্ৰোধ প্ৰকাশ কৰি কলে "ক-কাৰ নাজানি ৰত্নাৱলী লেখ?" এই প্ৰচলিত প্ৰবচনৰ এৰেই উৎপত্তি। সেই বচনৰ আজিকালিৰ গঢ়—"ক বুলিব নাজানে ৰত্নাৱলী পঢ়ে!"

দক্ষিণ-কুলত মালাচা নামে ঠাইত ৰৰবিষ্ণু আতা থাকে। তেওঁ এদিন মাধৱদেৱৰ ওচৰলৈ আহি জনালে যে "দক্ষিণৰ সকলো লোকে মোক হে ধৰ্ম্মৰ গৰাকী গুৰু বুলি জানে, আপোনাক নাজানে, আৰু আপোনাৰ কথা কলেও তালৈ কাণ নকৰে। এতেকে এবাৰ আমাৰ তালৈ কৃপা কৰি যাব লাগে।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে ৰৰবিষ্ণু আতাক কলে "তুমি আগেয়ে যোৱাঁ, গৈ তাত নৃসিংহযাত্ৰা ভাৱনা কৰিবৰ সকলো উদ্যোগ কৰি মোক খবৰ দিলে মই যাম।" এই আজ্ঞা শুনি ৰৰবিষ্ণু আতাই গৈ লোকসকলক গুৰুজনৰ আজ্ঞা শুনাই সকলো আয়োজন কৰিবলৈ কলতো ৰায়তসকলে একো নকৰে। এই কথা ৰৰবিষ্ণু আতাই আকৌ আহি মাধৱদেৱক কলত, মাধৱদেৱে নাৰায়ণ ঠাকুৰক ৰৰবিষ্ণু আতাৰ লগত পঠিয়াই দিলে। ৰৰবিষ্ণু আতাৰ হতুৱাই খবৰ দিয়াই লোকসকলক ঠাকুৰ আতাই মতাই অনাই সিহঁতৰ আগতে সকলোকে দেখুৱাই ৰৰবিষ্ণু আতাক গজিবলৈ ধৰিলে "তুমি কেনে মানুহ হেঁ? তুমি গুৰুৰ আজ্ঞা অৱহেলা কৰিলা আজিলৈকে যাত্ৰাৰ কোনো কাৰ্য্য কৰা নাই।" এই দৰে বুধি কৰি ঠাকুৰ আতাই ৰৰবিষ্ণু আতাক ডাবি দিলত, ৰায়তসকলে তেতিয়া বুজিলে যে ৰৰবিষ্ণু আতাৰ ওপৰতো এজন ডাঙৰ গুৰু আছে। তেতিয়া সিহঁতে ভয় খাই লৰালৰিকৈ ৰভাঘৰ আদি সকলোবোৰ আয়োজন কৰিবলৈ

ধৰিলে। এই বাতৰি বৰবিষ্ণু আতাই আহি মাধৱদেৱক জনালত, মাধৱদেৱৰ সেৱকসকলেৰে সৈতে তালৈ গল। মাধৱদেৱে যাত্ৰাৰ নিমিত্তে চো-মুখা আদি প্ৰস্তুত কৰাই, ভাৱৰীয়াসকলক নিজৰ নিজৰ ভাও বিভাগি দি, নৃসিংহৰ ভাও নিজলৈ ৰাখিলে। মহাসমাৰোহেৰে ভাৱনা হল। চাৰিউ-ফালৰ লোক ভাৱনা চাবলৈ ভাগি পৰিলহি। ভাৱনাৰ বভাঘৰত এহেজাৰ চাকি, ভোটা মটা লগালে, গায়ন বায়নে বৰধেমালি বজালে, অগ্নিগৰ লগাই সূত্ৰধাৰীয়ে নানা সূত্ৰ আৰু শ্লোক মাতি নানা ভাৱ কৰি প্ৰৱেশ কৰিলে; তাৰ পিছত হিৰণ্যকশিপুক নখেৰে বিদাৰি দুই আন্ত্ৰ আনি নৃসিংহই মস্তকত ললত, লোকসকল ভয় খাই উঠি পলাব খোজা দেখি, নাৰায়ণ ঠাকুৰে তেওঁলোকক বুজাই আশ্বাস বাক্যৰে স্বস্থ কৰি ৰাখিলে। প্ৰহ্লাদ আহি নৰসিংহক স্তুতি কৰিবলৈ ধৰিলত, নৰসিংহই ভয়ানক ভাৱ পৰিত্যাগ কৰি বাৎসল্য ভাৱ প্ৰকাশ কৰি ৰহিল। এইদৰে যাত্ৰা শেষ কৰিলত, মাধৱদেৱৰ প্ৰভাৱ তেতিয়া ভালকৈ সকলো লোকে জানি তেওঁক মানি ভক্তিভাৱ প্ৰকাশ কৰিলে। ইয়াৰ পিছত সেই ঠাইৰ সকলোবোৰ লোকে মাধৱদেৱৰ ওচৰত পৰম ভক্তিভাৱে ধৰ্ম্মক ধৰিলে। তাত কিছুদিন থাকি মাধৱদেৱে কলহী নৈয়েদি নাৱেৰে আহি চাৰিৰিয়া, আৰু তাৰ পিছত হাৰামদেৱ পাই কিছুদিনৰ পিছত বৰপেটা পালেহি।

এদিন মাধৱদেৱৰ সেৱক মাধৱ মৰলে আহি গুৰুজনক কলে যে "মই অনেক উপাৰ্জ্জন কৰোঁ, তথাপি মোৰ খাবলৈ নাটনি পৰে।" মাধৱদেৱে মৰলক কলে "তুমি অনাচাৰ অধৰ্ম্ম আচৰণ কৰা, সেইদেখি তোমাৰ খাবলৈ নাটে। শেহ ৰাতি তোমাৰ ভাৰ্য্যাই ভাত ৰান্ধে, ৰাতিপুৱাই তাকে সকলোৱে খোৱাঁহঁক; বেলি তিনিপৰীয়ালৈকে হাল নেমেলি গৰুক কষ্ট দিয়াঁ; তোমালোকৰ শুচি-সংযমন নাই; ভকতক তোমালোকে দান নকৰা; আগুনি খেতিৰ ভাত আজি মাথোন আপনি খোৱা; এইবোৰ হয় নে নহয় ভাবি চোৱাঁ? আজিৰপৰা তেনে নকৰিবা, দেখিবা তোমাৰ নাটনি নহয়।" ঘৰৰ ভিতৰৰ এইবোৰ সঁচা কথা গুৰুজনে কেনেকৈ জানিলে ইয়াকে ভাবি আচৰিত মানি, মাধৱ মৰলে সেইদিনাৰপৰা মনতে থিৰ কৰিলে যে তেওঁ আৰু তেনেকুৱা আচৰণ নকৰে। গুৰুৰ কথামতে চলি মাধৱ মৰলে দেখিলে যে পিছৰ বছৰত তেওঁৰ ধনধান্য অপৰ্য্যাপ্ত হল।

গোবিন্দ নামে তাঁতী এজনে এদিন গুৰুজনক সেৱা কৰি ওচৰতে ৰহিলত, তেওঁ ভোজন কৰিছেনে নাই, গুৰুজনে তেওঁক সুধিলে। তেওঁ উত্তৰ দিলে "ঘৰত ধান চাউল নাই, কি ভোজন কৰিম ? খেতি কৰোঁহে কৰোঁ তথাপি মোৰ খাবলৈ নাটে।" এই উত্তৰ শুনি মাধৱদেৱে তেওঁক কলে "তুমি অধৰম কৰা, সেই দেখি এনে হয়। কাপোৰ বৰলৈ তোমাক সূতা দিলে তুমি তাৰে সূতা ৰাখি থোৱা ; সেই পাপত তোমাৰ ঘৰত লক্ষ্মী নাথাকে। আজিৰপৰা কিঞ্চিৎমানো সূতা নাৰাখিবা, দেখিবা তোমাৰ ঘৰত লক্ষ্মীশ্ৰীয়ে বাহ লব।" গোবিন্দে সেইদিনাৰপৰা গুৰুৰ বাক্যমতে চলি দেখিলে যে তেওঁৰ ঘৰত ধনধান্য উপচি পৰিছে।

বৰপেটা থানত মাধৱদেৱৰ এটি সুন্দৰ বঙ্গিয়াল ঘৰ কৰিবৰ মন হল। গুৰুৰ এই ইচ্ছাৰ কথা জনাই চাৰিউফালৰ সেৱক সকলক জ্ঞান দিয়া হলত, সকলোৱে বেত, বাঁহ, শাল কাঠ, পাট, ৰুৱা, খুটা, চতি, ফুকাম আদি প্ৰস্তুত কৰিলে ; সূতাৰ, চিত্ৰকাৰ সকলক অনা হল ; ঠাই পৰিষ্কাৰ কৰি ভেটি বন্ধোৱা হল, হেঙ্গুল, হৰিতাল আদিৰ ৰহণ, সোণ ৰূপৰ ৰহণ আদি প্ৰস্তুত কৰাই চতি মাৰলি ফুকাম আদিত বিচিত্ৰ কৰি লগোৱা হল। ঘৰৰ চতি এটি লগোৱাৰ বিষয়ে এটি অলৌকিক ঘটনাৰ কথা আছে,— এটি চতি চাছি-কাটি ঠিক কৰা হলত জুখি দেখা গল যে সি এবেগত চুটি হয়। মাধৱদেৱক এই কথা জনোৱা হলত, তেওঁ নিজেও জুখি চাই দেখিলে যে চতিটো ঠিক আদহাত চুটি। এনে হোৱা দেখি তেওঁ অলপ পৰ ভাবি, চতিটো অকলৈ ওপৰলৈ তুলি খুটাৰ কাণৰ কাষলৈ নিলত দেখা গল, যে চতিটো বৰং এহাত বাঢ়িল হে, সেইদেখি তাৰ সেই বঢ়া-ডোখৰ কৰতেৰে কাটিব লগীয়া হল। যদুমণি নামে এজন বলী ভকত ওচৰতে আছিল, তেওঁক চটিটো কান্ধ পাতি ধৰিবলৈ মাধৱদেৱে কলত, যদুমণিয়ে কান্ধ পাতি ধৰিলে। চটিটো ইমান গধূৰ যে চল্লিশজনলোকেহে তাক লৰাবচৰাব পাৰে। যদুমণিৰ তেনে বল দেখি মাধৱদেৱে তেওঁৰ নাম ভীমসেন দিলে। সেই ঘৰৰ চালত নিজেই মাধৱদেৱে প্ৰথমতে পঞ্চমুখী গাঠি এটা দিলে, আৰু নাৰায়ণ ঠাকুৰ আতাই চৰাই-নখীয়া গাঠি এটা দিলে। তাৰ পিছত সেৱকসকলে সেইদৰেই সুন্দৰকৈ গাঠি দি চাল বান্ধি-বলৈ লাগিল। বাঢৈয়ে চতিত লতাফুল কাটিলত, মাধৱদেৱে বাঢৈক

কলে "তুমি যেনেকৈ লতা কাটিলা, সেইদৰে মই ঘোষা এটি ৰচনা কৰোঁ।" এই বুলি তেওঁ লতা-বছা ঘোষা কৰি গাওঁতে শুনি সকলো আনন্দিত হল। এই ৰঙ্গিয়াল ঘৰ প্ৰস্তুত হলত, তাঁতীকুচিৰ সেৱকসকলে মাধৱদেৱৰ আগত চাৰি কুৰি ৰূপ থৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিলে যে ৰামযাত্ৰা ভাৱনা এটি কৰিব লাগে। তেওঁ সেৱকসকলৰ মনৰ কামনা পূৰণ কৰি মহা সমাৰোহ কৰি শ্ৰীৰামৰ চৰিত্ৰ সঙ্কলন কৰি সেই ভাৱনা সমাপন কৰিলে।

এদিন মাধৱদেৱ বৰপেটা থানত বহি আছে, এনেতে এজনে তেওঁক সংবাদ দিলে যে ভাস্কৰ গুৰু তেওঁৰে সৈতে সাক্ষাৎ কৰিবলৈ আহিছে যি ভাস্কৰে কঠত বহি অকলৈ এটি ডাঙৰ পকা কঠাল খাইছিল। এই ভাস্কৰ ব্ৰাহ্মণেই শঙ্কৰদেৱৰে সৈতে বাদ কৰি পৰাস্ত হৈ নকৈ ভালকৈ শাস্ত্ৰ পঢ়িবলৈ বিদেশলৈ গৈছিল, আৰু এওঁৰেপৰা ভৱানন্দই (পিছত নাৰায়ণ দাস বা বা ঠাকুৰ আতা) শঙ্কৰদেৱৰ বাতৰি পাই আহি তেওঁৰ ওচৰত শৰণ লয়। মাধৱদেৱে ভাস্কৰক তেওঁৰ ওচৰলৈ আনিবলৈ কলত, তেওঁ আহি বহি সকলো বৃত্তান্ত কৈ মাধৱদেৱক কলে "মই এতিয়া সুন্দৰকৈ বুজিলোঁ যে শঙ্কৰৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্ম অতি শ্ৰেষ্ঠতৰ, এতেকে আপোনাসকলৰ ভক্তিধৰ্ম্মক সালোগত কৰি মানিলোঁ; যাতে ভৱসংসাৰ পাৰ হব পাৰোঁ। মোৰ প্ৰতি আপুনি কৃপা কৰিব লাগে।" এই বুলি তেওঁ বাৰে বাৰে শঙ্কৰৰ ধৰ্ম্ম শ্ৰেষ্ঠ বুলি কৈ নিজৰ গৃহলৈ প্ৰত্যাগমন কৰিলে।

ৰূপাৱৰ লঙ্কৰ, নৰসিংহ, বলাই, মাইডৰিয়াৰ গোপাল, আৰু কানাই ব্ৰাহ্মণে মাধৱদেৱৰ পাশলৈ আহি ধৰ্ম্মক ধৰি শৰণ ললে। এদিন ৰূপাৱৰ লঙ্কৰে হাতত ঢাল তৰোৱাল লৈ মাধৱদেৱৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ সেৱা কৰিলত, মাধৱদেৱে তেওঁক সুধিলে "ৰূপাৱৰ, তুমি তৰোৱালত কেইবাৰ ধাৰ দিয়াঁ?" ৰূপাৱৰে কলে "দিনৌ এবাৰকৈ দিওঁ।" গুৰুজনে কলে "লঙ্কৰ, তোমাৰ তৰোৱালতকৈ আমাৰ খাণ্ডা চোকা আৰু গুৰুতৰ; এই খাণ্ডাই ভৱ-সংসাৰক ছেদি ছাৰখাৰ কৰে; কিন্তু দিনৌ তিনিবাৰকৈ তাত ধাৰ দিব লাগে?" এনেতে ওচৰত থকা ভকতসকলে গুৰুজনক সুধিলে "বাপ, এই ঢালখনেৰে কি কৰে?" গুৰুজনে লঙ্কৰক কলে "ৰূপাৱৰ, তোমাৰ ঢালৰ শক্তি এওঁলোকক দেখুৱাঁচোন।" এই আজ্ঞা শুনি লঙ্কৰে সাৰুৰে চাট মাৰি একে জাঁপেই ঘৰ ঘৰ এটা পাৰ হৈ গলত,

ভকতসকলে দেখি ভয়ত কঁপিবলৈ ধৰিলে। লস্কৰে তেওঁৰ ঢালেৰে আৰু এটা চাট মাৰিব খোজা দেখি মাধৱদেৱে তেওঁক নিষেধ কৰিলে।

দক্ষিণকুলৰ সেৱকসকলৰ প্ৰাৰ্থনা মতে শঙ্কৰদেৱৰ পুত্ৰ হৰিচৰণ ঠাকুৰক তেওঁৰ মাতৃয়ে দক্ষিণলৈ পঠিয়াই দিলে। সেৱকসকলে ঠাকুৰক নানা দ্ৰব্য বস্তু দি সেৱা কৰিলে। কিন্তু তাত প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্মক তেওঁলোকে মাধৱদেৱৰ ধৰ্ম্ম বুলি কলত, ঠাকুৰে সেই ধৰ্ম্ম শঙ্কৰদেৱৰ হে বুলি তেওঁলোকক কলে। প্ৰজাসকলে সেই কথা মানিব নোখোজাত, ঠাকুৰে মনত বেজাৰ পাই, তেওঁক দিয়া সেই দ্ৰব্য বস্তুবোৰ নানি এৰি তাতে থৈ গুচি আহিল। এই কথা মাধৱদেৱে শুনি হৰিচৰণ ঠাকুৰক মতাই আনি প্ৰশংসা কৰি কলে "ধন্য মোৰ গুৰু শঙ্কৰদেৱৰ পুত্ৰ তুমি, তুমি অতি সাধু কাৰ্য্য কৰিলা। শঙ্কৰে হে ধৰ্ম্মৰ গুৰু। শঙ্কৰৰ ধৰ্ম্ম বিনে আৰু কাৰো ধৰ্ম্ম নাই।" এই দৰে কৈ তেওঁ হৰিচৰণ ঠাকুৰৰ লগত অনেক দ্ৰব্য বস্তু দি পঠিয়াই দিলে।

অষ্টাবিংশ অধ্যায়

ব্ৰাহ্মণৰ বিদ্বেষ আৰু ৰজাৰ হাতত মাধৱদেৱৰ বিপত্তি

বৰপেটা থানত থাকি মাধৱদেৱে এই দৰে ধৰ্ম্ম প্ৰকাশ কৰি থাকোঁতে এদিন এটি ঘটনা ঘটিল যাৰ ফলত তেওঁৰ জীৱনৰ শেষ কাল ডোখৰত কিছু অশান্তি হল। অম্বুবাৰি ভটাচাৰ্য্য নামে এজন ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিত আছিল। তেওঁৰ পুতেক এজনে শান্তিপুৰত শাস্ত্ৰ পঢ়ি বিদ্যাভিমানী হৈ ঘৰলৈ আহি, এদিন মাধৱদেৱৰ সৈতে সাক্ষাৎ কৰিবলৈ গৈছিল। মাধৱদেৱে তেওঁক সমাদৰ কৰি বহুৱাই আলাপ কৰিলত তেওঁ লাহে লাহে পাণ্ডিত্যৰ গৰ্ব্ব প্ৰকাশ কৰি মাধৱদেৱৰ সৈতে শাস্ত্ৰৰ তৰ্ক কৰিবলৈ ধৰিলে। ভটাচাৰ্য্যৰ পুতেকে কলে যে মনুষ্য জন্মত শিৱ, বহ্মা, দেৱ, দেৱী সকলোকে অৰ্চিচব লাগে। মাধৱদেৱে বেদান্তৰপৰা ব্ৰহ্ম নিৰূপণৰ শ্লোক উদ্ধাৰ কৰি তেওঁক বুজালে যে ব্ৰহ্মা হৰকে প্ৰমুখ্য কৰি সকলো দেৱতা প্ৰকৃততে জাত হৈছে, আৰু প্ৰকৃতিতে আশ্ৰয় কৰি থাকে ; মহাকল্পৰ অৱসানত তেওঁলোকৰ বিনাশ ঘটিব। পৰমব্ৰহ্মপুৰুষ নিত্য। মাধৱদেৱে ইত্যাদি প্ৰকাৰে নানা শাস্ত্ৰৰ মত উদ্ধাৰ কৰি ডেকা পণ্ডিতক মাতিব নোৱাৰা কৰিলত, তেওঁ লাজ পাই মাধৱদেৱৰ ওচৰৰপৰা উঠি ঘৰলৈ আহিল। অম্বুৰাবিয়ে পুতেকৰ মুখৰপৰা এই বৃত্তান্ত শুনি, বুধি আলচি আহি মাধৱদেৱক মুখৰ সমাদৰ দেখুৱাই কলে যে "মই তোমাৰ ৰঙ্গিয়াল ঘৰ চাবলৈ আহিছোঁ। শুনিছোঁ বোলে ঘৰটো বৰ ধুনীয়া হৈছে ; আৰু তাত সুন্দৰ নাচ গান হয়। মোক কৃপা কৰি দেখুৱাব লাগে।

ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰাৰ্থনা শুনি মাধৱদেৱে তেওঁৰ ৰঙ্গিয়াল ঘৰলৈ লৈ গৈ নটুৱা ভকতৰ লৰাৰ হতুৱাই ছালিনাচ, জুমুৰানাচ আদি দেখুৱালে। কোনো কোনো নটুৱাক গোপিনীৰ সাজ পিন্ধাই নৃত্য কৰোৱা হৈছিল। অম্বু-ৰাবিয়ে নাচ গান শুনি সন্তোষ প্ৰকাশ কৰি, ঘৰলৈ উভতি আহি পুতেক

আৰু আন আন ব্ৰাহ্মণ জনচেৰেকক লগত লৈ পৰামৰ্শ কৰি বিজয়পুৰলৈ গৈ ৰজা ৰঘুদেৱৰ আগত গোচৰ দিলেগৈ যে "মাধৱ নামেৰে শূদ্ৰ এজনে ধৰ্ম্মপ্ৰচাৰৰ চেলু লৈ লোকৰ মাজত অনাচাৰ প্ৰচাৰ কৰিছে। মাধৱে বেদ নামানে, বেদৰ বিহিত সকলো কাৰ্য্যকে পৰিহাৰ কৰিছে, সোণ ৰূপেৰে ঘৰ এটা সজাই কপট আচাৰেৰে লোকক ভুলাবলৈ তাত যুৱতী নৰ্ত্তকী-সকলৰ হতুৱাই নাচ গান কৰায়। ইফালে নিজক তেওঁ উদাসীন বুলি প্ৰকাশ কৰে। তেওঁৰে সৈতে শাস্ত্ৰৰ বাদ কৰিবলৈ গলে, তেওঁ আচল কথাৰ উত্তৰ নিদি আন কথা কয়। এতেকে তেওঁক ধৰাই আনি এই কথাৰ বিচাৰ কৰাব লাগে।" এই কথা শুনি ৰঘুৰায়ে খং কৰি তেতিয়াই মাধৱক ধৰি নিবলৈ সুবানন্দ নামে বিষয়া এজনক পঠিয়ালে। সুৰানন্দই ৰাজ আজ্ঞা শুনি খেল-নাৱেৰে গৈ বৰপেটাৰ ঘাটত নাও বখালে। তাতে সুবানন্দই ৰূপাবৰ লস্কৰক দেখা পাই কলে যে তেওঁ হাজোলৈ যাবলৈ আহিছে; বাটতে মাধৱদেৱৰে সৈতে এবাৰ দেখা কৰি যাব; এতেকে ভালেই হল, লস্কৰে দয়া কৰি মাধৱদেৱৰে সৈতে তেওঁৰ দেখা কৰাই দিলে বৰ অনুগ্ৰহৰ কাৰ্য্য হব। এই কপট বাক্য বিশ্বাস কৰি লস্কৰে, সুবানন্দই তেওঁৰে সৈতে দেখা কৰিবৰ নিমিত্তে আহিছে বুলি মাধৱদেৱক কলত, মাধৱদেৱে সুবানন্দক তেওঁৰ ওচৰলৈ আনিবলৈ কলে।

এই খিনিতে কোৱা যাওক যে ৰঘুদেৱ ৰজা চিলাৰায়ৰ পুত্ৰ, আৰু লক্ষ্মীনাৰায়ণ ৰজা নৰনাৰায়ণৰ পুত্ৰ। চিলাৰায়ৰ মৃত্যুৰ পিছত নৰ-নাৰায়ণে তেওঁৰ ৰাজ্যখন সমানে দুভাগ কৰি পূৰ্ব্ব খণ্ড ৰঘুদেৱক দিলে, পশ্চিমৰ খণ্ড লক্ষ্মীনাৰায়ণক দিলে। এইদেখি নৰনাৰায়ণৰ ৰাজ্যৰ কাম-ৰূপৰ ছোৱা ৰঘদেৱৰ ভাগত পৰিল। এইবাবেই কামৰূপ বৰপেটানিবাসী মাধৱদেৱৰ ওপৰত ৰঘুদেৱৰ অধিকাৰ।

সুবানন্দ বৰপেটাৰ নামঘৰত গোমালত মাধৱদেৱৰ তালৈকে আহিল। তেওঁ কপটভক্তি দেখুৱাই মাধৱদেৱক প্ৰণাম কৰি কলে যে "মোক ৰজাই হাজোলৈ পঠিয়াইছে, সেইদেখি আহিছোঁ; বাটতে আপোনাক সাক্ষাৎ কৰিবলৈ বুলি সোমালোঁ। ভকতসকলক নাম লবলৈ কওক, তেওঁলোকে নাম প্ৰসঙ্গ কৰা চাবৰ মোৰ বৰ অভিলাষ হৈছে। এই কথা শুনি মাধৱ-দেৱে ভকতসকলক নামঘৰলৈ আহিবলৈ কলে। ভকতসকলে নামঘৰত

সোমালতে, সুবানন্দই কীৰ্ত্তনঘৰৰ দুইখন দুৱাৰত শলখা মাৰি তেওঁলোক সকলোকে বন্দী কৰি, মাধৱদেৱক কলে "ৰজাৰ আজ্ঞা হৈছে, আপোনাক বান্ধি লৈ যাবলৈ ; সেইদেখি আপুনি হাত দুটা একেঠাই কৰক।" এই আদেশ শুনি মাধৱদেৱে হাত দুটি মেলি একে ঠাই কৰিলতে, সুবানন্দই গামোছাৰে হাত দুখন বান্ধিবলৈ, তাৰ ওপৰত গামোছা এখন থৈ কলে "এহেজাৰ টকা ওলগনি দিব লাগিব। এতিয়াই দিয়াঁ।" মাধৱদেৱে উত্তৰ দিলে "আমি উদাসীন দুখীয়া মানুহ, আমাৰ হাতত এহেজাৰ টকা কৰপৰা ওলাব ? লাগে যদি পিছত ভিক্ষা কৰি আনি দিম।" তথাপি সুবানন্দই নেৰি, এশ টকা অনাই লৈ হে মাধৱদেৱৰ হাতৰপৰা গামোছা গুচালে। সেই দিনালৈ সুবানন্দই তাতে ভকতসকলক এৰি দি, পিছদিনা মাধৱদেৱক লগত লৈ বিজয়পুৰ পাই, ৰজাক "মাধৱক আনিছোঁ বুলি জনালতে, ৰজাই বাখৰৰ ঘৰত মাধৱদেৱক থাকিবলৈ দিবলৈ আদেশ কৰিলত সুবানন্দই তেওঁক তাতে থৈ ঘৰলৈ গল। পিছত গাভৰু মাজিয়ে এই কথা শুনি, বাখৰ-ঘৰৰ ওচৰতে চৈৰ ঘৰ এটি সাজি তাতে মাধৱদেৱক থাকিবলৈ দিলে।

মাধৱদেৱ তাতে এই দৰে কিছুদিন আছে, ইতিমধ্যতে বদীয়া ব্ৰাহ্মণ ভট্টাচাৰ্য্যসকলে তেওঁৰে সৈতে ৰাজসভাত ভালকৈ বাদ কৰিবলৈ শাস্ত্ৰবোৰ উৰাই-ঘৰাই পঢ়ি প্ৰস্তুত হৈ লৈছে। ব্ৰাহ্মণসকলে এনে কৰা শুনি মাধৱদেৱৰ লগৰ ভকত যদুমণিয়ে মাধৱদেৱক কলে "বাপ, মই শুনিছোঁ, সিফালে ব্ৰাহ্মণসকলে আপোনাৰ সৈতে বাদ কৰিবলৈ দিনে ৰাতিয়ে অনেক শাস্ত্ৰ লুটিয়াই-পুটিয়াই পঢ়িব লাগিছে ; আৰু আপুনি শাস্ত্ৰ এখনৰো পাত এটা নেমেলাকৈ নিশ্চিন্ত হৈ বহি আছে।"

এই কথা শুনি মাধৱদেৱে যদুমণিক কলে "তুমি ইমান ভয় খাইছা কেলৈ ? দ্বিজসকলে যিমান শাস্ত্ৰ মাতিব তেওঁলোকৰ শাস্ত্ৰৰেই তেওঁলোকৰ মুখ বন্ধ কৰিম।" ইয়াৰ দিনচেৰেকৰ পিছত ব্ৰাহ্মণসকলে আলচ কৰিলে যে "পৰ্ব্বে নৰনাৰায়ণ ৰজাৰ সভাত মাধৱৰ গুৰু শঙ্কৰেৰে সৈতে ব্ৰাহ্মণসকলে বাদ কৰি বাদত হাৰিলত ৰজাই তেওঁলোকক ল. কৰি খেদিলে। এতিয়াও আমি বাদ কৰাৰ আগেয়ে মাধৱৰ বিদ্যাৰ জোখ কিমান বুজি লোৱা যাওক, এতেকে জনচেৰেক ওজা ছাত্ৰক মাধৱৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিয়া যাওক,

সিহঁতে দুই চাৰি প্ৰশ্ন কৰি চাওক।" ইয়াকে আলচ কৰি তেওঁলোকৰ ওজা-ছাত্ৰ জনচেৰেকক মাধৱদেৱৰ ওচৰলৈ তেওঁলোকে পঠিয়ালত, সিহঁতে মাধৱদেৱৰ পাণ্ডিত্য দেখি ভয় খাই আহি তেওঁলোকক কলত, তেতিয়া তেওঁলোকে পৃষ্ঠভঙ্গ দিয়াকে থিৰ কৰিলে। তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ প্ৰতিনিধি কৰি বাগ্‌ভট্টাচাৰ্য্য নামেৰে এজনক ৰজাৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই তেওঁৰ হতুৱাই ৰজাক কোৱালে যে "মহাৰাজ, আমি এইজন মাধৱক অনাবলৈ কোৱা নাছিলোঁ,' খনাৰ মাধৱ বুলি এজনকহে অনাবলৈ কৈছিলোঁ। ভুল-কৈহে এওঁক অনোৱা হৈছে। এওঁ মহা সদাচাৰী আৰু ধাৰ্ম্মিক ভকত।" ব্ৰাহ্মণে এই কথা যেতিয়া কৈছিল, তেতিয়া ৰজাই গা ধুইছিল। এই নতুন কথা শুনি ৰজাৰ বৰ খং উঠিল। ৰজাই হাতৰ সোণৰ কলহটো বাগ্‌ভট্টাচাৰ্য্যৰ গালৈ মাৰি পঠিয়াই কলে "আগেয়ে তোমালোকে মোক মাধৱ অনাচাৰী বুলি কলা, এতিয়া আকৌ সদাচাৰী বুলি কৈছা। তোমালোকৰ শিঙ্গায়েই কয় ধৰ ধৰ; আকৌ যুৰি তোমালোকৰ শিঙ্গায়েই এতিয়া কয় এৰ এৰ।" তেতিয়াই ৰজাই সুৰানন্দক মতাই হুকুম দিলে "সুৰানন্দ, তুমি এই মুহূৰ্ত্তে, মাধৱক লৈ গৈ তেওঁৰ নিজৰ থানত থোৱাঁগৈ। সুৰানন্দই ওঠৰ বৈচাৰে সৈতে খেল-নাও আনি তাত মাধৱদেৱক তুলি লৈ গৈ ভঙ্গামোৰ ঘাট পালত মাধৱদেৱ তাতে ৰল। সুৰানন্দ নিজৰ ঘৰলৈ গল। সুৰানন্দৰ পিতৃ মাতৃয়ে ইয়াৰ পিছত মাধৱদেৱৰ ওচৰলৈ আহি সুৰানন্দৰ দোষৰ বাবে ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰিলত মাধৱদেৱে ক্ষমা কৰিলে। হৰিকৃষ্ণ আতৈয়ে মাধৱদেৱৰ বাৰ্ত্তা শুনি আহি তেওঁক আগ বঢ়াই লৈ গৈ অনেক যতন কৰি শুশ্ৰূষা কৰি নিজৰ ঘৰত ৰাখিলে। মাধৱদেৱে সাত দিন ৰজাৰ নাৱত থাকি তাৰ পিছত বাটতে ৰামচৰণে তেওঁৰ বাতৰি লবলৈ যোৱা নাও পাই ৰজাৰ নাৱৰপৰা সেই নাৱত উঠি বৰপেটা পালেহি। ভনীয়েক উৰ্ব্বসীয়ে তেওঁৰ নিমিত্তে মহা চিন্তা কৰি আছে জানি তেওঁ তেতিয়াই সুন্দৰীদিয়ালৈ যাবলৈ ইচ্ছা কৰি সেৱকসকলক কলে যে "তোমালোক বৰপেটা থানত থাকাঁহঁক; মথুৰদাসে তোমালোকক প্ৰতিপাল কৰি ইয়াত থাকিব।" এই দৰে মাধৱদেৱে মথুৰাদাস অৰ্থাৎ বুঢ়া আতাৰ হাতত বৰপেটা থানৰ ভাৰ দি সুন্দৰীলৈ গল। ভনীয়েকে ককায়েকক নিৰাপদে-অহা দেখি পৰম আনন্দিত হৈ যত্ন কৰি ৰাখিলে। ইয়াৰ পিছত তেওঁ তাতে সেৱক সকলেৰে সৈতে নামধৰ্ম্ম প্ৰকাশ কৰি থাকিল। তাতে যৱন

জয়হৰি আতৈয়ে তেওঁৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰে। এই যৱনজনে ধৰ্ম্মক ধৰা সম্পৰ্কে এই দৰে কোৱা হয়,--জয়হৰিয়ে সদায় মাধৱদেৱৰ ওচৰলৈ আহি পৰম ভক্তি ভাবে ধৰ্ম্মৰ কথা শুনি থাকে। এদিন জয়হৰিয়ে শুনিলে যে মাধৱদেৱে সেই স্থান এৰি বেহাৰলৈ যাবৰ ইচ্ছা কৰিছে। এই কথা শুনি জয়হৰিয়ে অতি শোকাকুল হৈ মাধৱদেৱৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰিবলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিলে। প্ৰথমতে মাধৱদেৱে, তেওঁক শৰণ দিবৰ ইচ্ছা নকৰিছিল; কিন্তু জয়হৰিয়ে গুৰুজনৰ চৰণ চিন্তা কৰি ভাত পানী এৰিলে দেখি, স্বপ্নত মাধৱদেৱে বৰপেটাৰ নাম-ঘৰৰ টপত তেওঁক তেওঁৰ আগত ধৰ্ম্মক চচিচ শৰণ কৰালে আৰু মথুৰাদাসক ভক্তি সেৱা কৰি থাকিবলৈ উপদেশ দিলে। জয়হৰিয়ে কৃতকৃত্য হৈ পিছদিনা ভাৰ-ভেটি লৈ মথুৰাদাসক সেৱা কৰিলত মথুৰদাসে তেওঁক "তুমি কোন" বুলি শুধিলত, জয়হৰিয়ে স্বপ্নত মাধৱদেৱৰ ওচৰত শৰণ লৈ ধৰ্ম্মক পোৱা বুলি কৈ গুৰুজনৰপৰা ধৰ্ম্মৰ যি চৰ্চনি পাইছিল তাক প্ৰকাশ কৰিলত মথুৰাদাসে ঠিক দেখি জয়হৰিক পৰম সমাদৰ কৰি তেওঁৰ ভাৰ-ভেটি দ্ৰব্য-বস্তু ভঁৰালৈ নিবলৈ কলে। সেই দিনাৰপৰা জয়হৰি আতৈ সততে মথুৰাদাস আতাৰ ওচৰলৈ আহি বৰপেটাৰ নামঘৰৰ টুপৰ কাঠিত বহি নাম প্ৰসঙ্গ কৰি থাকিবলৈ ধৰিলে।

ওপৰত লিখা স্বপ্নৰ কথা যিয়েই হওক, এইটো ঠিক যে মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে যৱন জয়হৰিক ধৰ্ম্মক ধৰাই শৰণ লগাই ভকতীয়া কৰিছিল আৰু যৱন জয়হৰি এজন প্ৰধান ভক্তৰ ভিতৰত গণ্য হৈছিল। তেওঁ জয়হৰি নাম নিশ্চয় ভকত হোৱাত পাইছিল। পূৰ্ব্বে চান্দসাইকও মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে এই দৰে ভকতীয়া কৰিছিল, আৰু চান্দসায়ে শঙ্কৰদেৱক সেৱা ভক্তি কৰি লগে লগে ফুৰি শেহত পাটবাউসী থান পাইছিলগৈ। মাধৱদেৱৰ নাম ঘোষাত সেইদেখিহে আছে—"গাৰো ভোট যৱনে হৰিৰ নাম লয়। হেনয় হৰিৰ নাম সজ্জনে নিন্দয়॥" মিকিৰ আৰু ভোট জাতিৰ প্ৰধান ভক্ত দুজনৰ নাম আমি ও᾿ৰত কৈ আহিছোঁ।

বযু᾿দেৱ ৰজাৰ কাৰ্য্যকাৰক সুবানন্দৰ হাতত লাঞ্ছিত হোৱাৰ দিনাৰেপৰা মাধৱদেৱৰ মনত বিৰকতি লাগিছিল। তেওঁ পূৰ্ব্বে ধুৱাঁহাটত থাকোঁতে দুইজনা গুৰুৱেই সন্ন্যাসীৰ মুখে বেহাৰ ৰাজ্যৰ কথা শুনি তালৈ যাবলৈ মনতে থিৰ কৰিছিল। শঙ্কৰদেৱেও সেইদেখি তেওঁৰ শেষ কালডোখৰ

বেহাৰত থাকি তাতে বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ কৰে। সেই আহি অনুসৰি মাধৱ-দেৱেও কামৰূপ এৰি বেহাৰলৈ যাবলৈ মনতে নিশ্চয় কৰিলে। তেওঁ ৰঘু ৰজাৰ ওচৰৰপৰা উভতি আহি দুখ কৰি ভকতসকলক কৈছিল "চোৰাঁ-চোন কেনে অবিবেকী ৰজা। তেওঁ কুতৰ্কী বিদ্বেষী ব্ৰাহ্মণৰ কথা শুনি মোক ধৰাই নিয়ালে; নি একো নুশুধি আকৌ ফিৰাই পঠিয়াই দিলে। ব্ৰাহ্মণসকলে মোৰ বিপক্ষে যিবোৰ কথা কৈছিল তাৰ একো বিচাৰ নহল; সেইদেখি বদীয়া ব্ৰাহ্মণৰ কথাৰ সঁচা মিছাৰ প্ৰমাণ নহৈ সি অখণ্ডিত হৈ ৰৈ গল। যদি মোক তেওঁলোকেৰে সৈতে তৰ্ক বাদ কৰিবলৈ দিলেহেঁতেন তেতিয়াই মই শাস্ত্ৰৰ বলেৰে তেওঁলোকৰ অসত্য কথাবোৰ তুলাধুনাদি ধুনিব পাৰিলোহেঁতেন। এতেকে এনে অবিমৃষ্যকাৰী ৰজাৰ ৰাজ্যত আৰু মই নাথাকোঁ।" এই বুলি খেদ কৰি মাধৱদেৱে কেশৱচৰণ আতাক কলে "শুনা কেশৱচৰণ, তুমি উজনিলৈ যোৱাঁ, বংশীগোপালে আমাৰ ধৰ্ম্মক ধৰি উজনিত ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰি আছে; তেওঁৰ ওচৰলৈ গৈ মোলৈ নাও পঠিয়াই দিবলৈ কৈ কবা, যে এই ঠাই এৰি মোৰ আন ঠাইলৈ যাবৰ মন গৈছে। আৰু তুমি এবাৰ শলখলৈ গৈ সেৱকসকলৰ বাৰ্ত্তা লৈ আহিবা; এজন পুৰুষ আহিব, তেওঁক সাদৰ কৰি আনিবা।" গুৰুৰ বাক্য শুনি কেশৱ-চৰণ আতা উজনিলৈ যাত্ৰা কৰি গল। এই বাৰ্ত্তা শুনি নাৰায়ণ ঠাকুৰে আহি মাধৱদেৱক প্ৰাৰ্থনা কৰি কলে যে "আপুনি যদি এই ঠাই এৰি আন ঠাইলৈ যাবৰ মনোগত কৰিছে তেন্তে ৰজাক খুজি এডোখৰ পুণ্য ভুমি লৈ তাতে সত্ৰ কৰি থাওক।" ঠাকুৰ আতাৰ কথা শুনি মাধৱদেৱে পুণ্য ভূমি এডোখৰ খুজিবলৈ ৰজাৰ ওচৰলৈ ভকত পঠিয়ালে। বাটত বিদ্বেষী কপট ব্ৰাহ্মণসকলে ভকতক লগ পাই তেওঁলোক কলৈ যায় সেই কথাৰ উৰাদিহ লৈ, মাধৱদেৱৰ প্ৰতি কপট সদ্ভাৱ দেখুৱাই কলে যে "বেছ কথা, আমি ৰজাক কৈ এতিয়াই পুণ্যভূমি এডোখৰ মাধৱক দিয়াম।" এইবুলি তেওঁলোকে ভকতসকলৰ লগ লাগি ৰজাৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ ৰজাক কলে "মহাৰাজ, মাধৱদেৱক সত্ৰ কৰি থাকিবলৈ পুণ্যভূমি এডোখৰ দিয়ক।" ৰজাই ব্ৰাহ্মণসকলক শুধিলে "পুণ্যভূমি কত আছে কোৱাঁ?" ব্ৰাহ্মণসকলে কলে "মাধৱ বৈষ্ণৱ। বৈষ্ণৱৰ পুণ্যভমি গোকুল; এতেকে তেওঁক, গোকুললৈ পঠিয়াই দিয়ক।" অবিবেকী ৰজাই এই কথা শুনি তেতিয়াই মাধৱক গোকুললৈ যাবলৈ আদেশ দিলে। দতে আহি মাধৱদেৱক এই

কথা কলত, তেওঁ বোলে "মই গোকুললৈ যাবলৈ বিচৰা নাই।" তেওঁ তেতিয়াই সেই কথা ৰজাক জনাবলৈ ৰূপাবৰ লম্বৰক ৰজাৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিলে। লম্বৰে গৈ ৰজাৰ ভোগ বান্ধনি বামুণক ধৰিলে যে তেওঁ ৰজাক বুজাই কওক যে মাধৱদেৱে গোকুললৈ যাবলৈ বিচৰা নাই; তেওঁক আন এডোখৰ পুণ্য ঠাইহে নিৰূপণ কৰি দিব লাগে। ভোগ বান্ধনি বামুণে ৰজাক কলে যে "মহাৰাজ, আপুনি নবুজি মাধৱক গোকুললৈ যাবলৈ আজ্ঞা দিছে। গোকুল বৃন্দাবন কাশী এইবোৰ ঠাই আপোনাৰ নহয়; লোকৰ ঠাই আপুনি কেনেকৈ দিব? মাধৱদেৱক আপোনাৰ ৰাজ্যৰ ভিতৰতে এডোখৰ পুণ্যভূমি দিয়ক।" ৰজাই ভাবি কলে যে "তেন্তে পুণ্যভূমি হাজো; তালৈকে মাধৱ যাওক, তাতে থাকক গৈ।" এই বুলি ৰজাই দূত পঠিয়াই মাধৱদেৱক হাজোলৈ যাবলৈ আজ্ঞা দিলে। ৰজাৰ আদেশ শুনি মাধৱদেৱ নিৰুপায় হৈ হাজোলৈ নাৱেৰে যাত্ৰা কৰি গৈ হাজোৰ ওচৰত ৰামবালি নামেৰে বালিতে নাও বান্ধি বল।

কেশৱচৰণ আতাই উজনিলৈ আহোঁতে বাটতে মাধৱদেৱৰ বিষিনিৰ বাতৰি শুনি মনত বৰ বেজাৰ কৰি, কুমাৰগিৰি নামে গাৱঁত বৈ তাতে থাকি ভোজন কৰিবলৈ চাউল সিজাইছিল, এনেতে এজনী স্ত্ৰীলোকে তেওঁক বাতৰি দিলে, যে তেওঁ যাৰ নিমিত্তে বেজাৰ কৰি আছিল, সেইজন এই বালিতে নাও বান্ধি আছে। এই বাতৰি শুনি কেশৱচৰণ আতাই ব্যস্ত হৈ পৰি ৰন্ধা ভাতৰ চৰুটো উবুৰিয়াই ভাত পেলাই এৰি থৈ লৰা-লৰিকৈ মাধৱদেৱৰ ওচৰ পালেহি। মাধৱদেৱে কেশৱচৰণক দেখি আচৰিত হৈ শুধিলে "কেশৱচৰণ, তুমি এতিয়াও উজানলৈ যোৱা নাই?" কেশৱ-চৰণে কলে "বাপ, ৰজাৰ বিচেটাৰ কথা শুনি মহা চিন্তিত হৈ আপোনাৰ ভাল মন্দৰ বুজ লবলৈ বৈছিলোঁ; এতিয়া আপোনাৰ শ্ৰীচৰণ দেখিহে মোৰ মনলৈ শান্তি আহিছে।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে কেশৱচৰণক আদ্যোপান্ত সকলো ঘটনা, কৈ কলে "তুমি আৰু বিলম্ব নকৰি উজনিলৈ যোৱাঁ। বাটত তিনটা ভয় পাবা। তুমি অলা নাৱলৈ বাটচাই মই ইয়াতে থাকিম।" গুৰুজনৰ এই কথা শুনি কেশৱচৰণ আতা তেতিয়াই উজানলৈ যাবলৈ ধৰিলে।

উনত্ৰিংশ অধ্যায়

মাধৱদেৱৰ কামৰূপ পৰিত্যাগ আৰু বেহাৰত বাস

হাজোৰ দেৱালয়ৰ ব্ৰাহ্মণসকলে প্ৰতিদিন মাধৱদেৱৰ কাষলৈ আহি কথা-বাৰ্ত্তা পাতি অনেক সাদৰ-সম্ভাষণ কৰি তেওঁক দেৱালয়লৈ গৈ মাধৱক দৰ্শন কৰিবলৈ কৈ থাকে। আগেয়ে ৰজা ৰঘুদেৱেও তেওঁক হাজোলৈ যাবলৈ আজ্ঞা দিছিল; সেইদেখি এদিন মাধৱদেৱ সেৱকসকলেৰে সৈতে হাজোৰ মন্দিৰলৈ গল। দেৱালয়ৰ নাট-মন্দিৰৰপৰাই তেওঁ মাধৱ মূৰ্ত্তিক দৰ্শন কৰি উভতি আহিল। নাটমন্দিৰৰ দুৱাৰৰ পাটত মাধৱদেৱে হাত দি থিয় হৈ আছিল; তাত হাতৰ আঙ্গুলিৰ চিহ্ন ৰৈ গল। শ্ৰীৰাম আতাই তেওঁৰ লাও আৰু কঁথা বাহিৰতে থৈ ৰহি আছিল; এনেতে মাধৱদেৱ উভতি অহা দেখি শ্ৰীৰামে তেওঁৰ লাও আৰু কঁথা তুলি উঠিল। আজি পৰ্য্যন্ত শ্ৰীৰাম আতাৰ সেই লাওৰ চিন পথাৰত খোৰ হৈ ৰৈ আছে। মাধৱদেৱে পাণ্ডা দলৈ সকলক দক্ষিণা দি, অনুক্ৰমে আহি নিজৰ নাৱত প্ৰবেশ কৰিলে।

হাজোৰ বালিতে মাধৱদেৱ এইদৰে কিছুদিন আছে; তেওঁৰ নাম শুনি চাৰিউফালৰপৰা আহি মানুহ তেওঁৰ ওচৰত ভৰি পৰিবলৈ ধৰিলে। দেৱালয়ৰ পাণ্ডাসকলে দেখিলে যে মানুহে দ্ৰব্য বস্তু ভাৰ-ভেটী আনি মাধৱ-দেৱক হে সৰহকৈ দিবলৈ ধৰিলে, দেৱালয়ৰ ফালে আৰু নেপায়। এনে হোৱা দেখি পাণ্ডাসকলে ভাবিলে যে মাধৱক ইয়াৰপৰা নেখেদিলে তেওঁ-লোকৰ অসুবিধা হল, এতেকে কোনোমতে মাধৱক হাজোৰপৰা খেদিব লাগিল। ইয়াকে থিৰ কৰি ব্ৰাহ্মণ পাণ্ডাসকলে ৰজাৰ আগত মাধৱদেৱৰ নামে গোচৰ দিলে গৈ। ৰজাই পাণ্ডাসকলক উত্তৰ দিলে "জীয়া মাধৱে সকলোকে টানি আনে, তোমাৰ মাধৱে তাত বাধা নিদিয়ে কিয়? কাৰণ তোমাৰ মাধৱ মৰা। তথাপি তোমালোকে গৈ মাধৱক কব পাৰা যে তেওঁৰ

ইচ্ছা হলে হাজোৰপৰা আন ঠাইলৈ যাব পাৰে, মোৰ ৰাজ্যত আৰু আন আন দেৱালয়ো আছে, আৰু যতে ইচ্ছা তেওঁ থাকিব পাৰে।" এই কথা শুনি পাণ্ডা দলৈসকলে আহি ৰজাৰ আদেশৰ কথা মাধৱদেৱক কলত মাধৱদেৱে বৰং বৰ সন্তোষ পাই, তাৰ পিছদিনাই নীলাচললৈ আহিল। আমবাগুৰিৰ ঘাটত নাও ৰাখি মাধৱদেৱ নীলাচল পৰ্ব্বতত উঠিল; পাণ্ডা-সকলে অনেক মান্য সৎকাৰ কৰি তেওঁক লৈ গল। পাণ্ডাই মাধৱদেৱক মন্দিৰৰ ভিতৰলৈ যাবলৈ কলত, মাধৱদেৱে অনিচ্ছা প্ৰকাশ কৰি পাণ্ডা সকলক কলে "ভিতৰত মোৰ কোনো সকাম নাই। ভিতৰলৈ মোৰ যোৱা উচিত নহয়; কাৰণ মাতৃৰ গুপ্ত অঙ্গ পুত্ৰই জানো দৰ্শন কৰিব পায়?" এই বুলি তেওঁ পাণ্ডাসকলক কৈ দক্ষিণা দি বিদায় দি নিজৰ নাৱত উঠি আকৌ ভটীয়াই যাবলৈ ধৰিলে। তেওঁ হাজোৰ বালি পাই ঠাকুৰ আতা আৰু ৰামচৰণ ঠাকুৰক তেওঁলোকৰ ঘৰলৈ পঠিয়াই দিলে।

বেহাৰৰ লক্ষীনাৰায়ণ ৰজাৰ আইধায়ে মাধৱদেৱৰ প্ৰতি ৰঘুৰজাৰ বিচেষ্টাৰ কথা শুনি বৰ খেদ কৰি নিজৰ ঘৰৰ চুলি ছিঙি সোণৰ সফুৰা এটিত ভৰাই অনেক কাকূতি মিনতি কৰি মাধৱদেৱৰ ওচৰলৈ সাত সতৰীয়াৰ হাতত পঠিয়াই দি, তেওঁক বেহাৰলৈ যাবলৈ মতাই পঠিয়ালে। সাত সতৰীয়াসকলে উজাই আহি হাজোৰ বালিতে মাধৱদেৱক পাই, সেই সোণৰ সফুৰাটি দি আইধাইৰ প্ৰাৰ্থনা জনালত, মাধৱদেৱে বেহাৰলৈ যাবলৈ আৰু দৃঢ় সঙ্কল্প কৰিলে। হাজোৰপৰা ভটীয়াই গৈ মাধৱদেৱে গজিয়াৰ ঘাট পাই তাতে নাও ৰখাই ভকত পঠিয়াই সেৱক সকললৈ আৰু ৰামচৰণ আৰু নাৰায়ণঠাকুৰলৈ বাৰ্ত্তা পঠিয়ালে, যে তেওঁলোকে মনদিয়াৰ ঘাটলৈ আহি যেন তেওঁৰে সৈতে দেখা কৰে। মনদিয়াৰ ঘাট পাই গুৰুজনে তাতে নাও বান্ধি আছে; তালৈকে ঠাকুৰ আতা, ঠাকুৰ আতাৰ পুতেক পৰমানন্দ, বুঢ়া আতা, ৰামচৰণ আৰু আন আন সেৱকসকল আহি মাধৱদেৱক দৰ্শন আৰু সেৱা কৰি ঘৰাঘৰি গল। ঠাকুৰ আতাই অনেক খেদ কৰি মাধৱদেৱক কলে "আজি প্ৰায় এবছৰ মই দুৰ্ভগীয়াই আপোনাৰ চৰণ সেৱা কৰিবলৈ নেপাই দুখত মৃতপ্ৰায় হৈ আছিলোঁ।" মাধৱদেৱে তেওঁক সান্ত্বনা কৰি কলে "সখি, তুমি মোক সদায় পাবা, তোমাৰে মোৰে বিচ্ছেদ নাই।" মাধৱদেৱে ৰামচৰণক সুধিলে "বাপু ৰামচৰণ, তই

মোৰ লগত যাবৰ মন কৰিছ নেকি?" ৰামচৰণে সেই কথাৰ উত্তৰ নিদি কান্দিবলৈ ধৰিলত তেওঁ ৰামচৰণক কলে "বাপু, তোৰ পিতা বৃদ্ধ তেওঁক এৰি এতিয়া তই মোৰ লগত যাব নেলাগে। তোৰ পিতৃক সেৱা কৰি ঘৰতে থাক। তই এটা কাম কৰিবি,—শ্ৰীশঙ্কৰ গুৰুৱে কীৰ্ত্তন ঘোষা কৰিলে, কিন্তু সি ছোৱা ছোৱা হৈ ঠায়ে ঠায়ে থাকিল। এতেকে তই সকলোবোৰ গোটাই একে ঠাই কৰি এবছৰৰ মূৰত মোৰ ওচৰলৈ লৈ যাবি। মথুৰাদাস, তুমি বৰপেটা থানলৈ যোৱাঁ, তাত ভকতক প্ৰতিপাল কৰি বস্তিগছি অলাই থাকিবা। গোপাল, তুমিও সেৱকসকলক প্ৰতিপাল কৰি থাকিবা।" এইদৰে মাধৱদেৱে সকলোকে মাত-বোল লগাই নাও মেলি যাবলৈ উদ্যোগ কৰিছে, এনেতে তেওঁৰ আলধৰা মনপুৰে আহি তেওঁক তেওঁৰ গাৰ পহিকাপোৰখন খুজিলে। মাধৱদেৱে মনপুৰক কলে যে তেওঁ বিদেশলৈ যায়, তেওঁৰ গাৰ পহিখন দিলে তেওঁৰ দুখ হব, এতেকে মনপুৰক লাগে যদি আন এখন পহি দিব। মনপুৰে কিন্তু সেই পহিখনহে নিবলৈ নেৰানেপেৰাকৈ ধৰিলত, তেওঁ মনপুৰক নিজৰ গাৰ পহিখন দি কলে "মনপুৰে মোৰ গাৰ ছালখন নিহে এৰিলে।" আচৰিত কথা যে মনপুৰে সিমানতো পহিখন আনি কান্ধত লৈ ঘৰলৈ আহোঁতে কোনোবাই বাটতে তাৰ কান্ধৰপৰা পহিখন লৈ গুচি গল, সি কবই নোৱাৰিলে। ইয়াৰ পিছত মাধৱদেৱে ঠাকুৰ আতাক আলিঙ্গন কৰি, ৰামচৰণ আৰু পৰমানন্দৰ মূৰ শুঙি তেওঁলোকক বিদায় দি নাও মেলি ভটীয়াই গল। তেওঁ গধুলি বেলিকা খাগৰাকটা ঘাট পাই তাতে নাও ৰখাই থাকি ভোজন কৰি, পিছদিনা দক্ষিণকূলৰ সোতাইদি গৈ আৰিমৰা ঘাট পালেগৈ। আৰিমৰা ঘাটতে ভকতসকলে কিছুমান মাছ ধৰি নাৱৰ কাষলৈ অনা দেখি মাধৱদেৱে ৰাগ প্ৰকাশ কৰি ভকতসকলক কলে "তোমালোকে বৈষ্ণৱ হৈ এনে জীৱহিংসা কৰিলা কি বুলি?" ঈশ্বৰৰ অংশ জীৱক কি বুলি তোমালোকে বধ কৰিলা?" ভকতসকলে উত্তৰ দিলে "এঠাইত পানী শুকাই গৈছিল, মাছবোৰ তাতে কমাই আছিল, চৰাইবোৰে সিহঁতক ধৰি ধৰি খাইছিল; বাকীবোৰ তাতে মৰিব দেখি আমি ধৰি লৈ আহিলোঁ।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে তেওঁলোকক কলে "যদি ব্ৰাহ্মণ এজনৰ মৃত্যু সন্নিহিত হয়, তেওঁৰ আৰু জীয়াই থাকিবৰ আশা নাই, মাত্ৰ থকাখিনি সময় দুখকেহে পাইছে, পিছে তেনেকুৱা দেখি যদি সেই ব্ৰাহ্মণক বধ কৰি পেলোৱা

যায় তেন্তে বধ কৰোঁতাৰ গাত ব্ৰহ্মবধ পাতক নালাগিব নে?" ইয়াৰ পিছত ভকতসকলে তেওঁলোকৰ দোষৰ বাবে ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰিলত, যদিও মাধৱদেৱ মনে মনে থাকিল কিন্তু সেই দিনা তেওঁ মনত বৰ অসন্তোষ পালে।

ইয়াৰ পিছত তেওঁ গৈ সাৰধানি ঘাট পাই নাও ৰখালত ভকতসকল বামলৈ উঠি গল। বৰবিষ্ণু আতাই গধূলি বেলিকা গুৰুজন অহা বাতৰি পাই আচৰিত হৈ সেৱকসকলেৰে সৈতে আহি গুৰুজনৰ পদত পৰি সেৱা কৰি, কি কথা কি বাৰ্ত্তা শুধিলত, গুৰুজনে সকলো কথা কৈ তেওঁক সান্ত্বনা কৰি সেই ৰাতি তাতে থাকি পিছদিনা ভটীয়াই গৈ ঘোৰাঘাট পালেগৈ। ঘোৰাঘাটত তেওঁ উঠি যাবলৈ ইচ্ছা কৰিলত বলাই নৰসিংহই তেওঁলৈ দোলা পঠিয়াই দিলে, সেই দোলাতে তেওঁ উঠি বলাই নৰসিংহহঁতৰ ঘৰলৈ আহোঁতে বাটতে দেখিলে, যে সিফালৰপৰা ৰঘু ৰজা আহিব লাগিছে। ৰজা অহা দেখি মাধৱদেৱে দূৰৰপৰা আঁতৰি ৰজাক এৰাই গুচি গল।

সোণকোহ নৈ ৰঘুদেৱ আৰু লক্ষ্মীনাৰায়ণ ৰজাৰ ৰাজ্যৰ সীমা। ৰজাৰ আজ্ঞা ব্যতিৰেকে এই সীমা পাৰ হব নাপায়। সেই দেখি মাধৱদেৱ চিন্তিত হৈ আছিল; এনেতে ভৃগুগুৰু নামে এজন মাধৱদেৱৰ ভক্ত ব্ৰাহ্মণ আহি তেওঁৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ তেওঁক অনেক সমাদৰ ভক্তি কৰিলত, মাধৱদেৱে ভৃগুক সেই মস্কিলৰ কথা কৈ কলে "তুমি কোনোমতে মোক সোণকোহ পাৰ কৰাই দিয়াঁ।" নৈৰ ঘাটেৰে সৈতে ভৃগুৰ বন্ধুতা আছিল। সেই দেখি ভৃগুৱে ঘাটোৱালক কলে যে "মোৰ বৃদ্ধ শহুৰ এজন আহিছে; লগত পাঁচ ছজন লোক; তেওঁক কোনোমতে তুমি পাৰ কৰি দিব লাগে।" ঘাটেয়ে কলে "ৰাতি কোনেও নেদেখাকৈ তোমাৰ শহুৰক লৈ আহিবা, মই পাৰ কৰি দিম।" সেইদৰেই ৰাতি ঘাটেয়ে মাধৱদেৱক সোণকোহ পাৰ কৰি দিলত, তেওঁ বেহাৰ ৰাজ্যত প্ৰবেশ কৰি যাবলৈ ধৰিলে। সাত সতৰীয়াই আগ বাঢ়ি গৈ মাধৱদেৱ আহিছে বুলি আইধাইক বাতৰি দিলত, আইধায়ে তেওঁক থাকিবৰ দিহা কৰি দিয়ালে।

মাইডৰীয়া গোপালে অতি ভক্তি ভাৱ কৰি মাধৱদেৱক তেওঁৰ ঘৰত ৰাখিছিল। এদিন গোপালে কথায় কথায় মাধৱদেৱক কলে "বাপ, ৰজাৰ আগত মই আপোনাৰ কথা কৈছোঁ। আপুনি কেনে আচৰণ কৰে বুলি

ৰজাই শুধিলত মই ৰজাক কলোঁ,—তেখেতে মাছ মাংস তেল নাখায়, হবিষ্য কৰি একাহাৰে থাকে ; ডাঢ়ি চুলি নুখুৰায়।—ৰজাই মোৰ কথা শুনি সন্তোষ প্ৰকাশ কৰি আপোনাক প্ৰশংসা কৰিলে।" মাইডবীয়া গোপালৰ মুখে এই কথা শুনি মাধৱদেৱে বৰ অসন্তোষ কৰি কলে "গোপাল, শ্ৰীশঙ্কৰ গুৰুৱে ব্ৰত ব্ৰহ্মচৰ্য্য আদি সকলো নিবাৰণ কৰি নামধৰ্ম্ম প্ৰকাশ কৰিলে। তুমি যিবোৰ কথা কলা সেইবোৰ ভক্তি-ধৰ্ম্মৰ বিৰোধী ; এতেকে আৰু তোমাৰ ঘৰত মোৰ থকা নহয়।" এই বুলি তেওঁ তেতিয়াই তাৰপৰা যাবলৈ উঠিল। এনেতে ৰামৰাম আতাই আহি তেওঁৰ ঘৰলৈ নিবলৈ মাধৱদেৱক প্ৰাৰ্থনা কৰিলত, সেৱক সকলেৰে সৈতে মাধৱদেৱ, ৰাম ৰাম আতাই নতুনকৈ প্ৰস্তুত কৰোৱা ঘৰ এটিত থাকিলগৈ।

আইধায়ে ৰৰভগীয়াক পঠিয়াই দি মাধৱদেৱক কোৱালে যে "যেতিয়া গুৰুজন দাসীক কৃপা কৰি এই ৰাজ্যলৈ আহিল, অনুমতি কৰিলে মই সত্ৰ পাতি থাকিবলৈ ঘৰ সজাই দিয়াব পাৰোঁ।।" মাধৱদেৱে সেই প্ৰস্তাৱত তেওঁৰ সন্মতি দিয়া কথা ৰৰভগীয়াৰ মুখে শুনি পৰম আনন্দিত হৈ ৰজা লক্ষ্মীনাৰায়ণক কলে "বাপু, তোমাৰ বৰ ভাগ্য যে মাধৱ নামে পৰম ভক্ত এজন তোমাৰ ৰাজ্যলৈ আহিছে। তেওঁক সত্ৰ কৰি থাকিবলৈ ঘৰ সজাই দিয়াব লাগে।" এই কথা শুনি ৰজাই কলে "আই, এই কলি কালত কোন ভক্ত আছে? ব্ৰহ্মা, মনু, হৰ কপিল, কুমাৰ, শুক, ভীষ্ম, বলি ইত্যাদি বাৰজন ভক্ত আগৰ কালত আছিল ; তেওঁলোকত বাজে আজিকালি কোন ভক্ত আছে মোক দেখুৱা?" এই উত্তৰ শুনি আইধায়ে মনত বিষাদ পাই একো নামাতি মনে মনে থাকিল। ইয়াৰ পিছত আইধায়ে মাঘ মহীয়া দিনো টোৰোচা নৈত প্ৰাতঃস্নান কৰি কঁপি কঁপি খোজ কাঢ়ি আহে দেখি ৰজাই তেওঁক কলে "আই, তুমি দোলাৰে স্নান কৰিবলৈ নোযোৱা কেলৈ? আজিৰপৰা দোলাৰে যাবা।" আইধায়ে উত্তৰ দিলে "দোলাৰে গৈ মই স্নানৰ পুণ্যৰ অৰ্দ্ধ ফল নকমাওঁ।" আকৌ এদিন আইধায়ে সেইদৰে মাঘ মহীয়া জাৰত স্নান কৰি কঁপি কঁপি অহা দেখি লক্ষ্মীনাৰায়ণ ৰজাই বেজাৰ কৰি, দোলাৰে তেওঁক যাবলৈ আহিবলৈ কলত, আইধায়ে তেওঁক কলে "বাপু, যদি তোমাৰ মোলৈ ইমান মৰম লাগিছে, তেন্তে তুমি মোৰ এটি বাঞ্ছা পূৰ্ণ কৰা।—তোমাক মহাৰাজ বুলি জগতে কয় ; তোমাৰ প্ৰসাদত প্ৰজা সুখেৰে থাকে ; এতেকে তুমি মোৰ এইটি

দুখ সোনকালে গুচাব লাগে; তোমাৰ বাহিৰে কোনেও মোৰ এই দুখ গুচাব নোৱাৰে। তমি নগৰৰ ভিতৰলৈ সোনকালে টোৰোচা নৈখন আনি দিয়াঁ, তেনেহলে মই ওচৰতে স্নান কৰিব পাৰোঁ।” ৰজাই কলে “আই, মোৰ এনে কৰিবৰ সাধ্য নাই।” আইধায়ে কলে “তুমি মহাৰাজা, নিশ্চয় তোমাৰ শকতি আছে। প্ৰিয়ব্ৰত ৰজাই দেখোন সাগৰ কৰিলে; এতিয়া তুমি ক্ষুদ্ৰ নদী এখনকে আনি দিব নোৱাৰিবা নে?” এই কথা শুনি ৰজাই হাঁহি কলে “আই, আগৰ কালৰ ৰজাৰে সৈতে মোৰ তুলনা কৰিলা নে? সত্যকালৰ ৰজা মহাপৰাক্ৰমী আছিল; মই তেওঁলোকৰ সমান কেনেকৈ হম?” ৰজাৰ কথা শুনি আইধায়ে হাঁহি উত্তৰ দিলে “বাপু, তুমি ঠিক কৈছা; কাল অনুসৰি লোকৰ শক্তিৰ তাৰতম্য ঘটে। যেনেকৈ এই কালত তুমি ৰজা হলা, সেইদৰে ভক্তসকলো এই কালৰ অনুযায়ী হৈছে। এতেকে মাধৱদেৱ এই কালত উত্তম ভক্ত; তাকে জানি তেওঁক ভকতি কৰিব লাগে।” এই উত্তৰ শুনি ৰজাই লাজ পাই, তেতিয়াই মাধৱদেৱৰ নিমিত্তে ঘৰ কৰাই দিবলৈ আজ্ঞা দিলে। আইধায়ে আনন্দিত হৈ দলৈৰ মাটি নৈ ভেলাদুৱাৰত মাধৱদেৱলৈ হাটীবাটী নামঘৰ আদি প্ৰস্তুত কৰাই দিয়ালত, মাধৱদেৱ তাতে সত্ৰ পাতি থাকিল। আইধায়ে নানামতে নিতৌ মাধৱদেৱক ভক্তি কৰি থাকিবলৈ ধৰিলে; আৰু ৰজাৰ আগত তেওঁৰ গুণশীল চৰিত্ৰৰ কথা কৈ থাকে। বিজয়পুৰৰপৰা হৰিকৃষ্ণ আহিল, হৰিদাস বণিয়া আহিল; সকলোৱে আনন্দমনেৰে মাধৱদেৱক সেৱা শুশ্ৰূষা কৰি থাকবলৈ ধৰিলে। ৰাজকোৱঁৰ বীৰনাৰায়ণ আৰু ৰাজমাও আদি কৰি ৰাজ অন্তঃপুৰৰ সকলোৱে আইধাইৰ মুখে দিনৌ মাধৱদেৱৰ গুণশীল শুনি ভক্তি ভাৱে আহি তেওঁৰ ওচৰত শৰণ ললে। এইদৰে কোচবেহাৰৰ অসংখ্য লোক আহি মাধৱদেৱৰ ওচৰত শৰণ লৈ সদাচাৰী হল। বিৰূপাক্ষ কাজীয়ে মাধৱদেৱৰ ওচৰলৈ সততে আহি শাস্ত্ৰৰ বিচাৰ আলাপ আদি কাৰ তেওঁক পৰম ভক্তি কৰি থাকে। তেওঁ এদিন মাধৱদেৱক কলে যে “আপুনি এদিন ৰজাৰ ওচৰলৈ যাব লাগে।” মাধৱদেৱে কলে “ৰজাৰ পাশত মোৰ কোনো কাৰ্য্য নাই।” বিৰূপাক্ষই কলে “নহয়, আপুনি ৰজাৰ ওচৰলৈ যোৱাটো ভাল, ৰজাই প্ৰায়ে আপোনাৰ কথা সোধে, আৰু আপোনাক দেখিবৰ ইচ্ছা কৰে।” এই কথা শুনি মাধৱদেৱ সন্মত হৈ এদিন ৰজাৰ ওচৰলৈ গলত, ৰজাই মাধৱদেৱ আহিছে শুনি মন্ত্ৰীক পঠিয়াই

তেওঁক আগবঢ়াই নি সমাদৰ কৰি বহুৱাই, অনেক শাস্ত্ৰৰ কথা আলাপ কৰি সন্তোষ পাই মধুৰ বচনেৰে বিদায় দিলে। এনে হোৱা দেখি আইধাইৰ মনত আনন্দৰ পাৰ নোহোৱা হল।

আগৰ কালৰ উড়িষ্যাৰ পুৰুষোত্তম গজপতি ৰজাই এদিন তেওঁৰ সভাৰ পণ্ডিতসকলক কলে যে যি অনেক শাস্ত্ৰ বিচাৰি তাৰপৰা তত্ত্ব উদ্ধাৰ কৰি নামৰ মাহাত্ম্য সংগ্ৰহ কৰি এখন শাস্ত্ৰ কৰি তেওঁক দিব সেইজনক তেওঁ পুৰস্কাৰ দিব। এই আজ্ঞা শুনি তেওঁলোকৰ ভিতৰৰ এজন শুদ্ধসত্ত্ব পণ্ডিতে নামৰ মাহাত্ম্যবোৰ একত্ৰ কৰি নাম-মালিকা নামে শাস্ত্ৰ এখন সংগ্ৰহ কৰি দি সেই পুৰস্কাৰ ললে। বিৰুকাৰ্য্যীয়ে সেই পুথিখন কোচ-বেহাৰ ৰজা লক্ষ্মীনাৰায়ণৰ ৰজাৰ ভাণ্ডাৰত পাই তাৰ পৰা আনি, প্ৰথমতে এজন ব্ৰাহ্মণক, তাৰ পিছত এজন কায়স্থক তাৰ পদ ভাঙনি কৰিবলৈ দিলে; কিন্তু তেওঁলোকৰপৰা সেই কাৰ্য্য সুকলমে নোহোৱা দেখি, কাজীয়ে পুথিখন মাধৱদেৱক দি পদ কৰিবলৈ কলে। মাধৱদেৱে হৰিষমনেৰে নানা ছন্দেৰে তাৰ পদ কৰি বিৰুকাজীক দিলত, কাজীয়ে মহা সন্তোষ পাই মাধৱদেৱক প্ৰশংসা কৰিবলৈ ধৰিলে।*

এই ভেলাদুৱাৰ সত্ৰত থাকোতেই মাধৱদেৱে ঘোষা শাস্ত্ৰৰ সাৰ সংগ্ৰহ কৰি কুলুপৰ ছন্দত ঘোষা প্ৰস্তুত কৰিলে, যাতে ভকতসকলে দিনৌ তাৰে প্ৰসঙ্গ কৰিব পাৰে। এই ঘোষাক নাম-ঘোষা বোলে। শ্ৰৱণ, ভজন, নিন্দা, স্তুতি, উপদেশ, প্ৰাৰ্থনা, কাকুতি, খেদ আদি চৌবিশ কুলুপত এই

---

* নাম-মালিকা পুথিৰ সম্পৰ্কে দৈত্যাৰি ঠাকুৰ বিৰচিত ছপা পুথিত আছে—

"বীৰুকাৰ্য্যী এক দিন, পাই পুথি একখানি, তাৰ নাম নাম-মালিকা।
এক ব্ৰাহ্মণক আৰ, এক কায়স্থক বোলে, আৰ পদ কৰি দুয়ো লেখা॥
মাধৱদেৱকো বোলে, তুমিও কৰিও পদ, হেন শুনি তিনিও গৈলন্ত
পৰম যতন মনে, পাছে তাৰা তিনিজনে, পদ কৰিবাক লাগিলন্ত॥
কৰিলা মাধৱদেৱে, এক পক্ষে পদ সাঙ্গ, তিনি মাসে কায়স্থে কৰিল।
ব্ৰাহ্মণে কৰিলা পদ ছয় মাসে সাজ ভৈল, বিৰুপাক্ষ কাজীয়ে দেখিল॥
চাহিলা তিনিও খান, পূৰ্ব্বাপৰ কৰি মন, সিতো দুই খানক এড়িল।
নিদূৰ্ষণ সূত্ৰ শুদ্ধ, সুৰস দেখিয়া দেৱ, মাধৱৰ খনক ৰাখিল॥
মনত সন্তোষে অতি, বুলিলেক পাছে মাতি পোৱাতীসে জানিবা নিশ্চয়।
কেচুৱা কোলে লৈবে জানে, নজানয় জালা আনে, আতে এহি দৃষ্টান্ত হোৱয়॥
এহিমতে মাধৱক, প্ৰশংসিলা বহুতৰ, বিৰু কাৰ্য্যী মহা তুষ্ট মনে।
নাম-মালিকাৰ পদ, কৰিলা মাধৱদেৱে, জানা বিৰুকাৰ্য্যীৰ বচনে॥"

ঘোষা মাধৱদেৱে বিভাগ কৰি ৰচনা কৰি, তাৰ পিছত তাক কুলুপীয়া আৰু ধৰি-গোৰা এই দুটা ডাঙৰ ভাগ কৰিলে। এই কুলুপীয়া ঘোষা তেওঁ গ্ৰন্থগত নকৰি নিৰক্ষৰ কৰি ৰাখি ভকতসকলৰ হৃদয়ত স্থাপনা কৰিলে। প্ৰথমতে এইঘোষা মাধৱদেৱে জনাৰ্দ্দন নামে এজন ভকতৰ হৃদি আৰু কণ্ঠগত কৰালে। জনাৰ্দ্দনৰপৰা পিছত আন ভকতসকলে পালে।

এদিন শ্ৰীৰাম আতাই কামৰূপলৈ আহিবলৈ মনস্থ কৰি গুৰুজনক জনালত, মাধৱদেৱে তেওঁক তিনি পথৰ ভিতৰতে উভতি আহিবলৈ কৈ বিদায় দিলে। তেওঁ কামৰূপলৈ আহি বৰপেটা, জনিয়া, আদি ঠাইত ভকতসকলেৰে সৈতে সাক্ষাৎ কৰি গুৰুজনৰ বাৰ্ত্তা কৈ তাৰ পিছত ভৱানী-পুৰলৈ গৈ গোপাল আতাৰ পাশ পালেগৈ। গোপাল আতাই গুৰুজনৰ বাৰ্ত্তা পুছি শুনি পৰম সন্তোষ মনেৰে শ্ৰীৰাম আতাক আদৰ সমাদৰ কৰি ৰাখিলে। গোপাল আতাই দিনৌ দশম শাস্ত্ৰ পাঠ কৰি নানাপ্ৰকাৰে চৰ্চ্চি নানা ৰস নানা কথা-সুখ প্ৰকাশ কৰে, শ্ৰীৰাম আতাই বহি শুনি আনন্দ-ৰসত মগ্ন হৈ সকলো সাংসাৰিক কথা পাহৰি থাকে। এইদৰে থাকোঁতেই তেওঁৰ তাতে তিনি পথ হৈ গল। এদিন শ্ৰীৰামে ভাবিলে যে মই অকাৰ্য্য কৰিছোঁ, গুৰুৰ বাক্য অৱহেলা কৰা হৈছে; তিনি পথ মোৰ ইয়াতে গল। এই বুলি সেইদিনা কথা চৰ্চ্চনৰ পিছত তেওঁ ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতাৰপৰা বিদায় লৈ নৰানৰিকৈ বেহাৰলৈ যাত্ৰা কৰি আহিল। তেওঁ ভেলাদুৱাৰ থান পাই মাধৱদেৱক সেৱা কৰিলত মাধৱদেৱে তেওঁলৈ পিঠি দিলে। শ্ৰীৰাম আতাই কাকূতি কৰি দোষৰ ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰি কলে "বাপ, ভৱানীপুৰতে মোৰ তিনি পথ গল। গোপাল আতাই দশমৰ কথা চৰ্চ্চা কৰে আৰু মই আপোন-পাহৰি শুনি মুগ্ধ হৈ থাকোঁতে মোৰ এনে দশা হল। বাপ, গোপাল আতাই শাস্ত্ৰ ওলোটাই চৰ্চ্চে।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে শ্ৰীৰাম আতাৰ প্ৰতি প্ৰসন্ন হৈ কলে "মই গোপালৰ কথা জানো। গোপালে কি কাম কৰিছে। অল্পমতি লোকে তাৰ প্ৰকৃত মৰ্ম্ম নুবুজি আওবাটে যাব।" এই বুলি মাধৱদেৱ নিজম হৈ ৰল।

এদিন হঠাৎ জুই লাগি বৰপেটা সত্ৰৰ সেই ৰঙ্গিয়াল ঘৰটি পুৰিলে। বুঢ়া আতাই এই দুৰ্ঘটনাত মহা বিষাদিত হৈ থিৰ কৰিলে, যে তেওঁ আৰু বৰপেটাত নাথাকে, গুৰুজনৰ পাশলৈ গৈ ভেলাতে থাকিব। ইয়াকে থিৰ

কৰি বুঢ়া আতা তেওঁৰ ওঠৰজন পালীৰে সৈতে ভেলাদুৱাৰৰ ফালে যাত্ৰা কৰি গল। বুঢ়া আতাৰ ভাৰ্য্যাই থানৰ পোৰা ঘৰটিৰ ছাই ধূলিবিলাক ভেটিটিৰ ওপৰত গোটাই একেঠাই কৰি তাৰ ওপৰত চৈ দি, তাতে বন্তি এগছ জ্বলাই, বুঢ়ীভকতনীসকলেৰে সৈতে তিনি প্ৰসঙ্গ কৰি থাকিবলৈ ধৰিলে।

হাজাৰী-ঘোষা শাস্ত্ৰখন বৰপেটা থানত আছিল। বঙ্গিয়াল ঘৰটি পোৰা শুনি মাধৱদেৱে ভাবিলে যে তেওঁৰ ঘোষা শাস্ত্ৰখনিও পুৰিলে। সেই নিমিত্তে তেওঁ আকৌ নতুনকৈ ঘোষাশাস্ত্ৰখনি কৰিলে। সেইদেখি ঘোষা পুথিৰ কোনো কানো ঠাইত দুটি এটি ঘোষাৰ অলপ বিভিন্নতা দেখা যায়।

মথুৰাদাস আতা তেওঁৰ ওঠৰ পালীৰে সৈতে বাটত হৰি কীৰ্ত্তন কৰি কৰি যাবলৈ ধৰিলে। বাটত গাৱঁৰ লোকে তেওঁলোকৰ কীৰ্ত্তন শুনি পৰম তৃপিতি লভে। এইদৰে গৈ কিছুদিনৰ মূৰত তেওঁলোকে ভেলাদুৱাৰ পাই, টোৰোচা নদীত স্নান কৰি নৈৰ পাৰতে তিতা কাপোৰ শুকাই লৈ, হৰিধ্বনি হৰিকীৰ্ত্তন কৰি গুৰুজনৰ থানৰ ফালে আহিবলৈ ধৰিলে। ভাটীবেলা প্ৰসঙ্গৰ অন্তত মাধৱদেৱে কথা-সুখত বহি আনন্দমনে কৃষ্ণ গুণ যশ শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰি আছে, এনেতে দূৰৈত সেই হৰিকীৰ্ত্তনৰ বোল শুনি তেওঁ কলে "সেয়া ঢেকেৰাৰ স্বৰ শুনিছোঁ, কামৰূপৰপৰা মথুৰাদাস আহিল নে কি? যদুমণি তুমি বেগেতে উঠি যোৱাঁ চোৱাগৈচোন।" এনেতে বুঢ়া আতাই তেওঁৰ ওঠৰ পালীৰে সৈতে আহি গুৰুজনৰ চৰণ বন্দনা কৰিলে। মাধৱদেৱে লৰালৰিকৈ যদুমণি ভঁৰাল আতৈৰ হতুৱাই গুৱা পাণৰ ঠগি অনাই, বৰপেটা থানৰ সেৱকসকলৰ আৰু সখি নাৰায়ণ ঠাকুৰ আদি সকলো ভক্তৰ বাৰ্ত্তা শুধিলে। বুঢ়া আতাই সকলোৰে কুশল বাৰ্ত্তা কৈ শেহত, বৰপেটা থানৰ বঙ্গিয়াল ঘৰ পুৰি যোৱাৰ বাৰ্ত্তা কলত সকলো সেৱক বিমন হৈ পৰিল। মাধৱদেৱে বুঢ়া আতাক শুধিলে, থানত বন্তিগছি জ্বলি আছে নে? আতাই কলে "বাপ, ঘৰটি পোৰাৰ পিছত শ্ৰীচৰণৰ দাসীয়ে ভেটিটিৰ ওপৰতে ছাইসোপা গোটাই তাৰ ওপৰত চৈ দি তাতে বন্তি এগছ জ্বলাই বুঢ়ীসকলেৰে সৈতে তিনি প্ৰসঙ্গ কৰি আছে।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে পৰম আনন্দিত হৈ মথুৰাদাস আতাৰ স্ত্ৰীক প্ৰশংসা কৰিবলৈ ধৰিলে।

মথুৰাদাস মাধৱদেৱৰ পাশত কিছুদিন থকাৰ পিছত এদিন মাধৱদেৱে তেওঁক কলে "মথুৰাদাস, তুমি বৰপেটালৈ উভতি যোৱাঁ, পোৱা ভেটিত আকৌ বন্তিৰ প্ৰকাশ কৰাঁগৈ।" মথুৰাদাসে বিনীত ভাৱে কলে "বাপ, আপোনাৰ পাশত থাকিম বুলিহে অহা হৈছে। বৰপেটাত আৰু কি আছে যে এই দাস তালৈ উভতি যাব। আপুনি গুচি আহিল, তাত আৰু কোনে কি দিব যে বন্তি জ্বলিব?" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে যদুমণি আতৈক কলে "যদুমণি, তুমি ভাণ্ডাৰৰপৰা দুখনি বস্ত্ৰ আৰু দুটি টকা আনা।" যদুমণিয়ে টকা আৰু বস্ত্ৰ আনি তেওঁৰ আগত দিলত, মাধৱদেৱে বুঢ়া আতাক ওচৰ চাপি আহিবলৈ কলে। বুঢ়াআতাই ওচৰ চাপি আহি মাধৱদেৱক প্ৰণাম কৰিলত, মাধৱদেৱে পাঁচ বৰণীয়া মালা তেওঁৰ মূৰত দি আৰু দোপাতি কাপোৰ দি আশীৰ্ব্বাদ কৰি কলে "মথুৰাদাস, তোমাক আজিৰ পৰা বৰপেটা থানৰ অধিকাৰ পাতিলোঁ। এই দুটি টকা তোমাক মই কৰ দিলোঁ; সকলো সেৱকে এই কথা শুনি তোমাক কৰ দিব। বৰপেটা থান মোৰ মথুৰানগৰ; তাৰ তোমাক মই যুৱৰাজ পাতিলোঁ। শুনা মথুৰাদাস, তোমাক কওঁ—পৰ্শুকুণ্ডৰপৰা বৰ নদীলৈকে সীমা কৰি এই ঠাই-ডোখৰ এজন শ্ৰেষ্ঠপুৰুষৰ নিমিত্তে থলোঁ। বৰনদীৰপৰা সোণকোঁহলৈকে এই ডোখৰ মাজৰ ৰাজ্য তোমাক দিলোঁ। সোণকোঁহৰপৰা কৰতোয়া নদীলৈকে এই ডোখৰ এই মই বুঢ়াগোটৰ নিমিত্তে ৰাখিলোঁ। এইদৰে এই তিনি ৰাজ্য বিভাগ কৰিলোঁ।" এই কথাৰ পিছত মাধৱদেৱে মথুৰা-দাস আতাক ঘোষা কীৰ্ত্তন কৰিবলৈ আজ্ঞা দিলত, মথুৰাদাসে ওঠৰ পালীৰে সৈতে ঘোষা কীৰ্ত্তন কৰিলে। সেই কীৰ্ত্তনত বুঢ়া আতাই তিনিটি নতুন ঘোষা যোগ দি গোৱা শুনি মাধৱদেৱে তেওঁক শুধিলে যে "এই তিনিটি সুন্দৰ ঘোষা মই কৰা মনত নপৰে।" মথুৰাদাসে কলে "বাপ, এই তিনিটি মোৰ ৰচনা। আপোনাক উদ্দেশ কৰি কৰা হৈছে। এতেকে বাপ, আপুনি প্ৰসন্ন হৈ দাসৰ প্ৰতি কৃপা কৰক।" ঘোষা তিনিটি—

ৰামচন্দ্ৰ স্বৰ্গে চলি গৈলা।
অযোধ্যা নগৰী শূন্য ভৈলা॥
মাধৱক দৰশন পাইলোঁ।
আনন্দ কৰি হৰি গুণ গাইলোঁ॥
মাধৱ বান্ধৱ দেৱ হৰি।
কৰা কৃপা দোষ ক্ষমা কৰি॥

এই কথা শুনি মাধৱদেৱে বুঢ়া আতাক প্ৰশংসা কৰি ঘোষা তিনটি নিজৰ ঘোষাৰ অন্তৰ্গত কৰি ললে। ইয়াৰ পিছত তেওঁ আতাক বিদায় দি বৰপেটালৈ পঠিয়াই দিলে। বুঢ়া আতা বৰপেটালৈ উভতি অহা বাতৰি শুনি নাৰায়ণ ঠাকুৰ, ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতা, বৰবিষ্ণু আতা আদি সকলো আহি গুৰুজনৰ বাৰ্ত্তা পুছি সকলো জানি আনন্দ মনেৰে ঘৰাঘৰি গল। ইয়াৰ পিছত বুঢ়া আতাই সেৱকসকলক জান দি আনি বৰপেটাৰ কীৰ্ত্তনঘৰ মনিকুট হাটীবাটী আদি আকৌ নতুনকৈ সজোৱাই থানৰ বন্তি জলাই ৰাখি নাম-প্ৰসঙ্গ কৰি থাকিবলৈ ধৰিলে।

এদিন আইধায়ে কিছুমান কাপোৰ গুৰুজনলৈ পঠিয়াই দি কোৱাই পঠিয়ালে যে সৰু বৰ অনুসাৰে সৰু বৰ ভকতসকলক যেন কাপোৰবোৰ বিলাই দিয়া হয়। এই কথা শুনি মাধৱদেৱে ক্ৰোধ কৰি কাপোৰবোৰ ওভোতাই দি আইধাইক কোৱালে যে "কোন ভকত সৰু, কোন ভকত বৰ, মই নাজানো। কোচৰ কুচুনী বুঢ়ীয়ে জানে যদি নিজে আহি সেই দৰে ভাগ বাটি দিয়কহি।" এই কথা শুনি আইধাইৰ মুখৰ মাত হৰিল; তেওঁ লৰালৰিকৈ কাপোৰবোৰ আকৌ লৈ আহি গুৰুজনৰ চৰণত পৰি কাকুতি কৰি ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰিলত, গুৰুজনে ক্ষমা কৰি তেতিয়া ভকত-সকলক কাপোৰবোৰ বটোৱাই দিয়ালে।

প্ৰসঙ্গৰ অন্তত ভকতসকলে বহালৈ গৈ পৰস্পৰ কৃষ্ণ কথা আলাপ নকৰি আন কথা-বতৰা পাতি থাকে দেখি, এদিন মাধৱদেৱে যদুমণি ভৰালী আতৈক ভকতৰ হাটীলৈ পঠিয়াই দি কোৱালে যে ভকতসকলে দুজন দুজন হৈ যেন প্ৰীতি-সুখত বহি কৃষ্ণ-কথা আলাপ কৰি থাকে, আন কথাত সময় নিনিয়ায়। সেই আদেশ শুনি ভকতসকলে সেই দিনৰপৰা তেনে কৰিবলৈ ধৰিলে।

এদিন ভকতসকলে মাধৱদেৱক শুধিলে "বাপ, জীৱন্মুক্ত ভক্ত আজি-কালি আছে নে?" মাধৱদেৱে উত্তৰ দিলে "তোমালোকৰ লগতে আছে" এই বুলি তেওঁ শ্ৰীৰাম আতাৰ কালে চালত শ্ৰীৰাম আতাই কাতুৰ্ব্বাদ কৰি গুৰুক জনালে "বাপ, দুখ নিদিব।" এই কথা শুনি গুৰুজন নিৰুত্তৰ হৈ থাকিল।

এদিন সকলো ভকতে একত্ৰ হৈ মাধৱদেৱক প্ৰাৰ্থনা কৰি সুধিলে "বাপ, আবিৰ্ভাৱ তিৰোভাৱ ঈশ্বৰৰো আছে; এতেকে আপোনাৰ পিছত ধৰ্ম্মৰ গুৰু ভাৰ কোনে লব?" এই প্ৰশ্ন শুনি মাধৱদেৱ নামাতি থাকিল। তিনি দিনৰ মূৰত তেওঁ ভকতসকলক কলে "বৃদ্ধাঙ্গুষ্ঠিৰে যি পুথিবীখন ধৰিব পাৰিব সিহে ধৰ্ম্মৰ এই গুৰুভাৰ লব পাৰিব। যাক যি কালত এই ভাৰ অৰ্পণ কৰা হব, সেইজন পুৰুষ সেই কালত আপুনি ব্যক্ত হব।* জগতৰ ঈশ্বৰ প্ৰকৃত গুৰু ৰূপে প্ৰকাশ হয়; তেওঁক সেৱা কৰি জীৱই সংসাৰ তৰে। বিশেষত, গুৰুসেৱা পৰম দুৰ্ল্লভ কাৰ্য্যক কোনে সহজে সুলভ কৰিব পাৰে? পূৰ্ব্বত মাৰ্কণ্ডেয় ঋষিয়ে গুৰুসেৱা কৰিছিল। প্ৰহলাদেও আনন্দমনেৰে গুৰুসেৱা কৰিছিল। লক্ষ্মণ আৰু হনুমন্তইও গুৰুসেৱা কৰিলে। আমিও অলপ-অচৰপ গুৰুসেৱা কৰিছোঁ।"

এদিন উৰ্ব্বশীয়ে ৰামচৰণ ঠাকুৰক মাধৱদেৱৰ সুখ দুখৰ বাতৰি লবলৈ বেহাৰলৈ পাচিলত, ৰামচৰণে ৮ দিন মানৰ মূৰত মোমায়েকৰ ওচৰ পালেগৈ। মাধৱদেৱে তেওঁক সকলো বাৰ্ত্তা শুধি পুছি, লগতে কিছুদিন ৰাখি আকৌ পঠিয়াই দিলে; আৰু কীৰ্ত্তন পুথিখন গোটাই আনিবলৈ পুনৰ্ব্বাৰ কলে। ৰামচৰণে ঘৰ পাই পিতৃ মাতৃৰ আগত মাধৱদেৱৰ সকলো বাতৰি কৈ তাৰ পিছত ঠায়ে ঠায়ে গৈ বিচাৰি কীৰ্ত্তনঘোষা পুথিখন একেঠাই কৰিলে।

নাৰায়ণ ঠাকুৰে পুতেক পৰমানন্দক মাধৱদেৱৰ বাৰ্ত্তা লবলৈ পঠিয়াই দিলে। পৰমানন্দই আহি উপস্থিত হৈ প্ৰণাম কৰিলত, মাধৱদেৱে তেওঁক

"বাঁহীত" ছপা হোৱা গুৰুচৰিত্ৰ পুথিত আছে—"তিনি কুৰি ভকত একত্ৰ হৈ এদিন শ্ৰীমাধৱদেৱত জনাইছে; আবিৰ্ভাৱ তিৰোভাৱ ঈশ্বৰৰো আছে; অতএৱ আপোনাৰ লীলা সম্বৰণ হলে কাক আশ্ৰয় কৰা হব"। একো উত্তৰ নিদিলে। দুনাই শুধিবৰ নিমিত্তে কোনোৱে সাহস নকৰিলে। গুৰুঈশ্বৰে তিনি দিন মনে মনে ভাবি কোনো এজন ভকতক বিশেষ উপযুক্ত যেন নেদেখি সেৱক সকলক জনাইছে, আমি ধৰ্ম্ম থাপিবৰ লোক নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰিলোঁ আপোনাসকলে এজন লোক ঠিকনা কৰি দিলে তেওঁকে আজ্ঞা কৰিব পৰা যায়। ভকতে জনাইছে, আপুনি বিচাৰি নিদিলে আমালোকে কেনেকৈ বিচাৰি দিম। মাধৱে কৈছে, সকলো লুভিয়া, অতএৱ ঘোষা শাস্ত্ৰখনিতে সকলো বস্তু থোৱা হৈছে; আমাৰ স্বৰূপ আছে; যিজন লোকে এই গ্ৰন্থখনিৰ অৰ্থ বিচাৰিব সেইজনে আমাক পাব। সকলো বল বীৰ্য্য এই ঘোষাতে আছে। গুৰুৰ লক্ষণযুক্ত পোৱা টান॥ শিশুৰ লক্ষণ থকাহলেও হলহেঁতেন। কোনো জনত নাই। বিশেষক গুৰু সেৱাকাৰি ভকতো নাই। পূৰ্ব্বে মাৰ্কেণ্ডেয় ঋষি লক্ষ্মণে আৰু প্ৰহলাদে গুৰু সেৱা কৰিছিল; আমিও কিছু কৰা হৈছে। যেই সেই লোকে গুৰুভাৰ লোৱা টান; এতেকে আমি কাকো থুলিব নোৱাৰিলোঁ"

জনে জনে সকলো ভক্তৰ নাম কাঢ়ি বাৰ্ত্তা পুছি সকলো বাৰ্ত্তা শুনি সন্তোষ পালে। মাধৱদেৱে বিশেষকৈ সখিয়েকৰ বাৰ্ত্তা পুছিলত, পৰমানন্দই কলে "বাপ, আপুনি অহাব দিনাৰপৰা পিতৃদেৱ মৰণাস্তিক হৈ বিষাদ মনেৰে থাকে। পিতাই কাৰ মুখে আপোনাৰ বাৰ্ত্তা পাব তাকেহে চিন্তি থাকে; এতিয়া মোকে বাৰ্ত্তা লবলৈ পঠিয়াই দি বাটলৈ চাই আছে।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱ সলোতক হৈ কিছুমান বেলি মৌন হৈ থাকিল। পৰমানন্দক মাধৱদেৱে কিছু দিন ৰাখি খুৱাই-বুৱাই তেওঁৱ বৃদ্ধ পিতা-মাতাৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিলে। ঠাকুৰ আতাই পুতেকক উভতি অহা দেখি ঠগি আগবঢ়াই মাধৱদেৱৰ আৰু সকলো সেৱকৰে সৈতে থানৰ বাৰ্ত্তা শুধি শুনি পৰম সন্তোষ পালে।

নিষ্কাম মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্মৰ ওপৰত কৰ্ম্মী ব্ৰাহ্মণৰ বিদ্বেষ সদায়। শঙ্কৰদেৱৰ গোটেইটো সুদীৰ্ঘ জীৱন তেওঁলোকৰ বিদ্বেষ-বাণত জৰ্জ্জৰিত হৈছিল; মাধৱদেৱৰো দীৰ্ঘ জীৱন সেইদৰে জলা-কলা। আশ্চৰ্য্যৰ বিষয় এই হে যে এতিয়াও এই কুৰি শতিকাৰ উদাৰ পাশ্চাত্য সভ্যতা আৰু বিজ্ঞানৰ দিনতো মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্মৰ প্ৰতি উদ্গিৰিত সেই বিদ্বেষ-বিষৰ জইন মৰা নাই।

বেহাৰ ৰাজ্যৰ ব্ৰাহ্মণসকলে ৰজা লক্ষ্মীনাৰায়ণক সেই পুৰণি খল লগালে যে মাধৱে আৰু তেওঁৰ ভকতবোৰে পিতৃ-শ্ৰাদ্ধ মাতৃ-শ্ৰাদ্ধ নকৰে, এতেকে তেওঁলোক অনাচাৰী। ৰজাই এই অভিযোগ শুনি মন্ত্ৰীসকলক সেইটো সঁচা নে মিছা পৰীক্ষা কৰিবলৈ কলে। ৰজাঘৰৰ এই খবৰ মাধৱদেৱৰ কাণত পৰিলত, তেওঁ বিধিনিৰ আশঙ্কা কৰি সকলো ভকতক সাৱধানে থাকি চলিবলৈ কলে, আৰু শ্ৰাদ্ধ কৰিবলৈ কলে। ভকতসকলক তেওঁ আৰু কৈ দিলে যে "তোমালোকে বস্তু কিনিবলৈ বজাৰলৈ গলে পোহাৰীয়ে যি বস্তুৰ যি মূল্যকে বোলে তাকে দি লৈ আহিবা, পোহাৰীৰ মুখৰ ফালে দৃষ্টি নকৰিবা। ওলাওঁতে সোমাওঁতে সকলো কাৰ্য্যতে তোমালোক সাৱধান হৈ চলিবা। যেতিয়ালৈকে আমাৰ ওপৰত ৰজাৰ প্ৰত্যয় নহয়, তেতিয়ালৈকে খুব সাৱহিত হৈ থাকিবা।" গুৰুজনৰ আজ্ঞা শিৰত ধৰি ভকতসকলে সেই দিনাৰপৰা খুব সাৱধানে চলিবলৈ ধৰিলে; আৰু বাৎসৰিক শ্ৰাদ্ধ কৰিবলৈ ধৰিলে। শ্ৰীৰাম আতাই শ্ৰাদ্ধ নকৰা দেখি ভকতসকলে

মাধৱদেৱক সেই কথা কলত, মাধৱদেৱে শ্ৰীৰামক মতাই আনি কলে "শ্ৰীৰাম, তুমিও শৰাধ-বিধি কৰিব লাগিল।" গুৰুৰ আজ্ঞা মানি শ্ৰীৰামে শৰাধ পাতিলে। ৰামৰাম গুৰু পুৰোহিত হল। শ্ৰীৰাম নতুন বস্ত্ৰ পৰিধান কৰি শৰাধত বহিল। ৰামৰাম গুৰুৱে শ্ৰাদ্ধৰ মন্ত্ৰ শ্ৰীৰামক মতাবলৈ ধৰিলে,—"বিষ্ণু বিষ্ণু মাধৱ মাধৱো জয় যজ্ঞেশ্বৰো হৰি।" মন্ত্ৰ মাতি থাকোঁতেই শ্ৰীৰাম প্ৰেমত মজিল। "অ মোৰ মাধৱ বান্ধৱো এই শৰাধতে আছে! হায় হায় মই কি অকৰ্ম্ম কৰিছিলোঁ। এনে শৰাধ কিয় মই আগেয়ে কৰা নাছিলোঁ।" এই বুলি তেওঁ প্ৰেমভৰত ক্ৰন্দন কৰি বাগৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে। শৰাধৰ দ্ৰব্যবস্তুৰে সৈতে খোল পটুৱা দূৰ্ব্বা ফুল তুলসী ইত্যাদি সকলোবোৰ জোল হল। ৰামৰাম গুৰুৱে শৰাধটো এইদৰে সাং হোৱা দেখি উঠি আহি মাধৱদেৱক সেই কথা জনালত, মাধৱদেৱে শ্ৰীৰামক মতাই নিয়াই, তেনেকৈ শৰাধৰ বিসঙ্গতি তেওঁ কিয় কৰিলে বুলি শুধিলত, শ্ৰীৰামে কলে "বাপ, শ্ৰাদ্ধত মই আপোনাক পালোঁ; পাই মনত বৰ শোক লাগিল যে ইয়াৰ আগেয়ে অতকাল মই অধমে এনে শ্ৰাদ্ধ কিয় কৰা নাছিলোঁ। বাপ, এনেকৈ মোৰ মনলৈ ভাব আহিলতে শ্ৰাদ্ধৰ বিসঙ্গতি ঘটিল, মই দুৰ্ভগীয়াই শ্ৰাদ্ধটো কৰিবলৈ নাপালোঁ। বাপ, চৰণত পৰি কাকূতি কৰিছোঁ, দাসৰ অপৰাধ মৰিষণ কৰক।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে ভকতসকলক কলে, "শ্ৰীৰামে শ্ৰাদ্ধ নকৰাকৈয়ে শ্ৰাদ্ধৰ ফল লাভ কৰিলে। শ্ৰীৰাম পৰম বিৰক্ত ভক্ত, ব্ৰহ্মময়। নুবুজিহে তেওঁক তোমালোকে শ্ৰাদ্ধ কৰিবলৈ কৈছিলাহঁক।"

কীৰ্ত্তনঘৰত প্ৰসঙ্গত পাঠকে পুথিৰ পাঠ পঢ়ে; হৰিহৰ আতাই আন ভকতসকলেৰে সৈতে শুনি থাকে। কিন্তু প্ৰত্যেক পাঠতে হৰিহৰে অশুদ্ধ ধৰে দেখি এদিন পাঠকে মাধৱদেৱক কলে "বাপ, হৰিহৰৰ নিমিত্তে পাঠ পঢ়িব নোৱাৰি, পাঠৰ মাজতে অশুধ ধৰি আমনি কৰি থাকে।" পাঠকৰ এই কথা শুনি মাধৱদেৱে হৰিহৰক কলে "তুমি ভকতসকলৰ পিছৰ শাৰীত বহি পাঠ পঢ়া শুনিবা।" সেই দিনাৰপৰা হৰিহৰে সেই দৰে ভকতৰ পিচত বহে হয়, কিন্তু থাকিব নোৱাৰে, তাৰেপৰা পাঠত খুঁত ধৰে। পাঠকে আমনি পাই সেই কথা আকৌ মাধৱদেৱক জনালত, মাধৱদেৱে হৰিহৰক নামঘৰৰ পিৰালিত বহি পাঠ শুনিবলৈ আজ্ঞা কৰিলে। কিন্তু তেওঁ পিৰালিৰ-পৰাই পাঠৰ সময়ত উচুপিচাই উঃ আঃ কৰি পাঠৰ বিঘিনি কৰে। আকৌ ভকতসকলে এই কথা মাধৱদেৱক কলত, মাধৱদেৱে হৰিহৰ আতাক

কলে তুমি কীৰ্ত্তন ঘৰৰ বাহিৰত থাকি পাঠ শ্ৰৱণ কৰিবা। এই আজ্ঞা শুনি হৰিহৰে নিজৰ দ্ৰব্য বস্তু লৈ মৰিচবাৰীত ঘৰ সাজি থাকিল। হৰিহৰ যাবৰ সময়ত ভকতসকলে খেদ কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু মাধৱদেৱে এই গীতটি ৰচনা কৰি গালে,—

"হৰিহৰ ৰে বাপ পশিলোঁ শৰণে।
নেৰিবা বান্ধৱ মোক জীৱনে মৰণে ॥
সনক সনন্দ যোগী যাহাক ধিয়ায়।
সকল নিগমে যাক বিচাৰি নাপায় ॥
সহস্ৰ বয়নে যাৰ নাপাৱন্ত সীমা।
অধমে জানিবোঁ কেনে তোমাৰ মহিমা ॥
আতুৰ ভৈলোঁহো মই বিষয় বিকলে।
কৰিও উদ্ধাৰ হৰি চৰণ কমলে ॥
তোমাৰ চৰণ দুই মোৰ মহা ধন।
ভকতজনৰ নিজ তুমিসে জীৱন ॥
কৃপাৰ সাগৰ কৃপা কৰা একবাৰ।
কাতৰ কৰিয়া লৈলোঁ শৰণ তোমাৰ ॥
কৃপা কৰা নাৰায়ণ ছোড় মোহ পাশ।
কহয় মাধৱ হৰি দাসকুদাস ॥"

হৰিহৰ আতাই মৰিচবাৰীত কিছুদিন থাকি, তাৰপৰা জিকাপুলি নামে ঠাইলৈ গল। তাৰপৰা তেওঁ গৈ এটাৰ পিছত এটা এটাকৈ নাগৰখানা, কুজবৰ, বেথাই, পদ্মপাণি, এইবোৰ ভেটিত থাকি, তাৰ পিছত কানাই সতৰীয়াৰ ঘৰৰ ওচৰত ঘৰ কৰি বল। কানাই সতৰীয়াৰ এটা সুচৰিত্ৰা কন্যা আছিল। কন্যাটী মাজে-সময়ে আতাৰ গৃহলৈ আহে। এদিন হৰিহৰ আতাই কন্যাটীক কলে "তোমাক মই বিবাহ কৰাম।" এই কথা শুনি কন্যাটীয়ে গৈ মাকক কলে যে তেওঁ আৰু আতাৰ ঘৰলৈ নাযায়, কাৰণ আতাই তেওঁক অন্যায় কথা কয়। মাকে জীয়েকক কলে, "আই, তই বিমন নহবি; এই বাৰো যদি তেওঁ তোক তেনে কথা কয়, তেন্তে তই তেওঁত বিয়া সোমাবি বুলি স্বীকাৰ কৰিবি।" ইয়াৰ পিছত হৰিহৰ আতাৰে সৈতে কন্যাটীৰ বিবাহ হল। হৰিহৰে শহুৰেক কানাই সতৰীয়াৰ পৰা মাটি এডোখৰ খুজি লৈ তাতে সুন্দৰকৈ ঘৰ-বাৰী সাজি থাকিল।

হৰিহৰ আতাই শোৱাচাঙতে বহি তাতে চপৰিয়াই বাদ্য বজাই তেওঁৰ ভাৰ্য্যাক নাচিবলৈ কৈ নচুৱায়। এই কথা ভু পাই সেৱকসকলে মাধৱদেৱক জনালত, মাধৱদেৱে কলে "হৰিহৰে মায়াক নচুৱায়। গুণৱতী মায়াই সকলোকে নচুৱায়, সেই মায়াকে হৰিহৰে নচুৱাব লাগিছে।" চতৰ বিহুৰ সময় আহিল। হৰিহৰ আতাৰ ভাৰ্য্যাক তেওঁৰ পিতা-মাতাই নিজৰ ঘৰলৈ আনিব খুজিলত, হৰিহৰে ভাৰ্য্যাক বাপেক মাকৰ ঘৰত পকান্ন সিদ্ধান্ন খাবলৈ নিষেধ কৰি পঠিয়ালে। তেওঁ নেখাওঁ বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰি মাক-বাপেকৰ ঘৰলৈ গল। কিন্তু মাকে ৰবকৈ বেপি বেপি ধৰিলত তেওঁ এবাৰ নোৱাৰি পিঠা এখনৰ এডোখৰ মুখত দিলে। ঠিক তেনে সময়তে হৰিহৰে আহি বাহিৰৰপৰা ভাৰ্য্যাক কলে "তই মোৰ বাক্য নামানিলি। পৰৱশ হৈ ভজা পিঠা খালি। এতেকে তই ইয়াতে থাক, আৰু তোক মোক নালাগে।" এই কথা কৈয়েই হৰিহৰ গুচি আহিল। মাক বাপেক আৰু ভাৰ্য্যাই কত বিনয় কৰিলে, কত প্ৰাৰ্থনা কৰিলে, তথাপি হৰিহৰে নুশুনি ভাৰ্য্যাৰ অলঙ্কাৰ কাপোৰ আদি সকলো বস্তু বাপেক মাকক ওভোতাই দি, তেতিয়াই সেই ঘৰ বাৰী আৰু ভাৰ্য্যাক পৰিহাৰ কৰি গুচি গল। এই কথা মাধৱদেৱে শুনি কলে "যেয়ে সেয়ে হৰিহৰৰ নিচিনাকৈ নৱ নাৰী নৱ বাৰী এৰিব নোৱাৰে।" হৰিহৰে ঘৰ বাৰী ভাৰ্য্যা কুটুম্ব পৰিত্যাগ কৰি বালক সকলেৰে সৈতে হৰিনাম গাই ঘুৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে।

হৰিদাস বণিয়া শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ শিষ্য। এদিন ভকতসকলে মাধৱদেৱক কলে "হৰিদাসৰ মতি গতি বৰ ভাল নহয়, তেওঁ আপোনাক বিশেষ সমাদৰ আৰু ভকতি নকৰে।" মাধৱদেৱে হৰিদাসক বেছকৈ জানে দেখি সেই কথাত প্ৰত্যয় নকৰিলে। তথাপি ভকতসকলে সেই কথা কেইবাবাৰো কোৱা দেখি তেওঁ তেওঁলোকৰ কথা যে ভুল তাৰ প্ৰমাণ দেখুৱাবলৈ হৰিদাস বণিয়াক কলে "হৰিদাস, তোমাৰ দ্ৰব্য বস্তু সকলো আমাত সমৰ্পণ কৰাঁ।" তেওঁ উত্তৰ দিলে "বাপ, মোক মোৰ গৃহলৈ যাবলৈ অনুমতি কৰক, এতিয়াই মই সকলোকে আনি দিম।" এই বুলি বণিয়াই সেই কথা তেওঁৰ গৃহিণীক কলত গৃহিণীয়ে বোলে "আমাৰ কি সৌভাগ্য উদয় হল, গুৰু ঈশ্বৰে আমাৰ যথাসৰ্ব্বস্ব গ্ৰহণ কৰিব খুজিছে; বিলম্ব নকৰি তুমি এতিয়াই সকলো ধন বস্তু লৈ গৈ সেৱকেৰে সৈতে গুৰুজনৰ চৰণত সমৰ্পণ কৰাঁ গৈ।" গৃহিণীৰ এই কথা শুনি বণিয়াই সন্তোষিত মনেৰে তেতিয়াই তেওঁৰ দ্ৰব্য

বস্তুবোৰ গাড়ীত তুলি লৈ গৈ মাধৱদেৱৰ আগত দম কৰিলে গৈ। সকলো সেৱকে দেখি আশ্চৰ্য্যান্বিত হল। তেতিয়া মাধৱদেৱে ভকতসকলক কলে "তোমালোকে এতিয়া হৰিদাসৰ ভকতি বুজিলা নে?" ইয়াৰ পিছত হৰিদাসে গুৰুজনৰ চৰণত পৰি প্ৰাৰ্থনা কৰি কলে "বাপ, আজিহে মোৰ ধন উপাৰ্জ্জনৰ সাফল হল। নিজ দাসৰ দ্ৰব্যবস্তুবোৰ ৰাখক, মোৰ কোটী কোটী পুৰুষ উদ্ধাৰ হওক।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে পৰম সন্তোষ লভি, দ্ৰব্যবোৰৰ ওপৰত চকু ফুৰাই হাত দি কলে, "হৰিদাস, তুমিয়ে সৈতে সকলো ধন দ্ৰব্য আমাৰ। এতেকে তুমি ধন দ্ৰব্যবোৰ নিজৰ ঘৰলৈ লৈ যোৱাঁ। তোমাৰ প্ৰাৰ্থনা ৰাখিলোঁ, তুমি মাথোন এশটকা ভকতসকলৰ মাজত বিলাই দিয়াঁ।" হৰিদাসে গুৰুৰ বাক্য মতে কাৰ্য্য কৰি দ্ৰব্য ধন বস্তুবোৰ লৈ নিজৰ ঘৰলৈ গল।

এদিন কেশৱ হাজাৰা নামে সেৱক এজন আহি মাধৱদেৱক সেৱা কৰিলত, তেওঁক মাধৱদেৱে শুধিলে "হাজাৰা তুমি নাম লোৱাঁনে?" তেওঁ কলে "বাপ, লোৱা হয়।" মাধৱদেৱে শুধিলে "কেনেকৈ লোৱা?" হাজাৰাই উত্তৰ দিলে, "আমি পুত্ৰ পৰিবাৰ সকলো মিলি নাম লওঁ।" আকৌ প্ৰশ্ন হল "তেওঁলোকক কি বুলি ভাবা?" হাজাৰাই উত্তৰ দিলে "আপোনাৰ জন বুলি মানো।" মাধৱদেৱে হাজাৰাক কলে "হাজাৰা, তুমি এতিয়াও নাম লব জনা নাই। এবছৰৰ মূৰত মোৰ ওচৰলৈ আহিবা।" এই আজ্ঞা শুনি হাজাৰা নিজৰ ঘৰলৈ উভতি গল। ঘৰলৈ আহি হাজাৰাই হৰি নাম প্ৰসঙ্গ কৰি থাকিল। ছমাহৰ মূৰত হাজাৰা আকৌ আহি মাধৱদেৱৰ পাশত ওলালত মাধৱদেৱে তেওঁক শুধিলে "হাজাৰা, তোমাক এবছৰৰ মূৰত হে আহিবলৈ কৈছিলোঁ, এতিয়া ছমাহতে ওলালাহি দেখোন?" হাজাৰাই মিনতি কৰি জনালে "বাপ, আপোনাৰ সঙ্গ এৰি থাকিব নোৱাৰোঁ। আপোনাৰ দুখানি চৰণে মোক মোৰ কেশত ধৰি টানি আনিলে।" মাধৱদেৱে শুধিলে "হাজাৰা তুমি কেনেকৈ নাম লৈছিলা?" হাজাৰাই কলে সকলো পৰিবাৰেৰে সৈতে।" মাধৱদেৱে শুধিলে, "তেওঁলোকক কি বুলি ভাবা?" হাজাৰা আতৈয়ে কলে "তেওঁলোকক তযু ভৃত্য বুলি ভাবোঁ।"

মাধৱদেৱৰ সেৱক বলোৰাম নামে এজন দৈবজ্ঞ আছিল; তেওঁ বৰ ভালকৈ জ্যোতিষশাস্ত্ৰ জানিছিল। বলোৰামে ভকতসকলৰ হাত চাই,

তেওঁলোক কেতিয়া মৰিব কয়; আৰু সেই কথা শুনি ভকতসকল বিমন হৈ থাকে। এই কথা মাধৱদেৱে শুনি এদিন বলোৰাম দৈৱজ্ঞক মতাই অনাই কলে "বলোৰাম, তুমি লোকৰ মৰণৰ কথা কোৱা, কিন্তু তোমাৰ মৰণ কেতিয়া হব কোৱাঁচোন?" গুৰুৰ প্ৰশ্ন শুনি বলোৰামে উত্তৰ দিলে "বাপ, মই মৰিবলৈ তিনি পক্ষ তিনি দিন আছে। মৰি সাদিন বাহী শ হৈ থাকিম। এই কথা জানি আপোনাৰ ওচৰ চাপি আপোনাৰ অভয় পদত শৰণ লৰ্লোঁ।" বলোৰামৰ কথা শুনি মাধৱদেৱে তুষ্ট হৈ বলোৰামক কলে "তোমাৰ চাৰি দিন গুচালোঁ।" বলোৰাম দৈৱজ্ঞৰ ঘৰ হাটীৰ মূৰত আছিল। তেওঁৰ মৃত্যুৰ তিনি দিনৰ পিছত হে লোকে শৱটো দেখি গুৰুজনক জনোৱাত গুৰুজনে সংকাৰ কৰোৱালে।

এদিন আইধায়ে মাধৱদেৱক প্ৰাৰ্থনা কৰিলে যে তেওঁ ভকতসকলৰ পদধূলি লবৰ ইচ্ছা কৰিছে, এতেকে সকলো ভকতক যেন গুৰুজনে নিজৰ ঘৰলৈ পঠিয়াই দিয়ে। আইধাইৰ প্ৰাৰ্থনা শুনি মাধৱদেৱে ভকত-সকলক যাবলৈ আজ্ঞা দিলত সকলো গল, কিন্তু শ্ৰীৰাম আতা নগল। শ্ৰীৰাম নোযোৱা দেখি আইধায়ে বেজাৰ কৰি গুৰুজনলৈ কৈ পঠিয়াত, মাধৱদেৱে শ্ৰীৰামক পঁাচি দিলে। গুৰু বাক্য শিৰোধাৰ্য্য কৰি শ্ৰীৰামে লাওটিত পানী ভৰাই লৈ গৈ দুৱতে ভৰি ধুই ৰহিল গৈ। শ্ৰীৰামৰ পদ-জল লবৰ আইধাইৰ অভিপ্ৰায় আছিল, কিন্তু শ্ৰীৰামে এনে কৰি সেইটো ব্যৰ্থ কৰিলত আইধায়ে বিষাদ কৰিলে। শ্ৰীৰামক আইধায়ে যি দ্ৰব্য বস্তু বস্ত্ৰ দিছিল শ্ৰীৰামে সেইবোৰ একো নুছুই গুচি আহিল দেখি আইধায়ে খেদ কৰি আহি মাধৱদেৱক সেই কথা কলত মাধৱদেৱে তেওঁক কলে, "আপুনি খেদ নকৰিব, শ্ৰীৰাম পৰম নিৰাকাঙ্ক্ষী, একোতে শ্ৰীৰামৰ আকাঙ্ক্ষা লোভ, অথবা আশা নাই।"

পূৰ্ব্বে মাধৱদেৱে কৰা আজ্ঞামতে ৰামচৰণ ঠাকুৰে, ঠায়ে ঠায়ে ছোৱা ছোৱা হৈ থকা কীৰ্ত্তনঘোষা শাস্ত্ৰখন গোটাই একে ঠাই কৰি, মাধৱদেৱক দিবৰ নিমিত্তে বেহাৰলৈ যাত্ৰা কৰি গল। ৰামচৰণে বাটত বিজয়পুৰত সোমাই যাওঁতে বিজয়পুৰৰ হৰিকৃষ্ণ আতৈয়ে চাবলৈ বুলি কীৰ্ত্তন পুথিখন খুজি দিনচেৰেকৰ নিমিত্তে ৰাখিলে। ৰামচৰণ মাধৱদেৱৰ ওচৰ পালত, মাধৱদেৱে পৰম সন্তোষ পাই কামৰূপৰ সকলো সেৱকৰ বাৰ্ত্তা ৰামচৰণক

শুধি, ৰামচৰণে কীৰ্ত্তন পুথিখন বিজয়পুৰত এৰি অহা শুনি, তেতিয়াই চাৰিজন ভকতক বিজয়পুৰলৈ পঠিয়াই দি পুথিখন অনালে। পুথিখন মাধৱদেৱে পাই, পূৰ্ব্বাপৰ সকলোখিনি চাই যেতিয়া দেখিলে যে যত যি থাকিব লাগে সেইদৰেই ৰামচৰণে তাক গোটাই ৰাখিছে, তেওঁ মহা আনন্দত ৰামচৰণক প্ৰশংসা কৰিবলৈ ধৰিলে। তেওঁ আকৌ শাস্ত্ৰখন এবাৰ চাই, ৰামচৰণক কলে "বাপু, পুথিখনিত সকলো আছে, কিন্তু ৰুক্মিণীদেৱীৰ প্ৰেমৰ কলহটি নাই।" ৰামচৰণে কলে "তাক মই বিচাৰি নাপালোঁ।" মাধৱদেৱে কলে "নাপাব পাৰা, সি যি ঠাইলৈ যাব লাগে গল।" এই বুলি তেওঁ পুথিখন অতি ভক্তি ভাৱে থোৱাই দিয়ালে।

ইয়াৰ পিছত এদিন মাধৱদেৱে ৰামচৰণক শুধিলে "বাপু, তুমি মোৰ লগত থাকিবৰ ইচ্ছা কৰা নে?" ৰামচৰণে কলে "মামা, মোৰ পিতৃ বৰ বুঢ়া হল।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে হাঁহি ভাগিনিয়েকক কলে "তোমাৰ পিতৃ আৰু দহ বছৰ জীয়াই থাকিব। মোৰ লগত তুমি আঠ-দহ মাহ মাত্ৰ থাকিব লাগিব।" এই কথা শুনি ৰামচৰণ মোমায়েকৰ লগতে থাকিল।

বিৰূপাক্ষ কাজী আৰু আইধায়ে সদায় ৰজাৰ আগত মাধৱদেৱৰ গুণশীলৰ বিষয়ে কৈ থাকে। এদিন ৰজাই আদেশ কৰিলে যে তেওঁৰ ওচৰলৈ মাধৱদেৱ আহিব লাগে। ৰজাৰ আদেশ শুনি মাধৱদেৱে ৰজাক সাক্ষাৎ কৰিলত, ৰজাই সমাদৰ কৰি তেওঁক বহুৱাই শাস্ত্ৰৰ আলাপ কৰি মহা সন্তোষ পালে। ইয়াৰ পিছত ৰজাৰ আদেশ মতে মাধৱদেৱে পাঁচ দিন সাত দিনৰ অন্তৰে অন্তৰে ৰজাৰ পাশলৈ যাবলৈ ধৰিলে।

এইদৰে কিছুদিন যোৱাৰ পিছত এদিন এটা দুৰ্ঘটনা ঘটিল। বিৰূপাক্ষৰ দুজন পুতেকে মাধৱদেৱৰ ওচৰত শৰণ লৈ ধৰ্ম্মক ধৰিলে। এদিন বিৰূপাক্ষই ভাত খাওঁতে, তেওঁৰ পুতেক দুটিক ওচৰতে বহি ভাত খাবলৈ মাতিলত, পুতেকহঁতে বাপেকক কলে "পিতা, আমি তোমাৰ ওচৰত ভাত খাব নোৱাৰোঁ; আমি মাধৱদেৱৰ ধৰ্ম্মক ধৰিছোঁ, তুমি ধৰা নাই।" এই কথা শুনি বিৰূপাক্ষ খঙত জলি উঠিল। তেওঁ কলে "দেখা, মাধৱৰ কাৰ্য্য। পিতা পুত্ৰকো f ়ৃৰ কৰিলে। এতিয়া মই বেছকৈ বুজিলোঁ যে মাধৱ আহি আমাৰ ৰাজ্যত কলি স্বৰূপ হৈ সোমালহি। এই কলিক ইয়াৰ

পৰা খেদাব লাগে।” এই বুলি বিৰূপাক্ষই পণ্ডিতেৰে সৈতে বাদ কৰোৱাই মাধৱক হৰুৱাই অপদস্থ কৰি খেদোৱাৰৰ দিহা কৰি, বঙ্গদেশী মাধৱ নামে এজনক আনি, আৰু অনেক কুতৰ্কী ব্ৰাহ্মণক আনি সভা পাতি তেওঁলোকেৰে সৈতে তৰ্ক কৰি বাদ কৰিবলৈ মাঁধৱদেৱক নিমন্ত্ৰণ কৰিলে। মাধৱদেৱে নিমন্ত্ৰণ পাই বিৰূকাজীৰ মতলব বুজি উল্লাসিত মনেৰে সভাত বহিল গৈ। তেওঁৰ ভকতসকল সভাৰ বাহিৰতে ৰল; মাথোন ৰামচৰণ ঠাকুৰ আৰু অচ্যুত গুৰুহে তেওঁৰ লগত আছিল। প্ৰকৃতপক্ষে বঙ্গদেশী মাধৱ নামেৰে লোকজন মহা মূৰ্খ। বিৰূৱে তেওঁক সভাত বৰটো পাতি বহুৱাই থৈ কুতৰ্কী ব্ৰাহ্মণসকলৰ হতুৱাই মাধৱদেৱৰে সৈতে তৰ্ক লগোৱাই দি, পাৰে যদি মাধৱদেৱক অপদস্থ কৰিবৰ মতলব কৰিছিল। বিৰূ কাজীয়ে মাধৱদেৱক কলে “শুনা মাধৱ, এইজনৰ নামো মাধৱ; এওঁ তোমাৰ মিতা; এওঁ বঙ্গদেশৰপৰা তোমাৰে সৈতে বাদ কৰিবলৈ আহিছে।” মাধৱদেৱে উত্তৰ দিলে “তুমি ভাল কৈছা; তোমাৰ কৃপাত মোৰ আজি মিত্ৰ লাভ হল।” বিৰূৱে কলে “এওঁ কয়, মালাত মেৰু আছে। মালাত মেৰু আছে নে নাই, তুমি উত্তৰ দিয়াঁ।” মাধৱদেৱে উত্তৰ দিলে “গীতা, ভাগৱত, বৃহৎ সহস্ৰনাম আদি শাস্ত্ৰসকলত, মালাত মেৰু দিবলৈ নকয়। কোন শাস্ত্ৰমতে বঙ্গৰ মাধৱে কৈছে মোক কওক?” বঙ্গৰ মাধৱ জথা মূৰ্খ, তেওঁ নামাতি মঠ ধৰি মেজিটো যেন হৈ বহি ৰল। ব্ৰাহ্মণসকলে তন্ত্ৰ মন্ত্ৰ মাতি, মালাত মেৰু দিব লাগে বুলি কলে। মাধৱদেৱে শাস্ত্ৰৰ বচন উদ্ধাৰ কৰি কলে “যি বীজ মন্ত্ৰ জপ কৰে, সেইজনৰ সেই মালাত মেৰু দিবৰ ব্যৱস্থা আছে; কিন্তু হৰিনামৰ মালা যি ধাৰণ কৰে, সেই মালাত মেৰুৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই।” এই বুলি তেওঁ পঞ্চৰাত্ৰতন্ত্ৰৰ শ্লোকবোৰ সব্‌সব্ কৰে মাতিবলৈ ধৰিলত, বিৰূকাজীৰ মুখ বন্ধ হৈ গল। ব্ৰাহ্মণ-সকলেও একো উত্তৰ বিচাৰি নাপাই সেই কথা এৰি দি, শুধিলে “শিৱ চৈতন্য নে জড়?” মাধৱদেৱে উত্তৰ দিলে “শিৱ জড়, চৈতন্য নহয়।” এই কথা কোৱা মাত্ৰকতে ব্ৰাহ্মণসকলে হাই কৰি গিৰ্জ্জনি মাৰি উঠিল; আৰু বিৰূপাক্ষই ক্ৰোধত অন্ধকাৰ দেখি মাধৱদেৱক শুধিলে “তুমি শিৱক কিয় জড় বুলিলা, বুজাই কোৱাঁ।” মাধৱদেৱে ধীৰভাৱে কলে “শাস্ত্ৰসকল বিচাৰি চোৱাঁ দেখিবা; বিশেষকৈ শ্ৰীমদ্ভাগৱতত প্ৰকট হৈ আছে, যে শিৱই বৃকাসুৰৰ ভয়ত তিনিটা ত্ৰৈলোক্য ঘূৰি পিছত বিষ্ণুৰ প্ৰসাদত সেই

আপদৰ হাত সাৰিলে। মোহিনীৰ ৰূপত মুগ্ধ হৈ শিৱই মোহিনীৰ পিছে পিছে দ্বীপ দ্বীপান্তৰ ঘূৰি ফুৰিছিল। চৈতন্যৰ মায়াই সকলোকে মোহে; যি মোহিত হৈ ফুৰে তেৱেঁই নিশ্চয় জড়। এতেকে মহেশ জড়, আৰু মাধৱ চৈতন্য ঈশ্বৰ।"

এই কথা শুনি ব্ৰাহ্মণসকলে খঙত গুজৰি মাধৱদেৱক কলে "হাৰে মাধৱ! তই শূদ্ৰ হৈ এনে কথা ক। মহেশক জড় বোল। আমি ইমানবোৰ ব্ৰাহ্মণ ইয়াত্ত আছোঁ তই নাজান নে? আমাৰ আগতে ইমান বৰ কথা মাত্ত দেখোন? আজি তই আমাৰ হাতত বিপাঙে মৰিবি।" শাস্ত্ৰৰ যুক্তিৰে বলে নোৱাৰি এইদৰে বামুণসকল ফকুফকাই উঠা দেখি ৰামচৰণ ঠাকুৰে ককালত্ত কাপোৰ বান্ধি থিয় হৈ আগ বাঢ়ি গৈ কবলৈ ধৰিলে "আহ, তইঁতৰ কাৰ সাহ আছে। শাস্ত্ৰৰ কথা একো নাজান পৰম অজ্ঞানী তইঁত। শাস্ত্ৰৰ তৰ্কৰে বলে নোৱাৰি মিছাই ফকুফকাই উঠিছ।" ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ তেনে মূৰ্ত্তি দেখি ব্ৰাহ্মণসকল চেচা পৰি গৈ লাহে লাহে সভাৰপৰা সুৰ-সুৰকৰে আঁতৰি গুচি গল। ইয়াৰ পিছত মাধৱদেৱে বিৰূপাক্ষ কাজীক কলে "মোক নিন্দা কৰি তুমি কি ফল লভিলা? মূৰ্খ এটাক আনি আমাৰ আগত থৈ আপুনি তৎক্ষণাৎ লঘু হলা? তোমাৰ ৰাগত মোৰ কি হব পাৰে? ৰজা থাকোঁতে মই কালৈকো ভয় নকৰোঁ।" এইদৰে মাধৱদেৱে কোৱাৰ পিছত বিৰূ কাজীয়ে সভা বিসৰ্জ্জন কৰি, তাৰ পিছত মাধৱদেৱৰ হাতত ধৰি কলে "মোৰ ওপৰত তুমি ৰোষ নকৰিবা; মই এটা কথা কওঁ শুনা; তুমি মালাত মেৰু দি লবা।" মাধৱে উত্তৰ দিলে "সি কি হব পাৰে? যি কাৰ্য্য কৰিবলৈ শাস্ত্ৰ সাধু কোনেও নকয়, সেই কাৰ্য্য মই কিয় কৰিম?" এই বুলি তেওঁ গৃহলৈ গুচি আহিল।

পিছদিনা এই ঘটনাৰ কথা আইধায়ে শুনি ৰজাক জনাই কলে "তুমি ৰজা নে বিৰূ ৰজা ইয়াৰ একো নিৰ্ণয় নাজানিলোঁ।" ৰজা বা-লোৱা চৰাত বহি আছিল। তেওঁ আইধাইৰ মুখে এই কথা শুনি বিৰূ কাজীক মতাই আনি খং কৰি সুধিলে "বিৰূ তই সদায় মাধৱক ভাল বুলি ক, এতিয়া কিয় মাধৱৰ বিপক্ষে চল?" বিৰূৱে ৰজাক কলে "মহাৰাজ, গোটেইখন দেশ মাধৱে নাশ কৰিলে। মাধৱৰ উপদেশ শুনি লোক অনাচাৰী হল। মাধৱে পিতা পুত্ৰৰ ভিতৰত্ত ভেদ উপস্থিত কৰি বিচ্ছেদ ঘটাব লাগিছে।" ৰজাই কলে "বিৰূ, তই মাধৱক বৰ দিন পালি, এতিয়াহে

বেয়া বুলি জানিলি ?" ৰজাই বিৰুক এই দৰে কৈ মনতে ভাবিলে, বাৰু বুজি চাব লাগে, বিৰুয়ে কিয় এতিয়া মাধৱৰ বিপক্ষে এই দৰে কয়। ইয়াকে ভাবি ৰজাই মাধৱদেৱক মতাই আনিলে। পশ্চিমৰ তিনিজন পণ্ডিত ৰজাৰ ৰাজ্যতে আছিল, তেওঁলোককো ৰজাই মতাই আনি সমাৰোহ কৰি সভা পাতি, তেওঁলোকক কলে, "এওঁ আসামৰ এজন মহাজন। এওঁৰে সৈতে তোমালোকে আলাপ আৰু বিচাৰ কৰাঁ। এওঁ শৰৎ কালৰ দেৱী পূজা নকৰে। বিষ্ণুৰ বাহিৰে আন দেৱতাৰ পূজা নকৰে।" এই কথা শুনি পণ্ডিতে মাধৱদেৱক আন দেৱ পূজা নকৰাৰ কাৰণ শুধিলত, মাধৱদেৱে কলে "গতাগত ভোগ বাঞ্চা যি কৰে তেওঁৰ হে আন দেৱ দেৱী পূজা কৰিবৰ আৱশ্যক হয়। একশৰণ হৈ কৃষ্ণক ভক্তি কৰোঁতাজনৰ হৰি বিনে আন মুক্তিদাতা নাই। যত দেৱ দেৱী হৰিৰ বিভূতি মাত্ৰ। হৰিৰ আজ্ঞাত সেইসকলে সৃজন সংহাৰ কৰে। অচৈতন্য দেৱতাসকলৰ উৎপত্তি একমাত্ৰ চৈতন্য হৰিত। হৰিৰ মায়া বিভৱৰ পৰিচ্ছেদ নাই। সকলো দেৱ দেৱী ঈশ্বৰৰপৰা পৃথক। কৃষ্ণৰ বাহিৰে দেৱতাত চিদাংশ নাই। ব্ৰহ্মা ৰুদ্ৰ মায়াৰ প্ৰভাৱত অভিভূত। দেৱতাসকলে জড় ৰূপে কৰ্ম্ম কৰি থাকে আৰু সেৱকসকলক ভোগ ঐশ্বৰ্য্য আদি দিয়ে। জড়ক পূজিলে মুক্তি লাভ নহয়; এই কথাৰ প্ৰমাণ মুচকুন্দৰ বচনত আছে; আৰু ভাগৱতৰ বেদস্তুতিত আছে।" এইদৰে বেদ বেদান্তৰ প্ৰমাণ দি মাধৱদেৱে পণ্ডিতক কলত, তেওঁলোকে মহাসন্তোষ পাই, মাধৱদেৱক ধন্য ধন্য বুলি প্ৰশংসা কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু ৰজাক কলে "মহাৰাজ, মাধৱৰ মত সৰ্ব্ব বেদবেদান্তৰ ৰহস্য; আমি শুনি মানিবলৈ বাধ্য হলোঁ।" পণ্ডিতসকলৰ মুখে এই কথা শুনি ৰজাই বিৰু কাজীৰ ফালে চাই কলে "বিৰু, পণ্ডিতসকলে এতিয়া কি কলে তই শুনিলি? তই অকাৰণ মহা সন্ত মাধৱক দ্বেষ কৰিলি। তই নিৰ্ব্বোধ, একো নাজান।" বিৰুৱে কলে "মই কোচ ম্লেচ্ছ অন্ত্যজ, মই কি জানো; বামুণে যিহকে কলে তাকে শুনিছিলোঁ।" ৰজাই কলে "এই বামুণবিলাকক দূৰ কৰি দে গৈ। আৰু যেন সিহঁত মোৰ নগৰৰ ভিতৰলৈ নাহে। তই চাচোন, মাধৱৰ মত কেনে বিচক্ষণ। এই পথৰ বাহিৰে জীৱৰ তৰণৰ সুগম পথ আৰু নাই। আজিৰপৰা মোৰ ৰাজ্যৰ সকলো লোক মাধৱৰ মতে চলক। মোৰ ৰাজ্যত যত সন্ত সাধু সন্ন্যাসী আছে সকলোৰে ওপৰত মই মাধৱক

ধৰ্ম্মৰ বজা পাতিলোঁ।" এই বুলি ৰজাই গন্ধ চন্দন আনি মাধৱদেৱক দি সন্মান কৰিলে। আইধায়ে মাধৱৰ জয়জয়কাৰ শুনি পৰম আনন্দ লাভ কৰিলে; ৰাজ্যৰ সকলো প্ৰজাই আনন্দ পালে। ৰজাই বিদ্ধ কাজীক কলে "তই এতিয়া মাধৱক সাদৰ কৰি আগবঢ়াই থ গৈ।" ৰজাৰ আজ্ঞা শুনি বিদ্ধয়ে আবিয়া জোৰ দি মাধৱদেৱক কিছুমান বাট আগ বঢ়াই থৈ আহিলগৈ। মাধৱদেৱে পথত যাওঁতে বলদেৱৰ সত্ৰত হৰিনাম গোৱা শুনি সঙ্গৰ ভকতসকলক শুধিলে "কি আমি ভেলা পালোঁহি নে কি?" ভকর্তে উত্তৰ দিলে "ভেলা নাই পোৱাহি; এইখন দামোদৰীয়া সত্ৰ; তাত নাম স্তুতি স্তোত্ৰ গাইছে।" এজন ভকতে কলে "কিন্তু নামৰ আগগুৰি হে নাই।" মাধৱদেৱে সেই কথা শুনি কলে "একো হানি নাই। সি তথাপি সংসাৰ তৰিব, হৰি নাম যেনে তেনে মতে কীৰ্ত্তন কৰিলে, অগ্নিয়ে তৃণ বন দহাৰ নিচিনাকৈ যি পাপ দহন কৰে।"

ইয়াৰ পিছত মাধৱদেৱৰ যশৰাশি বেহাৰৰ চতুৰ্দ্দিশে ব্যাপ্ত হৈ পৰিল। নানা ঠাইৰপৰা সন্ন্যাসী, বৰাগী, সাধু, মহন্ত আহি তেওঁৰ ওচৰত শাস্ত্ৰালাপ কৰিবলৈ ধৰিলে। নানা ঠাইৰপৰা লোকসকলে আহি তেওঁৰ ওচৰত শৰণ ললে।

এদিন ৰজাই মাধৱদেৱৰে সৈতে সাক্ষাৎ কৰিবলৈ মহা সমাৰোহ কৰি মাধৱদেৱৰ সত্ৰলৈ আহিল। মাধৱদেৱে ৰজাক আগ বঢ়াই আদৰি আনিলে। ৰজাই মাধৱদেৱক প্ৰণাম কৰি বহি তেওঁৰে সৈতে অনেক সদালাপ কৰিলে। বিদ্ধ কাজীৰ হতুৱাই ৰজাই মাধৱদেৱৰ আগত টকা বস্ত্ৰ থোৱাই মাধৱদেৱক প্ৰণাম কৰোৱাই ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰালে। ৰজাই ঘৰলৈ উভতি গৈ আইধাইৰ আগত মাধৱদেৱৰ অনেক প্ৰশংসা কৰি কলে "মই ধন্য, মোৰ ৰাজ্যলৈ এনেজন সাধু পুৰুষ আহিছে, যাৰ প্ৰকাশিত ধৰ্ম্মক ধৰি লোকসকল তৰিব।" এই কথা কৈ ৰজায়ো মাধৱদেৱৰ ধৰ্ম্মক ধৰিবৰ নিমিত্তে মনতে নিশ্চয় কৰিলে।

ত্রিংশ অধ্যায়

বদুলা আতাৰ চৰিত্ৰ

কুণ্ডিল নগৰত সুবৰাজ আৰু যুবৰাজ নামে দুজন ধনী মানী প্ৰধান কায়স্থ আছিল। সুবৰাজৰ পুত্ৰৰ নাম লৱ, যুবৰাজৰ পুত্ৰৰ নাম কুশ। দেশৰ বিভ্ৰাটত দুয়ো ভাগি আহি বৰনাৰায়ণপুৰত ঘৰ-বাৰী কৰি থাকিলহি। লৱৰ দুটি পুত্ৰ হল নাম, তিতা চোমদাৰ আৰু গোপাল। কুশৰ এটি পুতেক,—নাম, শ্যাম চোমদাৰ। তেওঁলোক ৰজা প্ৰজা ভূঞা বিপ্ৰ সকলোৰে আদৰৰ পাত্ৰ হৈ উঠিল। তিতা চোমেদাৰে সত্যা নামে এটা কন্যা বিবাহ কৰিলে। সত্যাৰ গৰ্ভত প্ৰথমতে শঙ্কৰদাস নামে এটি পুত্ৰ হল; তাৰ পিছত বহুৰমা নামে কন্যা এটা হল। কিছু কালৰ পিছত সত্যাৰ গৰ্ভত তিতাচোমদাৰৰ আৰু এটি পুত্ৰ হল, তেওঁৰ নাম পদ্ম (পিছত বদুলা আতা)। * জন্ম হোৱাৰ কিছুকালৰ পিছত তেওঁলোকৰ পিতৃ চোমদাৰৰ মৃত্যু হল। শঙ্কৰদাস আৰু পদ্ম মাকেৰে সৈতে খুৰাক গোপালৰ লগত থাকিল। শ্যাম চোমদাৰৰ পুতেকৰ নাম পুৰুষোত্তম।

ৰজাৰ আজ্ঞাত ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ দক্ষিণ পাৰে প্ৰজা বহুৱাবৰ নিমিত্তে পুৰুষোত্তম আৰু গোপাল দুয়ো দক্ষিণ পাৰলৈ গল। খুৰাক গোপালে লৰা দুটি আৰু ছোৱালীজনীক তেওঁলোকৰ মাকেৰে সৈতে প্ৰতিপাল কৰি আছিল; এতিয়া তেওঁ দূৰলৈ আঁতৰি যোৱাত তেওঁলোক নিঠৰুৱা হৈ পৰিলত, হিংসাকুৰীয়া বঙহ জ্ঞাতিসকলে তেওঁলোকক হিংসা কৰি দুখ দিবলৈ ধৰিলে। সেই দেখি শঙ্কৰদাসে ভায়েক ভনীয়েক আৰু মাকেৰে সৈতে

---

* চৰিত্ৰত আছে, নাৰায়ণে আহি সত্যা সতীক তেওঁৰ গৰ্ভত থাকিবলৈ ঠাই খোজা স্বপ্ন সত্যাই দেখিছিল। সেইদেখি পদ্মৰ এটা নাম হৰিৰূপো। তেওঁ দেখিবলৈ বৰ সুপুৰুষ আছিল, আৰু তেওঁৰ গাৰ বৰণ পদ্মৰ নিচিনা শুক্ল আছিল দেখি তেওঁৰ নাম পদ্ম হৈছিল।

ধৱলপুৰলৈ উঠি গৈ মাতামহ হনুমন্তাৰ ঘৰত ৰলগৈ। ধৱলপুৰত পদ্মাক গৰু ৰাখিবলৈ দিয়া হল। তেওঁ লগৰীয়া ছটি গৰখীয়া লৰাৰে সৈতে গৰু চৰাই ফুৰিবলৈ ধৰিলে। ককায়েকে পদ্মাক লেখাপঢ়া শিকাবৰো দিহা কৰি দিলত পদ্মাই লেখাপঢ়া শিকিবলৈ ধৰিলে। সেই সাতজন গৰখীয়া লৰাৰ একো একোজনে একো একো দিনকৈ গৰু ৰাখি আৰু বাকী ছদিন লেখাপঢ়া কৰে দেখি তেওঁলোকৰ বিদ্যা শিক্ষাত কোনো বিঘিনি নঘটিল।

সেইদৰে মাতামহৰ ঘৰত তেওঁলোক থাকোঁতে পাঁচ বছৰ হল। এনেতে এদিন গোপালে তেওঁৰ পুৰণি ভেটিলৈ আহি দেখিলে যে তাত ঘৰ-বাৰী একো নাই, ভেটিটোত হাবি হৈ পৰিছে। তেওঁৰ ভতিজাকহঁত মাকেৰে সৈতে ধৱলপুৰলৈ গল বুলি শুনি তেওঁ সেই পুৰণি ভেটিতে আকৌ নকৈ ঘৰ-দুৱাৰ সাজি, ভতিজাকহঁতক বোৱেকেৰে সৈতে তালৈ লৈ গলহি।

গোপালে তেওঁলোকক প্ৰতিপাল কৰি ৰাখি শঙ্কৰদাসলৈ কন্যা এটি বিয়া কৰাই দিলে। ইয়াৰ কিছুদিনৰ মূৰত তেওঁলোকৰ খুৰাক গোপালৰ মৃত্যু হল, আৰু তাৰ পিছত মাতৃদেবীৰও পৰকাল হল। বহুৰমাকো বিয়া দিয়া হল; আৰু জগন্নাথচৰণ নামে বহুৰামৰ এটি পুত্ৰ হল। খুৰাক মাকৰ মৃত্যু পিছত পদ্ম ককায়েক শঙ্কৰদাসৰ লগতে থাকিল।

এনেতে সেই অঞ্চলত অকস্মাৎ ডফলাৰ যুদ্ধ উপস্থিত হলত, সকলো ৰায়ত যুজলৈ ওলাল। শঙ্কৰদাস আৰু পদ্মৰ ভিতৰৰো এজনক সেই যুজলৈ যাবলৈ ৰায়তে মাতিলত, শঙ্কৰদাসে ভায়েক পদ্মকে পাচিলে। জ্যেষ্ঠৰ আজ্ঞা সাদৰেৰে পালন কৰি পদ্ম ৰং মনেৰে ৰায়তেৰে সৈতে ডফলাৰ যুজলৈ গল। যজৰ ঠাইত পদ্মৰ ওচৰত দুটা নটৰ লৰাও আছিল। ডফলাই যুজত প্ৰায় সকলোবোৰ লোকক বিনাশ কৰি শেহত খেদি গৈ সেই নটৰ লৰা দুটাকো মাৰিলে। পদ্মাই এনে হোৱা দেখি বিষাদিত হৈ অস্ত্ৰ ধৰি ডফলাৰে সৈতে যুজিবলৈ সাজু হল। ডফলাই তেওঁক বেঢ়ি ধৰিলে। কিন্তু আচৰিত কথা ডফলাই যত যাঠি জোং তেওঁৰ ফালে মাৰি পঠিয়াই, সেইবোৰ তেওঁৰ গাত লাগি উফৰি যায়। তেনে হোৱা দেখি ডফলাবোৰে আচৰিত মানি তেওঁক "দেও মানুহ" বুলি এৰি থৈ গুচি গল। ইয়াৰ পিছত পদ্ম আতাই তাৰ পৰা উভতি ঘৰমুৱা হৈ আহোঁতে বাটত

গাৱত ৰাশি ৰাশি মানুহ, গৰু, পশু, পক্ষী মৰি থকা আৰু ঘৰ-বাৰীবোৰ পুৰি ভস্ম হৈ থকা দেখি তেওঁৰ মনত বৰ বিষাদ লাগি বৈৰাগ্য উপস্থিত হল। তেওঁ ভাবিলে "মই কি দেখি গলোঁ, আৰু উভতি আহি কি দেখিলোঁ। সংসাৰ ক্ষণভঙ্গুৰ; সকলো অসাৰ অলীক।" এইদৰে তেওঁ ভাবি আহি ঘৰ পাই মনত বিৰকতি লৈ, স্নান কাৰ্য্য কৰি থাকি, সকলোবোৰ অসাৰ ভাবি গৃহ-কাৰ্য্যত সমূলি মন নিদি ৰামৰমীয়া বৰাগীসকলেৰে সৈতে হৰিনাম গাই ফুৰিবলৈ ধৰিলে। ভায়েকৰ গৃহকাৰ্য্যত সমূলি মন নাই, তেওঁ মাত্ৰ বৰাগীৰে সৈতে লগ লাগি নাম গাই ফুৰে দেখি ককায়েক শঙ্কৰদাসে তেওঁক অনেক বুজালে, অনেক তিৰস্কাৰ কৰিলে, কিন্তু একোতে আৰু তেওঁৰ মন নিফিৰিল। বৌয়েকে পদ্মাক বৰ মৰম কৰিছিল। তেওঁ ভাবিলে, দেওৰেকক বিয়া কৰাই দিলে দেওৰেক গৃহস্থী হৈ থিৰ হব। ইয়াকে ভাবি বৌয়েকে পদ্ম আতাক কন্যা এটী বিয়া কৰাই দিলে; কিন্তু তেওঁ বৌয়েকৰ অনৰোধ এৰাব নোৱাৰি যদিও বিয়া কৰালে, তথাপি তাক জঞ্জাল বুলি ভাবি গৃহকাৰ্য্য আৰু গৃহস্থী ধৰ্ম্মলৈ সম্পূৰ্ণৰূপে অনাস্থা প্ৰদৰ্শন কৰি আগৰ দৰেই নাম গাই ঈশ্বৰ চিন্তা কৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে। ভায়েকক কোনো মতেই গৃহকাৰ্য্যত আৰু গৃহস্থী ধৰ্ম্মত লগাব নোৱাৰি, শেহত তেওঁৰ বৰ খং উঠি ভায়েকক ভাত নিদিবলৈ ভাৰ্য্যাক টান হুকুম দিলে। বৌয়েকৰ কিন্তু দেওৰেকলৈ বৰ মৰম, সেইদেখি তেওঁ লুকাই শুশ্ৰূষা কৰি দেওৰেকক ভাত দিবলৈ ধৰিলে। এদিন ইয়াৰ গম পাই স্বামীজনে ভাৰ্য্যাক বৰকৈ গৰ্জ্জিবলৈ ধৰা দেখি পদ্ম আতাক বেলেগে চুকতে চৰু এটা জুৰি বৌয়েকে ভাতৰ দিহা কৰি দিলে। তেনে হোৱা দেখি ককায়েকে কুটা এডাল বেৰেৰে সৈতে চৰুত লগাই চৰুটো ছুৱা কৰি থলে। এনে হোৱা দেখি পদ্মাই ককায়েকৰ ঘৰ পৰিত্যাগ কৰি, ওচৰতে এজন গৃহস্থৰ বিহানিৰ মাজত জুপুৰি এটাত থাকিলহি। কিন্তু ককায়েকে তালৈকে গৈ তেওঁৰ চৰুটো বেৰেৰে সৈতে লগাই থৰিকা পেলাই থৈ চৰুটো ছুৱা কৰি অহাত তেওঁ সেই ঠাই এৰি আন এঘৰ গৃহস্থৰ বাঁহ-তলৰ জুপুৰি এটাত ৰলগৈ। তাতো ককায়েকে তেওঁক আমনি কৰিবলৈ নেৰাত, তাৰপৰা তেওঁ আৰু আঁতৰ হৈ হাতীশাল নামৰ ঠাইত বহা এটি কৰি ৰলগৈ। এই দৰে ঠাই সলাই থাকিও তেওঁ ককায়েকৰ হাত সাৰিব নোৱাৰি বিমন হৈ দুখ কৰি থকা দেখি জয় ভাৰতীয়ে তেওঁক তাৰ কাৰণ সুধি জানিব পাৰি তেওঁক আশ্বাস

কৰি নিজৰ বাৰীত বহা এটি সাজি থাকিবলৈ কলে। তেওঁ জয় ভাৰতীৰ তাতে থাকিল। জয় ভাৰতীৰ ওচৰত তেওঁ শাস্ত্ৰ পঢ়ে। এদিন তেওঁ শাস্ত্ৰত পালে যে "হৰি হৰ ব্ৰহ্মা থাকে যাৰ আজ্ঞা ধৰি" এই পদ পাই তেওঁ ভাৰতীক শুধিলে যে "এই তিনি দেৱতাই কাৰ আজ্ঞা পালে? এওঁলোকক কোনে চলায়?" ভাৰতীয়ে কলে "এই তিনি দেৱতাৰ বাহিৰে আন কোনো নাই। সেই দৰে শাস্ত্ৰকৰ্ত্তাই হে কৈছে।"

এদিন পদ্ম আতাই জয় ভাৰতীৰ ওচৰত পঢ়ি আছে, এনেতে এজনে ভাৰতীক হৰিকীৰ্ত্তনলৈ যাবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিলে। ভাৰতীয়ে নিমন্ত্ৰণ গ্ৰহণ কৰি "অৱশ্যে যাম" বুলি কলে। ইয়াৰ কিছু পাছতে এজনে তেওঁক পুখুৰী উছৰ্গালৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিলত, তেওঁ তালৈকো "নিশ্চয় যাম" বুলি নিমন্ত্ৰণ গ্ৰহণ কৰিলে। নিমন্ত্ৰণ কৰোঁতাজন উঠি গলত, পদ্ম আতাই ভাৰতীক শুধিলে যে তেওঁ যে পুখুৰী উছৰ্গাৰ নিমন্ত্ৰণ গ্ৰহণ কৰি যাম বুলিলে, তাৰ আগেয়ে দেখোন হৰিকীৰ্ত্তনৰ নিমন্ত্ৰণো গ্ৰহণ কৰি যাম বুলিছিল; এতিয়া একে দিনাই একে সময়তে তেওঁ কেনেকৈ দুই নিমন্ত্ৰণ ৰক্ষা কৰিব? এই কথা শুনি ভাৰতীয়ে আতাক কলে "ইয়াৰ কাৰণ কওঁ শুনা,—হৰিকীৰ্ত্তনত বিশেষ দ্ৰব্য বস্তু একো পোৱা নাযায়; গুৱা, পাণ, চাউল, বস্ত্ৰ এখন আৰু কড়ি শিকি বা টকা এটা পালেই সৰহ; কিন্তু পুখুৰী উছৰ্গাত অনেক ধন, তাম, কাঁহ, পিতল জাৰি, খুৰি, গো, বস্ত্ৰ, ৰজত, কাঞ্চন পোৱা যাব; সেইদেখি হৰিকীৰ্ত্তনলৈ মোৰ যাবৰ মন নাই।" আতাই মনতে বিমৰিষ কৰিলে "ব্ৰাহ্মণৰ অনিত্য দ্ৰব্যত কেনে আশকতি! ব্ৰাহ্মণে দ্ৰব্য বস্তুৰ লোভত পৰি হৰিকীৰ্ত্তনতকৈ পুখুৰী উছৰ্গাক শ্ৰেষ্ঠ কৰিলে।" ইয়াকে ভাবি তেওঁ ভাৰতীক কলে "বাৰু, হৰিকীৰ্ত্তনলৈ, গুৰু, মোকে পঁাচি দিয়ক, ময়ে যাওঁ।" ভাৰতীয়ে কলে বাৰু তেন্তে তুমিয়েই যোৱা; আতা কীৰ্ত্তনলৈ গৈ সমাজত বহিল। "ৰত্নাৱলী" গ্ৰন্থখন তেওঁক পঢ়িবলৈ দিলত তেওঁ হাত ধুই পুথিখন মেলি আঁতাই পঢ়ি ঋষভৰ বচনৰ পদ কেইফাকি পাইয়েই প্ৰেমত বিগলিত হৈ, তেতিয়াই মনতে নিশ্চয় কৰিলে যে যিজন এই গ্ৰন্থ ৰচনাকাৰক তেওঁকে তেওঁ গুৰু মানিব।

ইয়াৰ পিছত পদ্ম আতাই ভাবিলে যে তেওঁক থাকিবলৈ এখন ঠাই লগা হল, যত তেওঁ সুকলমে ঈশ্বৰৰ নাম গুণ গাই নিৰলা হৈ থাকিব

পাৰে। হৰি নামে ব্ৰাহ্মণ এজনৰ পুখুৰীৰ পাৰতে তেওঁ তেওঁৰ ভাগিনিয়েক জগন্নাথচৰণৰ হতুৱাই ঘৰ এটি সজোৱাই জয় ভাৰতীৰপৰা বিদায় লৈ তালৈ উঠি গল। তাত তেওঁ ভাগিনিয়েক জগন্নাথচৰণৰে সৈতে মনৰ সুখেৰে থাকি ওৰে দিনটো ৰামৰমীয়াসকলৰ লগত নাম গাই কুৰিবলৈ ধৰিলে। স্নেহশীলা বৌমাকে মনে মনে গৈ হৰি-পুখুৰীৰ সেই ঘৰাতে দেওৰেকক খাবৰ বই-বস্তু দি আহে গৈ। এদিন তাকে দেখি স্বামীয়ে ভাৰ্য্যাক নথৈ দপালিবলৈ ধৰিলে। এখন খৰা কাচি আতাৰ লগত আছিল; ককায়েক শঙ্কৰদাসে তাকো কচাই নিলে। অন্নৰ অভাৱত আতাৰ মঙ্কিল হল। সচুনি কমাৰ নামে কমাৰ এজন সেই ভোখৰতে আছিল; চৰিত্ৰত আছে, কমাৰে ৰাতি স্বপ্ন দেখিলে যে তেওঁক স্বপ্নত এজন অলৌকিক পুৰুষে এখন কটাৰী খুজিছে। কমাৰে স্বপ্নৰ কথা মনত কৰি ৰাতিপুৱা শাল পাতি কটাৰী দুখন গঢ়ি ভাৱিছে, কি দেখিলোঁ, কাক কটাৰী দিম? এনেতে চাৰি দাঁড় মান বেলি যোৱাত জগন্নাথচৰণে আহি কমাৰক কলে "গোসাঁই মামাই এখন কটাৰী খুজি মোক তোমাৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিলে।" এই কথা শুনি কমাৰে আনন্দমনেৰে দুখন কটাৰী তেওঁৰ হাতত আতালৈ পঠিয়াই দি কলে "এই দুখন কটাৰী লৈ যোৱা আৰু দুখন কটাৰী গঢ়ি মই তেওঁলৈ পঠিয়াই দিম।" জগন্নাথচৰণে কটাৰী দুখন লৈ মোমায়েকক দিলত, আতাই কলে "আগেয়ে ছিগা কাচি এখনেৰেই মোৰ কাম চলিছিল, এতিয়া মোৰ দুখন কটাৰী হল। আৰু মোক কটাৰী নালাগে বুলি তুমি কমাৰক কোৱাঁগৈ। মই মোৰ মনক বঢ়াই নিদিওঁ।"

দিনে দিনে পদ্ম আতাৰ মনত বিষয়ত বিৰকতি আৰু হৰিত ভকতি বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। ঈশ্বৰৰ গুণ নাম গাই ঈশ্বৰক ধ্যান কৰি, সত্য শৌচ দয়া আচৰি তেওঁ কাল কটাবলৈ ধৰিলে। প্ৰভাততে উঠি স্নান কৰি পুষ্প তুলসীৰ মালা গাথি চন্দন দি শাস্ত্ৰৰ ওপৰত থাপি একান্তমনে হৰিনাম গান আৰু হৰিধ্যান কৰি থাকে। চাৰিউফালৰ লোকে তেওঁৰ ভক্তিভাব আৰু ঈশ্বৰ-পৰায়ণতা দেখি তেওঁক পৰম শ্ৰদ্ধা কৰি তেওঁৰ ওচৰলৈ আহি হৰিকথা শুনি তেওঁলৈ দ্ৰব্য বস্তু থৈ যাবলৈ ধৰিলে। তেৱেঁ। সকলোকে মৃদু বাক্যেৰে তুষি গুৱাপাণ দি সাদৰ সম্ভাষণ কৰি সন্তুষ্ট কৰি পঠিয়ায়। এইদৰে তেওঁৰ পবিত্ৰ যশ চাৰিউফালে বিস্তাৰিত হবলৈ ধৰিলে। সকলোৱে

তেওঁৰ নাম "লৰৰ নাতি গোঁসাই" বুলি শ্ৰদ্ধা ভক্তিৰে উল্লেখ কৰিবলৈ ধৰিলে।

এই হৰি-পুখুৰী পাৰত থাকোঁতেই বাসুদেৱ ব্ৰাহ্মণৰ পত্ৰ হৰি আতৈ তেওঁৰ ভ্ৰাতৃৰে সৈতে পদ্ম আতাৰ লগত থাকেহি। হৰি আতৈক পাই বদুলা আতাই আনন্দ কৰি কলে "আজি মই দৃশ্য হৰিক পালোঁ।" জয় ভাৰতীৰপৰা এখন ৰত্নাৱলী শাস্ত্ৰ খুজি আনি সেইখনকে আগত ৰাখি পদ্ম আতাই পুৰা গধূলি পাঠ আৰু প্ৰসঙ্গ কৰে, আৰু ওচৰচুবুৰীয়া লোক গধূলি আহি সেই নামত বহে। চৰিত্ৰত আছে, এটা বাঘেও নিতৌ ওচৰতে বহি সেই প্ৰসঙ্গ শুনে দেখি প্ৰসঙ্গ শুনিবলৈ অহা লোকসকলে ভয় পোৱাৰ নিমিত্তে আতাই বাঘক দূৰ কৰি দিলে। সেই সময়ত দেশত দুৰ্ভিক্ষ হোৱা বাবে অনেক লোকৰ কষ্ট হৈছিল। এদিনা তিনটা ভিক্ষকে কতো ভিক্ষা নাপাই লৰনাতি গোসাঁইৰ ঘৰৰ আগতে বৈ ভাবিলে যদি আমি ইয়াতে কেনেবাকৈ কিবা ভিক্ষা পাওঁ। ভিক্ষুক কেইটা তিন দিন ভিক্ষা নাপাই অনাহাৰত আছিল। এটা ভিক্ষুকে লগৰ দুটাক বাটৰ মুখতে এৰি আহি লৰনাতি গোসাঁইক ভিক্ষা খুজিলে। তেওঁৰ হাতত সেই দিনা মুঠেই একঠা চাউল আছিল, তাকে তেওঁ ধুই নিজৰ ভোজনৰ নিমিত্তে চৰুত বহাবলৈ উদ্যত কৰোঁতেই এই ভিক্ষুক ওলালহি। তেওঁ তেতিয়াই সেই ধোৱা চাউলৰ এপোহা মগনিয়াৰটোক দিলে। মগনিয়াৰটোৱে চাউল লৈ উভতি গৈ তাৰ লগৰীয়া দুটাৰ কাষ পালতে সি ভিক্ষা পোৱা দেখি লগৰীয়া দুটাৰ এটাই লৰৰ-নাতি গোসাঁইৰ ওচৰ পাই ভিক্ষা মাগিলে। তেওঁ বাকী চাউলৰ এপোহা তাক দিলত, তাক ভিক্ষা পাই উভতি অহা দেখি তৃতীয়টোৱেও আতাৰ ওচৰলৈ গৈ ভিক্ষা মাগিলে। আতাই তেওঁৰ বাকী চাউল পোহাও তাক দি ঈশ্বৰৰ নাম গুণ লৈ সেইদিনা অনাহাৰে থাকিল।

কেহোঁ খাঁ নামে এজনে এদিন ঘোৰাত উঠি আতাৰ ঘৰৰ আগেদি যাওঁতে আতাই মলা জপি থকা দেখি আতাক উপহাস কৰি গল। কিছু দূৰ গৈয়ে কেহোঁখাৰ গাত তিৰ্‌কপে জৰ উঠিল আৰু গোটেই গা তেওঁ বিষত লৰাব নোৱাৰা হল। কোনোমতে তেওঁ ঘৰলৈ উভতি আহিলত, তেওঁৰ ভাৰ্য্যাই তেনে হোৱা দেখি তেওঁক সকলো ঘটনাৰ আগ গুৰি শুধি

বুজি লৈ নৰৰনাতি গোসাঁইলৈ অনেক কাতুৰ্ব্বাদ কৰি ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰি দ্ৰব্য বস্ত্ৰ পঠিয়াই দি অপৰাধ মৰ্ষণ কৰাইহে স্বামীক আৰোগ্য কৰালে। আতাৰ ওচৰলৈ অনেক লোকে অলপ-অচৰপ দ্ৰব্য বস্ত্ৰ হাতত লৈ আহে দেখি জয় ভাৰতী ব্ৰাহ্মণে ভাবিলে যে নৰৰনাতিয়ে মোৰ ওচৰতে পঢ়িলে আৰু মোৰ ৰত্নাৱলী পুথিখনকে লৈ গৈ থাপনা কৰি তাৰ দ্বাৰাই মহত্ত্ব বোলাই নিজৰ প্ৰভাৱ বৃদ্ধি কৰি মানুহক বশাই নিছে, অথচ মই পণ্ডিত ব্ৰাহ্মণ মোৰ ওচৰলৈ দ্ৰব্য বস্ত্ৰ লৈ কোনো নাহে। এই দৰে ভাবি তেওঁ নৰৰনাতি গোসাঁইক দিয়া শাস্ত্ৰখন খুজি লৈ গুচি গল। শাস্ত্ৰখন গলত আতাই অসন্তোষ মনেৰে বহি আছে। এনেতে জয় ভাৰতীৰ ভায়েক হৰি ভাৰতী তেওঁৰ ওচৰলৈ আহিল। হৰি ভাৰতীয়ে কি হৈছে বুলি সুধিলত আতাই কলে "তোমাৰ ভ্ৰাতৃয়ে শাস্ত্ৰখন লৈ গল, মোৰ সেৱা চৰ্চ্চা কৰিবলৈ শাস্ত্ৰ নাইকিয়া হল।" হৰি ভাৰতীয়ে কলে "মোৰ ঘৰত বাজসূয় শাস্ত্ৰ এখন আছে মই সেইখনকে দিম।" অলপ পৰৰ পিছত তাকে আনিবলৈ লোক পঠিয়াই দিব।" সেই কথা মতে আতাই হৰি ভাৰতীৰ ঘৰৰপৰা শাস্ত্ৰখন আনি ভাবিলে "আকাংক্ষী বিপ্ৰৰ মন বুজিব নোৱাৰি, আকৌ কেতিয়াবা পুথিখন লৈ যাব, এতেকে ইয়াৰ নকল কৰি লেখি ৰাখিব লাগে।" এই বুলি তেওঁ শাস্ত্ৰখন লেখি ৰাখিবলৈ পাত মহী যুগুত কৰিবলৈ ধৰিলে।

ভাটকুচি আতাই অৰ্থাৎ কেশৱচৰণে গুৰুজনাৰ বাক্যমতে উজান দেশলৈ আহি দেৱগোপাল অৰ্থাৎ বংশীগোপালৰ থান পালেহি। বাটত ভাটকুচি আতাৰ কোনো বিপদ হোৱা নাছিল, মাত্ৰ তেওঁ তিনটি ভয় পাইছিল— এটি এটা খটৰপৰা, এটি এটা হাতীৰ আৰু আনটি এটা মহৰপৰা। বংশী-গোপালদেৱক ভাটকুচি আতাই গুৰুজনৰ আজ্ঞা শুনাই নাও দিব লাগে বুলি কলত বংশীগোপালে দিম বুলি স্বীকাৰ কৰিলে। তেওঁ আতাক নামঘৰতে ভোজন কৰিবলৈ দিহা কৰাই দিলত, আতাই চাউল সিজাইছে, ভাত খকু-বকুকৈ উতলিছে, এনেতে তেওঁ ভিতৰৰপৰা ইকবাৰ বেৰৰ বিজাইদি দেখিলে আৰু শুনিলে,—দেৱ গোপালৰ চাৰিজন ভকতে আহি দেৱ গোপালৰ ওচৰত বহি কোন কৰপৰা আহিল, বুলি ভাটকুচি আতাৰ কথা তেওঁক সুধিলত, দেৱগোপালে তেওঁলোকক কলে, "গুৰুজনৰ আজ্ঞা হৈছে, নাও পঠিয়াই দিবলৈ।" ভকত কেইজনে কলে "তেনেহলে আপুনি জোলোঙা

সীয়ক ; কাৰণ তেওঁ আহিলে আপোনাক আৰু কোনে পুচিব ? আপুনি ভিক্ষাৰী হব লাগিব।” দেৱগোপালে কলে “মই নাও দিম বুলি প্ৰতিশ্ৰুত হলোঁ, দিবই লাগিব, নিদিওঁ বুলি কব নোৱাৰোঁ।” ভকত কেইজনে কলে “আৰুউ তেওঁ নাৱৰ কথা কলে আপুনি একো নামাতিব, তেনেহলে তেওঁ গুচি যাব।” এইবোৰ কথা ভাটকুচি আতাই শুনি থাকি তেওঁৰ মনত ইমান বেজাৰ লাগিল যে তেওঁ সিজা ভাত পেলাই দি ভোজন নকৰি ৰাতি লঘোনে ভোকে শুই থাকিল। ৰাতিপুৱাই আতাই উঠি গোপালদেৱক শুধিলে “নাৱৰ বিষয়ে কি হল, কোৱা ? বেলা হল, সোনকালে মই যাব লাগে।” ভকত কেইজন সেই সময়ত বংশীগোপাল দেৱৰ কাষতে আছিল, বংশীগোপালদেৱে ভাটকুচি আতাৰ কথাৰ উত্তৰ নিদি মনে মনে থাকিল। কিন্তু ভকত কেইজনে কলে “গুৰুজন নো কিয় আহিব খুজিছে ? আহিব খুজি তেওঁ ভাল কৰা নাই। এবাৰ আসাম ৰজাৰপৰা ইমান দুখ পাই গৈছে, আকৌ আসামলৈ অহা উচিত নহয়।” এই উত্তৰ শুনি ভাটকুচি আতাই মনত বৰ বিষাদ পাই, তেতিয়াই তাৰপৰা উঠি গুচি গল। ভাটী-বেলা তেওঁ গৈ হৰিপুখুৰী পালেগৈ। সেই সময়ত পদ্ম আতাই আসি ওপৰত কৈ অহা ৰাজসূয় পুথিখন লেখিবলৈ উদ্যোগ কৰিছে ; জগন্নাথচৰণে লিখনৰ দ্ৰব্য পাত মহী এটি কৰ-নীত আনি দিছে। আতাই পূৰ্ব্বমুখে বহি পুথিখনিৰ এটি পদ লেখিছে, ঠিক এনে সময়তে ভাটকুচি আতাই আহি পিছ ফালে থিয় দি পদ্ম আতাক সম্বোধন কৰি কলে “অৰা হৰিৰ পো, কি শাস্ত্ৰ লিখিছা ? পাত মহী ভাল নহয় ; আছি অশুধ।” আতাই ঘূৰি চাই শুধিলে “শুধ আছি কত পাম ?” কেশৱচৰণ আতাই কলে “তাক মই আনি দিম।” এই কথা শুনি পদ্ম আতাই তেওঁক “কৰপৰা আহিলা ?” বুলি শুধিলত ভাটকুচি আতাই কলে “মোক মহাপুৰুষ গুৰুজনে পাঁচি দিলে।” ইয়াৰ পিছত দুইবো সুখ দুখৰ কথা বাৰ্ত্তা হল, আৰু মাধৱদেৱৰ বিষয়ে সকলো কথা ভাটকুচি আতাই পদ্ম আতাক কলে। পদ্ম আতাই বোলে “মহাপুৰুষৰ পাশলৈ আমি যাব পাৰিম ; কিন্তু কি দ্ৰব্য লৈ যাব লাগে কোৱাঁ ?” কেশৱ আতাই কলে “বিস্তৰ দ্ৰব্য নালাগে। চাউল লোণ তেল আৰু এখনি নাও প্ৰস্তুত কৰি ৰাখাঁ, তোমাক লৈ মই অৱশ্য যাম।” এই বুলি মিষ্টালাপ কৰি দুইজন থাকি, ভাটকুচি আতাই প্ৰভাততে স্নান ভোজন কৰি গুৰুৰ আজ্ঞামতে শলখলৈ গল।

ভাটকুচি আতাই শলখৰপৰা উভতি এবছৰৰ মূৰত আহি হৰিপুখুৰীৰ পাৰ পাই দেখিলে ঘৰ শূন্য, তাত পদ্ম আতা নাই। পদ্ম আতাই হৰিপুখুৰীতে ভাটকুচি আতালৈ দিনৌ বাটচাই থাকোঁতে এটি ঘটনা ঘটিল, যাৰ নিমিত্তে তেওঁ হৰিপুখুৰী এৰি আন ঠাইলৈ যাবলৈ বাধ্য হল। পদ্ম আতাই প্ৰতি দিনেই দিৱসত হৰি আতৈক বহা বৰ্থীয়া পাতি ভকত সকলত নাম বিচাৰি ফুৰে। এদিন কিছুমান হাঁহ ছাগলী বেচা মানুহে হাঁহ ছাগলী লৈ, পদ্মৰ ককায়েক শঙ্কৰদাসৰ ঘৰত থাকিবলৈ ঠাই বিচাৰিলত,শঙ্কৰদাসে সিহঁতক লৈ গৈ ভায়েকৰ হৰিপুখুৰী পাৰৰ ঘৰত থলেগৈ। সেই সময়ত পদ্ম আতা ঘৰত নাছিল। হৰি আতৈয়ে এনে অঘটন ঘটা দেখি মনত বিষাদ লৈ বাহিৰলৈ ওলাই আহি বেজাৰেৰে ৰাজসূয় শাস্ত্ৰখন হাতত লৈ চোতালত বহি বল। এনে সময়তে গধূলি পদ্ম আতাই ঘৰলৈ আহি আশ্চৰ্য্য হৈ হৰিচৰণৰ মুখে ঘটনাৰ সকলো আঁতিগুৰি শুনি বৰ বিষাদ পাই তেতিয়াই হৰি আতৈৰে সৈতে তাৰপৰা গুচি গল। তেওঁলোক পথত যাওঁতে তৰাই ৰাজখোৱাই দেখি মাতি আনি পীৰা পাৰি দি আতাক বহুৱাই, কি কথা কি বাৰ্ত্তা শুধিলত, আতাই সেই ঘটনাৰ কথা কলত, তেওঁ আতাক তাতে ৰাখি, পিছুদিনা মুকুন্দৰ কল্যানি-বাৰীৰ কলাগছ কাটি তাতে তিনটা ঘৰ সজাই আতাক থাকিবলৈ দিলে, আৰু বদুৰণি নামে আলধৰা এজন লগত দিলে।

পদ্ম আতা কল্যানি-ভেটিতে আছে; কিন্তু দিনে ৰাতিয়ে তেওঁৰ চিন্তা, কেতিয়া তেওঁ মাধৱদেৱৰ পাশলৈ যাব। ভাটকুচি আতালৈ বাট চাওঁতে চাওঁতে তেওঁৰ চকু বিষাল। এনেতে তেওঁ শুনিলে যে বনমালী কটকী ভাটীলৈ তীৰ্থ কৰিবলৈ যাবলৈ ওলাইছে। এই খবৰ শুনি তেওঁ ভাগিনিয়েক জগন্নাথচৰণক বনমালী কটকীৰ ওচৰলৈ শুধিবলৈ পঠিয়াই দিলে, তেওঁকো লগতে নাৱত নিব নে ? কটকীয়ে এই কথা শুনি আনন্দ প্ৰকাশ কৰি সন্মত হৈ কলে "মোৰ আইও গঙ্গাস্নান কৰিবলৈ ওলাইছে এতেকে তেওঁ নৰনাৰি গোসাঁইক লগত পালে নিশ্চয় আনন্দিত হব।" -এই কথা শুনি পদ্ম আতাই সন্তোষ পাই ভাটীলৈ যাবলৈ উদ্যোগ কৰিছে, এনেতে কেশৱচৰণ আতা আহি ওলালহি। কেশৱচৰণ আতাক পাই বদুলাআতা পৰম আনন্দিত হল ; আৰু দুইজন আতা বনমালী কটকীৰ লগতে একে

লগে যাবলৈ ওলাল। তেওঁলোকৰ লগত এই কেইজন গৈছিল-জগন্নাথ-চৰণ, যদুমণি, লো-গুটি-দামোদৰ, মাধৱচৰণ, বলোভদ্ৰ।

অনুক্ৰমে তেওঁলোক কাঠনি নামে ঠাই পালত কেশৱচৰণ আতাই বনমালী কটকীক কৈ নাও ৰখাই বামলৈ উঠি গৈ ৰৱবিষ্ণু আতাৰে সৈতে সাক্ষাৎ কৰি, শলখৰ এজনে তেওঁলৈ দিয়া সোণ এতোলা তেওঁক দি আহি নাও পালেহি। কেশৱ আতা বামলৈ উঠি যোৱা সময়ত পদ্ম আতাৰ টোপনি আহি শুই আছিল। কেশৱচৰণ আতা ৰৱবিষ্ণু আতাৰ পাশৰপৰা উভতি আহি নাৱত উঠিলত, পদ্ম আতাই তেওঁক কিয় লগত নিনিলে বুলি কেশৱচৰণ আতাক শুধিলত, কেশৱচৰণ আতাই কলে "আগেয়ে শুৱি চাই আহা, তাৰ পিছত আগ চাবা।" এই বুলি নাও মেলি তেওঁ-লোক ভটীয়াই গল। চৌকি এৰাই গৈ কিছুদিনৰ মূৰত তেওঁলোকে চৌখুটি ঘাট পাই তাতে নাও ৰাখিলে। ভাটকুচি আতাই জগন্নাথচৰণক লগত লৈ উঠি গৈ মাধৱদেৱৰ ওচৰ পাই চৰণত পৰি প্ৰণাম কৰিলে। মাধৱদেৱে আতাক কলে "উজানলৈ চাওঁতে চাওঁতে গল বেকা হল; তথাপি তুমি নহা দেখি, আইধাইৰ প্ৰাৰ্থনাত বেহাৰলৈ গুচি আহিলোঁ। তোমাৰ উভতি আহোঁতে বহুদিন হল। এইটি তোমাৰ লগত কোন আহিছে?" আতাই কলে "এইটি পুৰুষজনৰ ভাগিন।" মাধৱদেৱে বোলে এওঁৰ ছুৱাঁগুটি নাম নে কি নাম কোৱাঁচোন? সেই পুৰুষজন আহিছে নে?" আতাই উত্তৰ দিলে "এওঁৰ নাম জগন্নাথচৰণ। সেই পুৰুষজন আহিছে, তেওঁ মহা গুণধাম।" গুৰুজনে কলে "আমি উজানত থাকোঁতে, মানুহৰ নাম মাহ, মাৰ, এইবোৰ উল্লেখ কৰি দিয়া দেখিছিল। এতিয়া অন্ত জগন্নাথ আদি ঈশ্বৰৰ নাম প্ৰকাশ হৈছে, কি উত্তম কথা। এওঁলোকৰ পিতৃৰ মাতৃৰ কি পৰম ভাগ্য চোৱাঁ, তেওঁলোকে উঠোঁতে জগন্নাথ, বহোঁতে জগন্নাথ, সকলো সময়তে বাৰংবাৰ জগন্নাথ নাম উচ্চাৰণ কৰিবলৈ পায়।" তেওঁ এই বুলি জগন্নাথচৰণক ভাটকুচি আতাৰে সৈতে থাকিবৰ দিহা কৰাই দিয়ালে। পিছদিনা হৰিকীৰ্ত্তনৰ প্ৰসাদ দেউৰিজনে বাঁটি দিওঁতে জগন্নাথচৰণকো এপাত দিলে। জগন্নাথচৰণে মোমায়েকৰ নিমিত্তেও এপাত প্ৰসাদ খুজিলত দেউৰিয়ে প্ৰসাদ কোচত দিব খুজিলত, জগন্নাথচৰণে পাত এখনিত সেই প্ৰসাদ দিবলৈ দেউৰিক কলে। মাধৱদেৱে শুনি সন্তোষ

লভি হৰিবল্লভ আতৈক কলে “বাপু হৰিবল্লভ, পুৰুষজনক মান্য কৰি তেওঁলৈ পাত এখনিত প্ৰসাদ দিয়া।” এই দৰে প্ৰসাদ দিয়া হলত, জগন্নাথ চৰণে প্ৰসাদ লৈ যাবলৈ ওলালত গুৰুজনে কলে “তুমি অকলৈ কেনেকৈ যাবা; লগত ভকত দিওঁ।” এই বুলি ৰাম ৰাম আতা ভকতক লগত যাবলৈ আদেশ কৰিলত তেওঁৰ লগত জগন্নাথচৰণ আহি পদ্ম আতাৰ ওচৰ পালেহি। ভাগিনিয়েকৰপৰা গুৰুজনৰ বাৰ্ত্তা শুনি আৰু প্ৰসাদ পাই পৰম আনন্দিত মনে কৃতকৃত্য হৈ তেওঁ প্ৰসাদ ললে। পিছদিনা কেশৱচৰণ আতা তেওঁৰ ওচৰ ওলাই তেওঁক গুৰুজনৰ ওচৰলৈ যাবলৈ কলত, তেওঁ ভাৰখনি বন্ধাই লৈ যাবলৈ প্ৰস্তুত হল। বনমালী কটকীৰে সৈতে জগন্নাথচৰণকে আদি কৰি আৰু তিনিজন তীৰ্থলৈ গল। পদ্ম আতাই যদুমণিক কলে “এওঁলোকৰ লগতে তুমিও যোৱাঁ গৈ, তোমাৰ পিতৃৰ অস্থি গঙ্গাত লগোৱাঁগৈ।” যদুমণিয়ে কলে “তমাই ৰাজখোৱাই মোক তোমাৰ লগত দিলে, তোমাক এৰি মই কলৈকো নাযাওঁ। পিতাৰ অস্থি বৰং দলিয়াই পেলাম।” এই কথা শুনি পদ্ম আতাই আন যাত্ৰীৰ হাতত যদুমণিৰ পিতৃৰ অস্থি গঙ্গাত লগাবলৈ দি, যদুমণিৰ কান্ধত ভাৰখনি দি দুয়ো গুৰুজনৰ পাশলৈ আহিল। তেওঁ টোৰোচা নৈ পাই, কেশৱ আতাক কলে “আপুনি আগেয়ে যাওক, মই নৈত স্নান কৰি বস্ত্ৰখনি তিয়াই শুকাই লৈ পিছতে যাম।” এই বুলি তেওঁ স্নান কৰি শুচি হৈ সেইদৰে পিছত আহিবলৈ ধৰিলে। গুৰুজনৰ গৃহৰ ওচৰৰ এটি নওলাই দি খৰিকটীয়া দলৈৰ ঘৰলৈ যায়। এটিযে গুৰুজনৰ গৃহলৈ যায়। পদ্ম আতাই দুটি নওলা দেখি কোনটিয়েদি যাব খিৰ কৰিব নোৱাৰি, নওলাৰ মুখৰপৰা মাত দিলে “কেশৱচৰণ আতা! কেশৱচৰণ আতা!” গুৰুজনে শুনি কেশৱচৰণক শুধিলে “কোনে মাতিছে?” কেশৱচৰণে কলে “সেই পুৰুষজনে।” মাধৱদেৱে কলে তেওঁক দেখিলে যে চিনিমেই বাক্যতে চিনিছোঁ; সকলো সেৱকে তেওঁক আগ বঢ়াই আনা গৈ।”গুৰুজনৰ আজ্ঞা শুনি সকলো সেৱক গৈ “আতা আহক” বুলি মাতি তেওঁক আগবঢ়াই আনিলে। মাধৱদেৱো দুখোজ আগবাঢ়ি গল। আতাই গুৰুজনৰ চৰণত পৰি সেৱা কৰিলে; গুৰুজনে তেওঁক “উঠাঁ উঠাঁ” বুলি আশ্বাস কৰিলে। আতা উঠি একাষৰীয়া হৈ অতি নম্ৰভাৱে বহিল, আৰু লগত অনা জালুকৰ ধৈলাখানি যদুমণিয়ে গুৰুজনৰ আগত থলে। মাধৱদেৱে পদ্ম আতাক

সুধিলে "তোমাৰ ঘৰ ক'ত ? তুমি কাৰপুতেক ?" "আতাই কলে" বাপ, বৰনাৰায়ণপুৰৰ সাওকুচি গ্ৰামত ঘৰ। নৰৰ পুত্ৰ তিতাচোমদাৰ মোৰ পিতৃ। মোৰ নাম পদ্ম।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে কলে "তেওঁ তিতাচোমদাৰ নহয়, চম্পা-চোমদাৰ। তেওঁৰ পদূলিত ভয়ঙ্কৰ চম্পাগছ এজোপা আছে, তাৰ ওপৰত উঠিলে লৌহিত্য নদক টনাগাছি যেন দেখি। সেই চম্পাগছৰ চম্পাফুল সকত মই পিন্ধিছিলোঁ। চম্পাৰ পাহি সাত আঙ্গুল দীঘল। সেই গছজোপা এতিয়াও আছে নে ?" আতাই কলে "বাপ, তাক সমূলি কাটিলে, সি আৰু নাই।" মাধৱদেৱে কলে "সাওকুচি গ্ৰামৰ নাম কলা, সাওদসকলে বাণিজ্য কৰিছিল দেখি তাক সাওকুচি বোলে।" মাধৱদেৱে আকৌ সুধিলে "তমি মোক কেনেকৈ জানিলা ?" আতাই উত্তৰ দিলে "স্বপ্নত আৰু শাস্ত্ৰত দেখি জানিলোঁ।" আকৌ মাধৱদেৱে কলে "স্বপ্নত দেখিলে জানো কিবা পৰিচয় হয় ? স্বপ্নত অষ্টনিধি ভাণ্ডাৰ আগতে পোৱা যায়; সাৰপালে জানো সি থাকে ? কি শাস্ত্ৰ দেখি তুমি নিশ্চয় কৰিলা ?" আতাই উত্তৰ দিলে "ৰাজসূয় শাস্ত্ৰখনি দেখি আপোনাৰ চৰণ চিনিলোঁ।" মাধৱদেৱে কলে "মই সেইখন পথিৰ পদ ৰচনা কৰিছোঁ হয়। এই জালুক কত পালা ? তোমাৰ বেপাৰ আছে নে, ঘৰতে আজিলা ?" আতাই কলে "বাপ, মোৰ কৃষিকৰ্ম্মও নাই, বাণিজ্যও নাই, গঙ্গাযাত্ৰী লোকেৰে সৈতে আহিলোঁ; গঙ্গালৈ যোৱা শুনিলে গ্ৰামিক লোকে ইচ্ছা কৰি আনি বস্তু দিয়েহি; সেই কাৰণে মই এই বস্তু পালোঁ।" মাধৱদেৱে কলে "আমুকাই, তেনে হলে তুমি তীৰ্থলৈ যাব লাগে।" আতাই কলে "বাপ, মোৰ তীৰ্থত কাৰ্য্য নাই; আপোনাৰ চৰণ সেৱি থাকিব পাৰিলেই মোৰ মহা ভাগ্য।" গুৰুজনে কলে "তীৰ্থত তোমাৰ কাৰ্য্য নাথাকিব পাৰে, কিন্তু তোমাত তীৰ্থৰ কাৰ্য্য আছে।" আতাই কলে "মোৰ শৰীৰত বাতৰ ব্যাধি আছে; আৰু লগ নাই, মোক কোনে বাট দেখুৱাই নিব ?" মাধৱদেৱে কলে "মোৰ হাতত নাৰায়ণ তৈল আছে, লক্ষ্মীনাৰায়ণ ৰজাই সেই তেল মোক দিছিল। মহা উপকাৰী তেল। সেই তেল মই তোমাক নৰলৈ দিম, তুমি চিন্তা নকৰিবা, তোমাৰ শৰীৰ আৰোগ্য হব। কলাপ কেশৰী নামে দুজন তীৰ্থযাত্ৰী আছে, তেওঁলোকৰ লগত তুমি গঙ্গাস্নান কৰিবলৈ যাব পাৰিবা।" এই বুলি কলত, আতা বংমনেৰে থাকিল। তিন দিনৰ মৰত তেওঁ গঙ্গাস্নান কৰিবলৈ

ওলাই মাধৱদেৱক সেৱা কৰিলত, মাধৱদেৱে তেওঁক কলে "গঙ্গাৰ প্ৰধান ঘাটত তুমি স্নান নকৰিবা, আঁতৰ হৈ আন পিনে স্নান কৰিবা ; পাপীৰ ভয়ত প্ৰধান ঘাটত গঙ্গা নাথাকে। আমি পৰ্ব্বে গঙ্গা স্নান কৰোঁতে তেনেকৈ কৰিছিলোঁ। তুমিও সেইদৰে স্নান কৰিবা। নাভি মাত্ৰ জলত নামি দ্ৰব্য লৈ থাকিবা, গঙ্গাই হাত পাতি নিব। তিনটা লহৰেৰে গঙ্গাই তোমাক স্নান কৰাব। তমি ভক্তিপৰ হৈ নিৰ্ভয়ে থাকিবা। স্নানান্তে হহকি আহি তীৰত উঠিবা ; আৰু নিত্যকাৰ্য্য কৰি শুচি আহিবা।" এইদৰে গুৰুজনৰ কথা শুনি পদ্ম আতাই যদমণি আতৈৰে সৈতে তীৰ্থলৈ যাত্ৰা কৰিলে। গধূলি তেওঁলোক এঘৰত আলহি বল। যদুমণিয়ে বহি এই ভটিমা মাতিলে—

ব্ৰহ্মা মহেশ্বৰ
যাকৰ চাকৰ
তাকেৰি গুণ মুহ লেহ।
মাধৱ বান্ধৱ
সাধৱ মুকুতি,
তাহে চৰণ নিত্য দেহ ॥"

সেই ভটিমা শুনি কলাপ আৰু কেশৰী দুয়ো উজাৰি উঠি কলে "ব্ৰহ্মা মহেশ্বৰক চাকৰ বোল তই? তোৰ ইমান সাহ?" পদ্ম আতাক তেওঁলোকে কলে "ইয়াক বাহিৰ কৰি দিয়াঁ, আমি দণ্ড কৰোঁ।" এই বুলি ঘনে ঘনে গৰ্জ্জিবলৈ ধৰি কোনোমতে শান্ত নোহোৱা দেখি আতাই যদুমণিৰ পিঠিত হাত দি তেওঁলোকক দেখুৱাই মিছাকৈয়ে প্ৰহাৰ কৰি, তেওঁলোকক চেচা কৰি, ভাবিলে "গুৰুজনে মোক ভাল লগ দিলে।" ৰাতিটো কষ্টমনেৰে আতা পৰি বল। ৰাতিপুৱাই যাত্ৰী দুজনে আতাক চলা বুলি যাবলৈ মাতিলত, আতাই তেওঁলোকক কলে "মই এতিয়া যাব নোৱাৰোঁ, মোৰ গা বেয়া ; তোমালোক দুয়ো আগবাঢ়ি যোৱাঁ। মোৰ ভাগিনৰ নাম জগন্নাথচৰণ ; তেওঁ গঙ্গাস্নান কৰি মোক লৈ যাবলৈ বেগতে উভতি আহিব লাগিছে, তেওঁৰে সৈতে মই যাম। তোমালোকে কৃপা কৰি তেওঁক লগ পাই মোৰ এই বাতৰি কবা।" এই কথা শুনি কলাপ কেশৰী গুচি গল, আৰু তেওঁলোকে বাটত যতে উভতি অহা যাত্ৰী দেখে ততে "কাহা জগন্নাথচৰণ?" বুলি শুধি শুধি জগন্নাথচৰণক পাই মোমায়েকৰ বাৰ্ত্তা

কলে। জগন্নাথে এই বাৰ্ত্তা শুনি লৰালৰিকৈ আহি আতাক বাটতে লগ পাই সহায় কৰি গঙ্গালৈ লৈ গল। গঙ্গা পাই আতাই গুৰুজনৰ বাক্যমতে নলঘুগুৰীৰ ঘাটত স্নান কৰি সকলো কাৰ্য্য কৰি গঙ্গাতীৰতে তিনি দিন থাকি গঙ্গামৃত্তিকা আৰু গঙ্গাজল লৈ উজানলৈ আহিল; তেতেলি আৰু বিচিত্ৰ চেনি বিচাৰি লগত আনিলে। বাটত তেওঁ এটা চকি পালেহি, তাত অনেক লোক আছে। চকিয়ালে আতাক দেখি তাৰ মনত ভক্তিৰ উদ্ৰেক হৈ, তেওঁৰপৰা মাচুল নোলোৱাকৈ তেওঁক এৰি দিলত, আতাই চকিয়ালক কলে "যদি মোক তুমি দয়া কৰিলা, তেন্তে আৰু অলপ দয়া কৰি নিৰ্ধনী লোকসকলকো যাবলৈ এৰি দিয়াঁ।" এই কথা শুনি চকিয়ালে সকলো যাত্ৰীকে এৰি দিলে।

বহাগৰ মানুহ-বিহুৰ দিনা কীৰ্ত্তন-ঘৰত তিনিজোৰা গায়নে গাইছিল। তিনি প্ৰহৰ বেলি হৈছে, এনেতে মাধৱদেৱে হৰিবল্লভ আতৈক শুধিলে হৰিবল্লভ, কেইজোৰা গায়ন বায়নে গালে?" আতৈয়ে কলে "দুজোৰাই গাই অঁতাইছে, এজোৰা আছে।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে কলে "আমি নো কি নাসাধিলোঁ, হৰিকীৰ্ত্তনতে গোটেইটো দিন গোৱাঁলোঁ।" ঠিক এনে সময়তে পদ্ম আতাই আহি গুৰুজনৰ চৰণত পৰি সেৱা কৰিলে। গুৰুজনে তেওঁক "উঠাঁ উঠাঁ" বোলা শুনি, শ্ৰীৰাম আতাই কলে "বাপ পাৱত পৰি থাকি তেওঁৰ পথশ্ৰম যাবলৈ দিয়ক।" আতাই উঠি তীৰ্থৰ সেই বস্তুবোৰ গুৰুজনৰ আগত থলত, গুৰুজনে শুধিলে "কি দ্ৰব্য আনিলা?" আতাই কলে "বাপ, গঙ্গাজল, গঙ্গামৃত্তিকা আনিছোঁ; আৰু ভোজনৰ অৰ্থে তেতেলি, পদ্মচেনি পাই আনিলোঁ।" গুৰুৰ বাক্যত গঙ্গাজলৰ পাত্ৰৰ মুখখন মেলিলত দেখা গল, জল মুখলৈকে চপ্‌চপীয়া হৈ আছে। মাধৱদেৱে শুধিলে "গঙ্গাজলত পোহ দি আনিছা নে কি?" আতাই নিবেদন কৰিলে "বাপ, পোহ বা কাক কয় নাজানো।" মাধৱদেৱে কলে "গঙ্গাজল বাটত আনোতে শুকাই আহে, সেইদেখি কোনোৱে কোনোৱে তাত আন জল ভেজাল দি আনে। এতিয়া জানিলোঁ, তোমাৰ হাতত গঙ্গাজল সম্পূৰ্ণ হৈ আহিল। ৰজা লক্ষ্মীনাৰায়ণে এই প্ৰদেশত মোক ধৰ্ম্মৰ ৰজা পাতিছে; সেইদেখি মই দিনো ইমান গঙ্গাজল গঙ্গামৃত্তিকা পাওঁ যে গঙ্গাজলৰ কূপ কৰি তাত স্নান কৰিব পৰা যায়, আৰু মৃত্তিকাৰে দৌল সাজিব পাৰি। কিন্তু এনে গঙ্গাজল আৰু গঙ্গামৃত্তিকা নাপাওঁ।"

এইদৰে মাধৱদেৱে আতাক প্ৰশংসা কৰিলে। মাধৱদেৱে আতাক সুধিলে "উজানত তোমাৰ কোন আছে ?" আতাই কলে সি দেশত মোৰ কেওঁ-কিছু নাই।" আকৌ গুৰুজনে সুধিলত আতাই কলে "মাত্ৰ এজনা বৌ-মাতৃ আছে।"

দিনৌ সাতদিন মাধৱদেৱে আতাক সকলো তত্ত্বৰ উপদেশ দি, বাঞ্ছিতৰ বস্তু কীৰ্ত্তন কৰি, এক ভাণ্ডৰপৰা আন ভাণ্ডলৈ যেনেকৈ জল বাকে সেইদৰে বল, বীৰ্য্য, পৰাক্ৰম, শক্তি, ভক্তি সকলোকে আতাত থাপনা কৰি, সাত দিনৰ মূৰত তেওঁক কলে "বাপু নৰ-নাতি, তুমি উজানক প্ৰতি যাব লাগে, তাত ধৰ্ম্ম প্ৰকাশ কৰিবলৈ। পূৰ্ব্বে শ্ৰীশঙ্কৰ গুৰুদেৱে মোক উজানলৈ যাবলৈ আজ্ঞা কৰিছিল, সখি নাৰায়ণ দাসে প্ৰাৰ্থনা কৰি মোক ৰাখিলে। সেই আজ্ঞা পালি, এতিয়া তুমি মোৰ গাৰ বদল স্বৰূপ হৈ ধৰ্ম্ম প্ৰকাশ কৰিবলৈ উজানলৈ যোৱা।" আতাই প্ৰাৰ্থনা কৰি জনালে "বাপ, আপোনাৰ পাশত থাকি আপোনাৰ চৰণ সেৱা কৰি থাকিবলৈ আশা কৰি হে আহি ছিলোঁ, আকৌ উভতি সেই দেশলৈ যাবৰ মোৰ ইচ্ছা নাই। আসাম ৰাজাৰ কাৰ্য্য সকলো বিষম। মই কেনেকৈ তাত বৰ্ত্তিম।" গুৰুজনে কলে "তুমি ভয় নকৰিবা ; তোমাৰ কাৰণে বিষম আসাম সম হব। জানা আমুকাই, সোণকোঁহৰপৰা কৰতিয়া গঙ্গা (কৰতোয়া নদী) এই দুই সীমাৰ ভিতৰৰ দেশ মোৰ ; সোণকোহৰপৰা বৰনদীলৈকে এই ডোখৰ মথুৰাদাসৰ আৰু বৰনদীৰপৰা ব্ৰহ্মকুণ্ডলৈকে এই ডোখৰ তোমাক দিলোঁ। চাৰিখানি শাস্ত্ৰ তোমাৰ লগত দিলোঁ। দশম কীৰ্ত্তন শাস্ত্ৰত শ্ৰীশঙ্কৰ গুৰুক দেখিবা; ঘোষা ৰত্নাৱলী শাস্ত্ৰত আমাক দেখিবা। তোমাত শক্তি, ভক্তি, বল, বীৰ্য্য, পৰাক্ৰম, সকলো সমৰ্পণ কৰিলোঁ। তুমি যোৱাঁ, তোমাৰ লগত পিতা পুত্ৰে চলি গলোঁ।" মাধৱদেৱে হৰিবল্লভক মাতি কলে "শুনা হৰিবল্লভ, তুমি তাল, মালা, আনা ; নামমালিকা শাস্ত্ৰখনি উলিয়াই আনা।" হৰিবল্লভে সেই বস্তু আনি দিলত, মাধৱদেৱে বদুলা আতাক কলে "এই মালা শ্ৰীশঙ্কৰ গুৰুজনে সেৱা কৰা মালা, মোক দিছিল ; ইমান দিন মই সেৱা কৰি আছিলোঁ ; এতিয়া তোমাক দিলোঁ, তুমি সেৱা কৰি থাকিবা। এই জোৰ মন্দিৰা তালেৰে শ্ৰীশঙ্কৰ গুৰুৱে নাম গাইছিল ; সেৱা কৰি থাকিবৰ নিমিত্তে মোক দিছিল, আজি এই তাল তোমাক দিলোঁ। গুৰুজনৰ এই বস্তুবোৰ তুমি সেৱা কৰি থাকিবা। তুমি মোৰ সেৱকসকলৰ ভিতৰত

আঁত-মছা নুস্নীয়া। নামমালিকা শাস্ত্ৰখনো মোৰ তেনেকৈ আঁত-মছা নুমলীয়া। নামমালিকা গ্ৰন্থৰচনা কৰিয়েই কাপ-কাঠী এৰিছোঁ। শেষত সেৱকশ্ৰেষ্ঠ তোমাক পালোঁ; তোমাতে সীমা। পূৰ্ব্বে দুবাৰ এই শাস্ত্ৰ উজানলৈ পঠিয়ালোঁ, দুইবাৰ পানীত নষ্ট হল। এই বাৰ এই শাস্ত্ৰ তোমাত হন্তে প্ৰচাৰ হব। এই শাস্ত্ৰ, বিষ্ণু, যদুমণি আৰু গাভৰু খাঁক দিবা; তেওঁলোকে লেখি ললে আহিখন তোমাৰ লগত ৰাখিবা।" পদ্ম আতাই মাথা পাতি সকলো লৈ শেহত প্ৰাৰ্থনা কৰিলে "বাপ, ভক্তবস্তুক যেন পাম, আৰু ভক্তক পাই প্ৰাণধিককৈ পুহি ৰাখিব পাৰিম।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে কলে "শুনা লৱনাতি, অতকাল এই ভক্ত-বস্তুক কোনেও প্ৰাৰ্থনা কৰা নাছিল; কোনেও বা। নকৰা বস্তুক পাবলৈ তুমি প্ৰাৰ্থনা কৰিলা। তুমি যেনে বাঞ্ছা কৰিলা তেনে সিদ্ধি হব; তুমি ভকতক পাবা, আৰু ভকত তোমাহন্তে সুখী হব।" মাধৱদেৱে আকৌ বদুলা আতাক কলে "মোক তুমি পূৰ্ণ দেখা নাই; বিষ্ণু, মথুৰাদাস, আৰু সখাক দেখিলে আৰু ভৱানীপুৰীয়া গোপালক দেখিবা যেতিয়া তেতিয়া হে মোক সম্পূৰ্ণ দেখিবা।" এই দৰে মাধৱদেৱে বদুলা আতাক বিদায় দিলে। গুৰুজনে কলে "হৰিবল্লভ, আজি একাদশীৰ দিন, বেজিনী কল, সন্দেশ এক পোহাকৈ সেৱকসকলক দিবা; লৱনাতিক তিনি পোহা দিবা। শুনা আমুকাই, তিনি পৰীয়া সৰৈদুৱাৰ পাই তাতে নাও ৰাখি সন্দেশ ভোজন কৰিবা।" বদুলা আতাই সলোতক নয়নে মাধৱদেৱৰ চৰণত পৰি সেৱা কৰি বিদায় লৈ গল। গুৰুজনে তেওঁক দুখোজ আগবঢ়াই থলে, আৰু ভকতসকলে গুৰুজনৰ আজ্ঞাত আতাক কিছুদূৰ আগবঢ়াই থলেগৈ। বদুলাআতাই যিমান দূৰ পৰ্য্যন্ত গুৰুজনক দেখিছিল, সিমান বাট গুৰুজনৰ ফালে পিঠি নিদি হুহকি গৈ আছিল। গুৰুজনক নেদেখা হলত হে তেওঁ ঘূৰি যাবলৈ ধৰিলে। বদুলা আতা গলত, বেহেৰীয়া বিষ্ণু আতাই কান্দিবলৈ ধৰিলে। গুৰুজনে "বিষ্ণু কিয় কান্দিছা" বুলি শুধিলত, বিষ্ণু আতাই কলে "পুৰুষজনক নো চাউল একঠিয়ে নাটিলেহেঁতেন নে? ইমান সোনকালে অকলৈ তেওঁক পঠিয়াই দিয়া হল।" এই কথা শুনি মাধৱদেৱে বিষ্ণুক কলে "আমি পিতা পুত্ৰ সমন্বিতে তেওঁৰ লগত গলোঁ। আমাৰ বাহু হে আছে, শাহ গল। তেওঁৰ চাউল তিনিউ ৰাজ্যৰ লোকে খাব।" এই বুলি মাধৱদেৱে সিংহৰ পোৱালিৰ দৃষ্টান্ত কলে,—"এজনী গৰ্ভিনী সিংহিনী এখন বনত

আছিল। তাই এদিন এটা পৰ্ব্বতৰপৰা আন এটা পৰ্ব্বতলৈ লাফ মাৰি যাওঁতে এটা পোৱালি প্ৰসৱ কৰিলে। পোৱালিটো দুই পৰ্ব্বতৰ মাজত পৰি বল। জন্তুবোৰে সিংহৰ পোৱালিটি সেইদৰে পৰি থকা দেখি, সিংহৰ পোৱালি বুলি তাক সকলোবোৰে যোগান ধৰিলে। এতিয়া লৰৰ-নাতিও তেনে।" এই দৃষ্টান্ত শুনি বেহেৰীয়া বিষ্ণু আতাই শোক পৰিহাৰ কৰি আনন্দ কৰিলে।

বদুলা আতাই ভুলত সবৈদুৱাৰ এৰি গৈছিল। এনেতে বুঢ়ী এজনী ওলাই তেওঁক কলে "আতা, তুমি সবৈদুৱাৰ এৰি আহিলা; গুৰুবাক্য পৰে।" এই কথা শুনি আতাই নাওখন পিছুহোহোকাই নি সবৈদুৱাৰ পাই তাতে সেই সন্দেশ ভোজন কৰিলে। কাঠনি পাই আতা বৰবিষ্ণু আতাৰ পাশলৈ গৈ তাত সাত দিন আছিল। সেই সাত দিন বৰবিষ্ণু আতাই দিনে ৰাতিয়ে হৰিকীৰ্ত্তন কৰিছিল। যদুমণিৰ মুখে, গুৰুজনে কোৱা নাম-মালিকা পুথিৰ কথা শুনি পুথিখন তেওঁ লেখি ললে। ইয়াৰ পিছত কিছুদিনৰ মূৰত বদুলা আতাই বৰনাৰায়ণপুৰ পালেগৈ।

একত্ৰিংশ অধ্যায়

মাধৱদেৱৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ

এদিন কেশৱচৰণ আতাই মাধৱদেৱক শুধিলে "বাপ, হৰিহৰ আতা কলৈ গল ?" মাধৱদেৱে তেওঁৰ বিষয়ে সকলো কৈ কলে "তেওঁ বিলৰ পাৰত ঘৰ সাজি তাতে বৈৰাগ্য ভাৱে ধৰ্ম্মক আচৰি আছে।" কেশৱ আতাই কলে "বাপ, মোক তালৈকে যাবলৈ আজ্ঞা দিয়ক, মই পাৰোঁ যদি তেওঁক লৈ আহোঁগৈ।" গুৰুজনে কলে "কেশৱচৰণ, তুমি কত পাবিবা হবলা।" কেশৱ আতাই কলে "যাওঁচোন চেষ্টা কৰি চাওঁ।" এই বুলি তেওঁ গুৰুজনৰ ওচৰত বিদায় লৈ হৰিহৰ আতা থকা ঠাইলৈ গল। চেপে-টীয়াৰ পাৰত বহি কেশৱচৰণ আতাই হৰিহৰ আতাক ৰিঙিয়াই মাতিলত বালক এটিৰ মুখে শুনি হৰিহৰ আতাই নাওখনি লৈ গৈ কেশৱ চৰণ আতাক পাৰ কৰি আনিলে। দুইজন পৰস্পৰে পৰস্পৰক লগ পাই পৰম আনন্দিত হল। কেশৱ আতাই হৰিহৰ আতাক শুধিলে "তুমি গুৰুজনৰ সঙ্গ এৰি ইয়াত অকলৈ থাকা কিয় ?" হৰিহৰে আচৰিত মানি কলে "কোনে কলে মই অকলশৰে থাকোঁ ? সেইখন কঠ পৰা আছে, ইয়াতে গুৰুজনৰ সঙ্গত মই বহা-সুখত বহি কৃষ্ণকথা আলাপ কৰি আছিলোঁ। তুমি অহাৰ আগেয়ে হে গুৰুজন উঠি গৈছে।" কেশৱ আতাই দেখিলে তেওঁৰ ওচৰতে কঠ এখন পৰা আছে হয়। সেইদিনা ৰাতি কেশৱ আতাই হৰিহৰ আতাৰ লগতে প্ৰীতি সুখত থাকি, পিছদিনা স্নান ভোজন কৰি আহিবৰ সময়ত আকৌ হৰিহৰ আতাক কলে "তুমি গুৰুজনৰ ওচৰলৈ বলা তেওঁৰ সঙ্গত হে তোমাৰ থকা উচিত।" এই কথা শুনি হৰিহৰ আতাই ৰাগ প্ৰকাশ কৰি কলে "তুমি স্বদেশী বুলি তোমাৰ কথা মই সহিলোঁ। মই গুৰুজনৰ সঙ্গত নাই বুলি আকৌ তুমি কিয় কলা ?" এই উত্তৰ শুনি কেশৱচৰণ আতাই বিদায় লৈ আহিলত হৰিহৰ আতাই আকৌ তেওঁক বিলখন পাৰকৈ

থলে। মাধৱদেৱৰ ওচৰত কেশৱচৰণ উপস্থিত হলত, মাধৱদেৱে তেওঁক সুধিলে "কি হল, কি বুজিলা ?" কেশৱ আতাই সকলো বৃত্তান্ত কৈ কলে "বাপ, আপোনাৰ মহিমা কি বুজিম ; হাতীৰ আতাই যেনে দেখালে তেনে আগতে পালোঁ।"

ইয়াৰ পিছত মাধৱদেৱ তেওঁৰ কাৰ্য্য শেষ হল জানি উদাস মনেৰে বেহাৰতে আছিল। ৰজাই সদায় তেওঁক মতাই নি কৃষ্ণ-যশৰাশি শ্ৰৱণ কৰি পৰমানন্দত মজি থাকে ; কৃষ্ণকথা বিনে ৰজাৰ আন একো চিন্তা নোহোৱা হল। কৃষ্ণৰ লীলা সমূহৰ বিস্তাৰিত ব্যাখান, ভাগৱতীধৰ্ম্মৰ তাৎপৰ্য্য, ইত্যাদি দিনৌ শুনি মাধৱদেৱত শৰণ লবৰ নিমিত্তে ৰজাৰ মন আকুল হৈ পৰিল। আইধায়ে ৰজাৰ এই পৰিবৰ্ত্তন দেখি পৰম আনন্দিত হল। ৰজাই শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ গুণ যশৰাশি শুনিবলৈ অত্যন্ত আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰাত মাধৱদেৱে বিবৰি সমস্তকে কলে। ৰজাৰ মন শঙ্কৰদেৱৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্ম লাভ কৰিবৰ নিমিত্তে ব্যাকুল হৈ পৰিল। এদিন ৰজাই সভাতে মাধৱদেৱক প্ৰাৰ্থনা কৰিলে যে তেওঁক শৰণ দিব লাগে। এই কথা শুনি মাধৱদেৱে ৰজাক মৃদুভাষে কলে "মহাৰাজ, ৰজাৰ শৰণ নাই। অন্য দেৱ দেবী নুপূজিলে ৰজাৰ বিঘিনিৰ আশঙ্কা আছে। পূৰ্ব্বে আপোনাৰ পিতৃ নৰনাৰায়ণ ৰজাক শৰণ নিদিবৰ নিমিত্তেই শ্ৰীশঙ্কৰ গুৰুদেৱ পৃথিবী এৰি চলিল। এতেকে মই আপোনাক শৰণ লগাব নোৱাৰিম, আপুনি মোক ক্ষমা কৰিব।" ৰজাই অতি বিনয় সহকাৰে কলে "মই আন দেৱ দেবী কদাচ পূজা নকৰোঁ ; এতেকে কৃপা কৰি মোক কৃষ্ণদেৱৰ চৰণত শৰণ কৰাওক।" এইদৰে ৰজাই নেৰানেপেৰাকৈ ধৰিলত, মাধৱদেৱে এৰাব নোৱাৰি ৰজাক কলে "বাৰু আজি যাওঁ, ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা হয় যদি আপুনি কাইলৈ শৰণ পাব।" এই বুলি মাধৱদেৱ ভেলা থানলৈ বিষাদিত মনেৰে আহিল। আইধায়ে মনত বৰ আনন্দ পাই ৰজাক ব্ৰতে উপবাসে ৰাখিলে। পিছদিনা পূৰ্ব্বাহ্নকালত গুৰুজন ৰজাক শৰণ কৰাবলৈ নহা দেখি আইধায়ে গুৰুজনক আনিবলৈ বুঢ়াভগীয়াক পঠিয়াই দিলে। গুৰুজনে বুঢ়াভগীয়াক কলে "মোৰ শৰীৰ মন্দ, কেনেকৈ যাম ; তুমি আইধাইক কৰা মই যাব নোৱাৰোঁ বুলি।" বুঢ়াভগীয়াই উভতি আহি আইধাইক এই কথা জনালত, আইধায়ে নৰালৰিকৈ নতুন দোলা এখন গুৰুজনক

আনিবলৈ পঠিয়াই দি কৈ পঠিয়ালে যে "দোলাত উঠি যেন গুৰুজন কৃপা কৰি আহে। নজাই ব্ৰতে উপবাসে থাকি কষ্ট পাইছে।" মাধৱদেৱক বুঢ়াভগীয়াই আকৌ আহি এই কথা জনালত, তেওঁ কলে "কোচৰ কুচুনীয়ে মোৰ শৰীৰৰ অৱস্থা একোকে নুবুজে ; বাৰু যাব লাগে যদি ভালকৈয়ে যাওঁ।" এই বুলি তেওঁ হৰিবল্লভক কলে "হৰিবল্লভ, শীঘ্ৰে তুমি নতুন বস্ত্ৰ এখন দিয়াঁ, কমণ্ডলুত জল আনা, আৰু অঙ্গিনাত শয্যা কৰাঁ।" হৰিবল্লভে তেনেকৈ সকলো দিহা কৰি দিলত, মাধৱদেৱে মুখ প্ৰক্ষালন কৰি নতুন বস্ত্ৰ পৰিধান কৰিলে। সেৱকসকলে দেখি ভাবিলে গুৰুজন ৰজাৰ ঘৰলৈহে যাবলৈ ওলাইছে। তাৰ পিছত মাধৱদেৱে শয্যাত বহি যোগাসন কৰি বৈ, মুখেৰে মাত্ৰ হৰি হৰি উচ্চাৰণ কৰিবলৈ ধৰিলে। সেৱকসকলে তেতিয়াহে বুজিলে যে গুৰুজন চলিব। ৰামচৰণ ঠাকুৰে কান্দি মোমায়েকক সাবট মাৰি ধৰিলেগৈ। সেৱকসকলে মুহুৰ্মুহু হৰিধ্বনি কৰিবলৈ ধৰিলে। ১৫১৮ শকৰ ভাদ মাহৰ কৃষ্ণ পক্ষৰ পঞ্চমী তিথি বেলা ডেৰপৰত মহাপুৰুষ মাধৱদেৱে ৰাম ৰাম উচ্চাৰণ কৰি পৰমাত্মাত আত্মাক স্থাপন কৰি ব্ৰহ্মত লীন হৈ মানৱলীলা সম্বৰণ কৰিলে। ভকতসকলে বিষাদিত মনেৰে কিছুক্ষণ নিজমে পৰি থাকি হৰি বোল কৰিবলৈ ধৰিলে।

মাধৱদেৱৰ চলাৰ বাতৰি বুঢ়াভগীয়াই গৈ ৰজাক কলত, ৰজা আৰু আইধাই বিমূৰ্চ্ছিত হৈ পৰিল। অলপ বেলিৰ মূৰত ৰজাই সংজ্ঞা পাই, শোক কৰি কান্দি কবলৈ ধৰিলে "হৰি হৰি। মই কোচ ম্লেচ্ছ দেখি গুৰুজনে মোক শৰণ দিব লাগে বুলি পৃথিৱী এৰি গল।" কতোবেলিৰ মূৰত আইধায়ে ৰজাক কলে "বাপু, এতিয়া তোমাৰ কৰ্ত্তব্য কাৰ্য্য কৰিব লাগে ; গুৰুজনৰ কাষ্ঠ-সংস্কাৰৰ নিমিত্তে, আগৰ চন্দন কাষ্ঠ, ঘৃত ইত্যাদি যি যি বস্তুৰ আৱশ্যক পঠিয়াই দিয়াঁ।" এই কথা শুনি ৰজাই ৰাজভঁৰালৰ পৰা সকলো দ্ৰব্য দি কাজীক পঠিয়াই দিলে। কাজীয়ে টোবোচাৰ বালিত ঠাই অঁতোৰাই চিতা সজাই দিয়ালে আৰু ওচৰতে সেৱকসকলৰ নিমিত্তে চৈৰ ঘৰ এটি সজাই দিয়ালে। সেৱকসকলে চতুৰ্দ্দোল এখন কৰি গুৰুজনক ধৰি তুলিলে। ৰামচৰণ ঠাকুৰ, বলাই, নৰহৰি আৰু মুকুন্দ আদিয়ে কান্ধত লৈ সকলো সেৱকেৰে সৈতে মহা সমাৰোহ কৰি হৰিধ্বনি কৰি গৈ শৱ চিতাত তুলিলত, ৰামচৰণ ঠাকুৰে মুখাগ্নি কৰিলে। সকলো

সেৱকে চাৰিউফালে বেঢ়ি উচ্চ হৰিবোল কৰিলে, সেই বোল আকাশ লঙ্ঘি উঠিল।

এনে সময়ত এটি আচৰিত ঘটনা ঘটা, চৰিত্ৰত কয় ;—বজাৰ পানী-ভাৰী এটাই এই সময়তে এভাৰ পানী লৈ যাওঁতে মাধৱদেৱক শ্ৰীৰাম আতাৰে সৈতে যোৱা দেখি পানীৰ ভাৰধন থৈ সেৱা কৰিলে। শ্ৰীৰাম আতাই পানী-ভাৰীক বুজি সেই ভাৰবে অলপ পানী তেওঁৰ কমণ্ডলুত ভৰাই দিবলৈ কৈ, কমণ্ডলুটি পাতিলত, ভাৰীয়ে তাত পানী ভৰাই দি গল। সি ঘৰ পাই বজাক শোক কৰা দেখি আইবাইক কাৰণ সুধিলত, গুৰুজন চুকুৱাৰ বাতৰি শুনি সি কলে "কোনে কলে ? নহয় ; মই এতিয়াই গুৰুজনক বাটত পাই আহিছোঁ ; তেখেত শ্ৰীৰাম আতাৰে সৈতে যাব লাগিছে। শ্ৰীৰাম আতাই মোক পানী খুজিলত, মই তেওঁৰ কমণ্ডলুত পানী ভৰাই দি আহিছোঁ ; আপোনাসকলে চাওক মোৰ ভাৰৰ পানী কমি আহিছে।" এই কথা শুনি বজাই পানী-ভাৰীক ধন্য ধন্য কৰি কলে "তোৰ ধন্য ভাগ্য! তই গুৰুজনৰ দৰ্শন পালি!" এই বুলি বজাই ভাৰৰ সেই অৱশেষ জল মূৰত লৈ, পান কৰি শোক পৰিত্যাগ কৰিলে। ইয়াৰ পিছত ৰামচৰণ ঠাকুৰে বৰপেটালৈ আহি ঠাকুৰসকলক আৰু সেৱক-সকলক জান দি, বুঢ়া আতাকে প্ৰমুখ্য কৰি সকলো সেৱকেৰে সৈতে একত্ৰ হৈ বৰপেটা সত্ৰত মহা সমাৰোহ কৰি মাধৱদেৱৰ শ্ৰাদ্ধ হৰিকীৰ্ত্তন আদি মহামহোৎসৱ সমাপন কৰিলে। শঙ্কৰদেৱৰ ভাৰ্য্যাই মাধৱদেৱৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণৰ বাৰ্ত্তা শুনি শোকত ম্ৰিয়মান হল, তেওঁৰ মুখৰ বচন হৰিল। অনেক দিনলৈকে তেওঁ মহাশোকাকুলা হৈ ক্ৰন্দন কৰি আছিল। বদুলা আতাই গুৰুজন চলাৰ বাৰ্ত্তা পাই শোকাকুল হল। তেওঁ সাতদিনীয়াকৈ মহাসমাৰোহ কৰি গুৰুজনৰ তিথি মহোৎসৱ কৰিলে। সেইদৰে সকলো সেৱকে স্থানে স্থানে গুৰুজনৰ তিথি মহোৎসৱ সম্পন্ন কৰিলে।

দ্বাত্ৰিংশ অধ্যায়

বদুলা আতাৰ চৰিত্ৰ শেহছোৱা

চৰ্মৰিয়াত ৰৱবিষ্ণু আতাই বদুলা আতাৰপৰা "নাম মালিকা" পুথি পাই পুথিখন নকল কৰি লৈ অঁতালত, বদুলা আতা তাৰপৰা উভাই আহি অনুক্ৰমে দিক্‌ৰংনৈত সোমালহি। দিকৰঙৰ ঘাটত তেওঁ নাও বান্ধি তাতে ৰাতি থাকিবৰ দিহা কৰিছে, এনেতে বদুলা আতাৰ ভতিজাক কৰুণাময় নাৰায়ণপুৰৰপৰা আহি তাতে ওলালহি। কৰুণাময়ে খুৰাকক দেখি আনন্দত পুলকিত হৈ আঠুকাঢ়ি সেৱা কৰি কলে "খুৰা, ইয়াত থাকিব নালাগে, উঠি ঘৰলৈ আহক।" বদুলা আতাই কলে "কৰুণাময়, ঘৰত মোৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই, মই ঘৰলৈ উঠি যাব নোখোজোঁ। বৌ-মা ভালে আছেনে, কেৱল মোক সেই বাতবিটো কোৱাঁ?" কৰুণাময়ে কলে "আই ভালে আছে; কিন্তু আপুনি কৃপা কৰি ঘৰলৈ আহিবই লাগিব, আমাক নৈৰাশ নকৰিব, নহলে মই মৰণান্তিক দুখ পাম আৰু আয়েও পাব। আৰু ঘৰত যি আশঙ্কাৰ কাৰণ আছে, সেই কাৰণ মই এতিয়াই আঁতৰ কৰি দিম।" এইদৰে নানা কাকুতি কৰি কৰুণাময়ে আতাক ধৰিলত তেওঁৰ ওপৰত আতাৰ কৃপা সম্পৰ্কি, আতা যাবলৈ সন্মত হল। আতা ঘৰলৈ যাবলৈ সন্মত হলতে কৰুণাময়ে কলে "মই আগবাঢ়ি গৈ এতিয়াই শঙ্কাৰ কাৰণ দূৰ কৰি আপোনাক আগবঢ়াই লৈ যামহি।" এই বুলি কৰুণাময়ে বেগাই গৈ খুৰীয়েকক কলে "খুৰি, তোমাৰ পিতৃৰ বৰ নবীয়া, যদি তেওঁক চাব খোজা, তেন্তে এতিয়াই লৰালৰিকৈ যোৱা।" এই কথা শুনি খুৰীয়েক যেনে আছিল তেনেকৈয়ে বাপেকৰ ঘৰলৈ লৰি গল। তেওঁ গৈ দেখিলে যে বাপেক সূৰ্য্যবাঢ়ে পোতালতে ৰংমনে বহি আছে, তেওঁৰ কোনো নবীয়া নাই। গধূলি বেলিকা জীয়েক সেইদৰে অহা দেখি বাপেকে আচৰিত মানি জীয়েকক তাৰ কাৰণ শুধিলত জীয়েকে তেওঁৰ আতুৰ নবীয়াৰ কথা কৰুণা-

মনৰ মুখে শুনি লবি আহিল বুলি কলত, সূৰ্য্যবাটেয়ে কথাটো ততালিকে বুজি জীয়েকক কলে "অ বুজিলোঁ, নৰৰনাতি গোসাঁই পাইছেহি ? সেই-দেখি করুণাময়ে তোক সেইদৰে কৈ ঘৰৰপৰা পঠিয়াই দিলে। আই; আৰু তই তালৈ যাব নেলাগে, মোৰ ঘৰতে থাক।"

ইয়াৰ পিছত করুণাময়ে বদুলা আতাক তেওঁলোকৰ ঘৰলৈ লৈ গলহি। বৌৱেকে আতাক দেখি বৰ আনন্দ পালে; আতাও তেওঁৰ ভকতসকলেৰে সৈতে ৰাতি তাতে থাকিল।

পিছদিনা পুৱাই বদুলা আতাই তেওঁৰ ঠাই কলানিভেটিলৈ যাবৰ উদ্যোগ কৰা দেখি বৌ-মাকে তেওঁক কলে "তুমি স্নান কৰি ভোজন কৰি যাবা।" আতাই বৌমাকক কলে "স্বৰূপ কথা কবলৈ গলে, গল ৰাতিটো অতিথিৰ দৰে মই ইয়াত আছিলোঁ, আৰু ইয়াত নাথাকোঁ, আৰু অভক্তৰ ঘৰত মই ভোজন নকৰোঁ।" এই কথা শুনি বৌ-মাকে কলে "আমাক দুইকো তুমি ধৰ্ম্মক ধৰোৱা, আমি ধৰ্ম্মক ধৰোঁ।" আতাই কলে "সি কেনেকৈ হব। কনিষ্ঠই জ্যেষ্ঠক কেনেকৈ ধৰ্ম্মক দিব। কলানিভেটিত হৰিচৰণ আছে, তালৈকে মই এতিয়া যাওঁ।" এই বুলি আতা কলানি-ভেটিলৈ আহিল। হৰিচৰণে আতাক পাই পৰম আনন্দিত হল; আতাইও হৰিচৰণক আশ্বাস আৰু স্নেহ সম্ভাষণ কৰিলে।

বদুলা আতা কলানি-ভেটিত থাকোঁতেই অনেকে আহি তেওঁৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰিলেহি। জয়কৃষ্ণ নামেৰে এজনে ফান্দ পাতি চিটিকা পাতি দিনৌ চৰাই ধৰি ফুৰে। এদিন তেওঁ সেইদৰে কিছুমান চৰাই ধৰি লৈ যাওঁতে আতাই তেওঁক দেখি সেই কাৰ্য্য যে অন্যায় সেইটো মধুৰ বচনেৰে তেওঁক বুজাই দি, চৰাইবোৰ এৰি দিলে। সেই দিনাৰপৰা জয়কৃষ্ণই তেনেকুৱা হিংসাবৃত্তি পৰিত্যাগ কৰি পাগ-পতিলা পেলাই ব্ৰতে-উপবাসে থাকি শুচি সম্ৰ মন হৈ আতাৰ ওচৰত শৰণ লৈ পৰম ভকত হল। জয়কৃষ্ণৰ পিতৃ ভকত দাসেও সেইদৰে আতাৰ ওচৰত শৰণ ললে। শলধলৈ গৈ গাভৰু খাঁক, আতাই গুৰু বাক্য মতে "নাম মালিকা" শাস্ত্ৰ দিলত, গাভৰু খাঁই আতাক অনেক যত্ন আৰু শুশ্ৰূষা কৰি শাস্ত্ৰখন লেখি ললে। শলধতো অনেকে আতাৰ পৰা ধৰ্ম্মক ধৰিলে। শলধৰপৰা আতা আকৌ কলানিলৈ আহি নাম ধৰ্ম্ম প্ৰকাশ কৰি বল।

এদিন জগন্নাথচৰণে গোপালদেৱৰ থানত শুনি আছিল যে মহাপুৰুষ গুৰু মাধৱদেৱ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ কৰিলে। এই বাতৰি শুনি বদুলা আতাই পৰম শোকাকুল হৈ, গুৰুজন চলা সকলো বৃত্তান্ত ভালকৈ জানি আহিবলৈ জগন্নাথচৰণক আকৌ তেতিয়াই গোপালদেৱৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিলে। গোপালদেৱে ভাটীৰ পৰা অহা যাত্ৰীৰ মুখৰপৰা যেনে যেনে প্ৰকাৰে গুৰুজন চলা বাতৰি শুনিছিল সকলোবোৰ জগন্নাথচৰণৰ আগত কৈ পঠিয়ালত সেই দৰে জগন্নাথচৰণে বদুলা আতাক কলে। আতাই ঠিক বাতৰি শুনি মিলুচ্ছিন্ন হৈ পৰিল। কিছুমান বেলিৰ মূৰত তেওঁ চেতনা পাই অনেক খেদ কৰিবলৈ ধৰিলে। ইয়াৰ পিছত আতাই সকলো ভকতেৰে সৈতে সাত দিন সাত ৰাতি গুৰুজনৰ হৰিকীৰ্ত্তন মহামহোৎসৱ তিথি সম্পাদন কৰিলে।

ইয়াৰ পিছত আতাই গুৰুৰ বাক্য সুমৰণ কৰি সাধুসকলক দৰ্শন কৰি ভালকৈ আলাপ পৰিচয় কৰি আহিবৰ নিমিত্তে ৰব-সন্দিকৈক নাও খুজি লৈ কামৰূপলৈ ভটীয়াই গৈ বৰপেটা পাই বৰপেটা থানৰ ঘাটত নাও বান্ধিলে। বৰপেটা থানৰ অধিকাৰ বুঢ়া আতাই "উজনিৰ বাপুৰ" আহিছে বুলি শুনি ভকতসকলেৰে সৈতে তেওঁক আগবঢ়াই নিবলৈ আহিল। দুইজন আতাই দুইকো দেখি প্ৰেমাকুল হল। বুঢ়া আতাৰে সৈতে বদুলা আতা গৈ যেতিয়া নামঘৰৰ দুৱাৰমুখ পালেগৈ তেতিয়া বুঢ়া আতাই বদুলা আতাক আগেয়ে তাত প্ৰবেশ কৰিবলৈ কওঁতে, বদুলা আতাই বুঢ়া আতাক কলে "আপুনি হে আগ হব লাগে।" বুঢ়া আতাই কলে "নহয়, তোমোবাত হে গুৰুজনে সৰ্ব্ব শক্তি স্থাপন কৰি, তোমোবাক হে গাৰ বসন পাতি গৈছে, এতেকে তোমোবা হে আগ হব লাগে।" বদুলা আতাই কলে "তথাপি আপুনি হে আগ হব লাগে, কাৰণ গুৰুজনে আপোনাৰ শিৰত মালতীৰ মালা দি সাতবাৰ আশীৰ্ব্বাদ কৰি আপোনাক মথুৰাদাসৰ বৰপেটাৰ বুৰবাজ পাতি, নিজে নাগেৰি টকা দুটি কৰ দি গৈছে; এতেকে আপুনি হে আগ হব লাগে।" এই কথা শুনি বুঢ়া আতাই কলে "জানা বাপুৰব, গুৰুজনে মোক সাত বাৰ আশীৰ্ব্বাদ দিলে হয়, কিন্তু সেই আশীৰ্ব্বাদ মই তোমাক দিলোঁ; তুমি মোক এবাৰ আশীৰ্ব্বাদ দিয়া।" এইদৰে বুঢ়া আতাই কওঁতে, বদুলা আতা মৌন হৈ থকা দেখি, বুঢ়া আতা মন্দিৰৰ

ভিতৰত প্ৰথমতে প্ৰৱেশ কৰিলে, আৰু তেওঁৰ পিছত বদুলা আতাই প্ৰৱেশ কৰি, হৰিক বন্দনা কৰি দুয়ো প্ৰেমত পুলকিত হল। বুঢ়া আতাই বদুলা আতাক থাকিবৰ নিমিত্তে বহাঘৰ ঠিক কৰি দিলত, বদুলা আতা বৰপেটা থানতে কিছু দিন আনন্দ মনেৰে বল।

ইয়াৰ পিছত বদুলা আতাই শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ পত্নী আৰু পুত্ৰ নাতিসকলেৰে সৈতে সাক্ষাৎ কৰি আকৌ বৰপেটালৈ উভতি আহিল। তাৰ পিছত ঠাকুৰ আতাৰে সৈতেও বদুলা আতাই দেখাসাক্ষাৎ কৰিলে। সাতদিন ঠাকুৰ আতাৰ থানত থাকি তেওঁ ঠাকুৰ আতাৰে সৈতে হৰিকথা আলাপ কৰি পৰম প্ৰীতি লভি আকৌ বৰপেটালৈ উভতি আহিল। ইয়াৰ পিছত বদুলা আতাই ভৱানীপুৰলৈ গৈ গোপাল আতাৰ পাশ পালত গোপাল আতাই তেওঁক অনেক সমাদৰ কৰি সাত দিন ৰাখি, ভক্তিতত্ত্বৰ কথাৰ আলাপ কৰি বিদায় দিলত তেওঁ আকৌ বৰপেটালৈ উভতি আহিল। তাৰ পিছত ৰামচৰণ ঠাকুৰৰ থানলৈ গৈ আতাই তেওঁৰে সৈতে আলাপ কৰি আকৌ বৰপেটালৈ আহিল। এইদৰে আতাই সাধু মহন্তসকলেৰে সৈতে দেখা কৰি আহি বৰপেটা থানত থাকোঁতেই গুৰুজনৰ সাম্বৎসৰিক কীৰ্ত্তন পালেহি। ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতা, বৰবিষ্ণু আতাকে আদি কৰি সকলো কীৰ্ত্তনত উপস্থিত, কিন্তু ঠাকুৰ আতা নাই। তাৰ কাৰণ অনুসন্ধান কৰি তেওঁলোকে জানিবলৈ পালে যে ঠাকুৰ আতাৰ নৰীয়া। এই বাৰ্ত্তা শুনি ঠাকুৰ আতাৰ থানলৈ বৰবিষ্ণু আতা, বুঢ়া আতা আদি সকলো গল, বদুলা আতাও গল। ঠাকুৰ আতাই সকলোকে আদৰ কৰি কুশল বাৰ্ত্তা আৰু গুৰুজনৰ কীৰ্ত্তনৰ বাৰ্ত্তা শুধিলে, আতাসকলেও ঠাকুৰ আতাক সকলো বিশেষভাৱে কৈ তেওঁৰ নৰীয়াৰ বাতৰি লৈ নিজৰ নিজৰ থানলৈ উভতি আহিল, বদুলা আতাও বৰপেটা থানত ৰলহি। এদিন বদুলা আতা ঠাকুৰ আতাৰ ওচৰত বহি থাকোঁতে, তাতে কেশৱচৰণ আতা ওলালহি। ঠাকুৰ আতাই কেশৱচৰণ আতাক কলে "তুমি গুৰুৰ অস্থি গঙ্গাত লগাবলৈ গৈছিলা, উভতি আহোঁতে ইমান পলম হল কিয়?" এই বুলি ঠাকুৰ আতাই বদুলা আতাক কলে "শুনা আমুকাই, তুমি ভুমি কেশৱচৰণক লগত লৈ যোৱাঁ। কেশৱচৰণক তুমি যত্ন শুশ্ৰূষা কৰি ৰাখিবা।"

ইয়াৰ পিছত বদুলা আতাই উজাই উভতি আহি তেওঁৰ ঠাই কণাসি-ভোট পালেহি; সকলো ভক্ত সেৱকে তেওঁক আগবঢ়াই নি পৰম সন্তোষ

লাভ কৰিলে, আৰু কমপেটা আদি খানৰ বাতৰি শুনি কৃতকৃত্য হল। ইয়াত থাকোঁতেই বাচে আতৈ, মাধৱপাণি, মুকুন্দ, মুৰাৰি, জয়হৰি, আদি অনেক লোকে আতাৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰিলে। বেজবৰুৱাৰ বংশৰ উপৰি-পুৰুষ পৰম ধাৰ্ম্মিক আৰু প্ৰতাপশালী ৰাজ বিষয়া পুৰুষোত্তম বৰুৱাই ইয়াতে বদুলা আতাৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰে। ৰত্তন চোৰদাৰেও ইয়াতে ধৰ্ম্মক ধৰে। ওঠৰ বছৰ বদুলা আতা কল্যানিভেটিত আছিল। ইয়াৰ পিছত যেনে কাৰ্য্যৰ বিলম্ভতি হল তাক সংক্ষেপে কওঁ।—বলোত্তম নামে মহন্ত এজনে ৰজাৰ চাওত উঠি ৰজাৰ মাংসক শৰণ লগালে। এই কথা শুনি ৰজাই খং কৰি মহন্তজনক ধৰি লিয়াবলৈ হুকুম দিলে। সকলো দিহালিহি পলাই ফাট মাৰিলে। বদুলা আতাও কেশৱচৰণ আতা আৰু ভক্তসকলেৰে সৈতে পলাই গৈ কৌসিকৰ আহতলিত আছিল। জয়কৃষ্ণই এই বাতৰি শুনি আতাক আনি গুপুত কৰি নিজৰ ঘৰত ৰাখিলেহি। এই দৰে জয়-কৃষ্ণৰ ঘৰত থাকোঁতে এদিন কেশৱচৰণ আতাই অনেক লোকৰ গলাবৰ শুনি ভয় খাই বদুলা আতাক কলেহি যে "আমাক ৰজাৰ মানুহে বেঢ়ি ধৰিলে।" বদুলা আতাই তেওঁক নিৰ্ভয় দিলতো তেওঁৰ ভয় নগল, তেওঁ বাঁহনিত সোমাই এজোপা বাঁহৰ মাজত লুকাই ৰহি বল। এদিন এৰাতি তেওঁ নোখোৱা-নোবোৱাকৈ সেইদৰে লুকাই থাকি তেওঁৰ গা ৰহি পৰিল। বদুলা আতাই কেশৱচৰণ আতাক বিচৰাই কতো নাপাই মহা খেদ কৰি সেই দিনা উপবাসে আছিল। পিছদিনা জয়কৃষ্ণই আতাক বাঁহৰ মাজত বিচাৰি পাই লৈ আহি গা-পা ধুৱাই ধুৱাই বুৱাই হে সুস্থ কৰিছে। ইয়াৰ পিছত কেশৱচৰণ আতাই বদুলা-আতাক বিদায় লৈ মাদৰিৰ ঘৰত থাকিল গৈ; বদুলা আতা জয়কৃষ্ণৰ ঘৰতে ৰ'ল। জয়কৃষ্ণৰ ঘৰতে আতা দুবছৰ নামধৰ্ম্ম প্ৰকাশ কৰি আছিল; তাৰপৰা চেচুকাভেটিলৈ উঠি গল। চেচুকাৰপৰা কিছু দিনৰ পিছত তেওঁ কেহেৰুৰগুৰি ভেটিলৈ গল; তাৰপৰা পছতিয়া ভেটিলৈ গৈ ঘৰ-ঘৰা নিৰ্ম্মাণ কৰি ৰ'ল। তাতে নেপালি গুৰুৱে, ৰৰসন্দিকৈয়ে আতাৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰিলে। চকলাৰ বুঢ়া আতৈকে আদি কৰি অনেকে তাতে ধৰ্ম্মক ধৰে। কিছুদিন পছতিয়া ভেটিত থাকি আতাই ডেৰেৰাপাৰত গৃহ নিৰ্ম্মাণ কৰাই তালৈ উঠি আহিল। ডেৰেৰাপাৰৰপৰা কিছুদিন আগোকৰগুৰি নামে ঠাইত থাকি আকৌ তেওঁ ডেৰেৰাপাৰলৈ আহিল। ডেৰেৰাপাৰতে বদুলা আতাই পাঁচ বছৰ শ্ৰৱণ

কীৰ্ত্তন ধৰ্ম্ম প্ৰকাশ কৰি আছিল। ডেৰেৰাপাৰৰপৰা তেওঁ আকৌ পচতিয়া-ভোটিলৈ গৈ তাত কিছুদিন থাকি তাৰপৰা বৰ্ষুগুৰি নামে ঠাইলৈ গল। দিনে ৰাতিয়ে আতাৰ হৰিকীৰ্ত্তন হৰিগুণ নাম শ্ৰৱণৰ বাহিৰে আন কোনো কথা নাছিল। এদিন পুৰুষোত্তম বৰুৱাই তেওঁৰ ঘৰত আতাক হৰিকীৰ্ত্তন কৰিবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিলত, আতাই আনন্দ মনেৰে সেই নিমন্ত্ৰণ গ্ৰহণ কৰি সকলো সেৱকক জান দি সকলোকে লগত লৈ পুৰুষোত্তম বৰুৱাৰ ঘৰত হৰিকীৰ্ত্তন মহামহোৎসৱ সম্পাদন কৰিলে। সেই কীৰ্ত্তনৰ সভাত অনেক ডাঙৰ ডাঙৰ বাম বিষয়া আৰু বাজ কোৱঁৰ সকল আছিল।

বৰ্ষুগুৰিৰপৰা আতা পুৰণি হৰিপুখুৰী পাৰৰ ভোটিলৈ গৈ তাত কিছু দিন থাকি হামৰা নামে ঠাইলৈ গৈ তাত পাঁচ বছৰ থাকি আকৌ পছতিয়া ভোটিলৈ আহিল। পছতিয়াৰপৰা তেওঁ চকলা থানলৈ আহিল। চকলাত থাকোঁতে আতা অলপ নৰীয়া পৰিলত আকৌ তেওঁ পছতিয়া থানলৈ আহিল। এই ডোখৰ কালত অনেক লোকে আতাৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰিলে, আৰু তেওঁৰ অসংখ্য শিষ্য হল।

ইয়াৰ পিচত বদুলা আতাই পছতিয়া থান একেবাৰেই পৰিত্যাগ কৰিবৰ ইচ্ছা কৰি সোণ এতোলা দি জমদগ্নিৰপৰা এডোখৰ মাটি কিনি লৈ তাত সত্ৰ কৰিলে। সেই সত্ৰৰ নামেই বদুলা। কেশৱ চৰণ (ভাট-কুচি আতা) আতাও বদুলা আতাৰে সৈতে সেই সত্ৰতে থাকিল। তাতে ভাটকুচি আতা নৰীয়া পৰিলত, সেই বাৰ্ত্তা শুনি বদুলা আতাই ভাটকুচি আতাক চাবলৈ গল। ভাটকুচি আতাই অনেক হৰিকথা আলাপ কৰি বদুলা আতাক কলে "শুনা হৰিৰ পো, মোৰ শৰীৰ পৰিল। মোৰ বাৰজন ভকত আছে, তেওঁলোকক তোমাত সমৰ্পণ কৰিলোঁ, তুমি প্ৰতিপাল কৰিবা। তোমাক মোৰ থোমণা, ৰত্নাৱলী শাস্ত্ৰ দুখন দিলোঁ। সাতটকি সুবৰ্ণ আছিল, তাকো তোমাক দিলোঁ।" ইয়াৰ পিছত ভাটকুচি আতাই মানৱলীলা সম্বৰণ কৰিলে। বদুলা আতাই ভাটকুচি আতাৰ দহন বহন-কীৰ্ত্তনাদি সকলো কাৰ্য্য সুচাৰুৰূপে সম্পাদন কৰিলে। বদুলা থানত বদুলা আতা সাত বছৰ ছমাহ আছিল। উত্তৰ কুলৰপৰা সেই সময়ত লোক ভাগি আহিলত, আতাযো ভক্তসকলেৰে সৈতে সেই স্থান এৰি নাৱেৰে আহি বাম গুৰুৰ ঘৰত উঠিলহি। দুবছৰ আতা তাতে আছিল।

তাৰপৰা পৰশুৰাম মুদৈৰ বাৰীলৈ আহি তাত আতা ছমাহ আছিল। তাৰপৰা তেওঁ ভট্টীয়া মুকুন্দৰ ঠাইলৈ গৈ তাতে ছমাহ আছিল। সেই ঠাইৰপৰা মুৰাৰি আতৈৰ ঠাইলৈ গৈ তাত আতা দবছৰ নামধৰ্ম্ম প্ৰকাশ কৰি আছিল। এই ঠাইৰপৰা তেওঁ গৈ নিতাই পৰমাই আতৈৰ ঠাইত ৰলগৈ; অতো আতা ছমাহ মান আছিল। এই ঠাইৰপৰা আতা মুৰাৰি মুদৈৰ ভেটিলৈ গল; মুদৈয়ে তাতে নতুন ঘৰ আতালৈ সজাই দিয়ালে; ভকত সকলেৰে সৈতে তাতে আত্ৰ অনেক কাল আছিল। আতাই কিন্তু ভকতসকলেৰে সৈতে ৰজালৈ সদায় সভয় হৈ আঁৰ হৈ থাকে। এদিন আতাই মুদৈক ৰজাৰ কশল বাৰ্ত্তা শুধি কলে ৰজাই কি আমাৰ ভূ পাইছে; আমাৰ কথা বাৰ্ত্তা ৰজাই শোধেনে? ৰজা কশলে থাকিলেই প্ৰজাৰো কুশল হয়, এতেকে ৰজাৰ আমি সততে কুশল কামনা কৰোঁ। ৰজাই যদি আমাৰ কথা তোমাক শোধে তুমি আমাৰ কথা কবা।" ইয়াৰ পিছত এদিন ৰজাই কথায় কথায় মুদৈক শুধিলে "হয় নে তোমাৰ বাৰীত বোলে এজন মহাজন আছে? তুমি তেওঁক আমাত আৰ কৰি ৰাখিছা?" মুদৈয়ে উত্তৰ দিলে "হয় সৰ্গদেৱ, এজন নিৰ্ব্বিকাৰ শুদ্ধ সত্ত্বগুণীয়া সাধু মহাজন মোৰ বাৰীতে আছে; তেওঁ ঈশ্বৰৰ নাম কীৰ্ত্তনৰ বাহিৰে আন একো নাজানে।" ৰজাই মুদৈক কলে "তেওঁক তমি মোৰ ওচৰলৈ সোনকালে লৈ আহিবা।" আতাক এই কথা মুদৈয়ে কলত, হৰি আতৈৰ সৈতে ভক্তসকলক লগত লৈ আতা ৰজাৰ ওচৰ পালে গৈ। ৰজাই আতাক দেখি পৰম শ্ৰদ্ধাবান হৈ তেওঁ কেনেকৈ কি ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰিছে সকলো শুধি শেহত কলে "তোমাক কি লাগে কোৱাঁ? তোমাক মানুহদুনুহ মাটিবাৰী ধন-সম্পত্তি কি লাগে কোৱাঁ মই দিওঁ।" আতাই বিনয় বচনেৰে উত্তৰ দিলে "মহাৰাজ, মোক সেইবোৰ একো নালাগে; মাথোন মোক ইয়াকে দিয়ক, যেন ভকতসকলে গল মেলি মুখ ভৰি নিৰ্ভয়ে-হৰিৰ নাম গাই থাকিব পাৰে। আৰু কোনেও যেন আমাৰ ভক্তক নধৰে আৰু বিঘিনি নকৰে, মোক অনুগ্ৰহ কৰি এই নিৰ্ভয় দিয়ক।" আতাৰ এনে প্ৰাৰ্থনা শুনি আতাক প্ৰশংসা কৰি ৰজাই কলে "আজিৰপৰা তুমি তোমাৰ ভক্তসকলেৰে সৈতে নিৰ্ভয়ে হৰিনাম লোৱাঁ, একো শঙ্কা নকৰিবা।" ইয়াৰ পিছত ৰজাৰপৰা বিদায় লৈ আতাই মদৈভেটিলৈ আহি ভকতসকলেৰে সৈতে আনন্দ কৰি হৰিগুণ গাই থাকিবলৈ ধৰিলে।

তিপামত গোপী আতৈ নামে এজন আছিল। তেওঁ মধুপুৰ থানলৈ গৈ বুঢ়ীৰ-পো-গোবিন্দ আতৈ অধিকাৰৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰিলে। গোবিন্দ অধিকাৰে গোপী আতৈক এই বুলি কৈ পঠিয়াই দিলে—শুনা গোপী, তুমি তোমাৰ দেশলৈ যোৱাঁ, উজনিৰ বাপু ঘৰে ধৰ্ম্মক প্ৰকাশ কৰি তোমাৰ ওচৰতে আছে, তেওঁকে ভক্তি সেৱা কৰি সৰ্ব্বধৰ্ম্ম পাবা।" এই আজ্ঞা শুনি গোপী আতৈ উজাই আহি বদূলা আতাৰ পাশ পাই আতাক সেৱা ভক্তি কৰি থাকিবলৈ ধৰিলে। বদূলা আতাৰ আজ্ঞাত গোপী আতৈয়ে তিপামতে জৰাবাৰী সত্ৰ কৰিলে; আৰু তাৰপৰা বদূলা আতাৰ ওচৰলৈ অহাযোৱা কৰি সেৱা ভক্তি কৰি থাকিবলৈ ধৰিলে।

বদূলা আতা মূদৈভেটিত থাকোঁতে ৰত্ন দলৈ আতৈ, দামোদৰ টকৌ-ৰৰীয়া বৰুৱা, কৌপতীয়া বৰুৱা, পৰীক্ষিত কোৱঁৰ, অনন্ত কটকী, তেলীয়া হাজৰিকা, চিনাতলীয়া আতৈ, কৰুণা ভূঞা আদি অনেক লোকে তেওঁক প্ৰাৰ্থনা কৰি তেওঁৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰিলেহি।

দিখৌমুখৰপৰা আতাৰ জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতা শঙ্কৰদাস আতাৰ ওচৰত ওলালগৈ। তেওঁক দেখি আতাই এনে উচচাৰণ কৰিলে "মোৰ ওচৰলৈ চোৰ কিয় আহিল।" এই কথা শুনি ৰৰজনে ভাবি নেপালে যে তেওঁক কিয় চোৰ বোলা হল। তেওঁ হৰি আতৈৰ ওচৰলৈ গৈ এই কথাৰ মানে শুধিলত হৰি আতৈয়ে তেওঁক বুজাই কলে যে তেওঁক ৰাম নামৰ চোৰ বুলিছে, তেওঁ নাম প্ৰসঙ্গ নকৰে দেখি। শঙ্কৰদাসে কলে "মোৰ ঘৰ নাই, দুৱাৰ নাই, বইবস্ত একো নাই, মই কেনেকৈ নাম প্ৰসঙ্গ কৰিম?" হৰি আতৈয়ে কলে "তুমি বন্ধু পৰিজন লৈ প্ৰৱৃত্তি আছা, নাম লব নোৱাৰা কিয়? নাম লবলৈ ঘৰ দুৱাৰ দ্ৰব্য বস্তু একো নালাগে।" এই কথা শুনি শঙ্কৰদাস বিষাদিত মনেৰে ঘৰলৈ গল। আকৌ এদিন শঙ্কৰদাসে ভায়েকৰ ওচৰলৈ আহি কলেহি যে "মোক চাউল সিজাই দিয়াঁ, তোমাৰ ইয়াতে থাকি ভোজন কৰিম।" বদূলা আতাই কলে "মোৰ ঘৰবাৰী দ্ৰব্য বস্তু সকলোকে তুমি কাঢ়ি ললা, ঘৰ এৰি দূৰত থাকোঁতেও তুমি মোক নগুৰ্নাগতি কৰিবলৈ এৰা নাছিলা; সেইদেখি মই সকলোকে ত্যাগ কৰিলোঁ। মোৰ গুৰুজনৰ আগত মোৰ কোনো নাই বুলি মই কৈ আহিছোঁ; সেইদেখি মোৰ বংশ-পৰিয়াল ককাই ভাই কোনো নাই। তুমি মূদৈৰ ঘৰতে ভোজন কৰাঁগৈ।"

এই কথা শুনি বৰজনে মুদৈৰ ঘৰত ভোজন কৰি নিজৰ ঘৰলৈ উভতি গল।

ইয়াৰ পিছত এদিন হৰি আতৈয়ে আতাক কলে "বাপ, আমি ভাল মাটি এডোখৰ চাই লৈ বেলেগে ভালকৈ এখন সত্ৰ কৰিব লাগিল। মুদৈৰ ভেটিত থাকিলে আগলৈ সকলোৱে আমাৰ সত্ৰৰ নাম মুদৈৰভেটি বুলি হে কব।" আতাই কলে "আমাক সত্ৰ কৰিবলৈ কোনে ভাল মাটি এডোখৰ দিব?" হৰিচৰণ আতৈয়ে কলে "এটা উপায় আছে,—পুৰুষোত্তম বৰুৱাৰ কমলাটেঙাৰ সুন্দৰ বাৰী এখন আছে; ৰাজাই সেই বাৰীখন বৰুৱাক দিছে। সেই বাৰীখনকে তেওঁক খুজিলে তেওঁ আমাক দিব।" এই কথা শুনি আতাই বাৰীখন খুজিবলৈ বৰুৱাৰ ওচৰলৈ ভকত পঠিয়াই দিবলৈ হৰি আতৈক কলত হৰি আতৈয়ে পুৰুষোত্তম বৰুৱাৰ ওচৰলৈ ভকত পঠিয়াই দিলে। বৰুৱাই ভকত অহা দেখি সমাদৰ কৰি আতাৰ বাৰ্ত্তা পুছিলে। ভকতে আতাৰ বাৰ্ত্তা কৈ তেওঁৰ টেঙানি বাৰীখন আতাই সত্ৰ কৰিবলৈ খুজিছে বুলি বৰুৱাক কলত, বৰুৱাই মহাৰংমনেৰে তেতিয়াই তেওঁৰ কমলাটেঙাৰ বাৰীখন আতাক সত্ৰ কৰিবলৈ দান কৰিলে। তাতে নামঘৰ, মণিকট, ভকতৰ হাটীবহা পুখুৰী ইত্যাদি নিৰ্ম্মাণ কৰাই সুন্দৰকৈ সত্ৰ কৰা হল; আৰু সেই সত্ৰৰে নাম কমলাবাৰী সত্ৰ।

কমলাবাৰী সত্ৰতে নাম ধৰ্ম্ম প্ৰকাশ কৰি বদুলা আতা কিছু দিন আছে; এদিন হৰিচৰণ আতৈয়ে আতাক প্ৰাৰ্থনা কৰিলে "বাপ, মোৰ এটি বাঞ্ছা আছে, সিদ্ধি কৰিব লাগে।" আতাই উত্তৰ দিলে "নিশ্চয় তোমাৰ বাঞ্ছা সিদ্ধি হব, কোৱাঁ।" হৰি আতৈয়ে কলে "বাপা, আপুনি থাকোতেই যেন মোৰ শৰীৰ পৰে।" এই কথা শুনি আতাই খেদ কৰিবলৈ ধৰিলে। ইয়াৰ কিছু দিনৰ পিছতে হৰিচৰণ আতৈয়ে পৃথিবী পৰিত্যাগ কৰিলে।

কিছুদিনৰ পিছত আতাৰ শৰীৰ অসুস্থ হোৱা দেখি ভকত সকলে আতাক প্ৰাৰ্থনা কৰি শুধিলে "বাপ, তোমোৰাৰ শৰীৰ অসুস্থ হল। তোমোৰাৰ পিছত কোনে ধৰ্ম্মক আৰু ভক্তবস্তুক পালিব, কাক আমি সেৱা কৰিমহঁক?" আতাই কলে "মই নো কি কম, যি ধৰিব হাতী, সি পলাল দুভাগ বাতি; হৰিচৰণে আমাক ত্যাগেয়ে এৰিলে। ধৰ্ম্মৰ ভাৰ লব পৰা লোক তো মই কাকো নেদেখোঁ।" ভকতসকলে কলে "তোমোৰাৰ ভতিজা

কৰুণাময় আছে।" আতাই কলে "কৰুণাময়ক মই সেই কাৰ্য্যৰ যোগ্য নেদেখোঁ। বিশেষ গুৰুজনৰ আগত মোৰ কোনো নাই বুলি মই কৈ আহিছোঁ। এতেকে কৰুণাময়ক মই কেনেকৈ বোলোঁ?" "আৰু এক কথা কহোঁ শুনা সাধুসন্ত। বৈসানি আমাক তেহোঁ হিংসা কৰিলন্ত। তৈসানি তাসবাক পৰিত্যাগ কৈলোঁ। হৰিচৰণক আনি আমি সঙ্গে লৈলোঁ॥ বৈৰাগ্য ধৰ্ম্মৰ কেহোঁ বংশ নাহিকয়। সিকাৰণে তাহাক নানিবা সাধুচয়॥ গুৰুজনে মহাধৰ্ম্ম নিদিলে পুত্ৰক। মধুপুৰে থাপিলন্ত অচ্যুত গুৰুক॥ ** সেৱা ধৰি আছিলন্ত ৰামচৰণ। পুত্ৰ বোধে পষিলন্ত আপোন ভাগিন॥ তাহাক নিদিলা ধৰ্ম্মসবে গুৰুদেৱ। ** বৰপেটা স্থান বুঢ়া আতাক দিলন্ত॥** দদা খুৰা আন বুলি ভক্তক হিংসিব। সৰ্ব্বস্ব আগ্ৰহি লৈ উদৰ ভৰিব॥" এতেকে মই সমূহত ধৰ্ম্মক থাপিলোঁ।" এনেতে সমূহ ভকতসকলে কলে হৰিচৰণৰ কনিষ্ঠ ভ্ৰাতা শ্ৰীৰাম আছে। শ্ৰীৰাম ধৰ্ম্মত নিপুণ, পৰম মহন্ত, তেওঁকে আমি যোগ্য দেখিছোঁ; কৃপা কৰি বাপ, তেওঁকে ধৰ্ম্মৰ প্ৰতিপালক হবলৈ আজ্ঞা দিয়ক।" এই কথা শুনি আতাই কলে "শ্ৰীৰাম যমদগ্নি। যি হওক, তেওঁকে যদি তোমালোকে ভাল দেখিছাঁ, ময়ো তেওঁকে বুলিলোঁ।" ইয়াৰ পিছত ভকতসকলে আতাক সুধিলে "বাপ, তোমোৰাৰ পিণ্ড-জলাঞ্জলি কোন জনে দিব?" আতাই কলে "জয়হৰিয়ে সেই কাৰ্য্য কৰিব।" এই বুলি আতা মৌন হল। পুনৰ সেই সময়ত কীৰ্ত্তন ঘৰত গায়নসকলে "গোবিন্দ চিন্তহ বাল গোপালং" এই গীতটি গাইছিল। আতাৰ শৰীৰৰ বিচেষ্টাৰ কথা শুনি গায়নসকলে গীত গাবলৈ এৰি আতাক বেঢ়ি ধৰিলেহি। আতাই তেওঁলোকক "কিয় গীত গোৱা এৰি আহিলা, যোৱাঁ গোৱাঁগৈ" বুলি কলত তেওঁলোকে কীৰ্ত্তন ঘৰলৈ গৈ আকৌ গীত গাবলৈ ধৰিলে। ইয়াৰ পিছত গায়নসকলে "জয় জয় নন্দনন্দন পৰমানন্দ বন্দো বাল গোপালং" এই গীতটি গাই থাকোঁতেই আতাৰ কিছু বিকল অৱস্থাৰ কথা শুনি তেওঁলোকে আহি আতাক আৱৰি ধৰিলে। আতাক বাহিৰলৈ উলিয়াই অনা হল। মুদৰি আতৈৰ হৃদয়ত আতাই আউজি জাপ্যমালা হাতত লৈ, ঊৰ্দ্ধবাহু হৈ, আপোনাৰ আত্মাক পৰমাত্মাক থাপনা কৰি ৰাম নাম উচ্চাৰণ কৰি ভাদ মাহৰ শুক্ল একাদশী ডেৰ প্ৰহৰ বেলিকা মানৱলীলা সম্বৰণ কৰিলে। জগন্নাথচৰণ,

মুৰাৰি আতৈ, আলধৰা গোবিন্দ আতৈ, আৰু জয়হৰি আতৈ এই চাৰিজনে আতাক কাষত কৰিলে। ভক্তসকলে যাত্ৰাঘোষা গাই সমাৰোহ কৰি লগত আছিল। টুনিনৈৰ পাৰত আতাৰ কাঠসংস্কাৰ কৰা হল। ইয়াৰ পিছত দশ পিণ্ডাদি আৰু মাহেকীয়া তিথি মহামহোৎসৱ কৰি সম্পাদন কৰা হল।

বদুলা আতাৰ পিছত শ্ৰীৰাম গুৰু কমলাবাৰী সত্ৰৰ অধিকাৰ হল।

ত্ৰয়োত্ৰিংশ অধ্যায়

সামৰণি

হৰিচৰণ ঠাকুৰে তেওঁৰ দুই পুত্ৰৰে সৈতে পাটবাউসীত মাতৃক প্ৰতি-পাল কৰি আছিল। তাতে পীড়াযুক্ত হৈ হৰিচৰণ ঠাকুৰৰ মৃত্যু হয়। বৃদ্ধা মাতৃ পুত্ৰশোকত আৰু ভাৰ্য্যা স্বামীশোকত কাতৰা হৈ পৰিল। সকলো সেৱকে তেওঁলোকক অনেক প্ৰবোধ দি সান্ত্বনা কৰি খোৰা নদীৰ তীৰত হৰিচৰণ ঠাকুৰৰ শৰৰ কাঠ-সংস্কাৰ কৰিলে। কিন্তু ঠাইডোখৰ পৰিষ্কাৰ কৰা হোৱা নাছিল। ঠিক এনে সময়তে উজানৰপৰা বদুলা আতাই নাৱেৰে আহি সেই খিনি পাই, কাক দাহ কৰা হল শুধি জানি, বৰ বিষাদ কৰি তেতিয়াই আধা পোৰা কাঠ আৰু ছাইবিলাক নৈত পেলো-ৱাই ঠাই ডোখৰ পৰিষ্কাৰ কৰোৱাই, চিলিঙিৰে বেঢ়ি তাৰ চাৰিউফালে কলগছ ৰোৱাই, ওপৰত চন্দ্ৰতাপ তৰোৱাই দিয়ালে। সেই দিনা বদুলা আতা উপবাসে থাকি, পিছদিনা পুৱা বৰপেটা থানত প্ৰবেশ কৰি মথুৰা-দাস আতাৰে সৈতে কিছু দিন আনন্দমনেৰে থাকিল। ইয়াৰ পিছত বদুলা আতাই পাটবাউসীলৈ গৈ শঙ্কৰদেৱৰ ভাৰ্য্যা আই-গোঁসানীক সেৱা কৰিলে, আৰু লগত লৈ যোৱা দ্ৰব্য বস্তু তেওঁক দি, ঠাকুৰ দুজনকো মহা আদৰ সন্মান কৰি বিদায় লৈ আহিল।

পুৰুষোত্তম ঠাকুৰলৈ মাকে তিনি জনা কন্যা বিবাহ কৰাই আনিলে; চতুৰ্ভুজ ঠাকুৰকো বিবাহ দিলে; তথাপি কাৰো পুত্ৰ-সন্তান নহল, কন্যা হে হল।

কিছু কালৰ পিছত ৰৰভকতিকে আদি কৰি বাৰজন বিশিষ্টলোকে বৰঠাকুৰ পুৰুষোত্তমৰ পৰা ধৰ্ম্মক লভি, ধৰ্ম্মাচাৰ্য্য হৈ তেওঁৰ আজ্ঞা পাই উজানলৈ আহি সত্ৰ কৰিলে। বৰঠাকুৰৰ পৰা হোৱা সেই সত্ৰবোৰ

সেইদেখি বৰ-বাৰজনীয়া বোলে। বৰভকতিৰ পুত্ৰ বাপুকৃষ্ণৰপৰা বঢ়া হৰিগতিৰপৰা খাটপাৰ সত্ৰ হল। মুৰাৰিৰপৰা বেঙেনাআটী হল। কৃষ্ণচৰণৰপৰা চুপহাৰ সত্ৰ হল। বাসুদেৱৰপৰা চতৰীয়া সত্ৰ, হৰিচৰণৰপৰা সাওকুচি সত্ৰ, কৃষ্ণাইৰ পৰা শালমৰীয়া সত্ৰ, গোবিন্দৰপৰা চেকেৰাতলী সত্ৰ, পৰমানন্দৰপৰা ৰত্নপুৰ সত্ৰ, কমললোচনৰপৰা ঠকবিয়াল সত্ৰ, কৃষ্ণৰপৰা গোমোথা সত্ৰ, পৰশুৰামৰপৰা পুনিয়াৰ ফুলবাৰী সত্ৰ, কৃষ্ণৰামৰপৰা কাঠৰপো সত্ৰ হল।

ঠাকুৰসকলে মাকক প্ৰতিপাল কৰি পাটবাউসীত অনেক বছৰ আছিল। তাৰ পিছত চতুৰ্ভুজ ঠাকুৰে তামৰঙ্গা বিলব পাৰলৈ গৈ তাতে ঘৰবাৰী কৰি থাকিল; আৰু পুৰুষোত্তম ঠাকুৰ পাটবাউসীতে ৰল।

বদুলা আতাই বৰঠাকুৰক অৱহেলা আৰু অৱমাননা কৰিলে বুলি বাপুকৃষ্ণই বৰঠাকুৰ পুৰুষোত্তমৰ আগত অলীক কুট লগালত, বৰঠাকুৰে ক্ৰোধ কৰি মথুৰাদাস আতালৈ কৈ পঠিয়ালে যে এইবাৰ বদুলাআতা আহিলে যেন বৰপেটা সত্ৰত তেওঁক উঠিবলৈ দিয়া নহয়। এই কথা শুনি বুঢ়া আতাই উত্তৰ দিলে যে "মই এনে কাম কেনেকৈ কৰিম? শেষ কালত গুৰুজনে সৰ্ব্বশক্তি দি গাৰ বদল পাতি বদলা আতাক উজানলৈ পঠিয়াইছে; মোৰ কি শক্তি আছে যে এনেজনক মই বৰপেটা থানত নুতুলিম? এনেজনে মোকে এই থানৰপৰা খেদিলেই বা মই কি কৰিব পাৰোঁ?" বুঢ়া আতাৰ এই উত্তৰ শুনি ঠাকুৰে ক্ৰোধ কৰি, বুঢ়া আতাৰ হাতৰপৰা কীৰ্ত্তনঘোষা শাস্ত্ৰখন কাঢ়াই নিয়াই সেই শাস্ত্ৰ তেওঁক নপঢ়িবলৈ কলে। বুঢ়া আতাই কলে "যদি কীৰ্ত্তনঘোষাখনকে নিলে, আৰু তাক নপঢ়িবলৈ মোক কলে, ঘোষা শাস্ত্ৰখনিকো বা কিয় মই পঢ়িবলৈ ইয়াত ৰাখিলে। জীৱৰ তৰণৰ হেতু কল্পতৰু জগৎগুৰু শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে কীৰ্ত্তনঘোষা শাস্ত্ৰখন কৰি সকলোলৈকে প্ৰকাশ আৰু প্ৰচাৰ কৰি থৈ গৈছে। তথাপি তেওঁৰ আজ্ঞা পালি তেওঁক মই শাস্ত্ৰখন দিলোঁ।" এই কথা শুনি ঠাকুৰে ঘোষা শাস্ত্ৰখনি দিলে, কীৰ্ত্তনখন নিজৰ ঠাইত ৰাখিলে। ঠিক এনে সময়তে বদলা আতা উজানৰপৰা আহি বৰপেটা পালেহি। তেওঁ ঠাকুৰৰ পাশলৈ যাব খুজিলত, বুঢ়া আতাই তেওঁক কলে "তুমি ঠাকুৰৰ ওচৰলৈ কেনেকৈ যাবা? তোমাৰ প্ৰতি তেওঁৰ মহা ক্ৰোধ হৈছে। তোমাৰ আগেয়ে কাৰ্য্যৰ গতি বুজি

লোৱঁা।” এই কথা শুনি বদুলা আতাই হৰিচৰণ গুৰুক দ্ৰব্য বস্তুৰে সৈতে দুজন ভকত লগত দি ঠাকুৰৰ ওচৰলৈ পঠিয়াই দিলে। হৰি আতৈয়ে সুবিধা বুজি ঠাকুৰৰ আৰু ঠাকুৰৰ ভাৰ্য্যাৰ আগত বদুলা আতাৰ কথা কলত, ঠাকুৰৰ ভাৰ্য্যাই পৰম আনন্দিত হৈ, আতাই পঠিৱা দ্ৰব্যবস্তু সমাদৰ কৰি গ্ৰহণ কৰি শুধিলে, “তেওঁ আমাৰ ওচৰলৈ আহিবনে?” হৰি আতৈয়ে কলে “কিয় নাহিব, নিশ্চয় আহিব।” এই কথা শুনি ঠাকুৰ আৰু ঠাকুৰৰ পত্নী সন্তুষ্ট হল। ইয়াৰ পিছদিনা বদুলা আতাই সেৱকেৰে সৈতে দ্ৰব্যবস্তু উপহাৰ লৈ ঠাকুৰ আৰু ঠাকুৰৰ ভাৰ্য্যাক প্ৰণাম কৰিলত, তেওঁলোকে আতাক সমাদৰ কৰি বহুৱালে। বদুলা আতাই অতি বিনম্ৰভাৱে ঠাকুৰক শুধিলে, তেওঁ কাক গুৰু বুলি জানিছে? আতাৰ প্ৰশ্ন শুনি ঠাকুৰে আনন্দিত মনেৰে কলে “মাধৱদেৱে মোক, তামোল খাব লাগে কেনেকৈ সেই পৰ্য্যন্ত শিকালে। মাধৱ হে মোৰ সকলো প্ৰকাৰে গুৰু, মাধৱহে প্ৰাণ; মাধৱৰ বাহিৰে মোৰ উপকাৰী গুৰু আন নাই।” এই উত্তৰ শুনি বদুলা আতাই মহা সন্তোষ পালে। ঠাকুৰৰ ভাৰ্য্যাই নানাবিধ ব্যঞ্জনেৰে সৈতে অন্ন বান্ধি আতাক খাবলৈ দিলত, আতাই ভোজন কৰিবলৈ বহি তেনেকৈ দিয়া দেখি বিষণ্ণ হৈ, অন্ন হাতেৰে স্পৰ্শ কৰি, প্ৰাৰ্থনা কৰি ঠাকুৰৰ ভাৰ্য্যাক কলে “আই, এই দৰে সুগন্ধিত মনোৰম বিপুল অন্ন ব্যঞ্জন ভোজন কৰিলে মোৰ ইন্দ্ৰিয়ৰ বল বাঢ়িব, মন চঞ্চল হব; এতেকে মোক খাৰপানী এটুপি দিলে, তাৰে অলপ অন্ন প্ৰসাদ ভোজন কৰিব পাৰোঁ।” এই কথা শুনি ঠাকুৰে প্ৰেমাকুল হৈ আতাক ধন্য ধন্য বুলি প্ৰশংসা কৰি বুলিলে যিজনে ৰসনাৰ স্বাদকো এৰিলে, এনেজন পুৰুষৰ বিপক্ষেও মানুহে পৈশুন্য লগায়। শুনা বাপু, তুমি মোক নিন্দা কৰিছিলা বুলি হৰিকৃষ্ণই মোক লগাইছিলহি। তুমি বাপু বোলাঁ, হৰিকৃষ্ণ শূলত পৰি মৰক। এনেজন পুৰুষৰ নামে মোৰ আগত কূট লগায়।” ঠাকুৰৰ এই কথা শুনি আতাই ঠাকুৰক কলে “বাপ, তেওঁক আটিছে আৰু, আপোনাৰ বাক্য-বজ্ৰতে তেওঁৰ সকলো গল। আমাৰ আৰু বুলিব নালাগে।” এই দৰে বদুলা আতাই ভোজন আলাপাদি কৰি তাৰপৰা উভতি আহি বৰপেটা পালত, বুঢ়া আতাই ঠাকুৰৰ মনান্তৰ যোৱা কথা শুনি পৰম আনন্দিত হল। বুঢ়া আতাৰ ওপৰত ক্ৰোধ কৰি যোৱা শাস্ত্ৰখন বৰপেটালৈ পঠিয়াই ঠাকুৰে নৰঘোষা নামে এখন শাস্ত্ৰ কৰিছিল। এতিয়া ঠাকুৰে ভাবিলে যে তেওঁ

গুৰুজন মাধৱদেৱৰ ঘোষা থাকোতে তাৰ উপৰি ঘোষা কৰি অনিয়মৰ কাৰ্য্য কৰিলে। ইয়াকে ভাবি, তেওঁ ৰচনা কৰা নৱঘোষা পুথিখন এপাত এপাতকৈ জুইত পেলাই পুৰি থাকোঁতেই, বৰভকতিয়ে দেখি তেওঁৰ হাতত থকা বাকী পাতকেইটি নুপুৰিবলৈ কৈ প্ৰাৰ্থনা কৰি খুজি ৰাখি কলে, "ইয়াৰ দুটি এটি ঘোষা আমি প্ৰসঙ্গৰ অন্তত গাবলৈ থাকক।" এই বুলি সেই কেইটি পাত তেওঁ ৰাখিলে।

ইয়াৰ পিছত চতুৰ্ভুজ ঠাকুৰদেৱে পাটবাউসীলৈ আহি মাকক প্ৰতিপাল কৰি থাকিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু তেওঁলোকৰ বংশ জ্ঞাতিসকলে কথায় কথায় তেওঁলোকক হিংসা কৰি থাকে। এই কথা শুনি মাধৱদেৱৰ ভগ্নী উৰ্ব্বশীয়ে ৰামচৰণক পঠিয়াই গুৰু-পত্নীক ঠাকুৰ আৰু বোৱাৰীয়েকসকলেৰে সৈতে সুন্দৰীলৈ তুলি লৈ গৈ প্ৰতিপাল কৰি থাকিবলৈ ধৰিলে। গুৰু-পত্নী বৰ বুঢ়ী হৈছিল, আন কি তেওঁৰ বোৱাৰীয়েকসকলো বুঢ়ী হৈছিল। উৰ্ব্বশীৰ প্ৰতিপালত থাকি শঙ্কৰদেৱৰ পত্নী সুন্দৰীদিয়াতে পৰলোকলৈ যায়। ঠাকুৰসকলে আই গোসানীৰ শ্ৰাদ্ধবিধি মহামহোৎসৱ সমাৰোহ কৰি সম্পন্ন কৰিলে।

ইয়াৰ পিছত বৰঠাকুৰ পুৰুষোত্তম জনিয়ালৈ গৈ তাত কিছুদিন থাকি বেহাৰলৈ গৈ ভেলা থানতে ভাৰ্য্যা আৰু সেৱকসকলেৰে সৈতে নিবাস কৰি থাকিল।

চতুৰ্ভুজ ঠাকুৰ বিষ্ণুপুৰলৈ গৈ তাতে থাকিল। বিষ্ণুপুৰ থান তামৰঙ্গা বিলেৰে চাৰিউফালে বেঢ়া। তালৈকে বাৰজন সন্ত গৈ ঠাকুৰক সেৱা শুশ্ৰূষা কৰি তেওঁৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰিলে। চতুৰ্ভুজ ঠাকুৰে সেই বাৰজন সন্তক ধৰ্ম্মাচাৰ্য্য পাতি উজনিলৈ পঠিয়ালে। তেওঁলোকে পতা সত্ৰকে সৰুবাৰজনীয়া বোলে। সেই বাৰজনৰ নাম—কানাই, হৰিচৰণ, ৰামভদ্ৰ, ৰত্নাকৰ, ৰতিকান্ত, গোবিন্দ, জয়কৃষ্ণ, গোপীনাথ, বিষ্ণু, মুকুন্দ, ৰঘপতি, সনাতন। সনাতনৰপৰা বেলশিৰীয়া সত্ৰ হল। জয়কৃষ্ণৰপৰা খেৰকটীয়া সত্ৰ হল। গোপীনাথৰপৰা কাৰৈমৰীয়া সত্ৰ হল। কানাইৰপৰা চুঙাপাৰ সত্ৰ, কানুৰপৰা উজানিয়াল সত্ৰ, যদুমণিৰপৰা আধলীয়া সত্ৰ হল, (যদুমণিক কোনো সাধুৱে সত্যানন্দও বোলে)। হৰিচৰণৰপৰা ললিতি সত্ৰ, ৰতিকান্ত আচাৰ্য্যৰপৰা নেপালি সত্ৰ, ৰঘুপতি দ্বিজৰপৰা বনগঞা সত্ৰ হল। ইত্যাদি।

ৰৰঠাকুৰদেৱৰ ভেলাত থাকোঁতে মান্য ঠাইৰপৰা লোক আহি তেওঁৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰিলে ; আৰু ৰজা প্ৰজা সকলোৱে তেওঁক শঙ্কৰদেৱৰ নাতি বুলি পৰম শ্ৰদ্ধা ভক্তি কৰিবলৈ ধৰিলে ।

হৰিহৰ আতাই এদিন শঙ্কৰ গুৰুৰ নাতি সাক্ষাত শঙ্কৰ বুলি তেওঁ, একঠি চাউল লগাওঁ বলি ঠাকুৰক এটি খৰাহিত একঠি চাউল দিলে। ঠাকুৰে হৰিহৰ আতাক সমাদৰ কৰি চাউলকঠি ভোজন কৰা হব বুলি ৰাখিলে। আলধৰাই নি চাউলৰ খৰাহিটো হেদালিত তুলি থলে, কিন্তু সেই চাউলৰ কথা বিস্মৰণ হৈ সেই দিনা ঠাকুৰৰ ভোজনৰ অৰ্থে নিদিলে। গধূলি হৰিহৰ আতাই অসন্তুষ্টমনে আহি ঠাকুৰক কলে "তোমাক শঙ্কৰদেৱৰ গুৰু পুৰুষৰ নাতি বুলি চাউল কঠি দিলোঁ, তুমি ভোজন নকৰি হেদালিত তুলি থলা।" এই বুলি কৈ তেওঁ অপেক্ষা নকৰি ভিতৰলৈ সোমাই গৈ হেদালিৰপৰা চাউলৰ খৰাহিটো আনি ঠাকুৰৰ আগত দিলেহি। ঠাকৰ অপ্ৰস্তুত হৈ, পৰিচাৰকৰ পাহৰণত তেনে বিসঙ্গতি ঘটিল বুলি হৰিহৰ আতাক সান্ত্বনা কৰি, ভঁৰালৰপৰা আৰু চাউল অনাই সেই চাউলেৰে সৈতে মিহলোৱাই সকলো সেৱকক ভাগ বঁটাই দিয়ালে, আৰু নিজেও ভোজন কৰিলে।

ঠাকুৰদেৱৰ গুণ গৰিমা শুনি কোচবেহাৰৰ ৰজাই (লক্ষ্মীনাৰায়ণৰ পুতেক) ভাবিলে, শঙ্কৰদেৱৰ নাতি, এতেকে তেওঁক সমাদৰ কৰিব লাগে। ৰজাই ইয়াকে ভাবি নিজৰ কাৰ্য্যীক ঠাকুৰদেৱক ৰাজসভালৈ মাতিবলৈ পঠিয়াই দিলে। ঠাকুৰদেৱে মনতে বিমৰিষ কৰি থিৰ কৰিলে যে "এই ৰজাৰ ওচৰলৈ মই নাযাওঁ, এওঁৰ পিতামহ নৰনাৰায়ণ ৰজাই মোৰ পিতামহ শঙ্কৰদেৱক ভক্তি সেৱা কৰি তেওঁৰ ওচৰত ধৰ্ম্মক ধৰিব খুজিছিল। এওঁ কিন্তু, মই দেখিছোঁ, ভকতক দ্ৰোহ কৰে আৰু দুৰ্জ্জন ; এতেকে এওঁৰ ওচৰলৈ মই নাযাওঁ। নগলে নেৰে যেতিয়া মই যাজ হৈ যাম।" ইয়াকে ভাবি ঠাকুৰদেৱে কাৰ্য্যীক কলে "মোৰ শৰীৰত বৰ পীড়া হৈছে, ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাত ভাল হলে ৰজাৰ আজ্ঞা মানি যাম।" কাৰ্য্যীয়েও দেখিলে ঠাকুৰৰ গা ভাল নহয়। এই কথা শুনি কাৰ্য্যী গলত, ঠাকুৰে মধুপুৰ থানৰ গোবিন্দ অধিকাৰ আতৈক মতাই আনি, দুয়ো ৰহস্য বস্তু আলাপ কৰি, তেওঁক বিদায় দি, নিশা ১৫৪১ শকৰ পৌষ মাসৰ কৃষ্ণাচতুৰ্দ্দশীৰ মাজ নিশা

প্ৰাণ পৰিত্যাগ কৰিলে। সেৱকসকলে ঠাকুৰৰ কাঠ-সংস্কাৰ কৰিলে। ভাৰ্য্যা ৰুক্মিনীয়ে স্বামীৰ শ্ৰাদ্ধবিধি নিয়মমতে সমাধা কৰি জীয়েকেৰে সৈতে কিছু দিন তাতে থাকিল। চতুৰ্ভুজ ঠাকুৰে ককায়েকৰ মৃত্যুৰ সংবাদ শুনি সেৱকসকলেৰে সৈতে হৰিকীৰ্ত্তন মহোৎসৱ কৰিলে। জ্যেষ্ঠৰ মৃত্যুৰ সংবাদ শুনাৰ দিনাৰেপৰা চতুৰ্ভুজ ঠাকুৰ মহা শোকান্বিত হৈ পৰিল। তেওঁ বোৱেকক চাবলৈ আৰু জ্যেষ্ঠৰ অস্থি গঙ্গাত লগাবলৈ বুলি বিষ্ণুপুৰ থানৰপৰা ভেলা মধুপুৰ কাকতকুটা থান দৰ্শন কৰি যাবলৈ যাত্ৰা কৰি আহিল। ভেলা পাই তেওঁ বোৱেক আৰু ভতিজাজীয়েকক দেখি ককায়েকৰ নিমিত্তে অনেক খেদ কৰি, তাতে কিছুদিন থাকি, তাৰ পিছত কাকতকুটা আৰু মধুপুৰ থানলৈ গৈ তাতে গোবিন্দ অধিকাৰৰ সৈতে দেখা কৰি আনন্দেৰে থাকি তাৰ পিছত হৰিহৰ আতাৰপৰা অনেক ভক্তি-তত্ত্বৰ কথা শ্ৰৱণ কৰি আকৌ ভেলালৈ আহি কিছুদিন থাকি জ্যেষ্ঠৰ অস্থি লৈ গঙ্গালৈ গল। গঙ্গাত স্নান দান কৰি অস্থি লগাই ঠাকুৰদেৱ উভতি আহোঁতে নবীয়া পৰি পথতে তেওঁৰ মৃত্যু ঘটে। ঠাকুৰৰ মৃত্যু শুনি সকলোৱে শোক কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু তেওঁৰ ভাৰ্য্যা শোকত মৃতপ্ৰায় হল। বিধিমতে ঠাকুৰৰ শ্ৰাদ্ধাদি সকলো কাৰ্য্য সমাপন কৰা হল।

বৰঠাকুৰৰ ভাৰ্য্যা তেওঁৰ কন্যাৰে সৈতে বেহাৰতে আছিল। এদিন ভকতসকলে তেওঁক কলে, "আই, আপোনাৰ স্বামীৰে সৈতে ৰজাই সাক্ষাৎ কৰিবলৈ ইমান আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰি তেওঁক মাতি পঠিয়াইছিল; কিন্তু দৈৱক্ৰমে তেওঁৰ যোৱা নহল। এতেকে আপুনি ৰজালৈ নিৰ্ম্মালি পুষ্প পঠোৱাটো যুগুত।" এই পৰামৰ্শ শুনি ঠাকুৰৰ ভাৰ্য্যাই ভকতৰ হাতত ৰজালৈ ফল নিৰ্ম্মালি পঠিয়াই দিলে। ৰজাই আদৰ কৰি সেই নিৰ্ম্মালি গ্ৰহণ কৰিলে। এনেতে ৰজাৰ সভাত থকা কুট ব্ৰাহ্মণসকলে ৰজাক কলে "মহাৰাজ, শূদ্ৰৰ বিধৱা অতি অপবিত্ৰ। এনে অপবিত্ৰজনাই আপোনালৈ নিৰ্ম্মালি কেনেকৈ দিয়ে?" এই কথা শুনি ৰজাই ক্ৰোধ কৰি জগৰ ধৰি পঠিয়ালে। ঠাকুৰৰ ভাৰ্য্যাই এনে হোৱা দেখি ভয়ত থকথককৈ কঁপিবলৈ ধৰিলে। দামোদৰদেৱ তেতিয়া তাতে তেওঁৰ বৈকুণ্ঠপুৰ নামে সত্ৰত আছিল। ঠাকুৰৰ ভাৰ্য্যাই তেওঁক মতাই আনি এই বিপদৰ কথা কলত, দামোদৰদেৱে ৰজাক কলে "মহাৰাজ, এই বিধৱা ৰমণী সামান্য লোক

নহয়। আপোনাৰ পিতামহ মল্লনাৰায়ণ মহাৰাজে মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱৰ শক্তি প্ৰভাৱ আৰু গুণশীল জানি তেওঁক শৰণ লবৰ অত্যন্ত ইচ্ছা কৰিছিল। এই ৰমণী সেই শঙ্কৰদেৱৰ নাতি পুৰুষোত্তম ঠাকুৰৰ পত্নী। এতেকে এওঁক আপোনাৰ গুৰুপত্নী বুলিব লাগে। এই ধাৰ্ম্মিক গুৰুপত্নী আপোনাৰ ৰাজ্যত আছে; তেওঁ আপোনাৰ মঙ্গলৰ নিমিত্তে ফুল নিৰ্ম্মালি আপোনালৈ পঠাই দিছিল; আপুনি ভাগ্য বুলি মানি সেই নিৰ্ম্মালি গ্ৰহণ কৰি তুষ্ট হব লাগে। অজ্ঞানীসকলৰ কথা শুনি ৰাগ কৰিব নালাগে।" এই কথা শুনি ৰজাই দামোদৰদেৱক প্ৰশংসা কৰি কলে "ধন্য ধন্য গোসাঁই তুমি সাৰ কথা কলা। শঙ্কৰদেৱৰ কথা মই ভালমতে শুনিছোঁ। তেওঁৰ নাতি পুৰুষোত্তমকো জানো। পুৰুষোত্তমৰ কথা মোক কবই নালাগে; তেওঁ পৰম প্ৰসিদ্ধ গুণগণেৰে বিভূষিত আছিল। তেওঁৰ ভাৰ্য্যাই দিয়া নিৰ্ম্মালি নিশ্চয় বিশিষ্ট। এই বামুণ পাপীষ্ঠখনে বেয়া বুলি মোক লগাইছিল; ইহঁতে মোক নকয় যে সেই ৰমণীজনা পুৰুষোত্তম ঠাকুৰৰ ভাৰ্য্যা। ইহঁতে মোক কৈছিল, এজনী অপবিত্ৰ ৰাৰী শূদিৰৰ তিৰোতাই মোলৈ নিৰ্ম্মালি পঠিয়াই দিছে বুলি।" এই বুলি সেই ব্ৰাহ্মণবোৰক চকিয়াই ৰাজসভাৰপৰা খেদি দিবলৈ ৰজাই হুকুম দিলত, বামণবোৰ পলাই পত্ৰং দিলে। এই কথা ঠাকুৰৰ ভাৰ্য্যাই শুনি পৰম আনন্দিত আৰু কৃতজ্ঞ হৈ দামোদৰদেৱক প্ৰশংসা কৰিবলৈ ধৰিলে।

ঠাকুৰৰ ভাৰ্য্যাৰ হাতত, শঙ্কৰদেৱে নিজ হাতে লেখা, সোণৰ শলখা দিয়া বৰ-ভাগৱত শাস্ত্ৰখন আছিল। দামোদৰদেৱে সেইখন ঠাকুৰপত্নীক খুজিলত তেওঁ সন্তোষ মনেৰে পুথিখন দামোদৰদেৱক দিলে। পিছত ঠাকুৰৰ ভাৰ্য্যাই সেই পুথিখন খুজি পঠিয়াই নাপালে। সেই পুথিখন আজিলৈকে দক্ষিণপাট সত্ৰত আছে। দামোদৰদেৱৰপৰা সেই পুথিখন বলোদেৱে অধিকাৰে পালে; বলোদেৱে বনমালীদেৱক দিলে। তেতিয়াৰে পৰা সি দক্ষিণপাট সত্ৰত আছে।*

বৰঠাকুৰৰ ভাৰ্য্যাই এই দৰে দুখিত মনেৰে জীয়েক দময়ন্তীৰে সৈতে ভেলাতে থাকোঁতে এদিন দুষ্টমতি ৰঘুনাৰায়ণ ৰজাই বলেৰে দময়ন্তী কন্যাক

*শ্ৰীশ্ৰীযুত দক্ষিণপাটৰ বৰ্ত্তমান অধিকাৰ পুৰুষে কয় যে শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে সেই শাস্ত্ৰখন নিজ হাতে লিখি তাত সোণৰ শলখা দি দামোদৰদেৱক দিছিল।
(বাহী ৩য় বছৰ ১৮৩৪ শক, আহাৰ মাহ, ৮ম সংখ্যা।)

ধৰাই নি বিবাহ কৰিলে। এনে ঘটনা ঘটাত ঠাকুৰৰ ভাৰ্য্যাই মৰ্মান্তিক শোক পাই বেহাৰত আৰু নাথাকোঁ বুলি নাৱত দ্ৰব্যবস্তু ভৰা দি কামৰূপলৈ উজাই আহিল। স্বামী ঠাকুৰদেৱৰ স্থান জনিয়া জানি তেওঁ তাতে ৰলছি। সকলো সেৱকে চাৰিউফালৰপৰা আহি তাতে ঘৰবাৰী সজাই দি তেওঁক ৰাখিলে। দৈত্যাৰি ঠাকুৰ, পৰমানন্দ, এওঁলোকে সদায় আহি ঠাকুৰৰ পত্নীৰ বুজ-বাজ লৈ থাকিবলৈ ধৰিলে। চতুৰ্ভুজ ঠাকুৰৰ বিধৱা পত্নীও বিষ্ণুপুৰৰপৰা তালৈকে আহি জাকেৰে সৈতে দেখা কৰি স্বামীৰ অৰ্থে শোক কৰি কিছুদিন থাকি নিজৰ ঠাইলৈ উভতি গল।

শ্ৰীনৰোত্তম সত্ৰাধিকাৰে লিখিছে—চতুৰ্ভুজ ঠাকুৰৰ প্ৰথম ভাৰ্য্যাৰ দুহিতৃ সুভদ্ৰা আই। চতুৰ্ভুজ ঠাকুৰৰ ভগ্নী গোবিন্দপুৰীয়া আইৰ পুত্ৰ দামোদৰ আতাক চতুৰ্ভুজ ঠাকুৰে পুত্ৰেষ্টি যজ্ঞ কৰি এটকা সুৱৰ্ণ দি কিনি লৈ নাভি ছেদন কৰি নাম গোত্ৰ দি অশৌচ গ্ৰহণ কৰি, পুত্ৰ লৈ ৰুকুয়া আতা আৰু গোবিন্দপুৰীয়া আয়ে স্নান কৰি শুদ্ধ হল। পুৰুষোত্তম ঠাকুৰৰ দুহিতৃক নিৰঞ্জন গাভৰু গিৰিয়ে বিবাহ কৰায়। সেই কন্যাৰ সন্তান নোহোৱাতে মৃত্যু হয়। পিছত উক্ত বৰঠাকুৰদেৱৰ খুলশালীৰ দুহিতৃক বিবাহ কৰে,—নাম ভাতনাখাতী। তেওঁৰ চাৰি পুত্ৰ হয়। চক্ৰপাণি, সাৰঙ্গপাণি, গদাপাণি, পদ্মপাণি।

দেশত আকাল দুৰ্ভিক্ষ; বিষ্ণুপুৰ ঠাই বিলৰ ভিতৰত আৰু দুৰ; ভকতসকলৰ অনেক অসুবিধা; তাৰ উপৰি মৰাণপৰাও সুখ নাই; ইত্যাদি কাৰণত চতুৰ্ভুজ ঠাকুৰৰ ভাৰ্য্যাই সেই ঠাই এৰি উজানলৈ যাবলৈ ইচ্ছা কৰিলে। শুনুৱৰ শঙ্কৰদেৱৰ আদিলীলাৰ স্থান বুলি তেওঁ বৰদোৱালৈ আলৈ গৈ পূৰ্ব্বৰ সেই স্থান অনুসন্ধান কৰি উলিয়াই হাবি বন কটাই তাতে সত্ৰ পাতি বলগৈ।

শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ পুত্ৰ হৰিচৰণ ঠাকুৰ; তেওঁৰ পুত্ৰ চতুৰ্ভুজ ঠাকুৰ; চতুৰ্ভুজ ঠাকুৰৰ দুহিতৃ সুভদ্ৰা। ঠাকুৰ আতাই সুভদ্ৰা আইক সৰু কালতে কোলাত লৈ কৈছিল—"তোমাতহন্তে এটি ৰত্ন হব, তেওঁৰ নাম অনন্তৰাম দিবা।" চৰিত্ৰত আছে—"শুনিও বাৰুনি তুমি, স্বৰূপক কহোঁ আমি, সুভদ্ৰাত যিটো পুত্ৰ হয়। যাতে ধন বস্ত্ৰ দিবা, পুত্ৰবোধে তুলি লবা, তাত্তে আশা কৰিলোঁ নিশ্চয়। ছাৰ বস্ত্ৰ অৱশেষ, নুভুজাইবা নিদিবাহা পুত্ৰ

বুলি তুমি তুলি লৈবা। সেহিসে নাতিত আশা কৰি পূৰ্ব্ব পিতৃসব গৈল ইটো শাস্ত্ৰতে জানিবা ॥”

ৰামদেৱ গাভৰু গিৰিত সুভদ্ৰাক বিয়া দিয়ে। তেওঁলোকৰ পুত্ৰৰ নাম অনন্তৰাম (গুপ্ত নাম—জগজ্জীৱন।) অনন্তৰামৰ ৭ জন পুত্ৰ হয়,—(১) ৰাম ৰায়, (২) হৰি ৰায়, (৩) কেশৱ ৰায়, (৪) যাদৱৰায়, (৫) মাধৱ ৰায়, (৬) বিষ্ণু ৰায়, (৭) কেহো ৰায়। ৰামৰায়ৰ পৰা হৈছে—উজনিত থকা কোৰামৰা সত্ৰ। কেশৱৰায়ৰ পৰা হৈছে শলগুৰি সত্ৰ। হৰিৰায়ৰ পুত্ৰ ৩ জন,—(১) প্ৰদ্যুন্ম, (২) সুদ্যুম্ন, (৩) ইন্দ্ৰ-দ্যুম্ন। হৰিৰায় আতা বটদ্ৰৱা থানতে অধিকাৰ হৈ আহাৰ মাহৰ কৃষ্ণা সপ্তমী তিথিত বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণ কৰে। প্ৰদ্যুম্ন আতাও বটদ্ৰৱা থানতে অধিকাৰ হয়। কেশৱৰায় আতাৰে সৈতে তেওঁৰ মনান্তৰ হৈ. শুকদল ৰৰবৰী সত্ৰ থাপন. কৰে। তেওঁৰ পুত্ৰ নাতিসকলে আজিলৈকে সত্ৰ চলাই আছে। কনিষ্ঠ ইন্দ্ৰদ্যুম্ন আতাই ইটাখুলি নামে সত্ৰ পাতে। তাতো তেওঁৰ পুত্ৰ নাতিসকলে আজিলৈকে সত্ৰ চলাই আছে। মধ্যম সুদ্যুম্ন আতাই শুকদল সৰুবৰী নামে সত্ৰ থাপনা কৰে।

অনন্তৰাম আতাৰ পুত্ৰ নাতিসকলৰ সত্ৰ—বটদ্ৰৱা, শুকদল, ৰৰবৰী শুকদল সৰুবৰী ইটাখুলি, নসত্ৰ, আইভেটি, ঘিলাধাৰী, (উজনিত) কোৰামৰা, শলগুৰি; (ভাটীত) লেতেৰি, ইত্যাদি।

মাধৱদেৱৰ বৈকুণ্ঠ প্ৰয়াণৰ পিছতো ভেলা সত্ৰ আছিল। বুঢ়ীৰ পো-গোবিন্দ ভেলা সত্ৰৰ অধিকাৰ হয়, আৰু বীৰনাৰায়ণ ৰজাই তেওঁক ভক্তি কৰিছিল। তেতিয়া টোৰাচা নৈয়ে সেই সত্ৰ খহাই নিলত, বুঢ়ীৰ-পো গোবিন্দ অধিকাৰে ৰজাক জনাই মধুপুৰত পত্ৰ পাতিলেগৈ। পূৰ্ব্বে শঙ্কৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱ তীৰ্থলৈ যাওঁতে সেই মধুপুৰতে মধু ভোজন কৰিছিল, আৰু শ্ৰীশঙ্কৰদেৱে তেতিয়া কৈছিল যে এই মধুপুৰ থান পিছত প্ৰকাশিত হৈ বিখ্যাত হব। সেইদেখি, ভেলা থানটোৰাচাই খহালত মধুপুৰলৈকে সত্ৰ নিয়া হল। ৰজাই আগত থাকি ভেলা থানৰ ভেটিৰ মাটি কোবেৰে চপৰাচপৰে খনাই ভৰোৱাই লৈ গৈ মধুপুৰ থানৰ ভেটিত দিওৱাই ভেলাথানৰ ধূলাৰ চিন ৰখাইছিল। ভেলাত মাথোন এচুকত এক মাটি আছিল, আৰু খহোৱা ঠাইত বালি পৰিছিল। পাছে তাতে পুৰুষোত্তম ঠাকুৰে ঠাই উলিয়াই আকৌ ভেলাৰ থান পাতি সেই থানতে অনেক দিন থাকি কালক্ৰমত বৈকুণ্ঠ-প্ৰয়াণ কৰে।

ওপৰঞ্চি

শ্ৰীশ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ প্ৰধান শিষ্য আৰু তেওঁ পতা ধৰ্ম্মাচাৰ্য্য

- শ্ৰীশ্ৰীহৰিদেৱ ; মনেৰি সত্ৰ ।
  - (আজ্ঞা পোৱা)
    - জগন্নাথদেৱ ; বৈনাকুচি ।
    - হৰিচৰণদেৱ ; জাগৰা ।
    - কৃষ্ণদেৱ ; চামোৰি ।
    - নাৰায়ণ-দেৱ ; পৰেণা সত্ৰ ।
- শ্ৰীশ্ৰীদামোদৰদেৱ ; পাটবাউসীসত্ৰ ।
  - ভগবানদেৱ ; গোবিন্দপুৰ ।
  - ভটদেৱ ; পাটবাউসী । ব্যাহকুচি ।
  - বলদেৱ ; বেহাৰ ।
    - বনমালীদেৱ ; দক্ষিণপাট সত্ৰ ।
  - সন্তদেৱ ; গবৈমাৰি ।
- শ্ৰীশ্ৰীমাধৱদেৱ ; গণককুচি, সুন্দৰী দিয়া, বৰপেটা, ভেলা সত্ৰ ।
- নাৰায়ণ দাস বা ঠাকুৰ আতা ; জনিয়া সত্ৰ ।

শ্রীশ্রীমাধৱদেৱে পতা বাৰজন প্ৰধান ধৰ্ম্মাচাৰ্য্য

(১) ৰামচৰণঠাকুৰ (ভাগিন) সুন্দৰীদিয়া

(২) মথুৰাদাস বা বুঢ়াআতা, বৰপেটা

(৩) বৰবিষ্ণু আতা, চমৰিয়া

(৪) কেশৱচৰণ বা ভাটকুচি আতা, বৰজহা

(৫) পঢ়িয়া আতৈ বা পৰিহাপাৰৰ গোপাল, হেৰামদৈসত্ৰ

(৬) লক্ষ্মীকান্ত আতৈ বা আতা, ধোপগুৰি সত্ৰ

(৭) লেচাকণীয়া গোবিন্দ আতৈ বা আতা, খটৰা সত্ৰ

(৮) ভৱানীপুৰীয়া গোপাল আতা

(৯) বংশীগোপাল বা দেৱগোপাল (ব্ৰাহ্মণ) দেবেৰাপাৰ সত্ৰ

(১০) যদুমণি (ব্ৰাহ্মণ) আধাৰ, মাহৰা, যাৰমৰা পাটিয়াৰি সত্ৰ

(১১) শ্ৰীহৰি (ব্ৰাহ্মণ), লাইআটী সত্ৰ

(১২) পদ্ম আতা বা বদুলা আতা, কমলাবাৰী সত্ৰ

প্ৰধান সেৱক

শ্ৰীৰাম আতা (সত্ৰ নাই)

হৰিহৰ আতা, মেজেতিয়া সত্ৰ

বৰ যাৰজনীয়া

শ্ৰীশ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ পৌত্ৰ পুৰুষোত্তম ঠাকুৰৰ আজ্ঞাপৰ

* (১) কেশৱচৰণ (ব্ৰাহ্মণ) কাওচোং সত্ৰ	(২) গোপীনাথ বা গোবিন্দ (ব্ৰাহ্মণ) চেকেৰাতলি সত্ৰ	(৩) বাসুদেৱ (ব্ৰাহ্মণ) চতমিযাল সত্ৰ	(৪) জযকানাই (ব্ৰাহ্মণ) গোমোঠা সত্ৰ	(৫) পৰমানন্দ ভাগৱতী (ব্ৰাহ্মণ) ৰতনপুৰ সত্ৰ	(৬) পৰশুৰাম (ব্ৰাহ্মণ) পুনিয়াৰ ফুলবাৰী সত্ৰ
(৭) শ্ৰীকৃষ্ণ বা বাপুকৃষ্ণ এলেঙি সত্ৰ	(৮) হৰিচৰণ সাওকুচি সত্ৰ	(৯) কমললোচন কাঠপাৰ সত্ৰ	(১০) মুৰাৰি বেঙ্গেনাআটী সত্ৰ	(১১) কৃষ্ণচৰণ চুপহা সত্ৰ	(১২) কমললোচন ঠকবিয়াল সত্ৰ

* এইজন বৰ ঠাকুৰ সৰু ঠাকুৰ দুইজনৰ আজ্ঞা পোৱা

"চুভাপৰিযাৰ বাপু জানিবা কানাই ॥"
"আবোঅন পৰ্মানন্দ জানাঠাকুৰীযা ॥"

"শালমৰীযাৰ জানা নানতকৃষ্ণাই"
"বৰ সনাতন নাম বেলশিৰিযাৰ ॥"

বাঁহী ৬ষ্ঠ বছৰ ৩৭৮ পৃষ্ঠা

ভব্ৰানীপুৰীয়া গোপাল আতা

- (১) ৰামচৰণ(ব্ৰাহ্মণ) খৰুৱামোচৰা বা খোঁৱামোচৰা। হাবুঙৰ
- (২) শ্ৰীৰাম আইঁতগুৰি, কৰতিপাৰ। সনাতন-দিহিং।
- (৩) বৰযদুমণি বাঁহবাৰী,
- (৪) সৰুযদুমণি গজলা বা সৌকাজান।
- (৫) পুৰুষোত্তম কাঠপাৰ বা কাষ্ঠপাৰ।
- (৬) সনাতন নগৰীয়া বা নঘৰীয়া।
- (৭) মুৰাৰি চৰাইবাহী
- (৮) অনিৰুদ্ধ মোৰামৰা বা মায়ামৰা
- (৯) নাৰায়ণ, দহঘৰীয়া বা নাহৰখটীয়া, হালখিআনি দিনজয়, পুৰণিমাটি।

(১০) পৰমানন্দ। (১১) ৰামচৰণ, ইকৰাজান। (১২) উজনীয়া পূৰ্ণানন্দ।

(১৩) কোনোৱে কয়—দলৈৰ-পো-সনাতন। কৃষ্ণআতা। এজাপুৰীয়া সত্ৰ।

ভব্ৰানীপুৰীয়া গোপাল আতাৰ পুত্ৰ কমললোচন

কমললোচনৰ পুত্ৰ—

- (১) যাদৱানন্দ ডৌকাচাপৰি সত্ৰ।
- (২) মাধৱানন্দ আমগুৰি সত্ৰ।
- (৩) দৈৱকীনন্দ কলাকটা সত্ৰ।
- (৪) স্বৰূপানন্দ ধোপাবৰ।
- (৫) ৰমানন্দ নাচনিপাৰ, হেমাৰবাৰী।

শ্ৰীশ্ৰীবংশীগোপালদেৱৰপৰা ৰটা সত্ৰ

- মিশ্ৰদেৱ — কুৰুৱাবাহী সত্ৰ।
  - (১) ৰামচন্দ্ৰ — কুৰুৱাবাহী।
  - (২) কৃষ্ণচন্দ্ৰ — ডিফলু সত্ৰ।
- জয়হৰিদেৱ (লক্ষ্মীকান্তদেৱ)। — গৰমূৰ সত্ৰ।
- নিৰঞ্জনদেৱ বা নিৰঞ্জন পাঠক, — আউনীআটী সত্ৰ।
- লক্ষ্মীদেৱ — দেৱৰাপাৰ।
- অৰ্জ্জুনদেৱ — ন-চাপৰি।
- গতিকান্ত — শ্ৰীৰণী সত্ৰ।
- হৰি — পৰপুখুৰীয়া।
- দামোদৰ — জখলাবন্ধা।

সৰু বাৰজনীয়া

শ্ৰীশঙ্কৰদেৱৰ পৌত্ৰ চতুৰ্ভুজ ঠাকুৰৰ আজ্ঞাপৰ।

- (১) কামদেৱ বনগাওঁ সত্ৰ
- (২) জয়কৃষ্ণ খেৰকটীয়া
- (৩) জয়কানাই গোভিৰ সত্ৰ
- (৪) গোপীনাথ কাৰৈমাৰি সত্ৰ
- (৫) মুকুন্দ হালাধিআটী
- (৬) ৰত্নাকৰ শলগুৰি সত্ৰ
- (৭) গোবিন্দ (কায়স্থ) বিহামপুৰ সত্ৰ
- (৮) ৰামভদ্ৰ (ব্ৰাহ্মণ) নাচনিপাৰ
- (৯) বিষ্ণুদেৱ (ব্ৰাহ্মণ) ভদ্দূলাই সত্ৰ
- (১০) কানাই (ব্ৰাহ্মণ) চুণ্ৱাপাৰ সত্ৰ
- (১১) কানু উজনীয়া
- (১২) সনাতন বেলশিৰীয়া সত্ৰ

সাচিপতীয়া পুথি এখনৰপৰা টোকা

"শ্ৰীশঙ্কৰ লগে ব্ৰাহ্মণ ভকত। পৰম আনন্দে কথা শুনা সমাজত ॥ প্ৰথমে দামোদৰ গোপাল বলোৰাম। পৰমানন্দ ভাগৱত ভটাচাৰ্য্য নাম ॥ কবি কণ্ঠ বিভূষণ গুৰু গুৰু ৰাম। সদশ্য পৰক্ৰা (?) অনন্ত কন্দলি জাৰ নাম ॥ কলাপ কেশৱি হৰিমিশ্ৰ ৰত্নাকৰ। শ্ৰীধৰ কন্দলি হৰিমিশ্ৰ হৰি বড় ॥ ৰঘুনাথ গোপিনাথ হৰি কৰ্ণপৰ। জয়দেব বংশীবদন দাস সুৰ ॥ ভাগৱত মিশ্ৰ জয়হৰি নিৰঞ্জন। বনমালী গোপীনাথ মদন মন ॥ শ্ৰীধৰ বিষ্ণু ৰাত্ৰা পুৰি ভাগৱত। পদ্মপাণি চতুৰ্ভজ জগন্নাথ সন্ত ॥ হৰিগুৰু চিৰিহৰি মাধৱচৰণ। ৰমানন্দ তুলসীদাস বিচিত্ৰানন্দন ॥ মুৰাৰি-দাস নাৰায়ণ কমললোচন। সিৱানন্দ সতানন্দ গোবিন্দ ৰাম ॥ মাধৱক মুখ্য কবি আচে ভক্ত জত। তাসম্বাৰ নাম আবে শুনিও সমস্ত ॥ হৰিদাস ঠাকুৰক আদি ভক্তগণ। হৰিগুণ নাম কৰা শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন ॥ কমলাকান্ত হৰি বনমালি ৰাম। গোবিন্দ কেশৱ বলোভদ্ৰ আৰু নাম ॥ পৰমানন্দ গোবৰ্দ্ধন মহাকলি হৰি। জদুমণি জগজীৱ কবিন্দ্ৰ কেশৰি ॥ জয়ন্তি মাধৱ হৰি বলভ শ্ৰীৰাম। মকুন্দ গোপাল মাধৱ জাটিৰাম ॥ সিৱানন্দ সতানন্দ মথুৰা জয়ানন্দ। অভয় চৰণ জদুমণি সদানন্দ। সন্ত বিভু ৰঘুনাথ মৰাৰি মাধৱ। ৰঘুপতি ৰঘুনাথ জয়ন্তা জাদৱ ॥ ৰাম কামদেৱ ভক্তদাস জগৱতি। পৰিক্ষিত পঞ্চানন সিৱ চিৰিপতি ॥ শ্ৰীৰামচৰণ বনমালি জনাৰ্দ্দন। অনন্ত লক্ষণ বিভু লক্ষ্মীনাৰায়ণ ॥ ৰামকৃষ্ণ ৰামহৰি গোবিন্দ কেসৱ। মথুৰা ৰাবা হৰি মকুন্দ যাদৱ ॥ জয়ৰাম জয়বিষ্ণু জৱন গোপাল। কৃষ্ণই হৰিচৰণ ৰাতুল দায়াল ॥ স্যামধন ৰামধন হৰিধন কাম। গোপাল চৰণ আৰো মন্তদ্যি স্যাম (?) ॥ জগত মোহনি যদুৰব জগধৰ। ভৱানন্দ চাৰুভদ্ৰ গতি শৰধৰ ॥ সদানন্দ জয়ানন্দ হৃদয় আনন্দ। নিত্যানন্দ জয়ানন্দ সত্য সৰ্ব্বানন্দ ॥ কামেশ্বৰ কানুৰাম সুৰ বিশ্বম্ভৰ। হৰিগতি ৰামগতি সম্ভু মাধৱৰ ॥ গদাধৰ চক্ৰপা.ণ পদ্মপাণি ৰাম। ৰাসুদেৱ অনিৰুদ্ধ তুলাধৰ কাম ॥ সন্তভূষণ জনাৰ্দ্দন পদ্মপাণি। নাৰায়ণ হৰি-ৰামভক ভাং জানি ॥ পাগল গদা ৰামন গোপাল। গৌৰাঙ্গ জাদৱ

ৰামৰাই কৃপাল ॥ এই সাত কুৰি ভক্ত গাই থাকে নাম। শঙ্কৰক আবৰিয়া থাকে অবিশ্ৰাম ॥ এসৱাৰ পদৰেণু অৱিলাস মনে। একেবাৰে প্ৰণামোহো সবাৰ চৰণে ॥”

“ভকতৰ বান্ধৱ মাধৱদেৱ হৰি। কুসুমৰ ঘৰে আসি অৱতাৰ ধৰি ॥ সংসাৰি লোকক কৃপা কৰিলা অপাৰ। কৃষ্ণে সমে নাম ধৰ্ম্ম কৰিলা প্ৰচাৰ ॥ হেনয় গুৰুৰ দুই অভয় চৰণ। কায় বাক্যে মনে তাত পশিলো শৰণ ॥ অনাদি জনমে জাক কৰ্ণে নুশুনিলো। হেনয় দুৰ্লভ বস্তু হাততে লভিলো ॥ গুৰুৰো পৰম গুৰু দেৱতাৰো দেৱ। তোমাৰ চৰণে লক্ষ কোটী বাৰ সেৱ ॥ দামোদৰ দাসৰো দাসৰো তাৰ দাস। ৰাম ৰাম ঘুসিও—॥”*

---

* পুৰণি জীৰ্ণ সাঁচীপতীয়া সৰু পুথি এখন আমি আমাৰ শ্ৰদ্ধাস্পদ সুহৃদ শ্ৰীযুক্ত হেমচন্দ্ৰ গোস্বামী ই, এ, চি, ডাঙৰীয়াৰপৰা পাইছিলোঁ। সেই পুথিখন দামোদৰীয়া ভক্ত এজনৰ দ্বাৰাই যে ৰচিত সেই কথা এই টোকাৰে দ্বিতীয় ভোখৰ পঢ়িলেই বুজিব পাৰি। —গ্ৰন্থকাৰ।

মহাপুৰুষীয়া সম্প্ৰদায়ৰ ধৰ্ম্মমত

মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে জড় মূৰ্ত্তিত ঈশ্বৰ বুদ্ধি কৰি উপাসনা কৰাৰ বিৰুদ্ধে শিক্ষা দিছিল। "তীৰ্থ বুলি কৰে জলত শুদ্ধি, প্ৰতিমাত কৰে দেৱতা বুদ্ধি, বৈষ্ণৱত নাই ইসব মতি, গৰুতো অধম, কৃষ্ণ বদতি।" কোনোৱে কিন্তু কীৰ্ত্তনৰ ধ্যান বৰ্ণন অধ্যায় আৰু শঙ্কৰে বৰদোৱাত থাকোঁতে জগন্নাথ দেৱৰ প্ৰতিমা সজোৱা কথাৰ দ্বাৰাই শঙ্কৰে যে পৌত্তলিকতা শিক্ষা দিছিল এনে প্ৰমাণ কৰিব খোজে।

শঙ্কৰৰ ধ্যান বৰ্ণনত যি ধ্যানৰ কথা আছে সি মানস ধ্যান। ঈশ্বৰ চিন্তাৰ কাৰণে প্ৰথম অৱস্থাত মানুহে এটি ৰূপ চিন্তা বা ধ্যান কৰিব লাগে, নহলে চিত্ত স্থিৰ নহয়, কোনো ধাৰণা হব নোৱাৰে। সেই দেখিহে তেওঁ "মখে বোলাঁ ৰাম, হৃদয়ে ধৰঁা ৰূপ" এনে কথা শিকাইছিল। অজ্ঞান লোকবিলাকক ব্ৰহ্মজ্ঞান শিক্ষা দিবৰ নিমিত্তে শাস্ত্ৰকৰ্ত্তাবিলাকে ব্ৰহ্মৰ ৰূপ কল্পনা কৰিছিল।

> "চিন্ময়স্যাদ্বিতীয়স্য নিষ্ফলস্যাশৰীৰিণঃ।
> উপাসকানাং কাৰ্য্যাৰ্থং ব্ৰহ্মণোঽৰূপ কল্পনা ॥"

উপাসকবিলাকৰ সাধনাৰ সাহায্যাৰ্থে শৰীৰহীন, উপাধিশূন্য অদ্বিতীয় জ্ঞানৰূপ পৰমেশ্বৰৰ ৰূপ কল্পনা কৰা হৈছে। এয়ে সাকাৰ উপাসনাৰ মূল। শঙ্কৰৰ উদ্দেশ্য আছিল অজ্ঞবিলাকক ব্ৰহ্মজ্ঞান শিক্ষা দিয়া। বাস্তবিক ঈশ্বৰ সাধনাৰ পথত আগবঢ়া লোকৰ প্ৰথম অৱস্থাত হে এনে উপাসনা আৱশ্যকীয়। যি এই পথত ভালকৈ আগুৱাব পাৰিছে তেওঁৰ এনে প্ৰকাৰ অৱলম্বন নহলেও হব পাৰে। মলয় বতাহ এনেই বলি থাকিলে তালবৃন্তৰ আৱশ্যক কি? নাম উচ্চাৰণ কৰোঁতে কৰোঁতে প্ৰথমে নামত ৰুচি পাছত নামত আসক্তি আৰু শেহত নামত আনন্দ জন্মে। তেতিয়া নাম উচ্চাৰণ বা শ্ৰৱণ মাত্ৰেই ভক্ত আনন্দত পৰিপ্লুত হয়। গৰথীয়া লৰাই ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণৰ নাম গোৱা শুনি আনন্দত শঙ্কৰৰ চকুৰ লোতক বাগৰি পৰিছিল। সেই প্ৰকাৰে ঈশ্বৰক চিন্তা কৰি যি সাধক হব পাৰিছে তেওঁৰ সামান্য কথাতে ব্ৰহ্মস্ফূৰ্ত্তি হয়। এটি কম বয়সীয়া ইংৰাজ লৰাই দেৱালত

আউজি ত্ৰিভঙ্গভাৱে থিয় হৈ থকা দেখি মহাত্মা ৰামকৃষ্ণ পৰমহংসৰ সমাধি অৱস্থা হৈছিল। ত্ৰিভঙ্গ ৰূপ দেখিয়েই তেওঁৰ ব্ৰহ্মস্ফূৰ্ত্তি হল। কিন্তু beginner-অৰ এনে অৱস্থা হব নোৱাৰে। 'াত্তিকে ঈশ্বৰৰ কল্পিত ৰূপৰ মানস-ধ্যান আৱশ্যক। কিন্তু ঈশ্বৰ-বুদ্ধি কৰি মাটি বা শিলৰ প্ৰতিমাক পজা আদি কৰা গৰু সদৃশ মূৰ্খৰ কাম।

"আপ্সুদেবা মনুষ্যাণাং দিবি দেবা মনিষিণাং
কাষ্ঠলোষ্ট্ৰেস্থ মূৰ্খাণাং মুক্তিস্যাত্মনি দেবতা।"

মাধৱদেৱে লিখিছে,—"অব্যক্ত ঈশ্বৰ হৰি, কি মতে পূজিবা তাঙ্ক, ব্যপকত কিবা বিসৰ্জ্জন। এতাৱন্ত মূৰ্ত্তিশূন্য কোন মতে চিন্তিবাহা, ৰাম বুলি শুদ্ধ কৰা মন॥" ইয়াকে দেখিও বহুতে ভাবে যে শঙ্কৰে সাকাৰ উপাসনাৰ আৰু মাধৱে নিৰাকাৰ ঈশ্বৰৰ সাধনাৰ শিক্ষা দিছিল। বাস্তৱিক ঈশ্বৰ যে নিৰ্গুণ, নিৰাকাৰ নিৰ্ব্বিকাৰ, চৈতন্যস্বৰূপ এই কথা দুয়ো কৈছে। কেৱল ভক্তৰ নিমিত্তে হে তেওঁ সাকাৰ আৰু সগুণ। নহলে অল্পবুদ্ধিৰ মানুহে কেনেকৈ নিৰাকাৰ নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মৰ ধাৰণা কৰিব। সেইদেখি লোকে মানবীয় উত্তম গুণবিলাকৰ উৎকৰ্ষ ব্ৰহ্মত আৰোপিত কৰি তেওঁক সগুণ ঈশ্বৰ ভাবে আৰাধনা কৰে। সগুণ ঈশ্বৰৰ আৰাধনা কৰোঁতে কৰোঁতে জ্ঞানোন্নতি হলে শেহত নিৰ্গুণ ঈশ্বৰৰ সাধনাত ধৰিব পাৰি। ওপৰত তুলি দিয়া ঘোষাৰ পদ কেফাকিৰ আগতে লিখিছে, "একান্ত ভকতসৱে, নিৰ্গুণ কৃষ্ণৰ গুণ, গাৱে সদা বসিয়া যথাত। বৈকুণ্ঠকো পৰিহৰি, যোগীৰ হৃদয় এৰি, থাকে হৰি সাক্ষাতে তথাত"। আকৌ ঘোষাৰ এঠাইত আছে, 'নিৰ্গুণ কৃষ্ণৰ, গুণক প্ৰকাশ, কৰিলা শ্ৰীশঙ্কৰে।" নিৰ্গুণৰ গুণ বাস্তৱিক Paradox. ইয়াৰ অৰ্থ এই যে নিৰ্গুণ ঈশ্বৰকে ভক্তসকলে সগুণ ভাৱে আৰাধনা কৰে। সগুণ ঈশ্বৰৰ হে সাকাৰ উপাসনা অৰ্চ্চনা আদি বোলা যায়। নিৰ্গুণ নিৰাকাৰ ব্ৰহ্মৰ সাধনাৰ প্ৰকৃততে কোনো নাম হব নোৱাৰে; কাৰণ শব্দ বা নাম মাত্ৰেই গুণবাচক। তথাপি যিমান দূৰ ব্যক্ত কৰিব পৰা যায় ভাষাত ইয়াক যোগ বোলা হৈছে অৰ্থাৎ পৰমাত্মাৰ লগত জীবাত্মাৰ মিলন।

এতেকে ঈশ্বৰ নিৰাকাৰ আৰু সাকাৰ। কিন্তু আকাৰ বুজিলে আমি যি বুজোঁ তেওঁ তাৰ অতীত। তেওঁৰ কোনো জড় স্থূল কিম্বা সূক্ষ্মপৰমাণু-

বিশিষ্ট ৰূপ নাই আৰু হব নোৱাৰে। মাধৱদেৱে লিখিছে "যতেক প্ৰাকৃত্ত আকাৰ বৰ্জ্জিত, ভৈলন্ত যিহেতু হৰি। সেই হেতুতেসে, নিৰাকাৰ নাম, আছন্ত ঈশ্বৰে ধৰি ॥" কিন্তু নিৰাকাৰ বুলি তেওঁ একেবাৰে শূন্য নহয়। শাস্ত্ৰমতে তেওঁৰ ৰূপ আছে যাক ভক্তসকলে দৰ্শন কৰিব পাৰে। সেই ৰূপ নিত্যৰূপ, সেই ৰূপেই সৎচিৎ আনন্দৰূপ। সেইৰূপ ভাষাত ব্যক্ত কৰিব পৰা নাযায়। চৰ্ম্ম-চকুৰে তাৰ দৰ্শন হব নোৱাৰে। অন্তৰ তন্ময় হলে, ভক্তি-চকু মেল খালে হে সেই নিত্যৰূপ দৰ্শন কৰা যায়। এনে দৰ্শন লাভ কৰা সৌভাগ্যশালী সিদ্ধ পুৰুষৰ হে হব পাৰে:—

"শৃণ্বন্ত বিশ্বেঽমৃতস্য পুত্ৰা আ যে ধামানি দিব্যানিতস্থু:
বেদাহমেতং পুৰুষং মহান্তমাদিত্যবৰ্ণং তমস: পৰস্তাৎ ॥"

হে দিব্যধামবাসী অমৃতৰ পুত্ৰসকল! তোমালোকে শুনা। মই সেই তিমিৰাতীত জ্যোতিৰ্ম্ময় মহান্ পুৰুষক জানিছোঁ।

কিন্তু ভক্তৰ জ্ঞানৰ উন্নতি হৈ যেতিয়া তত্ত্বজ্ঞান পৰিস্ফূত হয় তেতিয়া আৰু ৰূপ দেখা নাযায়। তেতিয়া অখণ্ড সচ্চিদানন্দ ব্ৰহ্মক উপলব্ধি হয়। ইয়াৰ উপমা যেনে সচ্চিদানন্দ অপাৰ সাগৰ, তাৰ আকাৰ আয়তনৰ কোনো ধাৰণা নহয়। মাজে মাজে ভক্তিৰূপ হিমৰ দ্বাৰা সি বৰফ হৈ আকাৰ ধাৰণ কৰিছে। জ্ঞানসূৰ্য্য উদয় হোৱাৰ পাছত বৰফ গলি যায়, তেতিয়া আকৌ অপাৰ সমুদ্ৰ। "জ্ঞান প্ৰসাদেন বিশুদ্ধ সত্ত্ব স্ততস্ত তং পশ্যতে নিষ্কলং ধ্যায়মান:" জ্ঞানৰ প্ৰসাদত শুদ্ধচিত্ত লোকবিলাকে ধ্যানযুক্ত হৈ নিৰবয়ৱ ব্ৰহ্মক উপলব্ধি কৰে। এই অৱস্থা কাৰো হলে "কৰতলন্যস্ত আনলকবৎ" আৰু কোনো সংশয় নেথাকে। "ভিদ্যতে হৃদয়গ্ৰন্থি শ্চিদ্যন্তে সৰ্ব্ব সংশয়া:"

শঙ্কৰদেৱে আৰু মাধৱদেৱে অনাৱশ্যক হোম, যাগ, পূজা, আদি কৰ্ম্ম এৰি ভক্তিকে একান্তমনে ধৰিবলৈ শিকাইছিল আৰু সেই উদ্দেশ্যেতে হে ওপৰত উদ্ধৃত কৰা ঘোষাৰ পদ কেফাকি লিখা হৈছিল। তাৰ ঠিক পাছৰ পদৰপৰা ইয়াক ভালকৈ বুজা যায়,—"কৰ্ম্মত বিশ্বাস যাৰ, হিয়াতে থাকন্তে হৰি, অতিশয় দূৰ হোন্ত তাৰ।" শঙ্কৰৰ একাদশ স্কন্ধত আছে, যাৰ যেন মতি কৰে বেদক ব্যাখ্যান। নিজ ধৰ্ম্ম ভকতিক ত্যজি বুজে আন ॥ কেহো বোলে বেদে কৰে যজ্ঞ ব্ৰতদান। কতো বোলে ক্ষুদ্ৰ দেৱ

পূজা তীৰ্থ স্নান ।। কেহো বোলে বেদে কহে জ্ঞানাতে সে গতি । শুণৰ ইচ্ছাই বুজে যাৰ যেনে মতি ।। * * * নছাৰে কৰ্ম্মৰ শোক দুঃখ প্ৰতি দিনে । জ্ঞানতো নাহিক গতি ভকতি বিহনে ।। * * তপ জপ সন্যাস পৰম মহাদানে । নপাৱে আমাক সখি যোগ মহাজ্ঞানে ।। কেৱলে ভকতি একে মোক কৰে বশ্য ।" ইত্যাদি । দৰাচলত যি ভক্তি-মাৰ্গ আশ্ৰয় কৰে তেওঁৰ কৰ্ম্মত বিশ্বাস নাই । জৈমিনিৰ পূৰ্ব্বমীমাংসাৰ প্ৰবৃত্তি-ধৰ্ম্মৰ ক্ৰিয়া-কাণ্ডৰ শিক্ষা খণ্ডন কৰাৰ কাৰণেই ব্যাসদেৱৰ নিবৃত্তি ধৰ্ম্মৰ উত্তৰমীমাংসাৰ সৃষ্টি যেন অনুমান হয় । বেদান্তৰ শাৰিৰক ভাষ্যকাৰ পূজ্যপাদ শঙ্কৰাচাৰ্য্যই "অথতো ব্ৰহ্মজিজ্ঞাসা" এই আদি সূত্ৰৰ টীকা কৰোঁতে কৈছে যে চিত্ত-শুদ্ধি হে ব্ৰহ্মজিজ্ঞাসাৰ হেতু হব পাৰে । যজ্ঞ হোম আদি কৰ্ম্ম মীমাংসাৰ ক্ৰিয়া তেনে হেতু হব নোৱাৰে । সেইবিলাক বৰং ব্ৰহ্মজিজ্ঞাসাৰ বাধা হে হয় । বহুতে ব্ৰত কৰি বেদাদি অধ্যয়ন কৰে কিন্তু তথাপি ব্ৰহ্মজিজ্ঞাসু নহয । বহুতে নানা প্ৰাকৃতিক তত্ব বিষয়ৰ জ্ঞান লাভ কৰিব পাৰিছে কিন্তু ব্ৰহ্মতত্ত্ব জানিব নোৱাৰে । বহুতে স্মৃতি তৰ্ক দৰ্শন আদিত পাৰ্গত হৈছে কিন্তু ব্ৰহ্মজ্ঞান লাভ কৰিব পৰা নাই । বহুতে নিত্য গঙ্গাস্নান, জপ, তৰ্পণ, দান, দেৱকাৰ্য্য, পিতৃকাৰ্য্য আদি কৰিব লাগিছে কিন্তু তেওঁলোকৰো ব্ৰহ্মজ্ঞানৰ উদয় হোৱা নাই । বেদান্ত-বাদীৰ মতে ধৰ্ম্ম ক্ৰিয়া আদিৰ দ্বাৰাই যি চিত্তপ্ৰসন্নতা হয় সেয়ে মাত্ৰ তাৰ ফল আৰু জানিত বা অজানিত ভাবে এই ফল প্ৰত্যাশা কৰিয়েই কৰ্ম্ম সাধাৰণত কৰা হয়, সেই বাবে এনে সকাম কৰ্ম্ম ব্ৰহ্মজিজ্ঞাসাৰ অনুকুল নহৈ বৰং প্ৰতিকুল হয় । কৰ্ম্ম নিকাম ভাবে কৰিব নোৱাৰিলে চিত্তশুদ্ধি নহয় ; অথচ চিত্তশুদ্ধি হলে হে তত্ত্বজ্ঞান হয় আৰু তত্ত্বজ্ঞান হলেহে মুক্তি হয়, শ্ৰৌত বা স্মাৰ্ত্ত কৰ্ম্মৰ সহায়ত নহয়, এই কথা বেদান্তবাদীসকলে ডটাই ডটাই কৈছে । বেদান্তৰ ব্যাখ্যাকাৰ অদ্বৈতবাদী শঙ্কৰাচাৰ্য্য আৰু বিশিষ্টাদ্বৈতবাদী ৰামানুজ স্বামী উভয়ে এই কথাত মিলে । কিন্তু শঙ্কৰা-চাৰ্য্যই জ্ঞানমাৰ্গক, আৰু ৰামানুজে ভক্তিমাৰ্গক শ্ৰেষ্ঠ বুলিছে । জ্ঞানমাৰ্গৰ সোঽহং ভাৱত ভক্তিৰ স্থান নাই, সেইদেখি ভক্তিমাৰ্গ ভগৱান আত্মাতকৈ বিশেষ অৰ্থাৎ transcendental । এই ভাবেই সৰ্ব্বত্ৰ বৈষ্ণৱ সমাজত প্ৰবল ।

সংসাৰীৰ পক্ষে সোঽহং ভাব অসম্ভৱ আৰু অনুপযুক্ত । সংসাৰীয়ে কত খুন, কত জাল, কত চুৰ, কত পৰস্ত্ৰীহৰণ আদি ভয়ঙ্কৰ ভয়ঙ্কৰ পাপ

কৰিব লাগিছে। তেনে সংসাৰীয়ে যদি কয় "হে ঈশ্বৰ, তুমিয়ে মই, মইয়ে তুমি" তেনেহলে কেনে শুনায়? অবিদ্যাৰ নাশ হলে, দেহবুদ্ধি গলে, মানুহ জীৱন্মুক্ত হয়; কিন্তু দেহবুদ্ধি যায় কত? "মই" ভাব কেতিয়াও সংসাৰীৰ নাযায়। ৰামকৃষ্ণ পৰমহংসই সুন্দৰকৈ কৈছিল "আমি" গেলে ঘুচিবে জঞ্জাল কিন্তু 'আমি' তো যায়না, তবে থাক্ শালা 'দাস আমি' হয়ে।" অৰ্থাৎ যি পৰ্য্যন্ত দেহবুদ্ধি থাকে সেই পৰ্য্যন্ত সেব্য সেৱকৰ ভাবৰ ভক্তিয়েই সংসাৰী লোকৰ পক্ষে সহজ আৰু উপযুক্ত। এই দাস্য ভাবৰ ভক্তিয়েই মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্মৰ মূল শিক্ষা। এই দাস ভাবৰ প্ৰাৰ্থনা কেনে সুন্দৰ ঘোষাৰপৰা দেখক:—

"সহস্ৰ সহস্ৰ আতি অপৰাধ দিনৰাতি
কৰোঁ মই মহামূঢ় জন।
আমি প্ৰভু তযু দাস আকে জানি জগবাস
ৰাখিওক শ্ৰীমধুসূদন॥
ধৰ্ম্মক জানাহোঁ মই তথাপি প্ৰবৃত্তি নাই
অধৰ্ম্মতো নিবৃত্তি নহয়।
হৃদিস্থিত হয়া তমি যেনে কৰোঁৱাহাঁ স্বামী
হৃষিকেশ কৰিবোঁ তেনয়॥
নজানোহোঁ আবাহন নজানোহোঁ বিসৰ্জ্জন
পূজামাত্ৰ নাজানো কিঞ্চিৎ।
এতেকে পৰমেশ্বৰ দাস ভৈলোঁ চৰণৰ
মোৰ গতি সাধিবে উচিত॥"

মুছলমানে মছজিদপৰা, খৃষ্টান পাদুৰীয়ে পুল্‌পিটৰপৰা, ব্ৰাহ্ম আচাৰ্য্যই বেদীৰপৰা অবাধে এই প্ৰাৰ্থনা কৰিব পাৰে। কাৰণ এই ভাবৰ ঈশ্বৰ ভক্তিয়েই বিশ্বজনীন universal religion.

ভক্তিতেই চিত্ত শুদ্ধি হয়, জ্ঞান উদয় হয়। একাদশ স্কন্দত শ্ৰীকৃষ্ণই উদ্ধৱক কৈছে "জ্ঞানে গতি কৰে বেদ, নয়ো তাৰ পৰিচেছদ, আছে জ্ঞান ভকতিৰ মাজে।" নাৰদ, সনক, সনন্দ, সনাতন, সনৎকুমাৰ প্ৰভৃতি ঋষি-সকলে জ্ঞানী হৈও ভক্তি-পথ হে দেখুৱাই গৈছে। এওঁলোক "মুক্তিতো নিস্পৃহ" আছিল অৰ্থাৎ তত্ত্বজ্ঞান লাভ কৰি নিৰাকাৰ নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মক

উপলব্ধি কৰিও আকৌ সগুণ ঈশ্বৰৰ ভক্তিকে শ্ৰেষ্ঠ বুলি মানিছিল। যীশু-খৃষ্ট, কবিৰ, নানক, চৈতন্য, ৰামানন্দ, শঙ্কৰদেৱ প্ৰভৃতি মহাত্মাসকলে ব্ৰহ্মজ্ঞান লাভ কৰিও লোকহিতাৰ্থে ভক্তি-পথকে প্ৰবৰ্ত্তন কৰি গৈছে। এয়ে প্ৰকৃত সনাতন ধৰ্ম্ম পথ। বেদান্তৰ সাৰ, ভক্তি প্ৰবৰ্ত্তক অমূল্য গ্ৰন্থ ভাগৱত আৰু গীতা এই ধৰ্ম্মৰ ভিত্তি স্বৰূপ। এই ধৰ্ম্মকে শিক্ষা দি অনাৱশ্যক ক্ৰিয়াদি পৰিত্যাগ কৰাই হৰিভক্তিত লোকক ৰত কৰাবলৈ পুৰুষাৰ্থ কৰাৰ বাবেই শঙ্কৰ, মাধৱ, দামোদৰ প্ৰভৃতিৰ বিৰুদ্ধে ৰজাৰ গুৰিত স্বাৰ্থপৰ লোকবিলাকে ভিন ভিন সময়ত গোচৰ কৰিছিল। এই মহাত্মাসকলে যেতিয়া ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ আৰম্ভ কৰে তেতিয়া লোকসমাজত ক্ৰিয়া-কাণ্ডৰ আধিপত্য খুব আছিল। এনে কি ক্ৰিয়াবিলাক ক্ৰমে ইতৰ লোকৰ ভিতৰত অনাচাৰত পৰিণত হৈছিলগৈ। অনাচাৰীবিলাকে তেওঁলোকৰ ধৰ্ম্মমত বৌদ্ধমত বুলি নিন্দা কৰিছিল। আৰ্য্য ঋষিবিলাকৰ কেবাযুগব্যাপী অনুশীলনৰ চৰম ফল, আৰ্য্য দৰ্শনৰ সাৰ বেদান্তাদি যি ধৰ্ম্মৰ ভিত্তি সেই ধৰ্ম্মমত শাস্ত্ৰবিৰুদ্ধ বৌদ্ধমত বুলি আজিকালিও কোনো লোকে কবলৈ সাহ কৰে, ইহে আচৰিত। প্ৰকৃত সনাতন ধৰ্ম্ম কি তাক নজনাৰ বাবেই লোকে এনে মন্তব্য প্ৰকাশ কৰে।

ভগৱানোক্ত বেদসকল আৰু তদন্তৰ্গত ব্ৰাহ্মণ, সংহিতা আৰু উপনিষদ-বিলাক, ঋষিপ্ৰণীত বেদান্তাদি ষড়দৰ্শন পূৰ্ব্বাপৰ এতিয়াও আছে। কোনো কালে সেইবিলাক লুপ্ত হোৱা নাছিল। * সেইবিলাক অধিকাৰভেদে ভিন্ন ভিন্ন লোকৰ উপযুক্ত ধৰ্ম্মশিক্ষা থকা স্বত্বেও দেশত অধৰ্ম্মৰ বিস্তাৰ কিয় হল? পৰিত্ৰাণ আৰু ধৰ্ম্ম সংস্থাপৰ অৰ্থে যুগে যুগে কিয় ভগৱানৰ অৱতাৰ আৱশ্যক হয়? বুদ্ধ, মহাবীৰ, নানকাদি মহাত্মাসকলে কি নিমিত্তে ভিন ভিন সময়ত আবিৰ্ভাৱ হৈ ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰিব লাগিছিল? ইয়াৰ কাৰণ এনে অনুমান হয় যে প্ৰাচীন কালত ইতৰ লোকবিলাকৰ প্ৰকৃত ধৰ্ম্ম শিক্ষাৰ্থে বিশেষ সুবন্দৱস্ত নাছিল। আৰ্য্য ঋষিসকলৰ সময়ত শূদ্ৰাদি

---

* অতি প্ৰাচীন কালত উপবেদ বা তন্ত্ৰ নামৰ বেদৰ আৰু এটি অঙ্গ থকা জনা যায়। সেইকালত নানা অলৌকিক বিজ্ঞান ৰহস্য আছিল। কোনো কোনোৱে বিশ্বাস কৰে যে বৰ্ত্তমান যুগত সেই শাস্ত্ৰৰ অধিকাৰীৰ অভাৱৰ নিমিত্তে ত্ৰিকালজ্ঞ ঋষিসকলে সেই-বিলাক লোকৰ অগম্য আশ্ৰমবিলাকত ৰাখিছে। বৰ্ত্তমান যিসকল শাস্ত্ৰ তন্ত্ৰ নামে পৰিচিত সেইবিলাক কস্মিনকালেও বেদৰ অন্তৰ্গত নাছিল।

ইতৰ লোকৰ গূঢ় দাৰ্শনিক ধৰ্ম্মতত্ত্বসকল ধাৰণা কৰিবৰ শক্তি নাছিল। সেইবাবে সিহঁত এক প্ৰকাৰ সনাতন ধৰ্ম্ম শিক্ষাৰ বহিৰ্ভূত আছিল। ঋষি-সকলৰ পৰৱৰ্ত্তী সময়ত চতুৰ্জাতিৰ স্থলত নানা জাতি হল। এক ব্ৰাহ্মণ শ্ৰেণীত বাজে আন সকলো জাতি এক প্ৰকাৰ খিচিৰি হৈ নানা জাতিৰ সৃষ্টি হল। এই সুযোগত বহুত ইতৰ শ্ৰেণীৰ লোকৰ উন্নতি হল, কিন্তু এই লোকসকলৰ আৰ্য্য ধৰ্ম্মৰ সাৰ গ্ৰন্থবিলাকত অধিকাৰ নাছিল। এই লোকবিলাকক কুলীন যাজক সম্প্ৰদায়ে যি ধৰ্ম্ম বুজাই দিছিল তাত পৰে সিহঁতৰ আন ওখ ধৰ্ম্মভাব নাছিল। যাজক শ্ৰেণীৰ খুব প্ৰাধান্য বাঢ়িল। শেহত স্বাৰ্থলোভী যাজকবিলাকৰ শিক্ষাৰ ফলত ইতৰ শ্ৰেণীৰ লোকৰ মাজত দেৱতা উপদেৱতা আদিৰ নিৰৰ্থক পূজা আৰু নানা প্ৰকাৰ কুসংস্কাৰ প্ৰচলিত হল। হংস, পাৰাৱত, ছাগ, কূৰ্ম্ম, মহিষ ইত্যাদিৰ বলিদানৰ বিশেষ আড়ম্বৰ বাঢ়িল। এনে কি, ধৰ্ম্মৰ নাম কৰি নৰহত্যা পৰ্য্যন্ত কৰা হল। সৰহ দূৰলৈ নাযাওঁ, আমাৰ দেশৰ কামাখ্যা, কেঁচাইখাতী আদি ঠাইত গোসাঁনীৰ আগত নৰবলিও দিয়া হৈছিল। "ভোগী" বিলাকৰ বিৱৰণ পঢ়িলে শৰীৰ শিঁয়ৰি উঠে। এইবিলাক ক্ৰিয়া কাণ্ডৰ যাজক-বিলাকক উদ্দেশ্য কৰিয়েই শাস্ত্ৰত বোধ কৰোঁ কৈছে—

"নযোনিৰ্নাপি সংস্কাৰো ন শ্ৰুতং নচ সন্ততিঃ।
কাৰণানি দ্বিজত্বস্য বৃত্তমেৱ তু কাৰণম্ ॥"

ব্ৰাহ্মণ বংশত জন্ম, কিম্বা সংস্কাৰ, কিম্বা বেদ অধ্যয়নৰ দ্বাৰাই দ্বিজত্ব লাভ নহয়। ব্ৰাহ্মণৰ আচাৰৰ দ্বাৰাই হে ব্ৰাহ্মণত্ব হয়। বাস্তবিক এই অশিক্ষিত লোকবিলাকক অজ্ঞানতা আৰু কুসংস্কাৰৰ অন্ধকাৰ কূপত পেলাই থৈ নিজ স্বাৰ্থ উদ্ধাৰ কৰাই এক শ্ৰেণীৰ নীচমনা যাজকৰ যাই নীতি আছিল যেন বোধ হয়। এয়ে প্ৰাচীন হিন্দু সভ্যতাৰ গাৰ ভাঙৰ চেকা। হায়, এতিয়া নানা প্ৰকাৰ নিৰৰ্থক ব্যাখ্যা sophistries কৰিলেও সি চেকা মচিব নোৱাৰি।

বুদ্ধ, মহাবীৰ, কবিৰ, নানক প্ৰভৃতি মহাত্মাসকলৰ নিচিনাকৈ এই অজ্ঞ হীন জাতিৰ লোকবিলাকক যথাৰ্থ ধৰ্ম্মশিক্ষা দি সিহঁতক উদ্ধাৰ কৰিবৰ অৰ্থে হে শঙ্কৰে যাইকৈ চেষ্টা কৰিছিল। শঙ্কৰে বহলকৈ ভেটি পাতি অট্টালিকা সাজিবৰ দিহা কৰিছিল। মাধৱে সেই অট্টালিকাৰ ওপৰৰ ভাগ

সম্পূর্ণ কৰিছিল। মাধৱৰ ৰচনা আৰু শিকনি গভীৰ দাৰ্শনিক তত্ত্বমূলক। এই কাৰণে হে দুইৰো ৰচনাৰ অলপ তাৰতম্য দেখা যায়।

প্রকৃততে দুয়ো একে শিক্ষাকে দিছিল। শঙ্কৰ গৃহী আৰু মাধৱ সংসাৰ বিৰাগী আছিল। কিন্তু মাধৱে বৈৰাগ্য শিক্ষা দিয়া নাছিল। কিজানি সংসাৰী লোকে একেবাৰে বেদ-পথ এৰে এনে আশঙ্কা কৰি তেওঁ লিখিছে "অবিৰক্ত ভকতৰ বেদ লঙ্ঘিবাৰ দোষ, মানিবাহাঁ ইহাক নিশ্চয়। পৰম বিৰক্ত যিটো, কৃষ্ণৰ ভকত ভৈল, তাৰ একো নাহিকে নির্ণয়॥" সংসাৰী হলে বেদৰ বিহিত কৰ্ম্ম কৰে কিন্তু সেইসকল ভক্তি-অবিৰোধী কৰ্ম্ম হব লাগে। সেইদেখি তেওঁ লিখিছে "তাৱত কৃষ্ণৰ ভক্ত নৰে, ভক্তি অবিৰোধী কৰ্ম্ম কৰে, কৃষ্ণৰ কথাত ৰতি যাৱে নোপজয়। যেবে ভৈল কৃষ্ণ কথা ৰত, নিত্য নৈমিত্তিক আদি যত, কথাৰ বিৰোধী জানিয়া সবে ত্যজয়॥" নিষ্কাম ভাৱে কৰা কৰ্ম্ম হে এনে ভক্তি-অবিৰোধী কৰ্ম্ম হব পাৰে। মাধৱে বৈৰাগী হৈ যি শিক্ষা দিছিল শঙ্কৰে তেওঁৰ অমূল্য জীৱনৰ অমূল্য দৃষ্টান্তৰ দ্বাৰাই তাকে বুজাইছে; অর্থাৎ সংসাৰী হবা, কিন্তু অনাসক্ত ভাৱে এহাতে যেনেকৈ সংসাৰ ধৰা, আন হাতেৰে তেনেকৈ ভগৱানৰ পাদপদ্মত ধৰি থাকিবা। সংসাৰীৰ বিবেক আৱশ্যক। বিবেক কি ? নে ঈশ্বৰেই সত্য, জগতৰ আন সকলো বিষয় বস্তু অনিত্য, এই বুদ্ধি। এই জ্ঞানৰ বৰ্ম্ম পিন্ধি সংসাৰী হলে কোনো ভয় নাই। এৰাঁ গাখীৰ পানীত দিলে পানীৰে একেবাৰে মিহলি হৈ যায়। তেতিয়া পানীৰ-পৰা গাখীৰ উদ্ধাৰ কৰা অসম্ভৱ হয়। কিন্তু দুগ্ধৰ উৎকর্ষ সাধন কৰি যেতিয়া মাখন প্রস্তুত কৰা হয় তেতিয়া সেই মাখনক নিঃশঙ্কভাৱে পানীত ৰাখিব পাৰি। দুগ্ধৰ যেনেকৈ উৎকর্ষ কৰা যায় সেই প্রকাৰ চিত্তকো শুদ্ধ কৰা যায়। সংসাৰৰূপ জলত শুদ্ধ চিত্ত হৈ মাখনৰূপে অর্থাৎ নির্লিপ্ত ভাৱে থাকিব লাগে। এই চিত্তশুদ্ধিৰ একমাত্র উপায় সাধু-সঙ্গ আৰু ভক্তি সহকাৰে ঈশ্বৰৰ নাম গুণ কীৰ্ত্তন। এয়ে উভয় মহাপুৰুষৰ শিকনি।

জ্ঞানযোগ, কৰ্ম্মযোগ আৰু ভক্তিযোগ এই তিনটি পথৰ লক্ষ এক—ব্ৰহ্মপ্রাপ্তি। কলিত অন্নগত প্ৰাণ। কলিৰ লোকৰ পক্ষে জ্ঞানযোগ আৰু কৰ্ম্মযোগ কঠিন। দেহবুদ্ধি কোনো প্রকাৰে নাযায়, লোক মায়াত ডুব গৈ থাকে। জ্ঞানৰ দ্বাৰাই চিত্তশুদ্ধি হোৱা বৰ কঠিন গতিকে জ্ঞান-

যোগ এক প্ৰকাৰ অসম্ভৱ। লোকৰ অলপ আয়ুসৰ নিমিত্তে কৰ্ম্ম কৰোঁতে কৰোঁতে জীৱন যায়, কোনো কৰ্ম্ম অঙ্গপূৰ্ণ নহয়। হাজাৰ ভবা যায় নিষ্ক্ৰিয়ভাৱে কৰ্ম্ম কৰা গৈছে কিন্তু কামনা আহি পৰে। তেনে অৱস্থাত কৰ্ম্মই কেনেকৈ ভগৱান সিদ্ধিৰ বাবে সহায় কৰিব? বৰং তাৰ বিপৰীতে সংসাৰত আসক্তি হে বঢ়াই দিয়ে। সেইদেখি কলিত ভক্তিযোগ—নাৰদীয় ভক্তি, অৰ্থাৎ ভগৱানৰ নাম গুণ কীৰ্ত্তন। এয়ে সহজ পথ, এয়ে যুগধৰ্ম্ম। মাধৱদেৱে লিখিছে "হৰি গুণ কীৰ্ত্তন কলিৰ নিজ ধৰ্ম্ম। জানিবাহাঁ সমস্ত শাস্ত্ৰৰ তত্ত্ব মৰ্ম্ম ॥"

• বৰদোৱাত জগন্নাথ দেৱৰ প্ৰতিমা সজোৱাৰ উদ্দেশ্য চৰিত্ৰ পুথি মন দি পঢ়িলেই বোধকৰোঁ বুজা যায়। সেই সময়ৰ কিছু পূৰ্ব্বে ব্ৰাহ্মণবিলাকে শঙ্কৰৰ ভক্তসকলক যৎপৰোনাস্তি নিৰ্য্যাতন কৰাত শঙ্কৰেৰে সৈতে ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিতবিলাকৰ খুব বাদ প্ৰতিবাদ চলিছিল। সেই বাদত ব্ৰাহ্মণবিলাকে হে পৰাস্ত হৈছিল। কোবোলা বাঢৈৰ দ্বাৰাই প্ৰতিমা গঢ়াই প্ৰতিষ্ঠা কাৰ্য্যৰ নিমিত্তে ব্ৰাহ্মণসকলক নিমন্ত্ৰণ কৰাত প্ৰথমতে তেওঁলোকে নিমন্ত্ৰণ গ্ৰহণ নকৰিবলৈ আলচ পাতিছিল। কিন্তু চৰিত্ৰত লিখিছে যে সোণ ৰূপ আদি দান দক্ষিণাৰ বিশেষ আয়োজনৰ ভু পাই ব্ৰাহ্মণসকল আহিল। প্ৰতিষ্ঠা কাৰ্য্য আৰু দান দক্ষিণাদি দিয়া সমাধা হলত ব্ৰাহ্মণবিলাকক মাতি শঙ্কৰে সেই প্ৰতিমা পূজা কৰা সম্বন্ধে বিচাৰ আৰম্ভ কৰিলে। আলোচনাৰ পাছত এয়ে স্থিৰ হল আৰু পণ্ডিতবিলাকেও স্বীকাৰ কৰিবলৈ বাধ্য হল যে—

"যতেক মৃত্তিকাময় যত শিলাময়।
যত জলময় ইটো দেৱ তীৰ্থ হয় ॥
কিন্তু শুদ্ধি কৰে চিৰকাল সেৱি যেৱে।
দৰশন মাত্ৰে শুদ্ধ কৰে সাধু নৰে ॥
দেৱতা তীৰ্থতো হন্তে শুদ্ধ হোৱে নৰ।
সাধুএৰে দেৱে তীৰ্থে অনেক অন্তৰ ॥"

ইয়াৰ চুম্বক মৰ্ম্ম এয়ে যে ব্ৰাহ্মণবিলাকে বিসকল হৰিসেৱাৰত শুদ্ধচিত্ত সাধুক নিৰৰ্থক লাঞ্ছনা কৰিবলৈ কুণ্ঠিত নহৈছিল তেনে সাধু নৰ মাটি বা শিলৰ প্ৰতিমাতকৈও শ্ৰেষ্ঠ। শঙ্কৰে হৰি ভক্ত বিদ্বেষী ব্ৰাহ্মণবিলাকক এই শিক্ষা দিবৰ নিমিত্তে হে ৺জগন্নাথৰ প্ৰতিমা প্ৰতিষ্ঠা কৰাইছিল, এনে বুজা

যায়, পৌত্তলিকতা প্ৰচাৰ কৰিবৰ অৰ্থে নহয়। বৰদোৱাৰ বাহিৰে গাজলৌ ক্ষেত্ৰি, বৰপেটা, পাটবাউসী প্ৰভৃতি ঠাইত তেনে কোনো প্ৰতিমা স্থাপন কৰোৱা চৰিত্ৰবপৰা পোৱা নেযায়। সদীয়াৰপৰা গুৱালপাৰালৈকে আসামৰ গাঁৱে গাঁৱে নামঘৰ, কীৰ্ত্তন-ঘৰবিলাক আছে, সেইবিলাকত থাপনা আছে, শলাবস্তি আছে, কিন্তু কোনো মূৰ্ত্তি বা প্ৰতিমা নাথাকে। পৌত্তলিকতা বুলিলে প্ৰতিমাত পূজা বুজায়, অথচ পূজা সেৱা প্ৰভৃতি কৰ্ম্মযোগৰ অন্তৰ্গত। শঙ্কৰ-মাধৱ দুয়োজনে পাৰ্য্যমানে বৰ্ত্তমান যুগত এই কৰ্ম্মযোগৰে অসাৰতা দেখাই ভক্তিযোগৰ প্ৰাধান্য বুজাইছে, তেনে স্থলত এওঁলোকে পৌত্তলিকতা শিক্ষা দিছিল বুলি কোৱা যে নিতান্ত ভুল তাৰ কোনো সন্দেহ নাই। ঘোষাত আছে, "জ্ঞান কৰ্ম্ম বিনে, কেৱলে ভক্তিতে, পাৰয় সংসাৰ পাৰ। কেৱল ভকতি, পুৰুষক তাৰে, সহায় কাকো নচাৱে। জ্ঞান কৰ্ম্ম তাৱে, তাৰিতে নাপাৰে, ভকতি নপাৱে যাৱে ॥"

শঙ্কৰৰ প্ৰদৰ্শিত ধৰ্ম্মই সনাতন ধৰ্ম্ম। আজিকালি ভাৰতবৰ্ষময় সনাতন ধৰ্ম্মৰ বোল উঠিছে। এই ধৰ্ম্ম শিক্ষাৰ্থে হিন্দু বিশ্ববিদ্যালয় স্থাপন কৰাৰ কাৰণে দেশৰ চিন্তাশীল লোকবিলাকে যত্ন কৰিব লাগিছে আৰু সেই যত্ন যে সোনকালে ফলদায়ক হব তাৰ সন্দেহ নাই। সেয়ে হলে এই ধৰ্ম্ম ভাৰতীয় হিন্দুবিলাকৰ একমাত্ৰ ধৰ্ম্ম হব। তেতিয়া নানা পন্থ নানা আচাৰ গুচি ভাৰতবৰ্ষত আকৌ বিশুদ্ধ বৈদিক ধৰ্ম্ম বিস্তাৰ হব। জগদীশ্বৰৰ কৃপাত যেন সেই শুভদিন শীঘ্ৰে হয় এই প্ৰাৰ্থনা।

শঙ্কৰদেৱে অৱতাৰ মানিছিল, তেওঁ লীলা-বিগ্ৰহধাৰী শ্ৰীকৃষ্ণৰ উপাসনা শিক্ষা দিছিল, গতিকে তেওঁ বহু-ঈশ্বৰবাদী, আৰু পৌত্তলিক আছিল, এনে মন্তব্য প্ৰকাশ কৰা নিতান্ত ভুল। প্ৰকৃত সনাতন হিন্দধৰ্ম্মৰ মূলত একেশ্বৰ বাদ। এই ধৰ্ম্মত জড়োপাসনা নাই। দুৰ্ভাগ্যবশতঃ ইউৰোপীয়বিলাকৰ মত অনুসৰি আমাৰ দেশীয় কোনো কোনো শিক্ষিত লোকে হিন্দুবিলাকক বহু-ঈশ্বৰবাদী জড়োপাসক বা পৌত্তলিক বুলি নিন্দা কৰে। হিন্দুবিলাকে জানে যে সমুদায় জড় পদাৰ্থতে এক অনাদি অনন্ত পৰমেশ্বৰ অন্তৰ্য্যামী হৈ আছে, সেই অন্তৰ্য্যামী পুৰুষক হে উপাসনা কৰা হয়, জড় পদাৰ্থ অৱলম্বন মাত্ৰ। যেনে প্ৰকাৰেই হওক ঈশ্বৰত চিত্ত সমাধান কৰিব পাৰিলেই তেওঁৰ উপাসনা কৰা হয়। সেই নিমিত্তে প্ৰতিমোপাসনাও প্ৰকৃত নিৰাকাৰৰ হে

উপাসনা। নিৰাকাৰৰ ধাৰণা বা সাক্ষাৎ উপাসনা নহয় বাবে এনে উপায় অৱলম্বন কৰা হয়। ক্ষুদ্ৰমতি লৰাই বিস্তীৰ্ণ ভূমণ্ডলৰ বিষয় ধাৰণা কৰিব নোৱাৰে, সেই বাবে globe বা গোলকৰ সাহায্যত শিক্ষকে বুজাই দিয়ে। সাকাৰ উপাসনা নিন্দা কৰি যিসকলে নিৰ্গুণ নিৰাকাৰৰ উপাসনা কৰে তেওঁলোকেই দয়াময়, মঙ্গলময়, সৰ্ব্বশক্তিমান, ন্যায়বান প্ৰভৃতি বিশেষণ ব্ৰহ্মত প্ৰয়োগ কৰে। তেওঁলোকেও প্ৰাৰ্থনাৰ সময়ত নিৰাকাৰ ব্ৰহ্মৰ চৰণ-কমল, সিংহাসন, শান্তিময় ক্ৰোড় প্ৰভৃতিৰ উল্লেখ কৰে। ই তেওঁলোকৰ দোষ বুলিব নোৱাৰি, কাৰণ নিৰাকাৰ আৰু নিৰ্গুণৰ ধ্যান সাধাৰণৰ পক্ষে অসম্ভৱ বাবেই তেওঁলোক অজ্ঞাতভাৱে সাকাৰৰ চিন্তা কৰিবলৈ বাধ্য হয়। লোকৰ অধিকাৰভেদে ভিন্ন ভিন্ন প্ৰকাৰ উপাসনাৰ সৃষ্টি, কিন্তু সকলোৰে লক্ষ এক পৰমব্ৰহ্ম সাধনা।

"মায়া হ্যেষা ময়া সৃষ্টা যন্মাং পশ্যসি নাৰদ।
সৰ্ব্বভূতগুণৈৰ্মুক্তং মৈবং মাং দ্ৰষ্টু মৰ্হষি॥"

হে নাৰদ, তমি যে মোক দেখিছা ই মোৰ মায়াৰে ফলত, নহলে মই গুণাতীত, মোক নেদেখিলাহেঁতেন। লোকৰ উপকাৰৰ নিমিত্তেই ভগৱানে মায়িক শৰীৰ গ্ৰহণ কৰে, এই কথা গীতাত আছে। এই মায়িক শৰীৰেই তেওঁৰ লীলা। মাধৱদেৱে ঘোষাত লিখিছে যে কঠিন আত্মতত্ত্ব লোকে সহজে বুজিবৰ নিমিত্তেই ভগৱানৰ লীলাৰ মূল কাৰণ।

"পৰম দুৰ্ব্বোধ আত্মতত্ত্ব, তাৰ জ্ঞান অৰ্থে হৰি যত
লীলা অৱতাৰ ধৰা তুমি কৃপাময়।"

মায়িক শৰীৰ পৰিগ্ৰহ কৰিলে নিৰ্গুণ ঈশ্বৰ সগুণৰূপে অৱতীৰ্ণ হয়। সেই সগুণ ঈশ্বৰৰ প্ৰতি হে ভক্তিৰ উদ্ৰেক হয়, সেয়ে হলে হে আত্মতত্ত্ব জ্ঞান হব পাৰে। কেৱল শাস্ত্ৰ অধ্যয়ন, অনুশীলন বা চিন্তাৰ দ্বাৰাই যে তত্ত্বজ্ঞান হব পাৰে এনে বিশ্বাস একেবাৰে ভুল। ৰাশি ৰাশি শাস্ত্ৰ পঢ়িলেও প্ৰকৃত জ্ঞানী হব নোৱাৰি। শাস্ত্ৰজ্ঞান পাণ্ডিত্য নহয়, ব্ৰহ্মজ্ঞান হে পাণ্ডিত্য, বৃহদাৰণ্যক উপনিষদত এই কথা আছে। দৰাচলতে ভক্তি নহলে জ্ঞান আৰু জ্ঞান নহলে মুক্তি নহয়, এই কথা শঙ্কৰাচাৰ্য্য আদি কৰি জ্ঞান মাৰ্গৰ আচাৰ্য্যবিলাকেও স্বীকাৰ কৰে। "ভক্ত্যা মামভিজানাতি যাবান্ যশ্চাস্মি তত্ত্বতঃ।" বৈষ্ণৱ প্ৰধান পূজ্যপাদ শ্ৰীধৰ স্বামীয়ে কয়

যে ভক্তিয়েই মুক্তিৰ কাৰণ; জ্ঞান ভক্তিৰ ফল মাথোন। শঙ্কৰাচাৰ্য্য প্ৰভৃতিয়ে কিন্তু জ্ঞানকে হে মুক্তিৰ মুখ্য হেতু বুলি ধৰে। এই মাত্ৰ প্ৰভেদ। অপাৰগৰ পক্ষে হে ভক্তিমাৰ্গ শ্ৰেয়: এনে সিদ্ধান্ত ভুল তাৰ কোনো সন্দেহ নাই। ভক্তি থাকিলে হে উপনিষদ জ্ঞানৰ আবিৰ্ভাৱ হয়। কেৱল বুদ্ধিৰ পৰিচালনা কৰি কি ব্ৰহ্মলাভ কৰিব পাৰি? (১)

এতেকে দেখা গল যে মাধৱদেৱে লিখামতে লোকৰ তত্ত্বজ্ঞানৰ সাহায্যাৰ্থেই বাস্তৱিক ভগৱানৰ লীলা। এই লীলা অৱতাৰধাৰী ভগৱানৰ প্ৰতি-একান্ত নিষ্ঠ ভক্তিকেই শঙ্কৰ মাধৱ দুয়ো শিকাইছিল। সেই বাবে তেওঁ-লোকৰ কাকো বহু-ঈশ্বৰবাদী বুলি সিদ্ধান্ত কৰা নিতান্ত ভুল। উপনিষদৰ-পৰা একেশ্বৰবাদ ৰাজা ৰামমোহন ৰায়েও বুজাইছিল। "সদেৱ সোম্যেদমগ্ৰ আসিদেকমেবাদ্বিতীয়ম্" (ছান্দোগ্য)। এই উদ্ধৃত অংশৰ অৰ্থ একেশ্বৰ-বাদেই নহয়; ইয়াৰ বৈদান্তিক অৰ্থ বহুত গভীৰ। কেৱল যে পৰমেশ্বৰ এক এনে নহয়; এক ব্ৰহ্মৰ বাহিৰে সৎ আৰু একো নাই। ব্ৰহ্মই এক সৎ আৰু অদ্বিতীয়। ব্ৰহ্ম আৰু জীৱাত্মা এক, জগৎ মিথ্যা। ব্ৰহ্ম-বিদ্যা আৰু আত্মতত্ত্ব জ্ঞান একে; সেয়েহে মুক্তিৰ কাৰণ; কৰ্ম্ম কোনো কালে মুক্তিৰ কাৰণ নহয়। যি বাবে আত্মা আৰু ব্ৰহ্মৰ একত্ব বুজা নাযায় সেয়ে মায়া বা অবিদ্যা; তাৰে নিমিত্তে অসৎ জগতকো সৎ যেন বোধ হয়। বিদ্যালাভ হলে অৰ্থাৎ অবিদ্যা নাশ হলে বুজা যাব যে এক ব্ৰহ্মাই সত্য, আন সকলো মিথ্যা আৰু জীৱাত্মা আৰু ব্ৰহ্ম অভেদ। এজন পণ্ডিতে লিখি গৈছে:—

"শ্লোকাৰ্দ্ধেন প্ৰবক্ষামি যদুক্তং গ্ৰন্থ কোটিভি:।
ব্ৰহ্ম সত্যং জগন্মিথ্যা জীৱো ব্ৰহ্মৈব কেবলম্ ॥"

---

(১) "It is through the heart that the Lord is seen and not through the intellect. The intellect is only the street cleaner cleansing the path for us, a secondary worker, the Policeman; * * It is feeling that works, that moves with speed infinitely superior to that of electricity or anything else." —Vivekananda.

ভগৱানে নিজে কৈছে:—

"তেষাং সতত যুক্তানাং ভজতাং প্ৰীতি পূৰ্ব্বকম্ ॥
দদামি বুদ্ধি যোগং তং যেন মামুপযান্তি তে ॥"

"ভগৱন্ত ভক্তিযুক্ত, পুৰুষৰ আত্মবোধ, মাধৱৰ প্ৰসাদে মিলয়।
কৃষ্ণৰ কৃপাত ভেবে গুচয় সংসাৰ ভয়, এহি মানে গীতাৰ নিৰ্ণয় ॥"

—নাম ঘোষা

কোটি গ্ৰন্থৰ দ্বাৰাই যি বুজোৱা হৈছে তাক মই অৰ্দ্ধ শ্লোকৰ দ্বাৰাই কওঁ; অৰ্থাৎ ব্ৰহ্ম সত্য জগৎ মিথ্যা। জীবাত্মা আৰু ব্ৰহ্ম এক। গীতাত "অহমাত্মা গুড়াকেশ সৰ্ব্ব ভূতাশয়াস্থিত।" উপনিষদবিলাকতো এই কথাকে বিশেষৰূপে বুজোৱা হৈছে। বাস্তবিক এই monistic principle যে অধিক ভাগ উপনিষদৰ তাৎপৰ্য্য তাক সন্দেহ কৰাৰ কাৰণ খুব কমেই দেখা যায়। ভগবান শঙ্কৰাচাৰ্য্যই এই কথা স্পষ্টভাৱে কৈ গৈছে। ছান্দোগ্য উপনিষদত আৰুণিয়ে শ্বেতকেতুক উপদেশ দিছে "ঐতদাত্মামিদং সৰ্ব্ব তৎ সত্যং স আত্মা তত্ত্বমসি শ্বেতকেতো।' ইয়াতো সেই এক কথাকে কৈছে। "তত্ত্বমসি" অৰ্থাৎ "তুমি সেই আছাঁ," ইয়াৰ দ্বাৰাই জীৱাত্মা পৰমাত্মা এক ইয়াকে বুজোৱা হৈছে। এয়ে অদ্বৈতবাদ।

বৈষ্ণৱ আচাৰ্য্যবিলাকৰো অদ্বৈতবাদ, কিন্তু সেয়ে বিশিষ্ট প্ৰকাৰৰ; সেইদেখি এওঁলোকক বিশিষ্টাদ্বৈতবাদী বোলা হয়। ব্ৰহ্ম অনাদি অনন্ত, সৰ্ব্বজ্ঞ, সৰ্ব্বশক্তিৰ মূলাধাৰ। সূৰ্য্যৰ এক ৰশ্মিৰ নিচিনা জীৱাত্মাবিলাক ব্ৰহ্মৰ অংশ, কিন্তু সূৰ্য্য যেনেকৈ ৰশ্মিতকৈ অধিক সেই প্ৰকাৰ ব্ৰহ্ম জীৱাত্মাতকৈ অধিক। জীৱাত্মাসকল ব্ৰহ্মৰ দাস। (২)

এই ভাৱৰ নিমিত্তেই বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ আশ্ৰয় ভক্তিমাৰ্গ আৰু নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মৰ সগুণ ভাৱে আৰাধনা। জ্ঞান নহলে মুক্তি নহয়, অথচ ভক্তি নহলে জ্ঞান নহয়। সেই বাবেই গীতাত ভগৱানে সগুণোপাসকক শ্ৰেষ্ঠ বুলিছে। গীতা উপনিষদৰ সাৰ। "সৰ্ব্বোপনিষদো গাবো" আৰু "দুগ্ধং গীতামৃতং মহৎ।" প্ৰকৃততে ভক্তিয়েই যে মুক্তিৰ কাৰণ আৰু সেই নিমিত্তে সগুণো-

(২) "তোমাৰেসে অংশ আমি যত জীৱ জাক।
তোমাৰ মায়ায়ে প্ৰভু বান্ধিলে আমাক॥"
"তুমি সত্য ব্ৰহ্ম, তোমাতে প্ৰকাশে, জগত ইটো অনন্ত।
জগততে সদা তুমিও প্ৰকাশা, অন্তৰ্যামী ভগৱন্ত॥"
"তুমি আত্মা হেন জানিয়া তোমাক, চিত্তে ভজে যিটোজন।
ভুচ্ছ পুত্ৰ দাৰা, বিষয় ভোগত, নাই তাৰ প্ৰয়োজন॥"
"অনন্ত জগতখান, তোমাত উত্তৰ ভৈল, সত্ত হেন প্ৰকাশে সদায়।
কৰ্ম্মজড় মনুষ্যৰ, মন মগ্ন ভৈল তাতে, বেদৰ নুবুজে অভিপ্ৰায়॥
তোমাৰ অদ্বৈত ৰূপ, পৰম আনন্দ পদ, তাতে মোৰ মগ্ন হোক চিত্ত।
ভৈলছোঁ দাসৰো দাস, জানি আৰে নৰহৰি আমাক নেৰিবা কদাচিত॥"
—কীৰ্ত্তন।

পাসনা সকলোতকৈ প্ৰশস্ত এই কথা উপনিষদসম্মত। বৈষ্ণৱ সমাজত গীতাৰ শাঙ্কৰ ভাষ্যতকৈ শ্ৰীধৰ স্বামীৰ টীকা বেছি আদৰণীয়।

দেখা যায় যে দুই শ্ৰেণীৰ লোকে সগুণোপাসনা নকৰে। ইযাৰ এক শ্ৰেণী হৈছে মনুষ্য আকাৰে পশুবিলাক যাৰ কোনো ধৰ্ম্মজীৱন নাই। আন শ্ৰেণী হৈছে যিবিলাক জীৱন্মুক্ত পৰমহংস অৰ্থাৎ যিসকলে তত্ত্বজ্ঞান লাভ কৰি আত্মাত ঈশ্বৰক উপলব্ধি কৰিছে। যি ব্ৰহ্মলাভ কৰিছে তেওঁৰ আৰু কিহৰ নিমিত্তে চেষ্টাৰ আৱশ্যক? কিন্তু নাৰদাদি জীৱন্মুক্ত পুৰুষে মুক্তিকো ঠেলি পেলাই সগুণোপাসকৰ ভক্তিকে শ্ৰেষ্ঠ বুলি মানিছিল। এই বাবেহে এওঁলোকক "মুক্তিত নিস্পৃহ" বোলা হয়। মুক্তিৰ নিমিত্তে ভক্তিকো তেওঁলোকে সকাম ভক্তি যেন বিবেচনা কৰিছিল। "মুমুক্ষু ভকত-জনত 'কৰিও কেৱল ভক্ত গৰিষ্ঠ।" "মই নিজে অমৃত হোৱাতকৈ সদাই অমৃত আস্বাদন কৰি থাকিম" এওঁলোকৰ এই ভাব আছিল। মিষ্টান্ন লোকে খাবলৈ বিচাৰে, কোনোৱে মিষ্টান্ন নিজে হবলৈ ইচ্ছা নকৰে। এই নিমিত্তেই প্ৰকৃত ভক্তসকলে জ্ঞানমাৰ্গৰ, সোঽহং ভাৱ ভাল নেপায় তেওঁলোকে জ্ঞানকো তুচ্ছ যেন দেখে। (৩)

পূৰ্ব্বেই কোৱা হৈছে যে বৈষ্ণৱ আচাৰ্য্যবিলাক ঠিক অদ্বৈতবাদী নহলেও শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ মত তেওঁলোকে ঠেলিব পৰা নাই। বুৰঞ্জীৰ আদিৰপৰা

---

(৩) "নাৰদ সনত কুমাৰ সনন্দ, শুকমুনি আদি কৰি।
মুকুতি সুখক, ঠেলি ৰাম নাম সদায় ফুৰে সুমৰি॥"
"ভকতজনৰ হৰিনামেসে সৰ্ব্বস্ব।
মকু তকো ঠেলি আগ হোৱে হৰিযশ॥"

—নাম ঘোষা।

"ভকতিৰ মহিমা দেখিও অদভুত।
ভৈল কৃতকৃত্য যিটো জীৱন্তে মুকুত॥
তথাপিতো প্ৰাৰ্থনা কৰয় ভকতিক।
জানিযা আনন্দ অতি মোক্ষতো অধিক॥" —ভক্তি ৰত্নাৱলী।

"He (the Bhakta), soon, through the mercy of the Lord, reaches a plane where pedantic and powerless reason is left far behind and the mere intelletual grouping through the dark gives place to the day-light of direct perception. He no more reasons and belives, he almost perceives. He no more argues he senses. And is not this seeing God, and feeling God and enjoying God, higher than everything else? Nay bhaktas have not been wanting who have maintained that it is higher than even Moksha—liberation." —Vivekananda

জগতত ভগৱান শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ নিচিনা আধ্যাত্মিক বিষয়ে deep and bold thinker আন্য এজন বোধ কৰোঁ হোৱা নাই। ইউৰোপীয়ান পণ্ডিতসকলে তেওঁৰ গভীৰ গবেষণা দেখি স্তম্ভিত হৈছে। তেওঁৰ শাৰিৰক ভাষ্য ভাৰতবৰ্ষৰ সকলো ঠাইতে শীৰ্ষস্থানীয় বুলি বিবেচনা কৰা হয়। তেওঁৰ মায়াবাদ উল্লেখ কৰি কোনো কোনো কৰ্ম্মমাৰ্গৰ আচাৰ্য্যই তেওঁৰ মত শূন্যবাদী বৌদ্ধমতৰ নামান্তৰ মাত্ৰ বা প্ৰচ্ছন্ন বৌদ্ধবাদ বুলি নিন্দা বা উপহাস কৰিছে। কিন্তু কি শৈবাচাৰ্য্য, কি বৈষ্ণৱাচাৰ্য্য সকলোৱেই প্ৰকাৰান্তৰে তেওঁৰ মত অৱলম্বন নকৰাকৈ থকা নাই। সেই বাবেই শঙ্কৰ মাধৱ দুয়োৰো লেখাতে অদ্বৈতবাদ, মায়াবাদ প্ৰভৃতিৰ বিস্তৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। (৪)

যি হওক জগৎ অনিত্য হলেও আকাশ-কুসুম বা শশ-শৃঙ্গৰ নিচিনা অলীক নহয়। এই কথা মায়াবাদীয়েও কয়। জগৎ আছে হয় কিন্তু "মন্দান্ধকাৰে ৰজ্জুঃ সৰ্প ইৱ" অৰ্থাৎ কম পোহৰত দূৰৰপৰা লেজুকে যেনেকৈ সাপ যেন দেখা যায় সেই প্ৰকাৰ মায়াৰ গুণত জগতকো নিত্য যেন বোধ হয়। এক মাত্ৰ সৎ ভগৱান, কিন্তু জগৎ তেওঁৰ সৃষ্টি, গতিকে জগতক একেবাৰে তুচ্ছ জ্ঞান কৰা ঠিক নহয়। এই ভাব হে সংসাৰীৰ উপযুক্ত আৰু পাশ্চাত্য ধৰ্ম্মভাবৰ লগত এই ভাব অলপ মিলে। অন্নময়-কোষ অৰ্থাৎ দেহৰ ধ্বংসৰ লগে লগে স্থূল জগতৰ সম্বন্ধ ৰহিত হয়, সেই বাবেই জগৎ অনিত্য; কিন্তু নিত্য আত্মাৰ লগত নিত্য পৰমাত্মাৰ সম্বন্ধ অবিচ্ছিন্ন আৰু চিৰস্থায়ী, নিত্য বস্তু হে সাৰ ধন। তথাপি যিমান দিন দেহ থাকে সিমান দিন জগৎ সত্য যেন হে বোধ হয়; আৰু শুদ্ধচিত্ত হৈ থাকিব পাৰিলে এনে ভাবে আত্মা পৰমাত্মাৰ নিকট আৰু চিৰস্থায়ী সম্বন্ধ কেতিয়াও পাহৰাব নোৱাৰে। ভক্তিতেই চিত্তশুদ্ধি হয়। পাৰ্থিৱ জীৱন একেবাৰে মূল্যহীন নুবুলি বৈষ্ণৱ গুৰুসকলে পৃথিৱীত নৰতনু লাভ

---

(৪) "আত্মা ঈশ্বৰক লাগ, প্ৰত্যক্ষে সন্ততে পায়, নাপায় জানা তাক অবিদ্যাত। অবিদ্যা নাশিলে লাগ, কৃষ্ণক পাৱয় যেন, কণ্ঠলগ্ন বস্তুক সাক্ষাত।"

"মায়া আদি কৰি যত, সমস্ত জগত জড়, কৃষ্ণসে চৈতন্য আত্মা শুদ্ধ।"

'মাধৱেসে আত্মা নিজ, মাধৱেসে ইষ্ট গুৰু, মাধৱেসে দেৱতা পৰম।"

'নুনস্কুন্ৰ যেৱে, অবিদ্যাত নিত ঘুৰে, বিৰক্তি ভৈল অতিশয়। কেৱল আত্মাত মাত্ৰ, সদায়ে ৰমণ কৰে, তেৱে বিধি কিঙ্কৰ গুচয়।" —নাম ঘোষা।

যে কি সৌভাগ্যৰ কথা তাক বাৰ বাৰ কৈছে। নৰজীৱনৰূপ সুবিধা পাই জীৱই অকল ভক্তি আশ্ৰয় কৰি মুক্তি লাভ কৰিব পাৰে, শঙ্কৰে কীৰ্ত্তনৰ প্ৰায় প্ৰত্যেক অধ্যায়ৰ শেষত এই কথা লোকক বুজাবৰ চেষ্টা কৰিছে।

এই ভক্তি কেৱল একনিষ্ঠ অব্যভিচাৰী হব লাগে, নহলে ব্ৰহ্মলাভ নহয়। গীতাত ভগৱানে কৈছে, "মাঞ্চ যোঽব্যভিচাৰেণ ভক্তিযোগেন সেৱতে। স গুণান সমতীত্যৈতান ব্ৰহ্মভূয়ায কল্পতে॥ "সৰ্ব্ব ধৰ্ম্মান্ পৰিত্যজ্য মামেকং শৰণং ব্ৰজ।" নাম ঘোষাত লিখিছে:—

"মোত মাত্ৰ সদা দিয়া মন, মোৰ ভক্ত হোৱা সৰ্ব্বক্ষণ,
মোক পূজা মাত্ৰ মোকে কৰাঁ নমস্কাৰ।
কহিলো তোমাত সত্য বাণী, পাইবা মোক সুখে মহামানি,
তুমি প্ৰিয়তম সুহৃদ সখি আমাৰ॥"
"কৃষ্ণ নিগদিত সব্যসাচি, পৰমাৰ্থ তত্ত্ব লয়ো বাছি,
সুদৃঢ় বিশ্বাসে শৰণ লৈয়ো আমাত।
মোতে মাত্ৰ সদা দিয়া চিত্ত গায়ো মোৰ গুণ নাম গীত,
সকল শাস্ত্ৰৰ কহিলোঁ সাৰ সাক্ষাত॥"

এইদেখি শঙ্কৰ মাধৱে প্ৰচাৰ কৰা ধৰ্ম্মক "একশৰণ" ধৰ্ম্ম বোলা হয়, অৰ্থাৎ পৰমেশ্বৰৰ প্ৰতি নিষ্কাম, একনিষ্ঠ, সুদৃঢ় ভক্তিয়েই এই ধৰ্ম্মৰ মূল কথা। ভগৱানৰ প্ৰসাদত যি মহাপুৰুষৰ এই প্ৰকাৰ একান্ত ভক্তি হৃদয়ত জন্মে তেওঁ মোক্ষপদকো আশা নকৰি অকল ভক্তিতেই মজি থাকে।

এইবাবেই মহাপুৰুষীয়া সম্প্ৰদায়ৰ মাজত অন্য দেৱ দেৱীৰ পূজা নিষিদ্ধ। "এক দেৱ এক সেৱ, এক বিনে নাহি কেৱ।" "অন্য দেৱী দেৱ, নকৰিবা সেৱ, গৃহকো নাযাইবা, প্ৰসাদ নাখাইবা, ভক্তি হৈব ব্যভিচাৰ।" অন্য দেৱী পূজা কৰিলে ভক্তি ব্যভিচাৰী হয়। দামোদৰদেৱেও এই ধৰ্ম্মকেহে শিক্ষা দিছিল। কালক্ৰমত এই শিক্ষা লৰচৰ হয়। বৰ্ত্তমান সময়ত কোনো কোনো দামোদৰী পন্থৰ বৈষ্ণৱ আচাৰ্য্যই শিষ্যক শাক্ত মন্ত্ৰ দিয়াও শুনা যায় আৰু তেনে শিষ্যই প্ৰকাশ্যে তান্ত্ৰিক নিয়মে দেৱীৰ পূজা কৰাও দেখা যায়।

একমেবাদ্বিতীয়ম্ পৰমেশ্বৰৰ প্ৰতি একনিষ্ঠ অব্যভিচাৰী ভক্তি যে শঙ্কৰ মাধৱৰ ধৰ্ম্মৰ মূল ভিত্তি আছিল এই কথা বাৰে বাৰে উল্লেখ

কৰা হৈছে। এই বাবে গুৰু দুজনাই আন দেৱ দেৱীৰ পূজা একেবাৰে মানা কৰিছিল আৰু যিবিলাক শিষ্যই এই নিষেধ নামানিছিল সিহঁতক একেবাৰে পৰিত্যাগ কৰিছিল। ইয়াৰ ভাল উদাহৰণ ব্যাসকলাই বাপু। এইজন ব্ৰাহ্মণ শিষ্য আদিৰপৰা শঙ্কৰৰ পৰম ভক্ত আছিল। বৰদোৱাত ব্ৰাহ্মণবিলাকে শঙ্কৰৰ প্ৰতি অত্যন্ত দ্বেষভাব আচৰণ কৰাৰ সময়ত ৰত্নাকৰ কন্দলি আৰু এওঁ দুয়ো দৃঢ় ভাৱে শঙ্কৰৰ পক্ষ অৱলম্বন কৰি আছিল। ভটীয়াই কামৰূপ দেশলৈ আহোঁতে এওঁ গুৰুৰ লগ নেৰি গুৰুৰ লগতে ভটীয়াই আহিছিল। আহোঁতে বাটতে এওঁৰ এটি পুত্ৰৰ "বৰ খহু" অৰ্থাৎ বসন্তৰোগত মৃত্যু হয়। পাছত বৰপেটাত থাকোতে এওঁৰ দ্বিতীয় পুত্ৰৰো সেই ৰোগ উপস্থিত হোৱাত ব্ৰাহ্মণে পুত্ৰৰ মায়াত গুৰুৰ নিষেধ স্বত্বেও শঙ্কৰে নজনাকৈ মনে মনে ওচৰৰ চপৰা গাৱঁলৈ গৈ তাতে শীতলাৰ পূজা কৰিছিল। শঙ্কৰে এই কথা ভু পাই ব্যাসকলাই বাপুৰ মুখ নেচাওঁ বুলি তেনেজন হিতকাৰী শিষ্যকো পৰিত্যাগ কৰিলে। শেহত হাজাৰ অনুনয় বিনয় কৰা স্বত্বেও শঙ্কৰে তেওঁক ক্ষমা নকৰিলে। ব্যাসকলাই বাপুৱে শেহত শ্ৰীক্ষেত্ৰলৈ গৈ সাগৰত পৰি প্ৰাণ ত্যাগ কৰিলে। ব্যাসকলাই বাপুৰ প্ৰতি এনে আচৰণ কৰি যে শঙ্কৰে নিজে মৰ্ম্মান্তিক বেদনা পাইছিল তাৰ কোনো সন্দেহ নাই; কিন্তু তেওঁ নিজে যি ধৰ্ম্ম নীতি প্ৰচাৰ কৰিছিল সেই নীতিৰ বিৰুদ্ধে কাৰ্য্য কৰা লোকক তেওঁ প্ৰশ্ৰয় দিলে যে ফল অতি বিষম হলহেঁতেন এই কথা তেওঁ ভালকৈ বুজিছিল।

একমাত্ৰ ঈশ্বৰ চৈতন্য আন দেৱ দেৱী সমস্ত জড়। (১) এতেকে জড়ৰ উপাসনা কৰা কৰ্ত্তব্য নহয়। "চৈতন্য কৃষ্ণক এৰি, জড়ক ভজিয়া

---

(১) "হৰি সে চৈতন্য, আত্মা জ্ঞানময়, আৰৰ সমস্তে জড়।
বেদ বেদান্তৰ, সমস্ত শাস্ত্ৰৰ, এহিসে বিচাৰ বড়॥"
"হৰিমাত্ৰ সত্য, চৈতন্য ঈশ্বৰ, পৰম তত্ত্ব নিৰ্ণয়।"
"হে কৃষ্ণ তুমি মাত্ৰ, চৈতন্য স্বৰূপ নিত্য, সত্য শুদ্ধ জ্ঞান অখণ্ডিত।
আৰৰ যতেক ইটো তোমাৰ বিনোদ ৰূপ, চৰাচৰ মায়াৰ কল্পিত॥"
"পৰম পুৰুষ ভগৱন্ত নাহি পূৰ্ব্বাপৰ আদি অন্ত
তুমি সে চৈতন্য সমস্ত ভাৱ ভাৱন্তা" —ঘোষা।
"জানিলোঁ সাক্ষাতে তুমি পুৰুষ পুৰাণ।
নিৰঞ্জন আনন্দ স্বৰূপ সৰ্ব্বজ্ঞান॥
তুমিসে কেৱল সঁচা সবে মায়াময়।
তোমাতেসে হন্তে সৃষ্টি হোৱে স্থিতি লয়॥" —দশম স্কন্ধ।

মৰে, কিনো লোক অধম মুগুধ।" একমেবাদ্বিতীয়ম্ ঈশ্বৰৰ আগত অন্য দেৱ দেৱী তুচ্ছ। (২)

ঘোষাত আছে:-"হৰিৰ গৃহৰ দ্বাৰে, বেত্ৰৰ প্ৰহাৰ যোগ্য, ব্ৰহ্মা ইন্দ্ৰ আদি দেৱ জাক।" শ্ৰীক্ষেত্ৰ আদি তীৰ্থত যাত্ৰীৰ ইমান বেছি সমাগম হয় যে পাণ্ডাবিলাকে বেতেৰে কোবাই আগলৈ হেচি যোৱা মানুহবিলাকক আঁতৰত ৰাখিব লাগে। মাধৱদেৱ নিজে শ্ৰীক্ষেত্ৰলৈ গৈছিল আৰু তেওঁ তাতে এনে দুৰৱস্থা দেখি এই উপমা দিয়া যেন বোধহয়। যি হওক এই উপমাৰ দ্বাৰাই একমাত্ৰ চৈতন্য ঈশ্বৰ আৰু জড় দেৱ দেৱীৰ ভিতৰত কেনে পাৰ্থক্য তাক ভালকৈ বুজা যায়।

কোচ ৰজাৰ প্ৰধান বিষয়া বিৰু কাৰ্যীৰ সভাত মাধৱদেৱে এদিন পৰমেশ্বৰত বাজে আন দেৱতা জড় বুলি প্ৰকাশ কৰাত বিৰুৱে মাধৱক নথৈ তিৰস্কাৰ কৰিছিল আৰু সভাস্থ ব্ৰাহ্মণসকলে মাধৱক নানা উপহাস কৰিছিল। মাধৱে তেতিয়া ভগৱানৰ মোহিনী লীলা উল্লেখ কৰি দেখুৱালে যে ভগৱানৰ মায়াই আন দেৱতা নেলাগে যাক দেৱাদিদেৱ মহাদেৱ বোলা হয় তেওঁকো মুহিছিল। জড়কহে মায়াই মোহিত কৰিব পাৰে, চৈতন্যৰ মোহ হব নোৱাৰে। মহাদেৱে অহংকাৰ কৰি কৈছিল—

"মহাযোগবলে শুদ্ধ কৰি আছো কায়া।
ব্ৰহ্মময় দেখো কি কৰিব পাৰে মায়া॥

---

(২) "কৃষ্ণ একদেৱ দুঃখ হাৰী, কাল মায়াদিৰো অধিকাৰী,
কৃষ্ণ বিনে শ্ৰেষ্ঠ দেৱ নাহি নাহি আৰ।
সৃষ্টি স্থিতি অন্তকাৰী দেৱ তাত বিনে আন নাহি কেৱ;
জানিবা বিষ্ণুসে সমস্ত জগতে সাৰ॥" —ঘোষা।

"দেৱৰ দেৱতা হৰি, জানিয়া যতন কৰি,
লৈয়ো এক শৰণ কৃষ্ণত।
গোৱা গুণ নাম গীত, কৰিবা একান্ত চিত,
তেবে থান পাইবা বৈকুণ্ঠত॥" —দশম স্কন্ধ।

"বুজিবা সমস্ত সবে কৰিয়া নিশ্চয়।
কৃষ্ণ বিনা আন শ্ৰেষ্ঠ দেৱ নাহিকয়॥
কৃষ্ণসে ভজন্তি দেৱ জানা নিষ্ঠ কৰি।
লৈয়োক শৰণ সবে আন পৰিহৰি॥"
——ভক্তি ৰত্নাকৰ।

কিন্তু সেই অহঙ্কাৰ চূৰ্ণ হল। এতেকে এক অনন্ত ভগৱানেই নিত্য, শুদ্ধ, বুদ্ধ, আন সকলো মায়াৰ বশ, গতিকে জড়। ভগৱানৰ এই লীলাৰ-পৰা এই কথা ভালকৈ বুজা যায়। আৰু এই উদ্দেশ্যেই শঙ্কৰৰ "কীৰ্ত্তনতো" "হৰমোহন" অধ্যায় লিখা হৈছিল। বহুদিন হল, "জোনাকীত" এজন লিখকে অশ্লীল কুৰুচিপূৰ্ণ কথা থকা "হৰমোহন" অধ্যায়ে কীৰ্ত্তনত ঠাই পোৱা দেখি দুখ প্ৰকাশ কৰি লিখিছিল। সেইজন লিখকে এই আধ্যাৰ গূঢ় তাৎপৰ্য্য বুজা নাছিল এনে অনুমান হয়। এই অধ্যায়ত এটি এনে সুন্দৰ স্তুতি আছে যে সেইটি ইয়াত তুলি নিদি নোৱাৰিলো। স্তুতিটি এই:—

"নমো নমো মাধৱ বিধিৰ বিধি দাতা।
তুমি জগতৰ গতি মতি পিতা মাতা॥
তুমি পৰমাত্মা জগতৰ ঈশ এক।
একো বস্তু নাহিকে তোমাত ব্যতিৰেক॥
তুমি কাৰ্য্য কাৰণ সমস্ত চৰাচৰ।
সুবৰ্ণ কুণ্ডলে যেন নাহিকে অন্তৰ॥
তুমি পশু পক্ষী সুৰাসুৰ তৰু তৃণ।
অজ্ঞানত মূঢ়জনে দেখে ভিন ভিন॥
তোমাৰে সে মায়ায়ে মোহিত সৰ্ব্বক্ষণে।
তুমি আত্মা তোমাক নজানে একোজনে॥
সমস্ত ভূতৰে তুমি আছা হৃদয়ত।
তথাপি নাপাই তোমাক বিচাৰে বাহিৰত॥
তুমি সে কেৱলে সত্য মিছা সবে আন।
জানি জ্ঞানীগণে কৰে হৃদয়ত ধ্যান॥
নমাগোহোঁ সুখ ভোগ নালাগে মুকুতি।
তোমাৰ চৰণে মাত্ৰ থাকোক ভকতি॥"

এই স্তুতিতে বেদান্তৰ তাৎপৰ্য্য সুন্দৰৰূপে পোৱা যায়।

একনিষ্ঠ ভক্তি সহকাৰে এক চৈতন্য ঈশ্বৰৰ আৰাধনাই ধৰ্ম্মৰ মূল কথা। এই আৰাধনাৰ উপায় পূজা, হোম, যজ্ঞ আদি নহয়, কেৱল ঈশ্বৰৰ নাম গুণ শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন। উত্তৰ হব পাৰে যে অকল হৰিনাম উচ্চাৰণ কৰিয়েই কি জীৱৰ উদ্ধাৰ হব পাৰে? কত লোকে খাওঁতে বহোতে

গোঁওতে হৰিনাম লয় কিন্তু তেনে লোকৰো চৰিত্ৰ মলিন দেখা যায়, তেনে লোকৰো বহুত প্ৰকৃত ধাৰ্ম্মিক নহয়। কথিত আছে যে ৰূপ গোস্বামীয়েও এনে প্ৰকাৰ সন্দেহ কৰি এদিন শ্ৰীচৈতন্যক সুধিছিল যে কি ভাবৰ নাম কীৰ্ত্তনৰ দ্বাৰাই ঈশ্বৰ ভজনা কৰিব লাগে ? ইয়াৰ উত্তৰত চৈতন্য দেৱে এটি শ্লোক মাতিছিল। শ্লোকটি এই—

তৃণাদপি সুনীচেন তৰোৰিৱ সহিষ্ণুনা।
অমানিনা মানদেন কীৰ্ত্তনীয়ঃ সদা হৰিঃ ॥

নিজক তৃণতকৈও হীন যেন ভাবি, তৰুৰ নিচিনা সহিষ্ণু হৈ নিজে মান নিবিচাৰি, পৰক মান দেখুৱাই, হৰি কীৰ্ত্তন কৰিব লাগে। ইয়াৰ অৰ্থ অলপ আলোচনা কৰি দেখা যাওঁক।

পৰমেশ্বৰক ভজনা কৰিব খুজিলে অহঙ্কাৰ দাম্ভিকতা আদি অন্তৰৰ-পৰা একেবাৰে যাব লাগে। নিজক তৃণতকৈও হীন যেন জ্ঞান কৰিব পাৰিলেহে পৰমেশ্বৰক ভজনা কৰিব পাৰি, অৰ্থাৎ বিনয় নহলে ভক্তি নহয় আৰু অন্তৰত ভক্তি নহলে অকল নাম উচ্চাৰণৰ দ্বাৰাই কি ফল লাভ হব। জগদীশ্বৰৰ ভৰিত বিনীত হৈ প্ৰাৰ্থনা কৰিব নোৱাৰিলে ব্ৰহ্মকৃপা লাভ নহয়। যি অহঙ্কাৰী সি নিজৰ আৰাধনাকে নিজে কৰে; মই কেনে পণ্ডিত, কেনে বুদ্ধিমান কেনে ধাৰ্ম্মিক ইত্যাদি। তেনে মানুহে ভগৱানৰ আৰাধনা কেনেকৈ কৰিব ? এতেকে দেখা গল বিনয় আৱশ্যক। দ্বিতীয়ত আৱশ্যক সহিষ্ণুতা। বৃক্ষই সহিষ্ণুতাৰ সুন্দৰ শিক্ষা দিয়ে। ৰদ, বৰষুণ, ধুমুহা সকলোকে বৃক্ষই সহ্য কৰে কিন্তু জীৱৰ হিত সাধন বৃক্ষই সদাই কৰি আছে। চৰাইবিলাকক বৃক্ষই আশ্ৰয় দিয়ে, ৰদত দুখ পোৱা প্ৰাণীক বৃক্ষই ছায়া দিয়ে। যি মানুহে বৃক্ষৰ ডাল কাটি নিয়ে তাকো বৃক্ষই ছায়া নিদিয়াকৈ নাথাকে। বৃক্ষৰ কেনে সহিষ্ণুতা, ধৈৰ্য্য আৰু পৰোপকাৰিতা। বৃক্ষৰ একনিষ্ঠতাও অনুকৰণৰ যোগ্য। বৃক্ষই একে ঠাইতে শিপা মেলি তলৰ মাটি খামোচ মাৰি ধৰি অটল ভাবে থাকে। ঈশ্বৰ সাধনাতো সেই প্ৰকাৰ একনিষ্ঠভাৱে এক পৰমেশ্বৰৰ পাদপদ্মত চিত্ত নিবিষ্ট কৰিব লাগে। বিষয়ৰ নানা জঞ্জালে চিত্ত অস্থিৰ কৰিলে ঈশ্বৰ ভজনা নহয়। সাধনাৰ আৱশ্যক। ধৈৰ্য্য, সহিষ্ণুতা নহলে কোনো বিষয়ে সাধনা নহয়। ঈশ্বৰ সাধনাতো এই বিলাক গুণ নহলে কেনেকৈ হব ? অন্য সাধনাতকৈ তো ঈশ্বৰ সাধনা

সহজ নহয়। শ্লোকটিত আকৌ কৈছে "অমানিনা মানদেন। নিজে মান যশস্যাৰ বাবে হেঁপাহ নকৰিবা কিন্তু আনক সন্মান কৰিবা। যি সদায় মান যশ আদিৰ বাবে চিন্তা কৰি থাকে তাৰ ঈশ্বৰৰ প্ৰতি ভক্তি হোৱা অসম্ভৱ। লোকক দেখুৱাবলৈ বাহিৰে বিনীত ভাব আৰু দীনতা প্ৰকাশ কৰি অন্তৰত মান, যশ, ধন, পদগৌৰৱ আদিৰ নিমিত্তে চিন্তা কৰিলে ভয়ানক কপটতা হয়। তেনে কপট হৃদয়ত ভক্তিৰ বীজ কেতিয়াও অঙ্কুৰিত নহয়। এতেকে বাহিৰাকৈ নহয়, অন্তৰত দীন হবা আৰু এনে অৱস্থা হলেহে আন প্ৰাণীকো একে ব্ৰহ্মৰ অংশ বুলি বিবেচনা কৰি সিহঁতক বাহ্যিক ভাবে নহয়, অন্তৰেৰে সৈতে সন্মান কৰিব পাৰিবা। চৈতন্য দেৱৰ এই মহা উপদেশ বাস্তৱিক অমূল্য।

শঙ্কৰদেৱ মাধৱদেৱৰো শিকনি এয়ে। সুদৃঢ় বিশ্বাস আৰু শ্ৰদ্ধাপূৰ্ব্বক এক প্ৰাণ হৈ হৰিনাম শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন কৰিব নোৱাৰিলে সিদ্ধি নহয়। এই ভাবে নাম প্ৰসঙ্গ কৰিব পাৰিলে লাহে লাহে নামত ৰুচি, ক্ৰমে নামত আগ্ৰহ আৰু শেহত নামত আনন্দ জন্মিব আৰু তেতিয়া ঈশ্বৰ নিজেই হৃদয়ত প্ৰকাশিত হব। লোকক দেখাই কেবল "হৰি হৰি" বুলি কপটতা কৰিলে একো সিদ্ধি নহয়। যি লোকে দেহ জন অৰ্থ পদমৰ্য্যদা আদিৰ আশা কৰি হৰিনাম লয় তেওঁলোকক হৰিনামে তাৰিব নোৱাৰে। তেওঁ-লোকৰ ভক্তিমাৰ্গ আশ্ৰয় কৰা বৃথা। শঙ্কৰমাধৱ দুইৰো পুথিবিলাকত এই-বিলাক কথা বাৰে বাৰে উল্লেখ কৰা আছে। (৩)

---

(৩)। "সুদৃঢ় বিশ্বাস কৰি যিটোজন,
সদা ৰাম নাম গাৱে।
তাক পাপদায় দিয়া দুষ্ট কলি
দুৰতো দুৰ পলাৱে॥"
"কৃষ্ণ কথা শুনে গাৱে যিটো শ্ৰদ্ধা কৰি।
অল্প কালে হিয়াত প্ৰবেশ হোন্ত হৰি॥"
"ৰহস্যক জানে যিটো লোক সতত কীৰ্ত্তন কৰে মোক
ধৰি দৃঢ় ব্ৰত কৰি যত্ন বিপৰীত।
মোৰ সৰ্ব্বোত্তম দুই পাৱে কৰে নমস্কাৰ ভক্তি ভাবে
তাৰ মোৰ এৰা এৰি নাই কদাচিত।"
"মুকত সবৰো মনক টানিয়া আনয় হৰিৰ গুণে।
একপ্ৰাণ হয়া মহন্ত সকলে গাৱয় কহয় শুনে॥"
"দেহ ধন জন অৰ্থ লোভে পাষণ্ড বুদ্ধিৰে যিটো নৰে
সিটো হৰিনামে শীঘ্ৰ তাৰিতে নপাৰে॥"
—যে.মা।

শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনং বিষ্ণোঃ স্মৰণং পাদ-সেৱনম্।
অৰ্চ্চনং বন্দনং দাস্যং সখ্যমাত্মনিবেদনম্।

শঙ্কৰদেৱ ৰচিত কীৰ্ত্তনতে আছে :—

শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন স্মৰণ বিষ্ণুৰ
অৰ্চ্চন পদসেৱন।
দাস্য সখিত্ব বন্দন বিষ্ণুত
কৰিব দেহা অৰ্পণ॥
নববিধ ভক্তি বিষ্ণুত আচৰে
সেহিসে পাৰ্থ উত্তম।"

এই নৱবিধ ভক্তিৰ বিষয়ে বিষ্ণুপুৰী সন্ন্যাসীৰ ভক্তি ৰত্নাৱলীত বিশদ-ৰূপে লিখা আছে। ইয়াৰ মৰ্ম্ম এই :—

শ্ৰৱণ—অন্যৰ দ্বাৰাই উক্ত বা কীৰ্ত্তিত হৰি কথা শুনা। সাধু সঙ্গত হৰি কথা আলাপ।

কীৰ্ত্তন—নিজে হৰিকথা আৰু হৰি গুণ নাম কীৰ্ত্তন আৰু প্ৰসঙ্গ কৰা।

বিষ্ণোঃ স্মৰণ—মনত হৰিৰ নাম ৰূপ স্মৰণ।

পদ সেৱন—কোনো বিগ্ৰহ অৱলম্বন কৰি তদন্তৰ্যামী ভগবানৰ পৰিচৰ্য্যা।

অৰ্চ্চন—ভগৱানৰ উদ্দেশ্যে জল ফুল আদিৰ দ্বাৰাই পূজা।

দাস্য—নিজক ভগৱানৰ কিঙ্কৰ ভাবি সমস্ত কৰ্ম্ম ঈশ্বৰত অৰ্পণ কৰা। ভৃত্যৰ নিচিনা প্ৰভুৰ প্ৰতি একান্ত অনুৰাগ, বিশ্বাস আৰু ভক্তি, প্ৰভুৰ কৰুণাৰ নিমিত্তে কৃতজ্ঞতা প্ৰকাশ, প্ৰভুৰ আজ্ঞাপালন, প্ৰভুৰ প্ৰীতিকৰ কাৰ্য্যসাধন আৰু অপ্ৰীতিকৰ কাৰ্য্যৰপৰা নিবৃত্ত হোৱা, প্ৰভুৰ সৰ্ব্বতোভাৱে সেৱা ইত্যাদি এই ৰূপ সাধনাৰ কাৰ্য্য।

দৈত্য শিশুবিলাকক উপদেশ দিওঁতে প্ৰহলাদে কৈছে :—

"কৃষ্ণ কথা শ্ৰৱণত শুদ্ধ হৈব মন।
সৰ্ব্বদায় কৰিবেক কৃষ্ণৰ কীৰ্ত্তন॥
কৃষ্ণৰ চৰণ চিন্তিবেক হৃদয়ত।
আছন্ত ঈশ্বৰ হৰি সমস্তে ভূতত॥
হেন জানি প্ৰাণাধিক কৰিবা সৎকাৰ।
তেবেসে কৃষ্ণত ৰতি হৈবেক তোমাৰ॥
হৰিৰ সেৱাত কিছু নাহিক প্ৰয়াস।
আপুনি নৈৰন্ত হৰি হৃদয়ত বাস॥" —কীৰ্ত্তন।

"এহি মানে মাত্ৰ শ্ৰেষ্ঠ ধৰ্ম্ম পুৰুষৰ।
এক চিত্তে ভক্তি আচৰিয়া মাধৱৰ॥
শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন জান কৰিব সদায়।
ভকতিও আতপৰে আৰ শ্ৰেষ্ঠ নাই॥"

সখ্য—ঈশ্বৰকে পৰম সুহৃদ বুলি বিবেচনা কৰি তেওঁতে পৰম বিশ্বাস স্থাপন কৰা। বন্ধুৱে কোনো দোষত বন্ধুক নেৰে বৰং দোষৰপৰা কেনেকৈ বন্ধু ৰক্ষা পৰে তাৰে চেষ্টা কৰে। সেই প্ৰকাৰ ঈশ্বৰেও ভক্তক কেতিয়াও নেৰে। পাপ কাৰ্য্য কৰিলেও যাতে পাপৰপৰা ভক্তই উদ্ধাৰ পায় তাৰে পথ ঈশ্বৰে দেখুৱাই দিয়ে।

আত্ম নিবেদন—দেহ সমৰ্পণ। অকল ভগৱানৰ ওপৰত সম্পূৰ্ণ নিৰ্ভৰ কৰি থকা। গৰুৰ গিৰিহঁতে লোকক গৰু বেচিলে গৰুৰ পোহপাল, যি গৰাকীয়ে কিনি লয় তেওঁৱেই দিব বুলি নিশ্চিন্ত হৈ থাকে; সেই প্ৰকাৰে যি ভক্তই ঈশ্বৰত আত্ম সমৰ্পণ কৰে তেওঁ সম্পূৰ্ণ ভাৱে ঈশ্বৰত নিৰ্ভৰ কৰি নিশ্চিন্ত থাকে।

বন্দন—"সৰ্ব্বং খল্বিদং ব্ৰহ্ম" এই উপনিষদ বাক্য সাৰ কৰি সংসাৰৰ সকলো বস্তুতে ঈশ্বৰক দেখি সকলোকে নমস্কাৰ কৰিলেই মাধৱক নমস্কাৰ কৰা হয়। বন্দনৰ অৰ্থ নমস্কাৰ। ভক্তি-ৰত্নাৱলীত আছে :—

"জল বায়ু বহ্নি মহী নক্ষত্ৰ আকাশ।
বৃক্ষ নদী সমুদ্ৰ তটস্থ দিশ পাশ॥
আছে আনো সংসাৰত বস্তু যত যত।
কৃষ্ণক দেখিব মাত্ৰ মনে সমস্তত॥
হৰিৰ শৰীৰ ইটো হেন বুদ্ধি কৰি।
সবাহাঙ্ক নমস্কাৰ কৰিব সাদৰি॥

"পৰম শ্ৰদ্ধাযে নিতে হৰিগুণ যত।
শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন সুখে কৰয় সতত॥
"অতি অল্পকালে আসি প্ৰভু ভগৱন্ত।
হিয়াতে সাক্ষাতে তাৰ প্ৰকাশ হোৱন্ত॥" —ভক্তি ৰত্নাৱলী।
"এৰি লোক যিটো আন দেৱত ভকতি।
একে মাধৱক মাত্ৰ ভজে দৃঢ় মতি॥
তাহাৰ পাতক যদি সিজে প্ৰমাদত।
নাশ হোৱ সিও ঈশ্বৰৰ প্ৰসাদত॥" —নিমি নৱসিদ্ধ সংবাদ।
"শুনৈ কৃষ্ণ কথা যিটো কৰিয়া যতন।
তাহাৰ হিয়াত প্ৰৱেশয় নাৰায়ণ॥"
"শুনন্তে কৃষ্ণৰ কথা সাধুৰ সঙ্গত।
পৰম নিশ্চল ভক্তি হোৱয় কৃষ্ণত॥

এই কেবিধ ভক্তিৰ ভিতৰত শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনকে সাধনৰ মুখ্য উপায় বুলি শঙ্কৰ মাধৱ দুয়ো ধৰিছে। এই দুটি হলেই ইবিলাক আপোনাআপুনি হয় এনে বুজোৱা হৈছে আৰু হৰি গুণ নাম কীৰ্ত্তনেই কলিৰ লোকৰ শ্ৰেষ্ঠ ধৰ্ম্ম বুলি ৰাখ্যা কৰা হৈছে। "হৰের্নামৈৱ কেৱলম্ কলৌ নাস্ত্যেৱ নাস্ত্যেৱ নাস্ত্যেৱ গতিৰন্যথা।" অৰ্চ্চন পদসেৱন আদিত যি পূজা আছে তাৰ আৱশ্যকতা সম্পৰ্কে মহাপুৰুষ দুজনাৰ পুথিত বিশেষ একো লিখা পোৱা নাযায়। সাধনৰ এই দুটি অঙ্গ সিমান আৱশ্যক বা উপযুক্ত নহয় এয়ে তেওঁলোকৰ অভিপ্ৰায় যেন বুজা যায়। বিশেষ এই প্ৰকাৰ পূজা নিষ্কাম হলেহে ফল-প্ৰদ হয় আৰু এই পূজাৰ সামগ্ৰি ধন-বিত সুবৰ্ণ আদি নহয়, তাত নাৰায়ণৰ তৃপ্তি নহয়, অকপত শুদ্ধ ভক্তিহে পূজাৰ পৰম বস্তু এই কথা স্পষ্টভাৱে লিখা আছে। (৪)

আন আন মত অনুসাৰে ভক্তিৰ নিম্নলিখিত প্ৰকাৰৰ বেলেগ stage বা স্তৰৰ কথা পোৱা যায়, যেনে শান্ত, দাস্য, বাৎসল্য, মধুৰ। এইবিলাককো সাধনৰ পথ বুলিব পাৰি। বাৎসল্য ভাৱত শিশুক যেনেকৈ

আত্মা ঈশ্বৰত মাত্ৰ দৃষ্টি হোৱে তাৰ।
কৃষ্ণ কথা শ্ৰৱণৰ মহিমা অপাৰ॥
ঈশ্বৰ কৃষ্ণৰ লীলা চৰিত্ৰ সিজন।
পৰম শ্ৰদ্ধায়ে সদা কৰয় শ্ৰৱণ॥
অতি অল্প কালে আসি তাহাৰ হিয়াত।
হোৱ ভগৱন্ত কৃষ্ণ প্ৰকাশ সাক্ষাত॥"
"কৃষ্ণ পাৱে এক শৰণ পশিয়া কৃষ্ণক সদা স্মৰয়।
মোৰে পাপক্ষয় সুকৃতি বিষয় এহিলে হৈলা নিৰ্ণয়॥"

—ভক্তি ৰত্নাকৰ

(৪) "ইন্দ্ৰিয়ৰ সুখ অৰ্থে অৰ্জ্জয় লোকক।
[illegible]॥"
"বুদ্ধি [illegible]।
বিষয় সম্বন্ধ-সুখ আছে যত যত॥"
"শুনা কৃষ্ণ পূজাৰ সামগ্ৰি যেন-মত॥
গৰ্ব্ব আদি দূষিত যতেক বহু ধন।
তাত অতি তৃপিতি নুহিকে নাৰায়ণ॥
অকপট শুদ্ধ ভাৱ আদি হৃদয়ৰ।
পূজাৰ পৰম বস্তু সেহিসে কৃষ্ণৰ॥"
"তনু পাদ পঙ্কজে নিশ্চল বুদ্ধি সবে।
জলে ফুলে অব্যভিচাৰিণী পূজা কৰে॥" —ভক্তি ৰত্নাৱলী।

স্নেহ কৰা যায় সেই প্ৰকাৰ স্নেহ কৰা হয়। ভাৰতবৰ্ষৰ শিশু কানাই আৰু খৃষ্টানবিলাকৰ Baby Jesus এই ভাবৰপৰা সমুদ্ভূত। মধুৰ ভাব অকল ভাৰতবৰ্ষতহে দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই ভাবত সংসাৰৰ সকলো জীৱ স্ত্ৰী, পুৰুষ একমাত্ৰ ভগৱান। স্ত্ৰী পুৰুষৰ যি নিকট সম্বন্ধ, ঈশ্বৰেৰে সৈতে তেনে সম্বন্ধ এই ভাবত কৰা হয়। এই ভাবতহে ৰাসলীলা কৰা হয়। মহাপ্ৰেমিক চৈতন্যৰ মতে এই ভাবৰ ভক্তিয়েই সৰ্ব্বোত্তম। সেই দেখি তেওঁ এই ভাব সাধনা আছিল। কথিত আছে যে দুষ্টা ব্যভিচাৰিণী ব্ৰজৰ যুৱতীবিলাকেও এই কাম ভাবেই শ্ৰীকৃষ্ণক ভজি উদ্ধাৰ পাইছিল। সাধাৰণৰ পক্ষে যে এই ভাব অনুপযুক্ত তাক কোৱা বাহুল্য মাত্ৰ। বঙ্গদেশৰ "নেড়ানেড়ীৰ" কথা যি জানে তেওঁৰেই বুজিব এই প্ৰকাৰ ধৰ্ম্ম সাধনাৰ ফল কি হয়। আসামৰ মঙ্গলৰ অৰ্থেই শঙ্কৰ মাধৱে শ্ৰীকৃষ্ণৰ লগত শ্ৰীৰাধাৰ সমাবেশ কৰা নাছিল। শান্ত ভাৱত ধ্যান ধাৰণা আদি হয়। দৰাচলতে এই ভাব নিৰ্গুণোপসনাৰহে উপযুক্ত। সেইদেখি শঙ্কৰ মাধৱৰ প্ৰদৰ্শিত ধৰ্ম্মত সখ্য আৰু দাস্য ভাবৰ ঈশ্বৰ সাধনাহে শ্ৰেষ্ঠ কৰি বুজোৱা হৈছে। (৫)

দাস্য সখ্য ভাবৰ ঈশ্বৰ সাধনা বাস্তৱিক সংসাৰীৰ বিশেষ উপযুক্ত। শান্ত ভাৱৰ ধাৰণা কিম্বা মধুৰ ভাবৰ প্ৰেমৰসৰ আস্বাদ সমাজভুক্ত সংসাৰীৰ উপযুক্ত নহয়। সেইবাবে ধ্যানমগ্ন যোগী আৰু মধুৰ ভাবৰ সাধক প্ৰেম-

---

"জলে ফুলে পত্ৰে মাত্ৰ হৰি পূজিবেক।
আলোচিয়া মনত নিশ্চয় কৰিবেক॥
এতেকেতে তৃপ্তি হয়া প্ৰভু ভগৱন্ত।
পৰম্পদ বৈকুণ্ঠক দিবাক খোজন্ত॥
কৃপালু কৃষ্ণৰ গুণ কহন নযায়।
নতু পূজা কৰন্তে পূৰ্ব্বতে পূজা পায়॥" —ভক্তি ৰত্নাকৰ।

"ভক্তি ৰত্নাকৰ" শঙ্কৰদেৱে ৰচা সংস্কৃত ভাষাৰ এখনি গ্ৰন্থ। ৰামচৰণ ঠাকৰে ইয়াৰ অসমীয়া পদ কৰিছে।

(৫) সখ্য—"হৰিক বান্ধৱ বুলিয়া যিজন কৰয়ে কীৰ্ত্তন।
সমস্ত শাস্ত্ৰৰ তত্ত্বক জানিল জানা সেহি মহাজন॥"
"হৰি ও হৰি কৰুণাসাগৰ কৰিও কৃপা আমাক।
প্ৰিয়তৰ আত্মা সখা ইষ্ট গুৰু মানিয়া আছোঁ তোমাক॥"
"কিনো অপৰাধ কৰি আছোঁ আবি বান্ধৱ মাধৱ প্ৰাণ।"
"কৃষ্ণ নিজ ইষ্টদেৱ আত্মা প্ৰিয়তৰ সুহৃদ সোদৰ বন্ধুজন॥"
"বিটোজনে শুদ্ধ ভাবে হৰিত শৰণ লৈয়া হৰিক সুহৃদ বুলি আছে।"
"হে প্ৰাণ বন্ধু কৃষ্ণ কৃপাৰ সাগৰ কৃপাদৃষ্টি চাহিওক মোক।"

সম্বাদী বৈৰাগী উভয়ে সংসাৰত্যাগী সন্ন্যাসী। কিন্তু জগতৰ অধিক ভাগ লোক সংসাৰী। ব্ৰহ্মৰ সাধনা যোগী ঋষিবিলাকেহে সাধ্য, সংসাৰীলোকৰ অসাধ্য, সংসাৰী কেৱল বেদবিহিত কৰ্ম্মৰ অধিকাৰী অৰ্থাৎ সংসাৰীৰ পক্ষে বেদবিহিত দেৱোপাসনা আৰু ওপৰৰ থাপৰ জ্ঞানীসকলৰ নিমিত্তে ব্ৰহ্মৰ সাধনা শ্ৰেয় এনে ধাৰণা বহুতৰ আছে। এই ধাৰণা ভুল। এই ভুল ধাৰণাৰ নিমিত্তেই সংসাৰীয়ে হোম, যাগ, প্ৰায়শ্চিত্ত আদি ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰাই দেৱতা উপ-দেৱতাক পূজি পুণ্য আৰ্জি স্বৰ্গাদি সুখৰ আশা কৰে। এই প্ৰকাৰ স্বৰ্গসুখ কিন্তু স্থায়ী নহয়। পুণ্যক্ষয় হলে কৰ্ম্মীৰ আকৌ পতন হয়। সকাম কৰ্ম্ম বন্ধৰ কাৰণ। গীতাত আছে যে ঈশ্বৰৰ উদ্দেশ্যে যি কৰ্ম্ম কৰা হয় তদ্ভিন্ন আন কৰ্ম্ম কেৱল বন্ধৰ কাৰণ। "যজ্ঞাৰ্থাৎ কৰ্ম্মণোঽন্যত্ৰ লোকোঽয়ং কৰ্ম্মবন্ধনঃ।" ইয়াত "যজ্ঞৰ" অৰ্থ কৰোঁতে শঙ্কৰাচাৰ্য্যই কৈছে "যজ্ঞোবৈ বিষ্ণুঃ।" অৰ্থাৎ যজ্ঞাৰ্থ কৰ্ম্ম কৰা মানে ঈশ্বৰৰ উদ্দেশ্যে কৰ্ম্ম কৰা। এয়ে দাস্য সাধনাৰ মূল। সংসাৰীয়েও দাস্য সখ্য ভাবে ঈশ্বৰ সাধনা কৰিব পাৰে। শঙ্কৰ মাধৱ উভয়ে এই কথা লোকক বুজাবৰ চেষ্টা কৰিছিল। (১) সকলো কৰ্ম্ম ঈশ্বৰত সমৰ্পণ কৰি ঈশ্বৰৰ প্ৰিয় কাৰ্য্য সাধন আৰু অপ্ৰিয় কাৰ্য্য বৰ্জ্জন, এয়ে দাস্য ভক্তিৰ উদ্দেশ্য। সংসাৰী হৈ সন্তানৰ লালন-পালন সিহঁতক চৰিত্ৰবান্ আৰু ধাৰ্ম্মিক কৰিবৰ

দাস্য—"মই অনাথক দয়া কৰহ পৰমানন্দ, দাস বুলি ধৰিও মনত। থৈও নিজ
ভৃত্যৰ সঙ্গত।
অঙ্গুলি মুখত কৰোঁ দন্তে তৃণ তুলি ধৰোঁ কেশ ছিঙ্গি দেওঁ চৰণত॥"
"হে হৰি মোক, দাস হেন মানি. ক্ষমিও কৃপাময়॥"
"নিজ দাস কৰি হৰি মোক কিনা কিনা। আন ধন নলাগয় নাম ধন বিনা॥"
—ঘোষা।

(১) বৃহৎ হাৰিত সংহিতাত দাস্য সাধনাৰ বিষয়ে এই প্ৰকাৰ লিখা আছে:—
"তং স্বীকুৰ্ব্বন্তি বিদ্বাংসঃ স্ব স্ব ৰূপতয়া সদা।
নৈসৰ্গিকং হি সৰ্ব্বেষাং দাস্যমেৱ হৰেঃ সদা॥
স্বাম্যং পৰস্বৰূপং স্যাদ্দাস্যং জীৱস্য সৰ্ব্বদা।
প্ৰকৃত্যাতাত্মনোৰূপং স্বাম্যং দাস্যমিতি স্থিতিঃ॥
দাস্যমেৱ পৰং ধৰ্ম্ম দাস্যমেৱ পৰং হিতম্।
দাস্যেনৈৱ ভৱেন্মুক্তিৰন্যথা নিৰয়ং ভৱেৎ॥
বিষ্ণোৰ্দ্দাস্যং পৰাভক্তিৰেষা ভুল ভৱেৎ ক্বচিৎ।
তেষামেৱ হি সংস্পৃষ্টং নিৰয়ং ব্ৰহ্মণা নৃপ॥
* * *

চেষ্টা—ইও ঈশ্বৰৰ প্ৰিয়কাৰ্য্য। এই যে দৰিদ্ৰই অন্নাভাৱত কষ্ট পাব লাগিছে, ৰোগীয়ে শুশ্ৰূষা খুজিছে, দুৰ্ব্বলে বলীৰ অত্যাচাৰৰপৰা পৰিত্ৰাণ পাবলৈ অস্ফুট কাতৰোক্তি কৰিব লাগিছে—চকুৰ আগত সদাই কত এনে অৱস্থা দেখিব লাগিছোঁ। দৰিদ্ৰক প্ৰতিপাল, ৰোগীৰ শুশ্ৰূষা, দুৰ্ব্বলীক ৰক্ষা ইত্যাদি ঈশ্বৰৰ আদেশ নহয় নে? জীৱনৰ সকলো ঘটনা সকলো কাৰ্য্যৰ ভিতৰেদি ঈশ্বৰক স্মৰণ ৰাখিব লাগিব। সংসাৰী বুদ্ধ সাধনাৰ উপযুক্ত নহয়—এনে অভিপ্ৰায় ঈশ্বৰৰ নহয়। প্ৰাচীনকালত ধৰ্ম্ম সাধনাৰ নিমিত্তে স্ত্ৰী পুত্ৰৰ বন্ধন ছিঙি সংসাৰ ত্যাগ কৰি নিৰ্জ্জন হাবিত নাইবা পৰ্ব্বতৰ গুহাত জীৱন কাটোৱা বিধি আছিল। কিন্তু পৰবৰ্ত্তী সময়ত ধৰ্ম্মৰ আদৰ্শ পৰিবৰ্ত্তিত হল। সত্য, ত্ৰেতা, দ্বাপৰ যুগৰ ধৰ্ম্ম সাধনৰ উপায় কলি যুগত অনুপযুক্ত। বৰ্ত্তমান যগত ধৰ্ম্মৰ নিমিত্তে নিৰ্জ্জন সাধনাৰ আৱশ্যকতা থাকিলেও একেবাৰে সংসাৰ ত্যাগ কৰিবৰ আৱশ্যক নাই। সংসাৰত হে মনুষ্যত্বৰ পূৰ্ণ বিকাশ হয়। সংসাৰৰ নানা প্ৰলোভন আদিৰ মাজত চিত্ত স্থিৰ ৰাখি ঈশ্বৰৰ ভজনা কৰি ঈশ্বৰৰ কৰুণাৰ বলেৰে বলী হৈ সমাজ সেৱা, মানৱ সেৱা কৰিব লাগিব। একেবাৰে বিষয়াষক্ত হৈ ধন মান আদিৰ কাৰণ চিন্তা কৰি থাকিলে চিত্ত স্থিৰ নেথাকে। সংসাৰত থাকি বাসনা পৰিত্যাগ কৰিব পাৰিলে যথাৰ্থ বৈৰাগ্য হয়। যিসকল দেখাই বৈৰাগী কিন্তু প্ৰকৃততে বাসনা এৰিব পৰা নাই সেইবিলাক কপট আৰু

তস্মাদ্দাস্যং পৰং ভক্তিমালম্ব্য নৃপসত্তম।
নিত্যং নৈমিত্তিকং সৰ্ব্বং কুৰ্য্যাৎ প্ৰীত্যৈ হৰেঃ সদা ॥"

তাৎপৰ্য্য—

উচ্চশ্ৰেণীৰ ভক্তসকলে নিজৰ আধ্যাত্মিক উন্নতিৰ বশে উচ্চভাৱৰ ভক্তিৰ নানা প্ৰকাৰ [illegible] [illegible]।

সৰ্ব্বশক্তিমান পৰমেশ্বৰ সকলোৰে প্ৰভু, জীৱবিলাক তেওঁৰ দাস; এই সম্বন্ধ স্বাভাৱিক। দাস্য সাধনাই পৰম ধৰ্ম্ম আৰু পৰম হিতকাৰী। এই সাধনাৰ দ্বাৰাই মোক্ষ লাভ হয়। অন্য পন্থা অৱলম্বন কৰাবিলাক নৰকত পৰে।

দাস্য ভাৱৰ সাধনাও অতি শ্ৰেষ্ঠ সাধনা। ইয়াৰ দ্বাৰাই অতি উচ্চভাৱৰ ভক্তি জন্মে। হে নৃপ, ভক্তিহীন জনক ছুলেই নৰকগামী হয়।

সেই নিমিত্তে হে পুণ্যবান্ ৰাজন্, তুমি দাস্য ভাৱৰ সাধনা অৱলম্বন কৰি ঈশ্বৰ প্ৰীতি ৰ্থে নিত্য নৈমিত্তিক কৰ্ম্মবিলাক কৰা।

অধাৰ্ম্মিক। সেইবিলাকহে ঘোৰ সংসাৰী। এনে বৈৰাগীক মাধৱদেৱে শূকৰেৰে তুলনা কৰিছে :—

'গৃহবাসে কিবা ভক্তি কৰিবে বাধয়।
গৃহে থাকি ভকতি কৰিবে সুৱালয়॥
এবে গৃহ বাস নতু হোৱন্তে বিৰক্তি।
পাছত ধৰয় সিটো শূকৰৰ বৃত্তি॥

* * *

যেন আপোনাৰ বিষ্ঠা শূকৰে এৰয়।
পৰৰ বিষ্ঠাক পাছে ভোজন কৰয়॥"

দৈত্যাৰি কৃত গুৰুচৰিত্ৰ।

এই বিষয়ে ভক্তি ৰত্নাকৰত আছে :—

"প্ৰমত্ত পুৰুষ যদি বনে চলি যায়।
বনতো সংসাৰ তাৰ জানা নুগুচয়॥
যিবা হেতু ছয় শত্ৰু লগতে থাকয়।

* * *

যিটো জ্ঞানী জিতেন্দ্ৰিয় আত্মাতে ৰময়।
গৃহবাস দোষে বা তাহাঙ্ক কি কৰয়॥
হৰিৰ সেৱক তুমি পৰম মহন্ত।
ইন্দ্ৰিয় সৱক জিনি ভৈলা উপশান্ত॥
গৃহবাসে বনবাসে সমান তোমাৰ।"

শুদ্ধচিত্ত হৈ সংসাৰত থকাই ভাল, বনবাসৰ কোনো আৱশ্যক নাই। সংসাৰত্যাগী জ্ঞান পন্থৰ যোগীয়ে নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মৰ সত্তা লৈয়ে থাকে। সেই সত্তাত যোগীয়ে নিজক আৰু জগতক ডুবাই দিয়ে। সংসাৰী ভক্তৰ ঈশ্বৰ নিত্য হলেও লীলাময়। যাৰেই নিত্যতা তেওঁৰেই লীলা। সেইদেখি ভক্তই জগতক মিথ্যা বুলি এৰি নিদিয়ে, কাৰণ জগৎ ঈশ্বৰৰে লীলা। জ্ঞান পন্থৰ যোগীৰ নিৰ্জ্জন সাধনা, কিন্তু সংসাৰী ভক্তৰ নামঘৰ, সমাজ-ঘৰ, গিৰ্জ্জা, মচ্‌জিদ প্ৰভৃতিত সমবেত কীৰ্ত্তন, নাম, উপাসনা, প্ৰাৰ্থনা প্ৰসঙ্গ। সংসাৰী ভক্তৰ ধৰ্ম্ম যেনে ঈশ্বৰমুখী তেনে সমাজমুখী।

গাইগোটা সাধন এই ধৰ্ম্মৰ অনুমোদিত ব্যৱস্থা নহয়। সেইদেখি ৰাজহুৱা নামঘৰ, কীৰ্ত্তনঘৰ, আদিত ভক্তসকলে গোট খাই সমবেত প্ৰসঙ্গ, নাম, কীৰ্ত্তন আদি কৰা অসমীয়া বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ ধৰ্ম্মৰ প্ৰধান অঙ্গ। চাপৰি বজাই তাল নাগাৰা আদিৰ সাহায্যেৰে নাম কীৰ্ত্তন কৰা হয়। বঙ্গদেশীয় বৈষ্ণৱবিলাকৰ নিচিনা নগৰ কীৰ্ত্তন, নৃত্য আদি অসমীয়া বৈষ্ণৱৰ মাজত প্ৰচলিত নাই। সমবেত কীৰ্ত্তনৰ বাহিৰেও বহুতে নিজ নিজ ঘৰত প্ৰসঙ্গ আদিৰ দ্বাৰাই পাৰিবাৰিক উপাসনা কৰে, আৰু এই বাবে পাৰিবাৰিক উপাসনা ঘৰ বা নাম-ঘৰ প্ৰায় লোকৰ আছে। প্ৰসঙ্গ বা প্ৰাৰ্থনাৰ (Prayer) কেইটিমান খাই ভাগ আছে যাক ছন্দ বোলা হয়, যেনে নামছন্দ, শৰণছন্দ। ইয়াৰ বাহিৰেও মাধৱদেৱৰ ঘোষাত, প্ৰশংসা, ভজন, উপদেশ, মহিমা, আত্মউপদেশ, আত্মনিন্দা, কাকুতি প্ৰভৃতি প্ৰসঙ্গৰ অঙ্গ দেখা যায়।

শঙ্কৰ মাধৱ উভয়ে কৰ্ম্মবাদী মীমাংসক আচাৰ্য্যসকলৰ মতৰ বিৰুদ্ধে শিক্ষা দিছিল। ইয়াৰ কাৰণ এই যে এতিয়াতকৈও তেওঁলোকৰ সময়ত জনসাধাৰণৰ মাজত কৰ্ম্মবাদীসকলৰ প্ৰাধান্য খুব বেছি আছিল। মীমাংসক আচাৰ্য্যবিলাক নিৰীশ্বৰবাদী, অৰ্থাৎ যাক আজিকালি সাধাৰণ ভাষাত নাস্তিক (atheist) বোলা হয়। (২) তেওঁলোকৰ মতে বেদ নিত্য আৰু অভ্ৰান্ত আৰু জীৱৰ ধৰ্ম্ম বেদবিহিত যাগ পূজাদিৰ দ্বাৰাই স্বৰ্গ কামনা কৰা। "যজেত স্বৰ্গকামঃ।" ইন্দ্ৰাদি দেৱতাৰ উদ্দেশ্যে যজ্ঞ কৰা হয় সত্য, কিন্তু দেৱতা গৌণ মাত্ৰ, প্ৰয়োজনীয় নহয়, দেৱতা কেৱল মন্ত্ৰাত্মক। বিধি নিষেধ আদি পালন কৰি অভ্ৰান্ত বেদৰ বিহিত কৰ্ম্ম কৰিলেই পুণ্য সঞ্চয় হয়, ঈশ্বৰৰ প্ৰয়োজন নাই—এয়ে তেওঁলোকৰ মত। তেওঁলোকে জগৎস্ৰষ্টা বা পালনকৰ্ত্তা এজন ঈশ্বৰ আছে বুলি স্বীকাৰ নকৰে। প্ৰকৃততে তেওঁলোকৰ ধৰ্ম্ম Godless religion (৩)। কৰ্ম্মবাদীসকলৰ এই ঈশ্বৰ-বিমুখী ধৰ্ম্মই পূৰ্ব্বাপৰ জনসাধাৰণৰ মাজত প্ৰচলিত আছে—ই বাস্তৱিক আশ্চৰ্য্যৰ বিষয়। এতিয়াও যিসকলে মীমাংসকবিলাকৰ অনুমোদিত ভাবে

---

(২) দাৰ্শনিক ভাষাত যিসকলে দেহৰ অতিৰিক্ত আত্মাৰ স্বতন্ত্ৰতা স্বীকাৰ নকৰে অৰ্থাৎ যিবিলাক দেহাত্মবাদী (materialist) তেওঁবিলাকক হে নাস্তিক বোলা হয়। চাৰ্ব্বাক এই শ্ৰেণীৰ খাই আচাৰ্য্য। জৈমিনি প্ৰভৃতি মীমাংসক আচাৰ্য্যসকল আৰু কপিল, প্ৰমুখ্য সাংখ্যবাদী আচাৰ্য্যসকল নিৰীশ্বৰবাদী হলেও তেওঁলোকক নাস্তিক বোলা নহয়, কাৰণ তেওঁলোকে আত্মাৰ স্বতন্ত্ৰ অস্তিত্ব মানে।

(৩) মহামহোপাধ্যায় মহেশচন্দ্ৰ ন্যায়ৰত্নৰ মীমাংসা দৰ্শনৰ পাণ্ডুলিপিত লিখিছে:—

স্বৰ্গাদি সুখৰ আশা কৰি বা আন সঙ্কল্প কৰি machine বা যন্ত্ৰৰ নিচিনাকৈ যাগ যজ্ঞ পূজাদি কৰে তেওঁলোকেই সমাজত গোৰা হিন্দু বুলি পৰিচিত। ঈশ্বৰৰ উদ্দেশ্যে কৰ্ম্ম কেইজনে কৰে? হায়, এই প্ৰকাৰ কৰ্ম্মৰপৰা নিবৃত্ত কৰি লোকক ঈশ্বৰমুখী কৰিবলৈ যত্ন কৰাৰ বাবেই শঙ্কৰ মাধৱ আদিয়ে নানা প্ৰকাৰ নিৰ্যাতন সহ্য কৰিব লগাত পৰিছিল। এতিয়াও তেওঁলোকক সমাজবিৰোধী ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰক বুলি অনাগুনা লোকেও ব্যাখ্যা কৰে!! শঙ্কৰ মাধৱে যি কৰ্ম্মযোগ শিক্ষা দিছিল সি সম্পূৰ্ণ ভাৱে ঈশ্বৰমুখী।

"চেতসা সৰ্ব্বকৰ্ম্মাণি ময়ি সংন্যস্য মৎপৰঃ।
বুদ্ধিযোগমুপাশ্ৰিত্য মচ্চিত্তঃ সততং ভৱ॥"
"ব্ৰহ্মণ্যাধ্যায় কৰ্ম্মাণি সঙ্গং ত্যক্ত্বা কৰোতি যঃ।
লিপ্যতে ন স পাপেন পদ্মপত্ৰমিবাম্ভসা॥"
"নুবুজে বেদ অভিপ্ৰায় গূঢ়॥
কৰ্ম্মক কৰিবে নজানে মূঢ়॥"
মূৰ্খ হয়া বোলে মই পণ্ডিত।
নষ্ট কৰি ফুৰে আনৰো চিত্ত।
নিষ্কামে কৰিয়া সকল কৰ্ম্ম।
বিষ্ণুত অৰ্পিব সিসব ধৰ্ম্ম॥ —কীৰ্ত্তন।

ঈশ্বৰত সমস্ত ধৰ্ম্ম সমৰ্পণ কৰাই দাস্য ভক্তিৰ মূলকথা আৰু এই প্ৰকাৰ ভক্তিয়েই মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্মৰ সাৰ, এই কথা বাৰে বাৰে উল্লেখ কৰা হৈছে। যি কৰ্ম্মৰ মূলত সংকল্প লাভৰ আশা নাই, যি কৰ্ম্ম নিৰহংকাৰীভাৱে কেৱল ভগৱানৰ উদ্দেশে কৰা হয় সেয়েহে প্ৰকৃত যজ্ঞ কৰ্ম্ম। যজ্ঞৰ প্ৰকৃত ভাব ত্যাগ (Sacrifice)। এই যজ্ঞৰ বেদী—জগতৰ হিত, ত্যাগ—আত্ম বলিদান আৰু যজ্ঞেশ্বৰ স্বয়ং ঈশ্বৰ। এনে ধৰ্ম্মই ঈশ্বৰমুখী আৰু সমাজমুখী।

"But though dealing so largely with the sacred Scriptures of the Hindus and thus commanding a large share of their respect, oddly enough, it propounds a Godless system of religion. The main drift of its arguments is to show that if bliss be the fruit of good works, the interposition of a deity is simply superfluous.

সদ্ গুৰুৰ আৱশ্যকতা সম্পৰ্কে মহাপুৰুষীয়া সম্প্ৰদায়ৰ মত এই :— গুৰুৰ উপদেশ ধৰ্ম্ম সাধনৰ নিমিত্তে আৱশ্যকীয় কিন্তু সেই গুৰু উপযুক্ত গুৰু হব লাগে নতুবা বিশেষ হানি হয়। উত্তম গুৰু কেনে ভক্তিৰত্নাকৰত লিখিছে :—

"বেদৰ ৰহস্য তত্ত্ব সকলে জানন্ত।
কৃষ্ণক ভকতি বলে সাক্ষাৎ কৰন্ত ॥
এহেন্তে উত্তম গুৰু কহিলোঁ সম্প্ৰতি।
ইহাৰেসে উপদেশে শুদ্ধ হোৱে মতি ॥"

শাস্ত্ৰ জানে অথচ ভক্ত নহয় এনেজনৰ উপদেশ উপকাৰী নহয়। হাজাৰ শাস্ত্ৰ পঢ়াৰপৰা মেধাৰ দ্বাৰাই ব্ৰহ্মজ্ঞান নহয়। "নায়মাত্মা প্ৰবচনেন লভ্যো ন মেধয়া ন বহুনা শ্ৰুতেন।" (কঠোপনিষৎ) ভক্ত অথচ শাস্ত্ৰজ্ঞান নাই এনে গুৰুৱে শিষ্যৰ সংশয় গুচাব নোৱাৰে। সেইদেখি গুৰু একাধাৰে শাস্ত্ৰজ্ঞানী আৰু ভক্ত হব লাগে। কোনো বিশেষ বৰ্ণ বা জাতিৰ লোকহে গুৰু হব পাৰে এনে কথা পোৱা নাযায়। কিন্তু ধৰ্ম্মগুৰু আৰু শিষ্য একে ধৰ্ম্মাৱলম্বী হোৱা নিতান্ত আৱশ্যক, বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মাৱলম্বী শিষ্যক শাক্ত ধৰ্ম্ম দিয়া যেনে অনুচিত তেনেকৈ শিষ্য শাক্ত মতাৱলম্বী গুৰুৰ ওচৰলৈ যোৱাও অযুগুত। এনে যেমেজালি বৰ্ত্তমান সময়ত আসামত হৈছে কিন্তু ভাৰতবৰ্ষৰ অন্য ঠাইত এনে বোধকৰোঁ হোৱা নাই।

উপনিষদ, ব্ৰহ্মসূত্ৰ আৰু গীতা এই তিনি ভাগ গ্ৰন্থক যে আমাৰ শাস্ত্ৰত প্ৰস্থানত্ৰয় বোলা হয় ইয়াৰ ভাবাৰ্থ এনে অনুমান হয় যে মূল হিন্দুশাস্ত্ৰৰ ভিতৰত এই তিনটি ভাগ প্ৰকৃত ঈশ্বৰ প্ৰতিপাদক আৰু ঈশ্বৰ সাধনামূলক, আৰু সেইদেখি এই তিনিওটিৰ শিক্ষা আশ্ৰয় কৰি জীৱই নিৰ্ভয়ে ইহলোকৰ-পৰা অনন্তলোকলৈ প্ৰস্থান কৰিব পাৰে। ব্ৰহ্মসূত্ৰৰ বিশদ ব্যাখ্যা উপনিষদ-বিলাকত পোৱা যায় আৰু গীতা উপনিষদৰ সাৰ। এই নিমিত্তে গীতাক প্ৰস্থানত্ৰয়ৰ সাৰ বুলিব পাৰে। সচৰাচৰ কোৱা হয় যে সহস্ৰ নামৰ নাম, ভাগৱতৰ সৎসঙ্গ আৰু গীতাৰ একশৰণ এই লৈয়ে মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্ম। এই তিনটি অঙ্গৰ ভিতৰত শৰণেই যে যাই আৰু ধৰ্ম্মৰ মূল ভিত্তি তাক কোৱা বাহুল্য মাথোন। গীতাৰ একশৰণ কি? নে এক পৰমেশ্বৰত সুদৃঢ় বিশ্বাস, সকলো ধৰ্ম্ম কৰ্ম্ম তেওঁতে সমৰ্পণ, কায়মনোবাক্যে এক-শৰণ, তেওঁৰ প্ৰতি অব্যভিচাৰী ভক্তি;

"মন্মনা ভব মদ্ভক্তো মদ্‌যাজী মাং নমস্কুৰু ।
মামেবৈষ্যসি যুক্ত্বৈৱ মাত্মানং মৎপৰায়ণঃ ॥"
"মচ্চিত্তা মদ্গতপ্ৰাণা বোধয়ন্তঃ পৰস্পৰম ।
কথয়ন্তশ্চ মাং নিত্যং তুষ্যন্তি চ ৰমন্তি চ ॥"
"তমেব শৰণংগচ্ছ সৰ্ব্বভাবেন ভাৰত ।
তৎ প্ৰসাদাৎ পৰাং শান্তিং স্থানং প্ৰাপ্স্যসিশাশ্বতম ॥"
যোগিনামপি সৰ্ব্বেষাং মদ্গতেনান্তৰাত্মনা ।
শ্ৰদ্ধাবান্ ভজতে যো মাং স মে যুক্ততমো মতঃ ॥"
"মৎকৰ্ম্মকৃন্মৎপৰমো মদ্ভক্তঃ সঙ্গবৰ্জ্জিতঃ ।
নিৰ্ব্বৈৰঃ সৰ্ব্বভূতেষু যঃ স মামেতি পাণ্ডৱ ॥"
"যে তু সৰ্ব্বাণি কৰ্ম্মাণি ময়ি সংন্যস্য মৎপৰাঃ ।
অনন্যেনৈব যোগেন মাং ধ্যায়ন্ত উপাসতে ॥
তেষামহং সমুদ্ধৰ্ত্তা মৃত্যুসংসাৰসাগৰাৎ ।
ভবামি ন চিৰাৎ পাৰ্থ ! ময্যাবেশিতচেতসাম ॥"
"ময্যেব মন আধৎস্ব ময়ি বুদ্ধিং নিবেশয় ।
নিবসিষ্যসি ময্যেব অত উৰ্দ্ধং ন সংশয়ঃ ॥"
"মাঞ্চ যোঽব্যভিচাৰেণ ভক্তিযোগেন সেবতে ।
স গুণান্ সমতীত্যৈতান্ ব্ৰহ্মভূয়ায় কল্পতে ॥"
"যো মামেবমসংমূঢ়ো জানাতি পুৰুষোত্তমম্ ।
স সৰ্ব্ববিদ্ ভজতি মাং সৰ্ব্বভাবেন ভাৰত ॥" —গীতা ।

মাধৱদেৱৰ বোষাত গীতাৰ এইবিলাক শ্লোকৰ সুন্দৰ মৰ্ম্ম পোৱা যায় । এক-শৰণেই গীতাৰ মূল শিক্ষা । এয়ে বিশ্বাসৰ ধৰ্ম্ম, ভক্তিৰ ধৰ্ম্ম, একশৰণ ধৰ্ম্ম । ইয়াতকৈ আৰু উচ্চ ধৰ্ম্মশিক্ষা গীতাত আছে এনে মনে নধৰে ।

গীতাত কৰ্ম্মযোগ, জ্ঞানযোগ, ধ্যানযোগ আৰু ভক্তিযোগৰ এক অপূৰ্ব্ব সামঞ্জস্য কৰা হৈছে । হিন্দুদৰ্শন এটাইবিলাক দুখবাদৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে । ঐকান্তিক দুখ নিবৃত্তিয়েই জীৱৰ ধৰ্ম্ম আৰু পুৰুষাৰ্থ, এয়ে হিন্দু-দৰ্শনৰ মূল শিক্ষা যেন বোধ হয় আৰু এয়ে পাশ্চাত্যসকলৰ Hedonismৰ নিচিনা শিক্ষা । পূৰ্ব্বেই দেখুৱা হৈছে যে নিৰীশ্বৰবাদী মীমাংসকসকলৰ মতে বেদৰ কৰ্ম্মকাণ্ডই যাই, জ্ঞানকাণ্ড অনাৱশ্যকীয় । বেদবিহিত কৰ্ম্ম

কৰিব পাৰিলেই ইহলোকৰ অন্তত জীৱৰ স্বৰ্গাদি সুখ হয়। সাংখ্যবাদী-সকলৰ মতে কৰ্ম্মই দুখ নিবৃত্তি কৰিব নোৱাৰে; কাৰণ কৰ্ম্ম বন্ধৰ কাৰণ আৰু কৰ্ম্মফলৰ নিমিত্তে জীৱ ঘূৰি ঘূৰি সংসাৰলৈ আহিব লাগে। বিশেষ স্বৰ্গাদি সুখ স্থায়ী নহয়, আৰু অনন্তকাল স্থায়ী আত্মাৰ পক্ষে অস্থায়ী সুখৰ আৱশ্যক কি? সেইদেখি দুখ নিবৃত্তিৰ সাংখ্যমতে একমাত্ৰ উপায় জ্ঞান—প্ৰকৃতি পুৰুষৰ প্ৰভেদ জ্ঞান—পঞ্চবিংশতি তত্ত্বজ্ঞান। পুৰুষ বা আত্মাৰ প্ৰকৃতিৰ লগত একত্ববোধ বাবেই যত দুখ। প্ৰকৃতিৰপৰা পুৰুষৰ ভেদ সাক্ষাৎকাৰ হলেই সকলো সুখ দুখৰ অন্ত পৰে। এই অৱস্থাৰ নামেই কৈবল্য অৰ্থাৎ পুৰুষৰ বা আত্মাৰ স্বতন্ত্ৰতা বোধ। পুনঃ পুনঃ তত্ত্ব আলোচনাৰ দ্বাৰাই এই অৱস্থা লাভ হয়। এই দৰ্শনত ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব কিম্বা আৱশ্যকতা একেবাৰে নাই, বৰং "ঈশ্বৰাসিদ্ধেঃ" "প্ৰমাণাভাবান্নাতৎ সিদ্ধিঃ" ইত্যাদি সাংখ্য সূত্ৰৰ দ্বাৰাই ঈশ্বৰ এক প্ৰকাৰ অস্বীকাৰ কৰা হৈছে। পতঞ্জলিৰ যোগ শাস্ত্ৰ সাংখ্য তত্ত্বৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। সাংখ্যৰ কৈবল্য অৱস্থা আৰু যোগ মাৰ্গৰ "নিৰ্ব্বীজ সমাধি" একে কথা। এই দুই দৰ্শনৰ প্ৰভেদ ইয়াকে দেখা যায় যে পতঞ্জলিয়ে ঈশ্বৰ মানিছিল আৰু চিত্তবৃত্তি নিৰোধ দ্বাৰাই সমাধি সিদ্ধিৰ বাবে অন্য অন্য উপায়ৰ লগত ঈশ্বৰৰ প্ৰণিধানও এটি উপায় বুলি তেওঁ উল্লেখ কৰিছে; "ঈশ্বৰ প্ৰণিধানদ্ধং"। ইয়াৰ দ্বাৰাই বুজা যায় যে ঈশ্বৰ প্ৰণিধানৰ বাহিৰে আন উপায়ৰ দ্বাৰাইও চিত্তবৃত্তি নিৰোধ কৰি সমাধি সাধন কৰিব পাৰি। এতেকে দেখা যায় মীমাংসা দৰ্শনৰ কৰ্ম্মযোগ, সংখ্য দৰ্শনৰ জ্ঞানযোগ আৰু পাতঞ্জল দৰ্শনৰ ধ্যানযোগ প্ৰকৃত ঈশ্বৰমুখী নহয়। এনে বুজা যায় যে জ্ঞানযোগৰ কৈবল্য আৰু ধ্যানযোগৰ সমাধি অৱস্থা এক প্ৰকাৰ Psychical exercise -অৰ ফল মাত্ৰ। এনে আত্মা সাক্ষাৎকাৰ কেনে তাক ভাষাত বুজোৱা টান আৰু তেনে অৱস্থা হলেই যে একেবাৰে দুখ নিবৃত্তি হয় তাকো নিশ্চয় কৰি কোৱা টান। ইয়াতে এই মাত্ৰ কব লাগে যে বেদান্ত যদিও ব্ৰহ্ম প্ৰতিপাদক তথাপি বেদান্তৰ নিৰ্গুণ ব্ৰহ্ম মানুহৰ ধাৰণা, জ্ঞান ভক্তি আদিৰ অতীত আৰু বেদান্ত দৰ্শনৰ মূল উদ্দেশ্য নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মত স্থিতি বা মোক্ষ লাভ—সাংখ্যবাদীৰ কৈবল্য আৰু যোগ শাস্ত্ৰৰ "নিৰ্ব্বীজ সমাধি" প্ৰায় একে যেন অনুমান হয়। গীতাৰ ঈশ্বৰ কিন্তু সগুণ যাক ভক্তি কৰিব পৰা যায়। এই সবিশেষ বা সগুণ ব্ৰহ্মৰ উপাসনা হে গীতাত শ্ৰেষ্ঠ বোলা

হৈছে। গীতাত কৈছে যে নিৰ্গুণ সাধকসকলেও ভগৱানক পায় হয় কিন্তু তেওঁলোকৰ পথ অতি ক্লেশকৰ।

"ক্লেশোঽধিকতৰস্তেষামব্যক্তাসক্তচেতসাম্।

অব্যক্তা হি গতিৰ্দুঃখং দেহবদ্ভিৰবাপ্যতে॥" গীতা।

গীতাই কৰ্ম্মবাদীক কয়, তোমাৰ সকলো কৰ্ম্ম ঈশ্বৰত অৰ্পণ কৰঁা; ফল কামনা এৰি কৰ্ত্তৃত্ব ভাব এৰি কৰ্ম্ম কৰঁা, অৰ্থাৎ কৰ্ম্ম সন্ন্যাসৰ আৱশ্যক নাই, কিন্তু কৰ্ম্মফল সন্ন্যাসৰ সম্পূৰ্ণ আৱশ্যক। ঈশ্বৰমুখী হৈ কৰ্ম্ম কৰঁা। গীতাই সাংখ্যবাদীক কয়, তোমাৰ তত্ত্বজ্ঞান কেৱল অনাদি অনন্ত ভগৱানৰ স্বৰূপ জ্ঞান, তোমাৰ প্ৰকৃতি কিম্বা পুৰুষ স্বতন্ত্ৰ নহয়, উভয়ে ঈশ্বৰৰ অধীন; ঈশ্বৰ সাধনা নহলে তোমাৰ কৈবল্য লাভ নহয়। গীতাই যোগ মাৰ্গাৱলম্বীক কয়, ঈশ্বৰত চিত্ত সংযোগেই তোমাৰ যোগৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। এই যোগৰ ফল যে নিৰ্ব্বীজ সমাধি বা আত্ম সাক্ষাৎকাৰ মাত্ৰ এনে নহয়, এই যোগৰ ফল ঈশ্বৰৰ সঙ্গ লাভ। মুঠতে দেখা যায় যে গীতাত কৰ্ম্মযোগ, ধ্যানযোগ, জ্ঞানযোগ সকলো ভক্তিমূলক কৰি ভক্তিযোগৰে প্ৰাধান্য দেখুৱাইছে। এয়ে হে গীতাৰ পূৰ্ণধৰ্ম্মৰ তাৎপৰ্য্য। যদি কোনোবাই বুজে যে গীতাৰ পূৰ্ণধৰ্ম্ম নিৰীশ্বৰবাদী, ঈশ্বৰবাদী সকলো দৰ্শনৰ ভিন্ন ভিন্ন মত ৰাখিছে, আগম, নিগম, প্ৰবৃত্তি, নিবৃত্তি সকলো পন্থৰ ধৰ্ম্ম সত্য বুলি স্থিৰ কৰিছে, তেন্তে সেই বুজা ভুল বুজা। বৈদিক যুগৰ ইন্দ্ৰ, বৰুণ, উষা আদি নৈসৰ্গিক শক্তিৰ আৰাধনা (Nature worship), দাৰ্শনিক যুগৰ গূঢ় আধ্যাত্মিক তত্ত্বমূলক ধৰ্ম্ম (Rationalism) অদ্বৈতাবাদ আৰু মায়াবাদ (Idealism), বৌদ্ধযুগৰ শূন্যবাদ (Nihilism), পৌৰাণিক যুগৰ ভক্তিযোগ (Imotionalism), তান্ত্ৰিক যুগৰ নিৰৰ্থক ঈশ্বৰবিমুখী ক্ৰিয়াকাণ্ড (Ritualism), আৰু ধৰ্ম্মহীন এন্ধাৰ যুগৰ হিন্দুশাস্ত্ৰৰ দোহাই দি কৰা ভূত, ভৈৰৱ শিল, গছ আদিৰ পূজা, আৰু বিভৎস আচাৰ (Feticism and Sensualism) ,এই সকলোবিলাক যদি পূৰ্ণধৰ্ম্মৰ অঙ্গ হয় তেন্তে এনে ধৰ্ম্ম মানি চলা অসম্ভৱ।

কোনো কোনোৱে কয় যে পূৰ্ণ হিন্দুধৰ্ম্মৰ এভাগ সত্য বুলি মানি বাকি ভাগ অসত্য বা অসাৰ বুলি ধৰা সাম্প্ৰদায়িকতাৰ দোষ। অভ্ৰান্ত শাস্ত্ৰৰ খাতিৰত পুৰণিকলীয়া মত আৰু বিশ্বাসৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাৰ খাতিৰত এনে লোকে পৰস্পৰ বিৰুদ্ধ ধৰ্ম্মমতৰ ভিতৰত এক প্ৰকাৰ মিলন বা সন্ধি

স্থাপন কৰিব খোজে। এনে মিলন গোজামিলন মাথোন। সত্য ধৰ্ম্মৰ জগত এনে গোজামিলন নচলে। যি সত্য ধৰ্ম্ম সি কি নিম্ন অধিকাৰী, কি উচ্চ অধিকাৰী সকলোৰে পক্ষে জাতি বৰ্ণ নিৰ্ব্বিশেষে সত্য আৰু পালনীয়। গীতাত ভিন ভিন পন্থৰ যি মিলন কৰা হৈছে সি গোজামিলন নহয়। গীতাই কৰ্ম্মীৰ কৰ্ম্ম, জ্ঞানীৰ জ্ঞান, যোগীৰ ধ্যান ঈশ্বৰমুখী কৰি বিশ্বাস আৰু একশৰণ ভক্তিৰ ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰ কৰিছে। গীতাৰ কৰ্ম্ম ঈশ্বৰৰ কৰ্ম্ম, গীতাৰ জ্ঞান ঈশ্বৰৰ জ্ঞান, গীতাৰ ধ্যান ঈশ্বৰৰ ধ্যান। এই অপূৰ্ব্ব মিলনত কৰ্ম্ম, জ্ঞান, ধ্যান সকলো ভক্তিযোগৰ অন্তৰ্গত হৈছে। শেষ ফল— কৰ্ম্ম ভক্তিমূলক, জ্ঞান ভক্তিমূলক ধ্যান ভক্তিমূলক। ভক্তিবিবৰ্জ্জিত কৰ্ম্ম জ্ঞান আৰু ধ্যান অকৰ্ম্মণ্য, ফুটুকাৰ ফেন। গীতাৰ ভক্তিমূলক বিশ্বাস আৰু শৰণৰ ধৰ্ম্ম উচ্চৰপৰা নিম্নলৈকে সকলোৰে পক্ষে উপযুক্ত। এয়ে সাৰ্ব্ব-লৌকিক আৰু সাৰ্ব্বভৌমিক ধৰ্ম্ম।

ধৰ্ম্ম সাধনৰ নানা উপায় নানা মত নানা পন্থা দেখা যায়। শান্তভাব, দাস্যভাব, বীৰভাব, স্ত্ৰীভাব, সন্তানভাব, আদি ভাব আছে; নিৰাকাৰ পোষক আছে, পৌত্তলিক আছে, জহোপাসক আছে, কঠোৰ তপস্যাব্ৰত ধৰা যোগী আছে, পশুঘাত কৰি পশুৰ ৰক্তৰ দ্বাৰাই পূজা কৰা শক্তি উপাসক আছে, কাপালিক আছে, অঘোৰপন্থী আছে, সহজ ভজন আছে, বাতি-খোৱা পূৰ্ণধৰীয়া ভকতো আছে। সকলো পথ সত্য পথ নহয়। সকলো পথ সমান নহয়। কোনো পথ সহজ আৰু সুগম, কোনো পথ দুৰ্গম আৰু বিপদপূৰ্ণ আৰু কোনো পথ ঘৃণনীয়। অমুকৰ ঘৰলৈ যাব লাগিলে তেওঁৰ পদূলিয়েদি বাট-ঘৰৰ তলেদি চৰাঘৰলৈ যাব পাৰি, নাইবা তেওঁৰ চাপৰ বাহিৰৰ তিনিহতীয়া খাল ডেই, থিয় চাপ বগাই, চাপত থোৱা বাঁহৰ আজোৰ খাই, বাঁহৰ চেচুকত গজা চোৱাতৰ মাজেদিও ওলাবগৈ পাৰি; নাইবা তেওঁৰ বাৰীৰ পিছ ফালৰ ছুৱাপাতনিৰ ওপৰেদিও যাব পাৰি। সহজ ভাল পথ থকাত বেয়া পথ অৱলম্বন কৰা উচিত নহয়। বেয়া পথেদি গলে অনেক সময়ত নানা বাধা, বিপদ, প্ৰলোভন আদিৰ বাবে গম্য ঠাইত উপস্থিত হোৱা অসম্ভৱ হৈ পৰে।

এইদেখি শঙ্কৰ মাধৱ আৰু দামোদৰ এওঁলোকে শিকাইছিল যে ঈশ্বৰত দৃঢ়বিশ্বাস আৰু একান্ত শৰণেই প্ৰকৃত ধৰ্ম্ম আৰু এয়ে সহজ ধৰ্ম্ম পথ। প্ৰজা, ধনী, নিৰ্ধনী, পণ্ডিত, মূৰ্খ, গৃহী, উদাসীন সাধক, অসাধক, আৰ্য্য,

ম্লেছ, ব্ৰাহ্মণ, চণ্ডাল সকলোৰে নিমিত্তে এই বিশ্বাসৰ ধৰ্ম্ম এই একশৰণ ধৰ্ম্ম উপযুক্ত আৰু সৰ্ব্বতোভাৱে আৱশ্যকীয়। এই ধৰ্ম্মৰ ঈশ্বৰ সাধনাৰ উপায় দাস্য ভাবে, অৰ্থাৎ গীতাৰ উপদিষ্ট ভাবে, সকলো ঈশ্বৰত সমৰ্পণ, ঈশ্বৰৰ প্ৰিয় কাৰ্য্য সাধন, অপ্ৰিয় কাৰ্য্য বৰ্জ্জন, ঈশ্বৰৰ নামগুণ শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন, নাম ৰূপ স্মৰণৰ দ্বাৰাই নিত্য তেওঁৰ উপাসনা। শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনাদিৰ দ্বাৰাই বহিৰঙ্গ সাধনা আৰু ৰূপচিন্তাৰ দ্বাৰাই অন্তৰঙ্গ সাধনা।

"কৰ্ণে কথা মনে ৰূপ মুখে তযু নাম।
ৰহোক সদাই ডাকি বোলা ৰাম ৰাম ॥"

মহাপুৰুষসকলে বুজাইছিল যে ধ্যান ধাৰণা যজ্ঞ পূজা আদি সত্য ত্ৰেতা দ্বাপৰাদি যুগৰ সাধনাৰ উপযুক্ত ধৰ্ম্ম সাধনৰ উপায় আছিল অৰ্থাৎ সেইবিলাক বৰ্ত্তমান যুগৰ পাপমতি লোকৰ পক্ষে অনুপযুক্ত। শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন স্মৰণৰ দ্বাৰায়ে ব্ৰহ্মানুভূতি সম্ভৱ হয়। শ্ৰদ্ধা ভক্তি সহকাৰে নিত্য শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন স্মৰণ কৰিব পাৰিলে অলপ কালৰ ভিতৰতে হৃদয়ত ঈশ্বৰ প্ৰকাশিত হয়। এনে আশ্বাসপূৰ্ণ উপদেশৰপৰা বাস্তবিক সংসাৰীৰ মনত আশাৰ সঞ্চাৰ হয়, হৃদয়ত বল হয। প্ৰাচীন কালত আৰ্য্য ঋষিয়ে এই দৰে বিশ্ববাসী সকলোকে আশ্বাস দি কৈছিল :—

"শৃণ্বন্তু বিশ্বেঽমৃতস্য পুত্ৰা
আ যে ধামনি দিব্যানি তস্থুঃ ॥
বেদাহমেতং পুৰুষং মহান্ত—
মাদিত্য বৰ্ণং তমসঃ পৰস্তাৎ ॥
তমেব বিদিত্বাতিমৃত্যুমেতি
নান্যঃ পন্থা বিদ্যতেঽয়নায় ॥"

দিব্য ধাম বাসী যত অমৃত সন্তান সৱে
শুনা, শুনা হই সাৱধান।
জানিছোঁ নিশ্চয় মই তিমিৰ অতীত সেই
জ্যোতিৰ্ম্ময় পুৰুষ মহান্ ॥
জানিলে মানৱে যাক বিদিৰে কিঙ্কৰ গুচে,
নাথাকিব মৰণৰ ভয়।
কহিলোঁ ধ্ৰুৰূপ সাৰ, মৃত্যু ভয় তৰিবৰ
আন পন্থা আৰু নাই নাই ॥

মহাপুৰুষীয়া বৈষ্ণৱ ধৰ্ম্মৰ আনখনি মূল গ্ৰন্থ শ্ৰীমদ্ভাগৱত। ব্যাসদেৱে জ্ঞানপন্থ তন্ন তন্ন কৰি ব্ৰহ্মমীমাংসা কৰি মনত শান্তি নাপালে। শেহত মহৰ্ষি নাৰদৰ উপদেশ মতে সগুণ ঈশ্বৰৰ মহিমা লীলা বৰ্ণনা কৰি ভাগৱত গ্ৰন্থ লিখি শান্তি লাভ কৰিলে। শুকান জ্ঞানতকৈ ৰসাল ভক্তিৰ শ্ৰেষ্ঠতাৰ প্ৰমাণ ইয়াতকৈ আৰু কি হব পাৰে? সাত দিনৰ অন্তত সাপৰ কামোৰৰ পৰা নিশ্চয় মৰিব বুলি জানি পৰীক্ষিত ৰজাই আন শাস্ত্ৰ কাতি কৈ জীৱনৰ শেষ সময়ত এই ভক্তি প্ৰবৰ্ত্তক অমূল্য শাস্ত্ৰ ভাগৱত শুকদেৱৰ মুখৰপৰা শুনিছিল। ভাগৱতোক্ত শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তন ধৰ্ম্মৰ এক অঙ্গ অৰ্থাৎ শ্ৰৱণৰ দ্বাৰাইহে ধৰ্ম্ম সাধন কৰি মোক্ষপদ লাভ কৰাই ৰজা পৰীক্ষিতৰ উদ্দেশ্য আছিল। শুকদেৱ নিজে মহা জ্ঞানী আৰু নিৰ্গুণ ব্ৰহ্মৰ সাধক আছিল, কিন্তু তেৱোঁ ভাগৱত পঢ়ি ভক্তিৰসত মজিছিল।

"শুক নিগদতি পৰীক্ষিত, যদি আমি নিৰ্গুণত স্থিত,
তথাপি উত্তমশ্লোকৰ মহিমা গুণে।
কৰিলেক বশ্য মোৰ চিত্ত ভাগৱত গ্ৰন্থ বিপৰীত,
পৰম আনন্দে পঢ়িলোঁ মই আপোনে ॥
তোমাত কহিবো সেহি শাস্ত্ৰ তুমি আক শুনিবাৰ পাত্ৰ,
মহাপুৰুষৰ সেৱক তুমি সম্প্ৰতি।
ই শাস্ত্ৰত শ্ৰদ্ধা মাত্ৰকত মুকুন্দৰ পাদ পঙ্কজত
অতি শীঘ্ৰে তাৰ হোৱে জানা সতীমতি ॥

—নাম ঘোষা।

উত্তমশ্লোকৰ অৰ্থ ঈশ্বৰ। ভাগৱত গ্ৰন্থৰ উদ্দেশ্য এই উত্তমশ্লোকৰ মহিমা প্ৰকাশ কৰা। সগুণ ঈশ্বৰৰ মহিমা গুণ কীৰ্ত্তন কৰি ঈশ্বৰ ভজনা কৰাই ভাগৱতী ধৰ্ম্ম। এই মহাধৰ্ম্মৰ মন্ত্ৰ মহাপুৰুষ শঙ্কৰদেৱে তেওঁৰ ৰচিত ভাগৱতৰ প্ৰত্যেক অধ্যায়ৰ শেষতে লিখি ভক্তিধৰ্ম্ম প্ৰবৰ্ত্তাইছিল। বিপ্ৰপত্নী প্ৰসাদ লীলা অধ্যায়ৰ শেহত তেওঁ লিখিছে :—

"শ্ৰৱণ কীৰ্ত্তনে যিটো অনুক্ষণে
ভজে মহা ভক্তি ভাৱে।
সিসি মহাজনে সুখে অপ্ৰয়াসে
হাততে মুকুতি পাৱে।

জানি ইটো তত্ত্ব ঈশ্বৰ কৃষ্ণত
হুয়োক একশৰণ।
গোৱা গুণ গীত কৰি এক চিত্ত
বঞ্চিও যমৰ ৰণ॥
কলিত নামেসে কলিত নামেসে
কলিত নামেসে গতি।
নাম এৰি আন গতি নাই নাই
নাই জানা প্ৰতি প্ৰতি।"

এই পদ কেফাকিতে ধৰ্ম্মৰ চুম্বক মৰ্ম্ম পোৱা যায়। অলপ কথাৰ দ্বাৰাই এনেকৈ সম্পূৰ্ণ ভাব প্ৰকাশ কৰাৰ ক্ষমতা মহাপুৰুষ শঙ্কৰৰ হে আছিল। ওপৰৰ পদ কেশাৰীৰ এটি শব্দও পেলনীয়া নহয়। এইদৰে পুথিৰ এঠাইত নহয় পাতে পাতে ভিন ভিন ভাষাৰে হৰিনাম ধৰ্ম্ম জনসমাজত প্ৰচাৰ কৰাই তেওঁৰ উদ্দেশ্য আছিল। তেওঁৰ গুণ সুৰঁৰি সুৰঁৰি তেওঁৰ প্ৰিয় শিষ্য মাধৱদেৱে লিখিছিল:—

"হৰি ভকতিৰ পাতিলন্ত হাট
শঙ্কৰে জগত জুৰি।
হৰি নামৰত্ন বেহায়া জগতে
চলয় বৈকুণ্ঠ পুৰী॥"

পূৰ্ব্বে কোৱা হৈছে যে গীতাৰ একশৰণ আৰু ভাগৱতৰ সৎসঙ্গ মহাপুৰুষীয়া ধৰ্ম্মই লৈছে। এই সৎসঙ্গ সম্বন্ধে ভাগৱতত ভগবানে উদ্ধৱক উপদেশ দিছে:—

"প্ৰায়েন ভক্তিযোগেন সৎসঙ্গেন বিনোদ্ধৱ।
নোপায়ো বিদ্যতে সম্যক প্ৰায়ণংহি সতামহং॥
"ন বোধয়তি মাং যোগো ন সাংখ্যং ধৰ্ম্ম এব চ।
ন স্বাধ্যায়স্তপস্ত্যাগো নেষ্টাপূৰ্ত্তং ন দক্ষিণা॥
ব্ৰতানি যজ্ঞশ্চন্দাংসি তীৰ্থানি নিয়মা যমাঃ।
যথা বৰুন্ধে সৎসঙ্গঃ সৰ্ব্ব সঙ্গাপহোহি মাং॥"

ওপৰোক্ত প্ৰকাৰে সাধুসঙ্গৰ উপকাৰিতা বৰ্ণনা কৰি ভগবানে উদ্ধৱক উপদেশ দিছে,—"হে উদ্ধৱ, তুমি শ্ৰৌত স্মাৰ্ত্ত কৰ্ম্মবিলাকলৈ আস্থা নকৰি সৰ্ব্বতোভাৱে মোৰ শৰণাগত হোৱা, মোৰপৰাই তুমি নিৰ্ভয় হবা।" এই

উপদেশ আৰু গীতাত অৰ্জ্জুনৰ প্ৰতি ভগৱানৰ উপদেশ একে। গীতাত ভগৱানে কৈছে :—

"সৰ্ব্ব ধৰ্ম্মান পৰিত্যজ্য মামেকং শৰণং ব্ৰজ।
অহং ত্বাং সৰ্ব্ব পাপেভ্যো মোক্ষয়িষ্যামি মা শুচ॥"

ভাগৱতত ভগৱানে উদ্ধৱক পৰম জ্ঞানৰ কথা কৈও উপদেশ দিছে :—

তস্মাত্বমুদ্ধবোৎসৃজ্য চোদনাং প্ৰতিচোদনাং।
প্ৰবৃত্তঞ্চ নিবৃত্তঞ্চ শ্ৰোতব্যং শ্ৰুতমেব চ॥
মামেক মেব শৰণমাত্মানং সৰ্ব্ব দেহিনাং।
যাহি সৰ্ব্বাত্মভাৱেন ময়াস্যাহ্যকুতোভয়ঃ॥"

ইয়াৰ অন্বয় এই :—তস্মাৎ হে উদ্ধৱ, ত্বং চোদনাং শ্ৰুতিং প্ৰতিচোদনাং স্মৃতিং প্ৰবৃত্তং বিহিতং কৰ্ম্ম নিবৃত্তং অবিহিতং শ্ৰোতব্যং শ্ৰুতং এবচ সৰ্ব্বং উৎসৃজ্য অনাদৃত্য সৰ্ব্বাত্মভাবে সৰ্ব্বদেহিনাং আত্মানং একং এব মাং শৰণং যাহি গচ্ছ। ময়া এবহিত্বং অকুতোভয়ঃ স্যাঃ ভবিষ্যসি।

মীমংসকবিলাকৰ বেদবিহিত কৰ্ম্মকাণ্ডৰ বিষয়ে শিক্ষা আৰু জীৱহিংসা কৰি দেৱ দেৱীৰ পূজা কৰা বিষয়ে ভাগৱতত কি কৈছে দেখা যাওক।

"নতে মামঙ্গ জানন্তি হৃদিস্থং যাইদং যতঃ।
উক্‌থশস্ত্ৰা হ্যসুতৃপো যথা নীহাৰ চক্ষুষঃ॥
তেমে মতমবিজ্ঞায় পৰোক্ষং বিষয়াত্মকাঃ।
হিংসায়াং যদি ৰাগ স্যাদ যজ্ঞ এব ন চোদনা॥
হিংসা বিহাৰা হ্যালব্ধৈঃ পশুভিঃ স্বসুখেচ্ছয়া।
যজন্তে দেৱতা যজ্ঞৈঃ পিতৃণ ভূতপতীন খলাঃ॥
স্বপ্নোপম মমুং লোকমসন্তং শ্ৰৱণপ্ৰিয়ং।
আশিষে হৃদি সংকল্প্য ত্যজন্ত্যৰ্থান যথা বণিকু॥
ৰজঃ সত্ব তমো নিষ্ঠা ৰজঃসত্ব তমোজুষঃ।
উপাসতে ইন্দ্ৰ মুখ্যান দেৱাদীন্ন তথৈৱ মাং॥
ইষ্টেৱহ দেৱতা যজ্ঞৈৰ্গত্বা ৰংস্যামহে দিবি।
তস্যান্ত ইহ ভূয়াস্ম মহাশালা মহাকুলাঃ॥"
এবং পুষ্পিতয়া বাচা ব্যাক্ষিপ্ত মনসাং নৃণাং।
মানি নাশ্ৰাতি লুব্ধানাং মৰ্ত্তাপি নৰোচতে॥

ইয়াৰ তাৎপৰ্য্য এই :—এন্ধাৰে ঢাকি ধৰিলে যেনেকৈ ওচৰৰ বস্তুকো নেদেখি সেই প্ৰকাৰে কৰ্ম্ম মাৰ্গ অৱলম্ব কৰি অন্ধ হৈ ভোগভিলাষী লোক-বিলাকে, অন্তৰ্যামীৰূপে নিজ হৃদয়ত প্ৰতিষ্ঠিত থকা ঈশ্বৰক তৰ্কিব নোৱাৰে। এইবিলাক লোকে ঈশ্বৰৰ অভিপ্ৰায় নুবুজি হিংসাদি কাৰ্য্যত আসক্ত হয় আৰু ক্ৰমে হিংসা কাৰ্য্যই সিহঁতৰ প্ৰিয় হৈ উঠে। সেই নিমিত্তে এই খল প্ৰকৃতিৰ লোকবিলাকে যজ্ঞত বধ কৰা পশুবিলাকৰ মাংসৰ দ্বাৰাই নিজৰ তৃপ্তি সাধন কৰে আৰু সেই যজ্ঞৰ দ্বাৰাই পিতৃলোক দেৱতা আৰু ভূতপতিবিলাকৰ পূজা কৰে। এনেবিলাক লোকে শুনোতে ভাল লগা স্বপ্নোপম মায়াময় ক্ষণস্থায়ী স্বৰ্গাদি পৰলোক সুখ আৰু ঐহিক সুখ বাঞ্ছা কৰি মূৰ্খ বণিকৰ নিচিনাকৈ মূল সম্বল পৰমাৰ্থ তত্ত্ব দলিয়াই অৰ্থাৎ কাঞ্চন দি কাচ লয়। সত্ত্বাদি গুণত্ৰয়ৰ অধীন মানুহে ত্ৰিগুণময় ইন্দ্ৰাদি দেৱতাবিলাকৰ আৰাধনা কৰে কিন্তু গুণাতীত পৰব্ৰহ্মৰ আৰাধনা নকৰে। এই জীৱনত যজ্ঞাদিৰ অনুষ্ঠান কৰি দেৱতাবিলাকৰ পূজা কৰি মৰণৰ পাচত স্বৰ্গলোকত অতুল ঐশ্বৰ্য্য ভোগ কৰিব, তাৰ পাছত পুণ্য ক্ষয় হলে পুনৰ সংসাৰলৈ আহি শ্ৰেষ্ঠকুলত জন্ম ধৰি বিপুল ঐশ্বৰ্য্যৰ অধিকাৰী হৈ সুখে থাকিব এনেকুৱা ৰমণীয় বেদবাক্যৰ প্ৰলোভনত জীৱবিলাক দৃঢ়ভাৱে আসক্ত হয়, সিহঁতৰ মনত ভগৱানে অলপো ঠাই নেপাই।

ভাগৱতত জীৱহিংসা কৰি দেৱদেৱীৰ উদ্দেশ্যে কৰা যজ্ঞাদি ক্ৰিয়াৰ এনে প্ৰকাৰ নিন্দা স্পষ্টভাৱে থকাতো ভাগৱত অৱলম্বন কৰি ধৰ্ম্মশিক্ষা দিয়া কোনো কোনো অসমীয়া বৈষ্ণৱ গুৰুৱে কেনেকৈ শিষ্যক শাক্ত মন্ত্ৰ দি, জীৱ হিংসা কৰি বলি কাটি, দেৱদেৱী পূজা কৰিবলৈ বিধি বা অনুমতি দিয়ে দিয়ে ইয়াকেহে বুজা টান।

শব্দব্ৰহ্ম বেদৰ প্ৰকৃত অৰ্থ নাজানি নিজ নিজ ৰুচি অনুসাৰে মায়াৰ প্ৰভাৱত ভিন ভিন লোকে শ্ৰেয়ঃ সাধনৰ বিবিধ উপায় নিৰ্ণয় কৰিছে। সেইদেখি ভাগৱতত কৈছে :—

"মন্মায়া মোহিতধিয়ঃ পুৰুষাঃ পুৰুষৰ্ষভ।
শ্ৰেয়ো বদন্ত্যনেকান্তং যথা কৰ্ম্ম যথা ৰুচি॥"

ঐশ্বৰ্য্যকামী মীমাংসক পণ্ডিতসকলে বুধি দিয়ে "স্বৰ্গ কামো যজেত," কোনো কোনোৱে অণিমাদি আঠ প্ৰকাৰ ঐশ্বৰ্য্যলাভ কৰাকে শ্ৰেষ্ঠ সাধন

বুলি মানে। কোনোৱে কাম স্ত্ৰী সম্ভোগ আদিকে জীৱনৰ থাই কৰ্ম্ম বুলি মানে। কোনো কোনো দেহাত্মবাদী নাস্তিকৰ মতে "ভস্মীভূতস্য দেহস্য পুনৰাগমনং কুতঃ। তস্মাৎ সৰ্ব্ব প্ৰযত্নেন ঋণং কৃত্বা ঘৃতং পিবেত ॥" অৰ্থাৎ Eat. Drink and be merry।" প্ৰকৃততে কিন্তু ক্ষণস্থায়ী সামান্য সুখৰ কামনা নকৰি নিত্যানন্দক বিচৰাই একমাত্ৰ কৰ্ত্তব্য। ভক্তি নহলে নিত্যানন্দ ভগৱানক লাভ কৰা নাযায়। ভগৱদ্ভক্তি হলে জীৱৰ একেবাৰে অভাৱ নেথাকে। লৌকিক বিষয় সম্ভোগলৈ বৈৰাগ্য হলেও ভক্তৰ নিত্য অলৌকিক সম্ভোগ হয়। অণিমাদি ঐশ্বৰ্য্য ভক্ত সাধকৰ পিছে পিছে ফুৰে। এয়ে গীতাৰো উপদেশৰ মৰ্ম্ম। ভাগৱত আৰু গীতা দুয়োখানি গ্ৰন্থতে ভক্তিযোগৰ প্ৰাধান্য দেখুৱা হৈছে, সেই বাবে এই দুই-খনিয়েই বৈষ্ণৱ সমাজৰ ধৰ্ম্মৰ মূল ভেটি।

ভাগৱত ধৰ্ম্ম বা ভাগৱতী ধৰ্ম্ম কি এই বুলি নিমি ৰাজাই প্ৰশ্ন কৰাত নৱসিদ্ধৰ জ্যেষ্ঠজন কবিয়ে ৰাজাক উত্তৰ দিছে:—

"কায়েন বাচা মনসেন্দ্ৰিয়ৈৰ্ব্বা বুদ্ধ্যাত্মনা বানুসৃতস্বভাৱাৎ
কৰোতি যদ্ যৎ সকলং পৰস্মৈ নাৰায়ণায়েতি সমৰ্পয়েত্তৎ ॥
ভয়ং দ্বিতীয়াভি নিবেশতঃ স্যাদীশাদপেতস্য বিপৰ্য্যয়োঽস্মৃতিঃ।
তৎ কৰ্ম্ম সংকল্প বিকল্পকং মনো বুধো নিৰুদ্ধ্যাদভয়ং ততঃস্যাৎ ॥
শৃণ্বন্ সুভদ্ৰাণি ৰথাঙ্গপাণে জন্মানি কৰ্ম্মাণি চ যানি লোকে।
গীতানি নামানি তদৰ্থকানি গায়ন বিলজ্জো বিচৰেদসঙ্গঃ ॥"

দেহ, বাক্য, মন, ইন্দ্ৰিয়, বুদ্ধি, চিত্ত, নিজ সংস্কাৰ বা স্বভাৱ অনুসাৰে যি যি কৰ্ম্ম কৰা হয় সকলো সেই পৰাৎপৰ পৰমেশ্বৰক সমৰ্পণ কৰা উচিত। ঈশ্বৰবিমুখ লোকবিলাকে আত্মভাব পাহৰি দেহাদি নশ্বৰ বস্তুত আসক্তি কৰে আৰু সেই বাবেই নানা প্ৰকাৰ শোক মোহ আদিৰপৰা ভয় পায়। এতেকে যাৰ মায়াৰ গুণত এনে হয় সেই পৰমেশ্বৰকে বুদ্ধিমান-বিলাকে সাক্ষাৎ গুৰু বুলি ভাবি অব্যভিচাৰী ভক্তিৰ দ্বাৰাই ভজনা কৰে। চক্ৰপাণি শ্ৰীহৰিৰ সৰ্ব্বপাপনাশন, জন্ম, কৰ্ম্ম, নাম, গুণ গীত আদি সামাজিক লাজ এৰি কীৰ্ত্তন কৰি সাধু ভক্তবিলাকে অনাসক্ত ভাৱে সংসাৰত ফুৰে। এই ভাগৱতী ধৰ্ম্মই শঙ্কৰ, মাধৱ, দামোদৰৰ দ্বাৰাই প্ৰচাৰিত একশৰণ নাম কীৰ্ত্তন ধৰ্ম্ম।

এই ধৰ্ম্ম প্ৰচাৰৰ নিমিত্তে ভাগৱত, গীতা, আৰু পদ্মপুৰাণৰ সহস্ৰনাম এই তিনিখনি মূল শাস্ত্ৰ অৱলম্বন কৰি মহাপুৰুষ দুজনে আৰু তেওঁলোকৰ যুগৰ কেবাজনো বৈষ্ণৱধৰ্ম্ম শিক্ষকে সংস্কৃত আৰু অসমীয়া ভাষাত পুথি লিখিছিল। এইবিলাক পুথিৰ যাইকেইখন আৰু লেখকৰ নাম যিমান দূৰ জনা যায় তলত দিয়া হল।

শ্ৰীশঙ্কৰদেৱ—ভাগৱতৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় স্কন্ধ, আৰু তৃতীয় স্কন্ধৰ অনাদিপাতন, ষষ্ঠ স্কন্ধৰ অজামিলোপাখ্যান, অষ্টম স্কন্ধ, দশম স্কন্ধৰ আগছোৱা, একাদশ আৰু দ্বাদশ স্কন্ধ, নিমি নৱসিদ্ধ সংবাদ, কীৰ্ত্তন, ভক্তিপ্ৰদীপ, ভক্তি-ৰত্নাকৰ (সংস্কৃত), গুণমালা, ভটিমা, বৰগীত।

শ্ৰীমাধৱদেৱ—নামঘোষা, ভক্তিৰত্নাৱলী, নামমালিকা, জন্মৰহস্য, ভটিমা, বৰগীত।

শ্ৰীভট্টদেৱ—কথা গীতা, কথা ভাগৱত, ভক্তিবিবেক (সংস্কৃত)।

শ্ৰীসুকবিশেখৰ বা অনন্ত কন্দলী—ভাগৱতৰ শেষ দশম, ষষ্ঠ স্কন্ধৰ বৃত্ৰাসুৰবধ, সহস্ৰনাম বৃত্তান্তৰ পদ (কীৰ্ত্তন পুথি ভক্ত), শৰণ সংহিতা (সংস্কৃত)।

শ্ৰীগোবিন্দ মিশ্ৰ—গীতাৰ পদ, ভক্তিবিবেকৰ পদ।

শ্ৰীকবিচন্দ্ৰ মিশ্ৰ—হৰিকীৰ্ত্তন গৌৰৱ (সংস্কৃত)।

শ্ৰীৰামচৰণ ঠাকুৰ—ভক্তিৰত্নাকৰৰ পদ।

শ্ৰীভাগৱত মিশ্ৰ—সাত্বত তন্ত্ৰৰ পদ।

শ্ৰীসাৰ্ব্বভৌম ভট্টাচাৰ্য্য—পদ্মপুৰাণ স্বৰ্গখণ্ড ৰহস্যৰ পদ।

শ্ৰীৰাম—ভক্তি চন্দ্ৰ মালা।

এই তালিকাত ৰামায়ণ মহাভাৰত আৰু নাট আদি ধৰা হোৱা নাই। চাবলৈ গলে এই যুগৰ অসমীয়া সাহিত্যাই এই নামকীৰ্ত্তন ধৰ্ম্মমূলক।

মহাপুৰুষীয়া সম্প্ৰদায়ৰ ধৰ্ম্মমত সম্পৰ্কে আমাৰ যি বুজা হৈছে তাক সংক্ষেপ ভাৱে লিখা হল। সকলো আৱশ্যকীয় কথাৰ উল্লেখ হৈছে বুলি আমি সাহকৈ কব নোৱাৰোঁ। কোনো দোষ দেখিলে পাঠকসকলে নিজগুণে আমাক ক্ষমা কৰিব। আমাৰ বিশ্বাসমতে এই প্ৰবন্ধত যি ধৰ্ম্মমতৰ সংক্ষেপ মৰ্ম লিখা হল সেই ধৰ্ম্মমত অসমীয়া বৈষ্ণৱ সাধাৰণৰে ধৰ্ম্মমত বুলিলে একো ভুল নহয়। কাৰণ শঙ্কৰদেৱ আৰু মাধৱদেৱৰ বাহিৰে আসামৰ আন আন যাই ধৰ্ম্মপ্ৰৱৰ্ত্তক তেওঁলোকৰ দেৱৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্ম্মও এনে আছিল। তেওঁলোকৰ

দেৱেও একশৰণ নাম-কীৰ্ত্তন ধৰ্ম্মকে লোকক শিক্ষা দিছিল। তেওঁ নিজে লিখা কোনো পুথি নাথাকিলেও তেওঁৰ চৰিত্ৰ লিখক ৰামৰায় আৰু তেওঁৰ প্ৰধান আৰু প্ৰিয় শিষ্য ভট্টদেৱৰ পুথি চালে এই বিষয়ে কাৰো সংশয় থাকিব নেলাগে। দামোদৰ দেৱৰ পৰবৰ্ত্তী সময়ত কোনো কোনো বৈষ্ণৱ আচাৰ্য্যই তান্ত্ৰিক ধৰ্ম্ম শিক্ষা দিবলৈ আৰম্ভ কৰাৰ বিশেষ কাৰণ আছিল। বিদেশী শান্তিপুৰীয়া ভট্টাচাৰ্য্যৰ ঘৰে ৰজাক আৰু লাহে লাহে তেওঁৰ ঘাই অমাত্যসকলক শিষ্য কৰা দেখিয়েই যে উজনীয়া দামোদৰ পন্থী কোনো কোনো গোসাঁইয়ে পূৰ্ব্বৰ নিয়ম লৰচৰ কৰি ধৰ্ম্মশিক্ষা সময় উপযোগী বা পাত্ৰ উপযোগী কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল এই কথা সহজে বুজিব পাৰি। অনুমান তেতিয়াৰপৰাই এওঁলোকে শাক্তক শাক্ত মন্ত্ৰ আৰু বৈষ্ণৱক বৈষ্ণৱ মন্ত্ৰ দিবলৈ ধৰে। বোধ কৰো তেনে কৰাৰ বাবেই তেওঁলোক ৰাজানুগ্ৰহত বিশেষ মান্যৱন্ত আৰু আঢ্যৱন্ত হৈছিল। বাস্তৱিক দেশীয় জাতীয় ভাৱৰপৰা বিবেচনা কৰি চালে তেওঁলোকে এনে নীতি অৱলম্বন নকৰা হলে বিদেশীয় বঙ্গালী ধৰ্ম্মগুৰুৰ হে আধিপত্য দেখিলোঁহেঁতেন। কিন্তু সেই বুলি এই সকল পৰবৰ্ত্তী আচাৰ্য্যই শিক্ষা দিয়া পৰিবৰ্ত্তিত ধৰ্ম্মমতেই যে মূলত দামোদৰ দেৱৰ ধৰ্ম্মমত আছিল এনে স্থিৰ কৰা আমাৰ বিশ্বাসেৰে ভুল। শঙ্কৰ, মাধৱৰ নিচিনাকৈ দামোদৰ দেৱেও কোচ ৰজাৰ সভাত নিৰ্ভয় ভাৱে একশৰণ নাম-কীৰ্ত্তন ধৰ্ম্মৰ গৌৰৱ ৰক্ষা কৰিছিল। কোচ ৰজাই দামোদৰ দেৱক দুৰ্গাপূজা, গঙ্গাস্নান, যাগ যোগ ব্ৰত আদি এৰাৰ কাৰণ শোধাত দামোদৰ দেৱে উত্তৰ দিলে :—

"তীৰ্থক সেৱন দেৱী উপাসন
ধৰ্ম্ম কৰ্ম্ম যাগ যোগ।
ৰাম কৃষ্ণ নামে সকলে সিজয়
নলাগে একো উদ্যোগ॥
* * *
এতেকেসে ৰাম কৃষ্ণ নাম বিনে
নজানোহোঁ আমি আন।
কৃষ্ণৰ নামত ধৰ্ম্ম কৰ্ম্ম যত
সবাৰ আশ্ৰয় স্থান॥"

—ৰামৰায় দ্বিজ কৃত গুৰুলীলা।

ইয়াকে কৈ সন্তুষ্ট নহৈ দামোদৰ দেৱে অতি দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞ ভাৱে আকৌ বজাই কলে :—

"পঞ্চভূত দেহা যাৱত থাকয়
তাৱত নাম নেৰিবোঁ।
ইদেহ পৰিলে যেহি যোনি পাওঁ
জন্মে জন্মে নাম লৈবোঁ॥"

যি ধৰ্ম্মবীৰৰ নামধৰ্ম্মত ইমান শ্ৰদ্ধা দৃঢ় আসক্তি আছিল তেওঁ যে সেই ধৰ্ম্মৰ বাহিৰে আন শিক্ষা লোকক দিছিল এনে মীমাংসা কৰা কিমান দূৰ সঙ্গত বুদ্ধিমান পাঠকসকলে বিবেচনা কৰি চাব।

উপসংহাৰত আমাৰ বক্তব্য এই যে যদিও পৰৱৰ্ত্তী সময়ত মহাপুৰুষীয়া ঠাকুৰীয়া, দামোদৰী, হৰিদেৱপন্থী আদি সম্প্ৰদায় আৰু বামুণীয়া পথ, নিকা পথ, কালজাৰ পথ আদি পন্থৰ সৃষ্টি হৈ চকৰিৰ ভিতৰত চকৰি হৈছিল, আদিতে মূল ধৰ্ম্মমত কিন্তু এটাহে আছিল। সেই বাবে এতিয়াও সেই মূল ধৰ্ম্মত ধৰি ভিতৰৰ অনাৱশ্যক চকৰিবিলাক গুচাই বাহিৰৰ মাই চকৰি ৰাখি তাক ঘঁহি পিহি উজ্জ্বল কৰি তাৰ মাজত সকলো অসমীয়া বৈষ্ণৱ সোমালেহে দেশৰ মঙ্গল হয় আৰু মূল ধৰ্ম্ম প্ৰবৰ্ত্তক মহাপুৰুষসকলৰ গৌৰৱ ৰক্ষা কৰা হয়। সকলো চিন্তাশীল অসমীয়াই এই বিষয়ে নিজ কৰ্ত্তব্য বুজি কাম কৰিব এয়ে আমাৰ আশা। এইটো সকলোৱেই মনত ৰাখিব লাগে যে পৰমেশ্বৰৰ বিশেষ কৃপা আৰু আমাৰ পৰম ভাগ্যগুণেহে এনে বিশুদ্ধ ঈশ্বৰমুখী উদাৰ সত্য ধৰ্ম্ম আমাৰ দেশত মহাপুৰুষসকলৰ দ্বাৰাই প্ৰবৰ্ত্তিত হৈছিল। ইতি।*

---

* এই সুলিখিত প্ৰবন্ধটো বৰপেটাৰ চৰডিভিজনেল অফিচৰ, এক্সট্ৰা এচিষ্টেণ্ট কমিশ্যনৰ শ্ৰদ্ধাস্পদ বন্ধু শ্ৰীযুত কনকলাল বৰুৱাৰ দ্বাৰাই ৰচিত। "বাঁহী"ত ই অলপ অলপকৈ ওলাইছিল। বৰুৱা ডাঙৰীয়াৰ অনুমতি লৈ আমি তাক আমাৰ কিতাপৰ ভিতৰুৱা কৰি, তেওঁক আমাৰ অশেষ কৃতজ্ঞতা জনালোঁ। —গ্ৰন্থকাৰ